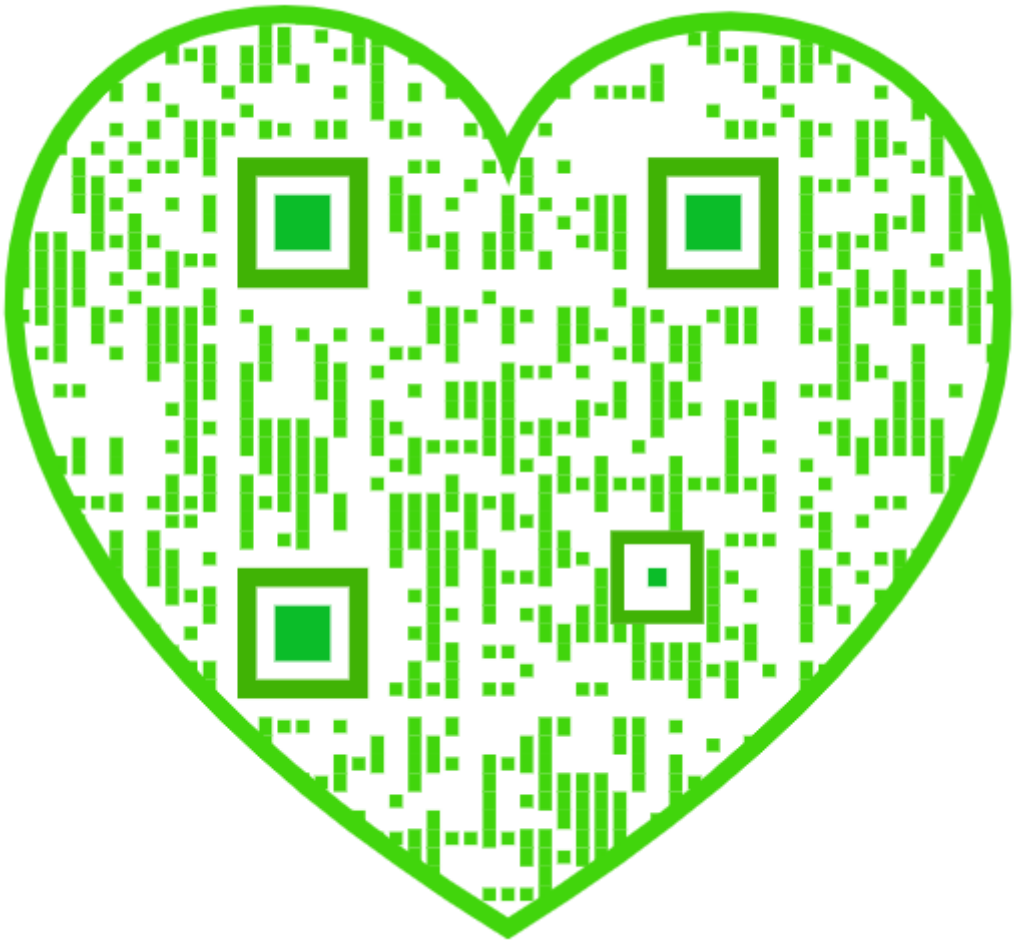
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 86

bron
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 86. Martinus Nijhoff, Den Haag 1971

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005197101_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

Woord vooraf

In oktober 1970 hield het Nederlands Historisch Genootschap een congres met als thema: De Nederlandse expansie in Indonesië in de tijd van het moderne imperialisme, 1870-1914. Het doet ons genoegen bijna alle daar gehouden lezingen hier te kunnen publiceren. Ingeleid door een beschouwing over het imperialisme in het algemeen hebben negen experts zich met allerlei aspecten van het Nederlandse optreden in de Oost bezig gehouden. Alleen Dr. H. Baudet kon zijn bijdrage niet beschikbaar stellen; voor het overige vindt men hier de volledige tekst van de referaten.

De ondergetekenden die mede verantwoordelijk waren voor de opzet en de uitwerking van het congres, fungeerden als redactie van de volgende bundel artikelen. Een van hen trachtte in een nabeschouwing enkele elementen uit de veelheid van bijeengebrachte gegevens samen te vatten.

TH. VAN TIJN J.J. WOLTJER

Nieuwe opvattingen over het moderne imperialisme
B.W. Schaper

Een opdracht, op korte termijn een summary te leveren voor een voordracht, die men over vijf maanden houden moet, grenst aan het onmenselijke. Uiteraard aanvaardt men hem met de nodige reserves en in de illusie, daaraan in die vijf maanden nog wel iets te kunnen doen. Dat 'iets' blijkt dan achteraf vrij weinig, waardoor de 'reserves' bepaald niet zijn verminderd. Het onderwerp behoort trouwens toch reeds tot die verschijnselen, die men moeilijker in zijn greep krijgt, naarmate men zich er langer mee bezig houdt[1].

Daartoe draagt nog bij, dat de term 'imperialisme' in de loop der jaren zo belast en geladen is geraakt, dat hij nauwelijks voor wetenschappelijk onderzoek en discussie bruikbaar is. Er is veel waars in de klacht van een scherp analyticus en kenner der materie, W.K. Hancock, dat de hele notie 'imperialisme' een pseudoconceptie is, die begint met alles duidelijk te maken, maar eindigt met alles te vertroebelen. Het is volgens hem een 'woord voor analfabeten in de sociale wetenschappen'. Het wordt 'zo arrogant en grillig gebruikt, dat het bepaald een belemmering voor het denken is geworden'. Kortom: 'imperialisme is geen woord voor geleerden. De emotionele echo's die het oproept zijn te heftig en te tegenstrijdig'[2]. Daarin zit veel waars, maar gelukkig ook wel enige overdrijving. Trouwens: ook die verwerping is misschien te emotioneel geladen om geheel uit wetenschappelijke bezorgdheid voort te komen.

Eenzelfde argwaan komt boven, als een ander Brits historicus, G. Kitson Clark, aan het eind van een scherpzinnig essay over 'Imperialism'[3] de raad geeft, woorden als 'imperialisme', 'kolonialisme', 'exploitatie' en dergelijke maar uit te bannen. Het zijn volgens hem, naar een beeld van John Ruskin, 'masked words', dat wil zeggen 'woorden met een sterke emotionele kracht, maar dubbelzinnige betekenis of überhaupt geen betekenis, waarachter de mensen hun vooroordelen verbergen en

1. Een opgave van recente literatuur heeft weinig zin, aangezien deze in het betoog zelf aan de orde komt. Een uitzondering moge worden gemaakt voor de heldere uiteenzetting van de problematiek door M.E. CHAMBERLAIN, *The New Imperialism* (Londen: Historical Association, 1970).
2. W.K. HANCOCK, ed., *Survey of British Commonwealth Affairs*, II, *Problems of Economic Policy, 1918-1939*, Part i (Londen, 1940) 1-2; W.K. HANCOCK, *Wealth of Colonies* (Cambridge, 1950) 17.
3. G. KITSON CLARK, *An Expanding Society. Britain 1830-1900* (Cambridge, 1967) hoofdst. v, 61 vlg. Soortgelijke kritiek bij E.M. WINSLOW, *The Pattern of Imperialism. A Study in the Theories of Power* (New York, 1948) 60 vlg.

waarmee zij hun vertogen menen te versterken'. Kitson Clark plaatst het woord daarom tussen aanhalingstekens, waarmee hij terugkeert tot de tijd van oorsprong van het woord in de jaren 1870 en volgende[4].

Ongetwijfeld behoort de term 'imperialisme' tot de meest dubbelzinnige, misbruikte en geperverteerde woorden uit het arsenaal, waaruit de sociale wetenschappen, de geschiedenis incluis, moeten putten, maar dat zij voor een ideologische manipulatie niet kunnen behoeden. Hoezeer 'imperialisme' in het politieke strijdgewoel tot een stereotype, een slogan en een scheldwoord verworden is, bleek uit een onderzoek naar politieke radio-uitzendingen over de hele wereld in de maand februari 1960: in één op tien uitzendingen werden de woorden 'imperialisme' en 'imperialisten' gebruikt en wel in negatieve zin, vaak gecombineerd met epitheta als 'honden' en 'zwijnerijen'[5].

Ik zal U verder niet vermoeien met de historische semantiek, maar duidelijk is wel dat het woord 'imperialisme' een vitaal woord is, dat in de eeuw van zijn bestaan volgens sommigen twaalf maal van betekenis is veranderd, terwijl anderen niet minder dan zeventien betekenissen onderscheiden[6]. Deze situatie noopt er wel toe ons vooraf er rekenschap van te geven waarover we het hier en nu zullen hebben.

Wat we hier op het oog hebben is een verschijnsel of een verschijnselencomplex, dat een bepaald tijdvak, nl. van ca. 1880 tot 1914, in zo hoge mate heeft gekarakteriseerd, dat men deze periode in de meeste - niet alle - handboeken aanduidt als het 'tijdvak van het moderne of nieuwe imperialisme'. Voor een omschrijving van 'imperialisme' zou ik dan willen afspreken in dit verband te gebruiken de formule van een historicus, die weet waarover hij het heeft, nl. William Langer, schrijver van het klassieke *The Diplomacy of Imperialism*, dat de hoofdmoot van de bedoelde jaren, nl. de periode van 1890 tot 1902, gedetailleerd beschrijft. Zij luidt:

> simply the rule or control, political or economic, direct or indirect, of one state, nation or people over other similar groups, or perhaps one might better say the disposition, urge or striving to establish such rule or control[7].

Nu heeft men terecht opgemerkt dat een zo geconcipieerd expansiestreven van alle tijden is. In de periode 1880-1914 neemt dit streven in Europa echter zulke specifieke trekken, zulk een verhevigde intensiteit en verhoogde doelbewustheid aan, dat

4. Cf. A.P. THORNTON, *The Imperial Idea and its Enemies. A Study in British Power* (Londen, 1959) 30.
5. R. KOEBNER en H.D. SCHMIDT, *Imperialism. The Story and Significance of a Political Word, 1840-1960* (Cambridge, 1964) xviii. Voor de epitheta zie M. PERHAM, *Bilanz des Kolonialismus* (Stuttgart, 1963) 8 vlg.
6. KOEBNER en SCHMIDT, *Imperialism*, xiii; over veelheid van betekenissen, WINSLOW, *Imperialism*, 60 vlg. Een aantal definities vindt men in L.L. SNYDER, *The Imperialismus Reader* (New York, 1962) 19 vlg.
7. W.L. LANGER, *The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902* (2e dr.; New York, 1951) 67.

men van een typerend, identificerend verschijnsel kan spreken. Er is mijns inziens bepaald een wezenlijk, kwalitatief verschil tussen de periode van 'informal imperialism' (term ingevoerd door de Engelse historiografen Gallacher en Robinson) in de eerste drie kwart van de negentiende eeuw, en de min of meer overspannen 'scramble' voor koloniale gebieden en invloedssferen in het laatste kwart[8].

Hoewel de cijfers in verschillende werken uiteenlopen, wijzen de verhoudingsgetallen ook bij voorzichtige auteurs als Fieldhouse duidelijk op een tempoverhoging en omvang-vergroting in het laatste kwart van de negentiende eeuw (de 'scramble for Africa' is ca. 1900 vrijwel voltooid)[9]. Gallacher en Robinson hebben er terecht op attent gemaakt, dat ook vóór 1880 met name door Engeland heel wat steunpunten en invloedssferen, maar ook uitgebreide territoria, met name in India, zijn bezet, en dit geldt eveneens voor Frankrijk in Noord- en West-Afrika en in Indo-China[10]. Maar wat hieraan ontbrak was een welbewuste expansiedrang of expansiepolitiek, geconcipieerd en gecontroleerd door en vanuit het moederland zelf, en in scherp bewuste rivaliteit met andere Europese mogendheden. Meer nog dan het 'informele' karakter, dat het imperialisme vóór 1880 kenmerkte en met de term 'gun boat diplomacy' kernachtig wordt aangeduid, draagt het duidelijk het stempel van de tegenzin van regeringen en een groot deel der openbare mening in het moederland (het zgn. 'reluctant imperialism'). Bovendien is karakteristiek, dat we bovenal in deze vóór-tijd vaak kunnen spreken van een typisch 'periferische' expansie.

Van deze term 'periferisch' tegenover 'Eurocentrisch' wordt in de nieuwere theoretische en historiografische literatuur veel werk gemaakt. Auteurs als Fieldhouse, Hancock, Gallacher en Robinson en hun 'school', en ook de in Amerika werkende auteurs Gann en Duignan[11], tonen aan dat vaak bepaalde, soms kleine groepen in bestaande koloniale gebieden, ter plaatse op expansie aandrongen en deze ook forceerden. Planters, missionarissen, onderzoekers, avonturiers, wervers van arbeidskrachten enz., die leefden aan onveilige en onstabiele grenzen, poogden die te verschuiven of veiliger te maken, verstoorden inheemse samenlevingen en dwongen achteraf weerspannige regeringen thuis tot actieve interventie. Hancock bouwt hierop een hele 'frontier'-theorie, kennelijk geinspireerd door het bekende Amerikaanse voorbeeld. Hij meent daarmee niet alleen een groot deel van de expansie in

8. J. GALLACHER en R. ROBINSON, 'The Imperialism of Free Trade', *Economic Historical Review (EHR)*, 2e s., VI, i (1953) 1-15. Een kritiek hierop van O. MACDONAGH, 'The Anti-Imperialism of Free Trade', *EHR*, 2e s., XIV, ii (1961) 489-501.
9. D.K. FIELDHOUSE, *Die Kolonialreiche seit dem 18. Jahrhundert* (Frankfort, 1965) 138.
10. GALLACHER en ROBINSON, 'Imperialism', 1-15.
11. D.K. FIELDHOUSE in de inleiding op zijn *The Theory of Capitalist Imperialism* (Problems and Perspectives in History, Londen, 1967) xiv vlg.; L.H. GANN en P. DUIGNAN, *Burden of Empire. An Appraisal of Western Colonialism in Africa, South of the Sahara* (New York, 1967). Beide auteurs geven een nieuw verzamelwerk uit in vier delen waarvan deel één in 1969 verscheen. L.H. GANN en P. DUIGNAN, ed., *Colonialism in Africa, 1870-1960*, I, *The History and Politics of Colonialism, 1870-1914* (Cambridge, 1969).

Afrika, maar eigenlijk het hele koloniale en expansieproces vanaf de late Middeleeuwen te verklaren[12]. Het begrip doet wat gekunsteld aan, als het later gespecificeerd wordt en naast zogenaamde ‘settler's’ en ‘trader's frontiers’ ook ‘miner's’ en ‘investor's frontiers’ worden geintroduceerd. Het woord is dan niet meer zo'n ‘unpretentious every day-word’ als de schrijver blijmoedig meent. Gann en Duignan voegen er bovendien nog allerlei categorieën als ‘hunter's, agricultural’ of ‘farmer's frontiers’ en zelfs ‘gunpowder frontiers’ aan toe - wat de zaak niet eenvoudiger maakt[13]. Men moet evenwel erkennen, dat deze koloniale ‘frontiers’-these en het aspect van de ‘turbulent frontier’ een nuttig correctief vormt op een zuiver Eurocentrische interpretatie van bijvoorbeeld de koloniale geschiedenis van Afrika.

Waarin deze vernieuwers te ver gaan - Fieldhouse overigens slechts ten dele - is in hun besluit om op grond van dergelijke theorieën te ontkennen, dat er een essentieel verschil, een historische caesuur tussen het Vroeg- en Midden-Victoriaans imperialisme enerzijds en het Nieuwe Imperialisme van na 1880 zou bestaan. Gann en Duignan, die onder anderen deze stelling poneren, moeten zelf erkennen, dat ‘geen Europese staat vóór 1871 welbewust (“deliberately”) op uitgebreide imperiale annexaties gericht was’, terwijl zij ook toegeven, dat na 1871 ‘de vaart der koloniale expansie zich in Afrika versnelde’. Wat ook moeilijk te loochenen is, als men weet, dat in 1870 ruwweg één tiende van het Afrikaanse continent onder Europese controle stond en in 1900 ruwweg één tiende daarbuiten gebleven was[14]. Men kan dan ook mijns inziens zeer wel de periode 1880-1914 (eventueel tot 1920 te verlengen met het oog op de verwervingen in de Eerste Wereldoorlog) handhaven als climax in imperialistische expansie vooral vanuit Europa. Daarbij is in deze diachronische beschouwingswijze wel met een faze-verschil in verschijningsvormen rekening te houden, gepaard gaande met geografische verschuivingen.

Na de faze van het voornamelijk informele imperialisme van Engeland en het sterk militair geinspireerde expansionisme van Frankrijk uit de periode van 1815 tot 1870 of 1880, volgt de periode van 1880 tot 1914 (of 1920) als die van het moderne imperialisme bij uitstek, waaraan behalve Engeland en Frankrijk, ook Duitsland, Italië, Rusland, Japan en de Verenigde Staten - niet te vergeten ook ‘Einzelgänger’ als Koning Leopold II van België - deelnemen, met achtereenvolgens Afrika, China, de Pacific en het Nabije Oosten als actiecentra. Dit overwegend Europese imperialisme is in 1920 over zijn hoogtepunt heen. Het Amerikaanse - lang en overwegend ‘informal’ - zet dan door, evenals het Japanse, terwijl het Russische zich in een nieuwe gedaante, als een soort ‘sociaal imperialisme’ aan het eind van het Interbellum manifesteert. Dit draagt dan, evenals het Duitse en Italiaanse van die periode, een sterk ideologisch karakter. De periode 1880-1914 blijft dus voor

12. HANCOCK, ed., *Survey*, 4 vlg.
13. GANN en DUIGNAN, ed., *Colonialism*, I, 122.
14. *Ibidem*, 5 vlg. Cf. M.E. CHAMBERLAIN, *Imperialism*, 24.

ons die van het moderne imperialisme bij uitstek, mede zoals de Duitse historicus H.-U. Wehler terecht betoogt, omdat ook de tijdgenoten een typisch fenomeen van de laatste dertig jaren der negentiende eeuw nadrukkelijk zo hebben aangeduid, zij het na enige aarzeling[15].

H. Gollwitzer voert in zijn *Europe in the Age of Imperialism, 1880-1914* (Londen, 1969) een dwingender argument voor zijn eigen typering aan door erop te wijzen dat in die periode - zij het met tempo- en accentverschillen - alle betrokken regeringen aan imperiale consolidatie of expansie een centrale plaats in hun regeringsprogram toekenden. Daarbij identificeerden zich leidende groepen met imperiale opvattingen en programma's maakten zich van de publieke opinie meester en gaven aanleiding tot imperiale ideologieën en organisaties. Bovendien manifesteerden zich wijzigingen en verschuivingen in de binnenlands-politieke en sociale verhoudingen, die in een imperiale politiek hun weerslag en uitlaat vonden. 'De stijl van het tijdperk werd door de wisselwerking van al deze factoren bepaald', aldus Gollwitzer[16].

Het wil mij voorkomen, dat het Nederlandse imperialisme, zowel naar fasering als naar karakter tot dit Europese moderne imperialisme behoort, zij het met die aarzeling, aan de Nederlandse neutraliteitspolitiek verbonden, die het Nederlandse imperialisme tot een typische vorm van 'reluctant imperialism' stempelt met voorkeur voor een informeel karakter - een aarzeling, die pas eind negentiende en begin twintigste eeuw in Nederland zelf, in de tijd der 'ethische politiek', overwonnen schijnt te worden.

Naast deze diachronische bepaling wordt in de moderne literatuur evenzeer gediscussieerd over de typering, verklaring en waardering van het verschijnsel. Wat de waardering betreft zijn de 'ups' en 'downs' daarin vaak onvoorspelbaar. Terwijl in de politieke polemiek de negatieve beoordeling sterk overheerst, constateert men in de jongste vakliteratuur duidelijk ook een positiever tendentie, die wellicht een reactie is op de dekolonisatie en haar nasleep.

Typering en verklaring zijn voor ons historici mijns inziens het interessantst. Lange tijd is daarbij ten aanzien van het moderne Europese imperialisme de nadruk gelegd op het economisch aspect, zowel bij de karakteristiek als bij de interpretatie. Die twee benaderingen behoeven allerminst samen te vallen. Terecht heeft David A. Landes op het verschil gewezen tussen economisch imperialisme en een, meestal monocausaal bedoelde economische interpretatie van het imperialisme[17]. Het eer-

15. H.-U. WEHLER, *Bismarck und der Imperialismus* (Keulen-Berlijn, 1969) 24. In 1878 klaagde Lord Carnarvon nog, dat de Britse constitutie niets van 'imperialisme' afwist, een 'newly coined word'. Cf. KOEBNER en SCHMIDT, *Imperialism*, 153.
16. H. GOLLWITZER, *Europe in the Age of Imperialism 1880-1914* (Londen, 1969) 15-16.
17. D.A. LANDES, 'Some Thoughts on the Nature of Economic Imperialism', *Journal of Economic History* (*JEH*) XXI (1961) 496.

ste definieerde hij als 'de vestiging of exploitatie van overheersing van de ene groep over de andere met het oog op voortgezet materieel voordeel', waarbij echter ook andere motieven een rol kunnen spelen, terwijl dit economisch imperialisme vaak in 'informele' vormen optreedt. Landes is in dit opzicht in zijn opvatting omtrent de verschijningsvormen van imperialisme ruimer en gevarieerder dan William Langer, die in een zuiver theoretische uiteenzetting (voor historici vaak een wat hachelijke onderneming!) zich ertegen verzette de interventie van kooplieden en bankiers in de zaken van andere landen met 'imperialisme' aan te duiden. 'Als U imperialisme wilt scheiden van territoriale controle blijft U nergens', was een van zijn uitspraken. Als men van financieel imperialisme en dergelijke spreekt, moet men ook spreken van cultureel imperialisme en religieus imperialisme 'and what not?'. Volgens Langer komt men dan tot een onmeetbare en onhanteerbare conceptie[18].

Die handschoen, nl. de woorden 'what not', is opgenomen door de intelligente analyticus A.P. Thornton, die in zijn *Doctrines of Imperialism* juist op de diversiteit in de vormen van overheersing, politieke, economische, culturele, psychologische etc. de nadruk legt[19]. Deze 'pluralistische make-up' van het imperialisme (Gollwitzer) wordt tegenwoordig vrij algemeen aanvaard. Naast machtspolitieke en tactischdiplomatieke worden sociale, economische, culturele en ideologische aspecten als even belangrijk erkend. Aan deze veelheid van aspecten beantwoordt een even grote verscheidenheid van factoren, die tot imperialisme leiden: prestigezucht, missiebesef, nationale en rassen-vooroordelen, elitair en paternalistisch optreden maar ook sociaal darwinisme en andere ideologieën. Deze psychologische en ideologische factoren hebben evenzeer een aandeel als de vermeende behoefte aan vlootstations en andere strategische punten, de wens om op toekomstmogelijkheden beslag te leggen of de wil om over grondstoffen en markten voor goederen en kapitalen te beschikken. En niet te vergeten ook de zorg voor veilige vestiging van eigen onderdanen. U ziet: een hele staalkaart.

Het is uiterst moeilijk, de relatieve invloed van elk dezer aspecten en drijfveren van geval tot geval te meten. Daartoe draagt bij dat geen van alle geïsoleerd in zijn werkingskracht te bepalen valt; zij zijn daartoe al te zeer in één grote samenhang, een levend complex verweven. Een dergelijke complexiteit behoeft echter principieel de hypothese van een in laatste instantie beslissende factor niet uit te sluiten, evenmin als omgekeerd de vooropstelling daarvan met die complexiteit in strijd behoeft te zijn.

Zo heeft bijvoorbeeld Lenin de complexiteit van het imperialisme en het daardoor

18. W.L. LANGER, 'A Critique of Imperialism', *Foreign Affairs*, XIV (1953) 102-115. Het artikel is eveneens verschenen in H.M. WRIGHT, ed., *The 'New Imperialism'. An Analysis of Late Nineteenth-Century Expansion* (Problems in European Civilization, Boston, 1965) 68-76.
19. A.P. THORNTON, *Doctrines of Imperialism* (New York, 1965) 5, daarin ook citaat van Langer.

getypeerde tijdperk uitdrukkelijk erkend. Uit zijn gepubliceerde Notitieboeken bleek, dat hij niet over één nacht ijs ging en voor zijn bekende werk over *Het Imperialisme als hoogste stadium van het Kapitalisme* (1916) 148 boeken en 232 artikelen had doorgewerkt[20]. De drang naar koloniën was volgens Lenin slechts één aspect van de ontwikkeling van het kapitalisme in dit tijdperk en misschien niet eens het beslissende. Imperialisme was een proteus-achtige conceptie, waar men niet één aspect, bijvoorbeeld de drang naar koloniën, zo maar mocht uitlichten en dit tot alomvattend verklaren. Lenin streefde, naar Kemp ons vertelt, niet naar een 'overall definition', maar naar een definitie, waarin het onderscheidende karakter van het moderne imperialisme in zijn relatie tot het monopolie-kapitalisme duidelijk naar voren trad. Op de keper beschouwd zijn het bij Lenin overigens meer de spanningen tengevolge van tempo-verschillen in de nationale ontwikkelingen, die tot de rivaliteiten en uiteindelijk tot oorlogen voeren, dan de interne wetmatigheden van de kapitalistische ontwikkeling zelf, al moesten die volgens de leer door hun interne contradicties tot een explosieve ondergang van het kapitalisme leiden.

Het heeft geen zin hier nog eens de historische onhoudbaarheid van de economische interpretatie van het imperialisme in monocausale en wetmatige zin in de brede uiteen te zetten, of men nu de Hilferdings-Leninse these van het monopolie-kapitalisme of 'Finanzkapital', dan wel de theorie van Rosa Luxemburg inzake de dwang tot accumulatie via een niet-kapitalistische omgeving als uitgangspunt neemt. De laatste is ten onzent enige jaren geleden nog eens weer door Daalder weerlegd[21].

Er verschijnen echter nog altijd als Marxistisch aangeduide werken op dit gebied. Zo werd het in 1967 verschenen werk van T. Kemp uitdrukkelijk als Marxistisch aangekondigd. Kemp onderwerpt de verschillende Marxistische theorieën, ook die in de Sowjet-Russische sfeer, evenals hun bestrijding aan een vaak scherpzinnige analyse. Aan een eigen door hem noodzakelijk geachte nieuwe Marxistisch-Leninistische theorie komt hij evenwel niet toe en bovendien neemt hij bij voorbaat aan, dat zij door de tegenstanders, die alleen maar contradogma's zouden aandragen, toch niet aanvaard zou worden. Hetgeen hem overigens niet belet allerlei reeds lang

20. Cf. T. KEMP, *Theories of Imperialism* (Londen, 1967) 64. Kemp ontleent zijn gegevens aan een studie van L.G. CHURCHWARD, 'Towards the Understanding of Lenin's Imperialism', *The Australian Journal of Politics and History*, V (1959). Het hierna volgende over Lenin is ten dele aan hem ontleend.
21. H. DAALDER, 'Capitalism and the Underdeveloped Areas. The Political Economy of (Anti-) Imperialism' in: E. DE VRIES, ed., *Essays on Unbalanced Growth* (Institute of Social Studies, grote Serie, X, 's-Gravenhage, 1962) 133-165. Voor verdere literatuur inzake de Marxistisch-Leninistische theorieën over imperialisme o.a. FIELDHOUSE, *Imperialism*, zie noot 11; J. FREYMOND, *Lénine et l'impérialisme* (Lausanne, 1951); W.B.H. COURT, 'The Communist Doctrines of Empire' in Appendix op: HANCOCK, ed., *Survey*, 294-305.

overleefde stokpaardjes, zoals de wet van de afnemende winstvoet, bij verschillende gelegenheden te laten opdraven[22].

Pretentieuzer, maar even onbevredigend lijkt mij het 'Marxistische' stempel, dat de Duitse onderzoeker H.-U. Wehler op zijn *Bismarck und der Imperialismus* heeft aangebracht. Wehler werkt mijns inziens met een veel te wijd en daardoor te vaag, als fundamenteel opgevat, alle verhoudingen revolutionerend industrialisatie-proces. De structurele en conjuncturele ontwikkelingen daarin moeten de sleutel leveren voor de nationaal- en internationaal-politieke verschijnselen. Maar de relatie tussen theorie en praktijk, in casu de Duitse koloniale politiek in de jaren tachtig, doet nogal geforceerd aan, waarbij de selectie der verschijnselen duidelijk onder invloed van de vooraf opgestelde theorie staat. Vruchtbaarder lijken mij dan ook de conclusies, waartoe vorig jaar het 28ste Congres van Duitse historici te Keulen kwam en waarbij, na een discussie waaraan ook de genoemde Wehler een grote bijdrage leverde, drie hoofdtypen van het moderne imperialisme werden onderscheiden:

1. een 'informeel imperialisme', d.w.z. een indirecte heerschappij, bijvoorbeeld in economische zin, over een bepaald gebied;
2. formele expansie, na annexatie of uitroeping van een protectoraat;
3. een 'sociaal imperialisme', met koppeling van een expansieve buitenlandse politiek aan sociale hervormingen, om aan verdergaande eisen tot democratisering te ontkomen[23].

Maar hierbij is van een door de innerlijke wetmatigheden van het kapitalisme bepaalde ontwikkelingsgang naar het imperialisme in authentiek Marxistische zin geen sprake.

Bekend is trouwens, dat ook de grote originator van de economische interpretatie, J.A. Hobson, geen onontkoombaar, dwangmatig proces aannam en bovendien alle aandacht ook aan andere aspecten schonk. Misschien heeft zijn aanklacht tegen 'power, pride, prestige' en 'pugnacity', tegen 'predatory economics' en 'parasites upon patriotism' dankzij de alliteratie-werking groter invloed gehad dan zijn onder-consumptietheorie, die hij in een latere editie bovendien nog corrigeerde. In wezen staat Hobson, die in het imperialisme eigenlijk een irrationele uitwas van het kapitalisme zag, wellicht dichter bij denkers als Schumpeter met zijn atavismetheorie of bij Thorstein Veblen, voor wie imperialisme een vorm van 'conspicuous

22. KEMP, *Imperialism*, 163. Terwijl Kemp het toch op Lenin houdt, is door principiële tegenstanders als Gann en Duignan onverwacht Lenins zo fel bestreden tegenstander Kautsky herontdekt en, vanwege positiever waarderingen van de kapitalistische ontwikkeling, ten troon verheven! Zie GANN en DUIGNAN, *Burden of Empire*, 50 vlg; GANN en DUIGNAN, ed., *Colonialism*, iii vlg.
23. Ik dank deze informatie aan mijn Leidse medewerkers J.F. Jacobs en H.B. Schot.

consumption' betekende, dan bij de strikt economisch redenerende Marxistische theoretici[24].

Natuurlijk heeft het materiële belang, ook in oudere vormen van imperialisme, vaak geprevaleerd. Dat dit materiële belang in onze periode vaak door de voorvechters zoals Leroy Beaulieu, Jules Ferry en anderen werd geafficheerd, heeft de theoretici wellicht soms misleid, maar het is ook een bewijs voor de zwaarwegendheid van het economisch argument in die tijd. Van een homogene 'kapitalistische bourgeoisie' of een 'coherent businessclass' kan men althans in dit verband niet spreken. Juist de spanningen tussen verschillende sociale en economische groeperingen en hun politieke uitwerking zijn werkzame factoren geweest en terecht werd dan ook op de functie, die het imperialisme in de binnenlandse machtsconstellatie vervult, op het Keulse Congres een zwaar accent gelegd.

Uiteraard heeft de groeiende interpenetratie van het politieke en sociaal-economische leven - de bekende vervlechting van staat en maatschappij - ook op het gebied van de buitenlandse politiek tot een cumulatie van energieën op nationale schaal geleid, die het potentieel van de expansiedrang kon versterken. In combinatie met een sociaal reformisme lag hier ook de mogelijkheid van een 'sociaal imperialisme', waardoor zowel in Engeland als in Duitsland leidende groepen, zoals een deel der Fabians, de Webbs voorop, werden gegrepen, maar dat de bredere lagen der moderne arbeidersbeweging toch veel minder aantastte. Daarnaast werd ook met grover geschut gewerkt en op de massa-instincten in nationalistische zin gemikt, waarbij de nieuwe communicatiemiddelen, zoals de goedkope massa-pers, een grote rol speelden. Men concludere daaruit echter niet te lichtvaardig tot een nauwe relatie tussen democratie en imperialisme. Het échec van Chamberlain's 'squalid argument' en van het brood- en werk-imperialisme van de Tariff Reform League vormt daartegen een waarschuwing. Zoals ook het geringe succes van de pogingen in de groep rondom Friedrich Naumann in Duitsland, die de massa's onder de leus van democratie en imperium wilde vangen[25].

Aan de groeiende drang naar machtsbevestiging en machtsuitbreiding die zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw openbaart, hebben technologische ontwikkelingen stellig het hunne bijgedragen. Nieuwe militaire technieken als het machinegeweer en licht veldgeschut, nieuwe verkeersontwikkelingen als spoorwegen

24. Cf. R.J. HAMMOND, 'Economic Imperialism. Sidelights on a Stereotype', *JEH*, XXI (1961) 598; THORNTON, *Doctrines*, 55-56. Met Veblens 'conspicuous waste' zou trouwens Rosa Luxemburgs probleem van de realisering der oorspronkelijke accumulatie tevens van de baan kunnen zijn.
25. GOLLWITZER wijdt in *Imperialism* aan dit thema, dat stellig een diepergaand onderzoek vereist, twee hoofdstukken, 'Imperium and Libertas' en 'Social Imperialism'. Cf. ook het bekende werk van B. SEMMEL, *Imperialism and Social Reform. English Social Imperial Thought*, *1859-1914* (Londen, 1960).

kanaalaanleg, nieuwe communicatiemogelijkheden van allerlei slag verhoogden de technologische superioriteit van de Westerse wereld. Die superioriteit vormt ook de achtergrond van allerlei geestelijke motiveringen, zoals prestige, cultureel missiebesef, roeping tot 'ontsluiting' en 'opheffing'. Hierdoor kan juist ook een 'ethische' politiek tot een bijzonder zelfbewuste vorm van imperialisme worden, zoals aan ons Calvinistisch volksdeel en zijn leiders wel was toevertrouwd.

Deze factor van de 'disparity of power', zoals David Landes hem noemde, speelde uiteraard in de vroege, 'periferische' expansie, bij de 'frontier'-verschijnselen, van allerlei min of meer autonoom optredende groepen uitgaande, een bijzondere rol. Hilaire Belloc's 'We have the Maxim gun and they have not'[26.] is de kortste verklaring voor de koloniale successen van de Stanleys, de Brazzas, de Van Heutzen *e tutti quanti*. Er konden zich nog betrekkelijk lang zulke lokale initiatieven laten gelden. Zelfs deden zich op groter of kleiner schaal allerlei 'sub-imperialismen' voor - niet alleen in de vorm van de Chartered Companies, maar ook in het optreden van Westafrikaanse negerstaten. Verwant hieraan zijn de curieuze plannen voor een 'imperial partnership', kort vóór 1914 in India gekoesterd door voormannen van het Indische nationalisme, met het oog op deelneming in een koloniale onderneming in Oost-Afrika[27.].

In de grote 'Scramble for Africa', in het gedrang aan de toegangspoorten van China rond 1900, in de jacht op servituten en eilandengroepen in de Stille Zuidzee, en in het warnet van olie- en spoorwegintriges in het Nabije Oosten, zijn het de grote mogendheden zelf die welbewust, zij het niet altijd openlijk, de operaties bepalen. Zij zijn het die hun machtsverhoudingen en -aspiraties, in Europa zelf vastgelopen, op de buitenwereld projecteren en op meer of minder 'vreedzame' wijze regelen, maar altijd ten koste van de onderontwikkelde gebieden, wier machteloosheid een vacuum betekende, dat opvulling vereiste: want 'power, like nature - zo herinnert ons Landes - always abhors a vacuum'. Hier zijn we bij het specifieke operatieterrein van de 'diplomacy of imperialism', die de hele periode van ca. 1880 tot 1914 beheerste.

Het lijkt me vrij onvruchtbaar voor deze, ook door de tijdgenoten - een Salisbury incluis - opgemerkte explosie van imperialistische activiteit één, in laatste instantie beslissende factor of één alles verklarend moment te zoeken. Gallacher en Robinson hebben hun these dat, althans wat de Britten betreft, de hele Scramble for Africa als een 'corollary', een uitvloeisel van de Britse zorg om India en de voorposten daar-

26. Aangehaald bij CHAMBERLAIN, *Imperialism*, 39.
27. H. LÜTHY in een paper voor het XIIIe Internationale Congres van Historische Wetenschappen, *Note on a Problem of British Indian History. The Question of 'Imperial Partnership' during and after the First World War* (Moskou, 1970) 4 pp. Het moderne imperialisme nam in het program van dit Moskouse congres geen aparte plaats in en dat nog wel in het gedenkjaar van Lenin!

van in Egypte en aan de Kaap moet worden gezien, al te zeer toegespitst[28]. Critici als Jean Stengers uit Brussel en andere experts inzake de Sub-Sahara-ontwikkelingen, hebben de primaire en niet enkel afgeleide belangstelling van, naast Fransen en Belgen, ook Engelsen voor West-Afrika en Congo aangetoond[29]. Indien de verdienste van Gallacher en Robinson was dat zij de aandacht van vaak theoretisch interessante bespiegelingen over de agentia van het imperialisme naar de beslissende instanties in het diplomatieke bedrijf, de 'official mind' met zijn eigen tradities, terugvoerden, dan is het nadeel van hun opvattingswijze toch ook dat zij de diplomatieke geschiedbeoefening weer brachten in het te enge gareel van de actenstudie. Het is mede daarom jammer, dat het desbetreffende onderdeel in het elfde deel van de *New Cambridge Modern History* en het derde deel van de *Cambridge History of the British Empire* grotendeels in hun geest is uitgevoerd.

A.J.P. Taylors poging alles terug te voeren tot de virtuose diplomatieke techniek van Bismarck, wordt mijns inziens in betekenis overschat. Volgens hem zou de hele koloniale politiek van Bismarck in de jaren tachtig niets anders zijn dan een nevenproduct van een mislukte Frans-Duitse entente[30]. Maar het Franse imperialisme had in die tijd teveel élan en vaart uit zichzelf om zich louter door Bismarcks diplomatie te laten manipuleren. En van Bismarck zelf kan men aantonen, dat ook deze Realpolitiker tijdelijk gezwicht is voor de koloniale hysterie, in de vorm van de 'Torschluss-panik', de vrees, de deur straks gesloten te vinden; al heeft hij daarover later, maar dat was pas in 1889, spijt betuigd[31].

Ook zulke hecht in de traditionele diplomatie gewortelde figuren als Salisbury waren niet altijd immuun voor de nieuwe, op economische mogelijkheden geörienteerde koloniale argumentatie[32] en ook hij moet onder de indruk zijn gekomen van het door hem zelf geconstateerde feit dat in 1885, bij zijn terugkeer op het Foreign Office, geheel Europa in enkele jaren verstrikt bleek geraakt in ruzies om de verdeling van Afrika[33]. Al was hij bepaald verbijsterd over de koloniale grootheidswaan en bezetenheid waarvan de Belgische koning Leopold II tegenover hem blijk gaf. Maar diens 'persoonlijk imperialisme' is dan ook een hoofdstuk apart. In Congo

28. Dit is een der hoofdstellingen van J. GALLACHER en R. ROBINSON, *Africa and the Victorians. The Official Mind of Imperialism* (Londen-New York, 1961).
29. Cf. J. STENGERS, 'L'Impérialisme colonial de la fin du XIXème siècle. Mythe ou réalité?', *Journal of African History*, III, iii (1962) 469-491; C.W. NEWBURY, 'Victorians, Republicans and the Partition of West Africa', *ibidem*, 493-501. Ook Fieldhouse is op dit punt, bij alle sympathie, kritisch ingesteld. Zie D.K. FIELDHOUSE, *EHR*, 2e s, XIV, ii (1961) 574-576.
30. A.J.P. TAYLOR, *Germany's First Bid for Colonies 1883-1885* (Londen, 1938), geciteerd bij CHAMBERLAIN, *Imperialism*, 31-32.
31. *Ibidem*. Chamberlain steunt op H.A. Turner Jr., 'Bismarck's Imperialist Venture. Anti-British in Origin?' in: P. GIFFORD en W.R. LOUIS, ed., *Britain and Germany in Africa* (Yale, 1967).
32. Rede van Salisbury op 14 februari 1895. Cf. G. BENNETT, ed., *The Concept of Empire: Burke to Atlee 1774-1947* (Londen, 1953) 312.
33. Salisbury in 1891. Cf. STENGERS, 'Impérialisme', 471.

was, volgens Stengers, naar het getuigenis van Stanley, een 'enormous voracity', een territoriale vraatzucht het alles beheersend motief. 'Its sole principles were those of greed'[34].

Er zijn, naast de reeds genoemde, nog een reeks factoren werkzaam geweest, die op langer of korter termijn tot de imperialistische explosie van de jaren tachtig hebben bijgedragen. Voorzover economisch zijn deze meer aan specifieke, concrete situaties en constellaties gebonden dan aan algemeen-economische wetmatigheden zoals een overigens natuurlijk niet te loochenen kapitalistische, op economische groei gerichte dynamiek. Zo zijn stellig het verlies van Engelands voorsprong en de neiging tot protectie in Duitsland en Frankrijk, mede onder invloed van conjuncturele en structurele crisis-verschijnselen in de jaren zeventig belangrijke, het chronologisch verloop bepalende gegevens.

Daarnaast zijn er allerlei geestelijke en politieke tendenties zoals een algemeen Europees superioriteitsbesef; al of niet vervulde nationale aspiraties na 1870; vrees voor en afleiding van democratische of revolutionaire strevingen of dreigingen, evenals pogingen om binnenlandse politieke constellaties door buitenlandse machinaties te beheersen. Deze binnen het Europese bestel vaak vastgelopen dynamische krachten vonden een dankbaar operatieterrein in buiten-Europese gebieden, die hunnerzijds aanknopingspunten boden in veelal lokaal beperkte, 'periferische' processen.

Kortom, talloze factoren, uit verschillende centra en allerlei sferen in en buiten Europa afkomstig, kwamen in het begin van de jaren tachtig samen om door hun convergentie en cumulatieve werking een bijzondere energie en vaart te verlenen aan de dynamiek en expansiedrang, die de Westerse wereld in de periode der Nieuwe Geschiedenis, door K.M. Panikkar zo treffend het 'Vasco da Gamatijdperk' genoemd[35], traditioneel hadden gekenmerkt. Terecht zeggen Gann en Duignan dan ook, dat de geschiedenis van het moderne imperialisme alleen in zulk een pluralistische en polycentrische zin kan worden geschreven[36].

34. J. STENGERS, 'The Congo Free State and the Belgian Congo before 1914', in: GANN en DUIGNAN, ed., *Colonialism*, I, 274.
35. K.M. PANIKKAR, *Asia and the Western Dominance. A Survey of the Vasco da Gama Epoch of Asian History*, *1498-1945* (Londen, 1953).
36. GANN en DUIGNAN, ed., *Colonialism*, I, 126-128. De convergentie van een aantal krachten en trends in een bepaald tijdstip lijkt mij een typisch historische categorie, waarmee bepaalde verschijnselen in hun tijdelijke bepaaldheid kunnen worden gekarakteriseerd. Zo schijnt een soortgelijke convergentie verhelderend te werken bij de historische interpretatie van de Industriële Revolutie. Cf. W.M. FLINN, *Origins of the Industrial Revolution* (Problems and Perspectives in History; 3e dr.; Londen, 1963) 103. Natuurlijk kan men, zoals prof. Th. van Tijn in de discussie in Utrecht aanvoerde, verder naar een 'laatste oorzaak' zoeken, maar hoe lang blijft men dan nog op het terrein der historische wetenschap? Een andere vraag is, of men bij zulk een convergentie van factoren en elementen niet verschillen in gewicht moet pogen vast te stellen. Ik zou dan wel willen erkennen, dat de economische factor waarschijnlijk de zwaarst wegende is geweest in de ontwikkeling van het moderne imperialisme, maar dan minder bij de initiatieven, in eerste aanleg, dan bij de voortzetting, op langer termijn.

Ook al wist de 'diplomacy of imperialism' de uit dit complexe geheel voortkomende spanningen en botsingen vaak 'vreedzaam' te regelen, meestal werden in dit psychologisch, ideologische en publicistisch 'opgewerkte' bedrijf de internationale tegenstellingen verder geladen en opgevoerd. De prikkeling, de excitatie van nationalistische sentimenten en agressieve instincten vormde eigenlijk de voornaamste bijdrage van het Moderne Imperialisme tot de Eerste Wereldoorlog.

Maar die werkingen van het imperialisme drongen dieper in het nationale leven door en ook tot lang na die Eerste Wereldoorlog. Het hele koloniale en imperiale bedrijf versterkte militaire en autoritaire tendenties in het moederland. Niet alleen in Duitsland, maar evenzeer in Frankrijk en Engeland is een hele koloniaal-geinspireerde literatuur - meestal van de tweede rang, maar daarom niet minder verbreid - in die richting werkzaam. Er is in diverse imperialistische landen een sociaal conglomeraat aanwijsbaar, waarin nog los van allerlei onaangepaste, op avontuur en 'escape' gerichte elementen, een soort nieuwe elite van autoritaire persoonlijkheden met hen omringende clientèles als een nieuw soort feodale volgelingschap verschijnt. In Engeland is dat de uit Zuid-Afrika meegekomen 'Kindergarten' van Alfred Milner; voorts de protégés en later de 'boursiers' van Cecil Rhodes en de Middle East-kliek van Curzon, Cromer en consorten; in Frankrijk onder anderen de bewonderaars van Lyautey. Hun invloed op de nationale samenleving - in Engeland mede via de door hen bewerkte public schools - had een autoritaire, anti-democratische inslag. Terecht heeft Thornton opgemerkt, dat imperialisme als regering van het ene volk *over* het andere essentieel in strijd is met de democratische conceptie van regering van het volk door het volk[37]. Reeds Hobson vreesde de vorming van een parasitaire eliteheerschappij in Engeland als gevolg van het imperialisme. Ongetwijfeld hebben de na-oorlogse totalitaire stromingen in Europa een vruchtbare voedingsbodem gevonden in de koloniale samenlevingen en de daar heersende ideeënsfeer: in deze relatie tussen totalitarisme en imperialisme heeft Hannah Arendt zeker niet misgetast[38]. De Nederlands-Indische samenleving van vóór 1940 vormde hierop geen uitzondering.

Tenslotte zou ik een poging tot een summiere evaluatie willen wagen. Beoordeling van het verleden in morele termen is altijd hachelijk. Men moet zorgvuldig eigen normen tegenover de algemeen geldende maatstaven van de tijd die men beoordeelt, afwegen, zonder in een karakterloos relativisme te vervallen. In het onderhavige geval waar velen onmiddellijk met een moreel oordeel klaar staan, is die waarschuwing extra op haar plaats, te meer waar de materie bijzonder gecompliceerd is.

Naar de persoonlijke kant gezien heeft men met een hele skala van handelende personen, hun motieven en gedragingen te maken, van wilde avonturiers en door

37. THORNTON, *Imperial Idea*, 265.
38. H. ARENDT, *Origins of Totalitarianism*, II, *Imperialism* (2e dr.; New York, 1958).

machtswil bezetenen, zoals Leopold II of Cecil Rhodes, tot paternalistische proconsuls als Lugard die zijn ambt vooral in later tijd als een 'trusteeship' opvatte, of zendelingen en artsen die zich persoonlijk opofferden zoals een Livingstone of François Coillard, of in dichterbij gelegen tijd een Albert Schweitzer die overigens uit puur paternalisme zich niet met de dekolonisatie kon verzoenen en dus toch typisch tot de imperialistische sfeer behoort. Een nader onderzoek naar de herkomst en eigenaardigheden van koloniale en imperiale pioniers is stellig interessant, bijvoorbeeld ook vanuit een Freudiaans gezichtspunt. Het valt in het algemeen in elk geval wel te betwijfelen of de Westerse landen altijd het advies hebben opgevolgd van Rudyard Kipling: 'Send forth the best ye breed ...'.

Een beoordeling naar objectieve maatstaven, zowel in zuiver materiële zin als naar beschavingsinvloed, is al niet eenvoudiger. Opvallend is wel dat de meeste economische deskundigen op grond van zorgvuldige berekeningen de exploitatie vooral van de typisch tropische koloniën en dan in het bijzonder de Afrikaanse, althans in onze periode, slechts een zeer partieel succes achten, namelijk slechts voor enkele groepen maar niet voor de gehele economie van het koloniserende land. De 'Balance Sheets of Imperialism' van Grover Clark (1936) vallen in het algemeen negatief uit; de kosten waren gezien de baten onevenredig hoog. Een financieel expert als Cairncross komt inzake de Britse buitenlandse investeringen in het algemeen tot een gunstiger resultaat maar niet duidelijk is welke rol daarbij de typisch koloniale gebieden, los van India en de Dominions, spelen[39]. Merkwaardig is dat Cairncross een verhoging van de rentevoet als een gunstig resultaat aanwijst, hoewel deze de werkgelegenheid en ook het aandeel van de arbeiders in de nationale economie zou kunnen bedreigen. Een Nederlands onderzoek in de jaren 1930 van Tinbergen en Derksen concludeerde juist, als mijn geheugen mij niet bedriegt, tot een lager rentepeil tengevolge van de exploitatie van Nederlands Indië voor de Nederlandse economie, wat als een gunstige factor beschouwd werd[40].

39. A.K. CAIRNCROSS, *Home and Foreign Investment*, *1870-1913* (Cambridge, 1953). Geciteerd in FIELDHOUSE, *Imperialism*, 154-159.

40. Het geheugen is, vooral op langere termijn, altijd een riskante bron. De heren J.B.D. DERKSEN en J. TINBERGEN, voor wier welwillende reactie op mijn verzoek om informatie ik zeer erkentelijk ben, meenden niet mijn opvatting te kunnen bevestigen. Ook in hun bekende 'Berekeningen over de economische betekenis van Nederlands-Indië voor Nederland,' in 1945 in het *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek* verschenen, maar gebaseerd op voor-oorlogse gegevens, vond ik geen bevestiging van mijn stelling. Wel bleek daaruit, dat omstreeks 1938 een betrekkelijk hoog percentage van het nationaal inkomen, nl. 14 procent, primaire en secundaire gevolgen samengenomen, uit Ned. Indië afkomstig was. Uit andere gegevens bleek voorts wel, dat althans in de jaren dertig de rentestand in Nederland laag was, 3 procent, en iets hoger, 3,2 procent in Ned. Indië (cf. J. TINBERGEN, ed., *Shaping the World Economy. Suggestions for an International Economic Policy*, New York, 1962, Appendix V, 3, 259-260). Ook was de rentestand in Engeland toen iets hoger, in Duitsland zelfs soms aanmerkelijk (tot 6 procent). Maar hieruit conclusies te trekken in een door mij gestelde zin, lijkt ongeoorloofd. En toch geeft men zulk een in het geheugen vastgeroest begrip (of wanbegrip) maar node prijs!

Tot zover de wel uiterst summiere balans voor het 'moederland'. Voor de koloniale bevolkingen is die nog moeilijker op te maken. In het algemeen zal de materiële positie in de meeste landen wel door de Europese activiteiten gestegen zijn - al is de eenzijdige roofbouw van Leopold II (overigens geinspireerd door het Nederlandse cultuurstelsel![41.]) geen uitzondering. Men moet daaruit echter niet al te vlotweg concluderen, zoals Lord Hailey doet[42.], dat wanneer de Europese exploitatie maar zekere garanties ten bate van de inheemse bevolking in acht neemt, de leuze kan gelden: hoe méér Europese exploitatie hoe beter. Die garanties zijn namelijk geheel afgesteld op de vormen van de vrije markteconomie en verder beperkt tot de afwezigheid van materiële en andere overmachtsuitoefening. Een dergelijke, typisch Westers-liberale waarborg die niet kan voorkomen dat ook op de Westerse markt allerlei verkapte machtselementen de positie van de werknemer als de zwakkere partij ongunstig beïnvloeden, is in de koloniale sfeer ongetwijfeld nog veel meer fictief.

Het is opmerkelijk dat noch Hailey, noch Gann en Duignan, die in hun *Burden of Empire* een uitgesproken rehabilitatie van het koloniaal bestel beogen, gewag maken van drie bekende omstandigheden of factoren, die de zegeningen van de kolonisatie nadelig beïnvloeden of zelfs geheel tenietdoen; ik bedoel:

1. de opheffing van de materiële vooruitgang door de begeleidende bevolkingsexplosie;
2. het verschijnsel van de 'rising expectations', die de uit het Westen overgebrachte dynamiek onvermijdelijk meebrengt maar waarvoor de voorwaarden niet gegeven zijn noch geleverd worden;
3. de toeëigening door de Westerse exploitanten van het leeuwendeel van de baten in het heden èn voor de toekomst, onder andere omdat de opgebrachte dividenden etc. en de daaruit mogelijke kapitaalsaccumulatie voor het merendeel niet in de economie van de koloniale, maar van de imperiale volken zijn opgegaan en die hebben bevrucht.

Gann en Duignan weigeren in hun apologie van het Westen, die stellig ook allerlei scheve voorstellingen naar de andere kant rechtzet, zich met het probleem van een eventuele 'psychologische exploitatie' van de Afrikaanse volken in te laten, omdat die niet meetbaar zou zijn. Hetgeen hen er niet van weerhoudt, de opvattingen van Mannoni en Frantz Fanon op dit gebied nadrukkelijk af te wijzen[43.]. Zij menen wel een maatstaf te hebben voor een vooruitgang in algemeen-culturele zin. Die zou dan te vinden zijn 'in het aantal keuzen, dat de deelgenoten aan een cultuur kunnen doen en in hun vermogen's mensen capaciteiten tot ontwikkeling te brengen'. Een op het eerste gezicht niet onredelijk criterium. Maar als zij dan de afstammeling van een Ma-

41. STENGERS, 'Congo Free State', 282-283.
42. W.M. HAILEY, *The Future of Colonial Peoples* (Princeton, 1944) 22.
43. Cf. GANN en DUIGNAN, *Burden of Empire*, vi-viii.

tabelekrijger in vergelijking met zijn voorvader gelukkig prijzen, omdat deze nu de kans heeft op een bestaan als onderwijzer, koopman, bus-eigenaar, beambte, boer of kleermaker, vraagt men zich wel af, of hier werkelijk van een niet alleen relatieve, maar volgens de schrijvers zelfs absolute vooruitgang sprake is. Misschien is het een wat provinciale of Rhodesische interpretatie van de Westerse cultuur, die de schrijvers hierbij parten speelt[44].

Wat men wel kan poneren is, dat het imperialisme langs dialektische weg de tegenkrachten tegen zichzelf in het leven heeft geroepen en daardoor mede de emancipatie van de Afrikaanse, Aziatische en andere koloniale volken in de hand heeft gewerkt. Maar die emancipatie is dan veelal op een zo laag niveau of op zo beperkte schaal voltrokken, terwijl de materiële, institutionele en geestelijke afstand tot de Westerse landen niet verminderd is, dat deze kloof voor de wereld van heden, na de dekolonisatie, de grootste uitdaging vormt waarop zowel een negatieve als een positieve 'respons' mogelijk is.

Schrijvers als Herbert Lüthy en Gollwitzer kennen het moderne imperialisme als verdienste de historische voltrekking van de eenwording der wereld toe[45]. Deze eenwording voltrok zich evenwel via een proces van felle rivaliteiten en heftige tegenstellingen. Zij is in haar geladenheid aan conflicten niet los te denken van de grote botsingen in deze moderne wereld, die een zware hypotheek aan machtslust, rancune en gewelddadige agressie hebben achtergelaten. Zowel in zijn Westers-kapitalistische gedaante als in zijn ideologisch antithetische, maar praktisch analoge communistische, zogenaamd 'anti-imperialistische' verschijningsvormen heeft het imperialisme de hele wereld, de ex-koloniale incluis, geïnfecteerd met het virus van een ongeremd streven naar macht en profijt, naar materiële en geestelijke superioriteit ten koste van anderen. De 'disparity of power' werkt nog immer: men zie slechts naar de relaties tussen Noord- en Zuid-Amerika, naar de spanningen en conflicten in Oost-Europa en het Nabije Oosten en in Zuid-Oost-Azië. Hier heeft het virus zijn grote kansen. Het blijft geboden, het achter alle verhullingen, ideologische of andere, op te sporen en aan de kaak te stellen. Daarom blijft het tijdvak van het Moderne Imperialisme, toen dit virus een paroxysme aan vitaliteit en verspreiding beleefde, een historisch probleem van grote actualiteit.

Om zich van dit imperialistische virus te bevrijden zullen de volken, ex-imperiale zowel als ex-koloniale, zich van hun erfelijke belastheid bewust moeten maken. Dat

44. L.H. Gann heeft veel in Rhodesië en Zambia gewerkt, o.a. in de 'nationale archieven' van Rhodesië en Nyasaland. GANN EN DUIGNAN schreven ook een speciaal werk over de *White Settlers in Tropical Africa* (Harmondsworth, 1962). Zij zijn thans werkzaam aan de Hoover Institution on War, Revolution and Peace in Stanford, die ook hun *Burden of Empire* uitgaf.
45. H. LÜTHY, 'Colonization and the Making of Mankind', *JEH*, XXI, iv (1961) 483-495; gedeeltelijk overgenomen in G.H. NADEL EN P. CURTIS, *Imperialism and Colonialism* (Main Themes in European History, New York, 1964) 26-37. Gollwitzer sluit zich in zijn conclusie nauw bij Lüthy aan. Zie: GOLLWITZER, *Imperialism*, 194.

is slechts mogelijk door de analyse van hun imperiale en koloniale verleden. Zulk een analyse behoort tot de functies van de geschiedenis. Ook voor het Nederlandse volk dat zowel in pragmatische als dogmatische zin tot een zekere naïveteit geneigd is, zal zulk een historisch zelfonderzoek dat bepaald niet in zelfbeschuldigingen of masochisme behoeft te ontaarden, een bevrijdende werking kunnen hebben.

Ik meen dan ook dat het historisch congres dat aan de Nederlandse verschijningsvormen van het Imperialisme gewijd is en waarvoor deze algemene inleiding als een soort praeludium moet dienen, bewijst dat de Nederlandse historici zich van hun taak en verantwoordelijkheid in de wereld van heden ten volle rekenschap geven.

De Indonesische samenleving aan de vooravond van de imperialistische expansie: configuraties en stromingen
W.F. Wertheim

Mijn taak is, te pogen enkele hoofdlijnen van ontwikkeling aan te geven in de periode, die voorafgaat aan de eigenlijke imperialistische expansie. Deze periode wordt dus begrensd door de openstelling van het Suez-kanaal en door het Sumatra-tractaat. Tevens wordt zij begrensd door de agrarische wetgeving van de jaren zeventig, die de uitgifte aan particulieren van erfpachtsgronden voor de duur van 75 jaar mogelijk maakte.

In zekere zin kan men ook de voorafgaande periode al een van 'imperialistische' expansie noemen. Als een belangrijk verschil zie ik, dat in die tijd - met name onder het cultuurstelsel - de koloniale exploitatie in Indonesië meer gericht was op de beschikking over arbeid dan over grond. Pas met de opbloei van de tabakscultuur in Deli begint een zeer extensieve exploitatie van de bodem, onder een rotatiesysteem waarbij uitgestrekte gebieden wel ter beschikking komen te staan van westerlingen, maar om cultuurtechnische redenen braak blijven liggen.

Het verschil met de voorafgaande periode is er dus niet alleen een van particuliere versus overheidsexploitatie. Ook het exploitatie-object wordt anders. Vooral de suikercultuur op Java was tijdens het cultuurstelsel sterk gericht op een intensief benutten van de inheemse arbeid. Wat deze suikercultuur betreft zijn de veranderingen na 1870 veel minder ingrijpend. Op Java wordt de nieuwe periode alweer gekenmerkt door de uitgifte van uitgestrekte gebieden, met name in bergachtige streken, in erfpacht voor de verbouw van overjarige gewassen.

De zware druk van cultuurdiensten had al tijdens het cultuurstelsel de Indonesische dorpsgemeenschap ernstig aangetast. Deze druk werkte grotendeels nivellerend. Om aan de eisen van overheidswege tegemoet te komen moest in vele streken het adatrechtelijk onderscheid tussen kerndorpers, die volledig dienstplichtig waren, en andere dorpelingen die slechts een deel van de rechten genoten maar ook maar een deel van de lasten droegen, worden losgelaten. Het dorpshoofd werd boven de dorpsgemeenschap uitgetild én tot werktuig van het koloniaal gezag gemaakt - maar daarmee kon hij ook economisch, met zijn familie, boven de gewone *tanis* uitstijgen. Maar voor de brede massa van dorpelingen was er een tendentie naar grotere gelijkschakeling in economisch niveau.

Bepaalde sociale processen komen al in deze periode op gang. Zo bij voorbeeld het door Clifford Geertz beschreven involutieproces, het steeds streotieper en ingewik-

kelder worden van traditionele relaties, op basis van het 'shared poverty' beginsel[1]. Men trok zich terug op de beschutting van de traditionele dorpsinstituties, en kon daardoor niet tot een ontplooiing van eigen economische mogelijkheden komen, zoals dit in een vergelijkbare samenleving, Japan, waar géén koloniale exploitatie de ontwikkeling remde, wel kon worden volbracht.

In de bestuurssfeer ontstond een dualisme. In de Westerse bovenbouw was er al sinds Daendels een tendentie om modern-bureaucratische normen en vormen te laten gelden. Maar de inheemse onderbouw was nog geheel traditioneel, patrimoniaal-bureaucratisch. Op dit conflict tussen twee uiteenlopende bestuursvisies is ook de bestuursambtenaar Douwes Dekker stukgelopen. De honorering van de inheemse bestuursambtenaren bleef nog in grote mate berusten op 'emolumenten'. De bevolking moest huisdiensten, de zogenaamde 'pantjen', ten behoeve van de 'inlandse hoofden' verrichten. Tijdens het cultuurstelsel werd deze vermenging van privé- en publiek belang nog versterkt door het uitkeren van 'cultuurprocenten' - en daar profiteerden ook de Europese bestuursambtenaren van! In feite was het cultuurstelsel uiting van een machteloos terugvallen op traditionele bestuurspatronen, nadat de Napoleontische hervormingsdrang niet tot het gewenste resultaat had geleid: verhoogde winsten uit de kolonie!

Het koloniaal regeerstelsel is niettemin blijven uitgaan van een uitgesproken modern-Westerse visie op de overheidstaak. Het bestuur moest volgens objectieve maatstaven worden uitgeoefend zonder aanzien des persoons. Juist in deze objectieve bestuursvoering zag men de rechtvaardiging voor het koloniaal bewind. De inheemse vorsten hadden, zo was de voorstelling, de eigen bevolking genadeloos uitgebuit. Het Nederlands koloniaal gezag trad nu op, zo was de koloniale ideologie, als 'beschermer' van de bevolking tegen de eigen vorsten.

Door de nood gedwongen moest men wel, om over de bevolking gezag te kunnen uitoefenen, de eigen inheemse hoofden in vele gevallen en in vele gebieden bij de bestuursvoering inschakelen. Het gezag van deze hoofden zag men echter niet als een complex van concrete intermenselijke relaties, maar als een overwegend abstracte zaak: de hoofden hadden bij de gehele bevolking van een bepaald territoir nog een zeker charisma, en bestuurswijsheid leerde dat het koloniaal gezag dit niet kon missen. Maar men wenste de inheemse hoofden alleen als echte ambtenaren te zien opereren, naar Westerse normen en maatstaven van rationele en objectiverende bestuursoefening.

Met deze koloniale ideologie hangt ook een bepaalde visie op de Indonesische samenlevingen ten nauwste samen, vooral waar men een brede agrarische bevolking en een beperkte hoofdenstand, een gentry, aantreft. De samenlevingen werden als typisch gestratificeerd gezien. De adel werd tegenover het volk geplaatst. De ko-

1. C. GEERTZ, *Agricultural Involution. The Processes of Ecological Change in Indonesia* (Berkeley, 1963).

loniale overheid moest het volk tegenover de eigen vorsten beschermen, of de adel dwingen om ten bate van de bevolking werkzaam te zijn, als instrument van de overheid.

Bij deze visie pasten geen persoonlijke relaties tussen leden van de adel en leden van het volk. Maar de sociale werkelijkheid was anders: zoals ieder aristocratisch systeem konden ook de aristocratische samenlevingen in Indonesië alleen stand houden dank zij het bestaan van tal van persoonlijke netwerken, die men als patroon-clientverhoudingen kan opvatten. Voor Zuid Celebes is het 'volgelingenstelsel' al door de bestuursambtenaar Kooreman in de negentiende eeuw beschreven, en later ook door Chabot en Friedericy (in diens romans althans) opnieuw herkend[2.]. Maar ook voor andere delen van Indonesië zijn er sterke aanwijzingen dat dit type patronage-verhoudingen er niet heeft ontbroken. Voor Bali heeft Geertz ze uitvoerig beschreven, en aangetoond dat zij nog steeds een grote rol spelen[3.]. Voor Java kan men wijzen op de huwelijkspolitiek van regenten die hun *selirs*, vrouwen van lagere rang, gebruikten om daarmee invloed te krijgen in een aantal kringen binnen hun ressort. De *anak mas*, de gunsteling, van lagere afkomst, een soort page uit de volksklasse, was een typisch patronage verschijnsel. En zelfs de Javaanse *wajang*, het schimmenspel, kent de uit het volk voortgekomen clowns, de *panakawans*, die de goden en helden overal heen vergezellen. En in Atjeh vindt men ook de *rakans*, de volgelingen van de *oeleëbalangs*, de adathoofden.

Om zich te kunnen handhaven moest ook het Europees bewind noodgedwongen op persoonlijke relaties terugvallen. Dit gaf de Indonesische leden van de adel de kans, Europese bestuursambtenaren tegen elkaar uit te spelen, en daarmee voor zichzelf enige manoeuvreerruimte te behouden. In *Max Havelaar* vindt men enkele duidelijke voorbeelden van dit patronage-spel. Tot twee keer toe is Dekker hier het slachtoffer van geworden: zowel in Natal, waar hij in conflict kwam met gouverneur Michiels (Vandamme), die de Jangdipertuan als zijn client beschouwde; en alweer in Bantam, waar Brest van Kempen (Slijmering) de regent van Lebak patroniseerde, terwijl Dekker door de tegenpartij, de *djaksa*, op sleeptouw was genomen. En het persoonlijke beroep van Dekker op de gouverneur-generaal, die hij kende, was een poging om ook zelf het patronage-beginsel de doorslag te laten geven. Maar Duijmaer van Twist vond kennelijk dat hiermee de patronage-boog te strak gespannen was - zijn vertrek zónder Dekker te ontvangen had iets van een afbreken van de persoonlijke band.

In een verder verleden had het verzet tegen de Nederlanders altijd onder leiding

2. P.J. KOOREMAN beschreef dit stelsel in een serie artikelen in de *Indische Gids* (1883); H.TH. CHABOT, *Verwantschap, stam en sexe in Zuid-Celebes* (Groningen, 1950) 101 vlg.; H.J. FRIEDERICY (pseud. H.J. Merlijn), *Bontorio, de laatste generaal* (1947); idem, *Vorsten, vissers en boeren* (1957).
3. C. GEERTZ, *Peddlers and Princes. Social Development and Economic Change in Two Indonesian Towns* (Chicago, 1963) 99 vlg.

gestaan van een deel van de vorstenadel met zijn volgelingen. Ook in de Java-oorlog was dit nog het geval geweest. De vaan van de Islam had herhaaldelijk dienst gedaan als symbool van de strijd tegen de ongelovige kafirs. Maar dit symbool kreeg pas z'n legitimatie wanneer een traditioneel vorstengezag zich van dit symbool bediende.

Een belangrijke ontwikkeling in de negentiende eeuw was, dat binnen de Islam nieuwe stromingen opkwamen, die tevens het karakter aannamen van een opkomend volksverzet tegen de koloniale exploitatie. Een Moslims purisme, beïnvloed door Wahhabitische stromingen in het Arabisch kernland, gaf uiting aan een versterkt bewustzijn van Moslimse saamhorigheid. Een snelle verbreiding en radicalisering van de mystieke scholen, vooral na 1850, kan gezien worden als een uiting enerzijds van een verdieping van de Moslimse solidariteit, anderzijds als een uiting van een groeiende bewustheid onder groepen, die los stonden van de vorstensfeer. In de studie van Sartono Kartodirdjo over de opstand in Bantam van 1888, en de vóórgeschiedenis daarvan[4.], komt deze groeiende rol van de mystieke scholen duidelijk naar voren. De Islam diende hier als een factor in het proces van de nationale eenwording, en droeg dus in zekere zin een pre-nationalistisch karakter.

Het Moslims revivalisme en reformisme van de negentiende eeuw is gewoonlijk niet in zijn ware aard onderkend. Te veel is het Moslims purisme op zijn uiterlijkheden, en op de expliciete leerstellingen, beoordeeld: men constateerde een afwijzing van uiterlijke gedragingen als opium schuiven, roken, sirih pruimen, dobbelen enz. Maar er viel stellig ook een verzet in te onderkennen tegen de feodale levenswijze: dit kwam bij voorbeeld bij de Padri-beweging[5.] tot uiting in de afwijzing van kostbare geneugten als hanengevechten, dobbelen, opium schuiven. Tevens kan dit verzet ook geïnterpreteerd worden als een verzet tegen een leven van luiheid en van tijdverkwisting, waarbij de jongere leden van de adelsfamilies, alweer met hun volgelingen, de toon aangaven. Inzoverre droeg de Padri-beweging in aanleg ook een duidelijk *burgerlijk* karakter. Dit kwam vooral duidelijk naar voren in de samenstelling van de aanhang van de Padri's in het bolwerk Bondjol. De Padri-beweging werd daar door de grote meerderheid van kooplieden gesteund. De Nederlanders deden van alles om te proberen kooplieden naar Padang te lokken om er het economisch leven op gang te brengen. Maar tevergeefs: de kooplieden (*soedagars*) uit Bondjol weigerden te komen, zelfs als medeonderhandelaars, naar een stad waar de door hen afgewezen ondeugden werden getolereerd en met name hanengevechten werden gehouden.

4. S. KARTODIRDJO, *The Peasants' Revolt of Banten in 1888. Its Conditions*, *Course and Sequel* ('s-Gravenhage, 1966).
5. Een puristische, Moslimse verzetsbeweging in West-Sumatra, die zowel tegen de feodale adel streed als tegen de Nederlanders (1819-1841); veel bronnenmateriaal vindt men in E.B. KIELSTRA's artikelenreeks in de *Bijdragen tot de Taal-*, *Land- en Volkenkunde* (1887-1888).

In de Padri-beweging zijn dus punten van vergelijking te ontdekken met het burgerlijk protestantisme. Het Moslisms revivalisme vertoont, met name op Sumatra, tevens trekken van een opkomend burgerlijk verzet tegen het feodale of patrimoniale, door het koloniaal gezag gesteunde, politieke bestel. Het is heel waarschijnlijk dat ten tijde van de Atjeh-oorlog ook in dat deel van Sumatra soortgelijke achtergronden een rol speelden. Snouck Hurgronje heeft voor deze sociale achtergronden van het Moslims purisme weinig oog getoond. Volgens zijn visie was de Islam in wezen een achterlijke godsdienst, en de godsdienstleraren, de *ulema's*, waren volgens hem conservatieve traditionalisten. Zij stonden, in zijn ogen, even los van het volk als de traditionele adel, de *oeleëbalangs*. In zijn visie konden zij alleen steun bij het volk krijgen, wanneer zij, door een 'heilige oorlog' af te kondigen, de sentimenten van het gewone volk konden uitbuiten. Volgens hem was het voldoende een eind te maken aan de oorlog, om de basis aan hun activiteiten te ontnemen.

Nog kort geleden is Snouck's visie op de plaats van de *ulema's* in de Atjehse samenleving door James Siegel, in *The Rope of God*, critiekloos overgenomen[6.]. Waarschijnlijk onderschat Siegel hierbij de mate waarin de *ulema's* met hun ideeën ook aanhang hadden onder bepaalde segmenten van de Atjehse bevolking, ook wanneer men afziet van een situatie van 'heilige oorlog'. Achter deze onderschatting van de band tussen godsdienstige leiders en volk staat dezelfde koloniale wensdroom als achter de onderschatting van de persoonlijke banden tussen adel en volk. In zoverre is de visie van Snouck typisch koloniaal. Ook voor Atjeh acht ik het zeer goed denkbaar, dat het Islamitisch réveil als uitdrukking kan worden gezien van het streven naar een soberder levenswijze. Ook daar vond men het verzet tegen hanenen rammengevechten, dobbelen, opium schuiven. De vraag, welke sociale lagen in feite de ulema's steunden, dient voorwerp te worden van een grondig onderzoek.

De hier behandelde nieuwe stromingen, vooral op Sumatra, houden dus in dat het koloniaal verzet in de periode, voorafgaande aan de Atjeh-oorlog, in combinatie gaat optreden met een nieuwe anti-feodale ideologie die zich in een Moslims-puristisch kleed steekt. Het Westers imperialisme dat zich op de traditionele wijze van een aristocratische structuur trachtte te bedienen om zijn economische doeleinden te verwezenlijken - men denke aan de medewerking die van de Sultans op Sumatra's Oostkust werd verkregen om de zo sterk begeerde tabaksgronden in handen te krijgen - opereerde dus niet in een statisch, traditioneel sociaal milieu. Het stuitte op een bij uitstek dynamische constellatie van krachten. Geen wonder dat juist Noord Sumatra het toneel werd van een verhevigd volksverzet tegen de verhevigde Westerse penetratie.

6. J. SIEGEL, *The Rope of God* (Berkeley, 1969); C. SNOUCK HURGRONJE, *De Atjèhers* (2 dln; Batavia, 1893-1895).

Internationale aspekten van de Nederlandse expansie
J.M. Pluvier

Binnen het kader van dit kongres zal mijn bijdrage over de internationale aspekten van de Nederlandse expansie weinig meer dan een mager verhaal zijn. U zult dat ogenblikkelijk begrijpen wanneer U de bekende delen van de Rijksgeschiedkundige Publicatiën over de buitenlandse politiek ter hand neemt. Aan de inleidingen al, maar ook, als U verder bladert, aan de opgenomen stukken kunt U zien dat de problemen met betrekking tot, of voortvloeiend uit, de koloniale expansie in Indonesië in de Nederlandse buitenlandse politiek tussen 1871 en 1914 duidelijk en snel in betekenis afnamen[1]. Dat is ook wel begrijpelijk. In het huidige Maleisië heeft bij de schriftelijke eindexamens geschiedenis van de middelbare scholen elk jaar minstens één vraag betrekking op het verdrag van 1824 dat, zoals U weet, de jachtgebieden en viswateren in deze regio ruwweg tussen Engeland en Nederland verdeelde. Atjeh stond daar toen nog buiten, maar in deze leemte in de afbakening werd voorzien bij het Sumatra Tractaat van 1871. Dit betekent dat, in internationaal verband gezien, het raam van de Nederlandse koloniale expansie in Zuidoost Azië al in grote lijnen was gegeven bij het begin van de periode van het moderne imperialisme, nl. door dat verdrag van 1824 en de aanvulling daarop van 1871, al is het waar dat er nog geen gebied was afgebakend in de richting van de Filippijnen - wel erkende Nederland de Spaanse rechten op de Sulu archipel hetgeen Engeland niet deed -, en ook de oostelijke begrenzing van het in 1828 geclaimde territorium op Nieuw Guinea onzeker bleef. Buiten de directe sfeer van de Straits bestond er wat betreft de grensafbakening alleen het in 1859 afgesloten verdrag met Portugal over Timor.

Maar Nederlands voornaamste concurrent was Engeland, en hiermee was dus in 1824 de overeenkomst gesloten ten aanzien van wat toen het belangrijkste territoriale raakvlak van beider koloniale belangen was. In de loop van de negentiende eeuw kwam er echter nog een tweede raakvlak bij, toen in het begin van de jaren veertig James Brooke zich in Sarawak vestigde en in de daarop volgende decennia zijn gebied uitbreidde ten koste van het sultanaat Brunei. Nu was Sarawak formeel natuurlijk geen Brits gebied - Brookes functie was die van een inheemse radja -,

1. J. WOLTRING, ed., *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919. Tweede periode* (5 dln; 's-Gravenhage, 1962-1970); C. SMIT, ed., *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919. Derde Periode* (6 dln; 's-Gravenhage, 1957-1968).

maar Nederland maakte zich daaromtrent weinig illusies en toen enkele jaren na Brooke de Engelsman Murray op soortgelijke wijze voet aan de grond trachtte te krijgen in Kutai waren de Nederlanders bijzonder snel ter plaatse - ook al was Murrays poging mislukt - om hun aanspraken op Oost Borneo kracht bij te zetten. In het midden van de jaren vijftig heeft Fransen van de Putte een poging ondernomen om tot een algemener verdrag met Engeland te komen waarbij de rechten van Nederland in de 'Archipel' duidelijker zouden worden erkend - met uitzondering van Singapore en het in 1846 door de Britten verworven eilandje Labuan voor de kust van Brunei -, maar dit streven is op niets uitgelopen.

De Engelsen op Labuan, Brooke in Sarawak, het avontuur van Murray in Kutai en, in 1856, de expeditie van Wilson naar Siak - dit alles werd door Nederland gezien als evenzovele inbreuken op het verdrag van 1824. Van Nederlandse zijde ging men er nu toe over de Engelsen elders zoveel mogelijk vóór te zijn: de 'Forward Movement', zoals D.G.E. Hall het noemt in zijn *A History of South-East Asia*, begint al enkele decennia vóór dat omineuze jaar 1870 dat wij als het begin van het moderne imperialisme aanmerken[2]. In Borneo, zoals gezegd, maar ook, en vooral, op Sumatra. De moeilijkheden daar betroffen voornamelijk de zogenaamde Oostkust, het latere Cultuurgebied, bestaande uit een warwinkel van staatjes, formele onderhorigheden van het sultanaat Siak Sri Indrapura, geclaimd door Atjeh, en voorwerp van voortdurende belangstelling van bepaalde commerciële groepen in de Straits. De zaak was voor Nederland des te nijpender omdat de Engelsen daar al vóór 1824 verdragen hadden afgesloten met de plaatselijke vorsten: Farquhar in 1818 met Siak, Raffles in 1819 met Atjeh, Anderson in 1823 met een handvol Oostkuststaten. Die verdragen waren in 1824, ten gevolge van het Engels-Nederlandse verdrag, feitelijk wel vervallen, maar men had verzuimd de betrokken heersers daarvan op de hoogte te stellen en tot ver in de jaren vijftig werden die oude tractaten door belanghebbende groepen in de Straits Settlements telkenmale naar voren geschoven als een middel waarvan Engeland zich zou kunnen bedienen om een dam op te werpen tegen de uitbreiding van de Nederlandse invloed. Dit is een keer nog gelukt ook toen Nederland onder Britse druk enkele posten aan de Oostkust moest ontruimen. Toch was dat laatste uitzondering, geen regel. Nadat Nederland in 1858 het tractaat met Siak had afgesloten, waarbij ook - vanwege de vage suzereiniteitsaanspraken van dit vorstendom op staatjes als Langkat, Deli en Asahan - de Oostkuststaten betrokken waren, hebben zich in 1865 nog enkele moeilijkheden in de betrekkingen met de Engelsen voorgedaan, toen de Nederlanders hun gezag in die streken effectief gingen waar maken, maar uiteindelijk legden Londen en ook Singapore zich bij de gang van zaken neer. In 1871 volgde het Sumatratractaat waarbij Engeland afzag van zijn bezwaren tegen de Nederlandse

2. D.G.E. HALL, *A History of South-East Asia* (Londen, 1955).

expansie op Sumatra. Hieruit volgt dat het belangrijkste wrijvingsvlak tussen Engeland en Nederland was geëlimineerd en het grootste gevaar voor Nederland was bezworen. En ook dat de koloniale expansie voor Nederland vóór 1871 (of zo men wil vóór 1873, het jaar van de Atjeh-oorlog) urgenter internationale problemen heeft opgeleverd dan daarna. Anthony Reid geeft zijn boek *The Contest for North Sumatra* wel de ondertitel mee: *Atjeh*, *the Netherlands and Britain 1858-1898*[3], maar wat er na 1873 tot 1898 aan de hand was, was weinig meer dan de Nederlandse vreesachtigheid voor wat de Engelsen zouden denken, en eventueel doen - de normale reflex van een zwakkere tegenover een sterkere, expansie of geen expansie.

Dat het probleem van de internationale reacties op Nederlands koloniale expansie in de archipel na 1873 minder urgent was dan daarvoor, blijkt ook in ander opzicht. Volgens de schoolboekjes, en niet alleen volgens deze, zijn we nu beland in het tijdvak van het moderne imperialisme - ook in de Indonesische archipel. Modernisering van de Nederlandse economie, het kapitaal dat een nieuw beleggingsveld vond, het Suezkanaal dat de weg naar de Oost verkortte, dát waren enkele fundamentele gegevens die in Indonesië onder meer tot een driftige activiteit ter uitbreiding van het koloniale territoir leidden: in Atjeh natuurlijk in de eerste plaats, maar ook elders in de archipel - een reeks van oorlogjes die allemaal in de herinneringen van Bronbeek én in het boek van E.S. de Klerck, *History of the Netherlands East Indies*, te vinden zijn[4]. Maar deze laatste fase van het proces dat de vorming van het rijk dat 'Nederlands Indië' is gaan heten voltooide, hield meer verband met economische overwegingen - en het daarmee samenhangende verlangen een doeltreffend bestuur te vestigen en het bestaande territorium af te ronden, zonder enclaves van inheemse souvereiniteit -, dan met de wil of de noodzaak een wedloop met vreemde mogendheden te houden. Op de kaart zou dit proces te zien zijn, als er een aanvaardbare historische kaart over die periode zou bestaan: anno 1871 stond een groot deel van de archipel al min of meer onder effectief - direct of indirect - bestuur.

'Witte plekken', d.w.z. van het standpunt van Nederlandse gezagsoefening uit gezien witte plekken, waren op Sumatra: Atjeh, de Bataklanden, Kuantan en Korintji en de bovenlanden van Djambi waar zich een verzetsbeweging ophield die zich loyaal betoonde aan een door Nederland afgezette sultan; op Borneo: de binnenlanden en de noord-oostelijke staten; op Celebes: grote delen van het binnenland; verder Lombok, de helft van Bali en de binnenlanden van de Kleine Soenda-eilanden, de grotere eilanden in de Molukken en Nieuw Guinea. Dit alles, niet het allerbelangrijkste deel van Indonesië al ziet het er op de kaart fors en indrukwekkend uit, werd opgevuld tussen 1871 en 1914. Maar alleen ten aanzien van

3. A. REID, *The Contest for North Sumatra. Atjeh*, *The Netherlands and Britain*, *1858-1898* (Kuala Lumpur, 1969).
4. E.S. DE KLERCK, *History of The Netherlands East Indies* (2 dln; Rotterdam, 1938).

Atjeh heeft, te midden van talloze andere overwegingen, ook het element van angst voor kapers op de kust - al dan niet werkelijk aanwezig - een zekere rol gespeeld. Dat was niet meer zozeer Engeland, want de Straits leverden wel materiaal aan de Nederlandse troepen maar hadden een embargo gelegd op de leverantie aan Atjeh: men kon het in wezen nog zo met elkaar oneens zijn op grond van tegengestelde belangen, maar tegenover de Aziaten trok men in die periode één lijn. Er was groter vrees voor de Verenigde Staten, Italië, het Turkse Rijk en Japan. Van die vier waren er drie, inclusief Japan, nauwelijks serieus te nemen: alleen de Verenigde Staten zouden een gevaarlijke mededinger kunnen zijn, maar hoe weinig dit in werkelijkheid telde is af te leiden uit het feit dat Nederland niet bijzonder geschokt geweest is door de Amerikaanse overname van de Filippijnen in 1898, waardoor de Verenigde Staten een buurman werden, en één bovendien waarmee, toen 'Nederlands Indië' ontstond, nog geen territoriale afbakening was afgesproken.

Trouwens ook ten aanzien van het gat in de begrenzing van het koloniale rijk op Borneo, het tweede raakvlak met Engeland, was Nederland uiterst lankmoedig. Er was voorlopig geen sprake van een poging dat gat op te vullen. Er was Sarawak, uiterst expansief; er was sinds 1871 de British North Borneo Company die grote moten in wat nu Sabah heet afkocht of afzwendelde van de heersers van Brunei en Sulu en in 1888 kwam dat alles onder Britse protectie. Maar er volgde geen Nederlandse paniekreactie: de noordoostelijke staten van Borneo, Bulungan, Gunung Tabur en Sambaliung werden pas in 1906 formeel onder Nederlands beheer genomen, vier decennia sinds het optreden van de Britse Noord Borneo Compagnie in de aanpalende noordelijker gebieden, maar óók precies vier jaar na de eerste succesvolle olieboring op Tarakan: men kan het aan de lezers overlaten te overwegen welke van deze twee factoren van doorslaggevend belang geweest is bij het omzetten van de claim in een occupatie. Het grensgebied Apokajan werd pas in 1911 bezet.

Er was nog een gat: Nieuw Guinea, waarvan het oostelijke deel in 1884 door Engeland en Duitsland in bezit genomen werd. Een jaar later werd de grens met het Britse gebied, het zuidelijke, vastgesteld: de Fly rivier en een toevallige lengtegraad. De positie van west Nieuw Guinea is dan nog erg vaag. In 1898 hijst men ergens de Nederlandse vlag; in 1910 sticht men Hollandia, in antwoord op een Duitse vestiging aan de andere kant. Dat is alles.

Nogmaals: er is in die periode van 1871 tot 1914 wel sprake van Nederlandse gebiedsverwerving, maar nauwelijks om anderen voor te zijn. De bekende formule van de Conferentie van Berlijn van 1884-1885, dat 'effectieve occupatie' een voorwaarde was voor de internationale erkenning van koloniaal bezit, kan bij dit alles wel een rol gespeeld hebben, maar als men dan ziet dat de Nederlanders juist het laatst optraden in die streken die door hun ligging het meest kwetsbaar waren, dat wil zeg-

gen het meest open voor eventuele penetratie van buitenaf, zoals met de noordoostelijke staten van Borneo het geval was, dan lijkt deze aansporing niet of nauwelijks van doorslaggevend belang te zijn geweest. De terreinen waren al afgepaald, het ging er alleen om ze winstgevend te maken, of na te gaan of zij winstgevend te maken waren.

Er is nog één aspect van de Nederlandse koloniale expansie dat in verband met ons thema nadere toelichting behoeft. Dit betreft de houding van Nederland in de wereldpolitiek, hoewel die meer met het koloniale bezit dan met de koloniale expansie samenhing. Een rustig en ongestoord bezit van de koloniën, vooral van een strategisch zo belangrijk en economisch zo winstgevend object als Indonesië, dwong Nederland om meegaand te zijn. Dit gold de wijze waarop anderen toestemming kregen bij te dragen tot de exploitatie in de koloniën, waarbij toegegeven moet worden dat Nederland nauwelijks over de hulpbronnen beschikte om het immense gebied alleen te exploiteren en dat dus ook uit die overweging een liberale politiek (de 'open deur') niet strijdig was met Nederlandse belangen. Maar het gold ook Nederlands buitenlandse staatkunde. In feite was Nederland in de hier besproken jaren voorzover het zijn relaties tot de wereld buiten Europa betrof een satelliet van Engeland, niet alléén vanwege die koloniën natuurlijk, maar die koloniën spelen daarbij wel een belangrijke rol. Zoals men tijdens de Atjehoorlog afhankelijk was van de goodwill van de Penangietische handelskringen, dus indirect van Groot Britannië, en het om die reden nooit tot een werkelijke effectieve blokkade van Atjeh is gekomen, zo was men ook, in wijder verband, erop uit zijn buitenlandse politiek aan die van Engeland aan te passen, of althans, als dat moeilijk ging, te verhinderen datgene te doen waarmee men Engeland voor het hoofd zou kunnen stoten. Natuurlijk was er uiterlijk een zekere gelijkheid van belangen, vooral toen Japan, waarmee Engeland overigens van 1902 tot 1941 toe op goede voet verkeerde, in de Russisch-Japanse oorlog zijn entrée als grote mogendheid maakte. De Nederlandse positie in Indonesië werd ook bepaald door een algemeen gevoel van onzekerheid en door de vrees in het internationale gewoel te worden weggevaagd - een factor die Nederland, het kleintje, ertoe bracht op Engeland, de grote, met zijn onneembare Singapore, te vertrouwen. Maar dat gold de gezamenlijke potentiële vijand: het was geen wezenlijk vertrouwen in Engelands goede intenties. Hoe breekbaar dat vertrouwen was is onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog gebleken in verband met de tolerante Britse houding ten aanzien van de Republiek Indonesia die in tamelijk brede - of misschien alleen maar luidruchtige? - kring is uitgelegd als een poging om Nederland in Indonesië te vervangen. Het kan zijn dat kort na de eeuwwisseling Abraham Kuyper zich voornam zich wat forser tegen Engeland op te stellen, maar in de praktijk is daar weinig van gebleken. Men was in de eerste plaats op zijn hoede. A.S. de Leeuw noemt in zijn *Nederland in de wereldpolitiek* het geval van de Transvaalse en Oranjevrijstaatse gezant in Europa, Leyds, die op-

merkte ‘de ministers (bedoeld zijn de Nederlandse ministers) zijn uitermate bevreesd om iets te doen, uit angst dat het Holland vroeger of later in de koloniën kwaad zal doen’[5]. - dit speelde natuurlijk tijdens de Boerenoorlog. Het gaat hier uiteraard maar om een uitlating van een teleurgesteld man, maar toch zit er wat in - en dit is mogelijk het enige belangrijke internationale aspect van de Nederlandse expansie en haar gevolgen in de periode van het moderne imperialisme[6].

5. A.S. DE LEEUW, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden* (Zeist, 1396)
6. Zie voor het hier besproken onderwerp ook: G.J. RESINK, *Indonesia's History between the Myths* ('s-Gravenhage, 1968); C. SMIT, *Hoogtij der Neutraliteitspolitiek. De buitenlandse politiek van Nederland 1899-1919* (Leiden, 1959); P. VAN 'T VEER, *De Atjeh-oorlog* (Amsterdam, 1969); B.H.M. VLEKKE, *Nusantara. A History of Indonesia* ('s-Gravenhage, 1959).

De rol van de buitenlandse avonturier
A. Van Marle

Om te beginnen wil ik graag de titel van deze inleiding beperken - dat betekent mijn bijdrage in tijd en plaats verder afbakenen. In tijd: ik wil iets meedelen over mensen die hun rol in hoofdzaak gespeeld hebben vóór 1870, dus in de periode voorafgaand aan het tijdperk van het moderne imperialisme. Ik zal het dus niet hebben over de rol van figuren als - om twee bijna-tijdgenoten te noemen - de Bataafse olie-avonturier Deterding en de Russische militaire avonturier Maligin. Deterding heeft zijn rol gespeeld in het kader van het economische imperialisme, Maligin in het kader van pre- of proto-nationalistische ontwikkelingen. Over hen zal ik het dus niet hebben, hoe belangrijk en interessant zij overigens ook geweest zijn.

Een tweede beperking betreft de plaats. De te behandelen avonturiers zijn vooral in de Buitengewesten actief geweest. Buitengewesten - in onze schooljaren hebben we ons weinig bewust gemaakt hoe javanocentrisch deze omschrijving van het merendeel van het Indonesische eilandenrijk eigenlijk was, hoe zeer de term Buitengewesten verraadt dat die andere eilanden bekeken werden vanuit het perspektief van het Nederlands-Indische bestuurlijke centrum op Java, vanuit Batavia en Buitenzorg.

De term ‘buitenlandse avonturier’ roept enige vragen op, hij impliceert een neerlandocentrische benadering van de negentiende-eeuwse geschiedenis van Indonesië. Het woord avonturier had in de vorige eeuw een minder ongunstige, een minder afkeurende klank dan tegenwoordig. Toen waren avonturiers ondernemende, wat onconventionele en picareske figuren die ongebaande wegen volgden, tegenwoordig klinkt het woord meer of er aan avonturiers een steekje los is. Merchant-adventurers zijn echter sinds de Middeleeuwen pioniers geweest.

Ook al zou men zich kunnen afvragen of buitenlanders niet eerder tot avonturiers bestempeld worden dan zonen van het eigen volk, wie Neerlands bloed door de aderen vloeit, toch richten mijn vragen zich niet zo zeer op de semantiek van de term avonturier. Zij betreffen voornamelijk het adjektief buitenlands, dat in dit verband in mijn oren klinkt als niet-Nederlands. En dat is neerlandocentrisch, want in Indonesische ogen zijn Nederlanders immers (ondanks de grotendeels imaginaire band van drie-en-een-halve eeuw) buitenlanders gebleven. Tenzij ze zich - om een juridische term te gebruiken - in de inlandse bevolking hebben op-

gelost. Dat dit besef van vreemdeling te zijn onder de Nederlands-Indische Europeanen levend is gebleven, blijkt uit de uitdrukking ‘de bevolking’: dat was niet de héle bevolking, dat waren de anderen, met name de ‘Inlanders’, de ‘Inheemsen’.

Zelfs deze Europeanen waren niet zo Nederlands en zo op Nederland georiënteerd als men wel geneigd zou zijn te denken. Voor zover in Indonesië geboren, waren de negentiende-eeuwse Europeanen in overgrote meerderheid en van hoog tot laag zoals dat heet ‘van gemengden bloede’, Indo-Europeanen dus; om een eigentijdse term te gebruiken: Indische Nederlanders. Voorzover het in Europa geboren Europeanen betreft, waren het vaak evenzeer lieden wier wieg niet in de lage landen bij de zee had gestaan. Wie in het Algemeen Rijksarchief de stamboeken van Oost-Indische officieren of Oost-Indische ambtenaren raadpleegt, zal een groot aantal niet-Nederlanders tegenkomen. Een figuur als Junghuhn is allesbehalve een uitzondering - althans wat zijn geboorteplaats betreft. Ook de gemene soldaat van het KNIL was vaak van andere dan Nederlandse herkomst. Via Harderwijk hebben velen van velerlei nationaliteit hun weg naar ‘de Oost’ (ook een neerlandocentrische term) gevonden. De meesten van dit soort avonturiers zijn langer gebleven dan Rimbaud, die nauwelijks meer dan een blauwe maandag de wapenrok van Willem III op Java heeft gedragen.

Anderen hebben meer sporen nagelaten, de militaire verlieslijsten, maar ook vele familienamen onder de huidige Indische Nederlanders getuigen ervan. De ‘volbloed’ Nederlanders waren vaak evenmin op Nederland gericht en meenden dat hun ‘Indische’ belangen bij de onwetende regering in Den Haag en haar even onwetende ambtenaren niet in goede handen waren. Buitenlanders waren dus stellig geen exotische vreemde eenden in de warme bijt van de Nederlands-Indische Europeanen. Trouwens, voor een wat later tijd geldt in de woorden van een vroeger Nederlandse en nu Indonesische schrijfster dat bij aankomst in Sabang - de eerste ‘Indische’ haven op de Noordpunt van Sumatra - Hollanders tot Europeanen werden.

Niet-Nederlanders speelden dus een rol in het koloniale establishment, andere niet-Nederlanders speelden een rol in Indonesisch verband, want - en dat is essentieel - de eigen Indonesische geschiedenis van het land ging verder. De koloniale machthebbers die de geschiedenis van Nederlands-Indië beheersen, vormen in de geschiedenis van het negentiende-eeuwse Indonesië niet het dominerende element. Buiten, maar ook binnen wat officieel heette de onder bestuur gebrachte gebieden ging de eigen Indonesische ontwikkeling voort, naast de Nederlands-Indische en soms daar tegenin. Tot laat in de negentiende eeuw speelden vreemdelingen, ‘avonturiers’, zowel van Aziatische als van Europese herkomst hun rol in deze Indonesische geschiedenis, vervulden zij functies in Indonesische staten en staatjes. Er waren Europese handelaren die niet alleen hun eigen commerciële belangen behartigden, maar ook Indonesische vorsten dienden als *sjahbandar* of als *radjah laut*.

Een *sjahbandar* was een waardigheidsbekleder die min of meer de functies van havenmeester en minister van buitenlandse zaken verenigde; bij *radjah laut* kunnen we zowel aan minister van marine als aan first lord of the admiralty denken, een mini-admiralty in onze ogen. Tijdens de Bali-expeditie van 1848/1849 was er aan beide zijden, die van de vijanden van het Nederlands-Indische Gouvernement en die van de bondgenoten van dat Gouvernement, een Europese *sjahbandar*, respektievelijk de Engelsman (misschien Anglo-Indian) King en de Deen Lange[1]. Ze waren elkaars handelsconcurrenten en in zoverre gebruikten ze hun positie ten eigen bate, tegelijkertijd waren ze pionnen in het spel van Indonesiërs tegen Nederlanders en van Indonesiërs onderling.

De in de romans van Joseph Conrad als *radjah laut* betitelde Engelse Captain Lingard was niet alleen een bestaande figuur, maar had ook werkelijk recht op deze titel[2]. Hij was tot die waardigheid verheven nadat hij 'zijn' sultan, die van Berau in Oost-Borneo, op effektieve wijze had bijgestaan in een strafexpeditie tegen een naburig heerser, de sultan van Bulungan. Nederlands-Indische bestuursambtenaren rapporteerden naar Batavia dat Lingard zó trots was op zijn nieuwe waardigheid, dat hij zich graag in ambtskostuum vertoonde. Toen Lingard voor de eerste maal sinds zijn verheffing tot *radjah laut* handelsprodukten in Makassar kwam afleveren, gaf hij daar aan boord van zijn schip ter ere van zijn ambtsaanvaarding een feest voor zijn handelsrelaties - Europese handelsrelaties wel te verstaan. Ook dat werd naar Batavia gerapporteerd, waar men bevreesd was dat deze Engelse *radjah laut* in de voetsporen zou treden van James Brooke, die andere Engelsman die zich in het Noorden van Borneo als onafhankelijk heerser had geinstalleerd[3]. Ook bij Lingard, evenals in de zojuist vermelde Balische situatie, dus een behartiging van eigen commerciële belangen gecombineerd met een rol in de Indonesische ontwikkelingen.

1. Uitvoerig verhaald in A.K. NIELSEN, *Leven en avonturen van een Oostinjevaarder op Bali* (Amsterdam, 1928; oorspronkelijke Deense uitgave van 1925). De Deen Lange is een van de overgrootvaders van de huidige sultan van Johore in Malaya - niet alleen Europeanen zijn van gemengden bloede.
2. Lingard wordt (van jong naar oud) beschreven in drie werken van J. CONRAD, *The Rescue* (1920), *An Outcast of the Islands* (1896) en *Almayer's Folly* (1895). Een neef van Lingard heeft een deel van de stof voor CONRADS *Lord Jim* (1900) geleverd. Historische gegevens over deze Lingards zijn onder meer te vinden in N. SHERRY, *Conrad's Eastern World* (Cambridge, 1966). Voor de werkelijkheidswaarde van Conrads beschrijving van de negentiende-eeuwse Buitengewesten, zie G.J. RESINK, 'The Eastern Archipelago Under Joseph Conrad's Western Eyes', in zijn *Indonesia's History Between the Myths. Essays in Legal History and Historical Theory* (Den Haag, 1968; Selected Studies on Indonesia by Dutch Scholars, VII) 305-323.
3. In het Algemeen Rijksarchief zijn een reeks rapporten over Lingard bewaard, voornamelijk uit de jaren 1862-63 en 1868: Hulpdepot Schaarsbergen, Verbaal Ministerie van Koloniën, 12/29-62 no 18, 10/30-63 no 31, 1/29-64 no 40, 7/4-64 no 29 en Kabinet Ministerie van Koloniën, 25 juni 1868 S 8, 13 augustus 1868 L 10, 13 november 1868 N 14, 19 november 1868 no 31/1506, 14 januari 1869 A 1, 29 januari 1869 V 1.

Brooke en ook de handelaar-heerser Clunies Ross zijn er in geslaagd hun gebied definitief buiten Nederlands-Indië te houden. Lingard was niet de enige van wie Batavia hetzelfde vreesde. Tot in het begin van deze eeuw hebben Indonesische vorsten zich met man en macht tegen het Nederlands-Indische Gouvernement verzet. Dat Gouvernement was dus buiten Java wel een machtsfactor, maar zeker niet altijd de enige, of de dominerende. Siak, Atjeh, Bali, Lombok, de Niserokwestie zijn namen die bewijzen dat de *pax neerlandica* niet zonder moeite kon worden gevestigd. Dat niet alleen het 'parcere subiectis', maar ook het 'debellare superbos' geen eenvoudige zaak was bewijzen ook de zeerovers uit de Sulu Archipel in de Filippijnen. Lange jaren is noch de toenmalige Spaanse koloniale zeemacht, noch de Nederlandse Koninklijke Marine, noch de Britse Royal Navy erin geslaagd de zeeën voor hun vrijpostigheden te vrijwaren. Dezelfde Captain Lingard heeft eens, nadat hij een zeeroveraanval op zijn bark had afgeslagen met hulp van een kanon dat door zijn vrouw bediend werd, een schampere ingezonden brief naar een krant in Makassar gestuurd over de Nederlandse marine die pretendeerde de Oost-Indische zeeën te beheersen[4].

De economische rol van de 'avonturiers' is tot diep in de negentiende eeuw te vergelijken zowel met die van het eerdere monopolielichaam dat de VOC wenste te zijn als met die van de daarbuiten opererende dusgeheten smokkelaars. Deze avonturiers deden wat Aziaten eerst alleen en Europeanen en Aziaten later naast elkaar eeuwenlang in de zeeën van de Indonesische archipel hadden gedaan. Met naar onze maatstaven kleine zeilschepen verzamelden ze mineralen, bosprodukten, landbouwgewassen, dierlijke produkten van land en zee en vervoerden die langs door de passaatwinden bepaalde routes in de daarvoor geschikte seizoenen naar handelscentra. In ruil of in betaling leverden ze goederen of materialen van betrekkelijke hoge waarde: edele metalen, textiel, gebruiksvoorwerpen. De winstmarges waren bijzonder hoog: een winst van enkele honderden procenten per lading was niet uitzonderlijk[5]. Maar het risico was niet gering: niet alle aanvallen van zeerovers konden worden afgeslagen en in de zeilvaart was schipbreuk veel frequenter dan wij tegenwoordig geneigd zijn te denken. Maar sommige handelaren vergaarden dan ook fortuinen en leefden in feodale stijl. De avonturier Ross zetelde, als hij niet op zee was op weg naar de Molukken, in een landhuis buiten Singapore, omringd door een bediendenstoet die niet onderdeed voor die van de regent van Lebak uit de *Max Havelaar*[6]. Acculturatieverschijnselen door Wertheim als mestizo-cultuur aangeduid[7].

4. *Makassaarsch Handelsblad* (1 januari 1876).
5. J.D. ROSS, *Sixty Years. Life and Adventure in the Far East* (2 dln; Londen, 1911) I, 154.
6. ROSS, *Sixty Years*, I, 135 (zestig huisbedienden en dertig tuinlieden); MULTATULI, *Volledige Werken* (10 dln; Amsterdam, 1950) I, 63 (gevolg van honderden).
7. W.F. WERTHEIM, *Indonesian Society in Transition. A Study of Social Change* (Den Haag, 1956; 2de druk 1959) 174.

Deze handelsbetrekkingen doen sterk denken aan het beeld zoals dat door Van Leur voor de zeventiende en achttiende eeuw is geschetst[8]. Toen poogde de VOC wel een handelsmonopolie te handhaven, maar Indonesiërs en ook Europeanen bleven doorgaan met wat in Nederlandstalige bronnen sluikhandel wordt genoemd. In de negentiende eeuw was het monopolielichaam verdwenen, maar de handel was in wezen weinig veranderd. Grote, elkaar beconcurrerende handelshuizen onderhielden de betrekkingen met Europa (en met andere werelddelen, in het bijzonder Noord-Amerika), individuele handelaars vervulden in het interinsulair verkeer zowel de rol van de vroegere Compagnie als die van de 'smokkelaars'. Op Java fungeerde het Gouvernement ook als producent.

Ook de goederenstroom, het goederenpakket was weinig veranderd, totdat de landheren door cultuurmaatschappijen werden opgevolgd en nieuwe gebieden voor deels nieuwe cultures (als tabak) werden ontsloten. De schepen van de eerdergenoemde King, wiens naam na 125 jaar, naar mij verzekerd is, in de mondelinge overlevering op Bali nog bewaard is gebleven, brachten traditiegetrouw uit China grote hoeveelheden aan snoeren geregen doorboorde kleine munten (*kepeng*) naar Bali, die even traditioneel met rijst werden betaald[9]. Die rijst ging dan naar Java, naar het nieuwe handelsemporium Singapore.

Deze handelsbetrekkingen werden onderhouden door Aziaten en Europeanen op voet van gelijkheid. Onder de scheepseigenaars en gezagvoerders vinden we Oosterlingen en Westerlingen, soms zelfs elkaar afwisselend op een zelfde schip. Technologisch was de een de ander niet de baas. Alfred Russel Wallace, de vriend van Darwin en Darwiniaan *avant la lettre*, was ruim honderd jaar geleden, toen hij naar de Aru eilanden ten zuiden van Nieuw-Guinea reisde aan boord van een schip van Indonesisch maaksel, verbaasd en aangenaam verrast over de zeewaardigheid en het comfort van het vaartuig. Nog verraster was hij toen hij bij aankomst onder de Papoea's Manchester katoentjes vond, die daar op jaarlijkse handelsreizen door Buginese handelaren uit Zuid-Celebes werden aangevoerd[10]. De geografische mobiliteit van de Indonesische handelaars deed dus niet onder voor die van hun Europese collega's en concurrenten. Snel hadden ze gereageerd op de nieuwe commerciële mogelijkheden die Singapore bleek te bieden. Kort nadat Raffles deze leeuwenstad gesticht had vestigden zich daar - al dan niet tijdelijk - de eerste Buginezen,

8. J.C. VAN LEUR, *Indonesian Trade and Society. Essays in Asian Social and Economic History* (Den Haag, 1955; 2de druk 1967; Selected Studies on Indonesia by Dutch Scholars, I).
9. In het Jardine, Matheson Archive, in bewaring bij de Cambridge University Library, berusten een aantal brieven van en aan King. Zie b.v. Unbound Correspondence, East Indies, no 2963 van 2 juli 1835. Ik ben dank verschuldigd aan Mr Anthony Clunies Ross, die deze correspondentie destijds op mijn verzoek heeft gecopieerd.
10. A.R. WALLACE, *The Malay Archipelago. The Land of the Orang-Utan and the Bird of Paradise. A Narrative of Travel with Studies of Man and Nature* (1869; ik gebruikte de 7de druk; Londen, 1880) 404, 420, 426 (scheepje), 376, 475, 482 (katoentjes).

spoedig gevolgd door bewoners van Bawean (een klein eiland tussen Java en Borneo gelegen). Er moeten jaren geweest zijn, dat een aanzienlijk deel met name van de mannelijke bevolking van Bawean in Singapore te vinden was[11]. Singapore begon in het tweede kwart van de negentiende eeuw een dermate belangrijke rol te spelen in het Indonesische handelsverkeer dat de Nederlands-Indische autoriteiten na eerst alleen bezorgd te zijn geweest, na 1850 poogden de aantrekkingskracht van het Engelse emporium te verminderen onder meer door Makassar tot vrijhaven te maken. Maar pas laat in de negentiende eeuw zou het getij keren.

In dit milieu leefden en werkten, voeren en handelden ook de 'avonturiers' die ik op het oog heb. Ze brachten geen nieuw element in de handel, wel breidden ze deze soms uit, brachten ze nieuwe gebieden in het bereik van de bestaande handelsroutes. Weer een voorbeeld ontleend aan het leven van Captain Lingard. Joseph Conrad beschrijft historische feiten wanneer hij vermeldt hoe Lingard een riviermonding 'ontdekt' had en probeerde zijn geheim voor eigen voordeel te bewaren. In de late jaren veertig liep een schip van Lingards toenmalige principaal op een rif voor de kust van Oost-Borneo, bemanning en lading werden door de sultan van Berau rivieropwaarts gevoerd. Pas na interventie van de Engelse en Nederlandse marine werd de bemanning vrijgelaten. Niet alleen dat de Engelsen intervenieerden in wat van Nederlandse kant als nominaal eigen gebied of tenminste eigen invloedssfeer werd beschouwd, zij - de Engelsen - sloten ook een verdrag met de sultan. Nu komt het avontuurlijke element. Niet meer in dienst van een ander, maar voor eigen rekening en risico exploreerde Lingard de mogelijkheden van het betreffende gebied. De riviermondingen waren moeilijk toegankelijk voor zeewaardige schepen, maar Lingard vond in deze moerasachtige delta een toegang voor zijn schip langs een rivierarm die ontoegankelijk leek (een door hem langs de rivier opgericht baken stond er in 1939 nog). Hij ontsloot zodoende een nieuw gebied voor de handel, dat hij enkele tientallen jaren vrijwel voor zich kon reserveren. Dit is een schoolvoorbeeld van de rol van de avonturiers: uitbreiding van het handelsgebied zonder dat daarmee andere veranderingen gepaard gaan.

De komst van de stoomvaart bracht niet direct verandering in het bestaand patroon. De eerste stoomscheepjes in het interinsulaire handelsverkeer waren klein, ze konden dus dezelfde riviermondingen binnenvaren als de eerdere zeilschepen. Wel waren ze uiteraard niet meer afhankelijk van seizoenwinden, en bovendien voeren ze sneller. Ze konden dus frequenter dezelfde route bevaren. Het gevolg was dus opnieuw een verdere intensivering van de handel, echter geen fundamentele verandering in het economische patroon. De eerste stoomscheepjes behoorden toe

11. Bij vergelijking van de gegevens voorkomend in J. VREDENBREGT, *De Baweanners in hun moederland en in Singapore. Een bijdrage tot de kulturele antropologie* (Leiden, 1968) 17 en 104, blijkt dat in de tweede helft van de negentiende eeuw 5 à 8% van alle mannelijke Baweanners in Singapore woonden, wat uiteraard een hoger percentage van de volwassen mannen impliceert.

aan individuen, zowel aan Aziaten als aan Europeanen, niet aan maatschappijen. Zo schafte de sultan van Kutei (het gebied waarin het oliecentrum Balikpapan ligt) zich een dergelijk vaartuig aan. Want evenals in de voorafgaande eeuwen namen ook in de negentiende eeuw Indonesische vorsten soms aan het handelsverkeer deel[12]. Precies zoals Conrad dat beschrijft voer een stoomschip van een Arabier uit Singapore in het kielzog van Captain Lingards bark de Berau-rivier op. Lingard, die blijkbaar onvoldoende oog had voor technische vernieuwingen, was niet alleen zijn geheim kwijt, maar kon ook de concurrentie niet aan en moest het veld ruimen. Letterlijk, want hij ging naar Engeland om te sterven. Conrad kon weten wat zich had afgespeeld, want hij heeft zelf als stuurman op het schip van deze Arabier enkele reizen van Singapore naar Berau en terug gemaakt.

De grote verandering kwam pas toen laat in de negentiende eeuw de kortstondige rol van de individuele eigenaars van stoomscheepjes uitgespeeld raakte door de verschijning van scheepvaartmaatschappijen op het intra-insulaire toneel. Kapitaalkrachtig als zij waren, konden ze meer en grotere schepen in de vaart brengen, die overeenkomstig een vaststaand vaarschema geregelde verbindingen begonnen te onderhouden. Met hun grotere laadcapaciteiten konden ze grotere hoeveelheden producten afvoeren, die voor rekening van de maatschappij werden opgekocht en naar Europa verscheept. Ze begonnen eigen steenkoolondernemingen te exploiteren ter voorziening in de brandstofbehoefte van de schepen. Hun doel was winst te maken voor onbekende aandeelhouders in Europa, niet om merchant-adventurers een feodale leefwijze mogelijk te maken. Employés en agenten namen in hiërarchisch verband de taak over van individualistische avonturiers. Zowel door de schaalvergroting als door de wisseling van standplaats waren ze minder afhankelijk van relaties met de plaatselijke potentaten. Hun rol binnen de Indonesische samenleving werd daarvoor veel meer uitsluitend commercieel. Ze werden tot een vreemd element, een *corpus alienum* in de Indonesische samenleving. Soms stelden ze tot hun verbazing vast hoe hun economisch veel zwakkere voorgangers een belangrijker rol hadden gespeeld in het plaatselijke Indonesische bestel en die soms nog speelden.

Daarbij kwam dat het Nederlands-Indische Gouvernement probeerde door contracten, met name met de KPM, de verbindingen tussen de Buitengewesten en Java te verstevigen, waardoor de handel zich minder op Singapore begon te richten en in Indonesië vooral Surabaja een deel van de functie van deze Engelse haven kon overnemen[13]. De handel binnen Indonesië en tussen Indonesië en Europa werd daardoor meer dan te voren een Nederlandse aangelegenheid.

12. Voor Bali, zie het in noot 1 vermelde werk. Het sultansschip *De Tijger van Koetei* verschijnt in de tachtiger jaren regelmatig in de scheepvaartberichten voorkomend in de *Straits Times*.
13. De jaarcijfers zijn te vinden in de statistische bijlagen van het jaarlijks verschenen *Koloniaal Verslag* ('s-Gravenhage, 1849-1922).

Vooral na de eeuwwisseling poogde het koloniale bestuur bewust de Nederlandse economische belangen te schragen en breder armslag te geven. Voor avonturiers van het oude type was geen plaats meer. In het moderne, hoog-kapitalistische tijdperk hebben zij geen rol meer gespeeld. Dergelijke romantische figuren hadden plaats gemaakt voor meer rationalistisch en systematisch opererende, letterlijk meer berekenende naamloze vennootschappen. Toch hebben de avonturiers doordat ze nieuwe handelsgebieden hebben ontsloten en de economische mogelijkheden van andere gebieden verder hebben geëxploiteerd, ongeweten en zeker onbedoeld mede als wegbereiders gediend voor het Nederlandse imperialisme. Dat imperialisme dat enkele decennia lang zo sterk gevestigd leek, dat de voorlaatste gouverneur-generaal van Nederlands-Indië meende dat nog drie eeuwen koloniaal bestuur in het verschiet lagen. Van neo-kolonialisme had hij nog geen weet.

Literatuur

De overvloedige in druk verschenen gegevens betreffende scheepvaart en handel (voorkomende in o.m. de officiële *Javasche Courant*) zijn nog volstrekt onvoldoende bewerkt. Behalve de in de noten genoemde werken bestaan ook van andere ‘avonturiers’ autobiografische geschriften en/of levensbeschrijvingen, zoals L.V. HELMS, *Pioneering in the Far East* (Londen, 1882; herdruk 1969) en R. PAYNE, *The White Rajahs of Sarawak* (Londen, 1960; met vermelding van de geschriften van James Brooke). Verder valt te denken aan tijdschriftartikelen over figuren als Alexander Hare en John Clunies Ross. Belangrijke gegevens komen ook voor in de werken van natuuronderzoekers als A.S. BICKMORE, *Travels in the East Indian Archipelago* (Londen, 1868; Nederlandse vertaling 1873) en F.W. BURBIDGE, *The Gardens of the Sun* (Londen, 1880), en van marine-officieren als H. KEPPEL, *Expedition to Borneo in H.M.S. Dido* (Londen, 1846) en E. BELCHER, *Narrative of the Voyage of H.M.S. Samarang* (Londen, 1848).

De machthebbers van Indië
P. van 't Veer

Voor het grootste gedeelte is het natuurlijk gezichtsbedrog, maar in sommige opzichten was de negentiende eeuw inderdaad een tijd met beduidend minder complicaties dan de onze. Wie het bijvoorbeeld heeft over de Indische machthebbers van toen, die weet meteen heel wat beter over wie hij praat dan wanneer hij zou moeten spreken over de Indonesische machthebbers van vandaag. In het grootste deel van de negentiende eeuw was er in Nederlands-Indië nog geen onoverzichtelijke machtsverdeling tussen allerlei groepen op grond van hun politieke, sociale, economische of militaire invloed. De macht was in dat romantische tempo doeloe georganiseerd als een zeer scherpe pyramide en de man aan de top was tegelijk hoofd van het bestuur, opperbevelhebber van land- en zeemacht beoosten Kaap de Goede Hoop en directeur van de handelsonderneming die Nederlands-Indië in feite was; je zou kunnen zeggen: een ‘Maatschappij Nederland tot Exploitatie van Indië’ waarbij alle Nederlanders in Indië en een klein aantal Indonesiërs in diverse functies in dienst waren en trouwens tot 1950 toe met minder of meer animo in dienst gebleven zijn.

Nu is het moeilijk zoveel dingen tegelijk te zijn. De gouverneurs-generaal waren óók maar mensen en hadden meestal een voorkeur voor een van hun drie taken. Was dat hun persoonlijke hobby? Soms, maar het was vooral een tijdgebondenheid die blijkt als je de belangrijkste gouverneurs-generaal tussen 1800 en 1914 in het licht van hun taakopvatting bekijkt.

Dat was dan om te beginnen Daendels aan het begin van de eeuw, de regeerder en organisator met veel militaire belangstelling hoewel het naar mijn mening onjuist is hem al te zeer af te schilderen als de man die uitsluitend met militaire opdrachten en bedoelingen naar Indië ging. Als bestuurder en organisator was min of meer in dezelfde geest werkzaam de gouverneur-generaal Van der Capellen, de man die zo'n slechte naam had in de oude ‘liberale’ geschiedschrijving omdat hij de Java Oorlog zou hebben geprovoceerd door zijn maatregelen tegen de grondverpachting aan Nederlandse planters in de Vorstenlanden. Van Daendels via Raffles tot en met Van der Capellen - dat was bij alle grote verschillen en tussenliggende omwentelingen van Bataafs, Hollands-Koninklijk, Frans-Keizerlijk, Brits en weer Nederlands gezag, de toch aaneensluitende periode van 1800 tot 1825, een tijd van experimenten met een doeltreffend en vooruitstrevend bestuur als opvolger van de achttiende-eeuwse chaos.

Het tweede en derde kwart van de negentiende eeuw zag een heel ander type gouverneur-generaal in de kolonie verschijnen. De tijd van de bestuursexperimenten was voorbij - met die Java Oorlog als slot was de ambtsperiode van Van der Capellen niet zó'n succes geweest - de tijd van de staatsexploitatie was aangebroken. Van den Bosch vond het cultuurstelsel uit, het werd toen hij van gouverneur-generaal minister van Koloniën was geworden, onder zijn directe bevelen verder uitgevoerd door J.C. Baud en andere gouverneurs-generaal van minder allooi. Wat er in Nederland ook aan staatkundige vernieuwing mocht voorvallen, wat er ook geschreven mocht worden door gesjeesde bestuursambtenaren en uitgewezen ingenieurs van de openbare werken zoals Douwes Dekker en zijn vriend Roorda van Eysinga, of door een weggewerkte dominee als Van Hoëvell - in Indië klonk daarvan maar een heel zwakke echo door. Met al hun geschrijf konden zij immers die top van de machtspyramide niet bereiken, ook al zouden zij hier en daar aan de voet misschien een gelijkgestemde ziel treffen.

Maar in de overgang naar het derde kwart van de negentiende eeuw begint dit te veranderen. De liberale regeringen in Nederland benoemen liberale gouverneurs-generaal. Aanvankelijk is het verschil met vroeger niet groot, in de eerste plaats niet omdat sommige liberalen toen net als nu, met het blote oog niet van conservatieven te onderscheiden waren, ten tweede niet omdat voorlopig alle gouverneurs-generaal mensen bleven uit de hoge Nederlandse of Indische ambtelijke kring, de diplomatie of de militaire stand. Voor de ministers van Koloniën geldt trouwens in iets mindere mate hetzelfde. Fransen van de Putte die in 1863 minister werd, was de eerste gouverneur-generaal in de negentiende eeuw die voordien in Indië geen ambtenaar of militair maar ‘particulier’ was geweest, een term die in de koloniale tijd heel lang, zo niet altijd, de ongunstige klank van een iets beter soort scharrelaar heeft behouden. Deze ‘particulier’, als stuurmansleerling begonnen, had het als suikercontractant op Java in tien jaar tot miljonair gebracht. Hij was 37 jaar toen hij voor goed naar Nederland terugkeerde, dat kon toen nog ‘in de suiker’, en zelfs deze koloniale *self made man* van de negentiende eeuw durfde het toch niet aan iemand tot gouverneur-generaal te benoemen die niet eerst grondig door de ambtelijke molen was gemalen. De eerste ‘particuliere’ minister van Koloniën was dus Fransen van de Putte in 1863, de eerste ‘particuliere’ gouverneur-generaal was F. 's Jacob, pas in 1881. Ook hij was een vroegere suikercontractant. Er zijn er meer zo ‘van de suiker in de regering’ geraakt, om een romantitel van P.A. Daum te parafraseren, bijvoorbeeld de gouverneur-generaal mr. James Loudon, maar hij was een suikerbaron of beter: een suikerjonkheer, van de tweede generatie en had zelf een keurige Nederlandse ambtelijke loopbaan achter de rug voordat hij tot gouverneur-generaal werd benoemd.

Je zou een boeiende geschiedenis van Nederlands-Indië kunnen schrijven, geheel gebaseerd op de elementen ‘fortuin’ en ‘familie’ van de gouverneur-generaal en de

kleine groep hoge ambtenaren in Batavia; het ging trouwens meestal om familie-fortuin en de 'Maatschappij Nederland tot Exploitatie van Indië', waarvan ik in het begin sprak, leek in veel opzichten op een besloten familie-nv. Uit de suikercontracten stamden in de negentiende eeuw de eerste Indische privé-miljoenen... en de politieke ambities toen die miljoenen eenmaal verdiend waren. Behalve de planters-pachters in de Vorstenlanden waar het cultuurstelsel niet van kracht was en de eigenaars van een aantal grote particuliere landgoederen die van oudsher op Java bestonden, waren de suikercontractanten de enige min of meer vrije ondernemers onder het staatsmonopolie dat cultuurstelsel heette. Naast hen was de kleine groep 'particulieren' beperkt tot een paar zelfstandige bankiers die de concurrentie tegen de Nederlandse Handelmaatschappij hadden kunnen volhouden tot bijna iedereen failliet ging in de grote landbouwcrisis van de jaren tachtig; een handjevol advocaten, een paar journalisten, enkele dominees, en wat 'neringdoenden', middenstanders. Ze telden niet, letterlijk en figuurlijk, naast de burgerlijke en militaire ambtenaren. Ze behoorden zeker niet tot de Indische machthebbers, van wie ik nu spreek, maar ze waren toch zeer belangrijk omdat zij de enigen waren die tot op zekere hoogte vrij stonden van het gouvernement.

Die vrijheid was beperkt door de grote bevoegdheden van de gouverneur-generaal bij de handhaving van wat hij als orde en rust wenste te zien. Er zijn er in de loop van de negentiende eeuw heel wat door de gouverneur-generaal wegens hun kritiek op de gang van zaken of op de gouverneur-generaal persoonlijk het land uit gezet. Maar toch kwam uit deze kring de drang tot veranderingen en de stem om in de openbaarheid aan die drang vorm te geven. Journalisten als Busken Huet en Brooshooft, twee politieke tegenpolen uit verschillende tijdvakken; dominees als de eerder genoemde liberale hervormer Van Hoëvell; advocaten als mr. L.W.C. Keuchenius en mr. C.Th. van Deventer, de man van het beroemde artikel over de *Eereschuld*[1]: zij hadden een belangrijk aandeel in de politiek via hun invloed in Nederland - niet in Indië!

Dominees, advocaten, journalisten - het zijn mensen die ook vandaag de dag nog wel eens graag een radicale rol in de politiek willen spelen, maar in dat derde en vierde kwart van de negentiende eeuw was er nog een groep 'particulieren' waaruit tegenwoordig niet zo gauw meer radicale hervormers tevoorschijn komen: de reeds genoemde miljonairs, de Indische nabobs. Van hen is Fransen van de Putte het meest voor de hand liggende voorbeeld. Hij had als enigszins vrije ondernemer op Java ervaren hoe het cultuurstelsel langzamerhand een verkalkte instelling was geworden, een reusachtige bureaucratie waaraan de bestuursambtenaren, Nederlandse zowel als Indonesische, met gouden koorden waren gebonden. Zij kregen immers

1. C.TH. VAN DEVENTER, 'Een Eereschuld', *De Gids* (1899).

'cultuurprocenten', d.w.z. premies uit de opbrengst van hun ressort en die premies waren in de rijkere residenties niet mals.

Zo was de Indische bureaucratie, gehecht aan de bestaande toestand en 'lekker' - zoals dat op z'n Indisch heette - met de onder het cultuurstelsel gegroeide verhoudingen. Dat geldt niet alleen voor de burger-ambtenaren maar zeker ook voor de officieren. Zij hadden hun plaats, een *bescheiden* plaats naast de zoveel deftiger bestuursambtenaren, in een politiek die geheel op de status quo was gericht. Geen avonturen, politiek noch militair. Militaire expedities, gebiedsuitbreiding, dat kostte allemaal een hoop geld, behalve dan nog dat je er zeker moeilijkheden met de Engelsen mee kreeg, want gebiedsuitbreiding betekende: expansie op Sumatra en Borneo en daar juist botsten Nederlands en Britse invloedssferen.

Daartegenover de eenvoudige maar soms effectieve liberale gedachte dat de kost voor de baat uitgaat en wie dan nog kans ziet de 'kost' voor rekening van den lande te brengen en de 'baat' voor zichzelf te behouden, zit op rozen. Terwijl dus het gouvernement geen belangstelling had voor gebiedsuitbreiding, waren de aanhangers van het vrije ondernemerschap steeds op zoek naar gebieden waar het cultuurstelsel niet van kracht was en waar Nederlandse ondernemers zich zouden kunnen vestigen, zoals Sumatra. Zij maakten handig gebruik van de gunstige klank die het woord 'vrije arbeid' had en vormden in Nederland een pressuregroup die onder banier van de vrije arbeid de strijd tegen het cultuurstelsel voerde. In hun propaganda schilderden zij het cultuurstelsel zo zwart mogelijk af en dat was niet zo moeilijk. Toch was dé grote misvatting van de jaren zestig dat het boek *Max Havelaar of de Koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij* met zijn onthulling van wantoestanden in Bantam in deze liberale propaganda paste. Het was in feite precies het tegenovergestelde, namelijk een pleidooi voor een gezuiverd cultuurstelsel. Tegen het idee dat 'particulieren' van Java iets méér zouden kunnen maken ten nutte van de Javaan dan het Binnenlands Bestuur zou kunnen, daartegen heeft Multatuli zijn leven lang gestreden. Maar vergeefs, want de ondertitel van zijn boek, *De Koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*, leek zo duidelijk een aanval op het staatsmonopolie dat generaties van Nederlanders zijn boek zijn blijven zien als een aanklacht tegen het cultuurstelsel. Zijn twee brochures *Over Vrijen Arbeid*, die deze misvatting moesten wegnemen, werden eenvoudig genegeerd[2.]. Maar Multatuli had gelijk, want de vervanging van het cultuurstelsel door de vrije exploitatie leverde wel tienvoudige en honderdvoudige opbrengst voor de vrije ondernemers, maar het levenspeil van de Javaanse bevolking daalde en bléép dalen tot, ja, misschien wel tot de huidige dag toe, althans tot voor zeer kort. In zijn boek *Indonesia* heeft de deskundige Britse auteur Malcolm Caldwell van de London School of Oriental Studies

2. MULTATULI, 'Over vrijen arbeid in Nederlands-Indië', in *Volledige Werken* (10 dln; Amsterdam, 1950) II.

nog kortgeleden benadrukt dat het levenspeil op Java in 1850 hoger was dan in 1950[3].

Maar wat deden zulke pleidooien in de jaren zeventig van de vorige eeuw er toe als na 1860 bij de 'openlegging' van Oost-Sumatra, van Deli en de belendende sultanaatjes, bleek dat daar fabuleuze winsten met de tabak konden worden gemaakt en dat er bovendien dat nieuwe wondermiddel Oil For The Lamps of China, petroleum, in Langkat en Perlak zo maar uit de grond borrelde. Wat deerden de pleidooien voor de welvaart van de Javaan en de vrijheid van de Sumatraan wanneer er wereldwijde belangen op het spel kwamen te staan als de opening van het Suezkanaal in 1869 en de nieuwe zeeroute naar Oost-Azië door Straat Malakka in plaats van door Straat Soenda? En zo ontstond in dat derde kwart van de negentiende eeuw een felle tegenstelling tussen de behoudzuchtigen en de vernieuwers, tussen conservatieven en liberalen, die voor onze hedendaagse begrippen vreemde kanten had. De conservatieven waren de sociaal voelenden, soms werkelijk ethisch bewogenen, voorstanders van staatsexploitatie, tegenstanders van particuliere investeringen. In dit klimaat staat Multatuli als Indisch hervormer, hoewel hij in tal van opzichten natuurlijk weer veel 'liberaler' is dan de liberalen.

De liberalen waren de voorstanders van ondernemersvrijheid, de keiharde zakenlieden, maar dit wilde beslist nog niet zeggen dat zij in Nederlands-Indië altijd voorstanders van gebiedsuitbreiding waren. Als het zónder formele en kostbare gebiedsuitbreiding kon, dan nog beter. Toen dan ook in 1873 de Atjeh-oorlog uitbrak kwam de persoonlijk daarvoor verantwoordelijke gouverneur-generaal Loudon in een uiterst ongemakkelijke positie te verkeren. De liberale regering in Nederland met minister Fransen van de Putte vooraan was allerminst geporteerd voor zo'n drastische stap. In Batavia was de conservatieve gemeente, burger en militair, er nog veel minder van gediend. Toen de eerste fase van de oorlog zoals bij Indische militaire expedities te doen gebruikelijk een mislukking werd, wilde een groot deel van de Indische conservatieven er maar liever helemaal mee ophouden. Dat was een te grote kluif - Atjeh. Nederland zou er zijn tanden op stukbijten. In feite speelde hier vooral de angst voor het nieuwe, de onbekende toekomst, die in allerlei opzichten op het oude Indië afstormde. Het koesterende cultuurstelsel werd afgebroken, een proces dat al jaren aan de gang was. Het Suezkanaal en de telegraafverbinding brachten het moederland, het lastige, bedilzuchtige moederland met zijn Haagse bestuurders en zijn Amsterdamse vennootschapsdirecteuren veel dichterbij. En dan de nieuwe oorlog waarvan iedereen begreep dat die in zijn tweede fase van minstens net zo grote omvang zou worden als de Java Oorlog.

Hier wreekte zich aan de top van die machtspyramide het bestuurssysteem. De gouverneur-generaal Loudon kwam volkomen geïsoleerd te staan. De lagere ge-

3. M. CALDWELL, *Indonesië* (Nijkerk, s.a.).

zagsdragers in de pyramide konden hem niet bereiken, hij kon hen niet doordringen met zijn geloof in de nieuwe taak. De gouverneurs-generaal werden door Den Haag benoemd zonder dat Batavia er ook maar de geringste invloed op uitoefende. Het kwam bij de slechte communicatie voor dat een nieuwe gouverneur-generaal in Batavia arriveerde tegelijk met, of zelfs nog eerder dan het bericht van zijn benoeming. Zo hoog verheven boven de Nederlandse gemeenschap dat hij door Van Hoëvell als de Zon van Indië werd getekend, vaak zoveel 'deftiger' ook dan de Bataviase society, soms zoveel breder van blik, was de gouverneur-generaal meestal een eenzame figuur tegen wie de Europese openbare mening zich bij tegenslag gemakkelijk keerde.

Dat overkwam ook Loudon in 1873 en 1874. Tot de weinigen die hem steunden behoorden de vertegenwoordigers van het pre-imperialisme, de avontuurlijk-ingestelde, groot-Nederlandse groep van wie Busken Huet met zijn krant *Het Algemeen Dagblad van Nederlandsch-Indië* de woordvoerder was. Sommige van zijn hoofdartikelen zijn opgenomen in zijn twee bundels *Nationaale Vertoogen*[4]. Het zijn voorbeelden van pre-imperialisme, waarin al wel sprake is van een motivering met de bekende 'white man's burden' en zo, maar waarin althans voorzover het Nederland betreft nog niet een echte beweging te herkennen valt.

Op de beweging moesten Nederland en Nederlands-Indië nog weer haast een kwart eeuw wachten. Deze incubatietijd van het moderne imperialisme hangt ten nauwste samen met de diepgaande economische crisis die Nederlands-Indië (en trouwens ook Nederland) in die tijd in zijn greep had. Pas in de jaren negentig toen de ergste financiële klappen verwerkt waren, kon in Indië weer een veer van de mond geblazen worden en toen nog waren er in Atjeh enige duidelijke militaire tegenslagen nodig om een reeks van nieuwe acteurs op het toneel te brengen.

Dat ze aanwezig en beschikbaar waren duidt weer op die tegelijk geheimzinnige en heel duidelijke wisselwerking tussen persoon en tijd, waarmee ik dit exposé van machthebbers begon. De nieuwe mannen die vanuit Atjeh de macht in heel Indië overnamen en daarna ten dele zelfs in Nederland - ik noem: Snouck Hurgronje, Van Heutsz, Colijn, Idenburg, de iets minder bekende gouverneur-generaal C.H.A. van der Wijck - hadden een sterke niet-materiële motivering, het kenmerk dat bij een beschouwing van zeker het Nederlandse imperialisme niet mag ontbreken. Voor veel van hen was het zedelijk beginsel in christelijke zin de grondslag van hun denken, de ethische politiek die in de troonrede van 1901 door het christelijk kabinet van Abraham Kuyper gelanceerd werd. Dit was het zendingsimperialisme. Voor anderen, zoals de geniale geleerde Snouck Hurgronje, was de associatiegedachte de ethische motivering: de vrije en gelijkwaardige samenwerking van twee volkeren, waarvan het een het ander naar een gelukkige maar wel héél verre en vage toekomst

4. C. BUSKEN HUET, *Nationale Vertoogen* (2 dln; Amsterdam, 1876).

van onafhankelijkheid zou leiden. Voor nog anderen, bijvoorbeeld voor Van Heutsz en de jonge koningin Wilhelmina, was het idee van Nederlands grootheid bepalend. Het imperialisme als een vorm van export-nationalisme. En dat alles dan niet als tegenstelling tot, maar gecombineerd met expansie van het Nederlands, althans Europees ondernemerschap in Nederlands-Indië. Kortom, een motiverings-complex dat toch wel iets ingewikkelder is dan het traditionele beeld van ‘het imperialisme’ als de kale drang naar gebiedsuitbreiding terwille van nieuwe afzet en grondstofbron.

Voor de contemporaine blik op wat er dan tussen 1890 en 1914 in Nederlands-Indië aan de gang was, had de overmatig sterke ethische motivering van het imperialisme het merkwaardig gevolg dat daarin voor de Indonesiër als eigen persoonlijkheid minder plaats was dan een halve eeuw eerder. De schijnvoorstelling van de Tevreden Inlander werd geboren. Nederland wilde niet onderdrukken maar ontwikkelen. Welnu, dan moest de Indonesiër ook ophouden de rol van onderdrukte te willen spelen. Wie toch hardnekkig de rol van onderdrukte aanhield, kon nooit te goeder trouw zijn. Hij werd misleid of hij misleidde anderen, of in moderne vertaling: hij werd gemanipuleerd of hij manipuleerde zelf.

Het droombeeld van de Tevreden Inlander heeft Nederland lange tijd parten gespeeld. Maar dat is weer een ander verhaal.

De Nederlandse expansie in Indonesië in de tijd van het modern imperialisme: de houding van de Nederlandse regering en de politieke partijen

S.L. van der Wal

De Nederlandse vestigingen in de Indonesische archipel onder de compagnie zijn niet ontstaan uit de zucht om gebied te verwerven, inheemse rijken tot onderwerping te brengen en gezag en bestuur te vestigen. Belangen van handel en op Java ook van de opkomende landbouw en de bescherming van deze belangen tegen de bedreiging van inheemse zijde en van Europese concurrenten hebben de compagnie ertoe gebracht territoir te verwerven.

De traditie zich zoveel mogelijk van uitbreiding van territoir en invloedssfeer te onthouden, heeft zich tot ver in de negentiende eeuw voortgezet. Het cultuurstelsel was er voor de Nederlandse schatkist en daarmede verdroeg zich geen veel geld en inspanning vergende gebieds- en gezagsuitbreiding buiten Java. Al vóór het Engelse tussenbestuur had de aandacht zich in toenemende mate op Java geconcentreerd. Hier moest nu het stelsel van Van den Bosch zijn baten voor het moederland leveren.

Toch heeft het inzicht dat de zogenaamde buitenbezittingen niet blijvend konden worden veronachtzaamd tot tal van initiatieven geleid om met name in gebieden waar inmenging van buiten werd gevreesd, althans iets te ondernemen. De voorstellen hiertoe kwamen steeds van de Indische regering, maar werden in Nederland in de regel afgewezen of afgeremd omdat zij strijdig werden geacht met de belangen van het moederland. Zoo stelde Van den Bosch zich voor om Sumatra, exclusief Atjeh, te onderwerpen en voor het overige gebied van de archipel een politiek van absolute onthouding te voeren, maar in 1841 decreteerde minister Baud, dat de onthoudingspolitiek ook voor Sumatra moest worden gevolgd[1]. Enkele jaren later verzette deze minister zich tegen voorstellen van gouverneur-generaal Rochussen tot gebiedsuitbreiding op Celebes. Rochussen had betoogd dat bezit in naam ‘weinig waarborg voor de toekomst’ bood, maar dat alleen ‘bezit in de daad door een doelmatige en progressieve ontwikkeling’ niet alleen onze heerschappij zou verzekeren, maar ook ‘onze handel en scheepvaart (zou) aanwakkeren en te zeer op Java gespannen aandacht zou afleiden’. Maar minister Baud vreesde dat het nadelig slot van de lastposten, die de buitenbezittingen meest waren geweest, alleen maar groter zou worden, indien men - zoals Rochussen blijkbaar - te veel op eens wilde[2]. Deze

1. Zie J.M. SOMER, *De korte verklaring* (diss. Utrecht, 1935) 45-47.
2. *Ibidem*, 65-67.

politiek werd voortgezet onder minister Loudon, die zich afvroeg ‘of onze vestiging in Indië op den tegenwoordigen voet’ niet reeds te uitgebreid [was] in verhouding tot de krachten van Nederland’. Hij liet de Indische regering in 1861 weten dat ‘alles diende te worden vermeden wat aanleiding zou kunnen geven tot uitbreiding van ons gezag, althans tot voortschrijding van de rechtstreekse bestuursinmenging in zelfbestuursgebieden’[3]. Deze gedragslijn ten aanzien van de eilanden buiten Java heeft gegolden tot 1870.

Over de onthoudingspolitiek met betrekking tot de buitengewesten was vele malen meningsverschil aan de dag getreden tussen de Nederlandse regering en de Indische autoriteiten. De wenselijkheid of de noodzaak om in de buitengewesten op zijn minst onze rechten veilig te stellen sprak in Indië zó veel duidelijker dan in Nederland, dat bewindslieden, voor wie na hun ministerschap de landvoogdij bleek weggelegd, in beide kwaliteiten vaak een tegenovergesteld beleid hebben voorgestaan.

Bij deze tegenstelling tussen het moederland en Indië over het in de buitengewesten te volgen beleid heeft Indië meermalen het heft in handen genomen en door expedities, door annexaties van inheemse rijkjes en door uitbreiding van de bestuursbemoeienis met andere gebieden de door Nederland opgelegde politiek van onthouding doorbroken en ondermijnd. In dit eigenmachtig optreden van de Indische regering - soms op haar beurt door daden van het gewestelijk bestuur min of meer in een dwangpositie gebracht - vond minister Fransen van de Putte aanleiding om bij de regering te Batavia aan te dringen op de naleving van artikel 63 van het regeringsreglement[4] en dus niet tot annexaties over te gaan zonder voorafgaande goedkeuring van het Opperbestuur.

In de tegenstelling tussen Den Haag en Batavia over de politiek ten aanzien van de buitengewesten heeft het Indische inzicht in toenemende mate de doorslag gegeven. Het zegevierde bij de oorlogsverklaring aan Atjeh, waarbij Loudon, nu gouverneur-generaal, het Indische en minister Fransen van de Putte het Nederlandse standpunt vertegenwoordigde. Hiermede was het keerpunt bereikt: aan de onthoudingspolitiek, zou later blijken, was voor goed een einde gekomen.

Tot 1870 had de discussie over de ‘koloniale kwestie’ in en buiten het parlement zich voornamelijk bezig gehouden met de toepassing van het cultuurstelsel en de door de liberalen bepleite toelating van het vrije particuliere bedrijf. Het cultuurstelsel was, vooral vanwege de misbruiken bij de toepassing, zo zeer in opspraak geraakt, dat het geen onverdeelde verdediging meer vond. Bovendien liep het batig slot dusdanig terug - het bedroeg in 1870 ± 13% en in 1877 nog slechts 2% van de rijksontvangsten - dat aan de geldelijke gevolgen van de opheffing niet zwaar behoefde te worden getild. Het was slechts zaak de afbraak van het cultuurstelsel te

3. *Ibidem*, 111-112.
4. Dit artikel luidde: ‘Op de eilanden van den Oost-Indischen Archipel worden geen nieuwe gouvernements-vestigingen daargesteld zonder magtiging des Konings’.

synchroniseren met de toelating van het particuliere vrije landbouwbedrijf. Hiervoor moest een regeling worden gevonden die voorkwam, dat de particuliere ondernemer zich meester zou maken van de grond en van de vrije arbeid van de Javaan. De strijd hierover tussen conservatieven en liberalen, eigenlijk al sedert de vaststelling van het regeringsreglement van 1854, werd beslecht met het tot stand komen van de agrarische wet van minister De Waal, waarin de beginselen voor de toelating van de Westerse landbouw werden neergelegd. Deze wet sloot nauw aan bij de denkbeelden, die de vooruitstrevende koloniale specialist van de anti-revolutionairen Keuchenius vroeger in de Kamer en nu als journalist in Indië voorstond[5]. Het was een oplossing, waarmee ook de meeste conservatieven zich konden verenigen. De liberale economische opvattingen waren in de samenleving zo ver doorgedrongen dat het als een natuurlijke zaak werd beschouwd dat het particulier initiatief ook in Indië zijn kansen zou krijgen.

Het vraagstuk van de buitengewesten - onthouding of openlegging - werd opnieuw actueel door het tractaat met Engeland van 1871, dat Nederland de vrije hand gaf op Sumatra. Het verdrag werd door de Tweede Kamer met een grote meerderheid van stemmen argeloos aanvaard. Men kon immers niet vermoeden dat het de inleiding zou worden tot de oorlog met Atjeh, die ruim een jaar later uitbrak. Somer zegt terecht dat er in onze koloniale geschiedenis geen gebeurtenis is aan te wijzen waardoor de gemoederen zó werden verhit als door de Atjeh-oorlog[6]. Paul van 't Veer schetst het politiek bont gezelschap dat de oorlogsverklaring van 26 maart 1873 afkeurde[7]. Daarbij bevonden zich de conservatieven, die zich tegen dit liberaal avontuur verzetten, ‘de Multatulianen en andere radicalen’, die de oorlogsverklaring als flagrant onrecht veroordeelden, maar ook de anti-revolutionaire leider Abraham Kuyper, voorgelicht en gesteund door zijn partijgenoot in Indië Keuchenius, van wiens scherpe pen de kronieken in *De Standaard* afkomstig waren, waarin de onrechtvaardigheid van de oorlog aan de kaak werd gesteld[8].

Bij het Atjeh-debat in 1896 na de afval van Teukoe Oemar blijkt dat er in de oppositie tegen het Atjeh-beleid een belangrijke kentering is gekomen. Fransen van de Putte herinnert er bij die gelegenheid aan dat hij, ‘misschien de grootste tegenstander van agressie tegen Atjeh’, de verantwoordelijkheid van de oorlogsverklaring heeft moeten dragen ‘waarvoor ik geen oogenblik heb teruggedeinsd en dat nog niet doe’[9].

5. Zie mijn: ‘Keuchenius journalist, 1868-1869’, *Nederlandsche Historiebladen*, II (1939) ii, 174 vlg.
6. SOMER, *Verklaring*, 183.
7. PAUL VAN 'T VEER, *De Atjeh-oorlog* (Amsterdam, 1969) 72 vlg.
8. Zie de memoire van Keuchenius over de Atjeh-oorlog en zijn begeleidende brief aan Kuyper van 26 april 1873 in: A. GOSLINGA, *Briefwisseling van Mr. G. Groen van Prinsterer met Dr. A. Kuyper* 1864-1876 (Kampen, 1937) 382 vlg.
9. H.A. IDEMA, *Parlementaire geschiedenis van Nederlandsch-Indië 1891-1918* ('s-Gravenhage, 1924) 89.

‘Sedert Falck en Elout, Van den Bosch en Baud - aldus Fransen van de Putte - is het politiek streven altijd geweest om op Sumatra vreemde inmenging voor te zijn en te voorkomen. Zoo luidde ook in 1873 het eerste telegram dat van hier naar Indië werd gezonden. Nimmer is het de bedoeling geweest het land te veroveren’[10].

Kuyper laat nu een geheel ander geluid horen dan in 1873. Hij herinnert nog wel aan zijn vroegere oppositie, maar meent dat Atjeh nu te verstaan moet worden gegeven, dat Nederland de eens ondernomen taak niet opgeeft. Met aanvaarding blijkbaar van de Nederlandse aanwezigheid in Atjeh, spreekt hij in 1896 van het ‘heilig besef dat in ons allengs ontwaakt van de roeping om niet alleen ons koloniaal bezit af te ronden, maar wat veel meer zegt, om ook aan Atjeh eens de zegeningen te brengen van veiligheid en orde, die Nederland... nog steeds bezitten mag’[11]. In het algemeen geldt in 1896 dat de oppositie tegen het Atjeh beleid was teruggebracht van een veroordeling van de oorlog als zodanig tot meningsverschil over het stelsel, dat tot een zo spoedig en zo goed mogelijk einde van deze oorlog zou moeten leiden.

Daarin kwam verandering met het optreden van Van Kol, de vroegere Indische waterstaatsingenieur, die in 1895 voor de Indische dienst was afgekeurd en twee jaar later als de Indische specialist van de SDAP in de Tweede Kamer optrad. In zijn grote rede bij de behandeling van de Indische begroting voor 1898 hekelde hij het ‘annexatie fanatisme’ dat Nederland in de Atjeh-oorlog had gedreven. Het was de ‘geeuwhonger’ naar koloniaal bezit, die Nederland deed snakken naar meer: ‘steeds verder moet Nederlands gezag doordringen zowel op Borneo, als Nieuw-Guinea, op Celebes als in Noord-Sumatra nl. Atjeh’. Hij diende een motie in waarin de regering werd verzocht een onpartijdige commissie te benoemen, die binnen een jaar rapport zou moeten uitbrengen over de morele, politieke en financieele gevolgen en over de mogelijkheid en de wenschelijkheid de oorlog te beëindigen, met behoud van onze volkenrechtelijke positie op Sumatra’[12]. Troelstra zag als belangrijk deel van de werkzaamheid van de aanbevolen commissie ‘het verband aan te toonen, dat bestaat tusschen de verschillende ondernemingen en den Atjeh-oorlog’. ‘Al zegt men het niet met zooveel woorden’ - aldus Troelstra - ‘die economische belangen staan bovenaan’[13].

Dit eerste socialistische optreden in het parlement met betrekking tot de koloniale politiek was geheel in overeenstemming met het anti-kapitalisme, dat deze partij in zijn beginselverklaring had beleden. Tot een uitwerking van een koloniaal program was de partij evenwel nog niet gekomen. De koloniën worden in het in 1895 vastge-

10. *Ibidem*, 92.
11. *Ibidem*, 94.
12. *Ibidem*, 98 vlg. Vergelijk D. VAN DER ZEE, *De S.D.A.P. en Indonesië* (Amsterdam, 1929) 10 vlg.
13. IDEMA, *Parlementaire Geschiedenis*, 100.

stelde en in 1897 aangevulde strijdprogram niet genoemd. Eerst in het verkiezingsprogram van 1901 is als beginsel gesteld de ‘ontwikkeling van het koloniaal beheer in de richting van het zelfbestuur der koloniën’. Hiervan uitgaande wordt in dat program een aantal eisen geformuleerd, waarbij beëindiging van de Atjeh-oorlog bovenaan staat, maar die verder weinig spectaculaire onderwerpen betreffen zoals afschaffing der herendiensten, bevordering van de irrigatiewerken en het landbouwcrediet.

Nu geldt ook voor de andere politieke partijen dat in hun programma's en beginselverklaringen de koloniale zaken stiefmoederlijk zijn bedeeld. Zij beperken zich in de regel tot vage algemeenheden en zijn in dit opzicht illustratief voor de opvattingen over koloniale politiek, die in de loop der jaren gemeengoed waren geworden. Controversiële zaken worden in de partijprogramma's niet of nauwelijks aan de orde gesteld. De anti-revolutionairen waren in 1878 voorop gegaan met in hun partijprogram te stellen ‘dat de baatzuchtige neigingen van onze staatkunde om de koloniën voor de kas van den staat of van den particulier te exploiteeren dient plaats te maken voor een staatkunde van zedelijke roeping’. De Radicale Bond sprak in 1894 van ontwikkeling naar zelfbestuur. De Christelijk Historische Partij ging er van uit dat ‘in onze koloniale bezittingen een onbaatzuchtige staatkunde behoorde te worden gevolgd’. Van de Liberale Unie kon worden verwacht dat zij de bevordering van de vrije ontwikkeling der particuliere nijverheid beoogde en niemand kon bezwaar hebben tegen de toevoeging dat zulks gepaard moest gaan met ‘krachtdadige bescherming van de rechten en belangen der inlanders’.

Wij moeten voor de opvattingen van de politieke partijen dus terug naar de kamerverslagen en tot andere bronnen zoals de pers en de partijlectuur. Hier treedt de verscheidenheid aan den dag van ideologie en beginsel, van zienswijze en van gezindheid. Maar ook hier blijken de verschillen tussen de partijen dikwijls niet zo groot als ze schijnen. Er is vaak een vervaging van tegenstellingen, een neiging tot compromis en tot uiteindelijke overeenstemming wanneer het gaat om concrete koloniaal-politieke beslissingen. De weinige Indische specialisten in het parlement oefenden in dit opzicht, bij de ondeskundigheid van hun partijgenoten, grote invloed uit. Dit was geen nieuw verschijnsel. Toen na 1848 de bemoeienis van het parlement met koloniale aangelegenheden door de wet werd geëist, hadden de Indische specialisten van die tijd het Indisch Genootschap opgericht (1854), een debating club over actuele koloniale problemen, die zich, mede onder invloed van Fransen van de Putte, in de zestiger jaren ontwikkelde tot een ‘voorparlement’ op koloniaal gebied[14].

In de koloniale politiek is bekendheid met de Indische toestanden en verhoudingen

14. P. DE ROO DE LA FAILLE, ‘Herdenking’ in: *Gedenkschrift uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Koninklijk instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië* ('s-Gravenhage, 1926) 16 en 21.

een factor geweest die tot matiging noopte. Vele partijpolitieke visies en desiderata bleken niet bestand tegen de confrontatie met de Indische realiteit. Een treffend voorbeeld hiervan biedt het optreden van Van Kol. Toen onder het ministerie Kuyper de verarming van de bevolking van Java de aandacht van de Staten-Generaal had getrokken, concludeerde Van Kol: 'Wij hebben een werelddeel onder ons gezag gebracht en dat gaat onverbiddelijk onze zwakke krachten te boven. Er blijft dus maar één uitweg: laten wij ons ontdoen van een deel onzer buitenbezittingen om daardoor Java en Sumatra te redden'[15]. In 1902 bereisde Van Kol de gehele archipel en deed over zijn bevindingen verslag in een uitvoerig reisverhaal[16]. De felle bestrijder van het Nederlandse 'imperialisme' en 'kapitalisme' is in dit boek nauwelijks te herkennen. Van Kol maakt in de inleiding de slotsom op van de indrukken die hij in Indië heeft opgedaan: 'Er is daarginds wat groots, wat edels te verrichten'[17]. Dezelfde missionaire geestdrift spreekt uit de conclusies, waartoe zijn bevindingen in Atjeh hem hebben gebracht. Hij werd daar op zijn tochten begeleid door Colijn, de adjudant van Van Heutsz, voor wie hij grote bewondering heeft. Onder de indruk van de zegeningen van de pacificatie, die uitvoerig worden beschreven, meent Van Kol, dat 'terugtrekken uit Atjeh onmogelijk is geworden; het ware een misdaad tegen het land waar onze heerschzucht zooveel rampen heeft gebracht, tegenover het volk dat zoo zwaar moest boeten voor onzen annexatiegeest'[18]. Wat het koloniale beleid betreft was de socialist de ethische en andere idealisten van die jaren wel heel dicht genaderd. In zijn met een voorwoord van A.F. de Savornin Lohman uitgegeven toelichting op het program van de christelijk historische partij had Haafkens geschreven: 'Alle koloniaal bezit is in den grond "uit den booze", en het is de zware straf, die op de zonden der vaderen rust, dat hunne nakomelingen niet los *kunnen* komen, van wat deze eenmaal misdeden door geweld en rechtsverkrachting. Zoo zou voor ons het *loslaten* der koloniën grooter zonde zijn dan het *behouden* ervan, altijd: mits men bij dat behouden zich ernstig voorneemt, om de bezitting zoo onbaatzuchtig mogelijk te beheeren, en dat voornemen ook in toepassing brengt'[19]. De socialist Van Kol had, afgezien van de theologische motivering, zijn standpunt niet duidelijker kunnen weergeven.

In 1909 constateert Troelstra bij het optreden van minister De Waal Malefijt, dat er in de laatste jaren ten opzichte van de Indische politiek een compromis tot stand was gekomen: 'men zou het kunnen noemen een compromis tusschen kapitalisme en christelijke ethiek'[20]. Hij had verder kunnen gaan en naast de christelijke ethici ook de vrijzinnig democraten en de socialisten kunnen noemen. Tussen de kolonia-

15. IDEMA, *Parlementaire Geschiedenis*, 167.
16. H.H. VAN KOL, *Uit onze koloniën* (Leiden, 1903).
17. *Ibidem*, 5.
18. *Ibidem*, 88.
19. J. HAAFKENS, *Toelichting op het program der christelijk-historische partij* (Amsterdam, s.a.) 109.
20. IDEMA, *Parlementaire Geschiedenis*, 236.

le specialisten van deze richtingen Idenburg, Van Deventer en Van Kol bestond over de practische politieke vraagstukken een mate van overeenstemming, die ver boven de partijtegenstellingen uitging.

Ook wat de economische expansie betreft waren de nieuwe denkbeelden over het beheer der koloniën tot op grote hoogte gemeengoed van de politieke partijen geworden en vervaagde of doorbrak de noodzakelijke aanpassing aan de Indische realiteit de partijpolitieke grenzen. Bij de behandeling van de Indische begroting voor 1901 was Van Kol te velde getrokken tegen de 'imperialistische en kapitalistische' politiek van minister Cremer[21]. Kuyper vond het toen nodig hem er aan te herinneren dat ook Van Kol particulier kapitaal voor Indië nodig achtte. Hij was het evenwel in zoverre met Van Kol eens dat van dit kapitaal vaak een verkeerd gebruik werd gemaakt: 'Te ontkennen toch valt niet - aldus Kuyper - dat wanneer men in de grootboeken van onze groote koloniale kapitalisten eens de bladzijde opsloeg met het hoofd liefde voor den Javaan, deze post door verreweg de meesten niet anders dan pro memorie zou blijken uitgetrokken te zijn'. Bij zijn bestrijding van Van Kols theoriën gaf Kuyper zijn visie op de economische ontwikkeling van Nederlands Indië, zoals hij die bevorderd zou willen zien. Het is deze visie geweest, die veel later, voor het economisch beleid richtinggevend is geworden. Hij geloofde nl. 'dat de industrieele periode die wij thans doormaken reeds bezig is vervangen te worden en spoedig geheel vervangen zal worden door eene derde periode waarin de sociaal economische opvatting van het koloniaal beleid op den voorgrond zal treden.... Dan zal op den voorgrond komen de vraag, welken invloed de particuliere nijverheid heeft op de economische ontwikkeling van den inlander en daarna: hoe de nijverheid van den inlander zelf weer zal kunnen opleven. Het zal dan een pogen worden om de Indische bevolking zelve uit den agricultuurstaat tot den industrieelen staat op te heffen, wijl ze alleen zoo tot werkelijke ontwikkeling kan komen'[22].

De incidentele doorbraken in de Nederlandse politiek wanneer Indische aangelegenheden in het geding waren resulteerden in de regel in onduidelijke groeperingen van conservatieven en van vooruitstrevenden, waarbij de gematigden aan beide zijden elkaar vonden in het onpartijdig compromis. Een klassiek voorbeeld hiervan biedt het Indische mijnwezen. In 1883 had Keuchenius gedaan gekregen dat de mijnbouw niet langer bij koninklijk besluit maar bij de wet zou worden geregeld. Eerst minister Cremer slaagde erin een mijnwet tot stand te brengen. Bij de behandeling daarvan in 1899 diende Van Kol een motie in waarbij staatsexploitatie als regel werd gesteld en particuliere exploitatie uitzondering zou blijven. Minister Cremer was voorstander van staatsexploitatie alleen in die gevallen, waar de kansen voor de staat bijzonder gunstig waren en zocht bij particuliere exploitatie het voordeel van het land in de heffing van cijns. Hij zag tenslotte zijn wetsvoorstel met een

21. *Ibidem*, 139.
22. *Ibidem*, 140.

grote meerderheid van stemmen (64-9) aangenomen. Eenzelfde eensgezindheid, maar nu met tegengesteld effect, kwam tot uiting in de afwijzing in 1915 van het contract met de Bataafsche voor Djambi. De stroming voor staatsexploitatie, die haar aanhangers vond bij alle partijen, was toen zó sterk dat het desbetreffende wetsontwerp werd verworpen. Het compromis werd gevonden in 1918 toen minister Pleijte een wijziging van de mijnwet voorstelde, waarin Van Kol, toen lid van de Eerste Kamer, 'de eerste klanken van de doodsklok over de particuliere mijnexploitatie' hoorde luiden[23]. De regering en de Staten-Generaal hebben elkaar uiteindelijk kunnen vinden in een oplossing van de slepende mijnbouwkwestie, die was gezocht in samenwerking tussen het particulier kapitaal en het land.

In de geschiedenis van de Nederlandse expansie in Indonesië hebben het parlement en de politieke partijen in Nederland geen hoofdrol vervuld. Bemoeienis van het parlement met koloniale zaken, ook waar de wet die niet vereiste, was er genoeg. Theoretische beschouwingen over koloniale vraagstukken vullen vele bladzijden van de handelingen der beide kamers, maar concrete voorstellen en uitgewerkte initiatieven zijn daarin zeldzaam. De daadwerkelijke invloed van het parlement is beperkt door de afstand, die het moederland scheidde van het verre land met zijn onbekende toestanden en onbegrepen verhoudingen. Over Indische zaken konden alleen de koloniale specialisten van de politieke partijen het voor of tegen de regering opnemen. Hun optreden was voor het standpunt van hun partij dan ook veelal bepalend, wat weer tot gevolg heeft gehad dat de houding der partijen aan de wisseling der specialisten onderhevig is geweest.

Het gebrek aan kennis van koloniale verhoudingen van de Indische situatie, die in Indische zaken de parlementaire activiteit en invloed heeft beperkt, deed zich in overeenkomstige zin gelden in de verhouding van de moederlandse tot de Indische regering. Bij de koloniale beleidsvorming heeft in het algemeen de invloed van de Indische regering gedomineerd, doordat van haar de initiatieven kwamen, haar reactie op Nederlandse voorstellen doorslaggevend bleek, of enkel omdat de invloed van de Nederlandse inmenging door practisch Indisch bestuursbeleid werd gemitigeerd. Dit beeld van het aandeel van de moederlandse en dat van de Indische regering in de vorming en uitvoering van het koloniaal beleid in het algemeen vertoont ook de geschiedenis van de Nederlandse expansie in Indonesië in het eerste decennium van deze eeuw met al haar aspecten van militair en politiek tot economisch en cultureel.

23. *Ibidem*, 374.

Enkele opmerkingen over de houding der zending tegenover de expansie van het Nederlands gezag

S.C. van Randwijck

Het ministerie-Kuyper trad in 1901 op met de in de troonrede vervatte verklaring dat 'Nederland als Christelijke mogendheid verplicht [is] in den Indischen archipel de rechtspositie der Inlandsche Christenen beter te regelen, aan de Christelijke zending op vasten voet steun te verleenen en geheel het Regeeringsbeleid te doordringen van het besef, dat Nederland tegenover de bevolking dezer gewesten een zedelijke roeping te vervullen [heeft]'[1]. Deze visie was de weerspiegeling van wat in de kring der zending over het koloniale gezag, zijn roeping en zijn expansie werd gedacht. Er was toen nog geen sprake van een bewust Indonesisch nationalisme, noch ook van theologische critiek op de woordcombinatie 'Christelijke mogendheid'. De bekwaamste woordvoerder van de zending in die dagen, Dr. J.W. Gunning, heeft niet afgelaten een visie op de zending als een nationale taak te propageren. Immers bij het loslaten van het stelsel van exploitatie en het vervullen van een zedelijke roeping tegenover de bevolking kwam de regering steeds meer op een terrein dat de zending ook als het hare zag: niet slechts het prediken van het Evangelie, maar ook de vernieuwing der maatschappij behoorde in een brede visie op de zending tot haar taak.

Het is in het licht van het zoeven gezegde begrijpelijk dat zendelingen op vele plaatsen bij de bevolking die zij kenden en wier taal zij spraken, gepleit hebben voor onderwerping aan het Nederlands gezag en dat zij leger en binnenlands bestuur geholpen hebben bij het leggen van contacten met de bevolking: ik noem als voorbeelden de Bataklanden, de Zuider- en Oosterafdeling van Borneo, Halmahera en Poso. Ja zelfs heeft het hoofdbestuur der Utrechtse Zendingsvereniging herhaaldelijk aangedrongen op vestiging van direct bestuur op Nieuw-Guinea; zijn wens werd in 1898 vervuld[2]. Dit zendingsbestuur stond hierin niet alleen: ook in het buitenland, o.a. in de Pacific en in Malawi (het vroegere Nyassaland) zijn voorbeelden te vinden van aandrang der zending, terwille van de bevolking, op vestiging van koloniaal bestuur[3].

1. *Orgaan van de Nederlandsche Zendingsvereeniging (ONZ)* (1902) 5.
2. *Berichten van de Utrechtsche Zendingsvereeniging (BUZ)* (1898) 2; S. COOLSMA, *De zendingseeuw in Nederlandsch-Indië* (Utrecht, 1901) 819.
3. Voor de Pacific: A.A. KOSKINEN, *Missionary Influence as a Political Factor in the Pacific Islands* (Helsinki, 1953) passim. Voor Malawi berust een en ander op mondelinge mededelingen van een Schotse zendeling uit dat land.

Een ongetwijfeld typisch voorbeeld van de argumentatie waarmede zendelingen bijdroegen tot de onderwerping van de bevolking aan het Nederlands gezag, is het optreden van zendeling Ph.H.C. Hofman, de jongere collega van de pionierzendeling Dr. A.C. Kruyt in Midden-Celebes (Poso), tijdens diens verlof in Januari 1906. Tevoren was door het binnenlands bestuur aan de Toradjase hoofden duidelijk gemaakt dat voortaan in plaats van de Datu (zelfbestuurder) van Luwu, de 'Koempania' als heer van het land zou optreden. Wegen werden aangelegd, versterkingen (bentengs) geslecht. Toen later deze bentengs weer werden opgericht gingen Hofman, het Christen-hoofd Papa I Woente en een Minahassische onderwijzer naar het hoofd Tarama, de ziel van het verzet. Blijkens zijn eigen mededeling sprak Hofman toen ongeveer het volgende: 'Wel vriend, ons hart is bezorgd over U en over Uw leven; eerst gingt ge mede met de Koempania en werden op Uw last alle bentengs in deze streek vernietigd. Maar nu zijt ge eensklaps van gedachten veranderd en de vrede dreigt plaats te maken voor oorlog. Ge weet dat ik niet tot de Koempania behoor evenmin als toea Adriani en de onderwijzers, maar we kennen haar macht. Daarom zijn we gekomen om U te waarschuwen, opdat er niet door Uwe schuld bloed vloeie, want als ge weerstaat hebt ge Uw belofte van trouw gebroken. Ge weet dat Loewoe niet meer Uw heer is, want het gewoonterecht in dit land brengt mee, dat als de heer overwonnen is, de onderdanen moeten volgen. Daarom raden wij U aan alle bentengs te slechten en in vrede te leven, opdat gij rustig kunt tuinen en Uw rijst wel gelukke'. Hierna gaf Tarama toe[4]. Typisch voor de houding der zending is hier de diepe bezorgdheid voor de gevolgen van gewapend verzet, gepaard gaande met een zekere distantie tegenover het Nederlands gezag. Maar op de achtergrond speelt ongetwijfeld een positieve waardering van de gezagsvestiging mede.

Het positieve oordeel van de zending over de uitbreiding van het Nederlands gezag berustte op de verwachting dat enerzijds ter zake van onderwijs en medische verzorging etc. meer voor de bevolking gedaan zou worden, anderzijds op de verwachting dat het gouvernement aan bepaalde toestanden een eind zou maken. Na de vestiging van geregeld bestuur werden bv. in Poso koppensnellen, godsoordelen, heksenprocessen en stammenoorlogen verboden en dodenfeesten belangrijk bekort[5]. De hoofden die het vanouds vanzelfsprekend vonden om de hun toekomende macht te eigen bate te gebruiken, kregen in de bestuursambtenaren mannen boven zich die tot taak hadden hun een betere opvatting van bestuursvoering te leren. In de Zuider- en Oosterafdeling van Borneo kwamen vóór de vestiging van het Nederlands gezag algemeen heksenmoorden en -processen voor; zo sterk was deze adat dat hij bv. aan de Katinganrivier in 1940 nog gemiddeld eenmaal per

4. *Maandberichten van het Nederlandsch Zendelinggenootschap (MNZ)* (1907) 22 vlg.
5. *Ibidem*, 20, 88; *MNZ* (1908) 139.

jaar kon worden geconstateerd[6]. In Tumbang-Lahang (Zuid-Oost Borneo) waren voor de bestuursvestiging de rijke stamhoofden gewoon slaven als mensenoffers op wrede wijze aan martelpalen dood te martelen. Nog in 1915 is daar het laatste mensenoffer gebracht[7]. De Karo-hoogvlakte (Sumatra's Oostkust) wordt beschreven als in bijna voortdurende staat van oorlog; 'iedere kampong is een vesting'[8]. Over Bolaäng Mongondow (Noord-Celebes) wordt bericht dat de radja's en de adel zich met geweld wisten toe te eigenen wat de mindere man hun niet wilde geven. Sommigen, vooral onder de Minahassische immigranten werden in het blok gesloten omdat zij weigerden Moslim te worden. Ook de aandrang daartoe bleef, uiteraard in mindere mate, nog na de bestuursvestiging bestaan[9]. Onder de goede maatregelen van het binnenlands bestuur worden genoemd: het verzamelen van de verspreid wonende mensen in dorpen, wegenaanleg, vrijverklaring van slaven en pandelingen en grote invloed van de controleur op rechtszaken. Ook van het gebied der Sadan-Toradja's (Zuid-Midden Celebes) en van Soemba is bekend dat daar in slaven werd gehandeld vóór de vestiging van het Nederlands bestuur[10].

De vestiging van het Nederlands gezag bracht verder geheel nieuwe opvattingen mede omtrent vrijheid van godsdienst. De vrijheid onder een Moslims zelfbestuur heiden of Christen te blijven of te worden is in de buitengewesten, behalve in Bolaäng-Mongondow, vooral in de Ternataanse en Tidorese zelfbesturen op Halmahera in geding geweest. Toen de Hollanders de Spanjaarden en de Portugezen opvolgden in hun koloniaal bezit, hadden zij nl. met de sultan van Ternate de overeenkomst gesloten dat een Moslim die Christen werd, aan de sultan van Ternate zou worden uitgeleverd en een Christen die Moslim werd, aan de Compagnie. Nog in 1908 schijnt deze gedachte geleefd te hebben; nog in 1872 werd zij practisch toegepast[11]. Tegen deze achtergrond krijgen de woorden van de resident van Ternate, gesproken bij de overgang van een aantal Tobelorezen op Halmahera tot het Christendom een bijzondere betekenis: 'De Alfoer die Christen wil worden is daarin geheel vrij, maar blijft onder dezelfde verplichtingen om belasting aan den sultan te betalen, heerendiensten te verrichten en aan de wettig aangestelde hoofden gehoorzaam te zijn. Hier ter plaatse wappert de Nederlandse vlag en heerscht vrijheid van godsdienst... Een vorst heerscht over de lichamen maar niet over het geloof zijner onderdanen en ik zal niet dulden dat die vrijheid door iemand wordt geschonden'[12].

6. *Mededeelingen. Tijdschrift voor Zendingswetenschap (MTZ)* (1940) 347.
7. *Ibidem*, 359.
8. *MNZ* (1902) 34.
9. *MNZ* (1907) 162-165; (1908) 96-97.
10. Voor het gebied der Sadan-Toradja's: W. BIESHAAR, *1901-1926. De gereformeerde zendingsbond na 25 jaren* ('s-Gravenhage, 1926) 91-92. Voor Soemba: D.K. WIELINGA, *De zending op Soemba* (Hoenderlo, 1949) 50-53.
11. *MTZ* (1928) 6, 124: (1929) 123.
12. *BUZ* (1898) 173.

De toestanden in de niet genoemde streken vóór de vestiging van het Nederlands gezag zullen die in de wel genoemde gebieden niet veel hebben ontlopen. In het bijzonder echter moeten de toestanden op Nieuw-Guinea ongeregeld en ruw zijn geweest: voortdurende oorlogen tussen de stammen, koppensnellen, mensenroof, slavenhandel, heksenprocessen en wreedheden tegenover schipbreukelingen behoorden tot de vaste gewoonten, die de daar sinds 1855 gevestigde zendelingen tot in hun onmiddellijke omgeving konden waarnemen. Zendeling F.J.F. van Hasselt schrijft: 'Op Nieuw-Guinea werd tot ongeveer 1900 slavenhandel gedreven, niet bedektelijk maar in het openbaar. De sultans van Tidore, van Ternate, hun vazallen van Salawati, Gebe, Waigeo, Misool, roofden slaven van Nieuw-Guinea, die naar Tidore en Ternate gevoerd werden. De belasting die de Papoea-hoofden moesten opbrengen, bestond voor een groot deel uit slaven. De meeste huisbedienden op Ternate waren Papoese slaven. Tot op Menado en Ambon kwamen zij voor. En de Papoea's, althans de Noemforen, bezaten slaven die onder elkander verhandeld werden, die als huwelijksgift of bij betaling van boete van de ene hand in de andere gingen. Zolang die slaven en slavinnen krachtig waren, was het in het eigen belang der eigenaars om hen goed te behandelen, maar kleine kinderen, zieke, zwakke of oude slaven en slavinnen werden wel gedood, dikwijls onder beschuldiging dat zij behekst waren'[13].

Resumerend: de zending heeft goede gronden gehad om van de vestiging van ons gezag een verbetering van het lot der bevolking te verwachten, ook al hebben de restanten van vroegere misbruiken vaak een taai leven gehad.

Ondanks dit alles was de zending niet zo naïef om geen bezwaren tegen de bestuursvestiging te vrezen. Zij was voldoende ingelicht door haar eigen mensen, - op Java met name door de zeer bekwame zendeling C. Poensen - over wat de consequenties van het binnendringen van de kapitalistische economie in een 'primitieve' maatschappij zouden kunnen zijn[14]. In 1894, schreef Poensen, was de Javaan, na afschaffing van de cultuurdiensten voor suiker, indigo en tabak, nog onderworpen aan diensten voor de koffiecultuur, drie soorten dèsa- of gemeentediensten, drie soorten herendiensten en drie soorten belasting in geld. Maar deze critische, grondige kenner van het Javaanse platteland merkt op dat de Javaan 'in zijn geschiedenis een tijdvak, maar voor de Europeesche overheersing of liever buiten haar toedoen, heeft doorleefd, dat hij aan zijn eigen Inlandsche Regeering wel tot een 38-tal verschillende belastingen moest opbrengen; in dien tijd was hij corvéable et taillable à merci in de volle beteekenis des woords'[15]. Uit uitlatingen van zendingsbesturen blijkt dat de zendingsleiding in Nederland niet blind was voor de bezwaren en ri-

13. *MTZ* (1933) 427.
14. Zie hierover: PH. VAN AKKEREN, *Sri and Christ. A Study of the Indigenous Church in East-Java* (Londen, 1970) 23.
15. *MTZ* (1894) 24 vlg., 56.

sico's der bestuursvestiging[16]. Zouden de voordelen van de verwachte afschaffing van wantoestanden als zoeven beschreven het winnen? Of zouden er toestanden ontstaan als beschreven door Poensen in de tijd voorafgaande aan het 'mindere welvaartsonderzoek'? In het algemeen kan men zeggen dat het eerste wel en het laatste niet het geval is geweest. In de gebieden der buitengewesten die in de jaren van de expansie van het Nederlands gezag onder daadwerkelijk bestuur kwamen, bestonden, daar waar de zending werkte, vrijwel geen botsingen tussen Nederlandse economische belangen en het bevolkingsbelang. Dit in tegenstelling met Java.

Afgezien van dit alles hadden verscheidene zendelingen die in de tijd vóór de bestuursvestiging onder 'hun mensen' hadden gewoond, moeite het feit te aanvaarden dat zij voortaan tot het heersende ras behoorden. Hun hieraan ontleende gezag was hun niet welkom; integendeel, de aard van hun werk bracht mede dat zij geen ander gezag wensten te genieten dan dat wat zij door de qualiteit van hun werk konden verkrijgen.

Nauw verbonden hiermede is een ander bezwaar dat tegen de bestuursvestiging werd gevoeld. Vóór de komst van de 'Koempania' was de overgang tot het Christendom het resultaat van een beslissing die door geen suggestie aangaande de 'god der Hollanders' en zijn macht werd beïnvloed. Na de koloniale expansie moesten de zendelingen duidelijk maken, dat in tegenstelling tot wat men geneigd was te denken, het gouvernement aan hun onderwerping geen godsdienstige eisen verbond. De boodschap der zending kon niet langer los van de politieke achtergrond worden gebracht, met alle potentiele verwarring en ongeestelijke elementen die dit meebracht. Natuurlijk was het onvermijdelijk en goed dat ook de afgesloten gebieden van Indonesië eens werden opgenomen in het wereldverkeer. Maar voor de zending was het een onmiskenbare moeilijkheid dat zij partij werd in het krachtenveld van heidense bevolking, Moslimse zelfbesturen en neutrale (een in die wereld volkomen nieuw begrip!) maar als Christelijk beschouwde regering. In vele gevallen werkte deze situatie ongeestelijke beslissingen ten gunste van de machtige 'god der Hollanders' in de hand, al meldden verscheidene zendelingen dat zij hierover aanvankelijk te pessimistisch waren geweest[17]. Maar de bestuursvestiging kon ook een tegengestelde invloed hebben en de verbreiding van de Islam begunstigen. Het heidendom werd immers door allerlei bestuursmaatregelen ondermijnd (bv. verbod van koppensnellen), maar men wist dat het gouvernement de Islam ontzag. Zij die zich althans op één gebied van het leven aan de invloed van de blanke man wilden onttrekken hadden de neiging om na de bestuursvestiging niet Christen maar Moslim te worden. Een ander element was de bescherming die het gouvernement aan alle reizigers bood. Zo was volgens zendeling M.J. Gouweloos, onder de Tolaki van Zuid-Oost Celebes, 'voordat de Kompeni kwam geen sprake van

16. *BUZ* (1898) 2; (1900) 107.
17. *BUZ* (1907) 100 vlg.; *MNZ* (1910) 56.

Islam. Geen Boeginees dorst de bergen ingaan, wetende dat dit hem waarschijnlijk het hoofd zou kosten. Toen echter de Kompeni kwam konden ze rustig reizen en trekken, handelen en de Islam propageren. Het voornaamste hierbij was dat ze dit laatste deden “in naam der Kompeni”. De bestuursambtenaren zouden het bevolen hebben, zeiden ze, en de goedgeloovige en bevreesde bergbewoners namen het aan. De pitrah moest betaald worden, want die werd... gedeeld door den Imam en den bestuursambtenaar’[18].

Het was dus niet zo, dat de zending zich niet bewust was van de bezwaren van de expansie van de Nederlandse macht voor haar arbeid. Maar de voordelen, die zij aanwezig achtte, zowel voor de bevolking als voor haar eigen werk, waren groter dan de nadelen. Uiteraard was er wel eens critiek van zendelingen op bestuursambtenaren, zoals trouwens ook het omgekeerde voorkwam. Maar een verzuchting in de geest van ‘was er maar geen binnenlands bestuur’ heb ik nooit gelezen, noch ooit door een zendeling horen slaken.

Tot dusverre sprak ik over de houding van de zending tegenover de koloniale expansie op de terreinen waar zij werkte. Zowel haar positieve houding als haar reserves vloeiden voort uit haar kijk op de belangen van de mensen waaronder zij werkte en die van haar eigen arbeid. Een geheel andere vraag is die naar haar oordeel over algemene koloniale beleidsvragen, met name de vraag naar de zedelijke rechtvaardiging van de koloniale expansie, zelfs als die, zoals vooral in Atjeh, met bloedvergieten gepaard ging. Heeft zij ooit deze algemene vraag opgeworpen, heeft zij ooit een mening uitgesproken over door anderen aangevochten punten van beleid als de poenale sanctie, herendiensten, of over vragen aangaande de ‘ereschuld’? Was daar enige neiging tot concretisering van de uitspraak van het tweede-kamerlid H. Colijn op de voorjaarsvergadering der Nederlandse Zendingsvereniging in 1910 ‘dat wij mee hadden te helpen om Indië tot zelfstandigheid te brengen’[19]?

In het algemeen moeten deze vragen ontkennend worden beantwoord. Dit moet worden toegeschreven aan de oorsprong der zending uit het piëtisme, die haar ver hield van algemene politieke vragen. In de kringen van haar leiders in Nederland en van haar zendelingen overzee werd hierover zeer verschillend gedacht. Ik herinner mij een geval waarin zij eensgezind en met succes de aandacht heeft gevestigd op misbruiken bij de bestuursvoering door een bepaalde ambtenaar, met name inzake herendiensten. Maar tegen de herendiensten als zodanig heeft zij nooit bezwaar gemaakt, ongetwijfeld op grond van de overweging dat een belasting in arbeid in een wereld van latente werkeloosheid voor de mensen zelf meer voordeel opleverde dan nadeel meebracht. Ik ken geen uitlating van de zending over de poenale sanctie, stellig omdat zij niet werkte onder mensen op wie zij van toepassing

18. *ONZ* (1924) 114-115; zie ook *ibidem* (1917) 143 vlg., (1919) 158.
19. *ONZ* (1910) 95.

was. Het zelfde geldt voor de oorlog in Atjeh. Scherpe critiek heeft zij geoefend - alweer vanuit haar arbeid en grondige plaatselijke kennis van zaken - op het beleid ten aanzien van het volksonderwijs dat na ongeveer 1930 steeds minder op de dorpsmaatschappij was ingesteld[20]. Maar met dit en andere critische oordelen over bepaalde aspecten van regeringspolitiek bevinden wij ons reeds buiten de vraag naar de houding der zending tegenover de expansie van de Nederlandse macht. Er was in de zending, met name op Oost-Java en tot op zekere hoogte op West-Java, sympathie voor het opkomende nationalisme. Maar ook al zag zij in de latere jaren de problematiek van de koloniale verhouding veel duidelijker dan in de jaren van de expansie zelf, zij heeft deze expansie nooit veroordeeld. Zij wist uit ervaring - en beter dan vele critici van toen en nu - aan welke toestanden het Nederlands gezag een einde had gemaakt en welke mogelijkheden de inschakeling van afgelegen gebieden in het wereldverkeer in beginsel opende. Zij was veel te nuchter om niet te weten wat in die jaren het alternatief was voor het Nederlands gezag. Zij heeft zich aan enige romantisering van de prae-koloniale natuurstaat evenmin schuldig gemaakt als aan de romantiek van het 'daar werd wat groots verricht'.

Concluderend moet men zeggen dat de zending, gezien vanuit de dogmata der huidige anti-koloniale orthodoxie, in de tijd der koloniale expansie wel zeer ketterse inzichten aanhing. Wil men die in hun tijd verstaan dan moet men vragen naar het toenmalige alternatief. Het is niet de eerste taak der zending geweest na te denken over algemene politieke vragen en de meningen van hen die haar dienden waren op dit punt zeker verdeeld; men kan dit haar zwakte noemen. Haar taak was allereerst om, reeds lang voordat de aandacht voor de mensen in de ontwikkelingsgebieden zo algemeen was als thans, aan deze mensen te prediken en voor hen te werken.

Literatuur

J. KRUYT, *Het zendingsveld Poso. Geschiedenis van een confrontatie* (Kampen, 1970); F.C. KAMMA, e.a., *Kruis en Korwar. Een honderdjarig waagstuk op Nieuw-Guinea* ('s-Gravenhage, 1953); J. WARNECK, *Sechzig Jahre Batakmission* (Berlin, 1925); A. HUETING, 'Geschiedenis der zending op het eiland Halmahera', *MTZ*, LXXII (1928), LXXIII (1929), LXXIV (1930). Van al deze geschriften geldt dat zij in de eerste plaats als zendingsgeschiedenis zijn geschreven en dat de houding van de zending tegenover de expansie van het Nederlands gezag en de daarmee samenhangende vragen vaak niet uitdrukkelijk en soms slechts in het kort wordt besproken.

20. H. KRAEMER, 'Het volksonderwijs en de crisis', *Koloniale Studiën*, XVII (1933) i, no 2, 113-144.

De houding van de Nederlanders in Indonesië zoals deze weerspiegeld wordt in de toenmalige letterkunde
R. Nieuwenhuys

Een onderwerp als dit eist van mij een omschakeling. Ik zeg dit niet om mij bij voorbaat te dekken voor kritiek, maar ik moet wel vaststellen dat ik van huis uit geen socioloog ben en zelfs geen sociaal historicus, maar litterair historicus, en dat betekent dat ik anders tegenover het litteraire document sta. Mijn uitgangspunt is de litteratuur en dat betekent dat ik met litteraire criteria werk die voor de socioloog en voor de historicus niet relevant zijn. En ook al bepaal ik mij niet tot de specifieke litteraire genres als de roman, de novelle en de poëzie, ik doe toch een keuze op grond van de litteraire kwaliteit. En daarmee beperk ik mijn materiaal. Om u een voorbeeld te geven: als men mij vraagt (en dat heeft men weleens gedaan) of ik de figuur van de journalist Karel Wybrands tot de letterkunde reken, dan zeg ik 'nee', niet omdat hij geen romans of novellen heeft geschreven, maar omdat hij slecht schrijft. Wat Wybrands schrijft is echter wel 'voer voor sociologen', vooral als men de rol kent die hij in de Indische samenleving heeft gespeeld.

Het schrijven, de behoefte de pen op papier te zetten, om uiting te geven aan gedachten, gevoelens en ervaringen, in welke vorm ook, in brieven, in dagboeken, in reisverhalen of in de specifieke vormen van de litteratuur, veronderstelt een zekere ontwikkeling. De schrijver behoort daardoor vanzelf tot de maatschappelijke bovenlaag. En deze bovenlaag werd in de negentiende eeuw overwegend door tòtòks gevormd - dat zijn de volbloed Europeanen, dat is dus de blanke groep. Eerst later, na de emancipatie van de Indo-Europese groep in het begin van de twintigste eeuw, kwam daar enige verandering in. In ieder geval blijken de schrijvers bijna uitsluitend tòtòks te zijn. Indo-Europese schrijvers vinden we blijkbaar niet. Een uitzondering in de negentiende eeuw is bijvoorbeeld de resident Valette, de zwager van Couperus, maar hij is geheel in Nederland opgevoed. Het is overwegend deze uiteraard kleine topgroep die wij in de litteratuur leren kennen. Van wat de anderen dachten, van wat - letterlijk! - de zwijgende meerderheid dacht of voelde, weten we eigenlijk niets, omdat er in de litteratuur vrijwel niets van overkomt.

Soms alleen kunnen we indirect wat te weten komen van haar opvattingen, van hoe zij over de Indonesiër dacht en hoe haar houding tegenover hem was. De schrijfster Carry van Bruggen heeft als jong Hollands vrouwtje enige jaren in Deli gewoond. Ze heeft over die tijd een roman en een aantal verhalen geschreven. Die

roman - een middelmatige roman - is van 1909. Daarin schrijft ze dat ze met haar bedienden omgaat ‘zonder de traditionele hoogdoenerij van blank tegenover gekleurd’. En wij weten hoe de houding van de gemiddelde Europeaan toen, en in Deli, was.

Als de later zo bekend geworden Javaanse dichter Noto Soeroto in 1910 (hij is dan 22 jaar oud) een artikel schrijft over de zogenaamde minderwaardige karaktereigenschappen van de Javaan, bestrijdt hij - op beleefde toon - een Europese mythe: dat de Javaan leugenachtig is, onbetrouwbaar en geen dankbaarheid kent. Noto Soeroto zegt in zijn verdediging dat de Europeaan de Javaan niet kent, zijn taal niet, zijn denkwijze niet en ook niet zijn karakter, al denken, zegt hij, ‘sommige mannen van de praktijk’ dat ze hem wel dóór hebben. Ze hebben te weinig contact met hem, dringen te weinig tot hem door en leven teveel in hun eigen wereld[1]. En inderdaad, als ons iets in de Indische letterkunde opvalt, dan is het dat de meeste boeken over Europeanen gaan en zich in een Europese gemeenschap afspelen. Of men nu Daum neemt of Couperus, Multatuli of Du Perron.

De Europese gemeenschappen in het voormalige Indië als lichte uitzaaiingen in een groen landschap - heterogeen als weinig andere, met haar gradaties van blank tot bruin, van tòtòk tot ‘bijna Inlander’ hebben altijd enclaves gevormd temidden van het omringende miljoenenvolk. Deze gemeenschappen hebben bij alle innerlijke spanningen voortdurend de tendens gehad tot afsluiting.

De Europeanen leefden inderdaad in een gesloten samenleving die overigens hemelsbreed verschilde van die in Europa en dit maakte van elke Europeaan een ander mens dan hij in het moederland was. Zijn kijk op de dingen werd bepaald door de nieuwe sociale verhoudingen waarin hij kwam te verkeren, maar hij bleef in Indië onder Europeanen leven. De onderwerpen van de Indische romans zijn ontleend aan deze Indisch-Europese samenleving en de ‘Inlander’ wordt alleen beschreven als hij deze samenleving binnentreedt, meestal als werkkracht, als bediende of als njai. Hij wordt ook vanuit een andere wereld dan de zijne benaderd, lang niet altijd zonder welwillendheid en genegenheid, maar toch altijd beoordeeld naar de normen die aan de Europese samenleving zijn ontleend.

Wel moeten we een onderscheid maken tussen de Europeaan in de steden en die in de binnenlanden. In de binnenlanden leefde men dichter bij de ‘Inlandse wereld’ en betekende aanpassing iet heel anders dan op Batavia, Semarang of Surabaja. Voor de bestuursambtenaar en de planter, wonend op diep in het binnenland gelegen plaatsen en ondernemingen, lag de zaak anders dan voor de bureau-ambtenaar die altijd in de steden had gewoond en die met recht zeggen kon: ‘persoonlijk ben ik *dus* met de bevolking al heel weinig in aanraking geweest’, zoals Daum één van zijn figuren laat zeggen. *Zij* kwamen voortdurend met de bevolking in aan-

1. *Oedayana*, *onafhankelijk tijdschrift voor den Javaan*, V (september 1910) 121-124.

raking. Bij hen vindt men dan ook het meeste begrip voor de ‘eigen wereld’ van de Inlander. Er waren er zelfs die zich geheel assimileerden en naamloos onderdoken in de Indonesische samenleving. Hun aantal is niet te schatten, maar waarschijnlijk groter dan men vermoedt. In de Indische dag- en weekbladen vindt men meer dan eens het levensverhaal van zo'n Europeaan die ver van de andere Europeanen temidden van de bevolking leeft, zoals de resident Van Oudijck uit *De stille kracht* zich aan het slot van het boek diep in de binnenlanden heeft teruggetrokken. In enkele romans treedt zo'n zonderlinge Europeaan als hoofdfiguur op, zoals in G. Gonggrijps *De blanke tijger* (1935). G.P. Rouffaer die in de jaren tachtig een reis door Java maakte, ontmoette verschillende van zulke figuren, waaronder Van der Tuuk. Een andere - een gewezen assistent-resident - gebruikte hij als bron van inlichtingen voor zijn studie van de verhoudingen in de desa. Zulke mensen leefden al dan niet in stilte hun eigen ‘plantenleven’ buiten de andere Europeanen om, als kleine aartsvaders of westerse medicijnmannen. Ze hadden hun blanke huid afgestroopt. Ze waren door de bevolking opgenomen en werden bij hun dood als een der hunnen ten grave gedragen, op inlandse wijze, zoals dit met de ‘blanke tijger’ gebeurt of met de Belgische fuselier, in een navrant verhaal van de jonge controleur M.B. van der Jagt[2]. Maar tussen deze ‘zonderlingen’ en de Europeanen uit de steden die in hun eigen côterieën leefden, waren vele overgangen. Er waren er ook - en hun aantal is niet gering geweest - die tussen twee werelden bleven hangen. Ze waren Europeanen, de band met de andere Europeanen was niet verbroken, en toch waren ze anders geworden, hun denkwijze en hun habitus waren veranderd. Ze waren vaak planters of bestuursambtenaren of iets anders. Sommigen leefden met een ‘vrouw des lands’, anderen hadden een Europese vrouw en Europese kinderen, maar ze leefden temidden van de bevolking, bijna altijd omkleed met het gezag van de Europeaan, ook al waren ze geen gezagsdragers. Ze werden beurtelings aangesproken met *kandjeng* (heer) en *bapak* (vader) zoals de bekende planter Karel Holle die werkelijk temidden van de Sundanese bevolking leefde. Al deze Europeanen spraken de taal van het volk, ze kenden de adat, ze kenden het leven in de desa, ze kenden de bospaden en waren vertrouwd met de geur van de kampungs, ze leefden dichterbij de mensen en de aarde van het land dan verreweg de meeste van hun landgenoten. Zij waren het ‘die veel begrepen’. Zó zou de bevolking zich ook uitgedrukt hebben: ‘dia jang mengerti’. Ze ‘begrepen veel’, omdat ze dagelijks tussen de mensen verkeerden. Maar zij waren uitzonderingen. Het grootste deel van de Europeanen in de steden leefde anders: ‘alsof het erop aankwam’, naar de woorden van de journalist J.H. Ritman[3], ‘dat in Indië slechts Europeanen leefden’. Men voelde zich voortdurend bedreigd en richtte sociale bolwerken op om zich te kunnen beveiligen tegen invloeden van ‘buiten af’, die altijd - zo meende

2. *Koloniaal Tijdschrift*, VI (1917) i, 632.
3. *Koloniale Studiën*, XX (1936) 1.

men - leiden moest tot het gevreesde proces van ‘verindischen’. En wat hield dit woord niet aan gevoelsassociaties in. Een arts sprak (in 1897) van een proces van ‘psychische vervorming’. Anderen zoals Henri Borel van een subtiel en onmerkbaar, maar daarom niet minder verwerpelijk ‘afzakken’ en ‘achteruitgaan’ (ook moreel), van een ‘vage ontaarding’ (ook sexueel) naar het verlangen om ongestoord te kunnen voortvegeteren, verweg van de andere Europeanen, ergens in de desa zoals de resident Van Oudijck. Zulke vormen van assimilatie en integratie in de Indonesische maatschappij werden negatief beoordeeld, omdat ze uiteindelijk het bestaan van de Europeaan als Europeaan aantastten. ‘Vanuit Europees standpunt is zulk een man geen Europeaan meer’ - Dit is een citaat uit een boek van 1907 dat over ‘het zieleleven van den Javaan en zijner overheerschers’ gaat[4].

De houding van de Europeaan is altijd bepaald geweest door een drang naar zelfbehoud, naar het behoud van zijn positie, zijn cultuur, zijn levensgewoonten en daarvoor bleek hij in staat de meest uiteenlopende mythen in het leven te roepen. Eén ervan was de superioriteit van de westerse waarden. Dit sloot allerminst respect, bewondering, genegenheid, liefde en sympathie uit voor de Javaan en de Javaanse cultuur, maar altijd in het besef van een meestal onbewust beleefde eigen superioriteit. Ondergronds was dit superioriteitsgevoel altijd aanwezig. Soms verraadde het zich in een argeloos neergeschreven opmerking zoals bij de officier W.A. van Rees in zijn *Herinneringen*[5]. Hij bezoekt de receptie van een regent en is daar bijzonder tevreden over. ‘De receptie, schrijft hij, ‘heeft bijzonder veel van een Europese, máár’ (en hier komt het op aan) ‘onze regent is naar ik verneem, ook één der beschaafdste van Java’. Dit superioriteitsgevoel van de Europeaan heeft voortdurend meegespeeld in zijn houding tegenover Indonesiër - omdat ze de enige rechtvaardiging was van zijn aanwezigheid. De ethici zijn daar net zo min aan ontkomen als de koloniale diehards, Multatuli net zo min als Daum. Al loopt het besef van westerse meerwaardigheid als een rode draad door de geschiedenis, met de veranderende politieke, staatkundige en culturele verhoudingen is ook de houding van de Europeaan tegenover Indië en de Indonesiër niet dezelfde gebleven. En wie zou verwachten - ik zelf ben zo naïef geweest - een doorlopende en rechtlijnige ontwikkeling te zien, waarbij de Europeaan hoe langer hoe toegankelijker zou wordenvoor de wereld van de Indonesiër, die vergist zich. Er is veel eerder sprake van een golflijn met toppen en dalen.

Voor de Compagniesdienaar was hij een exotische figuur, meer een curiositeit in mensengedaante dan een mens. In het begin van de negentiende eeuw als de verlichtingsdenkbeelden doorwerken, wordt hij voor het eerst als individu gezien,

4. J.H.F. KOHLBRUGGE, *Blikken in het zieleleven van den Javaan en zijner overheerschers* (Leiden, 1907) 128.
5. W.A. VAN REES, *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier* (2 dln; 's-Gravenhage, 1865) I, 328.

weliswaar als een mens uit een andere wereld, maar niettemin als mens met deugden en gebreken. Hij wordt de goede inboorling, de burger die recht heeft op bescherming en die zelfs en nu citeer ik een van de aardigste schrijvers uit die tijd, Johannes Olivier, 'in vele opzichten boven de de hem beheersende Europeaan geacht moet worden'[6]. Een opmerking als deze is symptomatisch voor een volstrekt nieuwe mentaliteit. De belangstelling voor de 'Javaanse stoffe' - de Indonesiër wordt in de litteratuur zelfs een tijd de centrale figuur - zet zich in de vijftiger jaren voort in romantische verhalen en gedichten van bijvoorbeeld van W.L. Ritter 'De arme Rosetta', het roerende verhaal van een jeugdige en fraaie slavin en andere verhalen met op zichzelf welsprekende titels als 'Het amok', 'Gods vergelding', 'De dubbele moord', 'Het dodendal' verhalen waarin nauwelijks een Europeaan optreedt; in talrijke Javaanse Paul et Virginie- verhalen, waarvan wij er allemaal tenminste één kennen: de geschiedenis van Saidjah en Adinda.

Het is dezelfde tijd waarin de Indonesische opstandeling als romantische held gaat optreden: Diponegoro bij Ds Brumund in zijn *Indiana*; Sentot, de grote legeraanvoerder in de Java-oorlog bij S.E.W. Roorda van Eysinga in zijn *Vloekzang*[7], Soerapati bij Melati van Java in een roman[8] en Senopati bij Hofdijk in een lang gedicht[9]. Ze zijn overigens in wezen toneelfiguren, helden naar het romantisch ideaal van die tijd, rebellen en opstandelingen naar Europees model; in wezen ook producten van een neerlando-centrische visie.

In de jaren 1870 en 1880 met de opkomst van het realisme en naturalisme, krijgt de Javaan een meer reële, een meer menselijke gestalte, maar tegelijkertijd raakt hij op de achtergrond. Men voert hem op zoals men hem ziet, en men ziet hem in de eerste plaats als bediende, als koelie en vooral in de meest intieme vorm: als de huishoudster, de njai. Merkwaardig is in dit geval dat de njai pas vrij laat in de litteratuur verschijnt, eerst als het concubinaat door het binnenkomen van vele Europese vrouwen een probleem gaat worden. In het begin van de negentiende eeuw was zij een vanzelfsprekende en aanvaarde figuur. In deze tijd ziet men haar nauwelijks in de litteratuur verschijnen, maar als ze eenmaal verschenen is, wordt ze het middelpunt en het concubinaat wordt het centrale probleem van vele boeken, vooral van de damesschrijfsters als Melati van Java, Annie Foore, Mina Krüseman en Thérèse Hoven - vooral de laatste. Alle complicaties met de njai, alle facetten van het probleem komen tot hun recht. Hoe ziet men de njai, zowel in de

6. J. OLIVIER, *Land- en zeetogten in Nederland's Indië*, III (1830) in het laatste hoofdstuk 'Eenige gedachten over de betrekkingen van Europeesche ambtenaren en officieren ten aanzien der Inlandsche bevolking'.
7. Door MULTATULI opgenomen in zijn aantekeningen bij de *Max Havelaar* in de druk van 1875 en latere.
8. MELATI VAN JAVA (pseud. van mej. M. Sloot), *Soerapati. Historisch Romantische schets uit de geschiedenis van Java* (s.l., s.a.).
9. W.J. HOFDIJK, *In het gebergte Di-eng* (1884) 8 vlg.

specifieke litteratuur als in de thans ook overvloedig verschijnende beschouwingen over het concubinaat? Meestal als een noodzakelijk kwaad - noodzakelijk door het grote mannenoverschot - soms ook als een positieve factor in het Indische leven. In de aanwezigheid van de njai zit een stuk associatiepolitiek, de mogelijkheid de taal en de bevolking te leren kennen. Dan komen de verhalen van de commandanten en de residenten die van hun jonge officieren en controleurs eenvoudig eisen een njai te nemen; de complicaties moeten ze maar op de koop toe nemen. In de romans is de njai soms een 'inlands dierage', maar meestal is zij de gedweeë vrouw, de verzorgster van de man die hem zijn eenzaamheid verlicht en waar hij na enige tijd niet meer buiten kan. Een citaat uit een boek van Ostmeier *Karjani*, *de loerah van Tji-Bodas* dat in 1911 verscheen: 'en nu hebben de Javaanse vrouwen enige eigenaardigheden over zich waardoor iemand die lange tijd met haar heeft geleefd en daaraan gewend is geraakt, ongeschikt wordt voor het huwelijk met een Europese vrouw'[10]. Onvergetelijk is in een van de romans van Daum de njai van de oude heer Lugtens die hem op zijn laatste tocht naar het kerkhof als enige volgt, in een karretje met een mandje met bloemen in haar hand. Ze wordt door de nuchtere Daum met een nauwelijks ingehouden vertedering getekend.

Met de vermeerdering van het aantal Europese vrouwen treedt ook de bediende meer naar voren. De kokki, de baboe, de djongos en de koetsier. In 1886 reeds schrijft Melati van Java een aantal schetsen over *Ons dienstpersoneel* dat gedeeltelijk indrukken weergeeft en gedeeltelijk als informatie bedoeld is voor alle nieuw aangekomen Hollandse vrouwtjes[11]. In bijna elk boekje dat informatie over de Oost geeft, wordt een plaats ingeruimd aan de bedienden. Ook zij zijn een noodzakelijk kwaad, maar men kan leren met hen omgaan: 'De Inlander is een waar natuurkind, men moet hem dan ook als een kind behandelen en geduldig met hem omgaan'. Dat is het geheim van een anonieme 'Oudgast' in een boekje van 1897[12]. Dat het aan geduld nog wel eens ontbrak, blijkt uit de wijze waarop in bijna elke roman de bevelen aan de bedienden worden gegeven. 'Ajo, lekas pait!' ('Vooruit vlug, jenever!') ligt bestorven in de mond van de Europeaan. Maar al deze beschouwingen zijn door tòtòks geschreven en voor tòtòks bestemd, voor de Hollandse jonge vrouwtjes en de Hollandse jonge mannen als een waarschuwing en een handleiding.

Hoe de Indo-Europeaan tegenover de bediende stond, daarvan dringt weinig in de letterkunde door, eenvoudig omdat er nauwelijks Indo-Europese schrijvers zijn (men moet bedenken dat de Indogroep een pauperklasse was) en als ze er een enkele keer zijn, zoals Hans van de Wall in zijn roman *De paupers*, dan zwijgt hij juist over

10. J.J.B. OSTMEIER, *Karjani, de loerah van Tjibodas* (1911) 178 vlg. voor soortgelijke opmerkingen.
11. MELATI VAN JAVA, 'Ons dienstpersoneel', *De Indische Mail* (1886) 55, 140, 153, 233, 367, 466.
12. *Onze Oost* (1897) 7.

de bedienden! Toch is de verhouding van veel intiemere aard geweest. In Indo-Europese gezinnen en in die van in Indië gewortelden, heersten patrimoniale verhoudingen die in de tòtòk-gezinnen volstrekt ontbraken. Vooral tussen de vrouwen en de vrouwelijke bedienden, in het bijzonder de lijfbaboe, bestond soms een grote intimiteit, die - merkwaardig! - door een tòtòk als Daum prachtig wordt uitgebeeld in de verhouding tussen het Indische vrouwtje Betsy en haar lijfmeid, de altijd mopperende, sirih kauwende en standjes uitdelende nènèh Sarinah. De lijfbaboe verschijnt ook in *Het land van herkomst*: Alimah, die zo'n grote rol in het leven van Du Perron heeft gespeeld en die hij in zijn roman met een zo innige vertedering herdenkt, dat hij van tijd tot tijd de ironie te baat moet nemen. Er bestaat een nogal omvangrijke doctoraal-scriptie over de huisbedienden voor zover deze in de Nederlandse bellettrie verschijnt van een zekere Meijer, een socioloog. Er blijkt uit hoe sterk de bellettrie het domein van de tòtòk-schrijvers is geweest, met hùn verhouding tot de bedienden. De patrimoniale verhouding ontbreekt vrijwel geheel, waardoor het beeld onvolledig is geworden. Er is een oneindig verschil in de wijze waarop de ethische jonge Hollandse vrouwtjes met hun bedienden omgingen (zoals Annie Foore, Carry van Bruggen, Annie Salomons, mevrouw Kooy-van Zeggelen en zelfs mevrouw Székely-Lulofs) en bijvoorbeeld mijn Indische moeder die samen met haar lijfmeid Nènèh Tidjah in een volstrekt Javaans-magische wereld leefde, zoals ik die als Breton de Nijs in mijn roman *Vergeelde portretten* nog te summier heb aangeduid. Mijn moeder en mevrouw Du Perron blijken sprekend op elkaar te lijken. Compleet is de verhouding van de lijfbaboe aanwezig bij de dichter Resink (Indonesisch staatsburger, maar Indo-Europeaan van afkomst), speciaal in zijn gedicht 'Baboe Han'[13]. De tòtòk staat onherroepelijk buiten deze wereld en steeds weer wordt in alle beschouwingen over de Indonesiër of de Indo-Europeaan dit magisch element verontachtzaamd, dat niettemin zéér essentieel is voor het Indonesisch cultuurpatroon. De verschijning van een boek over de Javaanse geestenwereld van Van Hien (in 1896) dat talloze drukken heeft gehad en de kruidenboeken van Mevrouw Kloppenburg van 1907 (met het geloof aan de magische kracht van planten en kruiden) moeten we eigenlijk in een voorafgaande periode situeren: ze zijn onherroepelijk verbonden aan tempo doeloe dat met de beginnende kapitalistische expansie in het begin van de twintigste eeuw langzaam gaat verdwijnen.

Met negentienhonderd laat men de ethische richting beginnen: een andere politiek en een andere houding tegenover de Indonesiër, samenvallend met de grote bloei van het economische leven. De Indonesiër moet in dit moderne proces worden opgenomen, maar dit proces eist van hem een aanpassing aan de Westerse cultuurvorm, een opvoeding en ontwikkeling in Westerse zin. De Indonesiër wordt

13. G.J. RESINK, *Kreeft en steenbok* (1963) 70.

als mens gezien en als mens erkend die men vanuit ‘duisternis tot licht’ wil brengen (de titel van de brievenuitgave van de regentsdochter Kartini), het licht dat ook voor hem vanuit het Westen gaat schijnen. Opheffing, bewustwording, emancipatie. De Europeaan heeft de plicht de Inlander behulpzaam te zijn bij zijn streven naar dit alles, naar zelfstandigheid en ontwikkeling, een begrip dat men alleen in Westerse zin kan interpreteren. Hij moet geholpen worden in alle eerlijkheid en oprechtheid. De Europeaan heeft tegenover hem een roeping te vervullen, maar deze roeping (het kan niet anders) gaat uiteindelijk uit van een Westers superioriteitsbesef. En vanzelf, en vaak tegen zijn zin in, trad de Europeaan als voogd op en zoals het voor iedere opvoeder en voor iedere voogd moeilijk is de kinderen tenslotte los te laten en tot werkelijke zelfstandigheid te brengen, zo verging het ook de ethici. Ze bleven helpen, beschermen en vóórdoen. Het aardige citaat uit Furnivall kan weer opgehaald worden: ‘All these people want to help so much: let me help you; let me show you how to do it; let me do it for you’[14]. Een citaat als dit maakt veel beschouwingen over de ethici overbodig.

Dit voordoen en dit zelf willen regelen zal nog lang zo duren, eigenlijk tot het laatste toe, al wordt de voogd langzamerhand kregel en de bevoogde opstandig: hij *is* geen kind meer.

De verhouding van de Europeaan tot de Indonesiër wijzigt zich pas radikaal als deze zijn gehate en geliefde opvoeders van zich af heeft geschud, als er voor de Europeaan niets meer te besturen valt en niets meer is op te voeden, als de Indonesiër met andere woorden zijn eigen identiteit heeft gevonden.

14. J.S. FURNIVALL, *Netherlands India. A Study of Plural Economy* (Cambridge, 1939) 389.

Het verzet van de bevolking tegen Nederlandse bestuursmaatregelen 1870-1914*

The Siauw Giap

De Javaanse maatschappij kende traditionele vormen van massaprotest. In de Vorstenlanden had men voor dit soort protesten een apart woord: *dipépé*, hetgeen betekent 'in de zon gebraden worden'. Want de klagers gingen tussen de *waringins* op het plein van de kraton in de zon zitten. Gewoonlijk droegen zij een witte hoofddoek opdat zij gezien zouden worden vanuit de voorhof van de *kraton* en zij hoopten daarna gehoord te worden door de vorst. Meestal betrof het een massa-protest van honderden over te zware dienstprestaties, te geringe vergoeding voor diensten, over nieuwe verdeling van gronden, enz. Haga[1.], aan wie deze gegevens zijn ontleend, vermeldt niet hoe effektief die massaprotesten waren.

In de moderne koloniale geschiedenis werd de mogelijkheid tot massa-protest minder. Voor 1872 werden 'ongepaste openbare manifestaties' ter politierol gestraft. Het *Politiestrafreglement voor Inlanders* van 1872 had de bedoeling ieder massa-protest strafbaar te stellen. Niet dat aan deze wettelijke bepalingen strikt de hand werd gehouden. Een verstandig bestuursambtenaar ontving menigmaal een klagende menigte in gehoor, en maakte zo kennis met de volkswil. Maar de literatuur en krantenberichten vermeldden ook vaak gevallen van bestraffing van deelnemers aan een massa-protest, zonder dat daaruit de indruk wordt verkregen dat er sprake was van verstoring van de openbare orde of poging tot intimidatie van de ambtenaar tot wie het protest gericht was. Behalve door bestraffing kon de overheid massa-protest verhinderen door de deelnemers te dwingen naar huis te gaan[2.].

Nog een andere ontwikkeling dient hier te worden genoemd. In de loop van de negentiende eeuw verloren de Javaanse dorpshoofden hun oorspronkelijke functie in de oude maatschappij als regelende en bemiddelende gezagsdragers, regerend in overeenstemming met het rechtsbewustzijn van de bevolking. Zij werden ingeschakeld bij de uitvoering van het cultuurstelsel, de verplichte diensten, en bij andere bestuursmaatregelen. In de ogen van de bevolking werd het dorpshoofd in zekere zin een lage bestuursambtenaar[3.]. In streken met uitheemse cultuurondernemingen, zo-

* Ik dank het Ministerie van Binnenlandse Zaken voor de mij verleende toestemming tot raadpleging van het Archief van het voormalige Ministerie van Koloniën.

1. B.J. HAGA, *Indonesische en Indische democratie* ('s-Gravenhage, 1924) 126.
2. *Ibidem*, 130 vlg.
3. *Ibidem*, 5.

als het Sidoardjose met zijn vele suikerfabrieken, werden de volkshoofden bovendien dikwijls afhankelijk van de ondernemingen die hen door schenkingen, geldleningen of andere transacties aan zich trachtten te binden[4.]. Ook deze ontwikkelingen betekenden een vermindering van de mogelijkheden voor de bevolking om haar opvattingen kenbaar te maken.

Tegen de achtergrond van deze ontwikkelingen zou ik de opkomst van de hier onder te behandelen verzetsbewegingen willen plaatsen. Ik zal niet het verzet in al zijn aspekten behandelen, maar mij beperken tot verzetsbewegingen op het platteland waarvan eenvoudige boeren deel uitmaakten.

Regelmatig maken de *Koloniale Verslagen* melding van rustverstoringen, al of niet geleid door een profeet, door een 'geestdrijver' zoals hij in officiële stukken soms genoemd wordt. In het *Koloniaal Verslag* over 1873 lezen wij reeds, hoe in mei van dat jaar een deel van de bevolking in Banjuwangi in Oost-Java misnoegen aan de dag legde over de invoering van de landrente. Samenscholingen in de hoofdplaats namen meer en meer een dreigend karakter aan. De zaak kon echter in de kiem worden gesmoord, nog voor de aankomst van een uit Surabaja gezonden troepenmacht. In augustus van hetzelfde jaar werd een poging tot rustverstoring in het distrikt Tjibarusa in West-Java, door de politie onderdrukt. Het is ondoenlijk om zelfs maar de belangrijkste ordeverstoringen in een kort tijdsbestek de revue te laten passeren, en ik wil dan ook slechts het karakter van die bewegingen nader verduidelijken aan de hand van enige voorbeelden. Snouck Hurgronje onderscheidde, althans voor Java, bewegingen van specifiek Mohammedaanse aard, en die welke meer direkt uit de (Javaanse) volksaard voortkwamen met Hindu-Buddhistische inslag. De eerstgenoemde bewegingen zouden zich weer laten onderscheiden in bewegingen, waarbij de leiders de bevolking de plicht van de heilige oorlog (*perang sabil*, *djihad*) tegen niet-Mohammedanen voorhielden, en in bewegingen van eschatologische aard, waarbij de gemoederen in onrust werden gebracht door het als zeer aanstaande voorstellen van opzienbarende gebeurtenissen, welke door de geloofsleer aan het einde der wereld werden geplaatst, zoals de verschijning van een *mahdi* of *ratu adil* (rechtvaardige vorst) enz.[5.]. Zoals we zullen zien valt er bij verschillende bewegingen van de eerste kategorie geen scherpe grens te trekken tussen een en twee: de figuur die zich de *mahdi* noemt, verkondigt tevens de heilige oorlog. Verder onderzoek zal ook aantonen, dat de figuur van de *ratu adil*, i.c. Heru Tjokro, ook verschijnt bij de tweede kategorie van bewegingen, voortkomend uit de Javaanse

4. Verslag omtrent de op 27 mei 1904 in de afdeeling Sidoardjo der residentie Soerabaja voorgevallen onlusten, door de Directeur van het Departement van Binnenlands Bestuur, D.F.W. van Rees, mailrapport 509 A, in Verbaal 28 april 1906 no 33, Ministerie van Koloniën. (Verslag-Directeur Binnenlands Bestuur).
5. E. GOBÉE en C. ADRIAANSE, ed., *Ambtelijke adviezen van C. Snouck Hurgronje* (3 dln; 's-Gravenhage, 1957-1965) III, 1975.

volksaard. Snouck Hurgronjes tweedeling blijkt overigens nuttig te zijn; zij biedt houvast bij het classificeren van de verzetsbewegingen.

Van de bewegingen voortkomende uit de Javaanse volksaard is de Samin-beweging ongetwijfeld een zeer belangrijke geweest. Deze beweging is genoemd naar de grondlegger Surontiko of Surosentiko Samin, een boer uit het gehucht Ploso in het dorp Kediren, afdeling Blora - een betrekkelijk onvruchtbare streek aan de Noordoostkust van Midden-Java.

Het verzet der Saministen was voornamelijk lijdelijk verzet tegen het betalen van belastingen en het verrichten van *desa*diensten. De Saministen ontkenden ook het recht van de regering om het sprokkelrecht van de bevolking in de bossen, staatsdomein, te beperken. Lastige vragen van ambtenaren, die de Saministen in laag-Javaans plachten aan te spreken, werden beantwoord met woordspelingen en woordverdraaiingen. De geheime taal der Saministen bevatte veel zinspelingen op de sexuele verhouding tussen man en vrouw, een overblijfsel waarschijnlijk van oude vruchtbaarheidsriten. De *agama Adam*, zoals Samin zijn leer noemde, bevatte overigens sociale leerstellingen, vooral aansporingen tot het betrachten van deugdzaamheid[6].

De opkomst van de beweging dateert van 1890, d.w.z. van enkele jaren na de invoering in 1882 van het hoofdgeld (*f* 1, - per herendienstplichtig persoon) ter vervanging van bepaalde diensten, die werden afgeschaft. In een streek als Blora betekende de invoering van het hoofdgeld een verzwaring. Er waren slechts beperkte mogelijkheden om geld te verdienen, b.v. bij Europese ondernemingen, terwijl aan de andere kant het boerenbedrijf de boer niet het gehele jaar door arbeid verschafte, zodat de diensten niet zwaar drukten. ‘Goedkope’ diensten werden dus vervangen door ‘duur’, d.w.z. moeilijk te verkrijgen geld. Bij zijn verhoor in 1907 verklaarde Samin dat hij, toen het hoofdgeld werd ingevoerd, het eerste jaar een halve gulden betaalde en het volgende jaar een hele gulden, maar na die tijd niets meer. Tegen het verrichten van *desa*diensten had Samin geen bezwaar.

De opgang van de Samin-beweging kwam na 1900, toen ten behoeve van de welvaartsmaatregelen in naam van de ‘ethische politiek’ vele offers van de bevolking werden gevraagd: in geld, arbeid en ook in bouwgrond. Men heeft tot dusver verondersteld dat de reaktie van de Javaanse bevolking op de ‘ethische politiek’ er een was van nostalgie. De Samin-beweging werd door verschillende schrijvers geïnterpreteerd als uiting van ‘heimwee naar de goede oude tijd’, als de wens om met rust

6. Voor uitvoeriger gegevens over de Samin-beweging zie H.J. BENDA en L. CASTLES, ‘The Samin Movement’, *Bijdragen tot de Taal-*, *Land- en Volkenkunde*, CXXV (1969) 207-239; THE SIAUW GIAP, ‘The Samin and Samat Movements in Java. Two Examples of Peasant Resistance’, *Revue du Sud-Est Asiatique* (1967) ii, 303-310 en *Revue du Sud-Est Asiatique et de l'Extrême Orient* (1968) i, 107-113, voortgezet als ‘The Samin Movement in Java. Complementary Remarks’, *Ibidem* (1969) i, 63-77.

te worden gelaten[7]. Deze interpretatie impliceert dat het Javaanse volk negatief reageerde op modernisatie[8]. Men verliest hierbij dan echter uit het oog dat een belangrijk deel van de welvaartsplannen door de bevolking zelf moest worden betaald en de heffingen daarvoor in een arme, nogal onvruchtbare streek zwaar op haar drukten. Het rapport van assistent-resident Jasper, die op last van de regering een onderzoek instelde naar de Samin-beweging[9], laat zien dat men bij de uitvoering van de op zich zelf goed bedoelde maatregelen ternauwernood rekening hield met de lokale omstandigheden, ook in gebieden waar reeds gebrek bestond aan vruchtbare grond. Zo zonderde men *desa*gronden af ten behoeve van de onderwijzers en anderen, wier bezoldiging gedeeltelijk door de bevolking werd betaald, om er opbrengsten uit te krijgen bestemd voor *desa*kassen, enz. Kan men verwachten dat de bevolking offers zou willen brengen voor het bouwen van *desa*raadhuizen als de dorpsbevolking daar alleen bij elkaar kon komen om er de bevelen van het dorpshoofd in ontvangst te nemen? Zachte dwang of openlijk bevel (*perintah keras*) waren veelal het middel om de bevolking datgene te laten doen wat het bestuur nodig achtte. Merkwaardig is ook de maatregel van een overijverige controleur, die grote sommen geld uit de *desa*kassen liet uitgeven om voor elk erf in zijn ressort een naambord, bevattende de namen van alle erfbewoners, te laten schilderen. Een luxe, daar slechts weinige dorpsbewoners dat naambord zouden hebben kunnen lezen.

'Ons bestuur in Indië is meer dan vaderlijk, om niet te zeggen uiterst bemoeiziek', schreef Snouck Hurgronje reeds. Een destijds door het Nederlandse bestuur hoog gewaardeerd resident zei hem eens, dat hij niet verbaasd zou opzien, wanneer hij in een of ander gewest bij voorkeur vastgesteld vond, op welke tijden en plaatsen de Inlandse bevolking haar natuurlijke behoeften behoorde te bevredigen, op straffe van enige dagen ten arbeidsstelling.... De bedoelingen der elkander meestal snel afwisselende bestuurders verschilden zo zeer, dat de afwisseling der knellende voorschriften de bevolking soms radeloos maakte, aldus Snouck Hurgronje[10]. Zo toegepast, moesten de goed bedoelde welvaartsmaatregelen na 1900 wel verzet opwekken en dat verzet kwam van de beste en ijverigste boeren, want dat waren de Saministen. In 1890 was aan het Nederlandse bestuur slechts een vijftal Saministen bekend; in 1907 was hun aantal gestegen tot ruim 3000. In dat jaar reageerde het bestuur in paniek op het gerucht dat op 1 maart van hetzelfde jaar een opstand zou uitbreken. Samin en zijn naaste medewerkers werden gevangen genomen en verbannen. Doch er kwamen nieuwe leiders, en de beweging wist zich te handhaven.

7. Meyer Ranneft met instemming geciteerd door A.D.A. DE KAT ANGELINO, *Staatkundig beleid en bestuurszorg in Nederlandsch-Indië* (2 dln; 's-Gravenhage, 1931) I, 1159.
8. Zie o.a. J.TH. PETRUS BLUMBERGER, *De Nationalistische beweging in Nederlandsch-Indië* (Haarlem, 1931) 9.
9. *Verslag betreffende het onderzoek in zake de Saminbeweging ingesteld ingevolge het Gouvernements besluit van 1 juni 1917 no 20* (Batavia, 1918) 22 vlg.
10. E. GOBÉE en C. ADRIAANSE, ed., *Ambtelijke adviezen*, 2102-2102.

Voor een ander type verzetsbeweging gaan wij naar het Sidoardjose, een vruchtbare streek in Oost-Java met vele suikerfabrieken. Vroeg in de morgen van 27 mei 1904, op de Moslimse feestdag Maulud ter herinnering aan Mohammeds geboorte werd het Nederlandse bestuur opgeschrikt door het bericht dat zich op betrekkelijk korte afstand van de hoofdplaats Sidoardjo, in het dorp Keboanpasar in het distrikt Gedangan een oproerige bende had verzameld, gereed om tegen het gezag in het algemeen en in het bijzonder tegen de heerschappij der Europeanen te strijden. Een aangroeiende menigte van een veertigtal in het wit geklede Javanen had zich om een in een rijstveld geplante vlag met een wimpel van droge bananenbladeren geschaard en zou, naar werd bericht, optrekken naar de suikerfabriek Sruni om daar alle Europeanen te vermoorden. De leider van de opstand was een totdusver voor het bestuur onbekende godsdienstleraar uit het dorp Sumentoro van het aangrenzende distrikt Krian, *kiaji* Kasan Mukmin, die zich gereed zou maken tot de heilige oorlog tegen het ongelovig gezag. Kasan Mukmin noemde zich Imam Sultan Mahdi, bode van Allah en vervanger van de gezant Gods, die volgens Moslemse opvattingen een heilstaat op aarde zou stichten.

Kasan Mukmin verweet het Nederlandse koloniale bewind schending van graven bij de aanleg van de stoomtramweg Sepandjang-Krian, de aanleg van een drinkwaterleiding naar de hoofdplaats Surabaja waarmee onrein water (*banju serani*) werd aangevoerd, en verkoop van voor de gezondheid nadelig of eveneens met onreine bestanddelen vermengd zout, en vooral willekeur ten aanzien van de grond. Hierbij doelde hij op de enkele maanden tevoren ingevoerde vervroegde bevloeiing van de gronden bestemd voor de rietaanplant, waardoor aan de bevolking voor duizenden guldens schade zou zijn toegebracht, doordat de te velde staande gewassen moesten worden vernield of verwijderd. *Kiaji* Kasan Mukmin klaagde voorts over het feit dat grond aan de beplanting met inheemse gewassen werd onttrokken door de grondverhuur aan de suikerfabrieken en laakte tenslotte de zware druk van de landrente.

De gunstige economische mogelijkheden in het vruchtbare Sidoardjose in aanmerking nemend concludeerde de toenmalige directeur van Binnenlands Bestuur D.F.W. van Rees dat de door *kiaji* Kasan Mukmin aangevoerde grieven slechts waren aangevoerd om de grote massa van boeren in beweging te krijgen. De opstand was zijns inziens in werkelijkheid een uiting van religieus fanatisme geweest. Bij zijn godsdienstig verzet zou de *kiaji* echter geen zelfstandige figuur zijn geweest. Hij zou tot verzet zijn aangespoord door het geschorste distriktshoofd van Bulang, die de *kiaji* gebruikte in zijn intriges tegen de regent van Sidoardjo[11]. De opstande-

11. *Verslag*. Ik laat de bevindingen van de Directeur van Binnenlands Bestuur voor wat zij zijn. Geheel bevredigend en overtuigend zijn zij mijns inziens niet. Merkwaardig is zeker de oproep van Kasan Mukmin dat de grond gelijk moest worden verdeeld. Economische grieven speelden blijkbaar toch een rol, zeker bij de opstandelingen (Kasan Mukmin was zelf geen boer).

lingen echter, aangevoerd door Kasan Mukmin en primitief bewapend met slag- en stootwapens, vormden geen partij voor de vanuit Surabaja gezonden militairen. Eén détachement was voldoende om de opstandelingen reeds op de eerste dag van hun verzet een beslissende slag toe te brengen. De opstandelingen verloren bij hun verzet 38 doden, waaronder *kiaji* Kasan Mukmin zelf, 22 werden gewond van wie naderhand nog een zestal overleed.

Verzetsbewegingen zoals die in het Sidoardjose kwamen ook buiten Java voor. In 1910 werd in Djambi beroering gewekt door het optreden van Alam Bidar, een jongeling met bovennatuurlijke gaven, een *orang keramat*. Ook hij noemde zich Imam Mahdi, hiertoe aangezet door de *dukun* (wonderdokter) van Tanah Birah. In Djambi drukten de herendiensten zwaar en in zijn dorp en de naaste omgeving kreeg Alam Bidar grote aanhang. Het gerucht deed de ronde dat de Nederlanders niet lang meer in Djambi zouden blijven. De wegen zouden niet meer onderhouden hoeven te worden, de herendiensten zouden worden afgeschaft en de belastingen zouden tot het verleden behoren. Maar nog voor Alam Bidar begonnen was de heilige oorlog te prediken werd hij door soldaten, die jacht op hem maakten omdat hij een geweer bezat, gevonden en gesommeerd om zich over te geven; toen hij weigerde en enkele schoten loste, schoten ze hem neer.

In 1912 werd de Sarekat Islam opgericht door Indonesische handelaren die zich tegen de concurrentie van de Chinese kooplieden wilden beschermen. Maar al spoedig trok de beweging een totaal andere aanhang. In Zuid-Sumatra, in Benkulen vooral, meldden zich vele nieuwe leden. Men zag hen zelfs in grote aantallen naar de hoofdplaats trekken om zich te melden. Wat hen in de eerste plaats bewoog was de verwachting van belastingen en herendiensten te worden vrijgesteld[12.]. Zij baseerden deze hoop op het plan van het bestuur van de Sarekat Islam om de vereniging te exploiteren als een handelsonderneming; een deel van de te betalen winst zou aan de toegetreden leden worden uitbetaald om belasting te betalen en de herendiensten af te kopen. De zaak liep echter op een mislukking uit. Een doelmatige handelsvereniging kwam niet tot stand. Bij vele verenigingen die tot de Sarekat Islam behoorden, ontbrak een nauwkeurige boekhouding. In 1914 werd de belasting verzwaard[13.]. De situatie was niet meer te redden. Tegen de wil van de plaatselijke leiders van de Sarekat Islam in brak de bevolking in opstand uit: de Djambi-opstand van 1916 waar bij de militaire acties alleen al 400 doden onder de bevolking vielen.

12. Nota over de oorzaken van het verzet in Djambi en Palembang, door de assistent-resident ter beschikking A.L.M. Clignett, Verbaal 17 Januari 1919 no 1, Ministerie van Koloniën.
13. De bedrijfsbelasting werd gebracht op 4%, nadat in 1912 de belasting met behoud van het percentage, toen 2%, door hogere raming der inkomsten reeds was opgevoerd.

Hoe kunnen wij bovengenoemde bewegingen vanuit een meer theoretisch gezichtspunt beschouwen? Volgens Sartono Kartodirdjo zouden de opstanden op Java de volgende kenmerken gemeen hebben:

> they were traditional, local or regional, and shortlived. As social movements they all lacked modern features such as organization, modern ideologies, and nation-wide agitation. Most of the peasant uprisings were local and disconnected. The peasants did not know what they were fighting for; they had a vague desire to overthrow the government, but did not feel consciously that they were taking part in a social revolutionary movement. There was certainly no realism in the aim professed by the rebels. It is very likely that even the leaders lacked the understanding of politics to make realistic plans in the event of succes. These risings were therefore doomed to failure and the same tragic sequel of repressions followed all the outbreaks. The suicidal nature of peasant revolts in Java is inherent in the magico-religious form in which their strivings were expressed. Here we come across the real difference between these and modern, political movements with their secular ideology and effective organizational devices[14].

Toetsen we Sartonos beschouwingen aan ons feitenmateriaal dan blijkt allereerst, dat Sartonos opmerking betreffende de kortstondige levensduur van de opstanden niet altijd opgaat. Sartono heeft eigenlijk zijn bevindingen over de Tjilegon-opstand, onderwerp van zijn onderzoek, gegeneraliseerd. Hij heeft geen rekening gehouden met bewegingen van het Samin-type. Door zich te beperken tot lijdelijk verzet, handhaafde de Samin-beweging zich gedurende de koloniale periode, en ook daarna. Verder onderzoek zal aantonen, inhoeverre de Samin beweging, door Benda en Castles terecht 'one of the longest-living social phenomena in modern Javanese history' genoemd[15], in dit opzicht uniek is geweest in de Indonesische geschiedenis, en of niet meer bewegingen een respektabele levensduur hebben gehad, zij het minder lang[16].

Verzetsbewegingen plegen door het koloniale bestuur te worden verpletterd, wanneer zij overgaan tot gewapend verzet - in het bijzonder wanneer zij de *djihad* of heilige oorlog afkondigen. Gewone boeren zullen dit meesal niet doen. Om een heilige oorlog af te kondigen moet men over de nodige godsdienstige kennis beschikken en/of een ingewijde zijn in de geheime wetenschappen, d.w.z. de leer der onkwetsbaarheid kunnen onderwijzen. Een gewone boer heeft deze kennis niet. Hij kan haar natuurlijk leren,

14. S. KARTODIRDJO, *The Peasants' Revolt of Banten in 1888. Its Conditions*, *Course and Sequel. A Case Study of Social Movements in Indonesia* ('s-Gravenhage, 1966) 2.
15. J. BENDA en L. CASTLES, 'Samin Movement', 208.
16. In een missive van de controleur van Samosir, L.E. Derx, las ik dat de zgn. Parhudandambeweging in Noord-Sumatra, die in 1915 op de voorgrond kwam door de moord op een Nederlands bestuursambtenaar, zou zijn gesticht door een zekere Senen, een Palembangse dwangarbeider die in 1880 uit een gevangenis wist te ontsnappen en naar Baros in Noord-Sumatra trok. Om zeker te zijn dat de bevoling hem niet aan het gouvernement zou uitleveren, wierp hij zich op als godsdienstleraar. Missive van 12 october 1916, mailrapport 397-1917, in Verbaal I september 1917 no 11, Ministerie van Koloniën.

maar dat is verre van eenvoudig. Bij dergelijke bewegingen zien wij dan ook, dat de leiding meestal van het begin af aan maar soms pas in een later stadium in handen kwam van godsdienstonderwijzers, of ingewijden in de geheime wetenschappen - de *gurus ilmu* (zoals *kiaji* Kasan Mukmin er een was). In dit geval bestaat de kans, dat de leiders van de opstand gebruik maakten van onder de boeren levende grieven en hen zo mobiliseerden, maar in wezen belangen van hun eigen groep of van zich zelf begunstigden (b.v. de verkoop van toverformules, amuletten en dergelijke kan een lucratieve bron van inkomsten zijn).

Eigenlijk kunnen wij met onze kritische opmerkingen bij het overigens verdienstelijke werk van Sartono reeds beginnen bij de titel: *The Peasants' Revolt of Banten in 1888*. Bij een boerenopstand denken wij toch in de eerste plaats aan een opstand van, en ook geleid door boeren. Dit was slechts gedeeltelijk het geval bij de Tjilegon opstand. Er waren wel ontevreden boeren, maar de opstand werd geheel georganiseerd en geleid door leiders van de mystieke Moslem broederschappen, *i.c.* de Kadiriah sekte; zonder hun aandeel zou er misschien niet eens een opstand zijn geweest. Sartono voelt ook wel aan dat zijn benaming 'peasants revolt' nadere toelichting behoeft:

> It does not denote that the participants are exclusively peasants. Throughout the history of peasant rebellions, the rebel leaders were very rarely ordinary peasants. They belonged to wealthier or more eminent groups of rural inhabitants, and were religious leaders, members of the old nobility or people belonging to the rural gentry... Peasants furnished the numerical strength in the movements, but the organizing leadership was in the hands of the rural elite[17].

De Samin beweging was een organisatie van boeren welke ook geheel door boeren werd geleid. Bij deze beweging is het leiderschap nooit in handen geweest van nietboeren. In 1914 had het lijdelijk verzet der Samins zijn hoogtepunt bereikt, en sloeg het hier en daar over in aktief verzet. Enige Samins in het dorp Larangan, afdeling Pati, weigerden hun landrente te voldoen en voor het regentschapsgerecht te verschijnen. Zij vielen het dorpshoofd aan, verwondden hem, en raakten slaags met een naar Larangan gezonden politiemacht. Met recht kunnen we hier spreken van gewapend boerenverzet. Duidelijk blijkt hier, dat Sartono het aandeel van gewone boeren bij opstanden heeft onderschat.

Volgens Sartono zou het verzet van de Indonesische bewegingen die een 'heilige oorlog' verkondigden tot mislukking zijn gedoemd, doordat zij geheel vertrouwden 'on supernatural forces and operated along mystico-magical lines'[18]. Sartono doelt hierbij vooral op het geloof in de onkwetsbaarheid bij de opstandelingen. Dit aspekt van de Indonesische verzetsbewegingen is mijns inziens echter niet de voornaamste reden geweest voor hun falen. De mens is nog nergens een dermate ratio-

17. S. KARTODIRDJO, *Peasants' Revolt*, 4.
18. *Ibidem*, 321.

neel wezen geworden dat hij het bij hachelijke ondernemingen, waarvan leven en dood afhangen, meent te kunnen stellen zonder bovennatuurlijke middelen. Westerse piloten vlogen gedurende de wereldoorlogen met hun mascottes in hun gevechtsvliegtuigen. Op dezelfde wijze vecht vandaag nog de Cambodjaanse soldaat met een Buddhistisch talisman, die hem bescherming moet geven tegen kogels[19.]. Beslissend voor de afloop van elk gewapend optreden is niet dit geloof in een talisman, maar de kwaliteit van de wapens die men hanteert. De Indonesische verzetsbewegingen beschikten doorgaans slechts over eenvoudige slag- en stootwapens. Bij Alam Bidar zagen wij het gebruik van een geweer, een defekte voorlader welke hij met de hulp van een handige knutselaar in orde wist te maken. Maar vuurwapens waren duur en uitsluitend te krijgen via de wapenhandel, die overwegend in Europese handen was. Bovendien zou een verzetsbeweging die vuurwapens gebruikte - men zou daarmee immers hebben moeten oefenen - spoedig zijn ontdekt.

Met hun primitieve bewapening waren de Indonesische verzetsbewegingen geen partij voor de koloniale troepen. De voornaamste reden voor hun nederlagen lag hier. Zonder het geloof in hun onkwetsbaarheid zou het de opstandelingen aan moed hebben ontbroken om tot de aanval over te gaan; er werd *dank zij* dat geloof in hun onkwetsbaarheid verzet geboden. De meestal in het witte doodskleed gestoken, met de kreet *sabil allah* tot de aanval overgaande, nauwelijks bewapende opstandelingen lieten toch niet na indruk te maken op de koloniale autoriteiten. ‘Hoewel de bloedige afloop ten zeerste moet betreurd worden is m.i. eene andere oplossing in de gegeven omstandigheden niet mogelijk geweest’ - schreef de assistentresident Th.A. Smulders n.a.v. de opstand in Sidoardjo[20.]. ‘Ieder, die de fanatieke bende slechts met kapmessen, sabels e.d. tegen de met geweren gewapende soldaten heeft zien instormen, zal dit gevoelen met mij delen... Zelfs na hunne verwonding deden sommigen nog pogingen tot verzet, zoodat het raadzaam werd geoordeeld hen te binden. Een der gekwetsten zelfs richtte zich op en viel het distrikshoofd van Gedangan aan, toen deze onder de lijken en gewonden naar den aanvoerder der bende zocht’[21.].

Natuurlijk was dit soort verzet niet in staat het Nederlands koloniale gezag omver te werpen of zelfs maar aan het wankelen te brengen. Maar het was toch wel voldoende om hervormingen af te dwingen in het koloniale beleid, op die punten welke door de bevolking als drukkend werden ervaren. Elke opstand had tenminste tot gevolg dat er een onderzoek werd ingesteld, waarbij naderhand getracht werd aan rechtmatig bevonden grieven enigszins tegemoet te komen. Het offer van de eenvoudige dorpsbewoners, die het leven lieten bij hun verzet, was zodoende niet geheel vergeefs geweest.

19. *Hongkong Standard*, 5 september 1970.
20. Kort verslag omtrent de voorgevallen onlusten in de afdeeling Sidoardjo, Mailrapport 543, in Verbaal 13 augustus 1904 no 30, Ministerie van Koloniën.
21. Verslag - Directeur Binnenlands Bestuur.

Een nabeschouwing
Th. van Tijn

De deelnemers aan de Algemene Vergadering en het Congres van het Nederlands Historisch Genootschap eerst, de lezers van de *Bijdragen en Mededelingen* vervolgens, hebben kennis genomen van de inleidingen: de algemene van Prof. B.W. Schaper, de op Nederland/Nederlands-Indië toegespitste van anderen. Als voorzitter van het congres zou ik aan het slot daarvan een geïmproviseerde samenvatting hebben gegeven, maar algemene vermoeidheid ontsloeg mij toen van die plicht, niet tot mijn spijt. Ik mag haar dan nu, niet geïmproviseerd en schriftelijk, vervullen.

In het volgende stel ik mij voor drie zaken onder de loupe te nemen. In de eerste plaats zal ik bezien in hoeverre tijdsbepaling, karakteristiek en factoren die Schaper in het algemeen ten aanzien van het moderne imperialisme behandelde, blijkens de verdere inleidingen op de verhouding Nederland/Nederlands-Indië van toepassing waren. Ten tweede zal ik een bescheiden aanvulling geven op een punt, dat in de hiervóór gedrukte stukken niet aan de orde kwam: de economische kant van de Nederlandse expansie in de Indische Archipel. Wel hield Prof. H. Baudet op het congres een inleiding over de rol van de economische verwachtingen, maar hij achtte zijn referaat nog niet publikabel. Ten slotte zal ik de kwestie van de factoren die het moderne imperialisme bepaalden nogmaals aan de orde stellen, ten dele in discussie met Schaper.

I.

Een probleem dat Schaper aanvatte was dat van datering en fasering. Het tijdperk van het moderne imperialisme bij uitstek blijft voor hem dat van ca. 1880 tot 1914, eventueel tot 1920. Dat is het tijdvak waarin westerse regeringen zelf, bewust en in onderlinge rivaliteit naar koloniale territoriale expansie streefden. Ondertussen valt de periode wat de verhouding van Nederland tot Nederlands-Indië betreft in twee delen uiteen, met een grens omstreeks de eeuwwisseling: toen, met de formulering van de ethische politiek, werd de Nederlandse expansie van ‘reluctant’ tot principieel, welbewust vanuit het moederland geleid, - aldus Schaper. Daarin valt Prof. S.L. van der Wal hem bij: hij legt de grens, voor zover het de opinie der Nederlandse politici betreft, bij het parlementaire Atjehdebat van 1896, zij het met een vertraging van zes jaar voor de sociaal-democraat Van Kol. Vóór het begin van de jaren

zeventig was de gezagsuitbreiding in de Archipel volgens Van der Wal vaak een ‘perifere’ zaak, dat wil zeggen niet uitgaande van Haagse, maar van Bataviase of zelfs plaatselijke initiatieven. De Atjeh-oorlog, eenmaal aan de gang, vormde zijn inziens een keerpunt, 1896 zoals we zagen een tweede.

Ook P. van 't Veer brengt deze fasering, zelfs zo dat hij de periode van het uitbreken van de Atjeh-oorlog tot de tweede helft van de jaren negentig ‘pre-imperialistisch’ noemt, pas daarna, met het optreden van Van Heutz en anderen van het echte (welbewuste, van een roepingsbesef vervulde) imperialisme spreekt. En A. van Marle, overigens voor zijn onderwerp (de avonturiers) grotendeels een eerdere periode beschrijvend, legt een caesuur bij het eind van de negentiende eeuw, dat wil zeggen als de KPM de vrijbuiters gaat verdringen uit het verkeer op de buitengewesten: en dat was niet alleen een staaltje van modern anoniem ondernemerschap, maar ook van bewuste imperiale politiek. R. Nieuwenhuys, die de Nederlands-Indische letterkunde nazocht op de houding ten opzichte van de inheemse bevolking, constateerde evenzeer een wijziging ca. 1900, toen de inlander opnieuw als mens werd herkend, maar dan als mens die vereuropeaniseerd moest worden. S.C. graaf van Randwijck, de houding van de zending besprekend, begint eenvoudigweg ca. 1900 en legt onmiddellijk verband met de ethische politiek. En The Siauw Giap ten slotte ziet in de reactie op de intensivering van de bestuursbemoeienis, ook in het kader van de ethische politiek, nieuwe soorten van bewegingen ontstaan, zoals die der Saministen en wat later de Sarekat Islam, - alweer sinds ca. 1900.

Dit wat betreft de tijdsbepaling: een keerpunt toen Nederland eenmaal de Atjehoorlog begonnen was, een tweede keerpunt toen de expansie van tegenspartelend en ‘perifeer’ bepaald tot een doelbewuste, van roepingsbesef vervulde en vanuit Den Haag geleide werd, - sinds tegen 1900 dus. De overeenstemming van genoemde inleiders, die zo verschillende terreinen behandelden en met zo verschillende bronnen werkten, is opmerkelijk. We kunnen constateren dat de modern-imperialistische *geesteshouding* (in de zin van roepingsbesef) in Nederland en Nederlands-Indië van omstreeks de eeuwwisseling dateert; er ging een incubatietijd van ca. 25 jaar ‘reluctant’ imperialisme aan vooraf.

Die geesteshouding is tevens het voornaamste element in Schapers karakteristiek of typering. Hetgeen hem en ons onmiddellijk voert tot de factoren die tot het imperialisme leidden en die uiteraard de karakteristiek bepalen. Ik som de door Schaper in de loop van zijn betoog genoemde factoren op:

1. psychologische en ideologische factoren (prestigezucht, missiebesef, nationale en rassenvooroordelen, sociaal darwinisme en andere ideologieën);
2. internationaal-machtspolitieke factoren (wens tot het vestigen van vlootstations en het beheersen van andere strategische punten, het naar buiten projecteren van in Europa vastgelopen internationale machtsverhoudingen);

3. binnenlands-politieke factoren (het afleiden naar buiten van spanningen tussen economische en sociale groeperingen, sociaal imperialisme, drang naar emigratiegebieden);
4. technische ontwikkelingen op het gebied van bewapening en transport die het modern-industriële landen gemakkelijker maakten machtsvacua op te vullen - de 'disparity of power' -;
5. economische factoren (beslaglegging op toekomstmogelijkheden, drang naar de beschikking over grondstoffen, naar markten voor goederen en beleggingsmogelijkheden voor kapitalen; hierbij kan men ook noemen een op het materiële gerichte argumentatie ter beïnvloeding van de binnenlands-politieke opinie in imperialistische zin hoewel die argumentatie in sommige gevallen irreëel was; voorts incidentele factoren van economische aard: het verliezen van Engelands economische voorsprong, Brits verweer tegen de protectie in andere landen, de diepe economische crises na 1873).

Uiteraard bleven de al oudere 'perifere' krachten, waarop de moderne imperialistische expansie in een aantal gevallen praktisch kon inhaken, hun rol spelen. Dit alles is dan vervlochten tot één complex, met cumulerende werking; het valt te zien als een convergentie van factoren. Aldus Schaper.

In hoeverre kunnen wij nu, allereerst aan de hand van de gepubliceerde inleidingen, deze factoren ook in de Nederlandse expansie in Nederlands-Indië herkennen? De psychologische en ideologische werden ons reeds duidelijk bij het constateren van de 'omslag' omstreeks de eeuwwisseling; daarvóór was hun rol kennelijk niet zo in het oog lopend. De internationaal-machtspolitieke factoren speelden, volgens dr. J.M. Pluvier, een geringe rol en dan nog praktisch uitsluitend in de periode tot en met het uitbreken van de Atjeh-oorlog. Nederlands machtspositie (of liever: het ontbreken daarvan) in de internationale politiek verklaart voldoende waarom men zich beperkte tot het realiseren van van oudsher bestaande claims in Zuidoost-Azië en dan nog met grote voorzichtigheid. Ondertussen kan de internationale rivaliteit der groten in de koloniale wedloop het Nederlandse bezit beschermd hebben, zoals b.v. om die reden het Ottomaanse Rijk in onze periode voor volledige desintegratie behoed werd. Binnenlands-politieke factoren in de zin van het naar buiten afleiden van binnenlandse spanningen zijn ons niet gebleken. De invloed van technische ontwikkelingen op de gebieden van bewapening en transport, die beheersing van territoria (en zeeën) gemakkelijker maakten, is uiteraard duidelijk aanwijsbaar in elke episode van Nederlandse machtsuitbreiding of -bevestiging, terwijl wij de oudere perifere factoren (waarbij het initiatief bij machthebbers, centraal of lokaal, in de kolonie ligt) vooral tot in het uitbreken van de Atjeh-oorlog in werking zagen. Blijven over: economische factoren, waarover Baudet op het congres sprak. Daarop kom ik terug.

Ten besluite van deze vergelijkende inventarisatie nog een enkel woord over sommige van de door Schaper genoemde gevolgen van het moderne imperialisme. Ik noem hier de invloed die koloniale grootheden met hun clientele in het moederland verwierven, iets dat Schaper ook voor Nederland constateert en waarin hij door Van 't Veer wordt bijgevallen; en voorts nog het opwekken van nationalistische tegenkrachten, waarvan wij in Islamitisch-puristische sfeer de eerste symptonen al door Prof. W.F. Wertheim gereleveerd vinden, de groei daarvan verder bij The.

Resumerend: binnenlands-politieke factoren als het afleiden van tegenstellingen of sociaal imperialisme waren voor zover wij weten steeds afwezig; rivaliteit met andere machten aan de grenzen van de kolonie en perifere initiatieven werkten bijna uitsluitend vóór 1874; de technische voorsprong werkte altijd, maar naar men mag aannemen sterker naarmate deze toenam; het psychologisch-ideologische proces maakte een incubatietijd door en verscheen duidelijk sinds de laatste jaren van de negentiende eeuw. De conclusie lijkt te moeten zijn: er is in de werking van die factoren een zekere lacune, zeg tussen 1874 en 1896. Is dat toevallig dezelfde lacune als die, welke in het hiervóór gepubliceerde bestaat door het ontbreken van de inleiding van Baudet over de economische kant van de zaak?

II.

Ik mag dan eerst proberen die laatste lacune hier althans enigszins op te vullen.

In de motivering van Nederlands verhouding tot Insulinde stond van oudsher het winstmotief voorop, en dat is in de negentiende eeuw zo gebleven. Baudet vertelde op het congres van zijn onderzoek naar de uitgebreide negentiende-eeuwse brochure-literatuur, waaruit dit onverholen bleek, en wel in hoogst overdreven mate. Was Indië ‘de kurk’ waarop Nederland dreef, zoals men het vaak uitdrukte? In de tijd van het cultuurstelsel zat daarin mijns inziens toch veel waars, mits men niet van Nederlandse economie spreekt maar van Nederlandse staatsfinanciën, terwijl men voorts in dezelfde periode van ‘kurk’ mag spreken voor een aantal takken van bedrijf in de havensteden en in Twente. In de totale Nederlandse economie was het gewicht van het cultuur- en consignatiestelsel natuurlijk veel minder groot dan in genoemde sectoren, maar de betrokken Amsterdamse handels-, scheepvaart- en financiële kringen waren samen met de hoge Haagse staatsfunctionarissen wèl belangrijk.

Maar daarna, in de aera van het ‘vrije bedrijf’? Wertheim wees in zijn lezing op het verschil tussen beide perioden, met een grens in het begin van de jaren zeventig: ruwweg eerst exploitatie van arbeid, vervolgens exploitatie van grond. Men kan het ook anders uitdrukken: Nederland investeerde ten tijde van het cultuurstelsel nauwelijks kapitaal in de kolonie, daarna verliep de exploitatie steeds meer via particuliere kapitaalbelegging. Waren die beleggingen van groot belang, gezien tegen het

totaal der Nederlandse beleggingen en gezien tegen het totaal van het nationaal vermogen? Wij beschikken niet over de cijfers van de jaarlijkse particuliere Nederlandse beleggingen in Oost-Indië. Wel verstrekte de Amsterdamse Kamer van Koophandel en Fabrieken sinds 1890 gegevens over de te Amsterdam gevestigde koloniale landbouwmaatschappijen in NV-vorm, soms ook andere gegevens over beleggingen in Indië. De NV-vorm voor cultuurondernemingen vond het eerst toepassing bij de oprichting van de Deli-maatschappij (eind 1869, tabakscultures op Sumatra's Oostkust), en burgerde veel sterker in na de grote crisis van 1884-1886. Sindsdien werd het ook steeds meer gewoonte de directies in Nederland te vestigen, meestal (maar niet uitsluitend) te Amsterdam. In 1890 reeds waren te Amsterdam 77 Nederlands-Indische cultuurmaatschappijen gevestigd met een geplaatst maatschappelijk kapitaal van bijna 60 miljoen gulden. 23 van die NV's, met een geplaatst kapitaal van 16 miljoen gulden, hadden hun werkkring op Sumatra, bijna steeds in de tabak, - de overige bijna alle op Java (meest tabaks-, koffie-, kina- en suikeron- dernemingen)[1.]. Het totaal aan koloniale fondsen, aan de Amsterdamse beurs genoteerd (dus niet alleen van cultures maar ook van banken e.a. en naast aandelen ook obligaties) bedroeg in 1890 ruim 127½ miljoen gulden. Er zat een snelle groei in die investeringen, maar het genoemde bedrag van ruim 127½ miljoen gulden vormde naar schatting toch nog niet meer dan ruim 1% van het nationaal vermogen[2.]. Vijf jaar later, in 1895, was het aantal te Amsterdam gevestigde Nederlands-Indische cultuurmaatschappijen bijna verdubbeld, hun geplaatst maatschappelijk kapitaal opgelopen tot bijna 100 miljoen gulden. 39 van die NV's met een geplaatst kapitaal van ruim 31½ miljoen gulden werkten op Sumatra, steeds meest in de tabak, de overige bijna alle op Java, enkele echter op Borneo en Celebes[3.]. De Nederlandse cultuurbanken, die zich met de financiering der cultures en in verband daarmee vaak ook met de verkoop van hun produkten bezig hielden, werkten in 1895 met een kapitaal van zo'n 75 miljoen gulden[4.]. Dan gaat naast de cultures de exploitatie van mineralen een grote rol spelen, vooral van goud en petroleum (terwijl tinexploitatie voor particuliere rekening al veel langer plaatsvond), met name op Sumatra, en ook wel op Borneo en Celebes. In 1896 werd 1½ miljoen gulden gestort in maatschappijen tot gouddelving, het volgend jaar 5 miljoen gulden; in 1897 alleen werd 31½ miljoen gulden gestort in petroleummaatschappijen[5.]. De te Amsterdam gevestigde cultuurmaatschappijen vermenigvuldigden zich in de volgende jaren: tussen 1896 en 1903 (acht jaren) komen er 80 bij, met een geplaatst maatschappelijk kapitaal van

1. *Verslag Kamer van Koophandel Amsterdam 1890*, bijlage G, achter 201.
2. *Ibidem*, 177-178; A.C. VERRIJN STUART, *Inleiding tot de beoefening der statistiek* (3 dln; Haarlem, 1917) III, ii, 355.
3. *Verslag Kamer van Koophandel Amsterdam 1895*, tabel volgt op 294.
4. J.H.H. HÜLSMANN, 'Landbouw en Nijverheid', in: P.H. Ritter, ed., *Eene halve eeuw. 1848-1898* (3 dln; Amsterdam, 1898) I, 297.
5. *Verslag Kamer van Koophandel Amsterdam 1897*, 306-308.

f 66½ miljoen[6]. Voorts vallen nog te noemen de investeringen in transportondernemingen (spoor- en tramwegen, scheepvaartmaatschappijen), waarover ik geen aparte cijfers heb.

De Roos en Wieringa[7] geven een staatje van de emissies van alle Naamloze Vennootschappen met werkterrein in Nederlands-Indië op de Nederlandse kapitaalmarkt, tussen 1904 en 1914 (11 jaren en wel jaren van in vergelijking met daarvoor sterke groei van de westerse bedrijvigheid in Indië). Die emissies beliepen bijna 325 miljoen gulden, dat is bijna 30% van alle binnenlandse emissies. In de effectenportefeuille namen Indische waarden een zeer grote plaats in.

De Jonge[8] geeft een schatting van bijna 1 miljard gulden voor het maatschappelijk kapitaal van in de koloniën werkende Nederlandse NV's in 1915. Callis[9] komt voor 1914 op een totaal aan Nederlands kapitaal, in Indië belegd, van 1¼ miljard, exclusief de Indische staatsschuld. Bij een nationaal vermogen van ruim 14 miljard[10] komen we op ca. 7½%. Is dat veel? Ja: Groot-Brittannië, verreweg de grootste koloniale mogendheid en grootste kapitaal-exporteur, had in 1914 ca. 10% van zijn nationale vermogen in het Empire belegd, waarvan echter heel wat in de blanke dominions; in het tropische gedeelte van het Empire was toen ca. 5% van het nationaal vermogen gestoken[11]. En alweer: wat Nederland betreft waren de belanghebbers bij de in Insulinde werkende Naamloze Vennootschappen zeker niet de minst invloedrijke kringen.

Over het gemiddelde rendement van het in de kolonie belegde kapitaal bestaan voor zover ik weet geen studies. Er waren fantastische succes-stories, b.v. in de tabak en de petroleum, - er waren ook mislukkingen; er waren goede en minder goede perioden. Gezien de graagte waarmee het beleggend publiek meestal de koloniale waarden opnam zou men kunnen aannemen dat het rendement in het algemeen niet tegenviel. Meer kunnen we er niet over zeggen, in afwachting van nader onderzoek. Britse historici zijn ons in de studie der beleggingen en hun rendement ver voor[12].

6. *Verslagen van de Amsterdamse Kamer van Koophandel 1896-1903*, telkens de uitslaande 'Staat van alle te Amsterdam gevestigde Nederlandsch-Indische Cultuur- en Landbouw-maatschappijen sedert 1870 opgericht', bij de hoofdstukken Geld- en Fondsenhandel.
7. F. DE ROOS en W.J. WIERINGA, *Een halve eeuw rente in Nederland* (1953) 56-57.
8. J.A. DE JONGE, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Amsterdam, 1968) 307.
9. H.G. CALLIS, *Foreign Capital in South East Asia* (New York, 1942). Geciteerd in G.C. ALLEN en A.G. DOMITHORNE, *Western Enterprise in Indonesia and Malaya. A Study in Economic Development* (Londen, 1957) 288.
10. DE JONGE, *Industrialisatie*, 307.
11. H. FEIS, *Europe the World's Banker 1870-1914. An Account of European Foreign Investment and the Connection of World Finance with Diplomacy before World War I* (2e dr.; New York, 1965) 14; M. SIMON, 'The Pattern of New British Portfolio Foreign Investment, 1865-1914' in A.R. HALL, ed., *The Export of Capital from Britain 1870-1914* (Londen, 1968) 23-27.
12. Vgl. SIMON, 'British Foreign Investment'; CAIRNCROSS, geciteerd door SCHAPER; A.H. IMLAH, *Economic Elements in the Pax Brittannica* (1958). Iets over rendementen van in Nederlands-Indië belegd kapitaal vindt men bij K.D. BOSCH, *De Nederlandse beleggingen in de Verenigde Staten* (Amsterdam, 1948).

Wat zegt dit alles nu voor ons onderwerp? In sommige gevallen (Sumatra's Oostkust en Atjeh, wellicht hier en daar op Borneo en Celebes) kunnen directe economische belangen van onmiddellijke invloed geweest zijn op besluiten tot gezagsvestiging: te denken valt dan aan belangen in de produktie van tabak, petroleum en goud, en voorts aan de belangen van de scheepvaart door de Straat van Malakka. Maar ook hier geldt het weer een vraag die door nader onderzoek moet worden opgelost. Bij elke werkelijke gezagsvestiging apart moeten de concrete motieven bezien worden, maar dan niet alleen uit archieven van overheidsinstanties. Ook materiaal afkomstig van ondernemers en ondernemingen moet bestudeerd worden. Ik heb, min of meer toevallig, één bericht dat te denken geeft. In het verslag van de Koninklijke Olie over 1897 lezen wij:

> 'In den loop van het jaar werden met de Inlandsche Hoofden in Tamiang definitieve contracten gesloten, waarbij de voorloopige vergunningen, door den Kedjoeroean Karang en den Kedjoeroean Moeda indertijd aan ons afgestaan, door definitieve overeenkomsten werden vervangen. Deze, onder medewerking van de Hoofden van plaatselijk en gewestelijk Bestuur gesloten contracten, zijn thans ter goedkeuring aan den Gouverneur-Generaal voorgelegd.
> De exploitatie dezer gronden wacht nu op de openstelling van het landschap Tamiang voor de particuliere industrie.
> Nu het Indisch Gouvernement op zulk een flinke en voortvarende wijze het gezag vestigt en handhaaft in het Noorden van Sumatra, en ons moedig leger zijn wapenfeiten met succes ziet bekroond, is het te verwachten dat binnen korten tijd ook Tamiang geheel voor de particuliere industrie zal worden opengesteld'[13].

Maar de resultaten van een onderzoek naar de directe motieven voor elke afzonderlijke daad van effectieve gezagsvestiging, hoe nodig ook, kunnen niet het hele verhaal behelzen. Voor elk geval zijn er concrete aanleidingen en daardoor gevormde directe motieven. Dat alles bij elkaar geeft nog geen antwoord op de vraag waarom in het algemeen de oude opinie dat men zich zo mogelijk van gezagsvestiging te onthouden had vanwege de kosten, tegen het eind van de eeuw plaats moest maken voor de mening dat men er de kosten voor over moest hebben.

Definitieve conclusies ten aanzien daarvan kan men uit het voorgaande nog niet trekken. Wel mag men mijns inziens nu met een hypothese komen die niet zonder waarschijnlijkheid is. Daar internationale-machtspolitieke factoren zowel als binnenlandse spanningen die men door expansie wilde afleiden in het Nederlandse geval niet aanwezig bleken en het psychologisch-ideologische imperialistische complex eerst tegen het einde van de negentiende eeuw bezit van de geesten bleek te nemen, kan de groei van het particuliere economische belang na 1870 wellicht gezien worden als voornaamste factor in de ontwikkeling van genoemde imperialistische geesteshouding. Naarmate die geesteshouding groeide werd zij een min of meer

13. *Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot exploitatie van petroleumbronnen in Nederlandsch-Indië. Verslag over 1897*, 12.

zelfstandige kracht, echter voortdurend gevoed door de uitbreiding van de economische belangen.

Daarbij dient opgemerkt te worden dat het in het Nederlandse geval niet in de eerste plaats ging om de produktie van voedings- en genotmiddelen en grondstoffen voor de vaderlandse behoeften - die waren daarvoor te klein en streven naar autarkie was voor Nederland onzinnig -, maar grotendeels om produktie voor de wereldmarkt, om de winsten die daarmee te behalen vielen.

III.

Tot zover dan de vergelijkende inventarisatie der stukken annex hoogst lacuneuze aanvulling en hypothese. Reeds hebben wij het Nederlandse geval als in sommige opzichten uitzonderlijk leren kennen, namelijk door het ontbreken of nagenoeg ontbreken van enkele factoren die volgens Schapers exposé bij de grotere machten wel werkten. Ik wil nu als laatste punt in deze nabeschouwing mijn mening geven over de kwestie der factoren die tot het moderne imperialisme leidden, en wel ten dele in debat met Schaper.

Bij besluiten van politieke en/of militaire aard, door politieke en militaire instanties te nemen en/of uit te voeren, spelen uiteraard politieke en militaire overwegingen een rol, de hoofdrol of zelfs enige rol voor zover het die instanties zelf aangaat. En beslissingen tot het bezetten van territoria waren uiteraard politiek en militair van aard. Elk besluit berust op overwegingen (bewuste en onbewuste, rationele en emotionele) voortvloeiend uit de psychologische instelling en ideologische bagage, in reactie op concrete omstandigheden, van de betrokken groepen en personen. Dat, ten minste in de eeuw van het triomferende kapitalisme, economische overwegingen nooit geheel buiten beschouwing bleven en dikwijls een grote rol speelden kunnen we wel voorop stellen.

Verder: elk bureaucratisch apparaat zoals dat van departementen, diplomatieke diensten en strijdkrachten heeft de neiging tot op zekere hoogte op eigen houtje, autonoom, te handelen. Het vormt zijn eigen tradities. Zijn zulke apparaten eenmaal op een bepaald beleid ingespeeld dan hebben ze de neiging als quasi-zelfstandige kracht op het eenmaal uitgezette spoor voort te gaan. Ook een psychologische instelling en ideologische voorstellingen, eenmaal verworven, worden tot op zekere hoogte tot een zelfstandige kracht.

Het staat op grond van deze algemeenheden al vast dat factoren van politieke, militaire, psychologische, ideologische en economische aard in het proces van het moderne imperialisme onderkend kunnen worden. Men moet uiteraard vaststellen welke die precies waren. Naar mijn mening mag men daarbij echter niet blijven staan. Men moet ook een rangorde in de geconstateerde factoren van verschillende aard aanbrengen. Niet alleen een rangorde naar gewicht, voor zover mogelijk bij

wisselwerking en cumulerende werking, maar ook een chronologische rangorde en vooral een oorzakelijke rangorde. Dat is niet in tegenstelling tot Schapers ‘convergentie van factoren’, terecht door hem een legitieme historische categorie genoemd. Schaper erkent enerzijds dat ook als men de complexiteit van een historisch verschijnsel aanvaardt toch één factor als in laatste instantie beslissend zou kùnnen worden aangewezen, anderzijds acht hij echter het zoeken daarnaar onvruchtbaar en vraagt hij zich zelfs af hoe lang men bij dit zoeken nog wel op het terrein der historische wetenschappen zal blijven. Daarop kan ik alleen maar antwoorden met een wedervraag: perken we het terrein der historische wetenschappen niet ontoelaatbaar in als we reeds bij voorbaat van dit onderzoek afzien? Of, in concreto ten aanzien van ons onderwerp: is het niet legitiem en noodzakelijk de vraag te stellen, waarom die bepaalde convergentie van factoren die het proces van het moderne imperialisme bepaalde, zich voordeed, en waarom deze zich juist toen (sinds ca. 1880) voordeed?

Daarover wil ik ten slotte, als toegift op het congres van het NHG, zeer in het kort en dus in het algemeen mijn mening geven.

Het westerse expansieproces over de rest van de wereld krijgt nieuwe kracht sinds ca. 1830-1840 door die groeidynamiek van de industrieel-commerciële maatschappij die Schaper even noemde maar mijns inziens al te gemakkelijk naar de achtergrond verwees. Dat leidde tot het proces van ‘informal imperialism’ van Engelse zijde, door Schaper ook vermeld. Bij de enorme Engelse overmacht, technisch, economisch en maritiem, kon men meestal volstaan met het openbreken van gebieden - enorme gebieden als het Turkse Rijk, China - voor de Engelse handel, door middel van het afdwingen van vrijhandelsverdragen, het verwerven van consulaire en exterritoriale rechten en een net van vlootbases. Zonder de militair-technische superioriteit, verbonden met de economische kracht, zou dit uiteraard niet mogelijk geweest zijn.

Na 1870-1880 trad een versnelling op in de technische ontwikkeling: op het gebied van de bewapening - waarop Schaper enige nadruk legde - op de gebieden van goederen-, personen- en berichtentransport en op het gebied van produktieve technieken, die onder andere nieuwe produkten als aardolie en rubber belangrijk maakten. Voorts kwamen nieuwe industriële machten op, in de eerste plaats Duitsland en de Verenigde Staten, hetgeen Engeland - zeker onder de omstandigheden van de lange economische baisse van 1873-1895 - zwaar trof, ook al door de protectie die genoemde en andere staten toepasten. In de export van industriële producten verdrong Duitsland de Britten van tal van markten[14.]. Ondertussen nam, mede door de opkomst van nieuwe industrielanden, de westerse behoefte aan (ten dele nieuwe) grondstoffen en voedings- en genotmiddelen snel toe, wat tot een sterke uitbreiding van produktieve beleggingen elders leidde. Ten aanzien van de Nederlandse beleg-

14. R.J.S. HOFFMANN, *Great Britain and the German Trade Rivalry. 1875-1914* (Philadelphia, 1933).

gingen in Nederlands-Indië hebben we daarvan één en ander genoemd. Veel kapitaalexport geschiedde ook in de vorm van leningen aan andere staten, zoals ook eerder het geval was geweest: na 1870 echter nam het aandeel der publieke buitenlandse fondsen af, dat der particuliere toe. Onder invloed van de binnenlandse sociaal-politieke spanningen die veroorzaakt werden door het industrialisatieproces en de in het laatste kwart van de eeuw telkens terugkerende economische crises, ontwikkelde zich in een aantal landen het sociaal-imperialisme. Was het imperialisme eerder te karakteriseren als 'imperialism of free trade' en 'informal imperialism' en was het overigens veelal een perifeer verschijnsel, in een overgangsperiode na ca. 1870 kunnen we spreken van aarzelend, tegenstribbelend, 'reluctant' formeel imperialisme (zoals nog in de eerste helft van de jaren tachtig dat van Gladstone), soms in de semi-officiële vorm der 'Chartered Companies'. In deze overgang naar het formele imperialisme werkten reeds een groot aantal factoren naast en door elkaar. In een aantal gevallen werkten staatsleningen aan economisch minder ontwikkelde landen het formele imperialisme in de hand (namelijk als de rentebetaling achterwege bleef). In andere gevallen was het aan te bevelen gebieden waarin beleggingen van produktieve aard geschiedden te pacificeren. Het penetreren van verre zeeën door Duitse handels- en marine-schepen (het militaire machtsvertoon was commercieel belangrijk omdat Duitsland in concurrentie met Engeland consulaire voorrechten en concessies ging verwerven) leidde de Britten ertoe meer steunpunten en territoria te verwerven om hun 'area of free (British) trade' te verdedigen[15.]. Het sterke protectionisme, dat Frankrijk ten voordele van de eigen export vooral ten aanzien van de Afrikaanse koloniën praktiseerde, als verlengstuk van de algemene Franse tariefpolitiek, leidde tot dezelfde Britse reactie. De verscherpte internationale handelsconcurrentie (in depressietijden psychologisch nog sterk overdreven) vuurde nationalistische, chauvinistische en sociaal-imperialistische stemmingen en ideologieën aan, terwijl tegenover de economisch en technisch minder ontwikkelde volkeren het superioriteitscomplex en het daarmee verbonden besef van een westerse roeping groeide. Deze ideologische elementen werden een kracht op zichzelf. Zij leidden, in het spel van verschuivende internationale politieke krachtsverhoudingen (Europees en mondiaal) tot territoriale veroveringen om anderen voor te zijn, dikwijls slechts in de hoop op eventueel economisch voordeel en soms zelfs zonder deze illusie, een hoop die toen de meest lucratieve gebieden eenmaal bezet waren en alleen de restanten nog te bezetten vielen minstens even vaak niet als wel vervuld werd.

Voor een goed begrip dient nog opgemerkt te worden, dat het proces van kapitalistische economische expansie, allereerst vanuit West-Europa, alleen tot imperialisme leidde (informeel en formeel, reluctant en gewild) als het gebieden bereikte met

15. M. BARRATT BROWN, *After Imperialism* (Londen, 1963) 87-98.

een economisch-sociale en politieke structuur welke de eigen kapitalistische ontwikkeling bemoeilijkte; in de gebieden van 'recent settlement' als de USA, Canada, Australië en dergelijke, waarop een veel groter deel van de Westeuropese kapitaalexport zich richtte maar die ook eigen financieringsbronnen gebruikten, en dat in toenemende mate, was de import van (later grotendeels af te lossen) vreemd kapitaal juist een stimulans voor zelfstandige economische ontwikkeling en eigen politieke machtsvorming.

Resumerend. Ik onderscheid drie stadia: dat van het informele imperialisme of 'imperialism of free trade', voorts dat van 'reluctant imperialism', en ten derde het stadium van het bewust gewilde imperialisme. Als algemene drijfkracht zie ik de kapitalistische groeidynamiek, zich vooral uitende in een sterk vergrote behoefte der moderne industrielanden aan afzetgebied enerzijds, aan uitheemse grondstoffen, voedings- en genotmiddelen anderzijds. In het eerste stadium, voornamelijk een Britse aangelegenheid, was deze groeidynamiek, waren dus economische motieven, zonder meer bepalend, ook al erkent men dat de 'free trade'-gedachte in Engeland iets van een geloof was geworden[16]. De versterking van die groeidynamiek, onder meer blijkend uit nieuwe technische ontwikkelingen en uit de opkomst van andere industriële machten naast Engeland, maakte het penetreren van verre gebieden zowel economisch als politiek noodzakelijker èn gemakkelijker. De protectie en de economische depressies stimuleerden nog de onderlinge rivaliteit der ontwikkelde landen. Dit alles èn de begeleidende psychologische en ideologische processen maakten het imperialisme steeds meer tot een internationaal politieke en strategische aangelegenheid en maakten het steeds meer formeel en bewust gewild.

Op mij rust, na deze discussiebijdrage, nog één taak: de hoop uit te spreken dat het congres van het NHG een aansporing moge zijn voor Nederlandse historici om de lacunes in onze kennis ten aanzien van het proces van de Nederlandse expansie in Insulinde gaandeweg op te vullen.

16. Vgl. B. SEMMEL, *The Rise of Free Trade Imperialism. Classical Political Economy, the Empire of Free Trade and Imperialism. 1750-1850* (Cambridge, USA, 1970).

Het naamloze vaderland van Erasmus
J.J. Poelhekke

Is herdenken op zichzelf een boeiende bezigheid? Of is het eigenlijk nog boeiender te bestuderen wie, wat en zeer met name ook hoe er herdacht wordt?

Deze dubbele vraag speelt mij door het hoofd, wanneer ik terugdenk aan de grootscheepse Erasmus-herdenkerij waaraan wij ons twee jaar geleden te buiten zijn gegaan; naar achteraf gebleken is[1] hoogstwaarschijnlijk toch nog weer een paar jaar te laat, maar bij die discussie acht ik mij tot meespreken ten enen male onbevoegd.

Hetzelfde geldt helaas voor een boeiende vraag van nog veel verder reikende strekking, de vraag naar de verschillende toonaarden waarin, of, zo men wil, modaliteiten waarmee juist deze grote man bij zijn zo langzamerhand vrij talrijke postume jubilea is gevierd; met andere woorden, hoe de opeenvolgende generaties van geletterd mensdom hun *Zeitgebundenheit* aan zijn persoonlijkheid getoetst hebben. Mij dunkt, wie dit eens degelijk gedocumenteerd te boek mocht stellen, zou de wereld met een belangrijk stuk ideeëngeschiedenis verrijken; de schrik slaat echter een mens om het hart bij de gedachte alleen reeds aan de papierkraam die daarvoor zou moeten worden doorgewerkt.

Maar los hiervan: gesteld dat ik voor mij - welteverstaan dan, zonder enigerlei pretentie van wetenschappelijke oordeelvelling - zou moeten weergeven welke indruk bij mij domineert na het zo pas vervlogen Erasmusjaar, dan zou het accent waarschijnlijk komen te liggen op de aandacht die ditmaal werd gewijd aan de religieus bewogen humanist Erasmus, waarbij dan zeer in het bijzonder opviel de geringe betekenis, toegekend aan de weleer juist zo sterk dominerende vraag in hoeverre de goede man daarbij de traditionele roomse orthodoxie van zijn dagen al dan niet enig zacht geweld heeft aangedaan. Welnu, als mijn hier weergegeven indruk juist is, dan durf ik in de nederige huiver van mijn eigen *Zeitgebundenheit* wel spreken van een voor onze generatie waarschijnlijk typerend en als zodanig dan als relevant aan te dienen Erasmus-beeld, en, wat meer is, ik maak mij sterk dat zeer velen het hierin met mij eens zullen zijn.

Dit wereldbeschouwelijk fraais valt echter buiten mijn chapiter; waar ik het over wil hebben, zijn niet de naar mijn gevoel 'moderne' aspecten van de jongste Erasmiade, maar het, laat ik maar ronduit zeggen, anachronistische element dat onge-

1. Zie A.C.F. KOCH, *The year of Erasmus' birth* (Utrecht, 1969).

geneerd de kop opstak, zodra maar aan al die herdenkerij iets nationaals te pas kwam.

Wat wij namelijk hebben zien gebeuren[2.] mag misschien gelden als een exquis staaltje van beneluxueuze courtoisie, en juist als historici moeten wij kunnen begrijpen hoe het allemaal zo is gekomen, maar dat neemt niet weg dat, als wij het achteraf bekijken met enig nuchter historisch besef, wij toch wel merkwaardige dingen constateren. In Rotterdam presideerde niemand minder dan de Koningin der Nederlanden de plechtigheden ter ere van een zo illuster landgenoot, en bij die gelegenheid was natuurlijk niemand zo onaardig even op te merken dat die landgenoot juist in dat deel van de oude Nederlanden dat die koningin het hare mag noemen geen dag langer heeft beliefd te vertoeven, dan waartoe hij door de meest stringente noodzaak werd gedwongen.

Tegelijkertijd werd in het Koninkrijk België diezelfde Erasmus gehuldigd met groots-opgezette wetenschappelijke congressen in maar liefst vijf verschillende cultuurcentra, samengebundeld, en dit dan eveneens onder koninklijk beschermheerschap, tot een nationale Erasmus-herdenking. Volkomen terecht natuurlijk, en als Erasmus het had kunnen voorzien, dan zou hij het waarschijnlijk alleen maar een zeer gepast eerbetoon - misschien niet zonder de connotatie eerherstel - hebben gevonden, hem in en door zijn vaderland gebracht. Maar niettemin werd er bij deze nationale herdenking zeer zorgvuldig niet gesproken van een vaderland dat een grote zoon eert. Merkwaardigerwijze kan zo iets blijkbaar wel in het geval van Rubens - en 'omgekeerd' in dat van Vondel - die juist in de jaren van het politiek uiteengaan heel ergens anders op de landkaart de moederschoot hebben verlaten, maar niet voor lieden die geboren werden in de eigen andere helft lang voor er van een politiek uiteengaan sprake zijn kon, aangezien men nog maar nauwelijks politiek bijeen was. Nogmaals, wij mogen natuurlijk hopen dat een volgende generatie - wie weet, al in 2036 - het nogal potsierlijk zal vinden dat er in onze dagen geen gezamenlijke 'nationale' herdenking mogelijk was van de twee souveraine mogendheden die samen Erasmus' vaderland uitmaken, in het barre heden moeten wij zo iets, wanneer er koningen, ministers en met name ook subsidiering uit de staatskas aan te pas komen, als volkomen begrijpelijk weten aan te merken. Wat ik echter wel jammer vind, is dat die politieke grens van veel later jaren sommigen van de herdenkers van 1969 in zoverre parten heeft gespeeld, dat zij een door niets gerechtvaardigde rol vervult bij hun overpeinzingen op het thema Erasmus[3.]. Deze mis-

2. Zie M.A. NAUWELAERTS, 'De oogst van het Erasmusjaar' in *Spiegel Historiael*, V (1970) 505.
3. Cf. met name de belangwekkende voordracht van de voorzitter van het inrichtend comité, A. GERLO, 'Érasme Homo Batavus', in *Handelingen van de Nationale Erasmusherdenking* (Brussel, 1970) 61 vlg. In de aanhef van zijn betoog maakt schrijver een veelbelovend onderscheid tussen 'la Hollande et les Hollandais' en 'les Néerlandais en général', maar dan blijkt alras dat ook hij 'la Hollande' parsprototaal gebruikt voor het Koninkrijk der Nederlanden van onze dagen. Zodoende worden steden als Utrecht, Deventer, Den Bosch en zelfs Bergen op Zoom als Hollands gedoodverfd, zodat voor een ter zake onkundige lezer het resultaat alleen maar een heilloze verwarring zijn kan. Ook bij de voordracht van L.E. HALKIN, 'Érasme et l'Europe', *Handelingen*, 82-83, zou een niet ter zake kundige de indruk kunnen opdoen alsof Deventer en Friesland thuishoren in 'la Hollande'; dit des te eerder daar een bladzijde verder sprake is van 'les Pays-Bas du Sud', een aanduiding die in Erasmus' dagen hoogstens als geografische aanduiding iets zou kunnen betekenen. Ook Erasmus' 'definitief vertrek uit Nederland c. 1500' vermeld in de studie van G. DEGROOTE, 'Erasmophilie te Antwerpen in de eerste helft van de zestiende eeuw', *Handelingen*, 32, zou om te beginnen voor Erasmus zelf nader moeten worden toegelicht, terwijl de herhaaldelijk gebruikte toevoeging 'de *Nederlandse* humanist' in de bijdrage van K. BLOCKX, 'Een conflict tussen Erasmus en de Leuvense theologen', *Handelingen*, de indruk kan wekken als zou Erasmus in zijn dagen als Nederlander

verstanden zijn het, die mij hebben geïnspireerd tot het onderzoek waarvan de bevindingen hieronder volgen.

Wanneer wij op de enige manier waarop ons dat mogelijk is, dus via zijn brieven en enkele van zijn verdere werken, aan Erasmus zelf de vraag voorleggen wat hij als zijn vaderland - of, zeggen wij liever, zijn *patria* - beschouwde en met name dan hoe die *patria* heette, dan is het antwoord allesbehalve eenvoudig. Maar laat ons welbewust voorop stellen: het zou te enen male onredelijk zijn hier een eenvoudig antwoord te verwachten. Om te beginnen zouden over een nog dermate vaag en fluctuerend begrip als *patria* talloze tijdgenoten van Erasmus niet of nauwelijks bij machte geweest zijn zich pertinent uit te laten en juist over zo iets onrijps willen wij dan informatie inwinnen bij een man die van nature als het ware toch al onbekwaam was tot het geven van een pertinent antwoord op welke vraag dan ook en in wiens geestesstructuur een bijna pijnlijke behoefte aan akribie waar het een weer te geven tekst betrof, gepaard ging aan een diepgewortelde huiver voor iedere vorm van determineren wanneer hij dat maar enigszins kon nalaten! Plus dan nog dat wij pretenderen het antwoord juist van die man op juist die vraag te gaan puren uit allerlei heterogene, niet zelden terloops geboekstaafde vermeldingen, vervat in een levenswerk dat vier decenniën bestrijkt. Kortom, het is natuurlijk onbegonnen werk dit keer op keer nadrukkelijk te signaleren, maar wij moeten voorbereid zijn op een flinke dosis twijfel, vaagheid en interne tegenspraak, die laatste dan naar goed Erasmiaanse trant heel vaak juist dan, wanneer wij bij oppervlakkige lectuur de indruk kunnen hebben opgedaan dat onze man zich nu eens een keer wel definitief en pertinent heeft uitgelaten.

Met al dit voorbehoud dus stellen wij de vraag: wat was en hoe heette het vaderland van Erasmus? Welnu, dan proeven wij eerst even zo iets als een arrogantbescheiden grapje: ‘de hele wereld’[4] - en laat ons dan wel beseffen dat hier, ook al wordt het dikwijls ietwat badinerend opgemerkt, in wezen voor Erasmus heel wat meer in het geding is dan een, zij het nog zo verfijnd grapje - maar daarna moeten wij toch al heel gauw gaan werken met allerlei distinguo's, overigens een

te Leuven in den vreemde hebben verkeerd, hetgeen stellig niet schrijvers bedoeling kan zijn geweest.

4. Zie diverse plaatsen ter adstructie bij J. HUIZINGA, ‘Erasmus über Vaterland und Nationen’, *Verzamelde Werken* (9 dln; Haarlem, 1948-1953) VI, 252.

term waarop Erasmus zelf mogelijkerwijze slechts matig gesteld was. Eén antwoord dat wij van hem krijgen luidt bijvoorbeeld: 'mijn *patria* is en heet Holland', maar daar moeten wij dan wel bijbedenken dat, zo al het graafschap Holland als iets welomschrevens mag gelden, dit zeer zeker niet het geval was met het woord *patria* waarmee zowel een stad kon worden aangeduid, als een gewest of een koninkrijk, dus dat wij vooral niet achteraf moeten proberen vast te nagelen binnen rigide staatsgrenzen zoals wij die kennen. Zo min als wij immers bij een term als *natio* mogen denken aan het nationalisme van de Franse Revolutie en haar nasleep.

Tussen 'de hele wereld' en 'Holland' bestond er echter ook voor Erasmus een naar onze noties meer courant soort *patria*, een *patria* waarvoor wij thans geneigd zouden zijn de term 'Bourgondische Nederlanden' te gebruiken. Een latijns equivalent van deze term ben ik nergens tegengekomen - zo min als van een aanduiding als 'herwaarts over' - maar dat niettemin hoogst officieel werd uitgegaan van het bestaan van een 'Bourgondisch' vaderland wordt ons terdege ingeprent bijvoorbeeld in de aanhef van de *Panegyricus Gratulatorius* bij gelegenheid van de terugkeer van Philips de Schone uit Spanje. Dat hooggestemde verhaal werd namelijk op Driekoningen 1504 'in aula ducali Bruxellensi' door Erasmus ten beste gegeven 'nomine totius patriae'[5]. Vragen of die hertogelijkheid van het Brusselse hof Bourgondisch dan wel Brabants gedacht is, zou dunkt mij neerkomen op niet veel meer dan een steriel bedenksel achteraf, maar wat ik wel noteer is dat in heel de *Panegyricus* geen enkele Nederlandse geografische term voorkomt, zo min om het geheel, als om enig onderdeel aan te duiden. Tot Philips zelf mogen wij slechts opkijken als 'ad Burgundionum Principem' met nog de toevoeging 'Invictissimi Caesaris Maximiliani Filium' zodat wij dat 'Princeps' terwijl de man al lang en breed zelf hertog was, wel meer generisch zullen moeten opvatten als 'vorst'[6]. En verder wordt dus het Castiliaanse koning(-gemaal-)schap, dat voor de goede man zelf zo zwaar woog, hier vooralsnog rustig geignoreerd.

Dat Erasmus, schrijvend uit de Nederlanden, wel eens de term 'hae regiones' gebruikt om zijn vaderland in ruimere zin aan te duiden, mogen wij, dunkt mij, voor de hand liggend noemen. Zo bijvoorbeeld in een brief uit Antwerpen aan Wolsey van 18 mei 1519, waar hij zich erop beroept het zijne ertoe te hebben bijgedragen dat barbarij en onwetendheid 'ab hisce regionibus' verdreven werden[7]. Wanneer echter dezelfde Erasmus in 1535 in Bazel vertoeft, klaagt hij van daaruit dat de

5. J. CLERICUS, ed., *Des. Erasmi Opera Omnia* (10 dln; Lugduni Batavorum, 1703-1706) IV, 507-508. Cf. P.S. ALLEN, ed., *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami* (Oxonii, 1906-1958) I, 395.
6. Cf. de opmerking van HUIZINGA: 'Wenn er (*sc. Erasmus*) "Illustrissimus Burgundionum Princeps Carolus" sagt, so muss man das als "Fürst der Niederlande" nicht als "Herzog von Burgund" verstehen', zie HUIZINGA, 'Erasmus', 255.
7. ALLEN, III, 588 (Epistula 967, regel 51).

wederdopers ‘ex Hollandia... *in has regiones* affluunt’[8]. Het gebruik van de term is dus kennelijk gebonden aan de plaats van expeditie.

Opmerkelijker dan dat mobiele meervoud ‘hae regiones’ lijkt mij dan ook dat Erasmus enkele malen ter aanduiding van de Nederlanden het enkelvoud ‘regio’ gebruikt, een aardrijkskundige term die omstreeks 1500 uitstekend te pas komt voor een gebied als Italië - aldus dan ook door Erasmus aangeduid, bijvoorbeeld in het Colloquium ΠΤΩΧΟΠΛΟΥΣΙΟΙ en anderzijds ook voor een afzonderlijk gewest als Holland[9], maar die toch nauwelijks in aanmerking lijkt te komen voor de Europese buurtschap waar het Bourgondiërdom genesteld was, tenzij men, zoals hier blijkbaar het geval was, de niet-geografische maar de zuiver politieke aspecten van dit steeds nog maar groeiende landencomplex als doorslaggevend belieft te ervaren. Zo krijgen wij dan bijvoorbeeld in 1519, als de latere keizer Ferdinand uit Spanje in de Nederlanden is verschenen, zij het helaas alleen maar op doortocht naar Duitsland, de verzuchting, toevertrouwd aan Juan Luis Vives: ‘Utinam *haec regio* sub tali Principe centum annos florere posset’[10]. En in september 1530 lucht hij, uit Freiburg dan natuurlijk, zonder enigerlei bedoeling van onder-ons-blijven tegenover een stel Polen zijn hart over het Habsburgse wanbeleid in een epistel waar wij de fraaie zinsnede tegenkomen: ‘Quum tot profectionibus, inauguratione, pompis, matrimoniis, exactionibus esset exhausta *regio nostra*...’[11] Enz., toen werd Karel V keizer; wij komen er hieronder nog op terug.

Niettemin had begrijpelijkerwijze ook Erasmus, evenals trouwens zijn correspondenten, wel eens behoefte aan een wat meer concrete terminologie om zijn vaderland aan te duiden, en, zoals reeds gezegd, de diverse anachronismen, althans staaltjes van onzuiver denken over dit chapiter, die bij zijn vijfde eeuwfeest op de proppen zijn gekomen, hebben mij op het idee gebracht eens in zijn brieven na te gaan wat voor benamingen hijzelf en zijn vrienden dan wel gebruikten, wanneer er iets te zeggen viel over de Nederlanden. Over het vage geheel dan wel over een van de onderdelen, en ik heb dan ook, toen ik toch aan het inventarizeren was geslagen, tegelijkertijd aantekening gehouden van wat ik misschien het best de connotaties kan noemen, die bij die verschillende onderdelen, componenten van dat vage begrip Nederlanden, te pas komen.

Vooraf twee opmerkingen; ten eerste: wij moeten hier vooral niet klakkeloos denken aan ‘Benelux’. Met de précaire uitzondering van Luik, dat niet Bourgondisch was of ooit zou worden, komen om te beginnen de Waalse gewesten in Erasmus' correspondentie niet of nauwelijks aan bod; hoogstens impliciet eens een enkele keer als grensgebied met Frankrijk. Maar verder moeten wij vooral ook niet

8. ALLEN, XI, 220 (Ep. 3049, r. 127).
9. Italië: *Opera Omnia*, I, 744 A/B; Holland: zie hieronder blz. 110.
10. ALLEN, III, 509 (Ep. 927, r. 8).
11. ALLEN, IX, 28 (Ep. 2375, r. 102); cf. hieronder noot 26.

vergeten dat pas als Erasmus een jaar of zestig is, Utrecht en het benoordoosten-IJselse definitief Bourgondisch worden. En dan vragen wij maar liever niet eens na hoeveel tribulatie en oorlogsgedruis het eindelijk zo ver was gekomen, maar wat wij er wel bij moeten bedenken, is dat Erasmus de aanhechting van de grote stokebrand Gelderland helemaal niet meer beleefd heeft. Een rijkelijk gecompliceerde situatie, maar op grond daarvan zou ik voor mij toch niet zo maar uit 's mans correspondentie durven aflezen dat hij die stukken land onder de zon niet tot zijn vaderland zou hebben gerekend. Eén ding is echter zonneklaar: zeker in zijn affectieve betekenis gold als vaderland in ‘engere-ruimere zin’ voor Erasmus het conglomeraat dat wij kunnen omschrijven als Brabant, Vlaanderen, Zeeland-ertussen en dan, met een geheel eigen accent, Holland.

De tweede opmerking-vooraf betreft de locatie van dit lichtelijk amorfe vaderland, te weten in een groot maar eveneens zeer vaag geheel dat aangeduid wordt als Germania. Heel diep behoef ik er hier gelukkig niet op in te gaan, want wij weten allemaal hoe zeer het een hoofdthema was in Erasmus' leven en werken Germania als uit de barbarij ontwaakt te vindiceren tegenover het oude kernland van de beschaafde wereld, Italia met haar arrogante ‘caput mundi’ waar ze gelijkelijk te lamlendig waren Christus' Kerk te hervormen en hun eigen latijnse taal levend te houden.

Volledigheidshalve moet hier echter wel nog even worden bijverteld dat Erasmus bij tijd en wijle aangevochten is geweest door allerlei twijfels betreffende de positie van zijn *patria* als onderdeel van het oude Germanië. Met name was dit het geval tijdens de controverse of het antieke Batavia, zo het al geïdentificeerd mocht worden met Holland, tot Germania moest worden gerekend, dan wel tot Gallia[12.]. Zo'n controverse was voor Erasmus een edel spel des geestes dat bovendien nog praktisch nut kon hebben al naar gelang hij zich in zijn lange leven weer eens van de ene grootheid wenste te distanciëren en toenadering zoeken tot de andere. Maar één ding is in ieder geval zeker: hij komt uit een grensgebied; ‘sic natus ut Gallusne an Germanus sim anceps haberi possit’ heet het in 1519 in een brief aan een Franse kennis[13.] en in de *Spongia adversus Adspergines Hutteni* van 1530 zal hij zelfs spelen met de term Gallo-Germania, maar als wij het geheel van zijn oeuvre overzien, dan prevaleert toch onmiskenbaar de notie dat in de Nederlanden althans zijn geboortegewest Holland tot Germania moet worden gerekend.

Welteverstaan, dat Germania, en trouwens ook dat Gallia worden vooral be-

12. Zie over deze controverse Allens inleiding op brief 78, ALLEN, I, 206 (Ep. 78) en zijn noot bij ALLEN, IV, 354 (Ep. 1147, r. 29); verder H. KAMPINGA, *De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIe en XVIIe Eeuw* ('s-Gravenhage, 1917) en het hierboven in noot 3 genoemde artikel van HALKIN, ‘Érasme et l'Europe’.
13. ALLEN, III, 511 (Ep. 928, r. 40).

naderd in termen uit de klassieke Oudheid, overeenkomstig de stand van de toenmalige wetenschap dan natuurlijk. Opvallend is bijvoorbeeld dat wij naar mijn beste weten nergens bij Erasmus[14.] de leenhorigheid van het graafschap Vlaanderen aan de Franse kroon vermeld vinden, waarover toch, zou men zo zeggen, nog in de politieke actualiteit van zijn dagen het nodige te doen is geweest.

Was er dus blijkbaar in Erasmus' wereldbeeld geen plaats voor zo'n karolingisch verdeelpartijtje, wat er bij die, per slot van rekening vrij imaginaire indeling evenmin iets toe deed, was of in het betrokken gebied een romaanse dan wel een germaanse taal werd gesproken. Kunnen wij dit al afleiden uit zijn twijfels betreffende Holland, in evenzoveel woorden vernemen wij het in de hierboven genoemde *Spongia*, waar Ulrich von Hütten onder meer wordt gehekeld omdat hij de Brusselaars, te dien tijde, in tegenstelling tot het Hof, nog volkomen Nederlandstalig, als ‘Gallo-Germanos’ heeft gedoodverfd, terwijl zij toch, aldus Erasmus, ‘sine controversia Galli sunt’[15.].

Iets anders dat eveneens, al komt het onvermijdelijk herhaalde malen ter sprake, voor Erasmus, als ik hem tenminste goed duid, heel weinig lijkt te betekenen, is het Heilige Roomse Rijk, waaraan toch juist de eigen Heer der Nederlanden als universeel Keizer met zoveel groot vertoon een nieuw élan probeerde te geven. En hier vraag ik mij af of dit, die geringe belangstelling voor het Rijk, misschien zou kunnen samenhangen met een indruk, niet meer dan een, zij het vrij sterke indruk die ik bij de lectuur van Erasmus' brieven heb opgedaan en die ik gaarne eens getoetst zou zien aan het oordeel van meer deskundigen, de indruk namelijk dat heel weinig mensen Erasmus zo weinig ‘gelegen’ hebben als zijn ‘natuurlijke heer’ gedurende de tweede helft van zijn leven, keizer Karel V. Of wij het zo moeten zien dat een aanvankelijk voor veelbelovend versleten knaapje deze hyperkritische onderdaan bij nadere kennismaking werkelijk is tegengevallen? Om die vraag met steekhoudende argumenten te lijf te kunnen gaan zijn, naar ik vrees, de ons ter beschikking staande, noodzakelijkerwijze in aulische trant verwoorde uitlatingen veel te stereotiep. Wel echter valt, naar mijn gevoel, bij het voortschrijden der jaren steeds onmiskenbaarder tussen de regels door te lezen dat de volwassen Karel in Erasmus' ogen allerjammerlijkst verstek liet gaan, aldus zich blootstellend aan een steeds diepere verachting. Of mogen wij zelfs een groot woord als ‘haat’ gebruiken? Ik zou het zeker niet zo maar durven uitsluiten, maar die nuances en gradaties zijn ten slotte irrelevant. Wanneer wij echter waarnemen hoe door dit keizerlijk tekortschieten Erasmus zowel zijn dierbaarste idealen bedreigd, als zijn eigen levensrhythme gederangeerd acht, dan kunnen wij toch moeilijk nalaten te concluderen dat hij zich aan zijn natuurlijke heer hartgrondig geërgerd heeft.

De omzichtigheid waarmee ik een en ander formuleer gelieve men vooral niet op

14. Althans nergens in zijn brieven.
15. *Opera Omnia*, X, 1662 B.

het conto te schrijven van enigerlei valse bescheidenheid, maar naar mijn stellige overtuiging zou eigenlijk alleen iemand die zich een flinke portie mensenleven lang gewijd heeft aan Erasmus en zijn tijd, zich over subtiliteiten zoals die hier in het geding zijn een oordeel mogen aanmatigen. Iets anders is dat, waar ik nu eenmaal, mijn ondeskundigheid ten spijt, een suggestie naarvoren gebracht heb, ik mij wel moreel verplicht acht althans enige tekst en uitleg te geven hoe zij zich aan mij heeft opgedrongen. De lange excurs waarop dit de goedwillige lezer te staan komt moge zijn rechtvaardiging mede hierin vinden, dat de bestudering van Erasmus' verhouding tot Karel V ons tevens allerlei onthullingen oplevert omtrent zijn noties van vaderlandsheid.

De vermeldingen van Karel V in de Erasmus-correspondentie zijn uit de aard der zaak legio, zowel in de brieven die, naar Pontianus Polman het eens uitdrukte[16.], 'voor de Allens geschreven' zijn, als in de meer intiem bedoelde. Wat wij hierbij uit de aard der zaak indachtig moeten zijn, is dat ook de scherpste en meest kritische zestiende-eeuwers zich over keizers en soortgelijke figuren op een wel heel andere toon plachten uit te laten dan over de rest van het mensdom. Deze 'soortgelijke figuren' memoreer ik opzettelijk, want naar mijn steeds nog vrij stellige indruk was, dwars tegen Karels eigen ideeën in, 'de Keizer' in Erasmus' ogen - reeds in Erasmus' ogen? - eigenlijk niet heel veel meer dan een koning met een speciaal deftig kroontje op.

Maar dit even opgeschort en ook de persoonlijke eigenaardigheden van deze Karel van Gent voorlopig buiten beschouwing gelaten is het in de eerste plaats wel aardig eens na te gaan hoe hij door Erasmus wordt aangeduid. Welteverstaan dan: in zijn vroege jaren, want na 1519 is het alleen nog maar Caesar en daarmee basta.

Het begon, zoals wij weten, alleraardigst met een 'libellus de instituendo Principe, quem illustrissimo Carolo *archiduci Burgundiae*, Maximiliani nepoti destinavimus'. Aldus in een brief van mei 1515[17.] aan kardinaal Grimani, wanneer hij het libellus in kwestie nog onder handen heeft, maar als het een jaar later is verschenen, dan luidt de aanhef van de wijdluftige opdracht[18.]: 'Illustrissimo *Principi* Carolo', met eveneens in toevoeging dat kleinzoonschap van de keizer, maar zonder enigerlei vermelding van de Bourgondische titels die de jongeman zelf toch reeds onbetwistbaar de zijne mocht noemen.

In deze aanhef wordt Karel er, niet zonder een waarschuwing vooral niet te inhalig te zijn, met fijne tact aan herinnerd dat hij 'pulcherrimo natus imperio, maiori destinatus' is, en wie zou het willen ontkennen? Hoogstens kunnen wij, als wij de data verifiëren, door de neiging bekropen worden ons af te vragen of Erasmus niet het

16. Tijdens de discussie na een voordracht voor de Nederlandse historische kring te Rome.
17. ALLEN, II, 78 (Ep. 334, r. 171).
18. *Ibidem*, 205 (Ep. 393).

een en ander vergeet en overslaat en of daarbij dan niet een flinke dosis opzet meespeelt.

Voorzover mij bekend komt in Erasmus' brieven de rampzalige koningin Johanna in het geheel niet ter sprake, dus wij kunnen ons alleen maar in het luchtledig afvragen of het te haren respecte is dat hij zo lang aarzelt haar zoon met een Spaanse koningstitel aan te duiden, dan wel dat hier alleen zijn onbehagen in het geding is de Heer der Nederlanden in zo'n ondoorzichtig avontuur gestort te weten, maar in ieder geval, lang uitstellen doet hij zijn erkenning van die koningstitel. Nog 5 juni 1516 heet het smalend in een brief aan John Fisher: 'Princeps Carolus ad regna novem et decem (ut ferunt) accersitur'[19.] met nog een opmerking die gevoeglijk als motto zou kunnen prijken boven een aantal hoofdstukken uit de Nederlandse geschiedenis: 'Mira felicitas; at precor vt ea nostrae quoque patriae, non solum Principi'. Pas twee maanden later, d.d. 9 augustus 1516, vinden wij, en dit dan in een brief aan de paus, voor de eerste maal de 'illustrissimus Princeps Carolus... in cuius ditione natus sum'[20.], behalve met allerlei min of meer obligate renaissance-pluimstrijkerijen, opgesierd met de betiteling Rex Catholicus, en die aanduiding blijft dan gangbaar in de jaren 1517 en 1518[21.], maar dit toch geenszins dermate exclusief, dat wij niet in diezelfde jaren ook het huiselijker 'Carolus Princeps' zonder meer nog herhaaldelijk tegenkomen[22.]. In ieder geval blijft de skepsis ten opzichte van die Spaanse connecties schering en inslag; zie bijvoorbeeld de brief aan Wolsey van 9 september 1517: 'Rex Catholicus hinc felicissime soluit; utinam eodem tenore cetera illi succedant in Hispaniis!'. En even verderop is sprake van de 'Orcus Hispanicus'... 'cui iam nimium saepe litamus'[23.].

Aldus Erasmus over die onzalige Spaans-Nederlandse verbintenis, waarbij ironischerwijze juist hijzelf als het voornaamste, zo niet als het enige positieve element zou komen te figureren; maar ook wanneer de vorstelijke modelknaap bij dat alles bovendien nog keizer wordt, valt er bij de vorst der humanisten hoegenaamd geen enthousiasme te constateren en dat enthousiasme zal in de hem nog resterende levensjaren ook niet worden aangekweekt.

Een paar uitlatingen ter adstructie: Als Karel goed en wel tot keizer is gekozen, dan rapporteert Erasmus ietwat hautain uit Antwerpen, nota bene in een brief aan Spalatinus: 'Ad primum rumorem qui Carolo destinatum imperium nunciabat, tota haec regio sese in gratulationem et gaudium effundebat pene immodice'[24.], en het is toch beslist kleingeestig - men zou bijna zeggen: beneden de stand van iemand die

19. *Ibidem*, 245 (Ep. 413, r. 39).
20. *Ibidem*, 289 (Ep. 446, r. 19).
21. Bijv. ALLEN, III, 81 (Ep. 658, r. 48) aan Wolsey; *Ibidem*, 221 (Ep. 778, r. 11) aan Budé.
22. Bijv. *Ibidem*, 3 (Ep. 596, r. 3) aan Warham; *Ibidem*, 66 (Ep. 645, r. 11) aan Ger. Noviomagus.
23. *Ibidem*, 81 (Ep. 658, r. 28).
24. ALLEN, IV, 32 (Ep. 1001, r. 63).

'nationaal' herdacht wordt - daarop dan in een soort sneer te laten volgen dat de vreugde geenszins onvermengd was - 'huic voluptati comes dolor' - aangezien er hier en daar in den lande een pestepidemie woedde. Maar dan als tegenwicht weer een, naar ons gevoel, aanzienlijk humanere uitlating van vijf jaar later, 8 februari 1524, in een brief aan Willibald Prickheimer: 'Imperii titulo minus faveo quod videam esse perennem fontem bellorum'[25].

En dan, weer zes jaar later, een wel heel bittere opmerking, te weten in de brief die ik hierboven reeds citeerde ter illustratie van het gebruik van het enkelvoud 'regio' en die gericht is tot Andreas Cricius. Wij herinneren ons hoe, toen 'regio nostra' goed en wel 'exhausta' was, Karel tot zijn Imperium kwam. Welnu, dit Imperium staat aldus nader gequalificeerd: 'nomen magno quidem venale sed census exigui'[26]. En ten besluite een ontboezeming van vaderlandsliefde op een nog intiemer niveau, waarop wij hieronder nader terug zullen komen, maar die toch ook wel verdient reeds hier even te worden vermeld: de landsheer die Erasmus als de zijne erkent mag dan al prat gaan op een in rijke schakering tot dusverre ongeëvenaard dominium, 'olim abunde magnificum erat esse comitem Hollandiae'[27]. Een kleine halve eeuw na Erasmus' dood zullen zijn landgenoten hun Natuurlijke Heer 'verlaten' omdat hij hen op onnatuurlijke wijze belieft te regeren. Zo'n vaart liep het in Erasmus' dagen nog op geen stukken na - het dreigde, omgekeerd, juist even in Spanje - maar *in nuce* valt, dunkt mij, het conflict al wel te ontwaren ook in de houding van deze als uniek geprezen onderzaat ten opzichte van zijn 'natuurlijke' vorst Karel.

Zijn natuurlijke vorst, zeer zeker; 'in cuius - wij zagen het reeds - ditione natus sum'[28]. En jaren later, te weten in een brief aan Goclenius van september 1523, heet het kort en bondig: 'Faveo Principi meo'[29].

Een mededeling zoals deze laatste, gedaan in volle oorlogstijd, kan dienstig zijn om ons eraan te herinneren, dat wij bij de bestudering van Erasmus' houding tegenover zijn, toegegeven, 'natuurlijke' heer vooral niet, anachronistischerwijze, reeds bij hem of zijn tijdgenoten de gevoelens mogen zoeken, die men redelijkerwijze kan veronderstellen bij de diverse soorten van hedendaagse 'staatsburgers'. Natuurlijke heer of niet, de verhouding tussen Karel V en Erasmus is, geloof ik, alleen maar aan te voelen, wanneer wij terdege rekening houden met allerlei elementen van aloude *clientela*, van het type dat, om een willekeurig voorbeeld te noemen, ook honderd jaar later nog opgeld zal doen in het Frankrijk van Lodewijk XIII en Richelieu. Zoals Erasmus het zag had hij - tevens - welbewust voor Karel als zijn

25. D.d. 8 februari 1524; ALLEN, V, 396 (Ep. 1417, r. 11).
26. D.d. 1 september 1530; ALLEN, IX, 28 (Ep. 2375, r. 103); cf. hierboven noot 11.
27. Aan Jud. Sasbout, d.d. 3 mei 1532; ALLEN, X, 18 (Ep. 2645, r. 23).
28. Cf. hierboven noot 20.
29. ALLEN, V, 334 (Ep. 1388, r. 16).

Heer gekozen en bleef hij, hoe zeer ook bij tijd en wijle à contre-coeur, bij die keuze volharden.

Dat hij het, in tegenstelling tot het gros van het mensdom, althans in zijn latere jaren vrij voor het kiezen had, of toch ten minste dat hij het zo kon voorstellen, hing natuurlijk samen met zijn unieke positie als opperste toonaangever in de Republiek der Letteren, maar daarop is het hier niet de plaats dieper in te gaan; ik moge volstaan met te verwijzen naar 's mans biografieën, bijvoorbeeld naar het zo langzamerhand klassieke boek van Huizinga, voor de uiteenzetting hoe lang en hoe serieus hij heeft kunnen spelen met de gedachte over te gaan in de dienst van een van Karels notoire rivalen, Hendrik VIII van Engeland of zelfs Frans I van Frankrijk. Wat eerstgenoemd alternatief betreft, kon hij bijvoorbeeld schrijven - in 1518, bij de dood van de enige man aan het hof die hij tot dusverre ‘ex animo faventem’ had bevonden, de kanselier Le Sauvrage: ‘Aut Anglus ero, aut ex Anglo et Brabanto mixtus’[30]. Tegenover Frankrijk, het land waaromtrent hij zich immers een tijd lang heeft afgevraagd of hij er als *Batavus* eigenlijk niet bijhoorde, ligt de zaak nog delicater van wege de vrijwel chronische oorlogstoestand tussen Frans I en Karel V. Zoals wij weten hebben de aanbiedingen van de joyeuse Fransman Erasmus nooit het gevoel gegeven van voldoende ‘vastigheid’ om er met huid en haar op in te gaan, maar wat hij wel kon doen en inderdaad ook deed, was die Franse kaart uitspelen en blijven uitspelen om, telkens als dat in zijn kraam te pas kwam, zijn loyaliteit tegenover Karel aan de markt te brengen. Enigerlei geheimzinnigheid kwam aan dit alles niet te pas; waar het op neerkwam kon de hele wereld, inclusief het tweetal hooggeplaatste jongeheren zelf, bijvoorbeeld lezen in een brief aan Budé van februari 1518, die vrijwel terstond wereldkundig gemaakt werd in een herdruk van de *Apologia* tegen Lefèvre d'Etaples. Wat wij niet erbij moeten vergeten, is dat in dit stadium Erasmus' natuurlijk heer - die nog geen keizer is - hem weliswaar reeds tot zijn ‘raad’ benoemd heeft, maar hem nog niet het daarbij behorend diploma heeft doen uitreiken, waarbij de ter zake dienstige emolumenten althans op papier gegarandeerd worden. Welnu,

> Si hactenus fortuna me regum famulatui mancipatum habuisset, si non animus, qui mihi semper ab istiusmodi theatris abhorruit, certe haec iam aetas ac valetudo missionem ac rudem flagitaret. Quod si cuiquam omnino principum visum fuisset addicere me, cui potius conueniebat inseruire quam Carolo regi Catholico, vel quod vnus omnium hoc aeuo maximus, vel quod meus, velim nolim, vel quod prior et vltro sat amplis conditionibus inuitarit, atque etiam benignitate non vulgari me sibi deuinxerit: etiamsi iudicabam ingratum iuxta ac inciuile Francisci tanti Principis fauorem superbe reiicere, praesertim cum citra rerum mearum periculum eius vsuram gloriae capere liceret[31].

30. Aan William Warham, Leuven 24 october 1518; ALLEN, III, 431 (Ep. 893, r. 32); (zie ook ALLEN, II, 204 (Ep. 392, r. 21); aan Urban Rieger, Bazel, 24 februari 1516.
31. ALLEN, III, 221 (Ep. 778, r. 7): ‘Gesteld dat het tot dusverre mijn lot zou zijn geweest in vorstendienst gekluisterd te leven, dan zouden, nog afgezien daarvan dat ik van ouds een hekel heb aan dat soort drukte, toch zeker mijn huidige leeftijd en gezondheid mij doen verlangen naar eervol ontslag en een rustige oude dag. Maar goed, als ik er überhaupt ooit voor te vinden was geweest in dienst te treden van de een of andere vorst, in wiens dienst dan eerder dan in die van Karel de Katholieke Koning? Dit dan ten eerste omdat hij van alle vorsten van onze dagen de grootste is; ten tweede omdat hij nu een keer, zonder dat het mij gevraagd wordt, mijn eigen vorst is, en ten derde omdat hij als eerste mij eigener beweging tot zijn dienst heeft aangezocht op zeer royale voorwaarden, terwijl hij mij bovendien aan zich verplicht heeft door een verre van alledaagse goedgunstigheid. Dit afgezien daarvan dat ik het toch ook wel erg

'Meus, velim nolim'... Weer eens een aardige waarschuwing lieden uit een vroegere eeuw niet al te klakkeloos 'modern' te noemen. Ten minste, het zou ons toch wel ietwat merkwaardig voorkomen als wij een landgenoot van Erasmus uit onze dagen in een persconferentie op wereldniveau - want daarmee moeten wij zijn altercatie met Budé vergelijken - hoorden verklaren dat hij in het midden wil laten hoe gaarne dan wel ongaarne hij koningin Juliana of koning Boudewijn tot staatshoofd heeft, maar dat hij het in ieder geval jammer vindt om haar- of zijnentwille M. Pompidou te moeten passeren!

Zoals wij weten, hapte Karel, maar was en bleef hij recalcitrant bij het slikken, zodat wij het Erasmus niet al te kwalijk kunnen nemen dat hij - om Hendrik aan de Theems nu maar verder buiten beschouwing te laten - bleef hameren op zijn versmade kansen in Frankrijk. Een kleine bloemlezing:

In een eveneens terstond wereldkundig gemaakt schrijven uit de vroege jaren twintig, nominaal gericht tot zijn vriend Marcus Lauwerijn te Brugge[32.], noemt hij nadrukkelijk als een van de redenen waarom hij niet op de hem gedane Franse voorstellen is ingegaan het 'bellum inter tres Reges. Quorum vni, nempe Carolo, iureiurando etiam addictus sum'. Immers, dan is hij inmiddels, spijts alle afkeer die hij zo luidruchtig aan de grote klok liet hangen, hoogst officieel gediplomeerd in Karels dienst getreden.

In 1524 vernemen wij nogmaals dat hij zich niet door de 'ingentibus promissis' uit Parijs laat verleiden naar Frankrijk te trekken ten einde zich niet bloot te stellen aan de blaam - 'calumniaretur' staat er nota bene - van het in volle oorlogstijd bij

ondankbaar en onbeleefd vond hooghartig de gunst van een zo groot koning als Frans af te wijzen in het volle besef dat ik alleen maar ja behoefde te zeggen om in volstrekte onbekommerdheid wat eigen wel en wee betreft van zijn grootheid mee te profiteren'. Over de verspreiding van de brief in het kader van de verkoeling met Budé zie ALLENS inleiding. Over zijn benoeming tot raadsheer schrijft Erasmus o.a. op 20 december 1520 uit Leuven aan Mart. Lips; ALLEN, IV, 425 (Ep. 1174, r. 9): 'In numerum consiliariorum ante tres annos fuimus adsciti; sed Syluagii mors in causa fuit quo minus absolutum fuerit diploma. Atque ego sane sic instabam quasi negligerem. Id nunc paratum est. Hoc quanti momenti sit nescio; me certe non magnopere mouet'. In zijn biografie *Erasmus* (Bussum, 1969) 37, plaatst M.A. NAUWELAERTS de benoeming 'omstreeks eind 1515 of begin 1516' met nog de nadere vermelding dat Erasmus van de komende benoeming al 'onofficieel' zeker moet zijn geweest vóór de zomer 1515. Dit is een van de punten waar Nauwelaerts in zijn beknopte, maar daardoor zeker niet minder meesterlijke biografie een welkome aanvulling biedt op Huizinga, zodat men het mijns inziens niet genoeg kan betreuren dat hij niet de gelegenheid heeft gekregen ook de bij een boek als dit toch eigenlijk onmisbare annotatie te leveren.

32. ALLEN, V, 217 (Ep. 1342, r. 575); zie ALLENS inleiding.

's keizers vijanden te zoeken, dit dan hoewel ‘mihi nihil rei cum bello neque fuit neque erit unquam’. Dat laatste is naar ons idee natuurlijk wel gemakkelijk, maar zoiets op te merken zou schromelijk anachronistisch zijn. Wat Erasmus betreft, ‘Caesaris ero ubicunque vixero’[33].

Een laatste voorbeeld: waar ter wereld komen wij een beminnelijker candeur tegen dan in Erasmus' brief aan Marguérite de Valois van 28 september 1525 - volgens Allen een vliegertje dat niet is opgegaan - waarin wij namelijk kunnen lezen hoe hij pas nu de vrede in het zicht komt ‘zijn’ keizer van ganser harte kan gelukwensen met de overwinning bij Pavia, dit met de curieuze toevoeging dat men, als de zaken een beetje meelopen, ook Frankrijk zelf nog met dat fatale tumult zal kunnen complimenteren[34].

Kortom, Erasmus bleef, met hoe veel voorbehoud dan ook, trouw aan ‘zijn’ vorst Karel I, II dan wel V, aan wie hij zich - te weten onder de gedaante nummer II - contractueel had gebonden. Welnu, als wij het willen samenvatten in een simpele vraag: hoe is hem dat bevallen? dan luidt het antwoord even simpel: slecht. En hiervoor treft de blaam, althans naar mijn gevoel, voornamelijk de rijkbenummerde Karel.

Laat ons vooropstellen: dat hij, al was het dan in vorstelijke stijl, nogal bekrompen uitgevallen was, kon deze Karel zo min helpen als iemand anders, maar zelfs nog afgezien daarvan lijkt het mij een elementaire eis van historische billijkheid wel degelijk erbij te bedenken dat zo'n Erasmus voor zo'n Karel met het gros van zijn regeerkliek bepaald geen gemakkelijk ‘hebben’ kan zijn geweest. Is het trouwens niet een min of meer constant patroon, hoe de grootmachtigen in deze wereld, die op het stuk van de techniek juist de origineelste geesten nodig hebben, zodra het om de geesteswetenschappen gaat alleen maar de tweede en derde garnituur, de pientere net-niet-originelen kunnen gebruiken? Constant of niet, een typisch voorbeeld van deze stand van zaken lijkt mij het verschil in carrière tussen het tweetal Nederlandse klerken dat in het begin van de 16de eeuw het wereldniveau haalde, Erasmus van Rotterdam en Adriaan van Utrecht. Het mag dan al zijn dat, zoals reeds Huizinga opmerkte[35], Erasmus niet meer gelezen wordt, van Adriaan weet, afgezien van enkele vakgeleerden, zelfs geen mens meer dat hij boeken, zelfs dikke boeken heeft geschreven. Maar niettemin was in die dagen niet Erasmus, maar Adriaan de cou-

33. Aan Gérard de la Roche, Bazel 26 maart 1524; *Ibidem*, 422 (Ep. 1432, r. 70); zie ook de brief aan Conr. Goclenius, Bazel 2 april 1524; *Ibidem*, 436 (Ep. 1437, r. 174): ‘Si peto Galliam, quae miro affectu est in me, calumniabuntur me confugisse ad hostem Caesaris’.
34. ALLEN, VI, 176 (Ep. 1615, r. 38): ‘Hactenus non potui toto pectore Caesari meo gratulari victoriam quantumuis magnificam; sed bona spes est breui futurum vt hunc fatalem tumultum, vndecunque accidit, non minus vobis vestraeque Galliae gratulemur quam Caesari’.
35. HUIZINGA, *Verz. Werken*, VI, 181, 206.

rante figuur, die tot en met voor de meest spectaculaire baantjes[36.] geschikt werd geacht.

Als wij het conflict tussen Erasmus en de in Karel van Gent belichaamde *potestas mundi* in één zin moesten onderbrengen, dan zou ik het niet beter weten uit te drukken, dan dat zijn intellectuele integriteit door 'Karel' werd belaagd. Toegegeven, niet slechts is die formulering een anachronisme - hoe zou Erasmus haar gevonden hebben? - het zou ook uitermate onhistorisch zijn bij iemand als Karel van Gent enig besef te verlangen dat er bij de indiener, zo keurig volgens traditie, van de *Panegyricus* bij zijn vader en van de *Institutio* bij hemzelf, ook nog zo iets als een intellectuele integriteit te respecteren viel. Laat staan dat hij er nog bij had kunnen beseffen dat zijn eigen deugdelijkheid als heerser mogelijkerwijze ooit aan dat soort van respect zou kunnen worden afgemeten.

Overigens is Karels reputatie als souverein over Erasmus in onze dagen aanzienlijk gestegen dank zij het magistrale boek van Marcel Bataillon *Erasme et l'Espagne*[37.]. Zoals deze titel reeds suggereert, is de Karel waar het hier om gaat dan echter - mijn jongleren met die nummers was niet helemaal alleen maar Spielerei - Karel I, de koning van die negentien Spanjes, waar de lijfelijk niet aanwezige onderzaat van de Bourgondische Karel II zijn, in wereldhistorisch verband bezien, misschien wel belangrijkste moment zal beleven en doen beleven. Dat het steeds nog ambulantoïde 'Hof' aan gene zijde van de Pyreneeën te midden van een maatschappij die er rijp voor was en bijna hyper-ontvankelijk, een dergelijke middelaarsfunctie kon waarmaken, was echter zeker niet zo zeer een verdienste van Karel persoonlijk, als wel van een aantal lieden uit zijn omgeving die verre boven het gros van zijn courante regeerkliek uitstaken, een Gattinara en in diens nabijheid een Alfonso de Valdés, wier wegvallen omstreeks 1530[38.] voor dit Spaanse wonder zo iets als het begin van het einde zal betekenen.

Merkwaardigerwijze vernemen wij als nageslacht juist naar aanleiding van Karels reis naar Spanje - zijn eerste reis, vóór Gattinara aan bod was gekomen - hoe weinig Erasmus de naaste omgeving van zijn natuurlijke heer vertrouwde[39.], maar dit doet in casu niet veel ter zake. Duidelijk naarbuiten blijken zal het enkele jaren later bij de bekende manoeuvre van 's konings biechtvader Glapion, die hem immers wil inschakelen bij de actieve ketterbestrijding in de Nederlanden, de manoeuvre, naar aanleiding waarvan Erasmus zich genoodzaakt ziet zijn vaderland, naar achteraf zal blijken voor goed, te verlaten. In latere jaren zal hij herhaalde malen, om

36. Bijv. regent in Castilië, terwijl Karel even te voren aan de Cortes beloofd had in dat soort functies geen buitenlander te benoemen.
37. M. BATAILLON, *Érasme et l'Espagne* (Parijs, 1937; 2e (herziene) Franse uitgave 1969).
38. Gattinara overleed in het jaar 1530 zelf, Alf. de Valdés in 1532. Ik signaleer bij dezen een fout in mijn dies-rede *Vijfhonderd jaar Erasmus* (Nijmegen, 1969) 25, waar ik ook Valdés in 1530 laat doodgaan.
39. Cf. *Ibidem*, 21 vlg.

niet te zeggen aan de lopende band, door en namens Karel worden uitgenodigd tot terugkeer naar dat vaderland, en dit dan niet zonder een zeker element van chantage naar aanleiding van de uitbetaling van zijn jaargeld, maar hij zal, terecht of ten onrechte, nimmer het gevoel hebben dat hij thuis in dat vaderland in voldoende mate gevrijwaard zal zijn tegen het met 's keizers zegen zo welig tierende gewas van ketterjagerige paters; met andere woorden, hij heeft geen vertrouwen dat hij er vrij en ongestoord zal kunnen werken.

Welnu, is het onredelijk te veronderstellen dat iemand die wij uit zijn betrekkingen met tal van andere lieden als op zijn minst genomen overgevoelig, plus daarbij als nogal rancuneus leren kennen, de eertijds op het oog zo veelbelovende *princeps christianus* die hem dit alles aandeed niet hartgrondig zou hebben verfoeid, ook al vertelt hij het - maar waarom zou hij een dergelijk risico lopen? - ons niet heel letterlijk in even zo veel woorden? Noteer echter eens met hoe veel nadruk Erasmus vanaf de eerste keer dat men hem in de Nederlanden te zien krijgt de jonge aartshertog Ferdinand ophemelt[40], en dat zal ook in het vervolg zo blijven[41]. Zeker, ook hier weer staat er niet nadrukkelijk bij hoe gunstig de jongeman afsteekt bij zijn oudere broer, maar de implicatie lijkt mij voor wie tussen de regels doorleest overduidelijk. Die oudere broer was en bleef in Erasmus' ogen, al zijn hermelijn ten spijt, een in wezen zoveelsterangs figuur, even moeizaam als ondeskundig ploeterend aan de uitdrijving van Lutherse duivels door middel van beëlzebubberige monniken die ofwel te stom ofwel te kwaadaardig waren om Luther van Erasmus te onderscheiden.

Deze lange digressie naar aanleiding van de term Germania, een onderdeel van de zo langzamerhand wel beschaafde wereld, waartoe, zo nu en dan eens een aanvechting van twijfel niet te na gesproken, Erasmus' vaderland en daarmee dus tevens hijzelf van huis uit behoorden. Iets anders is, dat ook hemzelf die term wel eens wat onoverzichtelijk en moeilijk hanteerbaar voorkomt, zodat hij zich, merkwaardigerwijze echter pas sedert ± 1520, genoodzaakt ziet bij tijd en wijle zijn toevlucht te nemen tot een, eveneens uit de Oudheid afkomstige nadere aanduiding: Germania Inferior.

Welteverstaan, de hele nomenclatuur blijft fluctuerend; ook na 1520 is er, met name natuurlijk in brieven aan Duitse vrienden, een '*nostra* Germania', waarbij zeer kennelijk ook de Nederlanden inbegrepen zijn. Nochtans, zo'n term kan nu eenmaal onmogelijk in vaag-klassieke zuiverheid permanent worden losgedacht van de gangbare actualiteit; ook in Erasmus' dagen waren er 'Duitsers' die men wel eens als zodanig wilde onderscheiden van de eigen Nederlandse landgenoten. Een aardig voorbeeld hiervan komen wij tegen in een brief aan Thomas More van maart 1517, waarin Erasmus klagelijk constateert dat men aan het hof in Brussel

40. Zie hierboven noot 10.
41. Bijv. ALLEN, III, 547 (Ep. 948, r. 195).

onder de voet gelopen wordt door allerlei Spanjaarden die bij de jonge koning hun opwachting komen maken; en dit dan nog 'praeter Italos *et Germanos*'[42]. Dat aan dat hof de voertaal Frans was, mocht blijkbaar niet hinderen.

Wat nu die term 'Germania Inferior' betreft, die bracht wel enige verheldering, maar toch nog niet heel veel. Onmiskenbaar als aanduiding voor de Nederlanden vinden wij hem gebezigd in de aanhef van Erasmus' brieven aan Maria van Hongarije, 'Germaniae Inferioris Caesaris Vice Gubernatrici'[43] en eveneens in een brief aan de thesaurier van Holland, Vincent Cornelissen, die namelijk geadresseerd is 'Caesareae Majestatis *per inferiorem Germaniam* Thesaurario in Hollandia'[44]. Formeel bezien natuurlijk tierelierend onjuist; die goede man stond louter en alleen in dienst van de Graaf van Holland, en al was dan toevallig Caesar zelf die graaf van Holland, dat was hij in theorie rechtstreeks, zonder enigerlei tusseninstantie. Het lijkt mij dan ook buiten kijf dat Erasmus zich hier alleen maar netjes conformeerde aan de Habsburgse unificatie-politiek die onder andere in dat soort titulatuur verwoord moest worden. In ieder geval zijn bij het meer courante gebruik van Germania Inferior in zijn aardrijkskundige terminologie wel degelijk plaatsen als Keulen en zelfs Munster inbegrepen, die hij weliswaar als stamverwant beschouwde, maar zo te zien toch niet als tot zijn vaderland behorend.

Bleef dus het probleem hoe dat vaderland dan wel moest worden aangeduid, wanneer eens niet kon worden volstaan met termen zoals 'apud nostros', 'in his regionibus' en dergelijke.

Welnu, bij het zoeken naar een antwoord op deze vraag ben ik in de eerste plaats verrast door een ontstentenis die, mij althans, zeer opmerkelijk voorkomt. Immers, wij mogen het toch wel ondenkbaar noemen dat de notoirste latinist van zijn dagen niet vertrouwd zou zijn geweest met de term Belgae (Belgium, Belgica) die een paar decenniën later gemeengoed zijn zal als latijnse aanduiding voor deze landen en hun bevolking. Zo min in Erasmus' brieven echter als in één van zijn mij bekende verdere werken ben ik die benaming ook maar een enkele maal tegengekomen. Zou het dan misschien anachronistisch zijn haar reeds in deze jaren te verwachten? Neen, dat toch ook weer niet, want, nog afgezien van het voorwoord, de opdracht aan Karel V, van Beatus Rhenanus in de *Opera Omnia* van 1540, komen wij haar tussen 1516 en 1534 wel ettelijke malen tegen in allerlei brieven áán Erasmus. Om precies te zijn: negen keer bij acht verschillende correspondenten, waaronder één ingezetene, Cornelis de Schepper uit Nieuwpoort[45]. Het overige gezelschap is zo internationaal als zich maar denken laat: twee Italianen, waarvan één de recidivist Sado-

42. ALLEN, II, 497 (Ep. 545, r. 17).
43. ALLEN, IX, 400 (Ep. 2583); cf. ALLEN, X, 229 (Ep. 2812).
44. *Ibidem*, 246 (Ep. 2819).
45. D.d. Augsburg, 28 juni 1530; ALLEN, VIII, 464 (Ep. 2336, r. 83).

leto[46.], en verder elk één Duitser[47.], Pool[48.], Spanjaard[49.], Portugees en Engelsman, te weten Thomas More[50.]. Jammer genoeg bezitten wij op geen van deze brieven een rechtstreeks antwoord van Erasmus, ten minste niet op de passage in kwestie, behoudens één uitzondering: als zijn Portugese vriend Damião de Goes hem uit Antwerpen schrijft 'postquam... *ad Belgas* tandem redierim'[51.], dan reageert Erasmus met 'non suspicabar... te redisse *in Brabantiam*'[52.].

Maar daarover aanstonds; voor wij aan de afzonderlijke gewesten toe zijn, zou ik nog even willen nagaan hoe Erasmus zijn en onze moedertaal placht aan te duiden. Let echter wel: zo ooit, dan worden wij daarbij door een totaal onoverzichtelijke vloedgolf van onzekerheden buiten de veilige schutse van onze gangbare normen en noties geslagen.

Ook voor dit chapiter kunnen wij wel enkele gegevens putten uit het *Opus Epistolarum*, maar daarvoor hebben wij bovendien ter beschikking het fascinerende tractaat *De Recta Latini Graecique Sermonis Pronuntiatione Dialogus*[53.], een betoog waarvan ik mij zou kunnen voorstellen dat taalgeleerden er een rijkgeschakeerd delirium aan opdoen, maar daarom is het ons hier niet begonnen.

In tegenstelling tot het sacrosancte drietal uit de Oudheid krijgt men zo zeer niet de indruk dat in de gedachtenwereld van Erasmus moderne volkstalen eigenlijk een naam hebben. Wat hij echter wel doet, is een paar maal in *De... Pronuntiatione* de verschillende 'naties' van zijn dagen opnoemen, die elk een eigen niet-dode taal spreken, in welk lijstje echter de Nederlanden als zodanig, onder welke benaming dan ook, ontbreken; niet onbegrijpelijkerwijze, want in een dergelijk groot verband vallen zij immers onder Germania.

Maar ondertussen! Reeds in een brief uit 1498 aan een onbekende correspondent in Lübeck[54.] excuseert Erasmus zich weliswaar dat hij in het latijn schrijft 'non fastidio linguae *nostratis*', maar 'quod neque facile id potuissem', als ik het wel heb een fameus gebleven getuigenis, dat echter onmiddellijk wordt aangevuld met de nadere toelichting, want Lübeck is nu een keer geen Gouda: '(quod) neque tu facile intellexisses'. En een nog frappanter voorbeeld van eenheid, in nomenclatuur alleen boven de variatie prevalerend: In augustus 1523 doet Erasmus een dringend beroep op Zwingli of hij geen kans ziet Ulrich von Hütten in te tomen, wiens doordrijverijen

46. D.d. Carpentras, 1 november 1534; ALLEN, XI, 46 (Ep. 2973, r. 8); *Ibidem*, 53 (Ep. 2982, r. 25). De andere Italiaan was Andreas Ammonius, d.d. Londen, 18 februari 1516; ALLEN, II, 200 (Ep. 389, r. 62).
47. Gaspar Ursinus, d.d. Breslau, 20 juni 1518; ALLEN, III, 345 (Ep. 851, r. 4).
48. Joh. Turzo, d.d. Breslau, ± 20 juni 1518; *Ibidem*, 344 (Ep. 850, r. 37).
49. Diego Gracián, d.d. Burgos(?) 1 december 1527(?); ALLEN, VII, 266 (Ep. 1913, r. 5).
50. D.d. 14 juni 1532: ALLEN, X, 33 (Ep. 2659, r. 105).
51. D.d. 20 juni 1533; *Ibidem*, 252 (Ep. 2826, r. 11).
52. D.d. 25 juli 1533; *Ibidem*, 272 (Ep. 2846, r. 5).
53. *Opera Omnia*, I, 913 vlg.
54. ALLEN, I, 216 (Ep. 82, r. 39).

niet alleen de ‘politior litteratura’ en de ‘causa evangelica’ schaden, maar ook het ‘nomen Germanicum’; dit laatste dan ‘quandoquidem vulgus hodie Germanos vocat quicunque Germanice loquuntur’[55]. Inclusief dus: mij uit Holland en jou uit Zürich.

Moeilijk wordt het wanneer ook Erasmus zo nu en dan het onderscheid moet aanduiden tussen wat wij thans Nederlands en Duits noemen, of voor mijn part dan tussen Neder- en Hoogduits. Dat hij het laatste, in ieder geval nog in 1522, zeer nadrukkelijk niet kende, kwam overigens goed in zijn kraam te pas, want zodoende kon hij iedere vertrouwdheid met allerlei geschriften van Luther wraken door eenvoudig aan te tekenen dat hij ‘rudis’ was ‘eius linguae qua scripta sunt’[56]. En als hij zich een paar maanden later eens gedrongen voelt juist die taal nader aan te duiden, dan komt zij uit de bus als ‘Saxonica lingua’[57], maar dat is toch een unicum, naar men geneigd zou zijn te bevroeden speciaal ter nadere discriminatie van Luther.

In 1532 vernemen wij heel gewoon, uit Freiburg dan natuurlijk, hoe lastig het is dat geen van zijn twee knechtjes uit die dagen ‘bene scit Germanice’[58], waarbij dan toch wel even valt aan te tekenen dat althans één van die knechtjes uit den Haag in het graafschap Holland afkomstig was. Hier is ‘Germanice’ dus zonder enige omhaal ‘Hoogduits’ en dat is het zeer zeker ook als hij in *De... Pronuntiatione* een ambassadeur hekelt, die in een latijnse toespraak dermate drastisch iedere *v* als een *f* uitsprak, ‘ut nemo vulgari lingua dicens, possit magis Germanice’[59].

Met dat al is er voor de ‘lingua Germanica’ zoals die thuis in het vaderland wordt gesproken zo maar geen benaming te bedenken. Aan een Spanjaard, Juan de la Parra, die zich blijkbaar daarvoor interesseerde, wordt medegedeeld dat Vives die, behalve natuurlijk Spaans, ook heel vlot Frans spreekt, ‘*nostrum sermonem* intelligit magis quam sonat’[60], maar in de praktijk wordt die taal doorgaans aangeduid naar gelang van de correspondent of het gewest die toevallig in het geding zijn. Zo te zien toevallig meestal als ‘Hollandice’ c.q. ‘Batavice’, maar wanneer het anders uitkomt, ook weer eens ‘Flandrice’[61] en in de opdracht van *De... Pronuntiatione* aan

55. ALLEN, V, 330 (Ep. 1384, r. 83).
56. Aan Georg van Saksen, d.d. 3 september 1522; *Ibidem*, 128 (Ep. 1313, r. 85).
57. Aan Marcus Lauwerijn, d.d. 1 februari 1523; *Ibidem*, 221, (Ep. 1342, r. 754); blijkens de inleiding van Allen gedrukt bij de eerste uitgave van de *Catalogus Lucubrationum* (Bazel, 1523).
58. Aan Joh. Choler, d.d. 5 october 1532; ALLEN, X, 117 (Ep. 2728, r. 55). Over dergelijke knechtjes, tevens amanuenses, zie F. BIERLAIRE, *La familia d'Érasme* (Parijs, 1968).
59. *Opera Omnia*, I, 966 A/B.
60. D.d. 13 februari 1519; ALLEN, III, 493 (Ep. 917, r. 36).
61. Wat dit ‘Batavice’ betreft, dat ik aan *De... Pronuntiatione* ontleen, constateer ik dat ik geen enkel voorbeeld uit de *Epistolae* vermeld vind op mijn fiche ‘Taal’. Zie echter wel ALLEN, VIII, 176 (Ep. 2165, r. 41), aan Emilio de' Migli, 17 mei 1529: ‘Ipse non grauarer Gallum aut *Batauum* interpretem conducere’. Cf. de bekende passage uit de *Ciceronianus:* ‘ad garriendum de q uibuslibet nugis sufficit mihi sermo Gallicus aut *Batauicus*’, *Opera Omnia*, I, 979 A. ‘Hollandice’ bijv. ALLEN, V, 499 (Ep. 1469, r. 4) aan Nic. Everard, 26 juli 1524 en ALLEN, VI, 326 (Ep. 1699, r. 2) aan Joh. Oem, 29 april 1526. Van ‘flandrice’ vind ik op mijn fiche slechts één voorbeeld uit de brieven: ALLEN, III, 73 (Ep. 651, r. 3) aan Marcus Lauwerijn, 7 september 1517: ‘fratri tuo Mathiae, domino Hydorrhoeo, siue *Flandrice* mauis, Waterulietensi...’.

Maximiliaan van Bourgondië is sprake van allerlei ‘exempla’ die de auteur ‘ex Batauorum, Brabantorum et Gallorum populari sermone’ heeft opgediept[62].

In deze dialoog - eerste druk 1528 - worden ook inderdaad ter toelichting hoe men latijn en Grieks moet uitspreken herhaalde malen voorbeelden aan het Frans ontleend, evenals trouwens, ondanks Erasmus' zelf-geproclameerde onbekendheid met die talen, aan het Duits en Engels - zelfs inclusief Schots - maar niettemin is in dit toch onmiskenbaar voor een wereldpubliek geschreven vertoog de ‘lingua nostra’ van de beide dialoganten - fraai geheten Ursus en Leo - zonder enigerlei vorm van pardon het Nederlands en dit dan, al naar gelang het in Erasmus' greco-latijnse kraam te pas komt, uitgesproken op zijn Brabants, Hollands dan wel Vlaams. Kortom, Erasmus die met zoveel zorg de zuiverheid van het latijn cultiveerde, had in de waarneembare wereld van het vulgaire spreken kennelijk geen boodschap aan wat wij het verschil zouden noemen tussen een taal en een dialect of een locale tongval. Ergens heeft hij het zelfs in volle ernst over het een of andere uitspraakje dat gelijkelijk in zwang is ‘apud Gallos’ en ‘apud Zelandos’[63]!

Als wij dan nu ten slotte de vermelding bij Erasmus van de afzonderlijke Nederlandse gewesten nagaan, dan zou ik willen beginnen met Holland, Erasmus' *patria* in engere zin, die hij weliswaar na ongeveer zijn dertigste jaar niet meer heeft teruggezien, maar waartoe hij toch zijn leven lang in een speciale affectieve verhouding is blijven staan. Met deze onprotocollaire volgorde in de behandeling heeft hoegenaamd niets te maken de omstandigheid dat dit Holland voorbestemd was te worden misbruikt als parsprototo om een van de beide deelstaten aan te duiden, waarin Erasmus' vaderland een halve eeuw na zijn dood zou uiteenvallen; iets anders is, dat juist deze omstandigheid, het feit dat de man toevallig werkelijk een Hollander was, bijzonder storend heeft gewerkt bij zijn onderbrenging in een vaderland gedurende het halve millennium sedert zijn geboorte[64].

Voor Erasmus en zijn tijdgenoten was Holland, nuchter bekeken, een ietwat perifeer gelegen Nederlands gewest, door en door ‘provincie’ in de zin waarin dat woord te zijner tijd door een Balzac en een Flaubert zou worden gebezigd. Wel was het aanzienlijk minder perifeer dan de rest van het latere ‘Noorden’, want het behoorde - evenals natuurlijk Zeeland - tot de zogenaamde ‘patrimoniale’ gewesten, die, om niet al te precies te zijn, ten tijde van Erasmus' geboorte al minstens enkele decenniën lang Bourgondisch waren.

Verder kon dit, laat ons zeggen ‘semi-perifere’ Holland op nog een distinctie bogen, die juist voor het vaderlandje van een Erasmus niet zonder belang was: als eni-

62. ALLEN, VII, 328 (Ep. 1949, r. 19).
63. *Opera Omnia*, I, 948/B.
64. Cf. hierboven noot 3.

ge van de Nederlandse gewesten had Holland een nog uit de Oudheid daterende, alom bekende benaming; het was het vaderland van de Batavi en kon als zodanig Batavia heten. Weliswaar werd, zoals reeds opgemerkt, die identificatie in Erasmus' dagen wel eens in twijfel getrokken[65.], maar die twijfel zette vooralsnog niet door, zodat de proto-latinist van het tijdperk juist bij de aanduiding van zijn eigen *patria* in engere zin met een dubbele terminologie kon jongleren.

Wanneer ik nu dat jongleren gadesla, dan bekruipt mij eerlijk gezegd, het onbehaaglijke gevoel dat Erasmus er subtiliteiten bij te pas brengt, waaraan ik met mijn schamele gymnasium-latijn op geen stukken na toekom, en ik kan slechts een ongeveer even schamele troost putten uit de overweging dat hetzelfde wel zal gelden voor nog heel wat meer collegae-historici. Niettemin zijn er enkele punten die ik, in afwachting van een verhoopte diepere peiling door meer deskundigen, toch wel erbij durf opmerken, en het voornaamste van die punten is dan wel dat, terwijl 'Holland' naar ons beste weten eenvoudig als een 'onbelaste' aanduiding kon gelden uit de politieke aardrijkskunde van het eigen tijdvak, aan de klassieke Batavi heel wat meer haken en ogen te pas kwamen. Nog afgezien van eventuele associaties met het weinig glorievolle Boeotië[66.] heeft Batavia namelijk van oudsher iets lomps, iets boers, kortom, iets onelegants. Wat er bijvoorbeeld bijpast is het adjectief 'crassus'; nog in Erasmus' laatste levensjaar heet het in een brief aan Damião de Goes over zijn jeugdwerken: 'illa non scripsimus Italis, sed crassis Batauis et rudibus Germanis'[67.].

Als de klassieke 'plaats' bij uitstek, waar Erasmus sectie uitoefent op zijn Holland, geldt zoals bekend Adagium XXXV van de 6de Centurie der 4de Chiliade, getiteld *Auris Batava*[68.]. Te midden van het vele lofwaardigs dat de grote man hier over zijn nadrukkelijk als zodanig gepresenteerd geboortelandje te berde brengt - tot en met godbetert de beruchte zindelijkheid - komt hier ook duidelijk zijn grote grief naarvoren, de grief dat juist daar waar zijn wieg heeft gestaan zo weinig lieden zich opwerken 'ad exquisitam eruditionem, praesertim antiquam'. Zodoende valt dan ook, wanneer hij het in schriftelijk verkeer met zijn eigen soort mensen over zijn Holland

65. Cf. hierboven noot 12.
66. Zie bijv. het adagium 'Abderitica mens'; Chil. iv, Cent. vi, Prov. xxviii, *Opera Omnia*, II, 1082/E.
67. ALLEN, XI, 207 (Ep. 3043, r. 38). Men vergelijke deze uitlating met de door Allen dus eerder geplaatste brief aan Joh. Choler van *circa* augustus 1535, waar het heet: 'neque enim illa scripsi Italis, sed Hollandis, Brabantis ac Flandris'; *Ibidem*, 183 (Ep. 3032, r. 466). De variatie lijkt mij een typisch staaltje van Erasmus' werkwijze: in eenzelfde periode schrijft hij voor verschillende doeleinden aan verschillende correspondenten dikwijls *ongeveer* hetzelfde in ietwat afwijkende termen. Naar mijn stellige overtuiging zou Huizinga, zo hij het verschijnen van deel XI van het *Opus Epistolarum* had mogen beleven, dan ook niet uit het laatste van de beide hier weergegeven citaten de mijns inziens veel te verstrekkende conclusie hebben getrokken: 'Dezen (t.w. *de Brabanders en Vlamingen*) deelen dus *nu* in den roep van botheid, die hij *eertijds* den Hollanders toekende', HUIZINGA, *Verz. Werken*, VI, 45 (mijn cursivering).
68. *Opera Omnia*, II, 1082.

heeft, doorgaans zo iets als een speels-vergoelijkende ondertoon waar te nemen. Dit dan naar mijn vrij stellige indruk vaker wanneer hij ‘Batavus’ schrijft, dan ‘Hollandus’, maar juist over die nuances zou ik graag eens een fijnproever van het humanistenlatijn aan het woord horen. Mijnerzijds acht ik mij niet bij machte hier meer te bieden dan een paar willekeurig gekozen voorbeelden uit verschillende jaren:

In juli 1519 wordt een loftuiting van Lorenzo Campeggio aldus afgewimpeld: ‘De nostro ingenio vere Batauo deque studiis nostris non fuit ingratum quod tam erras amanter’[69].

Twee jaar later, in een brief uit Anderlecht aan Pierre Barbier, vinden wij onder de grieven tegen aartsvijand Zúñiga ook deze genoemd, dat de man hem ‘magni conuicii loco Batauum’ genoemd heeft, en hier moge mij een wat langer citaat vergeven worden, want het is wel aardig te zien hoe Erasmus, aldus persoonlijk getergd, mede opkomt voor zijn vaderlandje:

> Quasi mihi vicio verti debeat, etiamsi apud Sogdianos natus essem, aut Hollandiae regio sit vlli regioni contemnenda, siue cultum spectes, siue celebritatem vrbium, siue rerum affluentiam, siue laudem ingeniorum! quae tam felicia passim apud illos oriuntur, vt ad illos collatus ego vere talis videri possim qualem me facit Stunica[70].

Dan een minder fier voorbeeld van bijna tien jaar later. Als Pietro Bembo vriendelijk op zijn eerste brief van toenadering gereageerd heeft, ontlokt dit aan Erasmus de volgende jubeltonen:

> Equidem sat feliciter mihi cessisse meam audaciam existimaturus eram, Bembe multis nominibus incomparabilis, si vir tantus omnique disciplinarum genere perpolitus, hominis Bataui litteras, easque tam neglecte scriptas, aequi boni consuluisses[71].

Een ander maal speels in een lichte toets; als in 1533 Johann Paungartner Sr. aan Erasmus een vergulde drinkbeker cadeau gedaan heeft, wordt dit door de oude heer aan Johann Paungartner Jr. aldus verteld: ‘Misit poculum inauratum, munus aptum homini Batauno, sed nunc minime Batauice bibulo[72].

69. ALLEN, IV, 7 (Ep. 996, r. 43).
70. *Ibidem*, 535 (Ep. 1216, r. 45): ‘Als of men er mij een verwijt van moest maken, al was ik in de stomste boerenhufterij geboren, en als of het landje Holland de mindere was van welk ander landje dan ook, onverschillig of men let op zijn levensstijl, op het dichte net van zijn steden, op zijn welvaart of op de reputatie van zijn knappe koppen. En wat die laatste betreft brengt Holland er de nodige voort van een dusdanig kaliber, dat ikzelf daarbij vergeleken inderdaad zou kunnen gaan lijken op datgene waarvoor Zúñiga mij uitmaakt’.
71. ALLEN, VIII, 388 (Ep. 2290, r. 1): ‘Waarachtig, in zo menig opzicht weergaloze Bembo, ik zou het al mooi genoeg gevonden hebben dat een dermate universeel gevormd man als Gij en die daarbij in Uw positie verkeert, de brief, de bovendien nog zo maar voor de vuist weg neergeschreven brief die een Bataaf zo vrij geweest is tot U te richten, zelfs maar au sérieux neemt’.
72. ALLEN, X, 224 (Ep. 2809, r. 8).

En, weer serieus, nog in zijn laatste levensjaar, in een oratio pro domo, gericht tot Francesco Maria Sforza:

> Non iactabo mea in publica studia merita aut in Christianam religionem, sed tamen hunc Batauum Caesar in consiliariorum suorum numerum asciuit, et Rex Ferdinandus et voce et scriptis non grauatur appellare suum praec eptorem, denique summus pontifex vltro dignum iudicauit quem eximiis dignitatibus ornatum redderet[73].

En ten besluite, buiten de chronologie om voor het laatst bewaard van wege haar zo door en door Erasmiaanse pregnantie, een mededeling met beginselverklaring uit een brief aan Cricius van 9 september 1526:

> Equidem adnixus sum vt nostra Batauia mitesceret commercio bonarum litterarum: nec id solum, vero multo magis vt bonae litterae, quas scis hactenus apud Italos fere paganas fuisse, consuescerent de Christo loqui[74].

Aldus ‘Batavia’ en de ‘Batavi’, maar als ik nu de vraag zou moeten beantwoorden, wanneer Erasmus deze klassieke termen gebruikt en wanneer de meer huiselijkvaderlandse, dan durf ik niet met een stellig antwoord te komen. Mijn zeer globale indruk is inderdaad dat hij meestal ‘Hollandi’ en ‘Hollandia’ schrijft en blijft schrijven, wanneer er alleen maar iets zakelijks of huiselijks wordt medegedeeld; iemands herkomst bijvoorbeeld, of de plaats waar iets toevallig gebeurd is, en wie onzer heeft zich, om heel eerlijk te zijn, nooit eens, juist zoals Erasmus geërgerd, wanneer hij als enig reisgezelschap in het buitenland nu net precies weer op ‘Hollandos quosdam’ moet stuiten[75]? Desnoods ten overvloede echter nogmaals: ik wil mij over de nuances die bij deze woordkeuze in het geding zijn geen oordeel, laat staan een ‘gezaghebbend’ oordeel aanmatigen, dus als Erasmus iemand aanduidt als ‘Batauus, aut si mauis, Hollandus’[76], dan kan het mij alleen maar intrigeren of daar iets achter zit en, zo ja, wat precies? Zo nu en dan krijgt men overigens ook wel de indruk dat hij ‘Batavus’ dan wel ‘Hollandus’ schrijft al naar het hem toevallig voor de pen komt. Vergelijk bijvoorbeeld Allens nr. 1125 met 1122, in hun aanhef, op de pluimstrijkerij na natuurlijk, vrijwel gelijkluidende brieven aan hertog Georg van Saksen

73. ALLEN, XI, 239 (Ep. 3064, r. 22): ‘Ik wil mij niet beroemen op mijn verdiensten voor onderwijs en wetenschap en voor de christelijke godsdienst, maar niettemin: die Bataaf is door de keizer opgenomen onder zijn raden, terwijl koning Ferdinand niet schroomt hem, mondeling zowel als in geschrifte, zijn leermeester te noemen, en ten slotte vond de paus hem nog in aanmerking komen voor onderscheiding met de hoogste waardigheden’.
74. ALLEN, VI, 414 (Ep. 1753, r. 19): ‘Welnu, mijn streven is erop gericht geweest ons Batavië minder grof te maken door het in aanraking te brengen met de beschaafde letteren. En dat niet alleen; veel meer nog is het mij erom te doen geweest die beschaafde letteren, die, zoals gij weet, tot dusverre in Italië praktisch geheel heidens waren, te kerstenen’.
75. Aan Cuthbert Tunstall, d.d. 22 october 1518; ALLEN, III, 423 (Ep. 886, r. 3).
76. Aan Nic. Mallarius, d.d. 28 maart 1531; ALLEN, IX, 226 (Ep. 2466, r. 71). De man over wie het gaat is Herman Lethmaat.

en aan zijn secretaris Matthias Meyner. Welnu, wat voor de hertog ‘apud Batauos’ gebeurd is, krijgt de secretaris opgediend als ‘in Hollandia’[77].

Zou Erasmus ons nog steeds zo zeer boeien, als hij niet zo veel raadsels opwierp? En dat dan heel vaak juist van die rare, ietwat venijnige kleine raadseltjes. Bijvoorbeeld, als hij van iemand schrijft: ‘Hollandus est: mentiri si vellet, non posset’[78] wat bedoelt hij dan precies: ‘daar zijn ze te eerlijk’, of ‘daar zijn ze te stom voor’? Als wij erbij bedenken dat het paradigma in kwestie zijn knechtje-pupil Quirinus Haganus[79] was, met wie hij, zij het dan pas ietwat later gedocumenteerd, uitslaande ruzie zal krijgen, zouden wij geneigd kunnen zijn voor het laatste alternatief te opteren. Of benaderen wij Erasmus misschien het dichtst door een alternatief zoals dit niet al te cru te stellen en alleen maar in ons achterhoofd te noteren dat hij aan zijn Hollanders niet bijster veel fantazie toekent?

Hoe teer het chapiter Holland wel was voor Erasmus, is uitgebreid verteld door Huizinga[80]; dat gaat men niet nog eens oververtellen. Maar houden wij dus in gedachten hoe eindeloos veel er uit die ‘provinciale’ jeugdjaren moest worden weggewerkt, al dan niet opzettelijk een klein beetje verdraaid, al dan niet spontaan vergeten. Onder zulke omstandigheden is het toch, dunkt mij, maar al te begrijpelijk dat men over de provincie waar zich dat alles heeft afgespeeld niet altijd even aardig spreekt en schrijft, ja zelfs, om dat lelijke woord maar te gebruiken, zo nu en dan ronduit sjagrijnig. In de totaliteit van Erasmus' oeuvre echter staan daar, nog afgezien van het mijmerende adagium *Auris Batava* blijvend tegenover zulke ook door Huizinga gesignaleerde[81] passages als het slot van het colloquium *Naufragium*[82] en de waarderende woorden aan het adres van de Hollandse vrouwen in het adagium met de weinig elegante titel *Mulieris podex*[83]. En hierbij terloops even opgemerkt, in de *Adagia* vinden wij Holland, al dan niet gebatavizeerd, als enige van de Nederlandse gewesten herhaaldelijk vermeld, tegen bijvoorbeeld Brabant slechts één maal[84].

In Erasmus' betrekkingen met zijn geboortegewest kunnen wij, zij het dan alleen maar achteraf, een caesuur aangeven, en wel het jaar 1517, waarin hij eindelijk werd ontslagen van zijn kloostergeloften, hetgeen betekende dat hij niet langer, zoals bijvoorbeeld nog enkele jaren vroeger gebeurd was, eenvoudig gesommeerd kon worden tot terugkeer naar het, terecht dan wel ten onrechte, zo zeer verfoeide Steyn bij

77. ALLEN, IV, 307 (Ep. 1125, r. 2); *Ibidem*, 304 (Ep. 1122, r. 4).
78. Aan Karel Utenhove, ± 24 april 1533; ALLEN, X, 208 (Ep. 2799, r. 14).
79. Quirinus Haganus. Zie over hem het hierboven in noot 58 genoemde werk en Allens inleiding op brief 2704; *Ibidem*, 84 (Ep. 2704).
80. HUIZINGA, *Verz. Werken*, VI, 43 vlg.
81. *Ibidem*, 44, 256-257.
82. *Opera Omnia*, I, 712.
83. Chil. iii, Cent. vi; Prov. 1, *Opera Omnia*, II, 859.
84. *Arenae mandas semina*, Chil. i, Cent. iv, Prov. lii, *Opera Omnia*, II, 170: ‘Atqui in nostra Brabantia sunt agricolae tam industrii qui sitientissimas arenas cogunt et triticum ferre’.

Gouda. Welnu, het gevaar waarvan ik mij maar al te zeer bewust ben, van te gaan *hineininterpretieren* weerhoudt mij ervan iets stelligs te beweren, maar ik wil toch als mijn indruk boekstaven dat Erasmus in de laatste twintig jaar van zijn leven minder krampachtig, verbeten, of hoe men het dan noemen wil, maar zeker niet langer sjagrijnig, over zijn Hollandse bakermat schrijft, dan voordien. Wat wij hierbij wel moeten betreuren is de omstandigheid dat, juist zoals zijn vriend P.S. Allen zelf, Huizinga de publicatie van de laatste delen van het *Opus Epistolarum* niet heeft mogen beleven. Het zou, geloof ik, om alleen maar dat ene voorbeeld te noemen, beslist de moeite waard geweest zijn een iets meer uitvoerige commentaar van Huizinga te vernemen op de episode van het aan Erasmus toegekende eregeld van de Hollandse steden, waarvan de weerklank in het epistolarium hoofdzakelijk neerkomt op een aantal kankerbrieven over de uitbetaling[85.], meestal gericht tot zijn naamgenoot met het engelengeduld, Erasmus Schets in Antwerpen. Maar dan ervaren wij als bijna tragisch aandoend slot van het chapiter 'Erasmus en Holland' hoe hij zich in zijn laatste levensjaar uitbundig geneert over de protagonistenrol van zijn gewestgenoten bij het wederdopersbedrijf in Munster[86.].

Wie in historische perceptie Holland zegt, denkt bijna automatisch aan steden en reeds Erasmus zelf memoreert een paar maal - bijvoorbeeld in *Auris Batava*[87.] - hoe dicht gezaaid die zijn in het graafschap. In een van die steden, dan nog een van de kleintjes, was hij zelf geboren, beliefde hij geboren te zijn, maar nergens is gebleken dat hij er ooit in zijn latere leven zelfs nog maar een voet gezet heeft. Wij behoeven er dus beslist niets achter te zoeken dat in de elf delen van het *Opus Epistolarum* de naam Rotterdam uitsluitend voorkomt eponymisch aan die van Erasmus zelf geklonken[88.], maar curiositeitshalve wil ik het toch even vermelden. Geheel naar behoren dient zich overigens ook hier een uitzondering aan en wel een die mij in voldoende mate amusant voorkomt om haar hier even te laten compareren. In een brief van 1 september 1526 beschrijft de Burgalese kanunnik Juan Maldonado in bijna lyrische ontboezemingen met hoeveel succes Erasmus' Spaanse bewonderaars zijn, wat wij in onze dagen zouden noemen 'image' op het Schiereiland aan het opbouwen zijn; met zoveel succes zelfs, 'vt celebrius sit nomen tuum in Hispania quam Roterodami'[89.]. En eveneens als curiosum opgetekend: van de weinig talrijke steden die door Erasmus met een vluchtige pennestreek terloops iets nader gekarakterizeerd worden - beschrijven was nu eenmaal niet zijn genre - valt er één binnen de grenzen van zijn zo rijk met steden bezaaid geboortegewest. Het unicum is num-

85. ALLEN, X (Ep. 2819, 2896, 2913, 2934).
86. ALLEN, XI, 79 (Ep. 3000, r. 45 vlg.); voorts in deel XI diverse brieven aan Erasmus, bijv. van Viglius.
87. En zie bijv. het citaat uit zijn brief aan Pierre Barbier van 26 juni 1521 op blz. 110 hierboven.
88. Volledigheidshalve genoteerd: *Roterodamo* prijkt ook in de aanhef van de vroegst bewaarde brief van Erasmus aan zijn dan nog vurig beminde vriend Servaas Rotger; ALLEN, I, 77 (Ep. 4).
89. ALLEN, VI, 397 (Ep. 1742, r. 203).

mer vijf van de zes die in dat gewest als ‘groot’ te boek stonden, maar daarbij toevallig juist de steedse nederzetting die een paar eeuwen na Erasmus' dood, behalve de rivale van zijn geboorteplaats, de hoofdstad zijn zal van de deelstaat die dan als zijn vaderland zal gelden. Als namelijk, in 1527, de Rotterdamse patroon in Bazel gewaar wordt dat zijn Amsterdamse *famulus* Nicolaas Cannius een beetje bang is de zee over te steken naar Engeland, dan krijgt hij van zijn baas te horen dat een dergelijke bangigheid juist hem niet ‘conuenit’ als zijnde een ‘ζῶον θαλάσσιον ac propemodum in fluctibus natum, si modo satis olim contemplatus sum tuum Amstelredamum’[90.]. Toegegeven, het staat er nog niet in even zoveel woorden, maar de Hollandse geleerde die zelf bij Aldus aan de Lagune zijn boeken was gaan drukken, preludeert hier toch wel enigermate op een thema dat een honderd jaar later al wel zo wat als afgezaagd zal gelden.

In aansluiting op Holland een enkel woord over de verdere provincies van het huidige Koninkrijk der Nederlanden, van Brussel uit bekeken dus de niet-patrimoniale gewesten[91.]. Dit laatste dan natuurlijk met uitzondering van Zeeland, maar over Zeeland worden wij bij Erasmus ook niet heel veel wijzer; het feit dat zijn tijdelijke beschermster, de *grande dame* Anna van Borsselen, vrouwe van Veere was betekende niet veel meer dan zo nu en dan eens een enkel reisje naar die wirwar van eilanden. Het klimaat is er zo mogelijk nog beroerder dan in Holland[92.], maar verder krijgen wij uit Erasmus' briefwisseling alleen maar de indruk dat Zeeland een soort Europoort is voor Habsburgs familiegebruik, waar op gezette tijden hele hofstoeten eindeloos zitten te wachten op gunstige winden en daarbij niet zelden allerlei nare ziekten opdoen[93.]. Hoewel ook als het over Zeeuwen gaat het adjectief ‘crassus’ van pas kan komen, vernemen wij ietwat verrassenderwijze in de *Ciceronianus*: ‘Alit et illa regio quaedam dextra ingenia, sed pleraque luxu obruuntur’[94.].

In zekere zin bijzonder boeiend is het geval Utrecht, waarbij die zekere zin dan hierop neerkomt, dat Erasmus er zo goed als niets over heeft te vertellen[95.]. Uit de elf delen *Epistolae* heb ik op mijn kaartje ‘Utrecht’ welgeteld vijf vermeldingen vergaard en een daarvan is dan nog een indirecte uit een brief áán Erasmus, namelijk van Cuthbert Tunstall, die paus Adriaan VI aanduidt als ‘tuus conterraneus’[96.]. Al-

90. ALLEN, VII, 80 (Ep. 1832, r. 46).
91. Of, zo men wil, semi-patrimoniaal in het geval van Utrecht na 1528.
92. ALLEN, I, 366 (Ep. 159, r. 6); ALLEN, VIII, 266 (Ep. 2209, r. 81 vlg.).
93. Deze indruk is mij inderdaad na de lectuur van de brieven bijgebleven; ik kan echter de bewering niet meer verifieren, want heb helaas verzuimd de desbetreffende plaatsen op te tekenen, terwijl het later door anderen samengesteld register op ALLEN, zoals bekend, vrij defectueus is en bijv. ook op dit punt geen uitsluitsel biedt.
94. *Opera Omnia*, I, 1013/C.
95. Het ontbreekt ook in de tour d'horizon van de *Ciceronianus*, maar ditzelfde geldt, wat de Nederlanden betreft, eveneens voor Brabant, Vlaanderen en Gelderland.
96. ALLEN, V, 292 (Ep. 1367, r. 57).

leen dank zij het toeval van die Utrechtse paus vernemen wij trouwens *expressis verbis* dat ook Erasmus zelf het Sticht mee tot zijn *patria* rekende, te weten uit een niet bovenmate bescheiden zinsnede die voorkomt in zijn eerste brief aan Adriaan zelf na zijn verheffing: 'Non gratulor *patriae* atque etiam diocesi mihi tecum *communi*...'. Enz., zijn gelukwens geldt, geheel naar behoren, de hele wereld[97]. Wat wij hier wel zullen moeten bijbedenken is dat zijn status als seculier priester van het bisdom Utrecht voor Erasmus een soort waarmerk van vrijheid moet hebben betekend. Ook in een brief uit 1519, dus twee jaar nadat hij van zijn kloostergeloften is ontslagen, heeft hij het over 'episcopum meum nempe Trajectensem'[98].

Die bisschop was toen Philips van Bourgondië, zo waar nog een bastaard van Philips de Goede en wiens soortgelijke halfbroer David indertijd ook reeds die veelgeplaagde zetel had ingenomen. Waar dat in feite op neerkwam kon blijkbaar open en bloot worden verkondigd, want in zijn opdracht van de *Querela Pacis* aan deze Philips wijst Erasmus er nadrukkelijk op dat hij zijn hoge waardigheid verkregen heeft 'optimi maximique Principis Caroli autoritate'[99]. Maar ziet, als tien jaar later diezelfde Karel het hele Sticht Utrecht in zoverre opdoekt, dat hijzelf de temporaliteit ervan aan zich trekt - toch ongetwijfeld een capitale gebeurtenis in de geschiedenis van deze landen - dan vinden wij dat met geen enkel woord vermeld in Erasmus' correspondentie. En nu mogen wij, dunkt mij, daaruit ook wel afleiden dat die mutatie in zijn ogen generlei verschil teweegbracht in de mede-vaderlandsheid van het Sticht, wat wij zo te zien toch ook wel mogen beweren, is dat dit in zijn tijd unieke voorbeeld hoe een bisschop van de vorstelijke status teruggebracht werd tot een zuiver geestelijke, volkomen strookte met de Erasmiaanse hervormingsideeën. Moeten wij het mogelijkerwijze zo duiden, dat hij juist aan Karel V, die trouwens zeker niet primair uit vroomheidsoverwegingen handelde, dit succesje niet helemaal van harte gunde?

Betreffende Erasmus en het Oversticht valt hoegenaamd niets op te merken; dit natuurlijk met alle respect voor het edele Deventer, compleet met zijn brug en zijn rector gymnasii die nog heden ten dage de hoofdrol vervullen bij de controverse over 's mans geboortejaar.

Heel veel valt evenmin te zeggen over het hoge vaderlandse noorden, met inbegrip van Groningen[100] Phrysia geheten en in de *Adagia* geprezen om zijn turf[101], mitsgaders merkwaardigerwijze in *De... Pronuntiatione* om zijn melkkoeien[102].

Als Erasmus in 1489 zijn Friese kennis Jacob Canter het twijfelachtige compli-

97. *Ibidem*, 110 (Ep. 1304, r. 476).
98. Aan Spalatinus, d.d. 7 augustus 1519; ALLEN, IV, 30 (Ep. 1001, r. 17).
99. ALLEN, III, 15 (Ep. 603, r. 4).
100. In even zo vele woorden bijv. Corn. Batt aan Erasmus, d.d. 22 april 1517; ALLEN, II, 545 (Ep. 573, r. 15): 'Groningham partium Phrysiae... petivi'.
101. *Boliti poenam*, Chil. ii, Cent ii, Prov. xiii, *Opera Omnia*, II, 453 E.
102. *Opera Omnia*, I, 920/B.

ment maakt dat niemand geloof zou hechten aan zijn afkomst uit zo'n ‘barbara regione’[103.], dan heeft dat dunkt mij niet zo heel veel te betekenen, want in die jaren zit Erasmus nog middenin zijn eigen barbarij te Steyn. Maar niettemin, dat ‘Phrysia’ niet louter en alleen barbaars is, heeft het vooralsnog in Erasmus' ogen alleen te danken aan de omstandigheid dat het de bakermat is van Rudolf Agricola[104.]. In wezen zal dat zelfs zo blijven, ook al komen er in de loop der jaren nog wat andere presentabele Friezen bij, een man als Hajo Camminga bijvoorbeeld, met wie hij overigens het nodige te stellen heeft gehad[105.], en bovenal de wel-zowat-lievelingsdiscipel uit zijn laatste levensjaren, Viglius.

Maar zelfs een - in Erasmus' ogen - reus zoals Agricola verdisconteerd, lijkt de ontworsteling juist van ‘Phrysia’ aan de barbarij nuances met zich mee te brengen, waardoor het geval van het Hollandse wordt onderscheiden. Wanneer wij bijvoorbeeld vernemen dat de Muzen er zware concurrentie hebben te doorstaan van ‘Comus’[106.], zo nu en dan nog geflankeerd door Bacchus, dan moeten wij onze gedachten toch zeker niet zozeer laten uitgaan naar Plautus en Terentius, als wel veel eerder naar het soort van leut dat wij tegenwoordig gewend zijn ietwat zuidelijker op de vaderlandse landkaart te localizeren. Zou er misschien een ‘Merry Friesland’ zijn ten onder gegaan, juist zoals een ‘Merry England’?

Wat wij natuurlijk niet mogen vergeten, is hoe dit Phrysia pas na hevige strijd en eindeloze verwikkelingen voorgoed in de macht van Karel V geraakt is. Als in 1517 de roemruchte ‘Zwarte Hoop’ - ‘Manus nigra’ in Erasmus' latijn - Alkmaar geplunderd heeft, heet het bijvoorbeeld klagelijk: ‘Atque hii ipsi paulo ante *pro nobis* pugnabant contra Phrysios’[107.], en in 1530 heel gedetacheerd: ‘iam enim bellum ardet cum Phrysiis’[108.]. Hier zien wij weer eens hoe moeilijk het is te werken met een dergelijke vage terminologie, want in dit geval gaat het natuurlijk om wat wij thans Oost-Friezen noemen. In een brief van tien dagen vroeger[109.] spreekt Erasmus zelf trouwens van ‘Frisia nobis vicina’, een woordkeuze waaruit wij misschien kunnen afleiden dat hij althans Oost-Friesland niet tot zijn vaderland rekende? Daarvoor echter dat hij onze huidige provincie Friesland, alle vroegere peripatieën ten spijt, in deze jaren wel als vaderland beschouwde, biedt zijn correspondentie omstreeks tezelfdertijd een zeer opmerkelijk voorbeeld, en wel een dat, juist in zijn terloops-

103. ALLEN, I, 127 (Ep. 32, r. 43).
104. ALLEN, IV, 589 (Ep. 1237, r. 11); ALLEN, VII, 533 (Ep. 2073, r. 75); ALLEN, X, 53 (Ep. 2681, r. 16). Eveneens in de ‘Ciceronianus’, *Opera Omnia*, I, 1014/A.
105. Zie ALLENS inleiding op brief 2073, ALLEN, VII, 532.
106. ALLEN, IX, 405 (Ep. 2586, r. 22); ALLEN, X, 53 (Ep. 2681, r. 14); ‘Ciceronianus’, *Opera Omnia*, I, 1014/A. Zie ook Erasmus aan Hajo Camminga, d.d. 12 november 1528 (i.e. vóór hun ruzie); ALLEN, VII, 533 (Ep. 2073, r. 58): ‘...quum Phrysiam habeas patriam, vbi vulgo luxus propemodum laudi datur, frugalitas vitio.’
107. ALLEN, III, 51 (Ep. 628, r. 51).
108. ALLEN, IX, 20 (Ep. 2371, r. 6).
109. *Ibidem*, 14 (Ep. 2366, r. 16).

heid, naar mijn gevoel boekdelen spreekt: in een brief van omstreeks de jaarwisseling 1530/31 beveelt hij aan Ulrich Zasius twee ‘nostrates’ aan, de Bruggenaar Charles Sucquet en de Fries Viglius[110].

Het moeilijkst in ons thema in te passen is Gelderland, het gewest waarmee de Bourgondische vorsten sedert Karel de Stoute in een soort ‘zo heb je me, zo heb je me niet’-verhouding leefden, met dien verstande dat zij het gedurende vrijwel het hele volwassen leven van Erasmus niet hadden en er doorgaans, zij het saltuarisch, mee in staat van oorlog verkeerden. Wat hier, al dan niet toevallig, nog bijkomt, is dat onder Erasmus' correspondenten vrijwel geen Geldersen voorkomen; als mijn geheugen mij niet bedriegt, zelfs maar één, Gerardus Geldenhauer oftewel Noviomagus, met wie hij eerst een tijdlang nogal bevriend is, maar die zich later als een van zijn verwoedste privé-vijanden zal ontpoppen. Deze vijandschap hoort dan voornamelijk thuis onder het onverkwikkelijke hoofd ‘odium theologicum’, maar dezelfde Gerardus Noviomagus heeft Erasmus' gemoedsrust eveneens verstoord als, zoal niet uitvinder dan toch verwoed voorvechter van de theorie dat ‘Batavia’ niet in Holland, maar alleen en uitsluitend in de Betuwe mag worden gezocht.

Wanneer wij, maar dat is dus zeer weinig frequent, bij Erasmus ex- dan wel impliciet Gelderland tegenkomen, dan is dat ook bijna altijd als een, wat wij misschien het best kunnen noemen, een vijandig onderdeel van Germania Inferior in de meest intieme zin genomen. Denk bijvoorbeeld aan het slot van dat aardige colloquium, het *Naufragium*[111] met de klacht dat het liefelijke Holland ‘feris nationibus cincta’ is. Mij zal niemand zo gauw uit mijn hoofd praten dat dat in de allereerste plaats gemunt is op de Geldersen. Of wel aan het adagium *Alieno ferox praesidio*[112], waarin wij, compleet met een citaat uit de Ilias, geboekstaafd vinden hoe, naar de volksmond weet te beweren, hertog Karel van Egmond al jarenlang in staat gesteld wordt ‘ons’ te bestoken door de geheime steun van de Fransen.

Wat wij, à propos van het chapiter ‘Erasmus en Gelderland’ niet erbij moeten vergeten, is dat hij natuurlijk nog dacht in termen van een ongeamputeerd Gelderland, compleet met het Overkwartier, en waar niet Arnhem, maar Nijmegen de meest centraal gelegen stad was. Zodoende kunnen wij het dan ook beleven dat, als hij in 1529 in Bazel de een of andere vreemde snoeshaan van een pater op visite krijgt, kennelijk een van het onwelkome soort, hij alleen maar vagelijk de indruk opdoet dat de man ‘Brabantus aut Gelrius genere’ zijn moet[113]. Mij dunkt, ook in die dagen zal een geboren Rotterdammer toch wel hebben kunnen horen of iemand uit de buurt van, zeg bijvoorbeeld Lier, dan wel van Harderwijk komt.

110. *Ibidem*, 103 (Ep. 2418, r. 11 vlg.).
111. Cf. hierboven noot 82.
112. Chil. iii, Cent. viii, Prov. xxv, *Opera Omnia*, II, 913/B.
113. Aan Alfonso de Valdés, d.d. 21 maart 1529; ALLEN, VIII, 92 (Ep. 2126, r. 101).

En nu dan eindelijk van de periferie-met-gradaties naar de kern, met dien verstande dat wij ook daartoe doordringen in twee étapes, zodat wij beginnen met het 'Flandria' van Erasmus.

Onder dit hoofd valt een soortgelijke verrassing te beleven als het geval was met 'Belgae'. Immers, het is wijd en zijd bekend hoe de naam Vlaanderen toentertijd, althans in de Romaanse wereld, algemeen gangbaar was als parsprototo om de Nederlanden aan te duiden. 'Flamencos' zijn de grote en dure Waalse heren die in 1517 in het gevolg van de jonge Karel op Castilië en Aragón worden losgelaten; uit 1535 noteer ik - en het is niet meer dan een willekeurig voorbeeld - een hoogst officieel schrijven van Paul III aan Maria van Hongarije, 'Flandriae Gubernatrici'[114].

Die laatstgenoemde brief vinden wij bij Allen omdat hij toevallig over Erasmus handelt, maar afgezien van zo'n enkel incidenteel voorbeeld zouden wij, als wij uitsluitend op die elf delen correspondentie aangewezen waren voor onze kennis van het tijdvak, niet of nauwelijks op het idee komen van dat parsprototale gebruik. Wetende wat wij allemaal weten heb ik in mijn kaartenbak Vlaanderen opgetekend onder twee afzonderlijke hoofden: Flandria-gewest en Flandria-parsprototo, maar die moeite had ik mij kunnen besparen; als Erasmus Flandria zegt, dan bedoelt hij, op de ene uitzondering na, die hieronder volgt, alleen en uitsluitend het edele graafschap van die naam zelf. Hier moet ik helaas drastisch bekorten, maar het is genoegzaam bekend hoe veel vrienden hij telde alleen al reeds in Gent[115] en Brugge, dus men zal mij wel op mijn woord willen geloven dat ik de nodige bewijsplaatsen kan aanhalen[116].

Wat mij hierbij wel weer eens is opgevallen, is hoezeer bij die humanisten - of zij nu, naar ik behoudens nadrukkelijk tegenbericht geneigd ben aan te nemen, aan astrologie deden of niet - hoezeer toch iemands heel vaak min of meer toevallige geboorteplaats blijkbaar prevaleerde boven zijn afkomst meer in het algemeen genomen. In casu kan ik zelfs misschien nog beter zeggen: 'meer generisch', want dat het mij juist bij het chapiter Vlaanderen opviel is te danken aan Karel V, van wie Erasmus namelijk - al in 1516! - bang is dat hij moeilijk warm te krijgen zal zijn voor de dingen des geestes 'ut est flandricum erga litteras ingenium'[117] en die in 1531 na allerlei drukke werkzaamheden 'apud Brabantos' en na de kroning van zijn broer Ferdinand in Aken nu aan het uitrusten is 'apud *suos* Flandros, in quorum

114. ALLEN, XI, 188 (Ep. 3034).
115. Zie thans M.A. NAUWELAERTS, 'Erasme et Gand', in de hierboven (noot 3) genoemde *Handelingen*, 152 vlg.
116. Behalve de reeds in de tekst genoemde nog enkele bewijsplaatsen: ALLEN, III, 301 (Ep. 831, r. 109); ALLEN, IV, 66 (Ep. 1013, r. 24); ALLEN, V, 582 (Ep. 1518, r. 10); ALLEN, VI, 155 (Ep. 1603, r. 28); *Ibidem*, 190 (Ep. 1626, r. 15); ALLEN, VII, 192 (Ep. 1885, r. 75); *Ibidem*, 507 (Ep. 2057, r. 22); ALLEN, VIII, 265 (Ep. 2209, r. 64); ALLEN, IX, 258 (Ep. 2485, r. 10); ALLEN, X, 86 (Ep. 2704, r. 21).
117. ALLEN, II, 243 (Ep. 412, r. 56); aan Thomas More.

gremio natus est'[118]. Maar helaas, op zo'n enkele uitzondering na 'Flandria cum adiunctis regionibus florentissimis primum orba est suo Principe quem genuit'[119].

Dit laatste citaat haal ik van mijn fiche 'Flandria-parsprototo', maar men zal het met mij eens zijn dat het er toch eigenlijk niet thuis hoort, en als Erasmus het eens heeft over 'Flandriae monasterium quoddam'[120], waarvan dan P.S. Allen op grond van een brief uit een heel ander jaar kan aantonen dat het Gembloux moet zijn, dan kan toch ook doodgewoon Erasmus' geheugen hem eens een keer in de steek hebben gelaten. Summa summarum, ik ben, zoals reeds gezegd, in 's mans eigen epistels maar één enkel voorbeeld tegengekomen, waar het gebruik van 'Flandria' parsprototaal moet worden genoemd. Het is te vinden in een brief uit 1524 aan Lorenzo Campeggio, waar namelijk sprake is van allerlei 'eruditos et honestos viros non solum in Anglia, *Flandria*, Gallia Germaniaque, verum etiam in Hungaria et Polonia'. Maar ziet, als of de duvel ermee speelt, in precies diezelfde brief komt ook het zinnetje voor, dat ik zonder veel aarzeling het meest frequente durf noemen in Erasmus' correspondentie van zijn latere jaren: 'Caesar me revocat in Brabantiam'[121].

En hiermee zijn wij dan eindelijk toegekomen aan de kern van mijn betoog. Aan niemand die ook maar enigermate met Erasmus vertrouwd is, kan het verschijnsel zijn ontgaan, dat hij herhaaldelijk de naam Brabant gebruikt in een betekenis die wij moeilijk anders dan parsprototaal kunnen noemen. Reeds in 1936 lezen wij in het verder toch nogal Hollando-centrische artikel van Dr. O. Noordenbos 'Erasmus en de Nederlanden' dat Brabant 'in zijn laatste jaren voor hem de localisatie van het vaderland is geworden'[122]. De kern van mijn betoog is dus geen verrassende onthulling, maar hoogstens een wat nader gedocumenteerde bevestiging van hetgeen reeds bekend was.

Voor wij aan dat parsprototale 'Brabantia' toe zijn wil ik echter ook enkele plaatsen signaleren, waar Erasmus bij het neerschrijven van die naam alleen maar het edele hertogdom zelf kan bedoelen. Wij weten om te beginnen hoe hij als veertienjarig jochie, vers uit Deventer, een tijdje lang ondergebracht geweest is in Den Bosch, een stad die hij later zo vriendelijk zijn zal te prijzen als 'satis ampla frequensque'[123]. De werkelijke kennismaking, van het soort dat sporen nalaat in een mensenleven, lijkt echter te moeten worden gedateerd in 1493 of daaromtrent, wan-

118. ALLEN, IX, 310 (Ep. 2516, r. 23); aan Joh. Botzheim.
119. Aan Chrst. v. Schydlowitz, d.d. 9 juni 1529; ALLEN, VIII, 194 (Ep. 2177, r. 47).
120. Aan Alf. de Fonseca, mei 1529; *Ibidem*, 155 (Ep. 2157, r. 400).
121. ALLEN, V, 393-394 (Ep. 1415, r. 78, 93). Men bedenke dat voor de geadresseerde Italiaan Campeggio het parsprototo 'Fiandra' gemeengoed moet zijn geweest. Noteer ook het slot van deze brief (r. 99/100): 'Cum Gallo bellat Caesar, cui iuratus sum consiliarius; in Flandria tumultuatur bellis'.
122. *Bijdr. v. Vaderl. Gesch. en Oudheidk.*, 7e reeks, VII (1936) 204.
123. Aan W. Pirchheimer, d.d. 28 augustus 1525; ALLEN, VI, 155 (Ep. 1603, r. 15).

neer hij, voor de eerste maal losgelaten uit Steyn, met een stel geestverwante vrienden in de buurt van Bergen op Zoom aan het wandelen is[124.] en daar zijn *Antibarbari* te boek stelt[125.]. Het bescheiden Brabantse stadje vervult hier dus een in de renaissance-litteratuur traditionele functie - denk aan het Asolo van Erasmus' tijdgenoot Bembo - maar al mag dan, met de vreugde van het verlost zijn uit Steyn, het element van inpas in een gangbaar cultuurpatroon geprevaleerd hebben, dit neemt niet weg dat deze eerste Brabantse belevenis van Erasmus volkomen echt aandoet. De 'salubritas' van de lucht bijvoorbeeld, waarin het anti-barbaarse gezelschap zoveel behagen schept, komen wij nog herhaalde malen tegen in zijn brieven; tot en met in 1521, te weten zeer nadrukkelijk in tegenstelling tot het klimaat in Holland[126.], waar hij dan nota bene al in geen twintig jaar een voet gezet heeft, maar Erasmus schijnt nu een keer een Hollander te zijn geweest die niet tegen zeelucht kon. Laat echter dit verschil in lucht tussen Brabant en Holland ons niet ervan weerhouden de bekende passage uit het *Encomium* indachtig te zijn, waar vrouwe Moria dit tweetal Nederlandse gewesten, de enige door haar genoemde, als nauw verwant in zeden presenteert. Immers de 'Hollandi mei' zijn 'ut loco, ita et vitae instituto confines' met de Brabanders[127.].

Naast dit soort betrekkelijk zware accenten komen wij in Erasmus' brieven de naam Brabant herhaalde malen - zij het niet frequenter dan Vlaanderen en veel minder frequent dan Holland - zuiver terloops tegen in een context waaruit blijkt dat alleen het gewest als zodanig bedoeld kan zijn. De eerste maal overigens pas in het jaar 1500, als wij vernemen dat de abt van St. Bertin nog steeds afwezig is 'in Brabantia'[128.]. De laatste vermelding onder dit hoofd stamt uit het laatste levensjaar in Bazel, wanneer wij in een onmiskenbaar voor wijde verspreiding bestemd

124. HUIZINGA, *Verz. Werken*, VI, 20.
125. K. KUMANIECKI, ed., 'Antibabarorum Liber', in: J.H. WASZINK, e.a., ed., *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, I (Amsterdam, 1969) 45.
126. Aan Nic. Everard, Anderlecht (october?) 1521; ALLEN, IV, 591 (Ep. 1238, r. 10): 'Tanto redditus sum vegetior hoc coelo puriore vt alium esse dicas'. De bedoeling is kennelijk Everard zoet te houden met allerlei verontschuldigingen waarom men Erasmus nooit meer in Holland ziet. Het feit dat wij voor de *Antibarbari* niet langer zijn aangewezen op de Leidse editie, maar dit werk thans ter beschikking hebben in een nieuwe uitgave volgens hedendaagse tekstcritische normen, stelt mij in de gelegenheid juist wat het punt betreft, waarom het mij te doen is, een aardige variant te signaleren. PROF. KUMANIECKI drukt namelijk de *Antibarbari* af aan de hand, niet van één, maar van twee originele teksten: de eerste gedrukte editie van 1520 en daarnaast het zg. 'Goudse handschrift' van 1494/5. Welnu, 'Brabantico rure' wandelend in de buurt van B. op Z. discuteerden Erasmus en zijn gezellen: Volgens het Goudse handschrift 'de regionis situ, de soli felicitate, de coelo, de coepti operis ratione'. Deze passage was, toen het manuscript naar de drukker ging aldus gevarieerd en aangevuld: '...de regionis situ, de soli natura, de coeli salubritate, de calamitate nostrae Hollandiae'.
127. *Opera Omnia*, IV, 415.
128. ALLEN, I, 302 (Ep. 130, r. 51).

epistel aan Johann Choler nadrukkelijk gespecifieerd vinden: ‘Neque enim illa scripsi Italis, sed Hollandis, *Brabantis* ac Flandris’[129].

Maar tegenover dergelijke, per slot van rekening niet bijster talrijke vermeldingen van Brabant als afzonderlijk gewest staan dan de talloos vele waar de naam van het primatiale hertogdom onmiskenbaar gebruikt wordt om het geheel, dat zo hopeloos vage geheel van de Nederlanden aan te duiden en doorgaans zijn deze vermeldingen dan van het type waarvan ik hierboven onder het hoofd ‘Vlaanderen’ één enkel voorbeeld kon signaleren: de naam komt voor in een opsomming van verder uitsluitend koninkrijken dan wel geografische grootheden zoals Italia of Germania. Een tweetal willekeurige voorbeelden: te midden van veel ondank die zijn deel is kan Erasmus zich toch ook beroemen op een keur van hoogstaande en hooggeplaatste begunstigers, ‘idque in omnibus fere regionibus, Anglia, *Brabantia*, Hispania, Germania, Gallia, Ungaria, Polonia’[130]. Een ander maal beklaagt hij zich in een brief aan Germain de Brie dat de laster van allerlei Franse ‘ingenia’ doordringt ‘per *vtranque* Germaniam, per *Brabantiam*, per Italiam, denique in ipsam regiam (sc. het Franse hof) dimanarit[131].

Het vroegste voorbeeld van een dergelijke opsomming dateert weliswaar pas uit het jaar 1524, maar dan krijgen wij ze ook, men kan wel zeggen, aan de lopende band[132]. Wie daarvoor voelt kan natuurlijk, als gold het het Politbureau van onze dagen, voor elk afzonderlijk geval de volgorde en de eventuele lacunes gaan uitknobbelen; naar mijn stellige indruk zijn die telkenmale puur toevallig of willekeurig. Waar ik wel nog even aan herinner, is dat in de uit 1528 daterende dialoog *De... Pronuntiatione* het Nederlandse element, onder welke benaming dan ook, ontbreekt bij de opsomming van de landen - of misschien beter: naties - die een eigen volkstaal botvieren. Hoe Erasmus het ‘ad Belgas’ van Damião de Goes beantwoordde met ‘in Brabantiam’ zagen wij ook reeds[133]. Als vroegste uit de brieven te distilleren voorbeeld van Brabant-parsprototo zou ik, zij het na enige aarzeling, willen noemen de hierboven op blz. 100 geciteerde uitlating ‘aut Anglus ero, aut ex Anglo et Brabanto mixtus’.

Ter nadere toelichting van die ‘enige aarzeling’ het volgende: als overgang tussen ‘Brabant-gewest’ en ‘Brabant-parsprototo’, dus het onderscheid dat ik, achteraf overbodig, eveneens had toegepast op Vlaanderen, was het kerngewest in mijn kaartenbakje met nog een derde categorie bedeeld, gemakshalve aangeduid als

129. Cf. hierboven noot 67; ook bij de vindplaatsen, gesignaleerd in noot 116, zijn er enkele waar Brabant voorkomt in conjunctie met Vlaanderen.
130. ALLEN, VII, 497 (Ep. 2049, r. 42).
131. ALLEN, IX, 35 (Ep. 2379, r. 181).
132. Bijv. ALLEN, V, 599 (Ep. 1524, r. 6); ALLEN, VI, 399 (Ep. 1743, r. 37); *Ibidem*, 405 (Ep. 1745, r. 12); *Ibidem*, 415 (Ep. 1753, r. 36); ALLEN, VII, 17 (Ep. 1805, r. 109); *Ibidem*, 147 (Ep. 1864, r. 4); *Ibidem*, 280 (Ep. 1922, r. 13).
133. Cf. hierboven noot 52.

'twijfel- en overgangsgevallen'. Onder dat hoofd heb ik zelfs zeven fiches volgekrabbeld en voor mijn overzicht heb ik er stellig wel enig nut van gehad, maar de categorie als zodanig handhaven lijkt mij toch niet verantwoord. Waar dat namelijk op neer zou komen, is een goochelen met subtiliteiten waaraan alleen dezulken zich plegen te bezondigen, die per se een al te rigide, dus naar mijn gevoel onhistorische systematizering willen doorvoeren[134]. Bijvoorbeeld: als Erasmus het tegenover een Fransman of een Duitser over zijn 'amici Brabantici' heeft, dan is het toch wel heel erg kinderachtig te gaan zitten pietepeuteren of Vlamingen en Hollanders daarbij zijn inbegrepen dan wel uitgesloten. Of wel, als wij vernemen dat er 'in Brabantia magnus tumultus est de Luthero'[135] en even later dat hij, Erasmus, zelf in datzelfde Brabantia voor aartsketter en wat dies meer zij uitgekreten wordt[136], dan is het toch wel aartsbelachelijk ons daarbij af te vragen of hij uitsluitend denkt aan Leuven, Antwerpen en Brussel. Liever citeer ik dan ook alleen maar uit zijn laatste bewaard gebleven brief de verzuchting: 'utinam Brabantia esset vicinior'[137].

Want dit is een, zo niet hét Leitmotiv in Erasmus' briefwisseling van de laatste jaren: zijn al dan niet mogelijke terugkeer naar het vaderland[138]. De situatie mag ik wel bekend veronderstellen: de keizer, of dan namens hem de landvoogdes Maria 'me revocat in Brabantiam', maar dit dan helaas niet zonder een zeker element van chantage, want die terugkeer wordt als voorwaarde gesteld voor de verdere uitbetaling van het hem toegekende jaargeld[139]. Ook voor dit laatste argument was Erasmus zeker niet ongevoelig - en waarom zou hij ten slotte? - maar hier was toch in de eerste plaats wel affectief het een en ander in het geding. Welteverstaan, bij een zo weinig homogene persoonlijkheid als Erasmus is en blijft het altijd problematisch op welk niveau hij wanneer wat precies bedoelde, en met name dan ook aan welke van zijn diverse correspondenten hij wat voor bedoeling wilde suggereren. Zeker in zijn laatste levensjaar mogen of zelfs moeten wij dan ook bij zijn betuigingen van vaderlandsliefde, als op zijn minst genomen 'meespelend', een zeker ele-

134. Als zo'n twijfel- en overgangsgeval beschouwde ik bijv. het 'Brabantia' in Erasmus' (laatste) testament, daar waar sprake is van het bij Conr. Goclenius achtergelaten geld ter besteding aan goede doeleinden. ALLEN, XI, 365 (Appendix XXV). Mijn twijfel was evenwel voornamelijk gebaseerd op de controverse over de uitvoering van deze wilsbeschikking, ALLEN, X, 406-424 (App. XXIII), waar inderdaad door allerlei belangstellende, zoal niet belanghebbende instanties op soms merkwaardige wijze met de term gemanipuleerd wordt. Het lijkt mij echter zonneklaar dat Erasmus zelf ook hier eenvoudig 'de Nederlanden' bedoelde en dat het geld eventueel ook aan andere lieden in andere *Nederlandse* gewesten (maar daar was bijv. nergens een 'Leuven') ten goede had mogen komen, hetgeen men zeker niet zou kunnen volhouden, als er in het testament in plaats van 'Brabantia' bijv. 'Flandria' of 'Hollandia' had gestaan.
135. Aan John Fisher, d.d. 1 september 1522; ALLEN, V, 123 (Ep. 1311, r. 31).
136. Aan Adriaan VI, d.d. Bazel, 22 maart 1523; *Ibidem*, 259 (Ep. 1352, r. 73).
137. Aan Conr. Goclenius, d.d. 28 juni 1536; ALLEN, XI, 337 (Ep. 3130, r. 28).
138. Het motief komt dermate *passim* naarvoren, dat ik het heb opgegeven er op mijn fiches aantekening van te houden.
139. Cf. hierboven blz. 104.

ment van camouflage veronderstellen. En wat dan wel gecamoufleerd moet worden, is zijn overtuiging dat hij, wat zijn geestelijke bewegingsvrijheid betreft, in het officieel Hervormde Bazel veiliger geborgen is dan in zijn vaderland waar, naar hij meent te weten, de hem zo kwalijk gezinde Franciscanen het meer en meer voor het zeggen krijgen en dit met name in de 'aula Caesaris'[140]. Zodoende krijgen wij dan het patroon van die eindeloos al maar weer uitgestelde 'reditus', al naar gelang het hem voor de pen komt 'reditus in patriam' of 'reditus in Brabantiam', waaraan hij ten slotte niet meer is toegekomen. Maar al mag dan het voornemen die reis nog eens te ondernemen niet in alle bewustzijnslagen even stevig verankerd hebben gelegen, en ten volle rekening gehouden met 'les intermittences du coeur' die ook aan Erasmus allerminst vreemd kunnen zijn geweest, zou ik toch niet zo maar durven betwijfelen dat er iets onmiskenbaar echts school in dat verlangen zijn, helaas door allerlei monnikentuig vergeven[141] vaderland weer te zien.

Wat moeten wij, dit alles in aanmerking genomen, nu denken van dat parsprototo Brabantia? Mij dunkt, Erasmus was een zoon van deze Nederlanden voor wie het onder andere omstandigheden heel gewoon geweest zou zijn te leven en gedijen in de Nederlanden, maar dan behoorde een man van zijn kaliber en zijn gesteldheid niet ergens te vegeteren in een buitengewest, maar zijn activiteiten te ontplooien in of nabij het hart des lands. Daar bruiste, zoals dat pleegt te heten, aan 's lands tot dusverre enige universiteit het intellectuele leven, ook al bruiste het dan net precies niet naar de zin van Erasmus, en bovenal, daar bevond zich de *aula* van de landsheer die zich, hoezeer dan ook tevens graaf van Vlaanderen en van Holland, voor dagelijks gebruik toch in de eerste plaats als hertog van Brabant manifesteerde, zij het dan doorgaans niet in persoon, maar in de gedaante van een tante- of zusterlandvoogdes. Welnu, bij ontstentenis van een gangbare benaming voor het vaderland in zijn vage totaliteit, terwijl men toch zo nu en dan dat vaderland moet kunnen aanduiden, is het wel zowat onvermijdelijk dat men in de gauwigheid maar zijn toevlucht neemt tot de naam van dat kerngewest. Per slot van rekening was alles wat Erasmus, ware hij naar het vaderland teruggekeerd, daar had kunnen uitvoeren, geconcentreerd in dat ene Brabant.

Ziehier enkele opmerkingen naar aanleiding van het vaderland van Erasmus. Ik heb zeker niet de pretentie een muurvast, waterdicht betoog te hebben geleverd; daartoe leent de materie zich nu eenmaal kwalijk. Maar één ding lijkt mij buiten kijf: door er, al is het impliciet, het jaartal 1830 bij te betrekken kan men de zaak alleen maar radicaal vertroebelen.

140. Aldus de stelling van dr. C. REEDIJK, naar mijn gevoel overtuigend uiteengezet in zijn studie, 'Das Lebensende des Erasmus', *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde* LVII (1958) 23-66.

141. Volgens REEDIJK, 'Das Lebensende', 43, ontwikkelde Erasmus' 'Franziskanerphobie' zich in de loop der jaren zelfs 'zu einer richtigen Psychose'.

Het comité van Waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen (1936-1940)

L.R. Wiersma

Oprichting en opzet

In de vroege jaren 1930, toen Hitler aan de macht kwam en fascisme en nationaalsocialisme ook buiten Italië en Duitsland sterk aan invloed wonnen, leek het velen in West-Europa een dwingende eis zich daar gemeenschappelijk tegen te verzetten. Daarom verbonden zich in 1934 de Franse socialisten en communisten tot een strijd 'pour la défense des libertés, contre le péril fasciste'[1]. Daarom ook werd in Parijs op 4 maart 1934 een 'Comité de vigilance des intellectuels antifascistes' opgericht[2]. Deze duidelijk politieke organisatie, die steun gaf aan het Volksfront[3], telde, naar het schijnt, in 1935 ruim 8000 leden[4]. Na de bezetting van het Rijnland door Hitler ontstond een breuk in het Comité; de communisten, steeds meer ervan overtuigd dat een oorlog tegen Duitsland noodzakelijk was, traden uit[5] en richtten in Parijs een nieuwe organisatie op: 'Paix et démocratie'[6]. De pacifisten echter zetten Vigilance buiten Parijs tot aan de Tweede Wereldoorlog voort[7]. In Brussel was een afdeling van het Franse Vigilance[8], terwijl in Engeland met een soortgelijk doel de vereniging 'For Intellectual Liberty' was opgericht[9].

Ook in Nederland zette een aantal intellectuelen zich er toe een soortgelijk Comité samen te stellen. Dank zij de uitgave van de Correspondentie Ter Braak-Du Perron en de voortreffelijke aantekeningen van H. van Galen Last kunnen we met meer nauwkeurigheid dan vroeger nagaan hoe de zaak op gang is gebracht. Veel andere

1. Hierover FRANÇOIS GOGUEL, *La politique des partis sous la IIIe république* (Parijs, 1946) en de noten van H. VAN GALEN LAST, ed., *Menno ter Braak/E. du Perron: Briefwisseling 1930-1940* (4 dln, Amsterdam, 1952-1967) II, 359, 510 vlg.
2. *Briefwisseling*, III, 460 (noot van Van Galen Last).
3. *Ibidem;* pamflet van het volksfront, *Revendications du rassemblement populaire* (verspreid door Vigilance, 10 april 1936), Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam, Archief van Ravesteyn (AvR).
4. *Briefwisseling*, III, 460 (noot van Van Galen Last).
5. *Briefwisseling*, III, 361, 370, 488 (noot van Van Galen Last); IV, 446-447 (noot van Van Galen Last).
6. *Het Volksdagblad* (27 november 1937): interview met prof. Pos door THEUN DE VRIES; *Bulletin*, 10 (uitgegeven door het Comité van Waakzaamheid, maart 1939) punt 5.
7. Zie noot 5.
8. L. DE JONG, *De bezetting* (5 dln; Amsterdam, 1961-'65) I, 25, 26; *Briefwisseling* IV, 459 (noot van Van Galen Last).
9. O.a. *Utrechtsch Nieuwsblad* (30 juni 1936); *Bulletin*, 10, punt 5.

documentatie is er over het voorstadium eigenlijk niet[10]. Er is echter langzamerhand wel vrij veel commentaar over. Ik zal me hier beperken tot een zo exact mogelijke weergave van de nu bekende feiten en tot enkele voorzichtige conclusies zonder me met de polemiek uitvoerig bezig te houden.

Reeds voor er sprake was van het Franse Vigilance, schreef Du Perron, die toen correspondent voor *Het Vaderland* in Parijs was, Ter Braak over de mogelijkheid in Nederland een individualistische vrijmetselaarsbond van intellectuelen op te richten tegen het fascisme. Over contacten met de korte tijd later opgerichte Franse organisatie schreef Du Perron pas in 1935, zodat we mogen aannemen dat zijn eerste suggestie geheel persoonlijk was. Er gebeurde voorlopig echter niets, al bleef hij aandringen op de noodzaak iets op touw te zetten[11]. Het merkwaardige en in veel opzichten karakteristieke bij deze en volgende pogingen van Du Perron om de Nederlandse intellectuelen warm te krijgen voor een antifascistische organisatie was, dat een dergelijke organisatie alleen dan geacht werd enige kans van slagen te hebben wanneer er bekende personen voor gewonnen konden worden[12]. Zo stelde Ter Braak vergeefse pogingen in het werk om prof. dr. J. Huizinga tot meedoen te bewegen, maar deze wilde zich, volgens Ter Braak, niet aan koud water branden[13].

Begin 1935 probeerde Bart de Ligt, geheel onafhankelijk van Du Perron, de 'Bond van Kunstenaars voor Kulturele Rechten' (BKVK) te gebruiken tot vorming van een intellectuelenbond tegen het fascisme, maar dat mislukte. Het lijkt me zeer onwaarschijnlijk dat er een nauwe band tussen de BKVK en het latere Comité van Waakzaamheid bestaan heeft, zoals wel beweerd is. Eigenlijk bewijzen alleen de uitlatingen van Ter Braak over deze Bond al het tegendeel[14].

In Juli 1935 schreef Du Perron voor het eerst dat hij in betrekking stond met het al in maart 1934 opgerichte Vigilance. Deze groep wilde de strijd van de intellectuelen tegen het fascisme internationaliseren en verzocht Du Perron contact te zoeken met intellectuelen in Nederland, met het doel ook daar een voorlopig comité op te richten. Opnieuw legde zowel Du Perron als Ter Braak er de nadruk op dat de hele onderneming pas zin kon krijgen als men 'grote namen' er voor kon winnen en opnieuw dacht men allereerst aan Huizinga[15]. Ondanks de ijver die Du Perron vanuit

10. Drs. G.R. van der Ham was zo welwillend mij zijn scriptie over het Comité van Waakzaamheid ter inzage te geven (1966, Instituut voor Wetenschap der Politiek, G.U. Amsterdam). Deze scriptie wordt zowel door mevr. A. Romein-Verschoor als door Van Galen Last met instemming geciteerd. Ik wil er echter op wijzen dat ik er bij het schrijven van dit artikel geen gebruik van gemaakt heb.
11. *Briefwisseling*, II, 302 (vgl. antwoord van Ter Braak, 314) 325, 327, 336-337; III, 47.
12. *Briefwisseling*, II, 325, 327; III, 230 (vgl. antwoord van Ter Braak, 233, 234) 280; vgl. ook IV, 22, 24.
13. *Briefwisseling*, II, 330, 331 (vgl. III, 280 en eveneens het antwoord van Du Perron, II, 336-337).
14. *Briefwisseling*, III, 142; IV, 459 (noot van Van Galen Last).
15. *Briefwisseling*, III, 230, 231, 247. Vgl. ook de oprichting van een Vigilance afdeling in Brussel, *Ibidem*, 233-234.

Parijs ontwikkelde[16.] en de activiteiten van Ter Braak in Den Haag, nu samen met de Haagse Sociëteit voor Culturele Samenwerking (o.l.v.W.A. Kramers, redacteur van *Den Gulden Winckel*, en H. Rümke, arts) liep ook dit keer het initiatief op niets uit[17.]. Evenmin lukte het Du Perron en Ter Braak om door middel van de jonge intellectuelen van het Anti-fascistisch Studenten Comité die het blad *De Sleutel* uitgaven, tot een antifascistisch front te komen[18.]. Het individualisme van de Nederlandse intellectuelen, de vele tegenstellingen die hen verdeelden, hun gebrek aan kennis van fascisme en nationaal-socialisme veroorzaakten de vele mislukkingen, alsof er nog tijd genoeg was. De dreiging die vele intellectuelen wel beklemde was die van het communisme. Al het andere viel daarbij in het niet.

Eind december 1935 begon echter een veelzijdige actie, die tenslotte tot de oprichting van het Comité van Waakzaamheid leidde. Op 30 december 1935 meldde Du Perron, dat Vigilance een internationaal congres organiseerde van Franse intellectuelen en vertegenwoordigers van soortgelijke buitenlandse verenigingen. Aan Du Perron was de zorg voor de samenstelling van de Nederlandse afvaardiging opgedragen en hij zond uitnodigingen onder anderen aan Ter Braak en Jan Romein. Ter Braak deelde mee zich zo snel niet vrij te kunnen maken; Romein liet om onbekende redenen verstek gaan[19.]. In een brief van 7 januari gaf Du Perron een verslag van de conferentie en deelde hij tevens mee voor Vigilance naar Nederland te zullen komen om met Romein, die hij nog niet kende, te spreken[20.]. Op 9 januari vertrok hij uit Parijs; we weten dat hij op 13 januari in Utrecht was[21.].

Er kan dus geen twijfel aan bestaan dat Du Perron naar Nederland kwam om zelf de stoot tot de oprichting van een Waakzaamheidscomité te geven. Hij was het die in feite het initiatief nam. De uitwerking echter liet hij graag aan anderen over[22.]. In Utrecht sprak hij onder meer met Marsman, Vestdijk, Prof. dr. G.W. Kernkamp[23.] en het echtpaar Romein. Op deze bijeenkomst werd een lijst opgesteld met namen van mensen die in een voorlopig comité zitting zouden kunnen nemen. Du Perron

16. *Ibidem*, 247, 257, 270, 306.
17. *Ibidem*, 274, 275, 278, 280, 306.
18. *Ibidem*, 319, 327.
19. *Ibidem*, 359, 361. Door ziekte moest ook Du Perron op deze vergadering van 4 januari verstek laten gaan. Zijn vertegenwoordiger was H. Sandberg, correspondent van *Het Volk*, die zich hierover helaas niets meer herinnerde.
20. *Briefwisseling*, IV, 425.
21. *Briefwisseling*, III, 362; IV, 459, 564 (noot van Van Galen Last); vgl. ook III, 363.
22. Vgl. o.a. *Briefwisseling*, III, 280, 370; II, 329, 330.
23. Over het bij de activiteiten betrekken van Kernkamp kunnen we wijzen op *Briefwisseling*, III, 362. Waarschijnlijk was het Marsman die Kernkamp in de antifascistische zaak betrok. Vgl. ook IV, 12.

verzocht Romein en Ter Braak uit deze lijst een voorlopig comité samen te stellen[24].

De hier gegeven voorstelling van zaken is in sommige opzichten in tegenspraak met die van Romein[25]. L. de Jong nam in zijn grote werk de these van Romein over[26]. Het is niet nodig deze materie nog eens in details te bespreken. Uit de *Briefwisseling* blijkt nu eenmaal met volkomen zekerheid, dat Romein niet helemaal gelijk had toen hij zich als de eigenlijke initiatiefnemer beschouwde. Hij trad pas op na de conferentie van Vigilance te Parijs en na het bezoek van Du Perron aan Utrecht in het midden van januari. Romein was niet in Parijs. Waarschijnlijk reisde hij in de week van 13 tot 20 januari naar Brussel waar hij, naar hij meedeelt, met de heren van de Vigilance afdeling sprak en met de Nederlandse schrijvers Greshoff en Nico Rost die daar toen woonden. Kennelijk is Romein zich dus na het Utrechtse overleg met Du Perron in Brussel gaan oriënteren over de opzet van een dergelijke organisatie. Pas hierna is hij samen met Ter Braak gaan werken aan de realisatie van een Nederlands Comité[27].

Het ging met het Comité trouwens niet zo voorspoedig als Romein het in *De bezetting* doet voorkomen. Romein hoopte nog steeds op een verbintenis met de BKVK, waarvan zijn echtgenote bestuurslid was, maar Ter Braak was daar niet gelukkig mee omdat de bond als communistisch bekend stond. Eind januari was men zodoende nog altijd niet veel verder[28]. Pas op 19 februari 1936 liet Ter Braak een optimistischer geluid horen. Hij was verheugd over de medewerking die Kernkamp aan de actie gaf[29]. De rol van Kernkamp in de oprichtingsperiode is door de schrijvers over het Comité verwaarloosd. Ik meen dat hij de man was die bij de oprichting in dit stadium de problemen wist op te lossen en verdeeldheid tot eenheid

24. *Briefwisseling*, III, 362. Vgl. A. ROMEIN-VERSCHOOR, *Omzien in verwondering*, I (Amsterdam, 1970) 287, waar slechts twee van de door Du Perron genoemden staan vermeld.
25. DE JONG, *De bezetting*, I, 25-26; *Briefwisseling*, IV, 459 (noot van Van Galen Last).
26. Vgl. L. DE JONG, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, I ('s-Gravenhage, 1969) die in de populaire uitgave (blz. 333) en de tweede wetenschappelijke editie zijn visie op deze zaak, zoals hij die in de eerste wetenschappelijke uitgave (blz. 368) formuleerde, niet wezenlijk wijzigde.
27. In 'De Onzekeren', *De Gids*, cxxxii (1969) 188 vermeldde MEVR. ROMEIN voor het eerst de data van het bezoek aan Brussel namelijk 2 en 3 januari 1936. Ik heb echter niet kunnen vaststellen of dit onomstotelijk vaststaat, waardoor mijn voorstelling van zaken tastend blijft. Indien de reis van Romein op 2 en 3 januari plaatsvond, dan verbaast het mij dat wij hierover in de *Briefwisseling* niets vermeld vinden. Bovendien maakt mevr. Romein niet duidelijk waarom haar echtgenoot plotseling in deze actie geinteresseerd raakte. Ik merk hier nog bij op dat haar gegevens onder andere over de bestuursformatie niet helemaal juist zijn. Is het trouwens geoorloofd zich eveneens af te vragen waarom Romein, als hij op 2 en 3 januari in Brussel was, niet op 4 januari doorreisde naar Parijs? Zie ook het interview met mevr. Romein in *Vrij Nederland* (2 januari 1971).
28. DE JONG, *De bezetting*, I, 25, 26; *Briefwisseling*, III, 362-363, geeft de visie van Du Perron, waaruit duidelijk blijkt dat er nog geen 'Voorlopig Comité' is gevormd. *Briefwisseling*, III, 365, 367 vlg. voor wat betreft de visie van Romein en Ter Braak.
29. *Ibidem*, 373.

bracht. Hij was bij de totstandkoming van het Voorlopig Comité, waartoe op 7 april 1936 te zijnen huize besloten werd, het bindend element en niet Romein[30.]. Hoe belangrijk hij was blijkt uit het feit dat toen hij korte tijd daarna ziek werd, het werk van het Voorlopig Comité en de definitieve oprichting vertraagd werden[31.]. Het was niet mogelijk te achterhalen wie de leden van het Voorlopig Comité geweest zijn. Wel weten we wat zij deden: zij zonden een zestigtal brieven aan Nederlandse intellectuelen waarin dezen om medewerking werd gevraagd[32.].

Op 27 juni 1936 vond in het Amsterdamse 'Americain' eindelijk de definitieve oprichting van het Comité van Waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen plaats[33.], dus niet in september 1936, zoals Romein schreef, en evenmin op 20 juni 1936, zoals Ter Braak had aangekondigd[34.]. Waarschijnlijk waren de problemen op de constituerende vergadering van 20 juni zo groot dat zij op de 27e moest worden voortgezet. De beginselverklaring waarmee men tenslotte van start ging was bijna gelijk aan de ontwerp-verklaring[35.] en luidde:

> Nu de in het buitenland nog steeds veldwinnende nationaal-socialistische beweging ook ons land meer en meer bedreigt, hebben een groep Nederlandse intellectuelen, (geleerden, kunstenaars, artsen, advocaten, ingenieurs, leraren enz.) daarbij het initiatief van hun Franse, Belgische en Engelse beroepsgenoten opnemend, in juni 1936 de volgende verklaring ondertekend:
> De Nederlandse intellectuelen, zich verenigend, ongeacht hun politieke overtuiging, van oordeel, dat het nationaal-socialisme en alle andere groeperingen van dezelfde aard een ernstig gevaar betekenen voor de vrijheid van onderzoek en meningsuiting en daarmede voor de ontwikkeling van maatschappij, cultuur en wetenschap, besluiten een Comité van Waakzaamheid te stichten, als centrum van alle intellectuelen, die zich het gevaar van het nationaal-socialisme bewust zijn en het willen bestrijden: en bevestigen hun besluit om gezamenlijk op te komen voor de verdediging der geestelijke vrijheid en tegen het nationaal-socialisme dat dit essentiële cultuurgoed belaagt[36.].

30. *Briefwisseling*, IV, 7 vlg. Vgl. ook H.J. POS, 'Het Comité van Waakzaamheid. Wat het is en wat het wil', *De Groene* (21 augustus 1937).
31. *Briefwisseling*, IV, 22, 24.
32. *Ibidem*, 10, 11.
33. *Utrechtsch Nieuwsblad* (30 juni 1936); *Het Vaderland* (30 juni 1936); *Keesings Historisch Archief* (3-4 juli 1936) no. 2363 A; *Algemeen Handelsblad* (3 juli 1936); de inleiding van H.J. POS op PH. KOHNSTAMM, *Het nationaal-socialisme als geestelijk gevaar* (Assen: Comité van Waakzaamheid, 1936, eerste reeks, brochure I).
34. ROMEIN in: DE JONG, *De bezetting*, I, 25-26; *Briefwisseling*, IV, 24; vgl. ook de brief van Oerlemans aan Van Ravesteyn, 10 juni 1936, AvR en A.A. DE JONGE, *Het nationaal-socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis*, *ontstaan en ontwikkeling* ('s-Gravenhage, 1968) 103; H. VAN GALEN LAST, *Nederland voor de storm* (Bussum, 1969); ROMEIN-VERSCHOOR, 'De onzekeren', 188; DE JONG, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, I, 333.
35. Ontwerp beginselverklaring, s.a., AvR.
36. *Utrechtsch Nieuwsblad* (30 juni 1936); *Het Vaderland* (30 juni 1936); *Keesings Historisch Archief* (3-4 juli 1936) no 2363 A.

Het bestuur van Waakzaamheid was als volgt samengesteld[37]. Voorzitter werd prof. dr. H.J. Pos, de vriend van Romein. Als eerste en tweede secretaris traden dr. Menno ter Braak en dr. A.C. Oerlemans op. Oerlemans was ook in het Voorlopig Comité als zodanig werkzaam geweest. Weliswaar ontkende hij later deze bestuursfunctie te hebben gehad, maar een aantal door hem ondertekende brieven bewijzen het onomstotelijk[38]. Tijdelijk penningmeester werd dr. D. Loenen, terwijl verder als bestuursleden optraden prof. dr. Gerard Brom, Anton van Duinkerken, dr. K.F. Proost, dr. J. Romein en mevrouw A.E.J. de Vries-Bruins[39]. Volgens dr. Loenen werd de beginselverklaring opgesteld door Romein, Oerlemans, Ter Braak en hemzelf[40]. Het is jammer dat dr. W. van Ravesteyn geen opheldering meer heeft kunnen geven over een zich in zijn archief bevindend soortgelijk stuk dat in zijn handschrift geschreven is[41]. Ook dient hier Kernkamp genoemd te worden die Waakzaamheid met nadruk tegen het nationaal-socialisme wilde richten[42]. Loenen zelf had waarschijnlijk geen zitting in het Voorlopig Comité dat de beginselverklaring ontwierp. Hij werd op de oprichtingsvergadering in het bestuur verkozen en aangezocht voor de functie van penningmeester[43].

De ontwikkeling van het Comité, de inhoud van zijn geschiedenis, werd in de volgende jaren in veel opzichten bepaald door de beginselverklaring, die overigens in 1937 en 1938 gewijzigd werd, en door de politieke situatie in binnen- en buitenland. De eerste beginselverklaring was duidelijk anti-nationaal-socialistisch, maar ook negatief. Het enige doel was de bestrijding van het nationaal-socialisme en de verdediging van de verworven waarden. Er werden geen middelen aangewezen of gevraagd om deze waarden, die voor de democratie essentieel werden geacht, te versterken. In Pos' toelichting viel alle nadruk op de verdediging van het Nederlandse geestesgoed bij uitnemendheid, de vrijheid[44].

Al valt het niet te bewijzen, toch moeten we aannemen dat ook de activiteiten van Waakzaamheid - ik zal ze beschrijven - hebben bijgedragen tot de aanzienlijke verkiezingsnederlaag van de NSB in mei 1937. Deze nederlaag maakte het Waakzaamheid mogelijk haar doelstelling en activiteiten te verruimen, zoals blijkt uit een

37. Vgl. *Briefwisseling*, IV, 24, waar Ter Braak het toekomstig bestuur tendele noemt. Opvallend is daar het ontbreken van Romeins naam. Vgl. ROMEIN-VERSCHOOR, 'De Onzekeren', 188.
38. *Briefwisseling*, IV, 10, 24, 39, 44 vlg. Brief van het Comité van Waakzaamheid, 27 juli 1936, AvR; de brief van het Comité d.d. 15 juli in AvR is ondertekend door de tweede secretaris Oerlemans.
39. Brief van het Comité van Waakzaamheid, 27 juli 1936, AvR.
40. *Briefwisseling*, IV, 445 (noot van Van Galen Last).
41. Stuk in het handschrift van Van Ravesteyn, s.a., AvR.
42. *Briefwisseling*, IV, 10, 11.
43. *Ibidem*. Hoewel we de leden van het Voorlopig Comité niet kennen, kunnen we als leidraad misschien gebruik maken van de lijst van Du Perron-Romein, III, 362, waar Loenen ontbreekt. Loenens naam verschijnt pas veel later in de correspondentie, vgl. de brief van het Comité van Waakzaamheid, 27 juli 1936, AvR.
44. KOHNSTAMM, *Nationaal-socialisme*.

nieuwe beginselverklaring die op 26 juni 1937 werd aanvaard. Nu immers het nationaal-socialisme in Nederland geen acuut gevaar meer vormde, diende Waakzaamheid, aldus een toelichting van Loenen, de acties te richten 'op die strevingen, die van welke zijde ook, het essentiële cultuurgoed der geestelijke vrijheid mede belagen'[45]. In overeenstemming daarmee werden in de beginselverklaring niet meer alleen nationaal-socialisten en soortgelijke groeperingen als vijanden van de vrijheid aangeduid. Men schreef dat 'in Nederland van verschillende zijden ernstige gevaren dreigen voor de vrijheid'. Daarnaast klonk in de nieuwe verklaring een nieuwe positieve toon: niet slechts was het de taak van de intellectuelen om de geestelijke vrijheid te verdedigen, zij moesten haar ook bevorderen. Toch bleef Waakzaamheid er van overtuigd dat het nationaal-socialisme het grootste gevaar vormde en bijzondere aandacht nodig had[46].

Toen men schreef over de gevaren komende van verschillende zijden, dacht men natuurlijk aan het communisme: in Rusland waren in januari 1937 een aantal trotskisten berecht. Maar men dacht niet alleen daaraan. Juist nu het nationaal-socialisme, verklaarde Pos, als politieke organisatie voorlopig is teruggeslagen, is verdubbelde waakzaamheid nodig. Zijn geest immers zal in allerlei vermommingen trachten door te breken: 'Hier komt nog iets anders bij. Er is sedert een aantal jaren een ebbing van de vrije geest in Nederland gaande, die tot heden in het nationaal-socialisme zich het duidelijkst toonde... Er is een algemene sfeer van ontmoediging, wrok, fanatisme en reactie, waarvan het nationaal-socialisme enkel de meest zichtbare exponent was en voorlopig blijft...'[47].

Ook in het manifest van november 1937 werd gewezen op deze vermommingen van het tijdelijk verslagen nationaal-socialisme. Daar was de zich 'over brede kringen van ons volk' uitbreidende leer van de rassensuperioriteit; de vergaderingen die onmogelijk gemaakt worden; tentoonstellingen die verboden worden; het niet willen verhuren van zaalruimte aan bepaalde groeperingen; het ingrijpen van de autoriteiten in radiouitzendingen en het verbod tot het spelen van bepaalde toneelstukken. Daarom, aldus het manifest, blijft Waakzaamheid waarschuwen en aandringen op behoedzaamheid. Het Comité zal zich blijven verzetten tegen iedere beperking van de essentiële democratische rechten. 'Wij trachten de gevoelens van redelijkheid en menselijkheid te beschermen en te activeren tegenover de opzweping der instincten, de afstomping van het kritisch vermogen en de invloed van gevaarlijke ideologieën. De morele en geestelijke weerstand van ons volk... willen wij ver-

45. POS, 'Comité van Waakzaamheid'; Bestuursvoorstel algemene ledenvergadering te Amsterdam, 26 juni 1937, AvR.
46. Nieuwe beginselverklaring, voor het eerst afgedrukt in H. VERWEY-JONKER, *De vrouw en het nationaal-socialisme* (Assen: Comité van Waakzaamheid, 1937, eerste reeks, brochure IX); vgl. *Manifest* (Comité van Waakzaamheid, november 1937) en *Bulletin*, 2 (Comité van Waakzaamheid, oktober 1937) punt 2.
47. POS, 'Comité van Waakzaamheid'.

sterken door bezinning op de waarde van de democratische geest voor de Nederlandse cultuur en door verdieping van inzicht in geschiedenis, toekomst en uitbreiding van onze vrijheden'[48]. Hier blijken de intellectuelen van het Comité zich dus te keren tegen een aantasting van de vrijheid door de rechts-confessionele regering-Colijn, die door haar ingrijpen in vele publieke zaken de democratie steeds meer belemmerde.

Op 1 oktober 1938 werd in Amersfoort de beginselverklaring nogmaals gewijzigd en werd duidelijker uitgesproken dat de democratie de enig aanvaardbare staatsvorm was. Zij bevatte nu namelijk de zinsnede: 'als overtuigde voorstanders der democratie...'[49]. Waarom deze herziening overigens juist op dat moment plaats vond, weet ik niet. In elk geval heb ik geen reden om te vermoeden dat zij toen al gebruikt werd om het communisme te bestrijden, zoals wel in 1939 gebeurde. Op de oktobervergadering gebeurde echter nog meer. Zoals de voorzitter van de Haagse afdeling, F.J.W. Drion, reeds een jaar eerder had voorgesteld, werd de naam van het Comité aangepast aan de zich wijzigende uitgangspunten; hij luidde nu: 'Comité van Waakzaamheid van Nederlandse intellectuelen'[50].

Dat Waakzaamheid in opzet een algemene beweging was, kunnen we heel duidelijk zien aan het bestuur van het eerste uur waarin rooms-katholieken als Van Duinkerken en Brom samenwerkten met socialisten als Proost en mevr. De Vries-Bruins, Tweede-Kamerlid en bestuurslid van de SDAP, en met mensen als Romein en Oerlemans die van hun communistische sympathieën geen geheim maakten. Oerlemans zat ook in het bestuur van het Wuppertal-comité, een communistische hulp organisatie. Daarnaast de met Romein bevriende Pos en Loenen, die hem in politiek opzicht na stonden. En tenslotte was daar de individualist Ter Braak.

Al spoedig na de oprichting onderging het bestuur belangrijke wijzigingen. Oerlemans, door *De Tijd* en *Het Volk* om zijn communistische gezindheid aangevallen, trad af en hielp het Comité zodoende uit een impasse[51]. Loenen nam zijn plaats en tevens die van Ter Braak als secretaris over, waarschijnlijk in oktober 1936[52]. Maar ook na het vertrek van Oerlemans bleef de mening bestaan dat Waakzaamheid communistisch zou zijn; het was om die reden dat reeds spoedig na de oprichting de rooms-katholieke geestelijken prof. dr. Titus Brandsma en mgr. dr. H.A. Poels uit

48. *Manifest*.
49. J. BAERT, *De vluchteling in Nederland* (Assen: Comité van Waakzaamheid, 1938, tweede reeks, brochure VIII); *Bulletin*, 7 (Comité van Waakzaamheid, oktober 1938) punt 1.
50. Wijziging beginselverklaring 1937, voorstel Drion, s.a., AvR. *Bulletin*, 2, punt 1; 7, punt 1.
51. *Briefwisseling*, IV, 444 vlg. (noot van Van Galen Last).
52. Mevr. A. Romein-Verschoor ontkent dat Ter Braak daadwerkelijk zijn secretarisfunctie heeft uitgeoefend. Dat zou in overeenstemming zijn met zijn eigen uitspraak slechts voor het decorum te dienen. Uit de correspondentie die Ter Braak met de uitgeverij Van Gorcum te Assen voerde, waarbij hij met uitgever H.J. Prakke de brochureuitgave regelde, blijkt echter heel duidelijk het tegendeel. Ter Braak aan Prakke, 8 augustus 1936, 3 september 1936, 21 september 1936. Op het briefpapier stond Oerlemans nog steeds als tweede secretaris vermeld.

het Comité traden, korte tijd later gevolgd door de rooms-katholieke bestuursleden Brom en Van Duinkerken. In een open brief lichtte Poels zijn besluit toe. Hij verklaarde zijn gebrek aan oplettendheid bij zijn toetreding tot het Comité te betreuren; toen hij de ledenlijst nauwkeurig was gaan bestuderen, zag hij snel in dat de deelname van zo vele Volksfronters die het katholicisme bestreden en geen front maakten tegen het bolsjewisme, het hem onmogelijk maakte in de groep te blijven[53]. In een voor Waakzaamheid geschreven brochure gaf Van Duinkerken een verklaring van zijn eigen vertrek en van dat van Brom. Het besluit daartoe, deelde hij mee, was zonder overleg met de geestelijken in het Comité tot stand gekomen. Wel hadden de bestuursleden vernomen dat aartsbisschop De Jong samenwerking van katholieken met ongelovigen, onder wie communisten, onraadzaam achtte omdat dit bij de geloofsgenoten misverstanden verwekken kon. 'Geheel vrijwillig hebben prof. Gerard Brom en ik het Comité verlaten, de inzichten van de Aartsbisschop eerbiedigend. Er is overleg gepleegd, geen bevel gegeven'[54]. De meeste rooms-katholieke leden zeiden nu hun lidmaatschap op, al bleven Brom en Van Duinkerken incidenteel hun medewerking in de vorm van lezingen geven[55]. De kritiek van Mussert in *Volk en Vaderland* en die van de rooms-katholieke pro-nationaal-socialistische *Nieuwe Gemeenschap* zal aan dit alles niet vreemd geweest zijn[56].

De plaats van de vertrokken katholieke bestuursleden werd door mr. J. Baert, in die tijd met linkse sympathiëen, mej. drs. A.W. Kersbergen, lid van de SDAP, en ds. J.J. Buskes ingenomen[57]. Baert nam het penningmeesterschap over van Loenen. Op de ledenvergadering van 1937 werd wegens de vermeerderde activiteiten besloten het bestuur uit te breiden en te streven naar provinciale vertegenwoordiging[58]. Op 24 september 1937 nam het bestuur de volgende nieuwe leden in zijn midden op: dr. J.F. Niermeyer uit Amsterdam, mediëvist, bevriend met Romein en als leraar een collega van Baert, prof. dr. S.C.J. Olivier uit Wageningen, die evenals Niermeyer militant antifascistisch was zonder overigens door politieke belangstelling te worden verteerd, en H. Sibbelee[59]. De laatste was eigenaar van een wa-

53. Brief van mgr. dr. H.A. Poels, 30 juli 1936. Rijks Instituut voor Oorlogsdocumentatie Amsterdam.
54. A. VAN DUINKERKEN, *Katholicisme en nationaal-socialisme* (Assen: Comité van Waakzaamheid, 1936, eerste reeks, brochure II) naschrift.
55. POS, 'Comité van Waakzaamheid'; *Volksdagblad:* interview met Pos. Vgl. de lezingen over Vondel en Multatuli in Amsterdam door van Duinkerken en Ter Braak (10 mei 1937, Aula G.U. Amsterdam), die in opzet onder de hoede van Waakzaamheid stonden; op aandrang van rooms-katholieken werden op de uitnodigingen de woorden Comité van Waakzaamheid echter doorgestreept.
56. *Volk en Vaderland* (3 juli 1936). Eind mei 1936 was het lidmaatschap van de NSB onverenigbaar verklaard met het gelovig katholiek zijn! *De Nieuwe Gemeenschap* (1936) ii, vii, viii/ix.
57. Oktober 1936.
58. *Bulletin*, 2; gesprek met dr. A.F. Mellink, 18 februari 1969.
59. O. NOORDENBOS, *Religie en nationaal-socialisme* (Assen: Comité van Waakzaamheid, 1937, eerste reeks, brochure VIII); *Bulletin*, 2, punt 2.

serij in Tiel, sympathiseerde met het communisme en was door Loenen en Romein bij het Comité betrokken[60]. In mei 1938 droeg Loenen het secretariaat over aan Niermeyer, maar bleef bestuurslid tot hij in 1939 ook voor die functie geen tijd meer had[61]. In zijn plaats werd de hoofdredacteur van *Het Utrechtsch Nieuwsblad*, mr. G.J. van Heuven Goedhart die met Baert samenwerkte in het vluchtelingenwerk, in het bestuur opgenomen. Op de ledenvergadering in 1939 legde Niermeyer zijn secretarisfunctie neer daar hij verhuisde naar Rotterdam, maar hij bleef bestuurslid. Mr. A.N. Kotting uit Amsterdam, geen politieke figuur maar wel leerling van Pos, nam zijn taak over. Als vertegenwoordiger van de studentenorganisaties van Waakzaamheid werd A.F. Mellink, een leerling van Romein en in die tijd sterk geporteerd voor het communisme, bestuurslid[62].

Het bestuur had dus ongetwijfeld een socialistische, linkse kleur; toch waren er onder de leden en eerste ondertekenaars van de beginselverklaring mensen van velerlei politieke overtuiging, van vrijzinnig-democraat (zoals prof. dr. D. van Embden en Kernkamp), confessioneel (zoals Buskes en mr. J.J. Schokking), en socialistisch, tot een partijcommunist als mr. A.S. de Leeuw[63]. Al waren de leden van het Comité dus met alle mogelijke politieke partijen verbonden, het Comité zelf was dat natuurlijk niet. ‘Ten opzichte van partijbelangen staat het Comité vrij, omdat het de vrijheid verdedigt’, schreef Pos in *De Groene*[64]. Gelijke woorden stonden in *Het Volksdagblad*, waarin in de eerste jaren regelmatig gegevens over Waakzaamheid opgenomen werden[65], terwijl ook de liberale pers, voornamelijk de *NRC* dat deed. Van rooms-katholieke en protestantse zijde echter klonk steeds opnieuw het verwijt dat Waakzaamheid communistisch zou zijn en ook *Het Volk* bleef daarvan overtuigd.

Organisatie en werkzaamheden

In zijn organisatie streefde het Comité naar veelzijdigheid. Er werden pogingen gedaan om afdelingen in het hele land te stichten; zij hadden het eerst succes in Rot-

60. Gesprek met dr. C.J. Vos, 28 mei 1969; verslag van drs. E.J. Harmsen, 25 januari 1970; gesprek Mellink.
61. NOORDENBOS, *Religie;* J. ROMEIN, *Het fascisme in de internationale politiek* (Rotterdam: Comité van Waakzaamheid, 1939, derde reeks, brochure I); J. VAN GELDEREN, *Totalitaire staten contra wereldhuishouding (Ibidem*, II); M. NORD, *Documentenoorlog* (*Ibidem*, III); W. BANNING, *Jongeren van Holland*, *weest solidair*! (*Ibidem*, IV); *Bulletin*, 5 (Comité van Waakzaamheid, 1938) punt 2; 6 (juli 1938) punt 3; 7.
62. Gesprek Mellink; *Bulletin*, 12 (Comité van Waakzaamheid, 1939); J. ROMEIN, *Het fascisme;* M. NORD, *Documentenoorlog;* Van Heuven Goedhart en Baert kenden elkaar ook door de uitgave van het anti-nationaal-socialistische blad *De Blaasbalg* waarvoor het Comité de gelden verstrekte en waarvan Van Heuven Goedhart hoofdredacteur was.
63. Notulen ledenvergadering Bentveld, 9 december 1939, in het bezit van dr. A.F. Mellink.
64. POS, ‘Comité van Waakzaamheid’; *Volksdagblad:* interview met Pos, Vgl. M. TER BRAAK ‘Verkeerde democratie. Hoe een legende ontstaat’, *De Groene* (4 december 1937).
65. *Volksdagblad*, 26 april, 10 mei, 12 november, 27 november 1937.

terdam[66]. In het eerste jaar ontstonden ook afdelingen in Het Gooi en Tiel[67]. Op 15 juli 1937 werd in Amsterdam een afdeling gesticht[68] en op 28 oktober in Den Haag[69]. Deze laatste zou volgens de secretaris ervan, H.W. Krop, met 2 à 300 leden de grootste worden. In de andere steden liep het minder vlot. Pas in 1938 was er sprake van activiteit in Utrecht, maar tot oprichting van een afdeling kwam het niet[70]. Wel kreeg Leiden er één op het eind van 1938[71].

Het programma van werkzaamheden dat Waakzaamheid zich voorstelde uit te voeren, werd door het Comité als volgt omschreven: publikaties in de pers, uitgave van brochures en zo mogelijk een periodiek; vorming van leesclubs, vak- en studiegroepen; het houden van vergaderingen; samenwerking met groeperingen die hetzelfde of een verwant doel nastreefden; alle andere wettige middelen die de actie ten goede konden komen[72].

Perspublikaties zijn er niet veel geweest, met uitzondering van *De Groene Amsterdammer* waarin van 2 oktober 1937 af regelmatig artikelen van Waakzaamheid verschenen. De zaken die in deze reeks werden aangeroerd, hadden echter slechts ten dele betrekking op de activiteiten van het Comité zelf. Met *De Groene* was een afspraak gemaakt die voorlopig voor vier maanden gold. Op 8 augustus 1938 verscheen het laatste artikel, na een lange stilte waar ik geen verklaring voor gevonden heb. Voortdurend werd er bij de leden van Waakzaamheid op aangedrongen zich op *De Groene* te abonneren ten einde de samenwerking te kunnen handhaven. De breuk die tenslotte met de redactie kwam, is misschien te wijten aan de vertroebelde verhouding. *De Groene* weigerde namelijk een artikel over de Ethiopische kwestie. Het kan ook zijn dat *De Groene* door gastvrijheid aan Waakzaamheid te geven te weinig nieuwe abonnees wierf om de zaak verder aantrekkelijk te maken. De perscommissie onder leiding van Niermeyer had bovendien grote moeite schrijvers voor de artikelen te vinden[73].

66. *Bulletin*, 2. Bestuursleden waren o.a. dr. O. Noordenbos, mevr. T. Koopmans-Wanningen, R.P. Sterkenburg.
67. *Bulletin*, 2.
68. *Ibidem.* Bestuurslid was o.a.E. Messer.
69. *Ibidem;* 3 (november 1937). Verslag H.W. Krop 21 januari 1970.
70. *Bulletin*, 6; 7.
71. *Ibidem*, 9 (december 1938).
72. *Het Vaderland* (30 juni 1936, avondblad).
73. Vgl. *Bulletin*, 2; 3 en het artikel over 'De Ethiopische Kwestie' in *Bulletin*, 4 (januari 1938). PROF. POS schreef de inleiding op de reeks artikelen die in *De Groene* verschenen. Het betreft de volgende artikelen: PROF. DR. H.J. POS, 'Het Comité van Waakzaamheid. Wat het is en wat het wil' (21 augustus 1937); PROF. DR. H.J. POS, 'Geboeide Vrijheid' (2 oktober 1937); DR. J.F. NIERMEYER, 'Crypto-fascisme' (16 oktober 1937); DS. J.J. BUSKES JR, 'Het krijgsplan der demonen' (30 oktober 1937); MR. J. BAERT, 'De gepantserde wagen' (6 november 1937); DR. J.F. NIERMEYER, 'Nog eens: Crypto-fascisme' (20 november 1937); MENNO TER BRAAK, 'Verkeerde democratie. Hoe een legende ontstaat' (4 december 1937); PROF. DR. J.J.L. DUYVENDAK, 'Japan en de Chinese beschaving' (25-12-1937); MENNO TER BRAAK, 'Achter maskers en rook' (25-12-1937); DR. J.F. NIERMEYER, 'Aan wie wij onze koloniën danken' (8 januari 1938); DR. J. SCHRIJVER, 'Humanitaire hulp of politiek?' (22 januari 1938); PROF. DR. H.J. POS, 'De existentie-filosofie als maatschappelijke houding' (12 februari 1938); J. PRONT, 'Het Derde Rijk en de Nederlandse cultuur' (26 februari 1938); G. VAN VEEN, 'Martelaar of wegbereider? Psychisch vacuum, hèt gevaar' (12 maart 1938); PROF. DR. H.J. POS, 'De Prometheus-idee en de reactie' (6 augustus 1938).

Aan de leden werden op onregelmatige tijden in totaal veertien Bulletins over de activiteiten van het Comité toegezonden[74]. Een periodiek heeft Waakzaamheid nooit uitgegeven. Bestuur en leden trokken geregeld het land in om de bedoeling van Waakzaamheid te verduidelijken en leden te werven. In 1938 werd in de brochures een aanmeldingskaart aangebracht. Het aantal leden lag in de hele periode waarschijnlijk tussen de 1000 en 1200 wat in vergelijking met de ruim 8000 intellectuelen van Vigilance respectabel genoemd kan worden[75]. In november 1936 werden een 80.000 pamfletten verzonden aan Nederlandse intellectuelen waarin er bij hen op aangedrongen werd zich als lid op te geven[76]. In november 1937, na wijziging van de beginselverklaring, werd dat herhaald. De oplage bedroeg nu meer dan 80.000 exemplaren[77]. Resultaten van de wervingsacties zijn mij niet bekend. Algemene ledenvergaderingen vonden jaarlijks plaats, in Amsterdam (1937), Amersfoort (1938) en 's-Gravenhage (1939)[78].

De afdelingen Rotterdam, Het Gooi, Tiel, Den Haag, Amsterdam en Leiden hielden zich bezig met allerlei werk, zoals het venten met brochures en het organiseren van bijeenkomsten waar onder anderen de hoofdbestuursleden lezingen hielden. Onder de sprekers vinden we Ter Braak, prof. dr. P. Valkhoff, Van Heuven Goedhart, Proost, Pos, Van Ravesteyn en Garmt Stuiveling.

Dank zij de contributies van de leden, de opbrengst van de brochures en niet te vergeten de donaties, was Waakzaamheid in staat verschillende activiteiten te ontplooien. De financiën vormden echter een moeilijk punt. De minimumcontributie bedroeg *f* 1, - per jaar, welk bedrag op de vergadering van 26 juni 1937 werd verhoogd tot *f* 1,25. Herhaaldelijk drong Baert in de Bulletins op een hogere bijdrage aan en klaagde hij over de onbevredigende binnenkomst van de contributies. Slechts dank zij donaties was het mogelijk om wat meer te doen dan brochures uitgeven en administratie voeren. Waakzaamheid slaagde er overigens niet eens in de oprichtingskosten af te lossen. In het begin was de nood zo hoog dat het in juni 1936 opgerichte Comité pas in oktober voldoende geld in kas had zodat de eerste activiteiten konden beginnen[79].

74. Slechts *Bulletin*, 11, heb ik niet kunnen vinden.
75. *Ibidem*, 7; 8 (november 1938); vgl. DE JONG, *De bezetting*, I, 26 en *Briefwisseling*, IV, 66-67.
76. *Bulletin*, 13 (oktober 1939); *Pamflet Universitaire Vrijheidsweek* (november 1937).
77. *Bulletin*, 2; 3 (november 1937); 12.
78. *Ibidem*, 2; 7; 12; gesprek met Mellink.
79. Zie de brochures van de eerste reeks en J. BAERT, *De vluchteling; Bulletin*, 3; 10, punt 1. Baert verklaarde dat de financiële positie van het Comité voortdurend goed was geweest: gesprekken met Baert op 10 april 1969 en op 29 december 1970. Het tegendeel blijkt duidelijk uit *Bulletin*, 3. Zie voor de moeilijke financiële toestand ook *Ibidem*, 12; 13; vgl. ook de brief van het Comité van Waakzaamheid aan de leden, 15 juli 1936, in AvR en *Briefwisseling*, IV, 44 vlg., 55.

Bij de oprichting werden uitsluitend afgestudeerden en maatschappelijk gevestigde intellectuelen opgewekt tot deelname. Het manifest van november 1937 richtte zich ook tot de studenten. Bovendien werd aan de universiteiten een 'Universitaire Week voor Vrijheid en Wetenschap' georganiseerd, nadat eerst aan alle studentenbladen een artikel was aangeboden om de studenten die zich over het algemeen ver van alle politieke en ideologische kwesties hielden, met de neus op de onrustbarende feiten te drukken. Het is wel merkwaardig dat slechts het Amsterdamse *Unitas* en het Groningse *Der Clercke Cronike* dit artikel, 'Student en geestelijke vrijheid', opnamen[80]. In deze publikatie stelde Waakzaamheid voorop dat haar actie niet tegen een politieke partij gericht was, maar diende tot bezinning op de historie en het wezen van onze geestelijke beschaving en tot verdieping en behoud van de daarin gevonden waarden. Slechts zulk een bezinning zou de inspiratie geven tot strijd tegen elke ideologie die de cultuur aan een bepaalde staatsopvatting en aan de staat zelf ondergeschikt wilde maken. In de Vrijheidsweek van 10 tot 18 november vonden in Amsterdam, Delft, Groningen, Leiden, Rotterdam, Utrecht en Wageningen openbare bijeenkomsten plaats, waar Pos, Ter Braak, Van Ravesteyn, Loenen, prof. mr. W.A. Bonger, prof. mr. H.R. Hoetink en prof. dr. H. Bolkestein spraken over 'Vrijheid en wetenschap'[81]. Het succes was betrekkelijk groot; vele studenten traden tot Waakzaamheid toe en organiseerden in Amsterdam, Den Haag (Delft), Rotterdam (pas in 1938), Utrecht (tweede helft 1938) en Leiden studentengroepen van Waakzaamheid. In Groningen lukte dat niet, waarschijnlijk door de excentrische ligging, maar er waren wel studentenleden in Groningen en *Der Clercke Cronike* besprak de brochures van Waakzaamheid met grote regelmaat[82].

In juli 1938 en 1939 hielden de studenten-leden een kamp in Stroe[83] en op 25 en 26 februari 1939 een universitaire studieconferentie over 'De totalitaire staat' op Woudschoten, waar 170 mensen aan deelnamen en waar gesproken werd door prof. dr. Ph. Kohnstamm, Romein, Ter Braak en prof. J. van Gelderen[84]. Ook voor de studentenafdelingen traden deze sprekers op. In de laatste maanden van 1939 organiseerden de studentengroepen openbare lezingen in Leiden en Amsterdam die veel succes hadden. Er waren er meer voorzien, maar die konden door de opheffing van Waakzaamheid niet plaats hebben[85]. Het is opmerkelijk dat de studenten,

80. *Bulletin*, 2, punt 5; 3, punt 3; *Der Clercke Cronike* (6 november 1937).
81. *Pamflet; Manifest; Bulletin*, 3. Vgl. de brief van Loenen aan Van Ravesteyn, 6 november 1937, AvR, en *Volksdagblad* (12 november 1937).
82. *Bulletin*, 3, punt 3; 6, punt 4; 7, punt 3; 9, punt 5. Vgl. *Der Clercke Cronike*, 29 mei, 5 juni, 6 november, 27 november 1937, 2 april, 30 april, 7 mei 1938.
83. *Bulletin*, 6, punt 4; gesprek met Mellink.
84. *Ibidem; Bulletin*, 10, punt 3; Verslag in *Propria Cures* van A.F. MELLINK een week na de conferentie te Woudschoten op 25 en 26 februari 1939; drie syllabi van de lezingen, in het bezit van dr. A.F. Mellink.
85. Gesprek Mellink; brief van Waakzaamheid Amsterdam van 29 december 1939, in het bezit van dr. A.F. Mellink. Vgl. *Bulletin*, 13 en *Het volk* (21 november 1939, ochtendeditie).

voorzover ik kon nagaan, bepaald niet konden rekenen op belangstelling van de universitaire besturen. Aan de studentenafdeling te Leiden, onder leiding van het huidige lid van de Hoge Raad mr. H. Drion bijvoorbeeld, werd voor een lezing van Bonger een universiteitszaal geweigerd met het argument dat een rijksuniversiteit voor een politieke bijeenkomst geen ruimte beschikbaar kon stellen[86.]. Tijdens de Vrijheidsweek werd alleen in Utrecht een universitaire ruimte gebruikt; Kernkamp zat hier de bijeenkomst voor. De Senaat van de Amsterdamse Universiteit wees een verzoek van de studentenafdeling Amsterdam om erkenning als studentenvereniging voorlopig af, omdat hij de politieke strijd, zoals die door Waakzaamheid werd gevoerd, buiten de universiteit wilde houden. Door de opheffing van Waakzaamheid kwam het nooit tot een definitieve beslissing over deze kwestie[87.].

Wat de andere activiteiten van het Comité betreft, vermeld ik dat in de School voor Wijsbegeerte in Amersfoort een aantal studieconferenties werden georganiseerd, bijvoorbeeld in oktober 1938 ten tijde van de München-crisis, waar men sprak over Spanje, het vluchtelingenprobleem en Tsjecho-Slowakije. De Tsjechische[88.] zowel als de Spaanse kwestie hadden voortdurend de aandacht van het Comité. Olivier bracht zelfs namens Waakzaamheid en op verzoek van de Spaanse regering een bezoek aan dat land. In dit verband onderhield Waakzaamheid nauwe contacten met de organisatie ‘Hulp aan Spanje’, waarvan het Rotterdamse lid van Waakzaamheid, dr. O. Noordenbos, voorzitter was[89.]. Ook met betrekking tot het vluchtelingenprobleem - na 1937 verscherpten de acties tegen de Joden -, ontplooide Waakzaamheid velerlei activiteiten. Zij gaf steun aan alle mogelijke pogingen om het asielrecht voor politieke vluchtelingen, dat door de regering-Colijn wegens het grote aantal werklozen en vrees voor groeiend antisemitisme op beschamende wijze beperkt was, te verruimen. De leden werd om daadwerkelijke hulp verzocht[90.]. Het Comité richtte een commissie voor het vluchtelingenwerk op, die onder leiding van F.J.W. Drion, Van Heuven Goedhart en mr. G.C.M. van Nijnatten kwam te staan. Op 26 en 27 november 1938 begaf deze commissie zich naar de Duitse grens voor onderzoek en constateerde dat ‘aan vluchtelingen in elledige toestand de toegang tot ons land werd geweigerd [en] dat de aan de grensautoriteiten verstrekte instructies met een menselijke behandeling der vluchtelingen geen rekening houden,

86. Brief van prof. mr. H. Drion, 12 februari 1969. De studentenafdeling Leiden, die verder weinig activiteiten heeft ontplooid, telde een twintigtal leden.
87. Gesprek met Mellink; verslag Senaatsvergadering G.U. Amsterdam (11 december 1939).
88. Verslag Mellink (februari 1969); *Bulletin*, 7; 9. Vgl. *Het Volk* (4 oktober 1938, ochtendeditie).
89. *Bulletin*, 7; 2, de punten 7 en 9; 4, punt 3, 5, 6. Vgl. *Ibidem*, punt 3; 10, punt 8. Het is overigens onjuist te veronderstellen, zoals wel gedaan is, dat de oprichting van Waakzaamheid iets te maken had met de Spaanse burgeroorlog, die pas in juli 1936 begon.
90. *Ibidem*, 5, punt 3 en 7; 6, punt 3; 8; 9, punt 3. Vgl. BAERT, *De vluchteling*, 14. Eveneens *Utrechtsch Nieuwsblad* (8 december 1938); *NRC* (13 en 17 november 1938); *Het Vaderland* (18 november 1938, avondblad).

aangezien zij onmiddellijke terugzending voorschrijven wanneer niet aan alle formaliteiten is voldaan'. Het verslag, dat aandrong op toelating van alle vluchtelingen, resulteerde in een interpellatie in de Tweede Kamer door ir. J.W. Albarda, zonder succes overigens, en in het verzoek van Colijn om een onderhoud met Pos en Van Heuven Goedhart, waarin hij verklaarde dat de regering slechts in 'uiterste noodgevallen' vluchtelingen toe zou laten. Een aantal hoogleraren zond onder indruk van het rapport aan de leden van de Eerste Kamer een adres waarin zij hun vroegen de regering op haar schijnheilige houding ten aanzien van de Joodse vluchtelingen te wijzen. Baert schreef in december 1938 een brochure over het vluchtelingenvraagstuk die werd toegezonden aan de Kamerleden en de grensgemeenten[91].

Ook in andere gevallen gaf Waakzaamheid blijk van haar gezindheid, zoals bij het verbod aan de Zwitserse theoloog Karl Barth om, begin 1939, op een besloten vergadering van theologische studenten in Amsterdam waar hij sprak, te antwoorden op een tweetal vragen die volgens de regering een politiek karakter hadden. Het Comité stuurde zijn leden een brief waarin het zich verzette tegen een beleid dat Nederland van een internationale theologische gedachtenwisseling afsloot en verzocht hun een verklaring van die strekking te ondertekenen die ter kennis van de regering werd gebracht[92]. Het Comité keerde zich ook tegen de regering toen deze het initiatief nam het Italiaanse keizerrijk Ethiopië te erkennen. Het deed dat in een artikel voor *De Groene* dat de redactie echter weigerde - ik wees daar al op - waarschijnlijk uit vrees dat zijn lezers er negatief op zouden reageren. Het Comité wekte toen zijn leden op, ingezonden stukken naar de dagbladen te zenden om in deze zaak een 'openbare mening' uit te laten komen[93].

Al met al toonde het Comité zich op veel terreinen en vele manieren actief. Het accentueerde bovendien zijn algemene karakter door in zijn Bulletins buitenlandse democratische manifesten te publiceren[94] en regelmatig contacten te onderhouden met Vigilance en Paix et Démocratie in Frankrijk, met de afdeling van Vigilance in Brussel, de voornamelijk Vlaamse VVAI (Vereniging van Vlaamse Antifascistische Intellectuelen)[95] en het Engelse For Intellectual Liberty[96].

91. *Bulletin*, 9, punt 3; 13. Adres van professoren aan de Eerste Kamer (uitgegeven door studentengroepen van Waakzaamheid, s.a., s.l.); gesprek met Mellink.
92. Brief van het Comité van Waakzaamheid aan de leden. Rijks Instituut voor Oorlogsdocumentatie Amsterdam. Comité van Waakzaamheid. Documenten II (Doc. II) 5 april 1939.
93. *Bulletin*, 4, punt 2.
94. *Ibidem*, 10, punt 7; 5, punt 6.
95. *Ibidem*, 6, punt 8.
96. Vanzelfsprekend bestonden er ook internationale contacten op het terrein van de vluchtelingenhulp. Ook de studenten hadden internationale verbindingen.

Brochures.

In totaal publiceerde Waakzaamheid vierentwintig brochures[97], de eerste twintig in nauwe samenwerking met uitgeverij van Gorcum te Assen. Misschien was dat wel haar belangrijkste arbeid[98]. Over de verkoop kan ik niet meer zeggen dan dat zij volgens velen bevredigend was. De eerste reeks van tien brochures was enigszins theoretisch van aard. De schrijvers analyseerden het nationaal-socialisme om de Nederlandse intellectuelen te doen inzien hoe gevaarlijk en irrationeel het was. Zij immers moesten oog krijgen voor de dreiging en daarna het Nederlandse volk wakker schudden. Ik zal de meeste ervan kort bespreken om een indruk te geven van de redeneertrant.

In de eerste brochure, getiteld *Het nationaal-socialisme als geestelijk gevaar*, bestudeerde Ph. Kohnstamm het nationaal-socialisme als een reactie op negentiende-eeuws individualisme, intellectualisme en cosmopolitisme. Hij waarschuwde met kracht tegen het gewelddadige, primitieve, eenzijdige karakter van de leer en de technisch ver ontwikkelde propaganda. Zijn betoog kwam neer op een warm pleidooi voor de democratie. Anton van Duinkerken liet in zijn *Katholicisme en nationaal-socialisme* religieuze motieven prevaleren: tegenover het nationaal-socialisme plaatste hij het katholicisme met zijn liefdeleer, zijn overwinning van de instincten door de rede in dienst der liefde. Dr. G. Horreüs de Haas vond in zijn bespreking van Alfred Rosenbergs *Der Mythus des XXen Jahrhunderts*, die als vierde brochure van Waakzaamheid verscheen, het nationaal-socialisme niet onbegrijpelijk maar evenmin gerechtvaardigd. Wetenschappelijk valt er met het begrip ras nog weinig te beginnen maar wat men er ook onder verstaan wil, steeds moet, ondanks alle belangstelling voor het bijzondere, het algemene en universele blijven overheersen. Want er is slechts één gerechtigheid en waarheid; godsrijk en mensheid zijn geen lege leuzen, maar lichtende ideeën, waarin onze bestemming ligt. Duitslands verloochening van deze waarden verklaarde Horreüs uit het feit dat de overwinnaars deze principes bij de Vrede van Versailles zelf schonden en uit de vastberadenheid van de nationaal-socialistische leiders om de waarheid en menselijkheid te verstik-

97. Niet besproken brochures zijn: *Antisemitisme en nationaal-socialisme in Nederland* (Assen: Comité van Waakzaamheid, 1936, eerste reeks, brochure III); PROF. MR. H.R. HOETINK, *De vrijheid der wetenschap* (*Ibidem*, 1938, tweede reeks, brochure I); DR. D. LOENEN, *De Griekse grondslagen van de vrijheid* (*Ibidem*, V); WENDEL VON DER AU (pseud.), *Literatuur onder het hakenkruis* (*Ibidem*, 1939, X).

98. De eerste twintig brochures werden uitgegeven door de uitgeverij Van Gorcum te Assen. Uit de correspondentie van Ter Braak met de huidige prof dr. H.J. Prakke, directeur van Van Gorcum, - in diens bezit - en uit verklaringen van Prakke blijkt dat de laatste een belangrijke rol heeft gespeeld. Van Gorcum gaf voor eigen rekening en risico de brochures uit en betaalde aan de auteurs zelfs een klein honorarium. De redactiecommissie bestond uit Ter Braak, Pos en Romein. Prof. Prakke wijst er met nadruk op dat het Ter Braak was die namens het Comité het contact met de uitgever onderhield: gesprek met prof. dr. H.J. Prakke van 29 oktober 1970 en brief van prof. Prakke, 31 oktober 1970. Vgl. noot 52.

ken. In een dubbelnummer (5/6) *Het nationaal-socialisme als bedreiging van de Kerk* schetste J.J. Buskes hoe de protestantse en de roomskatholieke kerken in Duitsland, die eerst zelf om een redder, een Führer riepen, daarna gedwongen werden uit te groeien tot een nationale kerk, volledig gehoorzaam aan de nationaalsocialistische eisen. Daar kwam nu verzet tegen op, maar waarschijnlijk was het al te laat. Zo'n gevaar bedreigt ook Nederland. Daarom moeten de Nederlandse kerken op hun hoede zijn, vooral nu velen binnen die kerken Hitler-Duitsland niet uitdrukkelijk blijken af te wijzen.

De brochure die misschien wel de meeste indruk heeft gemaakt, was nummer 7: Menno ter Braak's beroemde essay over *Het nationaal-socialisme als rancuneleer*. Het is onnodig zijn beschouwing hier samen te vatten. Ter Braaks conclusie was dat de democratie superieur is aan alle andere stromingen. Het nationaal-socialisme is de volledige emancipatie van het ressentiment dat de democratie en het socialisme aan bepaalde spelregels bonden en zo wisten te styleren. Zodra men het nationaalsocialisme zal proberen te styleren, zal blijken dat het naast ressentiment en de daaruit volgende revolverpolitiek niets is! In de achtste brochure, *Religie en nationaalsocialisme*, verklaarde O. Noordenbos hoe het nationaal-socialisme door zijn religieuze karakter, zijn primitiviteit en spontaniteit en zijn anti-intellectualisme aantrekkelijk kon worden: een pseudo-religie van haat, van grof materialisme dat een mystiek karakter heeft aangenomen. In de negende brochure, *De vrouw en het nationaal-socialisme*, constateerde Mevrouw H. Verwey-Jonker dat de nationaalsocialistische en fascistische partijen een gelijkstelling van man en vrouw afwijzen. De laatste brochure van de eerste reeks, *Onderwijs en nationaal-socialisme*, schreef mej. A.W. Kersbergen. Zij maakte duidelijk dat ook het onderwijs volledig aan de partij ondergeschikt werd gemaakt.

Zoals ik reeds opmerkte, overheerste in deze eerste reeks de theoretische analyse van het nationaal-socialisme. In de tweede reeks, uitgegeven in 1938 en 1939 en dus na de nederlaag van de NSB, speelde de actualiteit een veel belangrijker rol. Ook hier zal ik volstaan met enkele voorbeelden. Dr. Hk. Brugmans schreef over *Spanje en de democratie* (2e reeks, nr 2), Buskes over de tegen Kapelaan Rossaint en Ds. Niemöller in het Derde Rijk gevoerde processen (2e reeks, nr. 3). In de zevende vinden we het oordeel van Eden en Churchill over *De 'vrede' van München*, in de achtste een beschouwing van J. Baert over *De vluchteling in Nederland*, waarmee de schrijver wilde aantonen dat het Nederlandse volk bereid was hulp te bieden, maar de regering dit weigerde om te verhoeden dat het antisemitisme groeien zou. Jan Romein schreef de vierde brochure, *De sociale en economische grondslagen van het fascisme*[99.], waarin het fascisme gezien werd als een verschijningsvorm van het kapitalisme in zijn laatste imperialistische fase. In de fascistische staat immers werkt het

99. In het najaar van 1937 als rede uitgesproken voor de Bond van kunstenaars voor kulturele rechten.

kapitalisme beter dan in de democratie, aangezien de staat de autarkie bevordert. Maar de autarkie leidt tot verheviging van het imperialisme en dus tot een oorlog waarin het fascisme onder zal gaan. Romeins grootste zorg was de morele verwildering die hij na die oorlog verwachtte. Juist daarom moesten de antifascisten strijden tegen een oorlog en tijd winnen voor de toekomst. In de zesde brochure van de tweede reeks, *Democratie en selectie*, trachtte W.A. Bonger te bewijzen dat er geen reden was voor één van de verwijten die aan de democratie werden gedaan, namelijk dat zij onselectionistisch zou zijn en een heerschappij van onbekwamen opleverde. Bonger toonde historisch aan dat selectie inherent is aan de democratie. De negende brochure was van H.J. Pos, *Vrijheid*, *staat*, *mensheid*. Uitgaande van Kants vrijheids-idee, sprak Pos de verwachting uit dat de ziekte van onvrijheid, waaraan de mensheid lijdende was, een tussenstadium vormde naar een hogere fase van vrijheid, namelijk menselijke eenheid.

Van de derde reeks verschenen, door de opheffing van Waakzaamheid en het uitbreken van de oorlog, slechts vier nummers[100.]. De eerste twee bevatten de door Jan Romein en J. van Gelderen op de Woudschotense studieconferentie van februari 1939 gehouden lezingen, *Het fascisme in de internationale politiek* en *Totalitaire staten contra wereldhuishouding*. In de derde brochure droeg Max Nord uit blauw-, wit- en bruinboeken feiten aan om de lezer in staat te stellen zijn mening te bepalen. De laatste brochure was van dr. W. Banning en had tot titel: *Jongeren van Holland*, *weest solidair*! Hij deed een beroep op de jonge generatie die later aan de democratische vrijheid in internationale verbondenheid gestalte moest geven om leugen en egoïsme, die tot oorlog leiden, te voorkomen.

Waakzaamheid, NSB en eenheid door democratie.

Natuurlijk reageerde fascistisch en nationaal-socialistisch Nederland op de oprichting van Waakzaamheid. *Volk en Vaderland*, de krant van de NSB, schreef met spot over de rooms-katholieke leidsmannen die zich in het Comité in het gezelschap van ‘een uitgezocht stel communisten en cultuurbolsjewieken... mitsgaders een uitgelezen schare marxisten en cultuurondermijners van minderen rang’ begeven hadden en zo een katholiek-communistisch volksfront schiepen. Uiteraard trachtte de NSB met dit soort suggesties een wig in het Comité te drijven; het veronderstelde communistische karakter ervan zou de rooms-katholieken afschrikken en in ver-

100. De resterende vier brochures verschenen bij de uitgeverij Nijgh en Van Ditmar te Rotterdam; tussen Waakzaamheid en Van Gorcum (i.c. Prakke) was het tot een breuk gekomen omdat ook Prakke communistische invloed op Waakzaamheid veronderstelde. Opvallend is dat deze breuk reeds voor het Duits-Russische pact tot stand kwam. In de algemene vergadering van juli 1939 werd de band met de nieuwe uitgever bekend gemaakt: *Het Volk* (3 juli 1939, avondeditie).

warring brengen[101]. Na deze eerste aanvallen verscheen in *Volk en Vaderland* maar weinig meer over Waakzaamheid[102]. Zij wordt een keer een hospitaal onder intellectuele vlag genoemd waarvan nog niet bekend is wie er verpleegd zullen worden[103]. In maart 1939 werd Menno ter Braak op de korrel genomen, een demagoog die de Joden wilde behagen, het voorbeeld van de moderne intellectueel, bloedarm, wars van elke geestdrift, die hooghartig aan de massa voorbij gaat. 'Wie zijn verstand heeft, zal bij zoveel dilettantisme en zoveel zelfoverschatting nu toch moeten inzien dat "democratie" in de harde werkelijkheid niets dan een leeg woord is'[104]. Ook werd Romeins brochure *Het fascisme in de internationale politiek* besproken en hetzij opzettelijk misleidend, hetzij ontstellend naïef en oppervlakkig genoemd. 'Dat een man, die geschiedenis doceert, geen andere consequentie ziet, dan dat de democratie elk overleg met het fascisme afwijst, is hoogst ernstig. Zo'n oordeel is alleen mogelijk, als men droomt van een nieuw Versailles, dat na een nieuwe hel, waaraan miljoenen mensenlevens worden geofferd, aan de "as" moet worden opgelegd. Ziedaar dan het verborgen doel der "Waakzaamheid" - in naam van vrede en menselijkheid'[105].

Veel ingewikkelder was de relatie van Waakzaamheid met de beweging die in 1935 werd opgericht onder de naam Eenheid door Democratie (EDD). Aangezien Waakzaamheid in principe verklaard had samenwerking met organisaties die soortgelijke doelstellingen hadden, op prijs te stellen, zou zij eigenlijk contact met EDD hebben moeten zoeken. En gezien het feit dat een van de initiatiefnemers van EDD, ir. W. Schermerhorn, de beginselverklaring van Waakzaamheid van 1936 ondertekende en een ander vooraanstaand lid, prof. P. Geyl, voor Waakzaamheid lezingen hield, leek dat ook mogelijk[106]. In feite echter constateren we een voortdurende strijd tussen beide organisaties. De oorzaak daarvan was dat EDD niet alleen antifascistisch, maar ook anticommunistisch was. EDD, evenmin als Waakzaamheid aan een politieke partij gebonden, was veel massaler van opzet. Zij kreeg tenslotte een 30.000 leden en vond die aanhang voornamelijk links. Het gaat mij echter niet om EDD zelf maar om haar verhouding tot Waakzaamheid.

Waakzaamheid moest zich reeds kort na haar oprichting bij monde van haar secretaris Oerlemans verdedigen tegen een beschuldiging van EDD, dat zij de antinationaal-socialistische actie schaadde door deze op een eigen wijze te voeren en zo

101. *Volk en Vaderland* (3 juli 1936); vgl. noot 56. Hier kunnen we ook wijzen op de correspondentie tussen de Duitse gezant in Den Haag Zech en diens regering in Berlijn over het Comité, cf. de brieven betreffende de oprichting en het uittreden van de rooms-katholieken in Doc. II, 6 juli 1936, 30 juli 1936.
102. *Briefwisseling*, IV, 42-43. Gedicht van GEORGE KETTMANN JR. in *Volk en Vaderland* (3 juli 1936).
103. *Ibidem* (10 juli 1936).
104. *Ibidem* (24 maart 1939).
105. *Ibidem* (1 september 1939).
106. Vgl. voor Ter Braaks houding ten opzichte van EDD, *Briefwisseling*, IV, 66-67, 72, 91.

verdeeldheid te zaaien[107]. De kern van het conflict was ongetwijfeld de vraag of, zoals EDD wenste, het communisme met gelijke kracht bestreden moest worden. Het Comité meende van niet en weigerde zich tegen de dictatuur in het algemeen en het communisme in het bijzonder uit te spreken. Toch zocht Waakzaamheid herhaaldelijk samenwerking, al hield zij aan haar eigen werkmethode tegenover de massabeweging EDD vast. Het Comité erkende dat het leden telde die met het communisme sympathiseerden, maar dezen waren desalniettemin overtuigde voorstanders van gewetensvrijheid. 'Bovendien: het moet een ieder duidelijk zijn, dat het Comité zich opwerpt als medestrijder voor de handhaving en ontwikkeling van de verworven democratische en culturele rechten'[108].

Het was blijkbaar niet aan ieder duidelijk. EDD zag in Waakzaamheid een communistische mantelorganisatie en weigerde samenwerking[109]. Vooral na de nederlaag van de NSB bij de verkiezingen van 1937 kreeg EDD meer gelegenheid haar energie te richten tegen de dictatoriale ideologie van het communisme. Waakzaamheid werd daarvan het slachtoffer. Zij verdedigde haar standpunt echter met kracht. Ter Braak bijvoorbeeld verweet EDD in zijn brochure simplistisch te redeneren toen zij communisten en nationaal-socialisten over één kam scheerde[110]. Dat deed ook Pos in een artikel in *De Groene* van 21 augustus 1937. De gelijkstelling van communisten en nationaal-socialisten doet aan de waarheid te kort. Het is niet moeilijk met die dubbele leus duizenden te verzamelen, maar een beweging van intellectuelen pleegt verraad aan haar wezen wanneer zij emoties tot richtsnoer van haar actie neemt. In december 1937 hield Ter Braak zich in *De Groene* opnieuw met EDD bezig. De verhouding was toen bijzonder slecht. Ter Braak wees er op dat EDD haar succes te danken had aan een paar suggestieve leuzen. Al kon zij niet bewijzen dat Waakzaamheid hand- en spandiensten aan Moskou verleende, toch bleef zij insinueren en waarschuwen[111].

In 1938 werden door Waakzaamheid weer pogingen ondernomen om tot een betere verstandhouding te komen. Toen immers traden de voorzitter van EDD, ds. H. Faber en de secretaris ir. W. Ritmeester, die de anticommunistische pointe scherp geslepen hadden, af. In mei nam Schermerhorn het voorzitterschap op zich. In een gesprek met mevrouw De Vries-Bruins bevestigde hij dat hij de wijze waarop EDD zich tegen Waakzaamheid had gekeerd ongewenst vond, zoals zij verklaarde op de

107. Brief aan de leden van het Comité van Waakzaamheid, 27 juli 1936, AvR.
108. *Ibidem; Bulletin*, 1.
109. *Briefwisseling*, IV, 483, 484 (noot van Van Galen Last).
110. TER BRAAK, *Het nationaal-socialisme*.
111. *De Groene* (4 december, 25 december 1937); Vgl. *Bulletin*, 4, waarin het bestuur van Waakzaamheid na de noodzakelijke verdediging van Ter Braak schreef niet weer voornemens te zijn in het strijdperk te treden met verwante organisaties. Vgl. eveneens *Volksdagblad:* interview met Pos. Ook Baert stelde pogingen in het werk om tot een betere verstandhouding te komen, hetgeen wederom mislukte: gesprek met Baert. Het tijdstip van zijn activiteit is echter niet vast te stellen.

algemene vergadering in oktober 1938[112]. Het hielp niets. EDD bleef in Waakzaamheid de communistische kleur wantrouwen en achtte Romein in de eerste plaats voor die gezindheid verantwoordelijk. Dit ondanks het feit dat deze in een interview met het communistische *Volksdagblad* het werk van EDD uiterst nuttig noemde in de strijd tegen het fascisme[113].

Waakzaamheid, communisme en ondergang.

Hoe stond het in werkelijkheid met het communisme waarvan Waakzaamheid, zeker niet alleen door EDD, beschuldigd werd? Ook bijvoorbeeld de socialist Jacques de Kadt deed dat in het tijdschrift *De Nieuwe Kern*, waarin hij schreef dat de stalinisten in Waakzaamheid kennelijk de touwtjes in handen hadden. In wezen was het doel van Waakzaamheid volgens hem dan ook niet het samenbrengen van intellectuelen tegen het fascisme, maar het vergiftigen van antifascistische intellectuelen met Moskous venijn[114]. Het was bepaald niet toevallig dat deze kwestie in de polemiek zo'n betekenis kreeg. Ook in de kring van Waakzaamheid zelf immers speelde zij een rol. Al vóór haar oprichting rees de vraag of zij zich ook tegen het communisme moest keren, dat velen minstens zo dreigend leek als nationaal-socialisme en fascisme[115]. Ik vermeldde reeds dat de communistische Oerlemans even later aftrad om de achterdocht niet te vergroten[116]. Ook besloot het bestuur van Waakzaamheid een aangekondigde brochure van dr. J.L. Snethlage, die als stalinist bekend stond, niet uit te geven. Dit was voor de christelijk-historische Schokking niet voldoende. Hij trok een brochure die hij voor Waakzaamheid geschreven had in, toen hij overtuigd raakte van haar communistische karakter[117]. In het begin van 1937 dreigde een hevige crisis als gevolg van de weigering van het bestuur zich duidelijk tegen het communisme uit te spreken. Het vrijzinnig-democratische Eerste-Kamerlid Van Embden had namens andere leden van Waakzaamheid deze eis pertinent gesteld na de trotskistische processen in januari 1937 in Rusland. Toen het bestuur haar op een vergadering in maart 1937 afwees, verlieten Van Embden en de zijnen Waakzaamheid[118]. In deze tijd was ook Du Perron, toen in Indië, zo hevig geschokt door de behandeling van de trotskisten dat hij voor Waakzaamheid wilde

112. *Bulletin*, 5, punt 5; 6, punt 1; gesprek met Mellink.
113. Vgl. Gesprek met Baert; *Volksdagblad* (24 en 27 april 1937). *Het Volk* keerde zich in een bespreking van het interview met Pos scherp tegen diens visie op EDD (30 november 1937, avondeditie).
114. *De Nieuwe Kern*, II, xi (1936).
115. *Briefwisseling*, IV, 24, 50.
116. Dat Baert, zoals hij zegt, daar alleen verantwoordelijk voor was is echter niet te bewijzen: gesprek met Baert.
117. *Bulletin*, 1; *Briefwisseling* IV, 95. Vgl. KOHNSTAMM, *Het nationaal-socialisme;* VAN DUINKERKEN, *Katholicisme*.
118. Gesprek met Mellink. Vgl. *Briefwisseling*, IV, 480-481 (noot van Van Galen Last).

bedanken, maar Ter Braak stelde hem gerust met de opmerking dat 'geen enkele bij de CPN aangesloten partijcommunist lid was'[119].

Toch nam Waakzaamheid af en toe duidelijk stelling tegen het communisme, zoals in de brochures van Hoetink en Brugmans in 1938. In datzelfde jaar deed ook Niermeyer dat in een artikel in *De Stem* waarin hij de politiek van de communistische fractie en haar woordvoerder Wijnkoop in de Amsterdamse gemeenteraad, die Romeins benoeming tot hoogleraar onmogelijk maakte, hekelde. Hij zag met afkeer hoe in deze tijd van totalitaire regimes de wetenschap tot een instrument van politieke propaganda verlaagd en dus vernietigd werd. Slechts langs democratische weg achtte hij culturele en maatschappelijke vooruitgang mogelijk en daarvoor wilde Waakzaamheid opkomen[120].

Het Russisch-Duitse pact van augustus 1939 leidde in Waakzaamheid tot chaotische onenigheid. Vóór die tijd was er in het bestuur een grote mate van eenstemmigheid geweest. Na het afsluiten van dat pact echter, na de spoedig volgende Russische bezetting van een deel van Polen en de aanval op Finland, reageerde de meerderheid van het bestuur met een felle afkeer van het communisme en sloot zich zodoende aan bij de mening die een groot deel van de Nederlandse bevolking reeds lang kenmerkte. Het pact, schreef Romein, bracht 'een meningsverschil aan de dag, dat tot een splijtzwam werd'[121]. Het bolsjewisme, dat al zolang als een dreiging gevoeld werd, verbond zich nu met het triomferende nationaal-socialisme. Had EDD dan toch gelijk gehad en moest Waakzaamheid snel haar voorbeeld volgen en zich ook tegen het communisme keren? Van augustus 1939 af werd in het bestuur gediscussieerd over de houding die het moest aannemen ten aanzien van de communistische of met het communisme sympathiserende leden en wel op een zo heftige manier dat Pos geruime tijd weigerde als voorzitter op te treden en door Mevrouw De Vries-Bruins vervangen moest worden. De scherpste anticommunisten waren Mevrouw De Vries-Bruins, Menno ter Braak, die in deze laatste periode steeds feller van leer trok, Olivier en Van Heuven Goedhart. Dezen hadden de overhand op de weinig krachtige middengroep waartoe Romein, Baert, Kotting, Proost en mej. Kersbergen behoorden. Alleen de bestuursleden Sibbelee en Mellink trachtten gronden ter verdediging van de Russische politiek aan te voeren; zij verklaarden het pact als een tactische manoeuvre van Rusland en ontkenden dat het ideologische betekenis had.

Op 16 september 1939 nam het bestuur, op voorstel van Mevrouw De Vries-Bruins, het besluit om CPN-leden te verzoeken als lid van Waakzaamheid te bedanken. De centrumgroep werkte daaraan mee[122]. Het verzoek werd in oktober in

119. *Ibidem*, 85, 95, 337.
120. DR. J.F. NIERMEYER, 'Geknechte Wetenschap', *De Stem*, II (1938); *Bulletin*, 9.
121. L. DE JONG, *De bezetting*, I, 26.
122. Gesprek met Mellink.

een Bulletin gepubliceerd. Het bestuur verklaarde overigens dat het niet van plan was de overtuigingen van toekomstige leden te onderzoeken omdat het de goede trouw van allen die toetraden zonder meer aannam[123]. Toch impliceerde het verzoek een duidelijke positie-bepaling. Pos voelde zich genoodzaakt tijdelijk terug te treden omdat hij niemand, van uiterst links tot uiterst rechts, weren wilde als deze naar eigen persoonlijke beslissing bereid was Waakzaamheid in haar strijd voor de vrijheid tegen het nationaal-socialisme te steunen[124]. Aan dit standpunt hield hij steeds vast. Op de agenda van een ledenvergadering die voorafging aan een ledenconferentie over de internationale toestand welke op 9 en 10 december 1939 in het Woodbrookershuis te Bentveld plaats zou vinden, stond als enig punt het bestuursvoorstel om het lidmaatschap van de CPN onverenigbaar te verklaren met het lidmaatschap van Waakzaamheid[125]. Het bestuur zocht dus naar een principiële uitspraak van de leden, nadat het tevoren de CPN-leden al had verzocht te bedanken.

Van Heuven Goedhart gaf te Bentveld een toelichting op het bestuursvoorstel en wees op de beginselverklaring van 1938 met de woorden ‘van welke zijde ook’. De agressieve politiek van Rusland vormde een grove inbreuk op de geestelijke vrijheid van een aantal volkeren. Zij die zich achter de Sovjet-Unie stelden met prijsgeving van eigen onafhankelijk oordeel, stonden volgens hem niet langer op de grondslagen van het Comité en dienden te vertrekken. Voor velen op de vergadering ging het bestuursvoorstel niet ver genoeg. Zij wilden behalve de leden van de CPN allen die sympathie voor de Sovjet-politiek voelden, royeren maar stuitten op tegenstand van het bestuur dat ketterjagerij vreesde. Dit zou strijdig zijn met de geestelijke vrijheid die men wilde verdedigen. Anderen, onder wie Van Ravesteyn en Noordenbos, steunden het bestuur. Fel verweerden zich het Haagse bestuurslid Krop en mr. A.S. de Leeuw, lid van de CPN, oud-redacteur van het communistische *Volksdagblad*.

Voordat het bestuur zijn voorstel in stemming bracht, deed Mevrouw A. Romein-Verschoor een ander minder vergaand voorstel, namelijk om die leden die zich in het openbaar tegen de beginselverklaring gedroegen voor royement voor te dragen. Dit kwam merkwaardigerwijze eerst in stemming en werd met 41 tegen 32 aangenomen. De voorzitster en een deel van het aanwezige bestuur traden onmiddellijk af en vertrokken. Het waren Mevrouw De Vries-Bruins, Ter Braak, Olivier en Niermeyer. 's Avonds echter werd de vergadering onder leiding van Van Heuven Goedhart en in aanwezigheid van de bestuursleden Romein, Mellink, mej. Kersbergen, Kotting en Sibbelee informeel voortgezet. Ook zij verklaarden zich als demissionair te beschouwen, maar zij spraken, met de gewone leden die de vergadering bijwoon-

123. *Bulletin*, 13.
124. POS, ‘Comité van Waakzaamheid’; Notulen bestuursvergadering, 15 december 1939 te Amsterdam, in het bezit van dr. A.F. Mellink.
125. Brief aan de leden voor de conferentie te Bentveld, s.a. AvR.

den, de hoop uit dat Waakzaamheid kon worden voortgezet. De bestuursleden die op de bijeenkomst ontbraken stelden later hun zetels ook ter beschikking[126].

Op 15 december vergaderde het demissionaire bestuur in Krasnapolsky met Pos opnieuw als voorzitter. Van Heuven Goedhardt had hem daartoe gebracht. Alleen Buskes en Baert waren afwezig. De gemoederen raakten bijzonder verhit bij de bespreking van de gebeurtenissen in Bentveld. Mevrouw De Vries-Bruins weet de mislukking aan het optreden van communistisch gezinde studenten. Het initiatief van Mevrouw Romein was voor haar reden geweest te vertrekken. Een groot deel van het bestuur was met Van Heuven Goedhart van mening dat er een nieuwe organisatie moest komen zonder communisten om het nuttige werk voort te zetten. Sibbelee en Mellink vonden dat Mevrouw De Vries-Bruins op de vergadering te Bentveld verkeerd gehandeld had. Indien zij het bestuursvoorstel toch in stemming had gebracht, zou het volgens hen zijn aangenomen. Al hielden zij vol dat het Hitler-Stalinpact geen politiek bondgenootschap betekende, maar een logisch gevolg was van de mislukking der Russische onderhandelingen met de geallieerden, zij steunden het plan van Van Heuven Goedhart toch maar. Het baatte hun niet. De stemming was zo geladen dat de beide heren, die eigenlijk alleen bij Pos en Romein iets van steun vonden, gevraagd werd de vergadering te verlaten. Het resterende bestuur schreef vervolgens op 19 december een nieuwe ledenvergadering uit, om te komen tot een nieuwe organisatie op een nieuwe basis[127].

In *De Haagsche Post* verscheen naar aanleiding van al die problemen een artikel over Waakzaamheid, waarin het Comité van argeloosheid werd beschuldigd aangezien het sinds jaar en dag gewaarschuwd was voor het communistische gewroet in eigen gelederen maar nooit orde op zaken had gesteld. Volgens dit blad had pas de inval in Finland de waakzame intellectuelen wakker geschud[128]. Ter Braak voelde zich genoodzaakt Waakzaamheid te verdedigen en wees op sommige ook tegen het communisme gerichte activiteiten van het Comité. Toen duidelijk werd welke politiek de Sovjet-Unie voorstond, schreef Ter Braak, wist het bestuur heel nauwkeurig wat het te doen stond[129]. De houding van Ter Braak en de zijnen was niet onbegrijpelijk. De schok die het Russisch-Duitse bondgenootschap overal teweeg bracht, trof ook hen. Ter Braak, die in de beginfase zeer gematigd was tegenover de

126. Notulen van de ledenvergadering te Bentveld, 9-10 december 1939, in het bezit van dr. A.F. Mellink. Vgl. *Het Volk* (11 en 12 december 1939, avondeditie) voor wat betreft de gebeurtenissen te Bentveld, waar abusievelijk ook Romein en Van Heuven Goedhart bij de afgetreden bestuursleden vermeld worden. Vgl. *Bulletin*, 14. Mej. Kersbergen was alleen 's avonds aanwezig.
127. Notulen bestuursvergadering, 15 december 1939, in het bezit van dr. A.F. Mellink; *Bulletin*, 14. Vgl. *Het Volk* (12, 16, 18 december 1939, avondeditie) en *Het Volksdagblad* (16 december 1939) waarin geprotesteerd werd tegen de zonderlinge opvattingen van het demissionaire bestuur over geestelijke vrijheid en andere zaken.
128. *Haagsche Post* (16 december 1939). Vgl. ook de opmerkingen van J. DE KADT in *De Nieuwe Kern*, VI, vii (1940). Vgl. *Ibidem*, III, vii (1937); viii (1937); V, ii (1938); v (1939).
129. *Haagsche Post* (23 december 1939). Daar ook het antwoord van de redactie.

communisten, werd in de eindfase door Sibbelee een communistenhater genoemd[130].

Comité van intellectuelen tot verdediging van de geestelijke vrijheid

Het demissionaire bestuur riep op 6 januari 1940 in Hotel Noord-Brabant te Utrecht een ledenvergadering bijeen om Waakzaamheid op te heffen en een nieuw Comité van intellectuelen tot verdediging van de geestelijke vrijheid te stichten. Het lidmaatschap van NSB en CPN zou onverenigbaar zijn met het lidmaatschap van dit nieuwe Comité. Op deze manier, zo deelde het bestuur mee, zou men weten welke richting de leden verkozen. Doorgaan op het voorstel van Mevrouw Romein zou tot oeverloze discussies leiden en de kracht van Waakzaamheid verzwakken[131]. Sibbelee, door het demissionaire bestuur verwijderd, ontbrak ter ledenvergadering, evenals Buskes, Niermeyer en Pos[132]. Van Heuven Goedhart presideerde. Het bestuursvoorstel werd met vrij grote meerderheid aangenomen, ondanks tegenkanting van een oppositie waartoe Mevrouw Romein, Jacques Gans, B. Riezouw en partijcommunisten als mr. De Leeuw en ir. A. Struyk behoorden. Zij probeerden nog wel de oude organisatie te behouden en de door Frans Goedhart hier geuite beschuldigingen van communistische activiteiten en communistische insluipers in Waakzaamheid te weerleggen, maar de voorzitter kapte de discussie af. Waakzaamheid werd opgeheven en het nieuwe Comité werd voorlopig geconstitueerd. De beginselverklaring luidde: ‘Nederlandse intellectuelen in vergadering bijeen, besluiten, lettende op de gevaren die de geestelijke vrijheid bedreigen, en van de onmisbaarheid dier vrijheid diep doordrongen, een comité op te richten, dat zich richt tegen elke bedreiging van de vrijheid, van welke zijde zij ook mocht komen’[133]. Het bestuur ontving machtiging van de leden degenen, die zich te kwader trouw als lid aanmeldden te weren.

Het demissionaire bestuur met uitzondering van Mellink en Sibbelee werd als voorlopig bestuur van de nieuwe organisatie herkozen[134]. Zij zou zo spoedig mogelijk een formele constituerende vergadering bijeenroepen. Pos en Romein werden ook van het nieuwe comité bestuurslid, al had Pos ernstige bezwaren tegen de agressieve anticommunistische toon die werd gevoerd en was hij juist daarom niet op de vergadering

130. Notulen bestuursvergadering, 15 december 1939, AvR en gesprek met Mellink.
131. *Bulletin*, 14; vgl. *Het Volk* (8 januari 1940, ochtendeditie) en *NRC* (10 januari 1940, ochtendeditie).
132. Mej. Kersbergen ontkent haar aanwezigheid, die echter door anderen bevestigd wordt: gesprek met mej. Kersbergen, 19 februari 1970, en Mellink.
133. Gesprek met Mellink. Gesprek met mej. Kersbergen. *Bulletin*, 14.
134. *NCR* (10 januari 1940, ochtend editie).

te Utrecht verschenen[135]. De werkzaamheden van dit nieuwe Comité kwamen echter niet meer van de grond. De vernieuwing had weinig resultaat. Er was geen tijd meer en geen energie. Dat het nieuwe Comité nauwelijks meer tot daden kwam, blijkt duidelijk uit het feit dat eerst in april 1940 het definitieve bestuur geformeerd werd. Veel oud-Waakzaamheid leden bleven in het bestuur: Baert (penningmeester), Menno ter Braak, mej. Kersbergen, Olivier, Proost, mevrouw De Vries-Bruis, Van Heuven Goedhart, Pos en Romein. Nieuwe bestuursleden, waarmee het EDD karakter werd benadrukt, werden Geyl, mej. M. Ruys (secretaresse), Bolkestein, Van Gelderen, en Noordenbos[136]. Romein schreef later: 'de communisten waren er dan wel uit, maar niet zij, die als onder anderen Pos en ik in die gedwongen uittocht een gebrek aan geestelijke vrijheid zagen'[137]. Zowel hij als Pos, die zich overigens heel wat strijdbaarder in de discussies had getoond, aanvaardden hun functie in het nieuwe Comité om te redden wat er nog te redden leek, maar zij geloofden er eigenlijk niet meer in. De onenigheid was te groot geweest, het debat te fel, de ontreddering te diep. Met de Duitse inval verdween ook het nieuwe Comité[138].

Slotopmerkingen

Ik heb me er in het voorgaande toe beperkt zo nauwkeurig mogelijk de mij bekende feiten weer te geven. Van een conclusie wil ik mij onthouden omdat die toch niet veel meer zou inhouden dan vanzelfsprekendheden. Wel echter meen ik als een overtuiging, die ik tijdens mijn onderzoek gewonnen heb, te mogen stellen dat Waakzaamheid bepaald niet als een communistische mantelorganisatie - wat dat ook wezen mag - kan worden afgedaan. Binnen het kader dat zij zichzelf oplegde of

135. Gesprek met Mellink en brief van H.W. Krop. Vgl. *Bulletin*, 14; *Briefwisseling*, IV, 554-555 (noot van Van Galen Last).
136. *Het Volk* (18 april 1940, avondeditie).
137. DE JONG, *De bezetting*, I, 27.
138. Hier dient gewezen te worden op de verklaring van Baert dat hij samen met Pos in juli 1940 op bevel van de Duitsers de definitieve opheffing van het nieuwe Comité had ondertekend. Baert werd volgens zijn zeggen vóór deze gebeurtenis gearresteerd in verband met zijn activiteiten voor Waakzaamheid, waarbij voortdurend de naam Wijnkoop viel. Na de oorlog kreeg Baert daardoor het idee dat Waakzaamheid een communistische mantelorganisatie zou zijn geweest met als hoofdschuldigen Oerlemans, Sibbelee, Romein en Wijnkoop. Baert zegt nu misschien twee organisaties verward te hebben. Baert was nl. ook voorzitter van het Algemeen Vluchtelingen Comité dat inderdaad een communistische organisatie was. Naar mijn mening werd hij daarom gearresteerd en vandaar ook de vragen naar Wijnkoop. Het blijft vreemd dat Baert niet geweten zou hebben van het politieke karakter van genoemde vluchtelingen organisatie. Jammer is het dat de opheffingsverklaring, indien die tenminste betrekking heeft op het Comité, verloren is gegaan: gesprekken met Baert en cf. DE JONG, *Het Koninkrijk*, I, 499. In dit verband moet ik er op wijzen dat geen van de bestuursleden van Waakzaamheid vanwege die functie is gearresteerd. Waar arrestatie plaats vond was dat om andere redenen. Vgl. het tijdschrift *Meldungen aus den Niederlanden* (5 augustus 1941). Wel werden in augustus 1941 de ondertekenaars van het *Manifest* in 1936 in een Duits kaartsysteem ondergebracht. Zie de brief aan de Sicherheitspolizei Den Haag in Doc. II, 5 augustus 1941.

dat haar door de omstandigheden werd opgedrongen heeft zij nuttig werk verricht. Voor een historicus is de studie van Waakzaamheid uiterst interessant, omdat zij raakt aan de wezenlijke politieke en ideologische problemen waar scherpzinnige mensen in een tragisch tijdvak mee moesten worstelen.

[Necrologieën]

In memoriam Prof. Mr. F.F.X. Cerutti 1915-1970

Op 19 november 1970 stierf tengevolge van een noodlottig ongeval bij Arnhem Prof. Mr. F.F.X. Cerutti, in leven hoogleraar in de Nederlandse rechtsgeschiedenis, het agrarisch recht en het sociaal-economisch recht aan de Katholieke Universiteit. Hij werd op 17 november 1915 geboren in Breda en studeerde van 1934 tot 1939 rechten te Nijmegen. Belangstelling voor de geschiedenis van zijn geboortestad en grote begaafdheid toonde hij reeds als tweedejaars met een op eigen archiefonderzoek berustende scriptie over de wording van Breda en het Bredase stadsrecht (1936). In hetzelfde jaar publiceerde hij nog een kleine studie in *Taxandria*.

Cerutti dacht aan een carrière in het archiefwezen en ging als stagiaire werken bij het Rijksarchief te Den Bosch. Nog in 1939 publiceerde hij in het gedenkboek *Niervaart* een grondige studie over de geschiedenis van het Niervaartse land, met Breda een van de oudste bezittingen van de Nassau's in de Nederlanden. Voor het Bredase stadsarchief had hij toen al fundamenteel werk gedaan door de reconstructie van de collectie van de zeventiende-eeuwse Bredase stadsgriffier Adr. Havermans, verreweg het belangrijkste fonds voor de kennis van de Bredase geschiedenis en rechtsgeschiedenis, dat in de loop der eeuwen over verschillende archieven verspreid en in wanorde geraakt was. Hiermee was de grondslag gelegd zowel voor een herschrijving der Bredase geschiedenis als voor de uitgaaf der Bredase rechtsbronnen, waar het plan toen al voor gemaakt was.

Hoewel Cerutti in 1940 een maatschappelijke carrière koos in de landbouwwereld, die hem spoedig in een zeer belangrijke en tijdrovende functie bracht, liet hij de geschiedenis niet los. Wat hij in een druk bezet leven als 'liefhebberij' tot stand bracht, getuigt van ongelooflijke werkkracht. Na een paar lokaalhistorische artikelen, die men als voorstudies voor het grote werk beschouwen kan, schreef Cerutti in het in 1952 verschenen eerste deel van de *Geschiedenis van Breda* de drie belangrijkste hoofdstukken over de wording van de stad en haar institutionele geschiedenis in de middeleeuwen, een klassiek stuk geschiedschrijving. In 1956 volgde het eerste deel van de *Rechtsbronnen van stad en heerlijkheid van Breda* (O.V.R. 3e reeks XVII), een publikatie van bijzonder hoge kwaliteit. Het tweede deel is gelukkig nagenoeg drukklaar, het derde zal hopenlijk ook nog kunnen worden voltooid. Hoezeer Cerutti het Bredase archief door en door kende, blijkt ook uit de rede 'Stadsarchief en stadsgeschiedenis', *Jaarboek 'De Oranjeboom'* (1962) eveneens verschenen in: *Honderd jaar stadsarchief Breda*.

Hield Cerutti zich tot dan vooral met institutionele rechtsgeschiedenis bezig, sedert het midden der zestiger jaren, vooral nadat hem de leeropdracht Nederlandse rechtsgeschiedenis was toevertrouwd, bewerkte hij met dezelfde intensiteit de materiële privaatrechtsgeschiedenis. Archiefonderzoek naar de voorgeschiedenis der codificatie resulteerde in twee meesterlijke studies, een over 'Het ontwerp-Farjon inzake huur en pacht (1800)' in de bundel *Pacht en grondgebruik* (1964) en een over 'Het ontwerp-van der Linden (1807)' in de *Opstellen over recht en rechtsgeschiedenis* die in 1965 aan Prof. Hermesdorf werden aan-

geboden. Van het verdere werk is voorshands alleen de voordracht gedrukt over ‘De schepenbank in de Brabantse stad en de overdracht en bezwaring van onroerende goederen’ (*Varia Historica Brabantica*, III, 1969). Naast het algemeen college behandelde Cerutti elk jaar een of twee bijzondere onderwerpen, stuk voor stuk centrale vraagstukken van onze privaatrechtsgeschiedenis. Publikatie in boekvorm van deze tot nu toe alleen op stencil verspreide en door kenners unaniem geroemde studies zal Ceruttis betekenis pas goed doen uitkomen.

Ceruttis bestuurlijke gaven werden ook op historisch gebied uitvoerig benut. Hij was voorzitter van de commissie voor het Brabants Oorkondenboek, lid van de Archiefraad, bestuurslid van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht en van het Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie.

Als mens was Cerutti ondanks een schijn van gestrengheid behulpzaam en bescheiden; als historicus was hij geen filosoof of visionair. Hij deed werk dat zijn oorspronkelijkheid dankt aan de superieure kennis en volstrekte toewijding van de auteur. Het zal heel wat generaties en visioenen overleven.

G.C.J.J. VAN DEN BERGH

In Memoriam Dr. M.E. Kronenberg 1881-1970

Bibliografen en boekhistorici zullen nu het leven van Dr. Kronenberg, een van de zeer groten op hun vakgebied, afgesloten is, zeer zeker behoefte gevoelen zich te bezinnen op de bijzondere eigenschappen van haar wetenschappelijk werk. Dat zal dan vooral ook betrekking hebben op het werk waarvoor Wouter Nijhoff aan het eind van de vorige eeuw de grondslag had gelegd, de *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, dat nadat de definitieve bewerking van het materiaal en de voltooiing van het eerste deel aan Mejuffrouw Kronenberg was toevertrouwd, zo geheel haar levenswerk geworden is. Intussen is ‘Nijhoff-Kronenberg’ reeds ten volle een instrument dat door iedereen die enig aspect van de geschiedenis der Nederlanden tussen 1470 en 1540 bestudeert, ter hand genomen moet worden zodra ‘drukwerk’ als bron of als object in het onderzoek wordt betrokken. De begrenzing in de tijd met het jaar 1470 wordt, zoals men zal begrijpen, bepaald door het feit dat ‘Nijhoff-Kronenberg’ de voortzetting is, in chronologisch opzicht, maar met een eigen bibliografische methode, van Campbells *Annales de la typographie néerlandaise au xve siècle*. Het is nu ook voor een historicus het ogenblik waarop hij zich kan realiseren dat dit meesterwerk, een ook voor hem onmisbaar hulpmiddel en een schatkamer die onuitputtelijk lijkt, hem reeds een halve eeuw ter beschikking staat. In die periode, na het verschijnen van het eerste deel, waarvan de publicatie in 1919 begon en in 1923 eindigde, is deze bibliografie door het onderzoek van één wetenschappelijke werker verdubbeld en voltooid. Dat laatste dan in de zin van voltooiing van het onvoltooibare. Het eindpunt werd bereikt via de etappes van deel twee in 1940, de inleiding tot het derde deel in 1942, de vier afzonderlijk gepubliceerde ‘stukken’ daarvan, achtereenvolgens in 1951, 1958, 1961 en 1966, en de bibliografie zal door Dr. Kronenberg afgesloten zijn wanneer in 1971 het vijfde stuk verschijnt dat zij zelf nog kort voor haar plotseling overlijden kon voltooien.

De bekroning van haar wetenschappelijk werk ontving Mejuffrouw Kronenberg, ook voor haar eigen gevoel, door het ere-doctoraat van de Universiteit van Amsterdam, in

1951, en door de toekenning van de Gold Medal van de Bibliographical Society, in 1956. Ook buiten de kring van de wetenschap werd haar hulde gebracht. In 1961 werd haar de Orde van Oranje-Nassau verleend, een onderscheiding die door haar hoog werd gewaardeerd. Het jaar daarop ontving zij van haar geboortestad Deventer de Gulden Adelaar. In Deventer had dan ook tevens in wetenschappelijk opzicht 'haar wieg gestaan'. Haar eerste publicaties op boekhistorisch gebied, begonnen in 1911, gingen over Deventer drukkers, daarna over de bibliotheek van het Heer Florenshuis, over die van pastoor Phoconius en over banden in de Athenaeumbibliotheek, en zij culmineerden in 1917 in de *Catalogus van de incunabelen in de Athenaeum-bibliotheek te Deventer*, een werk dat door P. Bonaventura Kruitwagen 'voorbeeldig' is genoemd en dat na ruim een halve eeuw incunabelkunde nog steeds een voorbeeld is gebleven. Dr. Kronenberg is trouwens de incunabelkunde altijd trouw gebleven en heeft op dat gebied nog in 1956 de weg naar de toekomst opengelegd door haar *Campbell's Annales de la typographie néerlandaise au xve siècle*, *contributions to a new edition*, aangevuld in 1964 door *More contributions*.

Historici zullen in en door haar bibliografische publicaties, ook door die welke als tijdschriftartikelen verschenen, steeds zeer veel en kostbaar materiaal vinden. Zij zullen bovendien Dr. Kronenberg in vele bijdragen als historica-vakgenote aantreffen. Hier wordt, althans tot 1961, de weg gewezen door de 'Lijst der geschriften' die toen werd samengesteld door haar vriendin Dr. R. Pennink en is toegevoegd aan Dr. Kronenbergs *Over mensen en boeken*, een keuze uit de opstellen van de schrijfster, haar aangeboden ter gelegenheid van haar tachtigste verjaardag.

W. HELLINGA

In memoriam Prof. Dr. Th.J.G. Locher 1900-1970

Een dag na zijn zeventigste verjaardag is Theodor Jakob Gottlieb Locher te Leiden overleden. Met hem is een zeer geziene leermeester en collega heengegaan; tevens is bij zijn emeritaat op 1 september, vier weken voor zijn sterfdatum 29 september, een stukje universiteitsgeschiedenis afgesloten. Op dit merkwaardige feit dient wel even de aandacht te worden gevestigd. Hij is een der laatsten geweest, die 'algemene geschiedenis' - niet meer en niet minder - als zijn leeropdracht heeft gehad. In 1946 als opvolger van Huizinga benoemd, heeft hij zich van zijn zware taak lange tijd alleen gekweten. Na achttien jaren was zijn leeropdracht een taak van vier hoogleraren geworden. Locher zelf heeft daarna zich grotendeels beperkt tot de geschiedenis van Oost-Europa en Midden-Europa, maar zich anderzijds een nieuwe leeropdracht laten welgevallen, die in de wijsbegeerte der geschiedenis, hiermede een taak op zich nemende die opnieuw een ernstig beroep deed op de hem toch al krap toegemeten tijd. Niettemin heeft hij zich op de gebieden, waarop hij tenslotte zijn onderwijs voornamelijk richtte, het meest thuisgevoeld. Zijn 'motivatie' - een begrip, waarover thans waar het de studenten betreft zoveel te doen is - kwam uit zijn onderwijs voort, en omgekeerd bracht zijn belangstelling voor de slavische cultuur en voor de theoretische achtergronden van de geschiedwetenschap hem tot zijn beste colleges en publicaties[1].

1. Thans is een keus hiervan gepubliceerd in de bundel *Geschiedenis van ver en nabij*. Bundel verspreide geschriften van DR. TH.J.G. LOCHER, aangeboden bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden (Universitaire Pers Leiden, 1970).

Zijn gang tot de geschiedenis is een bijzondere geweest. Voor een juist begrip van Locher als historicus is het vermelden hiervan van belang. Hij bezocht de gymnasia in Den Bosch en Leiden en legde in 1918 het β-eindexamen af, waarna hij zich liet inschrijven als student in de wis- en natuurkunde[2]. De keuze was, naar zijn eigen zeggen, vooral bepaald door zijn verwachtingen, voor de wereldbeschouwelijke vraagstukken, die hem sterk bezig hielden, een oplossing te vinden. De ontgoocheling kwam spoedig, en de exacte vakken konden op zichzelf hem niet voldoende boeien. De studie der Indologie, die hij daarop entameerde, noemt hij zelf een noodsprong. Het voordeel van een korte studie, door het Rijk betaald, kwam deze oudste zoon uit een kinderrijk predikantengezin eerst aanlokkelijk voor, maar ook hier vond hij geen bevrediging, zodat hij, na de indologie-studie te hebben voltooid, wederom aan iets anders begon. Dat andere is de studie in de geschiedenis geworden, die hem werd mogelijk gemaakt door een weldoener binnen de familie. Deze laatste keuze zou hem, ook in zijn verdere leven, het meest bevredigen in zijn zoeken 'naar de zin van de totaliteit in deze wereld'. Tot zijn laatste levensdagen toe is hij een zoeker op dit zelf gekozen gebied gebleven.

Van huis uit heeft hij belangstelling voor vragen van wetenschap en wereldbeschouwing meegekregen. Hij scheen ook voorbestemd voor de studie in de theologie, want in zijn familie sprak het generaties lang vanzelf dat de oudste zoon in deze faculteit ging studeren. Zijn ouders hebben nimmer druk op hem uitgeoefend dit voorbeeld te volgen. Hun zoon is van het geloof van zijn ouders ook enigermate vervreemd geraakt. Hun orthodox Christendom, gestempeld door de Lutheraan Dr. H.F. Kohlbrugge, is niet het zijne geworden. Maar nooit heeft hij het gevoel van dankbaarheid verloren, dat zij hem zijn eigen weg lieten gaan, ja wat meer is, hij heeft hun godsdienstige opvoeding en vooral hun voorbeeld, positief gewaardeerd. Daarvan getuigde hij ondubbelzinnig in de afscheidsrede die hij niet heeft kunnen houden. Een deel van de desbetreffende passage moge hier volgen, omdat het de sleutel geeft tot het verstaan van enige wezenlijke trekken van zijn milde persoonlijkheid.

> 'Als ik ooit een boek zou schrijven over mijn jeugd, dan zou het geen wrevel of ressentiment ademen, maar gewoon dankbaarheid. En dat niet alleen om de genoemde redenen[3], ook vanwege het geestelijk goed dat ik heb meegekregen en op mijn wijze verwerkt heb. Hoewel in mijn ouders' ogen de mens een voor God niets waardig schepsel was,..., is toch respect voor mensen, voor hoogstaande mensen uiteraard, de erfenis, die ik van huis heb meegekregen. Voor mijn historische vorming is trouwens de eerbied voor geestelijke waarden in het algemeen van groot belang geweest - en zeker ook de afwezigheid van iedere vrome hubris. De vroomheid was zo echt, dat ik mijn leven lang niet heb kunnen aanvaarden, dat godsdienst een opium van het volk of een bovenbouw van klasseverhoudingen is. Dergelijke reducties hebben op mij geen vat kunnen krijgen'.

2. Voor het hier volgende heeft de schrijver veel te danken aan het manuscript van het afscheidscollege, dat Locher, als zijn gezondheid hem geen parten gespeeld had, op 25 september 1970 zou hebben gehouden. Aan Mevrouw F.H. Locher-Hibma komt mijn welgemeende dank toe voor de toestemming gegevens uit dit laatste geschrift van haar man in dit In Memoriam te verwerken.
3. D.w.z. dat zijn ouders hem vrij lieten in studiekeuze, die zich bovendien enige malen wijzigde.

Men kan misschien nog verder gaan, en aan de invloed van het milieu, waarin hij is opgegroeid, de neiging toeschrijven, het eigen werk gering te achten. Dit gaf in de samenwerking met hem soms onenigheid, - de enige overigens in een volkomen harmonische collaboratie tussen collega's gedurende bijna vijfentwintig jaar. - Hij deed, als men niet oppaste, alle ondankbare karweitjes zelf en beschouwde dat dan nog als onbelangrijk ook. Men

moest hem van zijn beslommeringen afsleuren, hem soms het routinewerk uit handen nemen, om hem vrij te maken voor zijn belangrijke en originele arbeid als geleerde. Dat lukte soms door list, soms door overreding. Achteraf was hij er dankbaar voor, en kon dan zijn werk - waar hij zich rustig een langere tijd aan had kunnen geven - met een zekere voldaanheid ter lezing aanbieden. Altijd heeft hij echter dit eigen werk, zelfs als het hem voldoening schonk, gerelativeerd. De mensbeschouwing, waarbij hij was grootgebracht, bracht dit met zich mede. Zeer vaak getuigde hij in persoonlijke gesprekken van de twijfel aan de waarde van eigen kunnen en werken. Ook hier is een zeer persoonlijke geestelijke spanning nimmer aan zijn medewerkers en studenten opgelegd. Integendeel. Het lijkt wel, of hij die zichzelf zo uitermate, bijna onbarmhartig, kritisch bekeek, al wat hij aan mildheid van oordeel bezat aan anderen ten goede deed komen. Juist door dit laatste was hij een voortreffelijk leermeester, zowel voor de begaafde als voor de minder begaafde studenten. Zeker, studenten, die het wetenschappelijk ver kunnen brengen, komen vaak vanzelf terecht. Lochers goede studenten hebben echter iets meegekregen van de spanningen uit zijn eigen leven, van men zou haast zeggen heilige onvrede, die hen tot uitstekende prestaties bracht. Verscheidenen van hen zijn in Nederland en daarbuiten tot hoge wetenschappelijke functies geroepen - Locher kon daarop terecht trots zijn. Maar meer voldoening gaven hem, zo leek het wel, de probleemgevallen, die het toch tot een redelijk doctoraal examen brachten. Zijn eindeloos geduld, zijn onvoorwaardelijk beschikbaarstellen van tijd en moeite, dwingt groot respect af. De thans vaak als dooddoener gehanteerde afwijzing van ondankbare plichten: ‘Geen tijd’, zou men uit zijn mond zelden vernemen en, als hij deze twee woorden uitsprak, had hij er waarlijk reden voor.

De leraarstijd was vroeger reeds (tussen 1930 en 1945) een triomf geworden van medemenselijk onderwijs geven. Wie de oud-leerlingen van het Nederlands Lyceum uit de dertiger jaren en de oorlogsjaren 1940-45 spreekt, hoort één roep over deze geliefde leraar.

Het wetenschappelijk oeuvre van deze voortreffelijke leermeester - die in zijn leraarstijd ook de Leidse universiteit diende als docent in de didactiek der geschiedenis - is door deze persoonlijke manier van omgaan met scholieren en studenten niet groot geweest. Natuurlijk speelde ook de omvangrijkheid van zijn leeropdrachten hem parten; eerst moest hij ‘algemene geschiedenis’ als enige onderwijzen, en toen hier hulp was geboden door nieuwe benoemingen, kreeg hij in 1963 de wijsbegeerte der geschiedenis er als leeropdracht bij. Als men voorts denkt aan zijn gewoonte, het product van zijn geest voortdurend critisch te wikken en te wegen, dan kan men ook daarin een oorzaak vinden voor de betrekkelijk geringe omvang van zijn wetenschappelijke publicaties. Toch mag hierop, gezien de schitterende staat van dienst als leermeester en inspirator, niet de nadruk vallen. Dat zou trouwens ook onbillijk zijn tegenover het oeuvre dat hij heeft nagelaten. Let men op de kwaliteit, dan valt er veel te loven. De keus uit zijn werken, in de genoemde afscheidsbundel bijeengebracht getuigt ervan. Oost-Europa en theoretisch-historiografische problemen vormen de studiegebieden, waarop hij in zijn publicaties heeft uitgeblonken[4]. Voor dit werk heeft hij in een brede kring van Nederlandse vakgenoten altijd erkenning gevonden, al komt het mij voor, dat de waardering, waarop hij juist krachtens zijn origineel werk recht had, hem in Nederland (niet in bijv. Duitsland en Tsjechoslowakije) wat karig is toegemeten. Hij deelt dit lot met Jan Romein, van wiens opvattingen hij zich in vele opzichten distancieerde.

4. Zie ook de bibliografie van zijn werken, in zijn bundel opgenomen; zij omvat 142 nummers.

Wat hem met Romein verbond was zowel de belangstelling voor de achtergronden der geschiedbeoefening, de epistemologische vragen, als ook het wereldwijde per-

spectief van beider geschiedbeeld. In de periode na de Tweede Wereldoorlog heeft in Nederland het 'europacentrische' geschiedbeeld gedomineerd, soms werd het op apologetische wijze geproclameerd tegenover culturele anthropologen en historici, die - zoals Locher - betoogden, dat dit geschiedbeeld moest worden overwonnen. Met deze geesteshouding heeft hij aan zijn onderwijs en aan zijn wetenschapsbeoefening een nieuwe dimensie gegeven. Hierin zal zijn werk ook in de toekomst vruchtbaar blijven[5].

W. DEN BOER

In memoriam Dr. F.B.M. Tangelder 1907-1970

Dr. Frans Tangelder, directeur van het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, is op 12 april 1970 overleden. Deze tijding heeft allen die hem gekend hebben geschokt, ook al wisten zij dat dit ieder ogenblik kon gebeuren. Dat gold ook voor Tangelder zelf, en hij heeft zich ontzien zoveel als zijn aard toeliet. Maar zijn werklust bleef altijd die van een man in de kracht van zijn leven.

Crisis en tweede wereldoorlog hebben er veel toe bijgedragen dat Tangelder een langzame opgang heeft moeten maken. Hij wist zich echter een positie in het middelbaar onderwijs te veroveren, waarbij Deventer zijn laatste standplaats was. Daar voltooide hij in 1955 de dissertatie waarop hij in 1955 te Nijmegen promoveerde: *Muntheer en muntmeester. Een studie over het Berghse muntprivilege in de tweede helft van de zestiende eeuw*. Zijn latere geschriften lagen ook meestal op het terrein van dit zeer nuttige en door weinigen beoefende specialisme.

De promotie kwam juist op tijd om Tangelder te stempelen tot een gegadigde voor de in 1956 vrijgekomen post van onderdirecteur bij 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Hij trad daar in 1957 in dienst, en werd in 1964 tot directeur benoemd. In die functie heeft hij zeker geen gemakkelijke taak gehad. De kopijstroom begon net weer aan te zwellen, en uitgevers van historische bronnen hebben dikwijls de neiging de factor tijd te verwaarlozen, tot de kopij persklaar is. De directeur moet dan het stootblok vormen tussen de productieplanning ter zetterij en het ongeduld van de bewerkers. Tangelder maakte zich van zulke menselijke en technische problemen niet schouderophalend af, zodat zijn eigen Oostzee-uitgave slechts langzaam voortgang vond, vooral ook omdat Tangelders laatste jaren lagen onder de schaduw van zijn ziekte.

Tangelder is nooit een man geweest die moeilijkheden licht opnam. Ook het kleinste probleem legde hij graag onder de microscoop. Het is voor hem dan ook niet eenvoudig geweest te moeten leven met een kwaal die zijn arbeidsmogelijkheden beperkte. Ongetwijfeld echter vond hij daarbij steun in zijn katholieke geloof, dat hem bewust maakte van zijn afhankelijkheid. Etsi ficus non floret, neque est fructus in vineis, ego tamen laetabor in Deo salvatore meo.

A.TH. VAN DEURSEN

5. Zie voorts B.W. SCHAPER, 'In Memoriam Theo J.G. Locher' in *Acta et Agenda. Informatieblad der Leidse Universiteit*, 8 oktober 1970, en P. DE BUCK, 'In Memoriam Th.J.G. Locher' in *HIC*, het medelingenblad der Leidse Historische Studenten (december 1970).

In memoriam Dr. J.J. Westendorp Boerma 1901-1970

Op 16 september 1970 overleed Dr. J.J. Westendorp Boerma, een man die ondanks een verantwoordelijke en tijdrovende werkkring bij het onderwijs een aantal publicaties heeft verzorgd, die voor de Nederlandse en de koloniale geschiedenis van groot belang zijn geweest. Daarnaast schreef hij enkele werken met een meer populaire inslag, zoals een vaderlandse geschiedenis in twee delen *Twintig Eeuwen*, een bijzonder goed leerboek voor de middelbare scholen en een boekje in de Heemschutserie met historische gegevens over Zierikzee en omstreken. Het is voor de meer zuiver-wetenschappelijke werken, dat we in deze necrologie nog eens de aandacht vragen.

Na een gymnasiale opleiding te Leeuwarden te hebben genoten, studeerde Westendorp Boerma aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. In 1927 voltooide hij zijn proefschrift *Johannes van den Bosch als sociaal hervormer. De Maatschappij van Weldadigheid*. Het was een verrassende aanwinst. In de eerste plaats wierp het nieuw licht op de figuur van Van den Bosch. Deze werd er enerzijds in getekend als een aanhanger van Adam Smith, zij het ook met correctie der hoofdwaarheden. Anderzijds plaatste Boerma hem in de rijen der voorlopers van het socialisme, bij Sismondi, St. Simon, Fourier en Owen. Van den Bosch, de eeuwige cijferaar, de onvermoeide opsteller van omvangrijke memoriën en van talrijke rapporten, bleek tot verrassing van velen een man te zijn met een waarachtige behoefte tot hulp aan de noodlijdende medemens. Later (in 1950) volgde een nadere uitwerking der in het proefschrift gegeven levensbeschrijving: *Een geestdriftig Nederlander*, *Johannes van den Bosch*.

In de tweede plaats ontpopte Boerma zich bij de tekening van het wel en wee der Maatschappij van Weldadigheid als een uiterst serieus wetenschapsman, met oog voor het kleine èn voor het grote. Er was een derde grote verdienste. Boerma tekende Van den Bosch ook als de ‘schepper’ van het cultuurstelsel. In de twintiger jaren, en ook later nog, bestond er totaal geen communis opinio over de aard en werking ervan. De liberale opvatting, die het stelsel typeerde als een dwangsysteem met vele gebreken, als een stelsel dat in financiëel en ethisch opzicht verwerpelijk was, domineerde. Boerma toonde, evenals Van Mansvelt in diens *Geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij* (1924), een opmerkelijke objectiviteit. Voor hem was het cultuurstelsel een onvermijdelijke tussenfase, een visie, die in later tijd door andere studies - met name door die welke onder leiding van Gerretson te Utrecht gereedkwamen - werd gesteund.

Na de promotie werd Boerma als leraar in geschiedenis, staatsinrichting en staathuishoudkunde verbonden aan de Rijks-H.B.S. te Zierikzee. In 1938 werd hij met het directoraat, in 1946 (als gevolg van een verandering in de schoolstructuur) met het rectoraat bekleed. Hij diende de school tot 1967.

In het aardige gedenkboek: *Honderd jaar blokken*, *1869 Zierikzee 1969*, waarin Boerma zelf een interessant overzicht schreef van de Latijnse school aldaar van 1304-1880, leest men welke lotgevallen de school onder Boerma troffen. Verscheidene malen werd de schoolarbeid door evacuatie geheel ontwricht. Desondanks heeft Boerma de kracht, de tijd en de gelegenheid gevonden voor verdere wetenschappelijke arbeid. Van zijn hand verscheen in de werken van het Historisch Genootschap te Utrecht: *Briefwisseling tussen J. van den Bosch en J.C. Baud* (2 delen, 1956). Vanaf 1958 maakte Boerma deel uit van de examencommissie voor M.O.-geschiedenis.

Ons land verloor in hem een man die uitmuntte door wetenschappelijke nauwgezetheid. Hij was een schrijver van opvallend gedegen, waardevol werk.

De auteurs

A. VAN MARLE (geb. 1922) is research associate, Southeast Asia Program, Cornell University, Ithaca, N.Y.

R. NIEUWENHUYS (geb. 1908) is hoofd van de documentatie voor de geschiedenis van Indonesië van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land-, en Volkenkunde te Leiden.

DR. J.M. PLUVIER (geb. 1927) is lector moderne Aziatische geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

DR. J.J. POELHEKKE (geb. 1913) is hoogleraar nieuwe geschiedenis te Nijmegen.

MR. S.C. GRAAF VAN RANDWIJCK (geb. 1901) was algemeen secretaris van de raad voor de zending der Nederlands hervormde kerk. Thans is hij gepensioneerd.

DR. B.W. SCHAPER (geb. 1907) is hoogleraar algemene geschiedenis aan de Universiteit van Leiden.

DRS. THE SIAUW GIAP (geb. 1922) is wetenschappelijk medewerker voor de moderne geschiedenis van Indonesië en continentaal Zuidoost-Azië aan het Sinologisch Instituut te Leiden.

DR. TH. VAN TIJN (geb. 1927) is hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit te Utrecht.

P. VAN 'T VEER (geb. 1922) is politiek redakteur van het Parool.

DR. S.L. VAN DER WAL (geb. 1910) is hoogleraar in de geschiedenis der betrekkingen van Nederland (en andere Europese landen) met de overzeese wereld aan de Universiteit te Utrecht.

DR. W.F. WERTHEIM (geb. 1907) is hoogleraar in de sociologie en moderne geschiedenis der niet-westerse volken, in het bijzonder die van Zuid- en Zuidoost-Azië bij de Universiteit van Amsterdam.

L.R. WIERSMA (geb. 1940) is leraar geschiedenis aan de Thorbecke Scholengemeenschap te Zwolle.

Naamlijst van medewerkers

G.C.J.J. van den Bergh, Proosdijweg 1, Nijmegen
W. den Boer, De Laat de Kanterstraat 15b, Leiden
A.Th. van Deursen, Maluslaan 11, Amstelveen
W. Gs. Hellinga, Van Baerlestraat 96, Amsterdam
A. van Marle, Weteringschans 131, Amsterdam
R. Nieuwenhuis, Stadionweg 198, Amsterdam.
J.M. Pluvier, Heideweg 5, Soest
J.J. Poelhekke, Steenstraat 22, Nijmegen
S.C. van Randwijck, De Pol 10, Maarn
R. Reinsma, Mispelstraat 18, 's-Gravenhage
B.W. Schaper, Hofbrouckerlaan 52, Oegstgeest
The Siauw Giap, Kagerdreef 170, Sassenheim
Th. van Tijn, Van Wulfenlaan 31, Laren
P. van 't Veer, Stadionkade 2, Amsterdam
S.L. van der Wal, Veenbesstraat 732, Soest
W.F. Wertheim, Generaal Foulkesweg 225, Wageningen
L.R. Wiersma, Drecht 23, Zwolle
J.J. Woltjer, Prinses Beatrixlaan 40, Oegstgeest

[Mededeling]

Het Nederlands Historisch Genootschap houdt op vrijdag 22 oktober een algemene ledenvergadering en daarbij aansluitend een congres op vrijdagavond en zaterdag. PROF. DR. I. LIPSCHITS spreekt 's morgens op de algemene ledenvergadering over *Fuseren en splinteren in de Nederlandse partijpolitiek sedert 1946*. De middagvoordracht van PROF. DR. A.G. WEILER vormt tevens de inleiding op het congres, dat als thema heeft: *Tussen Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. Veranderingen in de Nederlanden*. Sprekers zijn (in deze volgorde): DRS. A.M. VAN DER WOUDE, PROF. DR. W.I.M. ELDERS, PROF. MR. P. GERBENZON, PROF. DR. W. PREVENIER en PROF. DR. R. VAN UYTVEN. De algemene ledenvergadering wordt gehouden in Esplanade, Lucas Bolwerk, Utrecht. Het congres begint na afloop van de huishoudelijke vergadering in het gebouw De Horst op het terrein van Kerk en Wereld te Driebergen. De congreskosten bedragen *f* 35. -, logies en maaltijden inbegrepen. De leden van het Nederlands Historisch Genootschap zullen nader bericht ontvangen. Andere belangstellenden kunnen zich voorlopig aanmelden bij het secretariaat van het Nederlands Historisch Genootschap, Alexander Numankade 199, Utrecht.

Aspekte und Probleme der Reform des niederländischen Kriegswesens unter Prinz Moritz von Oranien*

Werner Hahlweg

I

Wer sich mit der Entstehungsgeschichte des niederländischen Staatswesens beschäftigt, wird den Blick auf das Geschehen des Achtzigjährigen Krieges lenken, den Zeitraum zwischen 1568 und 1648[1]. Gingen doch die Niederlande, d.h. die sieben nördlichen Provinzen, aus diesem großen Ringen gegen Spanien als souveräne Macht hervor, um seit 1648 ihren bedeutsamen Platz im Konzert der europäischen Mächte einzunehmen - als eine Macht, die im Gefolge einer großangelegten Friedens-, Allianz- und Sicherheitspolitik zu ihrem Teil für die Ausbildung des Gleichgewichtssystems und in der Folge für die Erhaltung von Freiheit und Unabhängigkeit gerade der kleinen Nationen in Europa zu wirken vermochte[2].

Für die neuere Historiographie, soweit sie sich der Genesis, dem Verlauf und den Ergebnissen des Achtzigjährigen Krieges zuwandte, stellte sich bei der Vielzahl der dort auftretenden Probleme wiederholt die Frage nach der Bedeutung oder dem Stellenwert des Militärwesens in diesem Prozeß. Das belangreichste Ereignis dabei ist die Reform des niederländischen Kriegswesens durch Moritz von Oranien und seine Mitarbeiter, in erster Linie Wilhelm Ludwig von Nassau und dessen jüngerer Bruder Johann von Nassau, neben bedeutenden niederländischen Gelehrten, Ingenieuren, Truppenoffizieren und selbst Künstlern; hier wäre etwa an Namen wie Justus Lipsius, Sixtus Arcerius, Johannes Meursius, David de Solemne, Oberst Cornput, Simon Stevin oder an die Stecher Jacob de Gheyn und Adam van Breen zu erinnern[3].

Die Geschichtssforschung hat sich der Reform des niederländischen Kriegs-

* Überarbeitete Fassung eines Vortrages, der am 23.10. 1970 vor der Mitgliederversammlung der Nederlands Historisch Genootschap Utrecht gehalten wurde; für wertvolle Anregungen ist der Verf. Herrn Univ. - Prof. Dr. Kossmann sowie der Diskussion der Mitgliederversammlung der Nederlands Historisch Genootschap verpflichtet.

1. Vgl. in diesem Zusammenhang u.a. P. GEYL, *The Revolt of the Netherlands 1555-1609* (2A; London, 1962).
2. Vgl. W. HAHLWEG, 'Barriere-Gleichgewicht-Sicherheit. Eine Studie über die Gleichgewichtspolitik und die Strukturwandlung des Staatensystems in Europa 1646-1715', *Historische Zeitschrift*, CLXXXVII (1959) 54 ff.
3. Vgl. W. HAHLWEG, 'Die oranische Heeresreform, ihr Weiterwirken und die Befreiung und Etablierung der Niederlande', *Nassauische Annalen*, LXXX (1969) 142 ff.

wesens unter Moritz von Oranien, soweit es eingehende, kritische Untersuchungen anlangt, verhältnismäßig spät zugewandt; man kennt etwa die Darstellungen von G. Roloff oder H. Delbrück[4]. Indes blieb es niederländischen Historikern vorbehalten, hier die ersten gründlicheren Forschungen vorzulegen; dazu gehören zunächst die Studien von J.A.G.C. Trosée, die beiden ersten Bände des umfassenden Generalstabswerkes *Het Staatsche Leger* oder die Biographie Wilhelm Ludwigs von Nassau aus der Feder von L.H. Wagenaar[5]. Insonderheit darf auf die verdienstvollen Veröffentlichungen des bekannten Militärhistorikers J.W. Wijn hingewiesen werden. In seiner 1934 erschienenen Dissertation *Het krijgswezen in den tijd van Prins Maurits* gab er als erster eine ebenso gründliche wie umfassende wissenschaftliche Darstellung des niederländischen Kriegswesens in seiner Gesamtheit unter Moritz von Oranien, die noch heute in ihrem Materialreichtum, in ihrer Konkretheit wie in ihrer methodisch-kritischen Durchdringung des Stoffes von hoher fachlicher Warte aus als mustergültig anzusprechen ist[6]. Wijn war es auch, der 1947 die erste Fassung des Kriegsbuches von Johann von Nassau unter dem Titel *Krijgskundige aanteekeningen van Johan den Middelste van Nassau* herausgab - eine ebenso sorgfältige wie belangreiche Quellenpublikation, die zu ihrem Teil die Forschung zur Geschichte der Reform des niederländischen Kriegswesens unter Prinz Moritz merkbar fördert.

Daneben erschienen die Arbeiten von E.J. Dijksterhuis und W.H. Schukking über Simon Stevin. Dijksterhuis veröffentlichte 1943 eine ausführliche Biographie über den großen niederländischen Ingenieur und Mathematiker, während Schukking 1964 den vierten Band der Werke Stevins (über die Kriegskunst) mit Einleitung und kritischem Apparat herausgab[7]. Aus beiden Arbeiten geht hervor, wie gewichtig Stevins Wirken im Dienste der Reform des niederländischen Kriegswesens gerade hinsichtlich ihrer praktisch-technischen, materiellen Bedingungen gewesen ist.

In Deutschland ist G. Oestreich seit den fünfziger Jahren mit Untersuchungen über Justus Lipsius hervorgetreten; bekannt namentlich wurde sein 1953 erschie-

4. Vgl. G. ROLOFF, 'Moritz von Oranien und die Begründung des modernen Heeres', *Preussische Jahrbücher*, CXI (1903) 225 ff; H. DELBRÜCK, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte* (4 Bde; Berlin, 1920) IV, 178 ff.
5. Vgl. J.A.G.C. TROSÉE, 'Naar aanleiding van een zestiende-eeuwsche recrutenschool', *Historische Studien* (1924) 57-84; F.G.J. TEN RAA en F. DE BAS, *Het Staatsche leger 1568-1795*, I, *Van het begin van den opstand tegen Spanje tot het vertrek van den graaf van Leicester (1568-1588)* (Breda, 1911); II, *Van het vertrek van den graaf van Leicester tot het afsluiten van het Twaalfjarig Bestand (1588-1609)* (Breda, 1913); L.H. WAGENAAR, *Het leven van Graaf Willem Lodewijk*, *een vader des vaderlands*, *'Uz heit'* (Amsterdam, 1904).
6. Vgl. J.W. WIJN, *Het krijgswezen in den tijd van Prins Maurits* (Utrecht, 1934); J.W. WIJN, 'Johann der Mittlere von Nassau-Siegen', *Klassiker der Kriegskunst* (1960) 119 ff.
7. Vgl. E.J. DIJKSTERHUIS, *Simon Stevin* (Haag, 1943); SIMON STEVIN, *Principal Works*, IV, W.H. SCHUKKING, ed., *The Art of War* (Amsterdam, 1964).

nenen Aufsatz 'Der römische Stoizismus und die oranische Heeresreform'[8]. Darüber hinaus hat die Historische Kommission für Nassau eine kritische Edition der hinterlassenen kriegswissenschaftlichen Papiere des Grafen Johann von Nassau in Auftrag gegeben, die 1972 im Druck vorliegen soll[9].

Bei der Beschäftigung mit der Reform des niederländischen Kriegswesens unter Moritz von Oranien tritt eine Vielfalt von Problemen in Erscheinung, wie sie sich in der Hauptsache um die Relationen von Theorie und Praxis, das Verhältnis von Politik, Krieg, Kriegskunst und Wissenschaft, Strategie, Gesellschaft, Ökonomie und Friedensordnung gruppieren. Die einschlägige Forschung hat sich diesen Fragen in näherer, kritischer Durchleuchtung nur teilweise zugewandt; mehr am Rande blieb namentlich die Behandlung der bei der Reform so zentral zur Wirkung gelangenden Relationen von Theorie und Praxis. Würde man diese Relationen, d.h. die Herstellung eines rechten, gleichgewichtigen Verhältnisses von theoretischer Reflexion und praktischem Handeln als eine der grundsätzlichen Voraussetzungen für das Schicksal, das Gelingen der Reform überhaupt ansehen[10], so mag es durchaus geboten sein, diesen Fragen näher nachzugehen. Aus der Fülle der Probleme, wie sie bei dem Geschehen der niederländischen Militärreform zutage treten, soll daher das Wechselverhältnis von Theorie und Praxis mit seinen verschiedenen Aspekten Gegenstand der folgenden Ausführungen sein.

Dieses Wechselverhältnis gewinnt seine Bedeutung auch angesichts der großen, allgemeinen Auswirkung der niederländischen Reform, wie sie bereits im siebzehnten Jahrhundert empfunden wurde. So urteilte 1670 der niederländische Kapitein Johan Boxel in seinem bekannten Exerzitienbuch *Vertoogh van de kryghsoeffeninge* über die Reform von Moritz: 'De wapen oeffeninge der Vereenighde Nederlanden, die geduerende den oorlogh met den Koningh von Spagne, een schole van oorloge by alle historie-schryvers is genoemt en geroemt geweest, is soodanigh toegenomen, dat door de selve oeffeninge van wapenen den Staet in Hoogheyt ende Luyster van tijt tot tijt is opgeklommen. De wapen-oeffeninge', so schließt Boxel, 'is de leermeesterse van de kryghs handeling; de kryghs-handeling is de tegenweer der vyanden, die door Godts Genadigen Zegen den Staet soodanigh is geluckt, dat naer een tachtigh-iarigen oorlogh daer door een glorieuse vreede is

8. Die wichtigsten einschlägigen Forschungen von G. Oestreich liegen nunmehr in dem Sammelband vor: G. OESTREICH, *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze* (Berlin, 1969).
9. Die Edition umfasst neben den Wiesbadener Dokumenten auch Akten und Handschriften aus dem Koninklijk Huisarchief Den Haag, der Koninklijke Bibliotheek Den Haag, dem Staatsarchiv Danzig, dem Generallandesarchiv Karlsruhe, den Archives générales du Royaume, Brüssel. Auch wäre in diesem Zusammenhang zu nennen: W. HAHLWEG, *Die Heeresreform der Oranier und die Antike* (Berlin, 1941).
10. Vgl. zum Grundsätzlichen W. HAHLWEG, 'Umformungen im Militärwesen und das Verhältnis von Theorie und Praxis', *Wehrwissenschaftliche Rundschau*, XIX (1969) iv, 181 ff.

verkregen'[11]. Darüber hinaus sagt Boxel, die niederländischen Streitkräfte zu Wasser und zu Lande seien derart hoch geschätzt worden, 'dat die niet alleen by alle Koningen ende Princen van 't Christenrijck, maer van de gantsche Werelt ten hooghsten formidabel geacht wert'[12].

Die Reform des niederländischen Kriegswesens, die sich in der Hauptsache in dem Jahrzehnt zwischen 1590 und 1600 vollzog, wirkt noch mitten in unsere Zeit hinein, wie dies etwa die Studie von K.E. Oudendijk vom Jahre 1947 beweist[13]. Systematische Soldatenausbildung, Schaffung des modernen Generalstabes, eines geregelten Administrations- und Versorgungswesens (Logistik) für die Streitkräfte; Begründung eines wissenschaftlich herangebildeten Offizierskorps, weitgehende Nutzbarmachung der Naturwissenschaften für die Zwecke der Streitkräfte, moderne Führungsstrukturen (zahlreiche Befehlshaber, systemisierte Hierarchie); hohe Exaktheit, Mobilität, Flexibilität und Geschwindigkeit bei taktischen Bewegungen - das sind einige der wichtigsten, in der damaligen Epoche durchaus neuartigen Elemente, die in ihrer Gesamtheit und Verzahnung miteinander das Reformwerk kennzeichnen. Ebenso bestätigend wie treffend urteilte die *Österreichische Militärische Zeitschrift* bereits vor mehr als 100 Jahren: 'Durch Moritz von Oranien kamen neue Gedanken in die Organisation und Aufstellung der Infanterie. Er strebte darnach, die Massen durch bestimmte Exercir-Vorschriften für alle Fälle gefügig zu machen, verwarf aber alle Complicirtheit und drang zugleich auf die tüchtige Vorbildung der Individuen. Seine Hauptbemühung ging nach *einfachen* Formen, die vor dem Feinde die Mitwirkung aller Individuen ermöglichten'[14].

II

Wurde bereits auf die zentrale Bedeutung einer zweckvollen Abstimmung von Theorie und Praxis für das niederländische Reformwerk (im Sinne von zu erzielender Wirkung, von Konsistenz, Glaubwürdigkeit und Dauerhaftigkeit) hingewiesen, so spielt dies seine besondere Rolle in einer Zeitenwende, d.h. wenn sich dort Reformen, grundsätzliche Neugestaltungen im Militärwesen in der

11. Vgl. *Vertoogh van de kryghs-oeffeninge*, *soo in 't particulier van musquet en spies*... by een gevoeght door JOHAN BOXEL, capitain lt. over de compagnie coll. van de guardes van haer Ed. Groot Mogentheden (Haag, 1670); BOXEL in der Widmung an die Staaten von Holland und Westfriesland.
12. *Ibidem*.
13. Vgl. K.E. OUDENDIJK, 'De Friesche Stadhouder Willem Lodewijk van Nassau', *Ons leger*, XXXI (1947) ix, 40 ff; x, 29 ff; xi, 28 ff.
14. Vgl. 'Das Wesen der Infanterie der Jetztzeit, geschildert nach deren historischer Entwickelung', *Österreichische Militärische Zeitschrift*, V (1864) iv, 79.

Tiefe einer neustrukturierten Gesamtgesellschaft als Folgewirkung politischer, sozialer, geistiger, ökonomischer und technologischer Wandlungen vollziehen. Einer solchen Zeitenwende begegnete das Geschehen des Achtzigjährigen Krieges, dessen Zeitspanne zugleich - wie der Belfaster Historiker Michael Roberts nachweist - in die Periode einer Revolution im Militärwesen fiel[15].

Hinzu kam, daß der Achtzigjährige Krieg für die aufständischen Niederländer wenigstens bis in die Achtziger Jahre des sechzehnten Jahrhunderts hinein ein Existenzkampf, wir würden heute sagen so etwas wie ein totaler Widerstandskrieg war, der mehr oder weniger die Gesamtgesellschaft erfaßte und sich auf allen Ebenen abspielte. Das erfolgreiche Auftreten der Busch- und Wassergeusen[16] ist hier ebenso als Ausdruck angespannter Energien der Aufständischen zu werten wie die fortgesetzte Arbeit an der Reform des niederländischen Kriegswesens, der regulären Streitkräfte und ihrer Mittel, durch Moritz von Oranien und seine Mitarbeiter. Das will besagen: die Aufständischen waren darauf angewiesen, alle Kräfte zu entfalten, um der zunächsts im Felde überlegenen spanischen Übermacht durch hohe Qualität von Führung und Streitkräften sowie durch neuartige Mittel wirksam zu begegnen und sie am Ende zu übertreffen. Hier wird dann - in der Auswirkung - die Reform zu einem Politikum erster Ordnung. Sie ist in der Tat niemals ein isolierter militärischer Akt gewesen, sondern muß primär als ein gesellschaftspolitischer Bewegungsvorgang betrachtet werden. Diese Situation ist grundsätzlich zu berücksichtigen, will man die Genesis und die Gestaltung der Reform des niederländischen Kriegswesens unter Moritz von Oranien in ihrer Realität würdigen und von dort her auch das Verhältnis von Theorie und Praxis begreifen.

Studiert man in diesem Zusammenhang die einschlägigen Quellen, so weisen ihre Aussagen auf die erste, nächstliegende Aufgabe für die niederländischen Reformer hin: die Wirklichkeit richtig zu erkennen, das Bestehende sowohl als auch die in ihr herrschenden Entwicklungstendenzen. Dies bedeutet: die Reformer hatten zwei Bereiche wohl zu beachten. Einmal waren sie gehalten, das zu ihrer Zeit in der Praxis bestehende Kriegswesen in allen Einzelheiten voll zu beherrschen, die Bedeutung zudem der bereits erwähnten Revolution im Militärwesen des sechzehnten Jahrhunderts zu erfassen. Man mußte also klar, bewußt in der eigenen Epoche stehen und das Kriegswesen von Grund aus, von der fachlichen Seite her kennen, um treffend urteilen, die Lage realistisch einschätzen zu können; die genannten kriegswissenschaftlichen Papiere Johanns von Nassau geben darüber Auskunft

15. Vgl. M. ROBERTS, *The Military Revolution 1560-1660. An Inaugural Lecture delivered before the Queen's University of Belfast* (Belfast, 1957) 3 ff.
16. Vgl. hiezu neuerdings T. WITTMAN, *Les Gueux dans les 'bonnes villes' de Flandre (1577-1586)* (Budapest, 1969) 140 ff., 189 ff.

und machen deutlich, was alles dazu gehörte, etwa: Festungs- oder Belagerungskrieg, Taktik, Artilleriewesen, Truppenorganisation, Strategie (Feldherrnkunst), Studium der älteren und neueren Kriegsgeschichte.

Zum andern standen die Reformer vor der Notwendigkeit, von der griechischen, römischen und byzantinischen militärwissenschaftlichen Überlieferung Kenntnis zu nehmen, wie sie in zahlreichen, von gelehrten griechischen, italienischen, französischen, englischen und niederländischen Philologen und Humanisten in sorgfältig und umfassend kommentierten Quellentexten seit dem Ende des Oströmischen Reiches (1453) im Abendland herausgebracht wurden. Namen wie Theodoros Gazes, Franceso Robortello, Rigaltius, Hotomannus oder Cheke und nicht zuletzt Justus Lipsius, Johannes Meursius und Sixtus Alcerius wären hier zu erwähnen - Gelehrte von Rang, deren Werke in der Aufnahme durch Zeitgenossen in verantwortlicher politischer und militärischer Stellung praktische Relevanz gewannen[17]. Das lag damals in der Zeit: Renaissance, Humanismus erfüllten die Geister; und in diesem Zusammenhang war es auch ein ebenso beliebtes wie weit verbreitetes Thema, das bestehende Kriegswesen des ausgehenden fünfzehnten oder des sechzehnten Jahrhunderts mit dem der Antike und der Byzantiner zu vergleichen[18].

Darüber hinaus kam es darauf an, die praktischen Bezüge dieser antiken und byzantinischen Überlieferung gegenüber den Formen, den Möglichkeiten und Entwicklungstendenzen des (damals) gegenwärtigen Kriegswesens richtig abzuschätzen; d.h. sich nicht einseitig etwa auf eine bloße vorherrschende, mehr idolhafte Rezeption des antiken und byzantinischen Erfahrungsgutes unter weitgehender Ausklammerung des im sechzehnten Jahrhundert Bestehenden festzulegen. Hier mußte das Scheitern Niccolò Machiavellis, dem eine Renaissance der Kriegskunst einseitig nach römischem Muster vorgeschwebt hatte, zur Warnung dienen[19]. Wollte man sich gleichwohl des antiken und byzantinischen Erfahrungsgutes zweckvoll für die praktischen Belange der eigenen Epoche bedienen, dann war es das Gebot, diese Überlieferung mit empirischem Sachverstand, kritisch-distanziert zu prüfen. Dann ging es darum, eine Theorie daraus zu entwickeln, in welcher die Lehren der Antike und der Byzantiner nicht idolhaft, undifferenziert auf die Wirklichkeit des sechzehnten Jahrhunderts übertragen wurden - eine Theorie, die in

17. Vgl. u.a. G. OESTREICH, 'Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates. Zu seinem 350. Todestage (24 März 1606)', *Historische Zeitschrift*, CLXXXI (1956) i, 65 ff.
18. Ein Beispiel hiefür bietet der erste Teil von F. PATRIZZIS grossangelegtem Werk *Paralleli militari... Ne'quali si fa paragone delle Milizie antiche*, *in tutti le parti loro*, *con le moderne*... (Rom, 1594).
19. Vgl. in diesem Zusammenhang u.a. F. MEHMEL, 'Machiavelli und die Antike', in: B. SNELL, ed., *Antike und Abendland. Beiträge zum Verständnis der Griechen und Römer und ihres Nachlebens*, III (Hamburg, 1948) 181 ff.; s. auch M. HOBOHM, *Machiavellis Renaissance der Kriegskunst* (2 Bde; Berlin, 1913) II.

realistisch-sachlicher Weise nur dasjenige aus ihnen auswählte, was sich für die eigene Epoche als praktisch brauchbar erweisen würde.

Diese Problematik ist im Lager der niederländischen Reformer sehr wohl erkannt worden. Man sah etwa im Bereich der Taktik, daß die Kampfesweise im sechzehnten Jahrhundert mit ihren teilweise anderen Mitteln jener der Antike nicht vollkommen entsprach, wie dies aus einer Studie Johanns von Nassau über die Verwendung der Reserven hervorgeht. Die Deutschen, so sagt Johann, hätten wenig von Reserven gewußt. Die Ursache ist 'villeicht gewesen, daß bey unsern Zeitten gar eine andere Arth wegen der Rohr und Geschütz alß bey den Alten wegen der Spies und Seithen Wehr zu schlagen gewesen. Jene haben', so lautet Johanns Begründung, 'mehr wegen ihrer Gewehr zusahmen und Handt an Handt komen müssen und derowegen die Triarios, welches ihr Reserv und der beste Hauf gewesen, notwendig anordnen müßen. Die unsere aber wegen ihrer Armatur haben und thun noch von weittem einander Schaden und bewegen solche Waffen, so wegen Grausamkeit des Geschützes und Tumults nicht so lang wehren alß die vorige, und offt der dritte Theil des Kriegsvolcks für der Flucht nicht zum Treffen und Schlagen kompt, ja offt in einer halben Stund alles außgericht ist'[20.]. Im übrigen stand auch die spanische Kriegskunst auf beachtlicher Höhe,[21.] waren allgemein die Veränderungen und Verbesserungen im Militärwesen seit der Mitte des sechzehnten Jahrhunderts zu berücksichtigen[22.]; hinzu kamen die Erfahrungen und Schöpfungen der Hugenotten, darunter namentlich die systematische Ausbildung der Soldaten im Gebrauch des Luntengewehrs nach dem System de la Noues[23.].

Darüber hinaus mochte auch das niederländische Seekriegswesen aus der Zeit des Achtzigjährigen Krieges Anregungen für die Neugestaltung der Kampfesweise zu Lande bieten. Auf diese Zusammenhänge weist wiederum Johann von Nassau in einer Studie über Schlachtordnungen hin, in der es ihm darauf ankommt, die Vorteile des neuen Systems gegenüber dem bisherigen zu preisen. Diese Vorteile der neuen Schlachtordnung erblickt er darin, daß alle Soldaten 'zum fechten komen undt sich geschwindt kehren undt wenden undt einer den andern endtsetzen können...' Hier ist dann für ihn die Parallele mit dem Seekriegswesen gegeben, wenn er sagt: 'Wie dan ein solches die Schlachten, so uf der Sehe zu Waßer etlich

20. Hauptstaatsarchiv Wiesbaden, Abt. 171, K923, t II, Bl. 101.
21. Vgl. u.a. H.V. KOSS, 'Die Probleme der Fussvolkstaktik in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts', in: *Die Schlachten bei St. Quentin (10. August 1557) und bei Gravelingen (13. Juli 1558 nebst einem Beitrag zur Kenntnis der spanischen Infanterie im 16. Jahrhundert* (Historische Studien veröffentl. v.E. Ebering, CXVIII, 1914) 150 ff.
22. Vgl. hiezu neuerdings CL. GAIER, 'L'opinion des chefs de guerre français du XVIème siècle sur les progrès de l'art militaire', *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, Edition belge, XXIX (1970) 723 ff.
23. Vgl. G. OESTREICH, 'Graf Johanns VII. Verteidigungsbuch für Nassau-Dillenburg 1595. Der Unterschied der nassauischen von der oranischen Staats- und Wehridee', *Nassauische Annalen*, LXIX (1958) 146.

Jahr hero geschehen, stattlichen confirmiren, in Ahnsehung obschon uf den großen spanischen Gallionen offt neben dem großen Geschutz uf einer in und uber 1000 Soldaten gewesen, so haben doch zum offter die kleine holändische Ohrlogschieff, uf welcher eins selten uber 200 Soldaten gewesen, ihrer zwei oder drei solch große Schieff, ohnahngesehen sie nur halb so stark, ahngefallen undt wegen ihrer Gesschwindigkeit, undt das eines das ander endtsetzen können, uberwältiget'[24].

In diesem Sinne einer komplexen Problematik in Vorstellung und Wirklichkeit begriffen Moritz von Oranien und seine Mitarbeiter, daß die antike und byzantinische militärwissenschaftliche Überlieferung nur dann einen Nutzeffekt für die niederländischen Streitkräfte versprechen durfte, wenn man den dargebotenen Überlieferungsschatz unter *primärer Berücksichtigung* der bestehenden Verhältnisse im Militärwesen der zweiten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts zu bearbeiten vermochte. Es galt somit, eine Theorie auf Erfahrungsgrundlage bei gleichzeitigem kriegswissenschaftlichem Studium der antiken und byzantinischen Quellentexte, aber auch unter Heranziehung der neueren Kriegsgeschichte zu entwickeln, die Zeit und aufwendige neue Erfahrungen tunlichst sparen sollte. Eben diese Problematik hat Johann von Nassau in einer von ihm aufgezeichneten Maxime aus einem französischen kriegswissenschaftlichen, auf die Lehren der Antike zurückgehenden Werk aus der zweiten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts ausgedrückt: man müsse die Kriegsgeschichte studieren; die vielfältigen, bereits gemachten Erfahrungen der Geschichte in sich aufnehmen, um nicht immer wieder - nach Art der Einfältigen - von vorne anfangen zu müssen[25].

III

Es ist nicht mit Sicherheit ausgemacht, wo die ersten Ansatzpunkte in dem Wirken der niederländischen Reformer liegen, die Relationen von Theorie und Praxis in ihrem Werk zweckvoll zu gestalten. In jedem Falle handelten sie folgerichtig, wenn sie eine klare Scheidung dahingehend vornahmen, was im niederländischen Kriegswesen lediglich aus den Bedingtheiten der eigenen Epoche heraus reformiert oder weiterentwickelt werden mußte, und wo Bereiche lagen, bei denen sich eine Rezeption der antiken und byzantinischen Überlieferung empfahl. Im ersten Falle gingen die niederländischen Reformer daran, die bestehenden Einrichtungen und Verhältnisse in unaufhörlicher Arbeit der kleinen Schritte in der Praxis zu verbessern oder neuzugestalten und in diesem Zusammenhang auch eine Theorie zu

24. Hauptstaatsarchiv Wiesbaden, Abt. 171, K 923, t II. Vgl. in diesem Zusammenhang auch J.C. DE JONGE, 'Van den opstand tegen Spanje tot aan den Munsterschen vrede', in: *Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen* (2 A, 5 Bde; Haarlem, 1858) I, 117 ff.
25. Hauptstaatsarchiv Wiesbaden, Abt. 171, K 924.

bilden. Diese Bereiche waren vornehmlich der Festungs- oder Belagerungskrieg, die Pyrotechnik, das Artilleriewesen und allgemein das Feld kriegstechnischer Erfindungen.

Hier ist aus naheliegenden Gründen kaum eine Rezeption antiker oder byzantinischer militärwissenschaftlicher Lehren zu verspüren. In seinen kriegswissenschaftlichen Papieren beispielsweise bringt Johann von Nassau bei der Behandlung des Festungskrieges lediglich die Skizze eines Belagerungsturmes, der etwa dem in Lipsius' Werk *Poliorceticon sive de machinis*, *tormentis*... aufgeführten entspricht[26]. In diesen Bereichen konnte es also nur die Erfahrungen der eigenen Epoche geben, aus denen dann auch die Theorie zu formieren war. Das trifft namentlich für einen in den Papieren Johanns wie in den Kriegsbüchern Johann Jacobis von Wallhausen überlieferten Diskurs über Festungswesen zu[27]. In diesem Diskurs, den Wallhausen Moritz von Oranien zuschreibt[28], ist eine förmliche Theorie der methodischen Führung des Festungskrieges im Lichte der niederländischen Verhältnisse entwickelt; lehrhaft, ganz auf die Praxis bezogen, dazu eng gefaßt, im Sinne konkreter Anweisungen: was alles beim Festungskrieg vorkommt, wie Festungswerke anzulegen sind, wie man sich bei Angriff und Abwehr zu verhalten hat, und welche 'Remedia' es auf diese und jene Angriffsverfahren, Listen oder Überraschungen gibt. Mit anderen Worten, man hat eine Lehre geschaffen, die ganz auf unmittelbaren praktischen Erfahrungen beruht und eher einer handfesten Anweisung zum Handeln gleicht als einer rein betrachtenden, 'spekulativen' Theorie. Wer diesen Diskurs studierte, der vermochte aus ihm fraglos Nutzen zu ziehen - vorausgesetzt, er hatte bereits praktisch-technische, konkrete Anschauungen von der Sache gewonnen.

Anders freilich liegen die Dinge im zweiten Falle, d.h. in denjenigen Bereichen, die sich für eine Aufnahme oder anregende Bereicherung von antikem und byzantinischem Überlieferungsgut eignen mochten. Diese Bereiche waren im wesentlichen die folgenden: systematische Soldatenausbildung (Exerzieren) im Gebrauch der Waffen (Langspieß, Luntengewehr) und in der Ausführung von taktischen Elementarbewegungen (Wendungen, Schwenkungen, Verdopplungen von Abteilungen, Kontremärsche); Kommandosprache, Disziplin, Schanzarbeiten, Kriegsartikel[29], Truppenorganisation, Führungshierarchie, Marsch-, Schlacht- und Lager-

26. Vgl. IUSTUS LIPSIUS, *Poliorceticon sive de machinis*, *tormentis*, *telis libri quinque* (Antwerpen, 1596) 108; die entspr. Skizze Johanns: Hauptstaatsarchiv Wiesbaden, Abt. 171, K 923.
27. Staatsarchiv Danzig, 300 H fol. B Nr. 9 c.
28. WALLHAUSEN, *Ibidem*, Bl. 47 gibt folgende Überschrift: 'Discurs von Festungen, welchen I. Gn. Graf Mauritz von Nassau in Niederlandt zu Papier bracht, in welchem allein in genere das jehnige, so zu Festungen gehöret, nach Noturfft ausgeführet undt notiret wirdt'.
29. Über antiken Einfluss bei den niederländischen Kriegsartikeln vgl. W. ERBEN, 'Ursprung und Entwicklung der deutschen Kriegsartikel', *Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung*, VI (1900) 42 ff.

ordnungen. Aus der Vielzahl der in den Quellen enthaltenen Belege mögen hier beispielhaft einige wenige Fälle behandelt werden, die sichtbar machen sollen, wie Moritz und seine Mitarbeiter die Relationen von Theorie und Praxis gestalteten, soweit es um die Aufnahme antiker und byzantinischer militärwissenschaftlicher Lehren für die Belange der Reform ging.

Wer einen Blick auf das überlieferte Verzeichnis der Bibliothek Moritz' von Oranien wirft, die teilweise noch heute in den Beständen der Königlichen Bibliothek im Haag erhalten ist[30.], dem fällt die Fülle der dort versammelten Textausgaben der verschiedensten griechischen, römischen und byzantinischen Historiker und Militärschriftsteller auf[31.]; d.h. eine durchaus reichhaltige Überlieferung war hier von den niederländischen Reformern zu erfassen, kritisch zu sichten und zu bearbeiten: angefangen von Herodot, Xenophon, Thukydides, Polybius und Aelian über Caear, Cassius Dio, Josephus, Vegetius bis herauf zu Kaiser Leon VI. von Byzanz. Hinzu kamen die einschlägigen Werke führender Humanisten des fünfzehnten und sechzehnten Jahrhunderts, vornehmlich von Patrizzi, Hotomannus, Savilius und Lipsius.

Die Aufgabe der niederländischen Reformer bestand nun darin, die *richtigen* Texte zur Grundlegung der notwendigen Sachkenntnisse und zur anschließenden Theoriebildung herauszufinden: solche nämlich, die praktische, klare Beschreibungen des Kriegswesens der Griechen, Römer und Byzantiner enthielten, mit Sachangaben, die glaubhaft waren und zugleich für die Verhältnisse im Kriegswesen des sechszehnten Jahrhunderts paßten. Unter diesen Voraussetzungen wählten die Reformer in erster Linie die taktischen Werke von Aelian und Leon VI. von Byzanz; sie beschäftigten sich aber auch mit Thukydides, Polybius, Caesar, Dio, Josephus und anderen. Eine umfangreiche Studie über das römische Heereswesen, die uns Johann Jacobi von Wallhausen, der erste Direktor der Siegener Kriegsschule unter Johann von Nassau, in Handschrift überliefert hat[32.], legt hievon Zeugnis ab. Ebenso zogen die Reformer praktischen Nutzen aus den Arbeiten von Patrizzi und Lipsius. So hat Johann von Nassau in seinen Papieren Studien aus Patrizzis berühmtem, 1495 in Rom erschienenem Werk *Paralleli militari* hinterlassen; aus ihnen geht hervor, wie weitgehend die Darstellung Patrizzis (der griechischen Elementarbewegungen) bei den Reformern praktische Aufnahme fand[33.].

In diesem Zusammenhang darf auch Simon Stevins Buch *Legermeting* von 1617 erwähnt werden, in welchem er das römische Lagerwesen lehrhaft für die Belange

30. Vgl. *De Oranje Nassau boekerij en de Oranje-penningen in de Koninklijke Bibliotheek en in het Koninklijk Penning-Kabinet te 's-Gravenhage* (1898) 24 ff.
31. 'Catalogus van de bibliotheek van Prins Maurits samengesteld door Abraham von Dohna. 1608. 24 April', in: *Ibidem*, 49 ff.
32. Staatsarchiv Danzig, 300 H fol. B Nr. 9 f., Militia Romana oder Erkündigung, auf was Weise die Römer ihre Kriege geführt haben.
33. Vgl. unten Anm. 38.

der eigenen Zeit vom Standpunkt des praktischen Ingenieurs und Quartiermeisters aus darstellt[34]. Weiterhin liegt in den Kriegsbüchern Wallhausens eine Skizze der byzantinischen Schlachtordnung nach den Angaben Kaiser Leons VI. (nach einem Original von der Hand Wilhelm Ludwigs von Nassau) vor, die im Grunde bereits die Prinzipien der neuen niederländischen Schlachtordnung der Reformer sichtbar macht[35]. Übrigens bezeugt Wilhelm Ludwig dies mit eigenen Worten in seinem bekannten Brief an Moritz von Oranien vom 8. Dezember 1594[36].

Ist es Tatsache, daß Moritz und seine Mitarbeiter ebenso ausgedehnte wie im einzelnen konkrete Kenntnisse über das griechische, römische und byzantinische Kriegswesen durch sorgfältiges Quellenstudium gewonnen hatten, so konnte eine bloße Ansammlung von solchen Kenntnissen, selbst wenn daraus eine erste Theorie im Ansatz formiert wurde, freilich nicht für die Zwecke der Reform genügen. Sollte die notwendige Theorie gebildet werden, auf deren Grundlage alsdann die Nutzbarmachung der erworbenen Sachkenntnisse für die Belange des eigenen Kriegswesens erfolgen konnte, so mußten diese aus den antiken und byzantinischen Schriftstellern oder ihren humanistischen Übersetzern und Interpreten gewonnenen Kenntnisse auf die Praxis des Kriegswesens in der zweiten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts abgestimmt werden. Das war die schwierigste Aufgabe für die Reformer, wo sie gefordert waren, d.h. durchaus eigenschöpferische Leistungen aufweisen mußten. Dies bedeutete zugleich die Entwicklung einer Theorie auf sachkritischer Grundlage, deren Aufgabe es insonderheit war, die Angaben und Darstellungen der antiken und byzantinischen Militärschriftsteller im Lichte der praktischen Ausführbarkeit zu verifizieren. Hiefür drei konkrete Beispiele u.a. aus der Tätigkeit des friesischen Statthalters Wilhelm Ludwig von Nassau, des engsten Mitarbeiters und Vertrauten Moritz' von Oranien.

1. In seinem schon genannten Brief an Moritz vom 8. Dezember 1594 berichtet Wilhelm Ludwig, er habe das taktische Werk des Aelian studiert und daraus eine neue Form der Feuertaktik für die Schützen entwickelt. Von den bei Aelian beschriebenen Elementarbewegungen wählt Wilhelm Ludwig den sog. chorischen Kontremarsch - ein Verkehren von Gliedern oder Reihen; ursprünglich eine Gruppenbewegung bei Festlichkeiten oder bei Theateraufführungen. Bei der Ausführung des Kontremarsches einer Abteilung von Reihen und Gliedern macht - bei gliederweisem Marsch - das jeweils vorderste Glied Kehrt, geht durch die Zwischenräume (‘Gassen’) der Abteilung (d.h. entlang den Reihen) hindurch, macht, am

34. Vgl. *Castrametatio*, *dat is Legermeting*, beschreven door SYMON STEVIN van Brugghe, na d'oordening en 't ghebruyc van den Doorluchtichste Hoochgheboren Vorst ende Heere Maurits Prince van Oraengien... (Rotterdam, 1617) 4 ff.
35. Staatsarchiv Danzig, 300 H fol. B Nr. 9a.
36. Vgl. L. MULDER, ed., *Journaal van Anthonis Duyck*, *advokaat-fiscaal van den Raad van State (1591-1602)* (3 Bde; Haag, 1862-1866) I, 718.

Ende angelangt, abermals Kehrt und hängt sich nunmehr als letztes Glied an die Abteilung wieder an[37]. Dieses Manöver übernimmt Wilhelm Ludwig, aber er 'modernisiert' es. Maßgebend ist für ihn der Gedanke, altgriechischen Kontremarsch und neuzeitliche Feuerwaffe miteinander zu verbinden, um daraus eine Steigerung der Feuerwirkung durch Kontinuität und Intensität der Feuerkraft der Schützenabteilungen zu erzielen.

Dies sieht praktisch so aus: das jeweils vorderste Glied einer Abteilung schießt sein Luntengewehr ab, macht Kehrt, marschiert die Reihen entlang bis zum Ende der Abteilung, ladet sein Gewehr im Gehen und hängt sich mit einer erneuten Kehrtwendung nunmehr als letztes Glied - wie bereits beschrieben - an die Abteilung wieder an. Inzwischen hat das nächstfolgende Glied abgeschossen und vollführt dasselbe Manöver; und so tun es alle übrigen Glieder, bis dasjenige, das zuerst abgeschossen hat, wieder das vorderste ist und aufs neue abschießt.

Daraus geht hervor: erst studiert man den Kontremarsch nach den Angaben des Aelian, wobei man auch - wie Aufzeichnungen aus den Papieren Johanns von Nassau erweisen - die erläuternde Darstellung Patrizzis vom Jahre 1495 heranzieht[38]. Alsdann folgt der eigenschöpferische Akt. Er besteht darin, zu erkennen, was sich daraus für wirksame Neuerungen im Kriegswesen des sechzehnten Jahrhunderts entwickeln lassen. Aus dem altgriechischen Kontremarsch ein neuartiges feuertaktisches Manöver mit gesteigerter Wirkungskraft für den Feldkrieg zu machen, selbst wenn Ansätze zu einer solchen Feuertaktik bereits vorhanden sein mochten[39], das war gewiß eine geniale Schöpfung des friesischen Statthalters.

2. Nachweislich seit 1595 beschäftigen sich die niederländischen Reformer mit der Schlacht bei Cannae (216 v. Chr.), in welcher Hannibal seinen klassischen, auch später immer wieder bewunderten Sieg über die Römer errang[40]. Moritz und namentlich Wilhelm Ludwig von Nassau studierten diese Schlacht, um daraus Anregungen oder Modelle für die eigene Kampfpraxis zu gewinnen[41]. In ihren Vorstellungen sollten die niederländischen Truppen die Rolle der Karthager, die spanischen Tercios aber die der Römer spielen: d.h. wie Hannibal in flacher Aufstellung mit seinen Truppen die gedrängt stehenden, tiefgegliederten und letzthin unbeholfenen römischen Legionen durch Umzingelung vernichtet hatte, so würden die niederländischen Streitkräfte in ebenfalls flachen Formationen mit ver-

37. *Ibidem*, 722 ff.
38. Hauptstaatsarchiv Wiesbaden, Abt. 171, K 924, Evolutiones aus dem Eliano. - Die Vorlage hiezu bei: PATRIZZI, *De paralleli militari*, Parte II, Lib. XI, 203 ff.
39. Auf diese Problematik weist M. ROBERTS, *Gustavus Adolphus. A History of Sweden 1611-1632* (3A., 2 Bde; London, 1968) II, 174 ff. hin.
40. Vgl. in diesem Zusammenhang die Studie von A. RITTER VON HAYMERLE, 'Hannibal. Ein Bild aus vergangenen Jahrtausenden', *Österreichische Militärische Zeitschrift*, XXIV (1883) ii, 191 ff.
41. Vgl. in diesem Zusammenhang W. HAHLWEG, 'Wilhelm Ludwig von Nassau und das Cannae-Problem', *Nass. Annalen*, LXXI (1960) 237 ff.

längerter Front den vielgliederigen, verhältnismäßig unbeweglichen spanischen Tercios ein 'Cannae' bereiten. Das ist der Grundgedanke.

Während einer Fahrt nach Arnheim 1595 hat Wilhelm Ludwig mit Moritz diese Probleme kritisch erörtert, wie dies ein Brief von seiner Hand im Königlichen Hausarchiv im Haag beweist[42]. Darüber hinaus erweiterte der friesische Statthalter seine Studien auf den ganzen Zweiten Punischen Krieg - besonders lehrreich für die Relationen von Krieg und Politik, Kriegskunst, Strategie und Friedensgestaltung -, um das Ganze schließlich in einem kleinen Werk zusammenzufassen, das allerdings erst 1675 im Druck erschien unter dem Titel *Annibal et Scipion ou les Grands Capitains*...[43]. Teile dieses Werkes liegen in Abschrift in den Papieren Johanns von Nassau und im Kriegsbuch des Markgrafen Georg Friedrich von Baden sowie im Nachlaß Johann Ludwigs von Nassau vor[44]. Die Originalskizze von der Hand Wilhelm Ludwigs von Nassau der Aufstellung der Karthager und Römer bei Cannae konnte kürzlich im Königlichen Hausarchiv im Haag aufgefunden werden[45].

In der Hauptsache kommt es den niederländischen Reformern bei ihren Cannae-Studien auf das taktische Moment an; man will konkrete Vorstellungen über die beiderseitige Aufstellung bei Cannae gewinnen, um aus den letzten Einzelheiten zu erfahren, auf welchem Wege Hannibal die römischen Legionen zu vernichten vermochte. Bei diesem Vorhaben interpretierte Wilhelm Ludwig übrigens das System der karthagischen Aufstellung mit Aelian - eine Möglichkeit, die Eigenart der karthagischen Aufstellung zu erklären, die sich für den friesischen Statthalter offenbar von der Praxis her erschloß; die historische Cannae-Forschung beispielsweise hat diese Art der Interpretation unter Heranziehung von Aelian bisher noch nicht versucht, auch nicht von Wilhelm Ludwigs Cannae-Studien Kenntnis genommen[46].

Wie genau und praktisch-umsichtig die Reformer bei ihren Cannae-Studien vorgingen, beweist übrigens das kritische Verhalten Wilhelm Ludwigs. Da er nicht Griechisch konnte, hatte der friesische Statthalter bei seinen Studien die lateinische Polybius-Übersetzung des bekannten italienischen Humanisten und Bischofs von Siponti, Niccolò Perotti, benutzt[47]. Dabei stellte er fest, daß Perotti zwar eine elegante, gut lesbare Übersetzung des Polybius-Textes gefertigt, es jedoch mit den

42. *Ibidem*, 240 ff.
43. Vgl. unten Anm. 56.
44. Generallandesarchiv Karlsruhe, Kriegsbuch Georg Friedrichs von Baden, Bd. III, Bl. 411-420; Archives générales du Royaume Brüssel, Livre militaire, 1614 (1607-1627).
45. Koninklijk Huisarchief Den Haag, Die Schlachtordnung, so Graff Wilhelm vermöge dessen discours ufs papier gebracht, Skizze in Sepia.
46. Vgl. u.a. DELBRÜCK, *Geschichte der Kriegskunst*, I, 326 ff.
47. Vgl. W. HAHLWEG 'Griechisches, römisches und byzantinisches Erbe in den hinterlassenen Schriften des Markgrafen Georg Friedrichs von Baden', *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*, XCVIII (1951) 71 ff.

Realitäten nicht allzu genau genommen hatte. Als man nämlich auf dem Exerzierplatz die Schlachtordnung der Karthager nach den Angaben des Polybius in der Übersetzung Perottis aufstellen wollte, kam zum Vorschein, daß der italienische Humanist im Hinblick auf den praktischen Sinn der betreffenden Polybius-Stelle einem Mißverständnis erlegen war. Wilhelm Ludwig ließ darauf eine neue, nunmehr wirklichkeitsentsprechende Übersetzung durch den kurpfälzischen Rat Wolrad Plessen fertigen, die noch heute in den Papieren des Grafen Johann von Nassau erhalten ist[48].

Dieses Beispiel unterstreicht zu seinem Teil, daß es sich die niederländischen Reformer als verantwortlich Handelnde in einem Existenzkampf ihrer Nation nicht leisten konnten, eine unzutreffende Interpretation anzunehmen und damit eine falsche Theorie zu bilden. Die antike Überlieferung wird vielmehr sachkritisch, nach der praktischen Seite hin, hinsichtlich der Möglichkeit ihrer tatsächlichen Ausführung überprüft. Erst wenn hier die Verifizierung der Angaben erfolgt ist, kann man eine Theorie entwickeln und sie auf die Praxis des Reformwerkes übertragen.

3. Dasselbe gilt für die Verwertung der antiken und byzantinischen Angaben über die Schlachtordnung. Hier erweisen die Papiere Johanns von Nassau ebenso wie die umfangreichen Skizzen von Schlachtordnungen aus der Zeit von Moritz und Friedrich Heinrich von Oranien im Königlichen Hausarchiv im Haag[49] - es sind bisher unveröffentlichte Dokumente -, wie man stufenweise ebenso sorgfältig wie konkret vorging: die römischen und byzantinischen Schlachtordnungen werden als Modelle studiert; alsdann folgt die Praxis mit niederländischen Truppen auf dem Exerzierplatz und im Felde in den verschiedensten Kombinationen und Variationen[50]. Das römische und byzantinische Modell (Legio Polybiana, wie sie Lipsius in seiner ‘Militia Romana’ beschreibt, und die Schlachtordnung Kaiser Leons VI. von Byzanz) sind die Grundtypen, von denen die Reformer ausgehen, wobei die *Prinzipien* übernommen werden - wie sie allerdings auch in Ansätzen bei der gestaffelten Aufstellung der spanischen Tercios zu beobachten sind[51]: zwei oder drei Treffen, schachbrettartig aufgestellt, Reserve, dazu genügend Abstand und Zwischenraum zwischen den einzelnen Treffen, sodaß im Bedarfsfalle stets Entsatz des einen durch das andere Treffen erfolgen kann. Dieses System hat gerade Leon VI. sehr anschaulich und durchaus ausführbar beschrieben, und es ist auch kein Zufall, daß Wilhelm Ludwig gerade hier der Darstellung Leons vor allen

48. Hauptstaatsarchiv Wiesbaden, Abt. 171, K 923, t II, Bl. 206 f.
49. Koninklijk Huisarchief Den Haag, A 14 - IX - 2, Ordres de Batailles, afkomstig van Maurits en Frederik Hendrik.
50. Hauptstaatsarchiv Wiesbaden, Abt. 171, K 923 t I u. II.
51. Vgl G.B.C. BARKMAN, *Gustaf II Adolfs regementsorganisation vid det inhemskainfanteriet* (Meddelanden fran Generalstabens Krigshistoriska Avdelning, I, 1931) 8.

anderen den Vorzug gibt[52]. Darüber hinaus erscheint als wesentliches Prinzip, das sich in der Wirkung als neuartig erweist (gegenüber dem Bestehenden, dem System der Tercios): eine Vielzahl kleiner Formationen in den einzelnen Treffen, mit flacher Aufstellung und breiter Front, höchst beweglich und absolut exakt im Sinne der Dispositionen des Oberbefehlshabers bei einer Fülle von ausgebildeten Unterführern, die das Ganze von oben bis unten mittels der Kommandosprache fast mit der Präzision eines Uhrwerkes in höchster Schnelligkeit lenken. Die Kommandosprache ist dabei ein wesentliches Element; und dieses Element ist ebenfalls von Moritz und seinen Mitarbeitern aus der antiken und byzantinischen Vorlage entlehnt worden. Man übersetzte die bei Aelian und Leon VI. vorgefundenen griechischen und lateinischen Kommandoworte sinngemäß ins Holländische, wie dies in allen Einzelheiten in dem schon genannten Brief Wilhelm Ludwigs an Moritz vom 8. Dezember 1594 dargelegt ist[53].

III

Zusammenfassend mögen einige Schlußbetrachtungen in vier Thesen gegeben werden.

1. Die Quellen zur Geschichte der Reform des niederländischen Kriegswesens unter Prinz Moritz von Oranien weisen aus, daß die Relationen von Theorie und Praxis, d.h. das rechte Verhältnis von theoretischer Reflexion und praktischem Handeln zu den bestimmenden Voraussetzungen für das Gelingen des Reformwerkes gehören, dessen Impulse im übrigen aus dem Geschehen des Achtzigjährigen Krieges mit seinen gesellschaftspolitischen Bedingtheiten erwachsen. Entscheidend sind dabei seitens der Reformer: einmal: kritisches Urteilsvermögen, das will besagen die Fähigkeit, das Wesentliche vom Unwesentlichen zu scheiden; zum andern: ausgesprochener Sinn für die Realitäten. Drittens: ein klarer durchdringender Verstand in Verbindung mit eigenschöpferischen Fähigkeiten; viertens: die Gabe, das theoretisch Erarbeitete zweckvoll auf die Praxis zu übertragen.

2. Die Reform des niederländischen Kriegswesens vollzieht sich in einem Aufstandskrieg, in einem Existenzkampf des niederländischen Volkes - freilich in einer Phase, wo sich die Verhältnisse für die Aufständischen bereits konsolidiert haben, und in deren Verlauf Moritz den ‘Zaun um die Niederlande’ schließt. Dies bedeutet: wer zu diesem Zeitpunkt eine Reform des Kriegswesens erstrebt, um dadurch nach Möglichkeit die Lage, das Kräfteverhältnis zu seinen Gunsten zu verbessern, der handelt in einem ausgesprochenen Spannungsfeld. Versagt die Reform durch falsche Theorie und infolgedessen fehlerhaftes Handeln in der

52. MULDER, *Journaal van Anthonis Duyck*, I, 717 ff.
53. *Ibidem*, 718 ff.

Praxis, so wird das mit dem Verlust der Existenz bezahlt. Die niederländischen Reformer stehen daher unter dem Zwang, das Richtige auszumitteln; sie sind also gehalten, eine von einer richtigen Theorie gelenkte Praxis zu befolgen, die wiederum als Korrektiv auf die Theorie zurückwirkt; der ganze Gang des Reformwerkes ist durch eine kontinuierliche Wechselwirkung von Theorie und Praxis gekennzeichnet. In jedem Falle wird die Bildung der Theorie zu einer der zentralen Fragen des Reformwerkes - eine Theorie freilich, die im Grunde von der Praxis nicht zu trennen ist, einen Teil der Praxis selbst bildet. Es macht die historische Größe Moritz' von Oranien und seiner Mitarbeiter aus, diese Problematik erkannt und von dort her bei der Gestaltung des Reformwerkes den richtigen Weg beschritten zu haben. Der Erfolg bei Nieuport (1600) ist hiefür ein sichtbarer Ausdruck[54].

3. Ging es hier um die Aufgabe, die Theorie jederzeit praktisch zu halten, so konnten sich die Reformer nicht damit begnügen, lediglich Kenntnisse anzusammeln und daraus eine bloße spekulative Theorie zu formen. Im Hinblick auf den totalen Widerstandskrieg mußte die Theorie vielmehr gesellschaftsbezogen und damit *kritisch* sein. Vor allem hatte man den entscheidenden Schritt zu tun: die theoretisch erarbeiteten Vorstellungen oder Modelle mußten der Praxis angepaßt werden, um aus alledem eine neuartige Wirkung gegenüber dem Feind zu erzielen, ihn auf die Dauer im Felde zu schlagen. Bekanntlich hat die Reform des niederländischen Kriegswesens unter Moritz von Oranien diese Effekte gehabt, und folgerichtig sind ihre Ergebnisse in Theorie und Praxis im Zeitraum zwischen 1600 und 1640 von mehr oder weniger allen europäischen Nationen übernommen worden. Turenne, Lostelneau, Gustav Adolf oder Montecuccoli sind Schüler der niederländischen Reformer[55]. Schließlich hat die Reform im niederländischen Volk selbst eine solche Resonanz erzielt, daß man noch im Holländischen Krieg (1672-1678), dem zweiten großen Existenzkampf der Niederlande (diesmal gegen Frankreich), sich auf die Taten der Vorväter besann und dabei auch auf das Erbe der Reform des Kriegswesen unter Moritz von Oranien berief. Es ist daher kein Zufall, daß Wilhelm Ludwigs Cannae-Studien 1675 im Druck erschienen und vom Herausgeber, Al. C. de Mestre, dem Prinzen Wilhelm III. von Oranien gewidmet wurden[56].

54. Vgl. in diesem Zusammenhang u.a. 'Warhafft und eigentliche Beschreibung der blutigen Feldschlacht ..., welche sich bey Newport in Flandern den 2 Julij Anno 1600 begeben', in: *Wahrhafftige Beschreibung und eigentliche Abbildung aller Züge und Victorien zu Wasser und zu Landt*, *die Gott der Allmechtige den Hochmögenden Herrn Staten der Vereinigten Niderlendischen Provintzen verliehen hat*... (Leiden, 1612); WIJN, *Het krijgswezen in den tijd van Prins Maurits*, 506 ff.
55. Vgl. u.a. *Besondere und geheime Kriegs-Nachrichten des Fürsten Raymundi Montecuculi,... worinnen die Anfangs-Gründe der Kriegs-Kunst sehr deutlich beschrieben sind*... (Leipzig, 1736) 14 ff; BARKMAN, *op. cit*, 10 ff.; ROBERTS, *Gustavus Adophus*, II, 169 ff.; HAHLWEG, 'Die oranische Heeresreform', 146 ff.
56. Vgl. AL. C. DE MESTRE, ed., *Annibal et Scipion ou les Grands Capitaines. Avec les ordres et plans de batailles. Et les annotations*, *discours et remarques politiques et militaires de mr. le comte G.L. de Nassau*... (Haag, 1675) Epistre.

Ebensowenig ist es Zufall, daß 1672 der Regimentsquartiermeister und Ingenieur le Hon erstmalig die von Moritz und Friedrich Heinrich von Oranien praktizierten Schlachtordnungen in Skizzen mit erläuternder Beschreibung in Amsterdam veröffentlichte[57].

4. Die von Moritz und seinen Mitarbeitern geschaffene Theorie ist stets kritisch und praxisbezogen; bei der Bearbeitung und Auswertung der antiken und byzantinischen Unterlagen gibt es daher keine idolhafte, unkritisch-undifferenzierte Verehrung nach Art eines Machiavelli oder eine bloße historisierende Rezeption im Sinn des Marschalls von Sachsen[58]. Zugleich wird der antiken und byzantinischen Überlieferung der für sie zutreffende Stellenwert in der Gesamtheit des Reformwerkes zugewiesen: Antike und Byzanz beherrschen nicht das Reformwerk. Dieses wird vielmehr primär aus der Praxis und den Bedingtheiten, dem Gewachsenen und Bestehenden der eigenen Epoche in stetiger praktischer Kleinarbeit bei ständiger Kriegserfahrung herausgebildet; die Reform ist nicht als plötzliche Schöpfung entstanden. In zwei Personen gefaßt, um einen Vergleich zu bringen: Lipsius ist keine primäre Größe, soweit es auf die entscheidende Ebene der Praxis ankommt, auf der sich das Hauptgeschehen abspielt; neben ihn tritt der Ingenieur und Mathematiker Simon Stevin. Es darf in diesem Zusammenhang auf das Urteil von J.W. Wijn hingewiesen werden, wie er es vor Jahren einmal gesprächsweise formulierte: Die verantwortlich handelnden Soldaten und Staatmänner wären bei der Reform in erster Linie von ihrer eigenen Praxis ausgegangen; und hier wäre ihnen Stevin näher gestanden als Lipsius, der zwar als ein hochgelehrter Philologe, jedoch als kein Mann der militärischen Praxis gegolten hätte[59].

Alles in allem: Es war die Herstellung eines glücklichen Verhältnisses von Theorie und Praxis, die der Reform des niederländischen Kriegswesens unter Moritz von Oranien weitgehend ihr Gepräge lieh und sie zu einem geschichtlichen Ereignis von säkularer Bedeutung werden ließ. Diese Reform gehört zu den großen, unvergänglichen Schöpfungen des niederländischen Volkes.

57. Vgl. *Ordres van batailjen*, *gepractiseert in de legers der Vereenighde Nederlanden. Onder het beleydt van Mauritius en Syn Hoogheydt Frederick Hendrick*, *Princen van Oranjen*... Nu breeder verklaert door CE. LE HON (Amsterdam, 1672).
58. Vgl. beispielsweise: *Les rêveries ou mémoires sur l'art de la guerre de Maurice comte de Saxe*... (Haag, 1757) Kap. ii, 'De la legion', 34 ff.
59. Aufzeichnung des Verf. v. September 1954 im Haag.

Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon

J.J. Woltjer

Pieter Corneliszoon Hooft heeft in zijn pregnante stijl verhaald, hoe Willem Dirckszoon Bardes, schout van Amsterdam, en mr. Hendrick Dirckszoon, de leidende burgemeester van deze stad, een verbeten strijd om de macht voerden. Dit verhaal is met enige wijzigingen en aanvullingen van ondergeschikt belang overgenomen door Ter Gouw, Elias en anderen[1]. Hendrick Dircksz, zo vertellen deze schrijvers, haatte de schout bitter. Hij zocht zijn tegenstander te treffen door hem en zijn familie van sympathie voor en heulen met de Wederdopers te beschuldigen. Daartoe kocht hij omstreeks 1552 met medewerking van de pastoor, heer Floris Egbertszoon, een aantal getuigen om. Deze boze opzet kwam echter in de loop van een langdurig proces aan het licht en niet de schout, maar de valse getuigen, de burgemeester en de pastoor waren weldra de verdachten en werden vroeger of later gevangen genomen. Het Hof van Holland veroordeelde in 1562 een van deze valse getuigen ter dood, 'zekere vrouw, van Zwol geboren, met name Fy Hermans, die mits d'uitwendige gedaante haar innerlijke lelijkheid niet logende, om d'afzichtigheid haarder verwe in de wandelingen doorgaans Gele Fy geheten werd'. Twee anderen kregen lichtere straffen, de pastoor werd uit Amsterdam verbannen, maar de burgemeester ontsprong de dans, daar hij gezorgd had dat er geen bewijsmateriaal tegen hem was. Nadat Hendrick Dircksz bij gebrek aan bewijs was vrijgesproken, werd de strijd om de macht in Amsterdam voortgezet. Schout Bardes, vroeger een streng ketterjager, schroomde nu niet aansluiting te zoeken bij een voornamelijk uit Gereformeerden bestaande groep medeburgers[2].

Het is een fraai verhaal. Na zijn veroordeling in 1562 verdwijnt de pastoor uit het gezichtsveld van de Hollandse historici, prijsgegeven aan de vergetelheid, zoals een minderwaardig banneling betaamt. Toch is zijn verder lot niet zonder betekenis. Heer Floris vertrok naar het zuiden en werd pastoor van de Sinte Goedele in Brussel. Zo leidde zijn verbanning tot een aanzienlijke promotie! Wilhelmus Lindanus, enige jaren inquisiteur in Holland en later bisschop van Roermond en Gent, be-

1. P.C. HOOFT, *Nederlandsche Historiën* (3e dr.; Amsterdam, 1677) 56-62; J. TER GOUW, *Geschiedenis van Amsterdam* (8 dln; Amsterdam, 1879-1893) IV, 431-448 met bijlagen 491-504 en VI, 35-37; J.E. ELIAS, *Geschiedenis van het Amsterdamsche regentenpatriciaat* ('s-Gravenhage, 1923) 6-9.
2. ELIAS, *Regentenpatriciaat*, 8.

schouwde hem niet als een intrigant, maar als een martelaar, een 'heilige man Gods, een onoverwonnen voorvechter van het Katholiek geloof' en fra Lorenzo de Villavicentio noemde hem een bekend vijand van de ketters[3]. Hebben de collatoren van de Sinte Goedele, hebben Lindanus en fra Lorenzo de man fout beoordeeld? Of geeft het traditionele verhaal slechts een karikatuur van de werkelijke gebeurtenissen? Volgens Hooft en zijn navolgers was het conflict zuiver en alleen een strijd om de macht, met alle mogelijke middelen uitgevochten. De machtsstrijd tussen schout en burgemeester en een sterke persoonlijke rivaliteit spelen stellig een grote rol, maar toch menen wij, dat dit conflict tevens gezien moet worden als een symptoom van de spanningen waartoe de vervolging der ketters door Karel V en Philips II reeds in de jaren vijftig geleid heeft. Maar laten we niet op de conclusie vooruitlopen en beginnen met het verhaal zo nauwkeurig mogelijk te reconstrueren.

De bronnen zijn schaars. De dossiers van de processen, tot zulk een omvang gegroeid dat het Hof een apart tonnetje liet maken om ze te verzenden[4], zijn niet teruggevonden en moeten als verloren worden beschouwd. Behalve de vonnissen van het Hof van Holland zijn slechts zeer kleine fragmenten bewaard. In de bibliotheek van het Gemeentearchief te Amsterdam berust een bundeltje[5] met afschriften (o.a. van een rekest van Fye) en excerpten, terwijl C. Commelin in zijn *Beschrijving van Amsterdam*[6] een fragment van een brief van het Hof van Holland, een fragment van een rekest van Volckje Willemsdr en enige excerpten van processtukken afdrukt. Helaas zijn, zoals zal blijken, de verklaringen van Fye en Volckje door en door onbetrouwbaar. Deze gegevens kunnen worden aangevuld met enige posten uit rekeningen en verspreide gegevens van elders, die wij in de noten verantwoorden[7].

Aan Hoofts berichten kunnen wij niet veel gezag toekennen. Hooft heeft wel enige stukken geraadpleegd[8], maar deze aangevuld met de mondelinge overlevering. Zowel zijn interpretatie van de bewaarde stukken als de mondelinge traditie die Hooft, omstreeks zeventig jaar na de gebeurtenissen, optekende, moeten wij zeer kritisch beschouwen.

Een van de protagonisten, Hendrick Dircksz, was een man van betrekkelijk eenvoudige afkomst. Zijn vader was uit Sloterdijk naar Amsterdam getrokken en had

3. P.TH. VAN BEUNINGEN, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop* (Assen, 1966) 161-162.
4. GRETA GROSHEIDE, *Bijdrage tot de geschiedenis der Anabaptisten in Amsterdam* (Hilversum, 1938) 127.
5. Signatuur BB 6. Voortaan geciteerd als GA BB 6.
6. C. COMMELIN, *Beschrijving van Amsterdam* (2 dln, 2e dr.; Amsterdam, 1726) 964-970.
7. Ter Gouw verzuimt veelal om bij de stukken die volgens de hofstijl zijn gedateerd, de datum om te zetten in de gebruikelijke jaarstijl. Daarvoor plaatst hij vele stukken en gebeurtenissen een jaar te vroeg.
8. Enige stukken in GA BB 6 zijn speciaal voor Hooft vervaardigde afschriften of excerpten.

zich daar een respectabele maar niet prominente positie verworven. Hendrick zelf had in Leuven gestudeerd - hij voerde de meesterstitel-werd in 1525 lid van de vroedschap, in 1526 voor het eerst schepen en in 1539 burgemeester. Hij was zeer begerig naar macht en geld. Met beide was hij - in ieder geval in zijn latere leven - ruim bedeeld[9.], maar toch hield de man uit Sloterdijk een ressentiment tegen 'grote heren'. Hij vond dat Bardes te veel aan het Hof verkeerde en 'met die heeren ende groote meesteren te groote kennisse hadde'[10.], en tegen Amsterdamse burgers die in den Haag recht hadden gezocht, zeide hij: 'gyluyden hebt in den Hage geweest, ende versoect an grooter meesters dan wy zijn, al waeren u huysen hondertduysent gulden, ende al bracht ghyluyden sacken vol redenen ende turffmanden voll bescheets, soe sullen u huysen nochtans aff ende moeten aff'[11.]. Een 'wreet, stuer, nydich ende bitter mensche' noemden zijn tegenstanders hem[12.]. Als maar de helft waar is van wat deze tegenstanders beweerden, dan was mr Hendrick een gewetenloos man, die zijn vijanden met alle mogelijke middelen bestreed[13.].

De door de Wederdopers in 1535 veroorzaakte troebelen maakten een diepe indruk op hem. De Wederdopers deden toen een aanslag op het stadhuis, die leidde tot een gevecht, 'daerinne doot bleven omtrent xxxiii catholijcke burghers (Godt betert), die hem ter were hadden ghestelt', en waarbij ook Hendrick zelf gevaar liep[14.]. Hendrick Dircksz en zijn geestverwanten achtten het toenmalige stadsbestuur mede verantwoordelijk voor deze troebelen, daar dit te mild of te laks was opgetreden tegen de ketters. De angst voor en de haat tegen de ketters zat diep. Nog in 1564 verwezen de burgemeesters naar de gebeurtenissen van 1535 (en van hun standpunt niet geheel ten onrechte: twee jaar later zouden de ketters weer groot rumoer maken). Bij de burgemeestersverkiezing in 1538 had deze 'sincere ende catholycke' partij de macht in de burgemeesterskamer verworven en zij was vast besloten de macht in handen te houden. Het was een kleine, door familiebanden hecht aaneengesmede groep, waarvan Hendrick Dircksz al spoedig de leidende

9. ELIAS, *Regentenpatriciaat*, 11.
10. Rekest Fye, GA BB 6.
11. A.J.M. BROUWER ANCHER en J.C. BREEN, 'De doleantie van een deel der burgerij van Amsterdam tegen de magistraat dier stad in 1564 en 1565', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, XXIV (1903) 86, art. 39. Vermoedelijk sloeg deze uitlating op een geschil over onteigening van huizen. Vgl. *Ibidem*, 121-125.
12. *Ibidem*, 79.
13. *Ibidem*, *passim*. Toen mr Hendrick na de uitspraak van het Hof in 1562 in zijn macht werd hersteld, trachtte hij twee notarissen, Philippus Bisschop en Frans Volcertszoon Coorhert, onder een voorwendsel het notarisambt te ontnemen, omdat zij verklaringen ten gunste van de schout hadden opgemaakt (COMMELIN, *Amsterdam*, 970-975, vgl. 966 a 1, 2). Zelfs de kinderen van Fye waren niet veilig voor zijn haat. Toen Fye gevangen genomen was, bleef de pastoor aanvankelijk de wekelijkse ondersteuning uitbetalen aan de kinderen van Fye, maar mr Hendrick verbood hem dat! (*Ibidem*, 969 a 27).
14. BROUWER ANCHER en BREEN, 'De doleantie', 141, art. 86; Verzaemeling noopende het geschil.. 1e zijde, antwoord, punt iii. GA BB 6. Voortaan geciteerd als: Verzaemeling.

figuur werd. Geborneerd, fanatiek katholiek, met een ressentiment tegen grote heren, een sterke machtsdrift en weinig scrupules, dat zijn de trekken van deze leidende burgemeester van Amsterdam.

Heer Floris Egbertszoon, de pastoor (eigenlijk vice-pastoor) van de Oude Kerk, was in vele opzichten een geestverwant van mr Hendrick. Hij was in Haarlem geboren, had in Leuven gestudeerd en had het baccalaureaat in de theologie verworven. Lindanus achtte hem een onoverwonnen voorvechter van het katholiek geloof, maar Bardes noemde hem een oproerig persoon, die overal twist maakte[15.]. Om dit te bewijzen verwees Bardes naar zijn optreden in zijn vorige standplaats, Edam. Inderdaad zijn in 1546 in Edam drie personen gearresteerd. Simon Poort, de substituut-schout(!), had omstreeks 1535 de naam gehad van de gereprobeerde secte te zijn en zou ook weten wie van de secte waren. In Edam zou hij in de kerk gezegd hebben dat het vagevuur niet bestaat en dat Maria een gewone vrouw was geweest. Toen een heer Gerryt hem hierover vermaande, had hij dit met de H. Schrift willen bewijzen. Tenslotte had hij de preken van zijn pastoor, heer Floris, veracht. Deze laatste aanklacht, gecombineerd met de opmerking van Bardes, wettigt het vermoeden, dat heer Floris de procureur-generaal op de ketters in Edam attent had gemaakt. Simon Poort ontkende de beschuldiging, maar toch werd zijn tong doorstoken, moest hij een boete betalen, drie jaar binnen Edam blijven en alle zon- en heilige dagen naar de kerk gaan[16.]. Te zelfder tijd waren Dirck Pieterszoon Smul en Jacob de Geldersman, beiden smid, in Edam gevangen genomen. Twee jaar lang waren zij niet naar de kerk geweest. Dirck had thuis en op de dijk conventikels gehouden, waar ook Jacob kwam, zij geloofden niet in de biecht, sacrament en vagevuur en Jacob had, toen de pastoor (heer Floris) met het sacrament voorbijkwam, dit geen eer bewezen. Beiden volhardden in hun opvattingen en werden te Amsterdam verbrand[17.]. Tegelijk met deze drie personen werd een collega van heer Floris, de pastoor van Koedijk, gearresteerd. Van zijn lot weten we niet meer, dan dat hij aan de bisschop van Utrecht is uitgeleverd[18.]. Toen heer Floris uit Edam naar Amsterdam vertrok, keerde in Edam de rust terug[19.].

Een geheel andere figuur was Willem Bardes. Deze stamde uit een van de oudste Amsterdamse regentengeslachten. Hij was vermogend, had in Italië gereisd, verzamelde Romeinse en Griekse penningen en was geen onbekende in de humanistische kringen aan het hof van de regentes Maria van Hongarije. In 1529 was hij voor het eerst en voor het laatst schepen[20.]. Toen in 1538 de ‘sincere en catholycke’ partij

15. Verhoor Bardes f. 11. GA BB 6. Voortaan geciteerd als: Verhoor Bardes.
16. GROSHEIDE, *Anabaptisten*, 109-110 en de daar geciteerde bronnen.
17. *Ibidem*, 108-109.
18. ARA Grafelijkheidsrekenkamer, rekening 4466 f. 27 en 75.
19. Verhoor Bardes f. 11.
20. ELIAS, *Regentenpatriciaat*, 6; TER GOUW, *Amsterdam*, IV, 390.

rond Hendrick Dircksz aan de macht kwam, diende Bardes met Jan Ruysch klachten in bij de regentes: Claes Gerritszoon Mattheus (burgemeester in 1538, '40, '41, '43, '46, '50 en '51, overleden in 1553) was een dief en had uit der stede goed gestolen, Claes Loen (burgemeester in 1538, '39, '41, en '45) was een meinedig boef. Na onderzoek door een commissie werden zij vrijgesproken, maar Jan Ruysch werd op grond van zijn onjuiste aanklacht tot een boete veroordeeld[21].

In 1542 benoemden de burgemeesters Bardes tot schout. De stad had het schoutambt in pacht, zodat de burgemeesters de schout konden aanwijzen. De benoeming verbaast ons: vier jaar geleden had Bardes ernstige klachten geuit over twee leden van de heersende groep, nu kozen de burgemeesters hem en nam hij uit hun handen dit moeilijke ambt aan.

Een moeilijk ambt was het. Als schout moest hij de plakkaten van de Brusselse regering handhaven, ook als zij de kooplieden en de burgemeesters niet aangenaam waren: zo b.v. over de uitvoer van koren in tijden van schaarste en andere maatregelen die de handel belemmerden. Zolang de stad het schoutambt in pacht had, heeft Bardes geen moeilijkheden gemaakt[22], en zolang heeft ook Hendrick Dircksz zich weinig aangetrokken van de plakkaten van de keizer, heette het omstreeks 1558[23]. In 1550 echter loste de keizerlijke regering het schoutambt en nadat zij tevergeefs gepoogd had om in strijd met de privileges een niet-Amsterdammer tot schout te benoemen, werd Bardes weer schout, maar nu onafhankelijk van burgemeesteren[24]. Daarna begonnen de moeilijkheden. Na enige jaren heeft Bardes Hendrick Dircksz beschuldigd van knoeierijen in 1545 en 1553. In 1545 werd het koren in de stad geïnventariseerd. Wanneer er niet genoeg zou zijn, dreigde een uitvoerverbod. Hendrick Dircksz zou de kooplieden hebben geraden meer koren op te geven dan zij hadden. In 1553 zou bij de aangifte voor een belasting van de 10e penning op de huurwaarde van onroerende goederen zijn geknoeid. Volgens de burgemeesters hadden zij alleen rekening gehouden met de extra hoge onderhoudskosten in Amsterdam, iets wat de commissarissen verzuimd hadden. De klacht van Bardes werd overgenomen door de procureur-generaal, maar het Hof verklaarde deze in 1562 onontvankelijk in zijn eis[25], al moest de procureur-generaal wel het recht van Zijne Majesteit in deze zaak bewaren, wat vermoedelijk betekende,

21. BROUWER ANCHER en BREEN, 'De doleantie', 141-142; TER GOUW, *Amsterdam*, IV, 282-284.
22. BROUWER ANCHER en BREEN, 'De doleantie', 143, art. 96-97. Vgl. TER GOUW, *Amsterdam*, IV, 434 en schrijven van Hof aan Maria 14-3-1543: Amsterdam heeft de afkondiging van het plakkaat op de 100ste penning op de uitvoer verhinderd, elders is het afgekondigd (Algemeen Rijksarchief Brussel, Papiers de l'Etat et de l'Audience, 1646/1; voortaan geciteerd als Aud).
23. De procureur-generaal in Verzaemeling, 2e zijde xvj.
24. TER GOUW, *Amsterdam*, IV, 433-438.
25. Vonnis Hendrick Dircksz in GA BB 6. Dat de proc.-gen. in zijn eis niet ontvankelijk verklaard werd, betekent niet, dat de aangeklaagde onschuldig was, het kan ook zijn bij gebrek aan bewijs. Vgl. de proc.-gen. Verzaemeling, 3e zijde. Vgl. BROUWER ANCHER en BREEN, 'De doleantie', 100, 102-106, 136 vlg.

dat hij een civiele procedure moest aanspannen om het deel van de opbrengst van de 10e penning waarover het geschil ging in te vorderen en om de kosten van het proces op de burgemeester te verhalen[26].

Nog bij een derde zaak is Bardes betrokken geweest. In of kort voor 1555 wendde Willem Snouckaert, raadsheer in het Hof van Holland, zich tot de bevoegde autoriteiten met klachten over knoeierijen door Cornelis Suys, eveneens raadsheer in het Hof van Holland. In deze lange klachtenlijst, die niet bewaard is, werd o.a. gesproken over geschenken van de regeerders van Amsterdam aan Suys. Bij deze aanklacht speelde ook Bardes een rol. Het eind van het proces was, dat Snouckaert bij sententie van zijn ambt werd beroofd, terwijl de beschuldigde, Suys, niet alleen werd gehandhaafd, maar zelfs tot president van het Hof werd benoemd[27].

Driemaal heeft Bardes dus klachten ingediend over knoeierijen van magistraten, driemaal is de betrokkene vrijgesproken, tweemaal is de aanklager veroordeeld, maar in beide gevallen is Bardes ongedeerd gebleven. Wat moeten we hieruit concluderen? Was Bardes een ijverig strijder tegen corruptie, maar konden de beschuldigingen niet voldoende bewezen worden? Was hij een querulant die op grond van loze geruchten anderen aanviel? Het is niet duidelijk. Men krijgt echter de indruk dat Bardes het vertrouwen van de procureur-generaal en de stadhouder genoot[28], terwijl Hendrick Dircksz zich verdedigde met juridische spitsvondigheden[29]. Het lijkt me in ieder geval onjuist, wanneer Elias de processen van Bardes tegen mr Hendrick alleen maar beschouwt als plagerijen van een aristocraat tegen een homo novus die hij niet kan zetten[30].

Als schout had Bardes een belangrijke rol te spelen bij de bestrijding van de ketters. Ook hier vinden we na 1550 een verandering in zijn houding. Tot die tijd deed hij - naar het schijnt - wat de regering van hem verwachtte. In de eerste zes jaar was dat niet zo erg veel. In die zes jaren velde de Amsterdamse schepenbank slechts vier doodvonnissen over ketters[31].

In 1547 of 1548 vond te Antwerpen een ‘rumoer’ plaats, dat voor vele Dopers een reden was om te vluchten. Verscheidenen trokken naar Amsterdam, sommigen na een kort verblijf in Dordrecht. In februari 1549 werden daarop in Amsterdam een vijfentwintigtal personen gearresteerd, misschien op aanwijzing van de Antwerpse

26. Vgl. Margaretha aan Hof van Holland 3-9-1565, Aud. 329 f. 118.
27. Verhoor Suys 1-10-1555, excerpt Aud. 1646/2 e.a. stukken Aud. 326 f. 63, 64, 113 en Aud. 1704/1; BROUWER ANCHER en BREEN, ‘De doleantie’, 156.
28. De stadhouder koos de minst factieuze kandidaten voor de schepenbank in overleg met de president van het Hof en soms in aanwezigheid van de schout (Maximiliaan van Bourgondië aan Philips II 9-12-1557, Aud. 325 f. 246). Blijkbaar beschouwde hij de schout niet als factieus.
29. Verzaemeling, 3e zijde ix, xiiij, xv, xvj, xviij.
30. ELIAS, *Regentenpatriciaat*, 7.
31. GROSHEIDE, *Anabaptisten*, 147-155. Aldaar ook enige lichtere vonnissen over personen die van ketterij verdacht waren geweest.

magistraat. Bijzonderheden zijn niet bekend. Anderen, eenentwintig in aantal, konden bijtijds vluchten; zij werden gedagvaard en bij verstek verbannen. Het proces tegen de gevangenen leidde tot niet minder dan veertien doodvonnissen in 1549 en 1550. Een aantal gevangenen werd op handtasting vrijgelaten, hoewel zij toch wel suspect waren[32].

Omstreeks 1545 of 1546 kwam een zielig mens, Gele Fye, bij de schout. Voluit heette zij Sophie Harmensdochter van Zwolle[33]. Nu is Harman van Zwolle, ook Harman Hoen genoemd, op 28 juli 1535 te Amsterdam als wederdoper terechtgesteld. Het lijkt zo goed als zeker, dat deze Harman de vader van Fye was. Wij horen voor het eerst over Harman in 1533. Toen woonde hij nog in Zwolle. Daar bedreigde hij de pastoor enige malen in zijn huis, sprak de schout in het gerecht onbeschaamd toe en liet de rector van het Broerenklooster een suspect boekje zien. In zijn huis in Zwolle hield hij vergaderingen, hij 'leerde' er en verzorgde de uitdelingen aan de armen. Omstreeks 29 september 1534 vond te zijnen huize een bijeenkomst plaats, waar een vreemd man uit Holland was en verscheidene Zwolse burgers met de nieuwe leer kennis maakten. Kort daarna verliet Harman Zwolle en liet hij zich te Deventer herdopen. In april vertoefde hij met andere vluchtelingen in Groningen in de herberg Het Gulden Anker. Daar zei 'Adriaen de propheet uuyt Benscop' tegen hem, dat Amsterdam aan de christenbroeders gegeven was. Er waren wel 5000 broeders in de stad en 'alle de gheenen, die belaeden ofte verjaecht waeren, de zelve zouden derwaerts commen, mits hier een barmhartich volck was, en zouden hier allegader ontfangen worden.' Harman en anderen trokken daarop naar Amsterdam. Hij was wel op de hoogte van de aanslag op 10 mei, maar het schijnt dat hij er niet actief aan deelgenomen heeft. Na de aanslag werd hij gevangengenomen, onder tortuur verhoord en 28 juli 1535 ter dood veroordeeld[34].

Fye moet tussen de tien en de twintig, vermoedelijk tussen de vijftien en de twintig jaar geweest zijn, toen haar vader werd onthoofd en gevierendeeld, toen de resten van zijn lichaam buiten de stad werden opgehangen[35]. In deze jaren horen we niets over haar, haar broer[36] of haar moeder Lubbertje. In Groningen was Harman

32. *Ibidem*, 155-159. Het echtpaar dat in november werd terechtgesteld is misschien later gearresteerd dan de anderen. Vgl. Sonnius aan Viglius 10-11-1549, Aud. 1177/1. Op grond van de verhoren in Amsterdam werden te Woerden zeven arrestaties verricht die weer tot een arrestatie in Delft leidden (*Ibidem*, 220-221).
33. Fye werd dus kennelijk uitgesproken als Fie.
34. A.F. MELLINK, *De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden 1531-1544* (Groningen, 1953) register i.v.; GRETA GROSHEIDE, 'Verhooren en vonnissen der Wederdopers betrokken bij de aanslagen op Amsterdam in 1534 en 1535', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, XLI (1920) 134-140, 141, 159.
35. Niet jonger, want in 1537 blijkt ze in staat zelfstandig op te treden (zie hierna), niet ouder, want in 1558 krijgt ze nog een kind.
36. Jan Harmanszoon van Zwolle, schipper, wordt als Doopsgezinde genoemd in 1562. Zie noot 121.

naar het schijnt zonder vrouw of kind[37]. In 1537 vinden wij Fye in Amsterdam. Zij was op de hoogte van Doperse bijeenkomsten in de buurt van het Cellezustersklooster en elders. Zij meldde deze aan Pieter Cantert, schepen en mr Cornelis Dobbens, schout[38]. Zes arrestaties waren het gevolg. Drie mannen werden 12 april onthoofd, twee jongens en een Geldersman die met ketterse boeken had gelopen werden verbannen[39].

Jarenlang horen wij weinig over haar. Zij trouwde of was al getrouwd met een man 'van seer soberen regimente', zodat hij herhaaldelijk boete aan de schout moest betalen. Er was echter geen geld om de boetes te voldoen en daarom richtte Fye zich omstreeks 1546 tot schout Bardes. Zij vertelde van haar uiterste armoede en vroeg kwijtschelding van de boetes van haar man, 'daer by seggende, dat sy van Swoll geboren was ende mitsdien wel kende dieversche moertbranders ende sectarissen'. Bardes ging op Fye's voorstellen in en zegde haar een beloning toe als zij moordbranders, Herdopers 'ende ander oproerighe menschen' zou melden. Hij vond Fye wel een lichtvaardige vrouw, maar uit medelijden en omdat ze misdadigers en sectarissen aanbracht gaf hij het arme mens in de loop der jaren wel 300 gulden, ook al bleken haar aanwijzingen dikwijls onbetrouwbaar[40]. Dit bevestigt de indruk, dat Bardes tot 1550 zonder al te grote tegenzin heeft meegewerkt aan de vervolging van de Dopers, al beweerde Fye later dat hij zich al in 1549 niet zo had ingespannen om alle beschuldigden te vangen, als wel verwacht had mogen worden[41].

Op zeker moment, vermoedelijk in het najaar van 1550, vertelde Bardes Fye, dat hij herhaaldelijk en voor geruime tijd naar het Hof te Brussel moest reizen en daarom bracht hij haar in contact met burgemeester Joost Buyck, die van oktober 1550 tot januari 1551 waarnemend schout was, zodat zij ook bij afwezigheid van de schout haar diensten kon bewijzen. Via Joost Buyck maakte zij kennis met de andere burgemeesters, onder anderen met mr Hendrick Dircksz. Zo merkte zij, 'dat die burgemeesters ende bijsonder mr Hendrick Dirckx zoen geen goet hart op de schouttet en hadde, alsoe sij seijden, dat die schoutet te veel ten hoeven reijsen ende met die heeren ende groote meesteren te groote kennisse hadde ende dat hij ten hove all anbrocht wat inder stadt geschiede[42], sorgende dat hij die stadt bederven soude, mackende oick van hem een luyteriaen ende diergelicke.' Fye was zo gedienstig dit over te brengen aan de schout, die haar immers zo hielp. De schout gaf, volgens Fye, geen aandacht aan haar woorden, maar vond toch wel redenen om

37. GROSHEIDE, 'Verhooren en vonnissen', 135.
38. Copie van rekest Fye, GA BB 6. Voortaan geciteerd als: Rekest Fye.
39. GROSHEIDE, *Anabaptisten*, 140-142; TER GOUW, *Amsterdam*, IV, 385-386.
40. Rekest Fye; Verhoor Bardes f. 9vo-10.
41. 'Vonnis Fye', TER GOUW, *Amsterdam*, IV, 495.
42. Vond de Brusselse regering in wat Bardes vertelde misschien aanleiding om het schoutambt in 1550 te lossen?

Fye te verbieden verder bij hem thuis te komen en om zijn steun aan haar in de loop van 1551 of 1552 te staken[43].

In 1552 kwam Fye op het spoor van bijeenkomsten van Dopers ten huize van Volckje Willemsdr en een andere vrouw, Felicitas of Filistis genoemd. Zij rapporteerde ze en in mei kon de nachtwacht een goede vangst doen. Tot de arrestanten behoorde ook Volckje, maar zij en enige anderen werden na verloop van tijd weer vrij gelaten, omdat zij kennelijk niet bij de vergaderingen betrokken waren geweest. De verhoren geven de indruk, dat veel vreemdelingen in het huis van Volckje sliepen, dat zij een herberg, of misschien kunnen we beter zeggen een slaaphuis, hield, waar verscheidene Dopers verblijf hielden[44].

Fye's tip aan de autoriteiten had afschuwelijke gevolgen. In Amsterdam werden 6 augustus zes mannen verbrand en op 16 januari van het volgende jaar nog een man en een vrouw, terwijl vier dagen later drie personen die herroepen hadden, werden onthoofd[45]. Bij de verhoren was de naam genoemd van Lourens, een snijdersgezel uit Workum. De dag na dit verhoor vertrok een bode naar Friesland en in de eerste helft van 1553 werden daar negen Dopers terechtgesteld, onder wie Lourens. Burgemeester Hendrick Dircksz ging in eigen persoon naar Leiden en Hoorn 'ommte te vervolgen eenige anabaptisten ende diergelijcke vertwijffelde menschen, door hun complicen hier gevangen dedelateerd', en ook in Leiden volgde een reeks doodvonnissen, die duidelijk het gevolg waren van de verhoren te Amsterdam. Uit Antwerpen werd Hans de Drucker genoemd, en 23 september 1552 werd deze te Antwerpen met drie anderen terechtgesteld[46].

Volgens Fye had zij de Dopers ten huize van Volckje gemeld aan de schout, maar het was Hendrick Dircksz die de beloning aan de commandant van de nachtwacht en zijn tweeendertig wakers uitbetaalde, het was Hendrick Dircksz die geld gaf aan de 'delateurs en de aenbrengers van den anabaptisten'[47] en het was Hendrick Dircksz, en niet de schout, die naar Leiden en Hoorn reisde.

Behalve de reeds genoemde terechtgestelden moest de Amsterdamse schepenbank nog vier andere gevangenen veroordelen. Volgens Fye wilde Bardes geen doodvonnis 'overmits zijluyden onnozel zijn'[48]. Over Stijntje Evertsdr waren allen het eens: verbanning en niet doodstraf was hier op zijn plaats. Over de anderen verschilden echter de meningen. Burgemeester Hendrick Dircksz en burgemeester Symon Martens meenden, dat Aechje 'niet excusabel' was en zij en burgemeester

43. Verzaemeling, 2e zijde xxxix.
44. GA. Rechterlijk archief 270, o.a.f. 222.
45. GROSHEIDE, *Anabaptisten*, 159-165.
46. J.J. WOLTJER, *Friesland in Hervormingstijd* (Leiden, 1962) 109-110; GA stadsrekening 1552, f 63 vo en Rechterlijk archief 270f. 259 vo.; P. GÉNARD, 'Personen te Antwerpen in de XVIe eeuw voor het "feit van de religie" gerechtelijk vervolgd', *Antwerpsch Archievenblad*, VIII, 420, 424.
47. Stadsrekening 1552 f. 94vo.
48. 'Vonnis Fye', TER GOUW, *Amsterdam*, IV, 495.

Pieter Cantert wilden dat Wijbrant en jonge Filistis aan den lijve zouden worden gestraft: in Wijbrant vonden zij niet voldoende simpelheid om anders te handelen. De schepenen oordeelden echter anders: zij spraken over allen een banvonnis. Dit was niet in overeenstemming met het advies dat het Hof van Holland had gegeven. De burgemeesters protesteerden dan ook[49.] en de procureur-generaal van het Hof dagvaardde zes schepenen persoonlijk[50.] zonder dat wij er meer over horen. Dit was sinds 1538 het eerste onmiskenbare verschil van mening over de bestraffing van ketters. Volgens Fye zou Bardes het met de schepenen eens zijn geweest[51.]. Het was geen principieel verschil, maar een verschillende beoordeling van de toerekeningsvatbaarheid van bepaalde personen. Maar speelde toch op de achtergrond niet een verschil in mentaliteit mee?

Bij de verhoren in 1552 was de naam genoemd van Annetje Dirksdochter, de bastaarddochter van de Waalse schoolmeester. Zij zou in Haarlem zijn gedoopt, terwijl Lysbeth, de dochter van dezelfde schoolmeester, in Leiden in een bijeenkomst zou zijn geweest waar Gielis van Aken, een bekend Dopers leider, leerde[52.]. De Waalse schoolmeester was Dirck van Orliens die zich uit den Haag metterwoon in Amsterdam gevestigd had[53.]. Annetje was gehuwd met Cornelis Maertsz, een notaris, eveneens uit den Haag afkomstig[54.]. Dit huwelijk was niet zonder problemen. Aanvankelijk waren Cornelis en Annetje slechts *per verba de presenti* getrouwd, en niet in de kerk. Zekere tijd daarna huwde Cornelis plechtig in de kerk een andere vrouw, maar in zijn vonnis in 1562 heette Annetje toch zijn 'tegenwoordige huisvrouw' en zeer waarschijnlijk was zij dit al in 1553 toen Cornelis Maertsz gearresteerd werd[55.]. De vrouw van Dirck van Orliens, Mary Floris, zou, tot verdriet van haar man, conventikels hebben gehouden[56.]. Cornelis was ten huize van zijn schoonouders geweest, toen daar zijn schoonzuster Lysbeth en anderen kwalijk spraken over de inzettingen der kerk en het sacrament blasfemeerden. Cornelis' vrouw, schoonmoeder en schoonzuster waren dus, als de berichten juist zijn, allen ketters. Catharina Willemsdr, de dochter van de schout, schijnt tot de kennissen van de familie behoord te hebben[57.].

Cornelis Maertsz sprak met pastoor Floris Egbertsz over zijn schoonmoeder

49. GA, 2e Groot Memoriael f. 43. Vonnissen in Rechterlijke Archieven 567 f. 210.
50. GROSHEIDE, *Anabaptisten*, 163. De zevende schepen was bij het uitspreken van de vonnissen afwezig geweest.
51. 'Vonnis Fye', TER GOUW, *Amsterdam*, IV, 495.
52. Rechterlijke archieven 270 f. 261, 263.
53. Verkreeg poorterrecht 24-11-1550. Stadsrekening 1550 f. 23 vo.
54. Poorterrecht 15 maart 1552. Stadsrekening 1552 f. 23 vo.
55. 'Vonnis Cornelis Maertsz', TER GOUW, *Amsterdam*, IV, 501. Dit vonnis noemt haar Jannetje, alle andere stukken spreken over Annetje, maar de toevoeging dat Lysbeth Dircksdr. de zuster van zijn vrouw was, maakt duidelijk dat hier toch dezelfde persoon bedoeld wordt.
56. COMMELIN, *Amsterdam*, 965 a.
57. *Ibidem*, 965 b; vgl. GROSHEIDE, *Anabaptisten*, 171.

Mary Florisdr en zijn schoonzuster Lysbeth. De pastoor zei later dat hij hen aangebracht had[58.], maar dat was kennelijk niet de bedoeling van Cornelis. De volijverige pastoor gaf het bericht door aan de magistraat. De schout reageerde niet. Toen de schout echter omstreeks allerheiligen 1553 te Brussel was, liet burgemeester Cornelis Dobbens buiten de substituut van de schout om Mary Florisdr gevangen nemen. Na zijn terugkomst protesteerde Bardes bij het Hof van Holland tegen het eigenmachtig optreden van de burgemeester. Het Hof hoorde beide partijen in den Haag, de procureur-generaal verhoorde Mary en het Hof stelde op 29 november 1553 de schout in het gelijk. De burgemeester mocht geen arrestaties verrichten buiten de schout of zijn substituut om[59.].

Deze beslissing van het Hof spreekt eigenlijk vanzelf, maar wat verbazing wekt, is dat hierna Bardes Mary Florisdr in vrijheid stelde[60.]. Was de beschuldiging die heer Floris had overgebracht niet juist? Het lijkt zeer waarschijnlijk, dat Mary wel met ketterij besmet was. Haar arrestatie verwekte in de kringen van de Dopers sensatie[61.]. Misschien heeft zij de beschuldiging ontkend en is zij bij gebrek aan bewijs vrij gelaten. Cornelis Maertsz is in ieder geval geschrokken van de gevolgen van zijn gesprek met de pastoor. Aanvankelijk had hij verklaard, dat zijn schoonvader met schreiende ogen bij hem geklaagd had over de conventikels van Mary, later ontkende hij dit en beweerde hij, dat de burgemeesters Mary moesten vrijlaten. Hij wilde zelf garant staan, dat zij na een oproep weer verschijnen zou[62.].

Nadat het Hof burgemeester Cornelis Dobbens in het ongelijk had gesteld, ging de schout tot de tegenaanval over. Hij arresteerde[63.] Cornelis Maertsz en klaagde hem aan voor het gerecht van Amsterdam. De aanklacht kennen wij niet, maar vermoedelijk ging het over zijn lichtvaardig ‘aanbrengen’ van zijn schoonmoeder. Om de achtergrond hiervan te weten te komen wilde de schout hem onder tortuur verhoren. Graag zouden wij weten welke vermoedens Bardes hiertoe brachten. Verdacht hij de pastoor dat hij Cornelis Maertsz opgestookt zou hebben? De schepenbank weigerde de tortuur en sprak Cornelis vrij. Daarop gingen de procureurgeneraal en de schout in hoger beroep en brachten de zaak voor het Hof[64.].

58. COMMELIN, *Amsterdam*, 968 b 60.
59. *Ibidem*, 969, art. 30, 965 a onderaan. Memoriael Hof van Holland, Archief Hof 36 f 156vo-157.
60. Verzaemeling 1e zijde; vgl. Verhoor f. 15.
61. GROSHEIDE, *Anabaptisten*, 171; vgl. COMMELIN, *Amsterdam*, 970 b onder.
62. COMMELIN, *Amsterdam*, 965.
63. Vermoedelijk al op 30 november 1553, de dag na de uitspraak van het Hof. Volgens een schrijven van het Hof aan Margaretha van 4-3-1562 had Cornelis toen ongeveer negen jaar gevangen gezeten. Volgens schrijven van 27-9-1559 was hij sinds de laatste november 1556 in strikte gevangenis. Vermoedelijk is in de bewaarde copie van deze laatste brief (het origineel heb ik niet gevonden) een schrijffout geslopen: 1vi voor liii. Beide brieven in: TH. J.A.J. GOOSSENS, *Franciscus Sonnius in de pamfletten* ('s-Hertogenbosch, 1917) 79*, 83*.
64. Maria aan Hof 13-11-1554, Hof van Holland 38 f. 73; vgl. GOOSSENS, *Sonnius*, 77*.

Het lijkt duidelijk, dat er na 1550 iets veranderd is in de houding van de schout tegenover de ketters. In 1552 is Hendrick Dircksz de stuwende kracht bij de processen en wenst de schout mildere straffen dan de burgemeesters. In 1553 kon burgemeester Cornelis Dobbens Mary Floris pas arresteren toen de schout afwezig was. Na 1553 zijn te Amsterdam voorlopig[65.] geen doodvonnissen over ketters meer uitgesproken. Drie boekverkopers, die in 1560 gevangen genomen werden wegens de verkoop van ketterse boeken, kregen vrij lichte straffen[66.]. In 1564 klaagden de burgemeesters, dat Bardes hun aanwijzingen over ketters zo weinig actief opvolgde, dat deze steeds konden ontsnappen. Een vroedvrouw, Duyff Jansdr, Hans Craeghen vrouw, was in 1544 veroordeeld omdat zij een preek van de doperse Jan Claessen had bijgewoond. Haar was toen verboden langer als vroedvrouw op te treden. Toch was zij weer als vroedvrouw gaan werken en bespotte zij zelfs andere vroedvrouwen die volgens de plakkaten alle pasgeboren kinderen bij de pastoor of de kapelaan aangaven, zodat deze konden nagaan of de kinderen gedoopt werden. De schout deed er niets aan[67.].

Dit alles lijkt in strijd met uitspraken van Bardes zelf in september 1555. Jan Scheyfve, raadsheer in de Geheime Raad, verhoorde toen de schout[68.]. Deze verklaarde, dat hij zich steeds moeite had gegeven de ketterij te bestrijden. Om dit te bewijzen wees hij niet alleen op de talrijke vonnissen in 1549-50 en 1552-53 voltrokken, maar ook op zijn activiteiten in 1555. Al lang wist hij uit de verhoren van Dopers, dat Willem Symonszoon Verhouff, alias Willem Trip, 'van de secte' was. Trip, geboren uit den Haag, had zijn vrouw verlaten en leefde sinds omstreeks 1549 met Janneke Laureysdr, geboren uit 's-Hertogenbosch, geprofessiede non in het convent van Arkel[69.]. Bardes vernam nu, dat hij te Weesp verbleef en lichtte de baljuw van Muiden in. Daar deze aarzelde Trip gevangen te nemen, stelde Bardes zich schriftelijk garant voor de gevolgen van deze arrestatie. Toen Trip eenmaal gevangen was, bood hij Bardes aan om alle (!) Anabaptisten in het land aan te geven. Trip noemde de procureur-generaal vier personen in Amsterdam, die daarna door Bardes zijn gearresteerd. Deze vier ontkenden echter het hun ten laste gelegde, ook na confrontatie met Trip. Een vonnis over Trip of over het viertal is niet bekend.

65. Pas in geheel andere omstandigheden, onder Alva, toen Bardes al lang gevangen zat en Hendrik Dircksz schadevergoeding verkreeg voor zijn gevangenschap en proces, werden in Amsterdam weer doodvonnissen over ketters geveld: vier in 1569, twee in 1571 en twee in 1572 (GROSHEIDE, *Anabaptisten*, 310).
66. *Ibidem*, 176-178.
67. BROUWER ANCHER en BREEN, 'De doleantie', 150, 152.
68. Een uittreksel van de verhoren door Scheyfve GA BB 6. Men krijgt de indruk dat dit uittreksel het gehele verhoor van Bardes bevat, maar dit is niet zeker.
69. Banvonnis 31-7-1553, RA Utrecht, Rechterlijke Archieven 99-2 nr. 174. Tot Trips grote opluchting had het Hof niet geweten dat hij Doper was (Verhoor Bardes). Volgens Bardes kwam Janneke uit het convent van Beek bij Gorcum.

Het laatste wat we weten, is dat Trip eind 1556 te Muiden gevangen zat[70]. Alles rond de figuur van Trip blijft raadselachtig en daardoor is het moeilijk Bardes' houding in dezen te beoordelen. Heeft Bardes Trip als een gevaarlijk individu, als een verleider, beschouwd en daarom zo actief aan zijn arrestatie meegewerkt? Was Bardes niet uit zichzelf zo actief, maar handelde hij op uitdrukkelijk bevel van hoger hand? Heeft hij, nu hij zich bedreigd voelde[71], willen bewijzen dat hij zijn plicht verstond? De laatste veronderstelling lijkt het meest waarschijnlijk. Ook de episode Trip kan echter de indruk niet wegnemen, dat er bij Bardes na 1550 een groeiende afkeer was van de kettervervolging.

Dit hield geen verband met zijn twist met Hendrick Dircksz. Hendrick Dircksz kon hij hierdoor niet treffen, zichzelf stelde hij echter aan grote gevaren bloot zeker met een vijand als Hendrick Dircksz in de stad. De verklaring zullen wij elders moeten zoeken. Bij de verhoren in 1549 had men de gevangenen uitvoerig ondervraagd over oproerige plannen, maar allen hadden ontkend dat zij of degenen 'die van hun verstand waren' ooit dergelijke bedoelingen gehad hadden. Zij wilden slechts vreedzaam leven en God dienen. De Heer had hun verboden iemand kwaad te doen, zij moesten zelfs weldoen degenen die hun kwaad deden[72]. Het zou meer dan begrijpelijk zijn, als na deze verhoren bij iemand als Bardes de twijfel groeide of het wel juist was deze mensen ten dode toe te vervolgen. Het lijkt dan ook onjuist, als Elias suggereert, dat Bardes, 'de oude ketterjager', in 1564 zuiver uit opportunistische redenen steun zocht bij een groep burgers die later in meerderheid protestant zullen blijken te zijn[73].

Het is begrijpelijk, dat Hendrick Dircksz en Floris Egbertsz weinig te spreken waren over een schout die zo goed lette op de handel en wandel van burgemeesters, maar van ketters zoveel door de vingers zag.

Ondertussen kwam Fye steeds verder in moeilijkheden. Haar man werd in 1552 'godt betert dootgesteken'. Zij bleef achter met vier kleine vaderloze kinderen.

70. GROSHEIDE, *Anabaptisten*, 167-176. Tijdens deze processen is ook gearresteerd Otto Barentsz van Zutphen, meester vulder, een tamelijk lang, scheelkijkend man die latijn kende. Na twee jaar gevangenschap kreeg hij van het Hof om ons onbekende redenen remissie (*Ibidem*, 176). De inquisiteur Sonnius was verontwaardigd: al was Otto niet herdoopt, hij was besmet met alle mennonitische dwalingen en het Hof had niet eens geeist, dat hij zijn dwalingen zou afzweren: F. SONNIUS, *Ad Viglium Zuichemum epistolae*, P.F.X. DE RAM ed. (Brussel 1850) 23-24.
71. Zie hierna.
72. GROSHEIDE, *Anabaptisten*, 231-232.
73. Elias beweert, dat Bardes na 1565 schout wilde blijven en daarom de doleantie van 1564 organiseerde (ELIAS, *Regentenpatriciaat*, 8). Dit lijkt niet juist. In 1560 wilde Bardes het schoutsambt reeds overdragen aan Petrus Zijlacus juris doctor (Hoppers aan Viglius 15-2-1560, Kon. Bibliotheek MS 71C39, 224) en in 1563 aan Willem Maertszoon Calff (Advies Raad en Rekenkamer, Archief Hof van Holland 381 f 167vo-168). Deze laatste maal heette de reden de ouderdom en krankheid van Bardes. Dit lijkt plausibel: hij was geboren in 1496. De doleantie van 1564 had m.i. dan ook niet de bedoeling Bardes schout te laten, maar wel om een geestverwant van Bardes en geen protégé van Hendrick Dircksz met dit ambt te doen bekleden.

Een jaar later had zij een vrijer, althans zij meende dat zij er een had, maar tot een huwelijk kwam het niet. Volgens Bardes boeleerde zij als weduwe met 'een quidam'[74]. In 1558, toen zij al drie maanden in de gevangenis zat, kreeg zij nog een kind. Toen Bardes zich van haar distancieerde en haar geen hulp meer gaf, was zij overgeleverd aan Hendrick Dircksz en aan de pastoor, die zij als parochiaan of via mr Hendrick had leren kennen, en die haar ook financieel steunde.

Wij weten niets van de gesprekken van Fye met de pastoor of mr Hendrick, maar het verbaast ons niet, dat de pastoor weldra van Fye vernam, wat hij en de burgemeester vermoedelijk al zo lang hadden willen horen: dat de schout en zijn vrouw voor de oploop van 1535 herdoopt zouden zijn geweest. De pastoor schreef daarop, vermoedelijk midden 1553, een brief aan de hoofdinquisiteur Ruard Tapper om dit belangrijk gegeven onder zijn aandacht te brengen[75].

Was deze beschuldiging waar? Een dwingende conclusie is hier niet mogelijk. In 1538 werd al verteld dat Bardes doperse sympathieën had, maar de man die dit bericht rondstrooide werd gedwongen het te herroepen[76]. Het lijkt echter niet onwaarschijnlijk, dat de wereldwijze humanist Bardes met een belangstellend, maar skeptisch, oor geluisterd heeft naar sommige Wederdopers, om te weten wat er onder de mensen leefde. De Dopers zouden hieruit - ten onrechte - geconcludeerd hebben, dat hij een der hunnen was.

Heer Floris kende deze geruchten natuurlijk en wellicht heeft hij toen hij met Fye, de dochter van de Wederdoper Harman Hoen, in contact kwam bij haar geinformeerd of zij er iets van wist. De karakterloze, domme, misschien zelfs debiele Fye[77], die zich in het leven trachtte staande te houden door de grote heren naar de mond te praten en hun te vertellen wat zij dacht dat zij horen wilden, zal hem daarop de gewenste gegevens verschaft hebben. Dit is alles hypothese maar er is geen reden om te veronderstellen dat de pastoor aan Tapper bewust onwaarheden heeft geschreven[78].

74. Rekest Fye; Verhoor Bardes f. 10.
75. 'Vonnis Floris Egbertsz', TER GOUW, *Amsterdam*, IV, 503.
76. *Ibidem*, 283.
77. Op een gegeven moment vertelde Fye aan Volckje dat er een vergadering van sectarissen in de Cleyne Wingert te Amsterdam zou plaats vinden en zij raadde haar aan om bij een minderbroeder, genaamd 'Hasemoerskint', te biechten dat er veel lutheranen in de stad waren 'ende dat haar verstant was, dat indien dat bij de voors. Volckgen gebiecht hadde geweest den voors. Hasemoerskint, dat hij 't zelve wel voort zou hebben gezeyt ende verbreet an die Weth van Amsterdam' ('Vonnis Fye', *Ibidem*, 500). Als dat 'haar verstant was', dan was haar verstand maar klein! Het verbaast ons dan ook niet, dat haar moeder eens tegen mr Hendrick Dircksz zei: 'ik wil mijn dochter met mijn nemen naer Swol' (COMMELIN, *Amsterdam*, 967 a 19), als gold het een kind, hoewel Fye toen al minstens vijf en dertig geweest moet zijn.
78. Fye vertelde zelf, dat de pastoor haar eens vermaand had de waarheid te spreken (*Ibidem*, 965 a). Toen in 1555 te Dordrecht onder een aantal Dopers ook een man uit Amsterdam gevangen was, stuurde de pastoor Fye er heen om de man uit te horen of hij niet bevestigen kon dat de schout 'in de oploop was geweest' (*Ibidem*, 969 b 30, 35). Ook mr Hendrick wilde van Fye en Volckje horen, dat de schout voor de oploop herdoopt was. Toen zij beweerden dit niet te weten, werd hij boos en zei, dat zij het wel wisten (*Ibidem*, 966 b 5). Toen Fye door de proc.-gen. verhoord zou worden, zei mr Hendrick tegen haar, dat zij zich als een vrouw moest gedragen en van de schout zeggen wat zij best wist (Rekest Fye, 2; vgl. Verzaemeling 2e zijde cxj en cxvj).

Er is ook geen reden om te veronderstellen, dat Hendrick Dircksz hem had opgestookt. We hebben gezien hoe de pastoor in Edam een ijverig ketterjager was geweest, en hoe hij op grond van een toch wel als vertrouwelijk bedoeld gesprek van Cornelis Maertsz, Mary Florisdr en Lysbeth aangaf. Het ligt geheel in deze lijn, dat hij nu Fye's berichten aan Tapper stuurde. Het lijkt ook dat Hendrick Dircksz te slim was om op dergelijke lichte gronden een aanval op de schout in te zetten, want hij wist stellig hoe gevaarlijk lichtvaardige beschuldigingen voor de aanklager waren[79.]. Toen de pastoor het balletje eenmaal aan het rollen had gebracht, zal hij zich echter alle moeite gegeven hebben om te zorgen dat het de goede kant op ging.

Omstreeks kerstmis 1553 zou de procureur-generaal uit Den Haag komen om onderzoek te doen naar de naam, faam en wandel van de schout[80.]. Van te voren gingen mr Hendrick en de pastoor nerveus aan het werk om zoveel mogelijk bewijsmateriaal ten laste van de schout bijeen te brengen. Zij lieten Fye bij zich komen en instrueerden haar wat zij de procureur-generaal moest zeggen. Deze zou een brief bij zich hebben (kennelijk door heer Floris, mr Hendrick of een van hun kornuiten geschreven) en Fye moest de inhoud hiervan bevestigen. Als alles goed verliep, zouden ze haar rijkelijk belonen[81.]. Fye zette zelfs een val op voor de schout - liet zich althans gebruiken om een val op te zetten. Op ‘Sinte Nicolaes avont’ kwam zij bij een notaris, Adriaen de Slijper. Zij beweerde dat twee Dopers, Ruth van Naarden en Jan van Hasselt, bij haar thuis gegeten hadden en dat zij dit aan de schout had bericht zonder dat deze maatregelen genomen had. De volgende dag zou zij nu naar de schout gaan en hem vragen waarom hij de Dopers niet had gearresteerd. Adriaen moest dan als luistervink bij de vensters staan om te horen wat Bardes zou antwoorden. Adriaen beweerde, dat de schout hem daarna gevraagd had tegen de procureur-generaal over hem het kwaadste niet te zeggen, maar over dit laatste sprak hij zichzelf bij verschillende verhoren tegen[82.]. Het is een wonderlijk verhaal. De kern ervan schijnt waar te zijn. Bardes verklaarde in september 1555 dat twee jaar geleden gesproken was over een eventuele arrestatie van Lenaert, Ruth of Jan van Hasselt, die in het huis van Fye zouden verblijven. Bardes had toen betoogd, dat hij speciale opdracht had om Gielis van Aken te arresteren. Wanneer hij nu bij Fye anderen gevangen nam, zou Gielis nooit meer bij haar komen.

79. Zie hierna o.a. noot 93 en blz. 198.
80. Rekest Fye spreekt van 1552, maar uit de rekeningen blijkt dat het 1553 moet zijn.
81. Rekest Fye, COMMELIN, *Amsterdam*, 968 b 10.
82. ‘Vonnis Adriaen de Slijper’, TER GOUW, *Amsterdam*, IV, 491-493. Het was vermoedelijk geen initiatief van Fye, COMMELIN, *Amsterdam*, 967 a 26 en Verhoor Bardes wijzen op burgemeester Cantert als initiator van het plan.

Bovendien achtte hij Fye onbetrouwbaar[83]. Het lijkt dus zeker, dat Fye aan de burgemeesters bericht heeft, dat er Dopers bij haar thuis waren. Of dit bericht waar was, is een andere zaak; later verklaarde Fye, dat ze Gielis van Aken en Jan van Hasselt niet eens kende[84]. Ook achtte het Hof bewezen, dat Fye Adriaen gevraagd heeft bij het venster te luisteren naar het antwoord van de schout[85].

Al vaak had Fye (op initiatief van heer Floris?) getracht van Volckje Willemsdr bezwarende getuigenissen over de schout los te krijgen. Ten huize van Volckje waren in 1552 talrijke Dopers gearresteerd, en het lag voor de hand te veronderstellen dat zij het een en ander van de Dopers wist, en dus misschien ook over Doperse relaties van de schout[86]. Volckje en haar man waren arm en van de burgemeesters afhankelijk. Haar man was bierdrager - een stadsambt - en zij woonden op een stadstoren. Fye dreigde nu, beweerde Volckje in 1557, dat Volckje en haar man van de stadstoren gezet zouden worden als zij geen belastende verklaring over de schout aflegde[87].

De procureur-generaal verhoorde de schout, Fye, Volckje, Adriaen de Slijper, Cornelis Maertensz en vermoedelijk nog anderen. Fye bevestigde bevreesd, bevend en schreiend wat in de brief stond die de procureur-generaal bij zich had[88]. Schout Bardes diende een schriftelijke justificatie in[89]. Toen de procureur-generaal na lange verhoren weer vertrok was weinig meer duidelijk geworden dan dat de zaken bijzonder ingewikkeld waren.

Inmiddels zat Cornelis Maertsz nog steeds gevangen. Was er verband tussen zijn proces en de beschuldigingen tegen de schout? Eén ding hadden beide zaken gemeen: beide waren door de pastoor aan het rollen gebracht zonder dat hij over voldoende bewijsmateriaal beschikte. Misschien is er nog een andere schakel. In het vonnis van Cornelis Maertsz worden - heel ongebruikelijk - twee vrouwen wel aangeduid, maar niet met name genoemd. De ene was de vrouw met wie hij een tijd getrouwd was geweest, de andere is de schrijfster van een brief met ‘quade woerden van de sacramenten’[90]. In een brief van het Hof is sprake van een andere brief over Mary Florisdr, geschreven door Catrine Willemsdr, de dochter van de schout[91]. Was de briefschrijfster waarover in het vonnis wordt gesproken ook de schouts-

83. Verhoor Bardes f. 8-9, 12 vo en 14 vo.
84. ‘Vonnis Fye’, TER GOUW, *Amsterdam*, IV, 499.
85. ‘Vonnis Adriaen de Slijper’, *Ibidem*, 491-493.
86. Ook in 1535 wordt een Volkje genoemd, waardin in De leeren emmer, waar Dopers bijeenkwamen. Zij vluchtte echter en er is geen aanwijzing dat dit dezelfde Volkje was. GROSHEIDE ‘Verhooren en vonnissen’, 49, 181, 194. In 1555 verblijven weer Dopers in De leeren emmer (GROSHEIDE, *Anabaptisten*, 165).
87. ‘Rekest Volkje’, COMMELIN, *Amsterdam*, 970.
88. *Ibidem*, 968 b 13.
89. Verhoor Bardes f. 7 vo.
90. ‘Vonnis Cornelis Maertsz’, TER GOUW, *Amsterdam*, IV, 501-502.
91. COMMELIN, *Amsterdam*, 965.

dochter? Men zou het haast denken, maar daar staat tegenover dat het wel erg onwaarschijnlijk is, dat de dochter van de schout het sacrament kan blasfemeren zonder dat dit voor haar of haar vader kwalijke gevolgen had.

In januari 1555 liet het Hof, hiertoe gemachtigd door de regentes, Cornelis Maertsz overbrengen naar de Haagse gevangenpoort. De eerste juni veroordeelde het Hof hem tot tortuur. Cornelis ging tegen dit vonnis in hoger beroep bij de Grote Raad te Mechelen, die het Hof in het gelijk stelde[92].

Ook Fye en Volckje werden weer verhoord en elk verhoor maakte heer Floris en de burgemeester bevreesd dat Fye niet zou blijven bij wat zij heer Floris gezegd had. Zij realiseerden zich ter dege, dat zij door hun lichtvaardige aanklacht grote risico's liepen[93]. Met beloften en dreigementen, met giften en gaven hebben zij gewerkt om van de beide vrouwen de gewenste verklaringen los te krijgen, om te bewerken dat Fye haar belastende verklaringen voor de procureur-generaal zou handhaven. Zij hebben hierbij op bijzonder onbehoorlijke manier misbruik gemaakt van hun maatschappelijk overwicht en van de armoede van de beide vrouwen.

In september 1555 kwam een raadsheer uit de Geheime Raad, Jan Scheyfve, naar Amsterdam en verhoorde Bardes[94]. Het is Bardes gelukt zich vrij te pleiten en nu werden de bordjes verhangen. In maart 1556 liet de procureur-generaal niet Bardes, maar Fye en Volckje arresteren en naar den Haag brengen, vermoedelijk op aanklacht van vals getuigenis en meineed. De beide vrouwen poogden nu zichzelf vrij te pleiten door te beweren, dat zij onder druk van Hendrick Dircksz en de pastoor tot hun valse verklaringen waren gebracht[95]. Hun beschuldigingen tegen de schout waren onbetrouwbaar gebleken, er is geen reden te veronderstellen dat hun aanklacht tegen de pastoor en de burgemeester wel juist was. Het Hof althans twijfelde eraan. Het achtte Fye, Volckje en Cornelis Maertsz ‘seer lichte ende vuyle persoenen’ en wilde op hun getuigenis geen vonnis vellen zonder dat er aanvullend bewijsmateriaal was[96].

Na advies van de Grote Raad te Mechelen achtte de Geheime Raad tenslotte voldoende redenen aanwezig om heer Floris Egbertsz en mr Hendrick Dircksz, pastoor en burgemeester van Hollands grootste stad, te arresteren op verdenking van subornatie van getuigen. De stadhouder Maximiliaan van Bourgondië kreeg hiertoe opdracht. De 4e maart 1558 nam de procureur-generaal beiden gevangen[97].

De processen duurden lang en het Hof heeft de subornatie van getuigen niet kunnen bewijzen. Na anderhalf jaar gevangenschap overleed Volckje op 18 november

92. Hof van Holland 38 f. 74.
93. COMMELIN, *Amsterdam*, 967 a 15, 969 a 16, 970 a 42; Rekest Fye, 3 r 3. Over de vrouw van der Goude, zie hierna blz. 198)
94. Verhoor Bardes GA BB 6.
95. Rekest Fye; ‘Rekest Volkje’ (onvolledig), COMMELIN, *Amsterdam*, 970.
96. *Ibidem*, 965.
97. Maximiliaan van Bourgondië aan Philips II 9-12-1557, Aud. 325 f. 246. Hof aan Grote Raad 4-3-1558, Hof van Holland 381 f. 18.

1557 in de gevangenis[98.], en het duurde nogmaals anderhalf jaar voor het eerste vonnis viel. Adriaen de Slijper, inmiddels ook gearresteerd, werd 23 januari 1559 wegens tegenstrijdige getuigenissen veroordeeld tot geseling en verbanning ten eeuwigen dage[99.]. De andere processen, allen met elkaar verbonden, sleepten nog drie jaar voort. Soms klaagde het Hof dat de commissarissen van de bisschop (betrokken bij het proces tegen de priester Floris Egbertsz) de zaak traineerden[100.], maar ook heer Floris zelf maakte gebruik van alle mogelijkheden die het procesrecht hem bood[101.]. Weer werden de Geheime Raad en de Grote Raad geraadpleegd en Christiaen de Waerdt, in 1553 procureur-generaal bij het Hof van Holland, maar nu raadsheer te Mechelen, kwam weer naar den Haag om het Hof te assisteren. Het Hof meende dat tortuur van de pastoor nieuw licht op de kluwen van processen zou kunnen werpen, maar het kreeg geen vergunning hiertoe[102.]. Tenslotte veroordeelde het Hof op 3 maart 1562 Fye na zes jaar gevangenschap. Op het schavot zou haar tong (waarmee zij vals getuigenis had gegeven) worden afgesneden en daarna zou zij verbrand worden, de straf voor ketters die, nu haar getuigenis onbetrouwbaar bleek, op haar werd toegepast[103.]. De volgende dag hoorde Cornelis Maertsz een veel lichtere straf over zich uitspreken: het Hof ontnam hem het ambt van notaris en bande hem voor tien jaar uit Holland, Zeeland en Friesland. Bij dit vonnis had het rekening gehouden met de negen jaar die hij al in gevangenschap had doorgebracht[104.].

Nogmaals drong het Hof nu te Brussel aan op vergunning om de pastoor onder tortuur te brengen, maar tevergeefs. De 16e april 1562 berustte het Hof erin en wees op grond van de gegevens die het zonder tortuur had kunnen verkrijgen, een vonnis dat bijna, maar niet geheel, conform was aan het advies van de Grote Raad. De pastoor moest verklaren, dat hij 'temeraerlicken, indiscretelicken ende min dan te rechte geinformeert zijnde' op grond van mededelingen van Fye de schout en zijn vrouw bij de inquisiteur Tapper had aangeklaagd. Hij moest de kosten van zijn gevangenschap betalen, mocht zich niet meer met de inquisitie bemoeien en werd uit Amsterdam verbannen. Over de subornatie van getuigen zweeg het Hof[105.].

De volgende dag viel ook de beslissing in het proces tegen de burgemeester. Ook

98. GROSHEIDE, *Anabaptisten*, 133.
99. TER GOUW, *Amsterdam*, IV, 491-493.
100. Hof aan Geheime Raad 14-7-1559, Hof van Holland 381 f. 55 vo.
101. Hof aan Margaretha 27-9-1559, GOOSSENS, *Sonnius*, 77*-80*.
102. Hof aan Geheime Raad 27-10-1561, Hof van Holland 381 f. 104.
103. 'Vonnis Fye', TER GOUW, *Amsterdam*, IV, 494-500; Hof aan Margaretha 4-3-1562, GOOSSENS, *Sonnius*, 82*-84*.
104. TER GOUW, *Amsterdam*, IV, 501-502 en brief uit vorige noot. Het schijnt, dat Cornelis Maertsz zich na zijn verbanning ergens in het rechtsgebied van het Hof van Utrecht gevestigd heeft (GROSHEIDE, *Anabaptisten*, 123).
105. 'Vonnis', TER GOUW, *Amsterdam*, IV, 503-504; Hof aan Margaretha 17-4-1562, Aud. 327 f. 169.

hier zweeg het Hof over de subornatie van getuigen, terwijl de procureur-generaal niet ontvankelijk werd verklaard in zijn klacht over fraude bij de inning van de 10e penning en bij de inventarisatie van het koren in 1545[106.]. Mr Hendrick begon onmiddellijk voor de Amsterdamse schepenbank een proces wegens injurie tegen Bardes, welk proces al spoedig voor de Grote Raad te Mechelen werd voortgezet. Het was nog niet beslist, toen de troebelen van 1566 begonnen[107.]. In 1563 werd mr Hendrick weer burgemeester van Amsterdam.

Het conflict tussen Hendrick Dircksz en Bardes is in zeker opzicht uniek. In de meeste andere steden zouden het Hof van Holland of de Geheime Raad hebben kunnen ingrijpen, de Amsterdamse privileges maakten dit echter onmogelijk. Noch de regentes, noch de stadhouder van Holland, noch het Hof hadden enige invloed op de burgemeestersverkiezingen in Amsterdam. Ongestoord kon Hendrick Dircksz daardoor zijn machtspositie opbouwen. Bij de benoeming van de zeven schepenen kon de stadhouder kiezen uit een veertiental hem door de vroedschap voorgedragen, maar ook dit bood niet voldoende mogelijkheden om een onafhankelijke schepenbank te benoemen. Tenzij de koning met voorbijgaan van de privileges, 'd'auctorité absolute' burgemeesters en schepenen zou aanstellen, zou het niet mogelijk zijn geschikte personen te kiezen, schreef de stadhouder van Holland, Maximiliaan van Bourgondië, op 9 december 1557 aan de koning[108.]. Pas in september 1565 zou de Brusselse regering tot een dergelijk krachtige ingreep in strijd met de privileges besluiten[109.].

In andere opzichten was dit Amsterdamse conflict echter niet uniek, en had het een algemeen belang. Na de troebelen van de jaren dertig stuitte de strenge vervolging der ketters aanvankelijk op betrekkelijk weinig weerstanden[110.]. In het midden van de veertiger jaren werd nog een groot aantal Batenburgers gevonnist, maar deze uitloper van de Munsterse richting, die zich vooral aan kerkroof schuldig maakte, kon het ongunstige beeld dat velen zich van de ketters gevormd hadden, alleen maar bevestigen[111.]. In dezelfde jaren werd echter ook een aantal volgelingen van Menno Simons terechtgesteld en daarna kwamen de slachtoffers in overgrote meerderheid uit deze groep. Vroeger of later drong het tot de gematigde magistra-

106. GA BB 6 nr. 12.
107. Eis Hendrick Dircksz voor Gerecht Amsterdam, Copie in GA BB 6 nr. 11; Hof aan Geheime Raad 5-9-1562, Hof van Holland 381 f. 129.
108. Aud. 325 f. 246.
109. BROUWER ANCHER en BREEN, 'De doleantie', 63.
110. Wel b.v. in Doornik waar in 1535 geen troebelen geweest waren. Zie: G. MOREAU, *Histoire du Protestantisme à Tournai jusqu'à la veille de la Révolution des Pays Bas* (Parijs, 1962) 106, 149 en *passim*.
111. J. DE HULLU, *Bescheiden betreffende de Hervorming in Overijssel* (Deventer, 1899) 246, 291-294. Vgl. J. LOOSJES in: *The Mennonite Encyclopedia*, I (Scottdale, Pennsylvania, 1955) s.v. 'Jan van Batenburg.'

ten door, dat de doodstraf voor deze vreedzame Mennonieten barbaars was. In Amsterdam zagen we de houding van de schout in het begin van de jaren vijftig veranderen, zodat na 1553 geen doodvonnissen meer vielen. Ook in het Hof van Friesland won in de jaren vijftig de mening veld, dat men de Dopers niet moest doden, daar zij niets misdeden en alleen maar misleid waren in hun geloof, en ook hier hebben de gematigden na enige tijd hun inzichten kunnen doorzetten, toen Karel van der Nitzen in 1557 president van het Hof werd[112].

Het proces van Floris Egbertsz is uitvoerig besproken in de Geheime Raad en de Grote Raad. Christiaen de Waerdt, van 1548 tot 1558 procureur-generaal van Holland en daarna raadsheer in de Grote Raad te Mechelen, kende de zaak van haver tot gort. De geschillen in het Friese Hof zijn in Brussel uitvoerig besproken. Het kan niet anders, of in Brussel en Mechelen moet in brede kring bekend zijn geweest dat Bardes in Amsterdam en 's konings Raad in Friesland de ketterij zo veel mogelijk door de vingers zagen.

De gematigden als Bardes en Karel van der Nitzen waren kwetsbaar, want Karel V en Philips II steunden zonder aarzelen de felle ketterbestrijders. Bardes moest zich in 1555 tegenover Jan Scheyfve, raadsheer in de Geheime Raad, dan ook beroemen op de doodvonnissen die in de voorgaande jaren onder zijn verantwoordelijkheid waren geveld, Karel van der Nitzen en zijn collega's in het Friese Hof legden de eed af op de rigoreuze maatregelen die Philips II van hen eiste, maar zij voerden ze niet uit[113].

De ‘haviken’ hadden een duidelijk program en een duidelijke inspiratie: Hendrick Dircksz, Hippolytus Persijn (1543-1548 procureur-generaal in Holland, 1548-1557 president van Friesland, 1557-1568 president van Utrecht) en hun geestverwanten konden de troebelen van 1535 maar niet vergeten, een inquisiteur als Franciscus Sonnius achtte het zijn harde plicht de godslasterlijke ketterij ten dode toe te vervolgen. De meeste, zo niet alle, gematigden hadden geen program, zij gingen niet uit van een theorie, zij verdedigden niet principieel de tolerantie, maar vroeger of later kwam hun gevoel voor recht en billijkheid, hun gevoel voor maat, in verzet tegen de gruwelijke doodstraf voor eenvoudige lieden die dwaalden in hun geloof. Voorlopig gingen hun wensen niet verder dan wat meer door de vingers zien.

In de ketterprocessen vormde de bewijslast dikwijls een moeilijk probleem. Niet als men een hardnekkig ketter eenmaal gevangen had - dan bleek zijn ‘strafbaarheid’ uit zijn eigen confessie overduidelijk - maar voor men tot arrestatie kon overgaan en wanneer een gevangene het hem ten laste gelegde ontkende. Door op te komen voor de rechtszekerheid, door met name lichtvaardige aanklachten te bemoeilijken, hebben zowel het Hof van Holland als de Staten van dit gewest,

112. WOLTJER, *Friesland*, 116.
113. Wel velden zij onder hevige druk van Brussel in 1559 nog drie doodvonnissen. *Ibidem*, 117-118.

misschien soms nolens volens, maar soms ook welbewust, de ketterbestrijding gedwarsboomd. In 1543 beschuldigde een Goudse vrouw, Marytje Simonsdr, zelf herdoopt, verscheidene poorters en zelfs vroedschapsleden van ketterij. De aanklacht bleek onjuist en de 3e juli 1534 werd zij door het Hof ter dood veroordeeld[114]. Dit was ook in Amsterdam bekend en toen Hendrick Dircksz en Floris Egbertsz na hun voorbarige aanklacht tegen Bardes in moeilijkheden dreigden te komen, trachtten zij Fye tot vluchten te bewegen en mr Hendrick hield haar waarschuwend het voorbeeld voor van 'de vrouw van der Gouw'. Fye heeft deze waarschuwing in de wind geslagen - heeft misschien de moed niet gehad zich in het avontuur van een vlucht te storten - en haar lot kennen wij. Heer Floris werd verbannen, alleen omdat hij 'min dan te rechte geinformeerd zijnde' een aanklacht had overgebracht.

Een lichtvaardige aanklacht, zoals die tegen Bardes in 1553 was ingediend, werd na 1556 in Holland vrijwel onmogelijk. De Staten van Holland stelden in 1555 als een van de voorwaarden voor het toestaan van een bede, de eis, dat voortaan bij processen de getuigenverklaringen openbaar zouden zijn[115]. In een (ongedateerde) toelichting wordt dit mede gemotiveerd met de opmerking, dat 'diversche luyden van eeren gecauseert geweest hebbende van heresye ofte andere delicten' hiervan zouden kunnen profiteren, zoals in Friesland, Utrecht, Antwerpen en andere plaatsen waar dit gewoonte was, zou zijn gebleken[116]. De 17e december 1556 verleende Philips II de gevraagde machtiging om alle getuigenverklaringen voor het Hof van Holland aan de tegenpartij bekend te maken[117]. Een half jaar later klaagde de Delftse magistraat bij de Staten, dat de pastoor van de Oude Kerk, Jacob van der Goude, arrestatie vroeg zonder opgave van de belastende getuigenverklaringen. De wet van Delft zag geen reden voor een arrestatie, maar de inquisiteurs Tapper en Driutius, die na de dood van de pastoor het proces voortzetten, meenden dat er wel degelijk redenen waren (en terecht: het ging om de bekende rector Geldorpius)[118]. Wanneer men vóór de arrestatie al een groot deel van de bewijzen in handen moest hebben, wanneer een aanklager de openbare mening openlijk zou moeten trotseren, werd een effectieve vervolging wel erg moeilijk. In het ongunstigste geval zou een beschuldigde toch minstens een goede kans krijgen om te ontvluchten. In 1566 meende Philips II, dat 'sans dénunciateurs ou révélateurs

114. C.J. DE LANGE VAN WIJNGAARDEN, *Geschiedenis der heeren en beschrijving der stad van der Goude* (3 dln; Amsterdam, 1813-1879) III, 216; Hof van Holland 5654 i.d. Het is niet duidelijk waarom dit verhaal voor Hendrick Dircksz zo schrikwekkend was, daar zij, lijkt het, als herdoopte in elk geval ter dood gebracht had moeten worden.
115. P.A. MEILINK, *Archieven van de Staten van Holland en de hen opgevolgde gewestelijke besturen*, I ('s-Gravenhage, 1929) regest 606.
116. Aud. 1440/4 nr. 3.
117. MEILINK, *Archieven Staten van Holland*, regest 631, vgl. 635.
118. Hof van Holland 38 f. 66 en 1091 op 5-7-1557. Vgl. D.P. OOSTERBAAN, 'School en kerk in het middeleeuwse Delft', *Spiegel der Historie*, I (1966) 150-155.

toute la reste des paynes qui s'ordonnent est superflue et illusoire, comme demeurant sans effect et exécution'[119].

Deze acties hebben - in ieder geval gedeeltelijk - succes gehad. We zagen al dat in Amsterdam na 1553 geen doodvonnissen over ketters meer geveld zijn, hoewel er toch ketters genoeg waren[120]. In 1562 wenste een Amsterdamse Anabaptist, Jan Janszoon Mandemaker, 'commende tot bekentenisse sijner dwalinghe ende daeraff groot leetwesen hebbende', zich weer met de oude kerk te verzoenen. Zonder dwang noemde hij een hele reeks van zijn 'complicen', een lijst van ruim drie bladzijden[121]. Iemand - wie weten we niet - zond de lijst naar Brussel. De regentes zond deze daarop door naar het Hof van Holland met het bevel de nodige maatregelen te nemen. 'Nochtans, aengesien dat die delatie voers nijet sterck genouch en is, met maniere dat men nijet en valle in gelycke inconvenient als wel eertijts geschiet is', moet u 'met alle discretie' verdere inlichtingen inwinnen[122]. Voor zover ons bekend heeft de hele zaak geen gevolgen gehad.

Het volgend jaar werd Wilhelmus Lindanus belast met de inquisitie in Holland. De les van het proces van heer Floris heeft grote indruk op hem gemaakt. Vijfmaal vertelt hij in de weinige uit die periode bewaard gebleven documenten, hoe deze 'onoverwonnen voorvechter van het katholiek geloof' na vier jaar gevangenschap in ballingschap werd gezonden en dit voorbeeld werkte verlammend op zijn eigen optreden[123].

Deze stille strijd rond de kettervervolging begon in Holland en Friesland reeds in de vijftiger jaren, terwijl ook velen in de hoogste regeringsorganen, in Geheime Raad en Grote Raad, er van op de hoogte waren. Dit begon al voor de oprichting van de nieuwe bisdommen (waarbij Lindanus en Sonnius een zetel kregen toegewezen), vóór dat de hoge edelen zich tegen Granvelle verbonden, vóór dat de Consulta een overwegende invloed kreeg op de benoemingen (terwijl in deze situatie juist alles er van afhing of op de sleutelposities duiven of haviken werden benoemd). Stellig heeft dit een rol gespeeld bij de op het eerste gezicht zuiver politieke conflicten in de eerste helft van de zestiger jaren, al valt het buiten het bestek van dit artikel om te bepalen hoe groot deze rol geweest is.

119. *Correspondance française de Marguerite d'Autriche*, *duchesse de Parme*, *avec Philippe II*, H.A. ENNO VAN GELDER, ed., II (Utrecht, 1941) 272.
120. 18 februari 1555 schreef Viglius aan Sonnius over een onrustbarende achteruitgang van het aantal communicanten in Amsterdam. zie: C.P. HOYNCK VAN PAPENDRECHT, *Analecta Belgica*, II (Den Haag) 372-373.
121. Aud. 327 f. 178-179.
122. Margaretha aan Hof 15-7-1562, Aud. 327 f. 191.
123. VAN BEUNINGEN, *Lindanus*, 181-182.

Aspecten van de opkomst der textieldrukkerij als grootbedrijf te Antwerpen in de achttiende eeuw* A.K.L. Thijs

De economische opbloei in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw[1.] werd te Antwerpen onder meer gekenmerkt door de opkomst van een aantal industriële ondernemingen[2.].

De 'Compagnie Beerenbroek' richtte te Dambrugge bij Antwerpen een textieldrukkerij op, nadat zij in 1753 van keizerin Maria Theresia een exclusief octrooi verworven had waardoor, gedurende 25 jaar, geen nieuwe gelijkaardige bedrijven in de Zuidelijke Nederlanden mochten ingeplant worden. Dadelijk na het verstrijken van het octrooi, in 1778, kwamen echter zowel te Antwerpen als te Gent, Brussel en Doornik nieuwe textieldrukkerijen tot stand, die opgevat waren naar het model van het bedrijf te Dambrugge. De belangrijkste nieuwe drukkerij te Antwerpen was die van 'Christiaan de Visser en Compagnie'. In de loop van de jaren tachtig en negentig werden in de Scheldestad nog verscheidene textieldrukkerijen gesticht. In deze reeks dient vooral het bedrijf van 'Peter Beirens en Compagnie', opgericht in 1788, te worden vermeld.

Het is evenwel niet onze bedoeling hier de ontwikkeling te schetsen van de onderscheidene textiel- of katoendrukkerijen[3.]; we willen alleen, in verband met de opkomst van deze bedrijfstak te Antwerpen, de aandacht vestigen op enkele aspecten die belang kunnen opleveren voor de geschiedenis van de industriële bedrijfsorganisatie.

De katoendrukkerij te Dambrugge en, na 1778, de bedrijven van De Visser, Beirens en anderen onderscheidden zich, van bij hun oprichting, van de textieldruk-

* Afkortingen: ARA: Algemeen Rijksarchief Brussel; DCDR, 1-6: Fonds de Cock de Rameyen, Katoendrukkerij 1-6 (Rijksarchief Antwerpen); N: Notariaat; RB: Resolutie-boeck van de Cattoen-druckerije (in particulier bezit); RVF: Raad van Financiën; SAA: Stadsarchief Antwerpen; SR: Schepenregister.

1. H. COPPEJANS-DESMEDT, 'Economische opbloei in de Zuidelijke Nederlanden', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, VIII (Utrecht-Antwerpen, 1955) 261-286.
2. F. SMEKENS, 'Ambachtswezen en "nieuwe nijverheid"', in: *Antwerpen in de XVIIIde eeuw* (Antwerpen, 1952) 64-93.
3. Zie in dit verband: A. THIJS, 'Schets van de ontwikkeling der katoendrukkerij te Antwerpen (1753-1813)' in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, *inzonderheid van het oud hertogdom Brabant*, LIII (Antwerpen, 1970) 157-190. De achttiende-eeuwse textieldrukkerijen werden door de tijdgenoten meestal als 'katoendrukkerijen' aangeduid, omdat in deze bedrijven voornamelijk op katoen gedrukt werd.

kerijen die men in de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden kende, niet alleen door nieuwe technische procédés, maar ook door de aanwending van veel kapitaal, de tewerkstelling van een aanzienlijk aantal arbeiders en de grootte van de produktie.

De textieldrukkerij was te Antwerpen, net zoals in de rest van de Zuidelijke Nederlanden, in de loop van de eerste helft van de achttiende eeuw helemaal teniet gegaan omdat zij met haar verouderde techniek en haar beperkte financiële middelen zich niet had kunnen verweren tegen de concurrentie van de buitenlandse, hoofdzakelijk Noordnederlandse, textieldrukkerijen.

De initiatiefnemers van de katoendrukkerij te Dambrugge beseften dan ook dat zij slechts een kans op slagen hadden indien zij een produktie konden tot stand brengen die op een hoog technisch niveau stond en voldoende omvang bezat om de import van bedrukte weefsels, 70.000 stuks omstreeks 1750, geheel of voor een groot deel uit te schakelen[4.]. Zij waren dus wel verplicht hun katoendrukkerij als een grootbedrijf te plannen. Toen dan na het verlopen van het octrooi nieuwe drukkerijen opgericht werden, moesten ook die weer deze bedrijfsvorm aannemen, wilden zij levensvatbaar zijn.

De tijdgenoten noemden de textieldrukkerijen waar de arbeiders in een complex van bedrijfsgebouwen werkten, ‘fabrieken’; wij zouden nu eerder spreken van ‘manufacturen’, omdat de essentiële bewerkingen nog hoofdzakelijk met de hand uitgevoerd werden.

Huisarbeid was met de nieuwe techniek, die in de katoendrukkerijen toegepast werd, eenvoudigweg ondenkbaar. Nadat de witte weefsels enkele dagen in warm water waren geweekt, werden ze gestampt door werklieden met klophouten of door een stampmolen, waarna ze gezuiverd, afgekookt, gespoeld en gedroogd werden. Omdat ze dan vol rimpels waren, werden ze weerom geklopt, vervolgens op ijzeren rollen gewonden en gekalanderd in een kalandermolen. Pas dan kon men het weefsel bedrukken. Hiertoe gebruikte men houten blokken waarmee men, in tegenstelling tot wat de vroegere drukkers deden, geen water- of olieverf maar beitsmiddelen op de weefsels aanbracht. Na de bedrukking liet men de stukken op de droogvelden enkele dagen drogen, waarna ze gespoeld werden en geklopt. Dan werden de weefsels afgekookt in verfstoffen, die zich vastzetten op de plaatsen van het weefsel waar de beitsmiddelen op aangebracht waren. Vervolgens werden ze gespoeld en in de bleekhoven te bleken gelegd. Gewoonlijk werden de weefsels daarna nog met penselen bijgewerkt alsook geglansd. Een andere techniek, de zogenaamde uitspaartechniek, die eveneens te Antwerpen toegepast werd, vereiste wat minder arbeid[5.].

4. Memorie van de katoendrukkerij te Dambrugge voor de gevolmachtigde minister, Georg prins van Starhemberg. ARA, RVF 4640 (29-11-1771).
5. ‘Eerste feyten voor de geassocieerde ...’ (2-8-1768). DCDR, 2.

Het is evident dat zulk een groot aantal deelbewerkingen vele gespecialiseerde arbeiders vereiste alsook technische installaties die slechts in een *geconcentreerd* grootbedrijf op een economisch renderende wijze konden aangewend worden. Daar men in de oude textieldrukkerijen dadelijk verf op de weefsels drukte, en dus aanstonds zonder uitverving en bleking het gewenste resultaat bekwam, bleven daar een groot aantal van de hierboven opgesomde deelbewerkingen achterwege.

In de Noordelijke Nederlanden waren de textieldrukkerijen ook veelal geconcentreerde grootbedrijven[6]. Zij hadden echter, daar ze veel talrijker waren en zich vaak specialiseerden in bepaalde druktechnieken, niet zulk een omvang als de katoendrukkerij te Dambrugge, die in haar beste tijd, in 1769, 576 arbeiders te werk stelde[7], of de drukkerij De Visser die in 1779, kort na haar oprichting, reeds 180 werknemers telde[8].

In andere takken van de textielindustrie kwam concentratie van arbeiders in manufacturen tijdens de achttiende eeuw eveneens voor. In de weverij van de compagnie De Heyder te Lier arbeidden in 1761 51 wevers. De Heyder stelde echter toch nog 72 thuiswerkende wevers te werk[9]. De textielfabrikant Jan Frans van der Smissen verschafte in hetzelfde jaar te Antwerpen aan 341 thuiswerkers arbeid, terwijl in zijn 'fabriek' 42 personen werkten[10]. Ook in de textielindustrie te Verviers werd in die tijd reeds concentratie van arbeiders geconstateerd. Bij deze concentraties speelde echter de technische noodzakelijkheid een minder grote rol dan dit in verband met de katoendrukkerijen het geval was. De textielfabrikanten hoopten door het samenbrengen van hun arbeiders vooral een efficiënter toezicht te kunnen uitoefenen op de kwaliteit van het gepresteerde werk en het ontvreemden van grondstoffen beter te kunnen verhinderen[11]. Dat de ondernemers toch in hoofdzaak - zolang het technisch mogelijk was - een beroep bleven doen op thuiswerkers, dient te worden verklaard door de kostprijs van de nodige bedrijfsgebouwen. Wanneer de ondernemer huisarbeiders te werk stelde diende hij alleen voor de grondstoffen en - in sommige gevallen - voor de werktuigen te zorgen.

De oprichters van de nieuwe grote textieldrukkerijen werden uiteraard geconfronteerd met een aantal problemen die de vroegere textieldrukkers niet, of in mindere mate, gekend hebben.

Van 1753 tot 1771 gaf de katoendrukkerij te Dambrugge 2.833.793 gulden courant uit. In dit bedrag zat ook de kostprijs van het bedrijf, dus wat men uitgegeven

6. W.J. SMIT, *De katoendrukkerij in Nederland tot 1813* (Amsterdam, 1928) 88-108.
7. ARA, RVF 4640 (27-9-1769).
8. ARA, RVF 4642, f° 244 r°-249 r° (22-10-1779).
9. ARA, RVF 4557 (2-10-1761).
10. ARA, RVF 4557 (30-9-1761).
11. P. LEBRUN, *L'industrie de la laine à Verviers pendant le XVIIIe et le début du XIXe siècle. Contribution à l'étude des origines de la révolution industrielle* (Luik, 1948) 285.

had aan gronden, gebouwen en installaties: ongeveer 420.000 gulden. De rest, meer dan 2.400.000 gulden, was uitgegeven aan lonen, grondstoffen en dergelijke[12.]. In 1768 alleen reeds werd voor 173.634 gulden 13 stuiver courant meekrap ververbruikt[13.]; toen werden 73.968 stuks gedrukt[14.]. Omstreeks die tijd werden jaarlijks ongeveer 100.000 gulden aan lonen uitbetaald[15.].

Bij de oprichting opende de directie van het bedrijf te Dambrugge in haar boekhouding een rekening onder de titel 'Druckerye', waarop cumulatief in debet en in credit alle uitgaven en inkomsten van de fabriek werden gebracht, zonder een onderscheid te maken tussen vast kapitaal ('staende fond') en vlottend kapitaal ('roulante fond'). Men handelde aldus omdat er tijdens de eerste drie jaren (1754, 1755, 1756) onvoldoende werk was om uit de opbrengst ervan de intresten van de opgenomen kapitalen te kunnen betalen. Men was de overtuiging toegedaan dat het verlies, dat tijdens de eerste jaren geleden werd, moest gerekend worden bij de kosten van de duurzame produktiemiddelen. Tijdens deze jaren werkten de arbeiders trouwens zowel voor de 'staande' als voor de 'roulante fond', zodat een boekhoudkundig onderscheid vrijwel onmogelijk door te voeren was.

Toen men echter op het eind van 1758 merkte dat na de aftrek van de intresten nog een kleine winst overbleef voor de jaren 1757 en 1758, besloot men de rekening te sluiten en twee nieuwe rekeningen te openen: één 'van staenden fond onder den tyttel van huysen, landen, renten en ustencilen' en één 'van roulante fond onder den tyttel van druckerye'. Ook een rekening van 'winst en verlies' werd geopend, 'ten eynde van ieder jaer clarelyck te konnen doen blycken de effectieve en reële winste, naer afftreck der intresten der gefournieerde en gelichte penningen in oirboir van de voorn. 2 fondsen geëmploïeert.'

In verband met de slijtage van de drukplaten, die tot de 'staende fond' behoorden, trof men volgende regeling: vanaf 1759 werd de 'staande fond' jaarlijks belast met twee derde van de uitgaven betreffende de plaatsnijderij, onder de titel 'augmentatie van plaeten'; het resterende een derde viel ten laste van de 'roulante fond', onder de titel 'sleet van plaeten'. Het onderhoud en vernieuwen van al het andere gereedschap (dat eveneens van de 'staande fond' deel uitmaakte) bracht men geheel in het debet van de 'roulante fond'[16.].

Gedurende de vijfentwintig jaren der geldigheid van het octrooi gebeurden geen afschrijvingen van gebouwen of gronden; maar van zodra het octrooi in 1778 verstreken was, schreef men de ganse kostprijs in één keer helemaal (op 1 £ Vlaams

12. ARA, RVF 4640 (29-11-1771).
13. DCDR, 1 (1768).
14. Jaarlijkse produktiecijfers voor de periode 1754-1812 bij: THIJS, 'Schets', bijlage I.
15. ARA, RVF 4640 (27-9-1769).
16. Resolutie van de raad van beheer der katoendrukkerij d.d. 19-4-1759. RB, II, 3.

na) af[17]. Natuurlijk behielden de gebouwen ook na 1778 nog een belangrijke waarde; zij vormden van toen af een stille reserve voor de onderneming.

De compagnie beweerde dat ze tijdens de periode 1753-1771 jaarlijks gemiddeld 7½% winst gemaakt had, maar in werkelijkheid benaderde de winst eerder 15%[18]. Op bepaalde tijdstippen werden aan de participanten dividenden uitgekeerd: in 1770 10% van het door hen gestorte kapitaal, in 1771 15%[19]. In het compagniecontract der firma Beirens van 1793 werd uitdrukkelijk bepaald dat de winst, 'die door Gods zegen zal worden gedaen, zal geëmployeert worden tot augmentatie ... van den fond' der associatie, dit na aftrek van een op voorhand vastgesteld dividend (4% van het gestorte kapitaal), dat aan de participanten jaarlijks moest worden uitgekeerd[20].

Het is bekend dat tot zelfs een heel stuk in de negentiende eeuw de meeste ondernemingen hoofdzakelijk werkten met het eigen kapitaal van de ondernemers. In de Antwerpse katoendrukkerijen echter werkte men voornamelijk met kapitaal van derden.

De participanten van de katoendrukkerij te Dambrugge stortten van 1753 tot 1768 samen slechts 63.158 gulden wisselgeld[21], terwijl ze tijdens dezelfde periode voor 462.600 gulden wisselgeld aan leningen opnamen[22].

Nadat Christiaan de Visser en Carolus Josephus Lombaert, met het oog op de oprichting van hun katoendrukkerij, de 'Compagnie De Visser' gevormd hadden, kochten zij samen een bleekhof voor een ons niet bekend bedrag en stortten elk 1.000 gulden wisselgeld in de gemeenschappelijke kas[23]. De derde participant, die ze in 1777 in hun compagnie opnamen, stortte nog 12.000 gulden wisselgeld[24]. De rest van wat zij nodig hadden lichtten zij, zoals dat heette, 'onder hunne acte obligatoir ende solidair verband'. Van 1778 tot 1783 leenden zij aldus een bedrag

17. RB, II, 29-30.
18. Rekwest gericht tot de centrale regering (7-12-1772). RB, 64-67. De compagnie wou aantonen dat de onderneming tot dan toe niet zoveel opbracht als men - volgens de raad van beheer - redelijkerwijze had mogen verhopen, met de bedoeling de regering te bewegen tot een verlenging van het exclusief octrooi. Men kwam tot een winst van 7,5% via een berekening, waarin het werd voorgesteld alsof leningen tegen een rentevoet van 6% werden opgenomen, in werkelijkheid moest slechts 3% betaald worden.
19. RB, 63. Over latere uitkeringen bezitten we geen gegevens.
20. En 'ten waere de comparanten resolveerden van de winste 't zy in 't geheel, 't zy ten deele t'employeren tot remboursement der opgenomene capitaelen'. SAA, SR 1316, f° 326 r°-333 r° (23-11-1793). - Het contract der firma De Visser van 23-4-1783 bepaalt 'dat in 't toekomende de winste met deze fabrique te doen sal voor d'eene helligt geemployeert worden tot het quyten der renten ende obligatiën waermede dese fabrique is belast, ende d'andere helft sal gedeylt worden tusschen de geïntresseerde'. SAA, N 24, J. Aerts, nr. 32 (23-4-1783).
21. RB, p. 62, 63.
22. THIJS, 'Schets', bijlage II.
23. SAA, N 17, J. Aerts, nr. 136 (21-11-1776).
24. SAA, N 18, J. Aerts, nr. 58 (2-5-1777).

van 91.000 gulden wisselgeld. Zij betaalden van 3 tot 4½% interest per jaar[25]. De looptijd van deze leningen schommelde tussen vier en acht jaar en kon eventueel verlengd worden. De compagnie De Visser beloofde in dat geval het geleende bedrag na de vervaldag te 'besetten op goede, vaste ende suffisante panden binnen Brabant gelegen' en de interest te verhogen[26]. De katoendrukkerij te Dambrugge nam leningen op voor vijf en zes jaar, betaalde 3% en voorzag eveneens de mogelijkheid de som na het verloop van die termijn 'rentsgeweyse, tot volcomen genoegen van den geldschieter te besetten op goede en suffisante hypothecque'[27].

Toen de drie Antwerpse kooplieden, Joannes Daniël van Scherpenbergh, Joannes Baptist Beeckmans en Peter de Heyder, in 1757 hun manufactuur voor het vervaardigen van wollen, katoenen, linnen en andere weefsels te Lier en Antwerpen oprichtten, staken zij daar zelf geen stuiver in. Anno 1778, toen 'Peter de Heyder en Compagnie' te Lier ook nog een katoendrukkerij aan hun bedrijf toevoegden, verklaarden zij immers in verband met hun textielweverij heel uitdrukkelijk dat zij 'door hun selfs geen capitaelen daertoe geschoten hebben tot operatie ende vervoorderinghe derselve manufacture, maer met onderlinge signatuere ider pro se et in solidum gelicht hebben diversche sommen gelt ende den intrest dier uyt de casse der geseyde fabricque betaelt'[28].

Het ontlenen van grote sommen voor de opbouw van een industriële onderneming zonder zelf veel kapitaal te investeren, was slechts mogelijk enerzijds omdat de ondernemers een solied vertrouwen genoten bij de geldschieters en anderzijds omdat er in Antwerpen - want de leningen werden bijna uitsluitend door Antwerpenaren onderschreven - nog veel geld aanwezig was waarvoor men een beleggingsmogelijkheid zocht[29].

De participanten van deze katoendrukkerijen waren inderdaad solvabele personen. De vier oprichters bij voorbeeld van de katoendrukkerij te Dambrugge in 1753, Adriaan Janssens, Jan Beerenbroek, Jan van Eersel en Joannes Carolus van Heurck, waren stevige kooplui. De eerste drie werden ook nog in andere industriële ondernemingen, zoals suikerraffinaderijen en weverijen, betrokken[30]. Latere participanten waren onder meer de negociant Dominicus Nagels, de Brusselse bankierster de weduwe Mathias Nettine, verscheidene leden van de magistratenfamilie Knijff en leden van het geslacht Moretus[31].

Christiaan de Visser, geboortig van Osnabrück, was een gewezen meestergast

25. Cf. SAA, N 24, J. Aerts, nr. 36 (3-5-1783).
26. THIJS, 'Schets', bijlage III en de aldaar geciteerde bronnen.
27. Lijst van de leningen: *Ibidem*, bijlage II. Tekst van een obligatie: RB, 14.
28. SAA, N 1637, Gerardi, nr. 4 (27-6-1778).
29. Gegevens over de Antwerpse kapitaalmarkt in de achttiende eeuw: L. MICHIELSEN, 'De handel', in: *Antwerpen in de XVIIIde eeuw*, 94-122.
30. THIJS, 'Schets', 160-161, noten 12, 14, 16 en 17.
31. RB, *passim*.

van de katoendrukkerij te Dambrugge, maar zijn compagnon Carolus Josephus Lombaert was weer een koopman. Het was echter vooral de derde participant, jhr. Joannes Franciscus van Gameren, dienende schepen, die het vertrouwen moest wekken bij de gegoede Antwerpse kringen. Later werd jhr. Josephus Guillielmus de Broëta, koopman, oud-aalmoezenier en oud-schepen, ter vervanging van Lombaert in de associatie opgenomen[32].

De geldschieters van de katoendrukkerij te Dambrugge en van de compagnie De Visser waren voor een groot deel leden van de (meestal jonge) Antwerpse adel, ook enkele geestelijken en kloostergemeenschappen[33].

Zowel bankiers ('kassiers') als particulieren bezorgden, tegen een interest van 4% per jaar, de katoendrukkerij te Dambrugge financieringsmiddelen op korte termijn (twee tot zes maanden), in de vorm van wisselkrediet[34]. Bij twee 'kassiers', M.A. de Doncker en compagnie en François Emmanuel van Ertborn, werd geld opgenomen 'by forme van daghrekening'[35]. Deze dagrekeningen boden het voordeel dat op ieder ogenblik, van zodra men weer geldmiddelen ontving, met de terugbetaling van het opgenomen krediet kon begonnen worden, zodat men aldus de verschuldigde interest tot een minimum kon beperken. De middelen met een korte looptijd werden, zoals een goed bedrijfsbeleid vereist, gebruikt voor de financiering van de lopende produktieprocessen: voornamelijk voor het betalen van arbeid en ingrediënten.

De Antwerpse textieldrukkerijen deden op de 'kassiers' ook een beroep voor echte kassiersdiensten: het ontvangen, bewaren en uitbetalen van gelden. François Emmanuel van Ertborn werd de kassier der katoendrukkerij van Dambrugge[36]. 'Kramp en Zoon' hielden de 'gemeyne casse' van De Visser en compagnie[37]. De firma Petrus Beirens en compagnie vertrouwde haar geld toe aan kassier Cogels[38].

De 'compagnieën' ofte 'associaties' die de katoendrukkerijen exploiteerden, waren (zoals reeds gebleken is uit hetgeen we boven meedeelden) wat we nu 'vennootschappen onder één firma' ('sociétés en nom collectif') noemen; de vennoten waren

32. A. THIJS, 'Visser (Fischer), Christiaen de, katoendrukker', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, IV (Brussel, 1970) kol. 910-913.
33. THIJS, 'Schets', bijlagen II en III.
34. RB, 45-46 (26-4-1763), 47-48, 50-51, 52-53 (30-10-1766).
35. Dagrekening bij M.A. de Doncker & Comp.: RB, 45-46 (26-4-1763); bij F.E. van Ertborn: RB, 57 (1-9-1768).
36. SAA, N 2918, Schepmans (18-4-1757), art. 13 en 20.
37. Aanvankelijk berustte de kas bij De Visser. Zodra Van Gameren in de compagnie opgenomen werd, droeg men ze over aan Kramp en Zoon. SAA, N 17, J. Aerts, nr. 136 (21-11-1776); N 18, J. Aerts, nr. 58 (2-5-1777). Op 9-1-1784 berustte de kas nog 'ten comptoire van d'heer John Cramp'. N 25, J. Aerts, nr. 3, art. 2.
38. SAA, SR 1316, f° 326 r°-333 r° (23-11-1793): 'de casse deser associatie zal worden gehouden by den heere cassier Cogels'. Zie over de functies van de kassiers in de achttiende eeuw: V. JANSSENS, *Het geldwezen der Oostenrijkse Nederlanden* (Brussel, 1957) 222-262.

hoofdelijk en met hun hele persoonlijk vermogen aansprakelijk voor de verbintenissen van de compagnie.

Gewoonlijk werd bij de oprichting van zulk een associatie een vennootschapscontract opgesteld, in de vorm van een onderhandse, een notariële of een schepenakte[39]. De compagnie Peter de Heyder beperkte zich tot 'mondelinge conventiën'; pas op 20 augustus 1782 kwam zij ertoe de afspraken op papier te zetten, daarbij aanstippend 'dat het seer wynig geschiet dat sulcke importante affairens sonder contract van associatie worden voortsgeset'[40].

In deze contracten werden gegevens opgenomen zoals de namen der vennoten, hun rechten en plichten, de firmanaam, de duur der associatie, het gestorte kapitaal, de structuur van het beheer enz.

De compagnie welke de katoendrukkerij te Dambrugge exploiteerde werd in 1753 gevormd voor de duur van het exclusief octrooi: vijfentwintig jaar[41]. C. de Visser, C.J. Lombaert en jhr. J.F. van Gameren gingen een associatie aan voor achttien jaar[42]. Het compagniecontract van de firma Beirens werd in 1793 eveneens voor een termijn van achttien jaar gesloten[43]. De participanten van de compagnie P. de Heyder tekenden in 1782 een contract voor zes jaar[44]. Na het verstrijken van de termijn konden de contracten vernieuwd worden. Alleen de firma Beirens heeft van die mogelijkheid geen gebruik gemaakt, omdat toen haar contract in 1811 verliep de Antwerpse katoendrukkerijen geen toekomst meer hadden.

Voor vennoten van de katoendrukkerij te Dambrugge en van de firma P. de Heyder bestond de mogelijkheid zich terug te trekken door hun aandeel over te laten of te verkopen[45]; in het compagniecontract van de firma Beirens echter werd uitdrukkelijk bepaald dat niemand zijn aandeel geheel of gedeeltelijk mocht vervreemden tijdens de duur der associatie[46].

De vennoten, die zich de 'participanten', de 'geïnteresseerden' of de 'geassocieerden' noemden, vormden de raad van beheer. Hun beslissingen, met meerderheid van stemmen genomen, waren slechts bindend nadat ze in het speciaal daartoe bestemde 'resolutieboek' waren geregistreerd en de vennoten er hun handtekening

39. Het eerste compagniecontract van de drukkerij te Dambrugge was een onderhandse akte: DCDR, 1 (8-11-1753); RB, 6-7. C. de Visser en C.J. Lombaert sloten hun contract voor notaris: SAA, N 17, J. Aerts, nr. 136 (21-11-1776). De vernieuwing van het contract der firma Beirens gebeurde voor Antwerpse schepenen: SAA, SR 1316, f° 326 r°-333 r° (23-11-1793).
40. SAA, N 23, J. Aerts, nr. 94 (20-8-1782).
41. DCDR, 1 (8-11-1753); RB., 6-7
42. SAA, N 18, J. Aerts, nr. 58 (2-5-1777). Aanvankelijk was een termijn voorzien van 15 jaar: contract tussen C. de Visser en C.J. Lombaert. N 17, J. Aerts, nr. 136 (21-11-1776).
43. SAA, SR 1316, f° 326 r°-333 r° (23-11-1793).
44. SAA, N 23, J. Aerts, nr. 94 (20-8-1782).
45. DCDR, 1 (8-11-1753) RB, 6-7. In de firma De Heyder was het accoord van de andere vennoten vereist. SAA, N 23, J Aerts, nr. 94 (20-8-1782), art. 14.
46. SAA, SR 1316, f° 326 r°-333 r° (23-11-1793).

onder geplaatst hadden[47]. Alleen zeer belangrijke problemen, zoals het aankopen van huizen en gronden, het lichten van penningen en de aanwerving van wat we nu het kaderpersoneel zouden heten, werden in de raad van beheer behandeld. Het dagelijks beheer over het bedrijf gaven de participanten in handen van een 'directeur', die zij uit hun midden benoemden. Deze persoon zorgde voor de aankoop van grondstoffen en werktuigen, de aanwerving van werklieden en lagere bedienden, de keuze van de patronen, de prijscalculatie, de produktieplanning enz. Jaarlijks legde hij aan zijn mede-participanten een balans voor, opdat zij zich een idee zouden kunnen vormen over de stand van zaken in de onderneming[48].

In de katoendrukkerij te Dambrugge werd naast de directeur, Adriaan Janssens, in 1757 ook nog een zgn. 'particuliere directeur' aangesteld: Joannes Josephus Pintens, die de onderneming vertegenwoordigde in haar betrekkingen met de klanten en tevens instond voor de regeling van het produktieproces[49]. Men ging tot deze maatregel over, niet alleen om het werk van A. Janssens enigszins te verlichten, maar ook omdat de klanten, kooplieden in bedrukte katoentjes, ongaarne hun weefsels in handen gaven van een concurrent, want Janssens was zelf een belangrijk handelaar in zulke goederen. Daarom de benoeming van de 'neutrale' directeur Pintens[50]. De advertenties die in de 'Gazette van Antwerpen' verschenen en de gedrukte prijslijsten die elk jaar aan de kooplieden werden toegezonden, vermeldden uitsluitend Pintens' naam[51]. De compagnie De Visser werd met dat probleem niet geconfronteerd, omdat de vennoten er zich toe verbonden hadden geen handel te drijven in bedrukte of onbedrukte katoentjes[52]. Er was daar dan ook maar één directeur: Christiaan de Visser. Pas toen de administratie hem over het hoofd groeide, kreeg hij in 1783 een mede-directeur, jhr. J.G. de Broëta, die het toezicht over het 'comptoir', de boekhouding en de briefwisseling op zich nam[53].

De bedrijfsleiding werd natuurlijk vergoed, onder de vorm van een 'tantième', van een vaste wedde of van een combinatie van de twee. Adriaan Janssens ontving jaarlijks 0,5% van al de druk-, kalander-, glans-, bleek- en schilderlonen die door

47. DCDR, 1 (8-11-1753); RB, 6-7; SAA, N 25, J. Aerts, nr. 3 (9-1-1784); SAA, SR 1316, f° 326 r°-333 r°. Aanvankelijk waren in de onderneming te Dambrugge 4 stemgerechtigde participanten, vanaf 28-2-1759: 8. DCDR, 3 (28-2-1759).
48. RB, *passim*; SAA, N 2918, Schepmans (18-4-1757); SAA, N 17, J. Aerts, nr. 136, art. 7-15.
49. RB, 34(18-4-1757).
50. Cf. RB, 29, art. 3.
51. *Gazette van Antwerpen* (nr. van 1-3-1757) 4 kol. 1. - De aanhef van de prijslijsten luidde aldus: 'Prysen der druckloonen by Jean Joseph Pintens in Antwerpen voor het jaer...'. Na zijn dood werd Pintens opgevolgd door Joannes Franciscus Cruysmans op 29-10-1768 (RB, 58-60). Van dan af: 'Prysen der druckloonen by Jean François Cruysmans in Antwerpen...'. (Prijslijsten van 1767, 1770, 1771, 1773-1776, 1787-1791 in particulier bezit).
52. SAA, N 18, J. Aerts, nr. 58 (2-5-1777).
53. SAA, N 24, J. Aerts, nr. 53 (1-7-1783); N 25, J. Aerts, nr. 3 (9-1-1784), art. 3; SAA, Privilegiekamer 456, Minuten van secretaris P. van Setter (20-9-1786).

de klanten aan de katoendrukkerij betaald werden[54]. In het contract van 21 november 1776 werd bepaald dat C. de Visser jaarlijks één zesde van de winst zou ontvangen, maar in 1783 had hij nog niets gekregen: zijn salaris was als autofinanciering in de onderneming gebleven en gebruikt voor het oprichten van gebouwen en dergelijke. Op 1 mei 1783 ontving hij tenslotte als betaling voor zijn achterstallige wedde drie obligaties van elk 2.000 gulden wisselgeld ten laste van de drukkerij, die hem jaarlijks 4% interest zouden opbrengen. Van dan af kreeg hij een vaste wedde van 1.400 gulden wisselgeld per jaar[55]. Jacob Schul, de directeur van de firma Beirens, trok, met ingang van 12 oktober 1793, 1.300 gulden courant per jaar. Telkenjare de winst, na de uitkering der gewone dividenden, de 10% overschreed, kreeg Schul 1% van die overwinst (dus van de winst die de dividenden en de 10% te boven ging) als een extrabeloning[56]. Ook de 'particuliere directeur' J.J. Pintens, ontving als salaris een 'tantième': 0,25% van de lonen die de klanten betaalden voor de door de katoendrukkerij te Dambrugge verstrekte diensten (drukken, kalanderen enz.)[57]. Aan zijn opvolger, Joannes Franciscus Cruysmans, daarentegen werd een vaste wedde, 600 gulden courant per jaar, uitbetaald[58].

De directeurs der katoendrukkerijen werden bijgestaan door één of meer boekhouders en een aantal klerken. Te Dambrugge dienden de boekhouders zich niet alleen in te laten met de boekhoudkundige aspecten van het bedrijf, maar ze waren ook verplicht het kleurmaken te leren, om hun kennis eventueel aan anderen over te dragen, mocht de kleurmaker er plots van onder trekken. De boekhouder was een vertrouwensman, vermits hij in de technische geheimen ingewijd werd, wat niet belette dat de raad van beheer, wanneer zo iemand in dienst werd genomen, bij Janssens aandrong hem aan te werven voor de 'minste gagie mogelyck'[59].

Op elke katoendrukkerij onderscheidde men een aantal afdelingen: plaatsnijderij, drukkerij, blekerij enz. Op 9 januari 1784 besloten de participanten van de firma

54. RB, 35 (18-4-1757). - Op 10-12-1763 kreeg A. Janssens een vergoeding van 300 gl. wg. voor 'extraordinaire devoiren' i.v.m. processen e.d. RB, 48. - Op 3-2-1779 ontving hij nog 6.000 gl. o.m. omdat 'gedurende zyne vijfentwintigjaerige directie deezer fabrique, hy in zyne particuliere negotie van gedrukte cattoenen benadeelt is geweest, uyt dien de Hollanders hunne nieuwe patroonen, uyt vreeze van seffens nagemaekt te worden, aen hem Janssens zo vroegtydig niet hebben ingezonden als aen andere koopluijden'. RB, 71. De wed. A. Janssens en haar schoonzoon J.G. Le Grelle, die A. Janssens na zijn dood opvolgden, kregen van 1787 af 1.000 gulden wisselgeld per jaar vergoeding. RB, 73-74 (9-1-1787).
55. SAA, N 17, J. Aerts, nr. 136 (21-11-1776) art. 14; N 24, J. Aerts, nr. 32 (23-4-1783).
56. SAA, SR 1316, f° 326 r°-333 r° (23-11-1793).
57. RB, 34 (18-4-1757). - Op 10-12-1763, toen het werk op de fabriek sterk was toegenomen, vroeg en kreeg hij een verdubbeling van zijn salaris. RB, 47bis. Pintens bezat sedert 18-4-1757 1/16 in de associatie. SAA, N 2918, Schepmans.
58. RB, 59 (29-10-1768).
59. RB, 21. Boekhouder Petrus Hoomans kreeg 400 gulden courant per jaar alsook vrij logies op de drukkerij. RB, 35 (18-4-1757). Op 22-8-1760 nam hij ontslag en werd opgevolgd door de 'coleurmaker' Franciscus Mortelmans. RB, 41.

De Visser een verantwoordelijke aan het hoofd van ieder zgn. ‘departement’ te plaatsen, en zij spraken af ‘ten allen tijden... te mainteren hetgene de aen te stellen persoonen ten opsigte van de werklieden, onder hen respectievelyck staende, zal (sic) komen te verrichten om hun gezag staende te houden’[60]. De directeur kon deze verantwoordelijken niet op eigen initiatief doorzenden: hij had er de instemming van al de vennoten voor nodig.

De hoofden der departementen kregen ‘instructiën’ die zij stipt moesten navolgen. De werklieden van de onderscheidene afdelingen werd duidelijk gemaakt wat ze doen en laten moesten door middel van ‘reglementen’ of ‘ordonnanties’, die verschilden van departement tot departement. Wie het reglement overtrad moest een boete betalen, ten voordele van de fabriek, of kreeg gedurende één, acht of veertien dagen geen werk. Tegen tijdverspilling, ruziemaken, zingen van ‘ontuchtige liedekens’, drinken van ‘brandewyn of genever’ en tabakroken werd streng opgetreden[61].

Deze reglementen wezen ook ieders plaats in het produktieproces aan en omschreven de taak van elke werknemer, rekening houdend met zijn mogelijkheden. Zulks was volstrekt noodzakelijk, wilde men de arbeid - in een bedrijf waar een groot aantal gespecialiseerde werknemers werkten - vlot en efficiënt laten verlopen[62]. Uit de lijst van het personeel der katoendrukkerij te Dambrugge anno 1769[63] blijkt hoe ver de specialisering van de arbeid was doorgedreven:

1	directeur, tot wie de kooplieden zich wendden wanneer ze weefsels wensten te laten bedrukken (J.F. Cruysmans)
1	directeur die het verdere beheer van de fabriek in handen had (A. Janssens)
2	boekhouders, die tevens ingewijd waren in de technische geheimen
1	meester-kleurmaker
2	meester-plaatsnijders

60. De tekst gaat verder: ‘dog ingevalle eenigen der aen te stellen persoonen iet buyten reden ofte goed orden quaeme te doen, verpligt zig den eersten comparant [C. de Visser], als directeur, den aengestelden zulks zelfs te doen redresseren, wanneer dusdaenigen aengestelden voor de respective comparanten [de vennoten] zal moeten compareren om naer eysch van zaeke gecorrigeerd ofte gestraft te worden’. SAA, N 25, J. Aerts, nr. 3 (9-1-1784) art. 9.
61. *Ibidem*, art. 10, 11 en 28.- De ‘Ordonnantie voor de plaetsnijders’ bevatte o.m. ook volgende bepaling: ‘Dat niemandt op dese fabrique sigh en sal vermogen te amuseren, ophouden, spelen, staen klappen of eenige aliantie te houden met de schildermeyten, op de boete van thien stuyvers ieder reyse’. DCDR, 3 (6-5-1757). - ‘Anno 1768, Reglement voor de plaatsnyders’. DCDR, 5.
62. Het bewuste streven naar efficiëntie kan men aflezen uit instructies als: ‘Dat er altoos onder de witkloppers eenen suppernumerairen marqueur moet syn die kan lezen, schryven, klanderen, clouwieren en vouwen, om in cas van noode te konnen gebruycken 't sy des naghts oft in den dagh, om alzoo noyt geëxponeert te syn aen eenige stroppinge in het werck’. DCDR, 5 (‘Reglement wegens de klanderye’).
63. ARA, RVF 4640 (1769).

11	plaatsnijdersknechten
1	tekenaar
88	drukkers
88	drukkersknechten
2	boekhouders, die zich uitsluitend bezig hielden met het verdelen van de drukplaten en de ordening van het arbeidsproces
2	drukplatenwassers
16	drogers e.d.
2	zgn. ‘marqueurs’ die er moesten voor zorgen dat men steeds kon weten aan wie een bepaald weefsel toebehoorde
60	spoelers
1	meester-afkoker
33	afkokersknechten
2	meester-blekers
46	blekersknechten
8	arbeiders voor de 2 volmolens
8	kalandergasten
5	ververs
4	stalknechten
2	nachtwakers
4	timmerlieden

Al de bovengenoemde lieden werkten te Dambrugge: samen 390 personen. De drukkerij had ook binnen de stad een afdeling; daar werden de bedrukte weefsels ingeschilderd. Het personeel bestond aldaar uit één boekhouder, één kleurmaker, twee helpers, twee meesteressen en ongeveer 180 ‘schildermeiden’.

In de katoendrukkerijen kende men twee loonsystemen: tijdloon en prestatieloon. De voorkeur van de werkgevers ging duidelijk uit naar prestatieloon. Op 29 december 1755 nam de raad van beheer van het bedrijf te Dambrugge volgende beslissing: ‘dat de loonen aen de druckersgesellen voor 't toecomende sullen werden betaelt per stuck, tot soo laegen loon mogelyck, behoudelyck aen degene die contrarie conventie hebben, soo se daervan niet willen affgaen’[64]. Het stukloonstelsel bood de werkgevers ontegensprekelijk voordelen: het stimuleerde de arbeiders tot het opvoeren van de produktie. Het gevaar dat in het prestatieloonstelsel steeds schuilt, namelijk dat de arbeiders geneigd zijn de kwaliteit op te offeren aan de kwantiteit, werd ondervangen door een nauwlettend toezicht op het geleverde werk: een arbeider die voor een misdruk verantwoordelijk was, plaatste men bij de uitbetaling van zijn loon voor de keuze: ofwel het misdrukte stuk overnemen (dat wil zeggen

64. RB, 21. - De plaatsnijders moesten zelf hun gereedschap bekostigen en het ‘behoorlyck in staet en compleet houden’. DCDR. 3 (‘Ordonnantie voor de plaetsnijders’, 6-5-1757, art. 7).

de prijs van het witte katoen betalen plus het drukloon dat normaal door de klant aan de onderneming zou zijn betaald) ofwel een deel van zijn loon laten vallen[65].

65. ‘Memorie wegens hetgene van ouds geplogen by de cattoendruckerye van Dambrugge ten opsigte der refactie of misdruck der druckersknechts’. DCDR, 5. - Dezelfde regeling werd ook toegepast bij de firma De Visser: ‘de refactiën voor de drukkers zullen weklyks gereguleerd worden door den... directeur in persoon, ten bywezen van eenen klerk, ende in cas van belet zal zulks geschieden door den eersten boekhouder ofte coleurmaker’. SAA, N 25, J. Aerts, nr. 3 (9-1-1784) art. 18.

Het prestatieloon leek ook voor de arbeiders wel enigszins aantrekkelijk, omdat het de mogelijkheid bood door harder te werken een hoger inkomen te verwerven. Dit loonstelsel bezat echter ook een zeer nadelig aspect: wanneer op sommige tijdstippen, door factoren buiten hun wil, de arbeid trager vorderde, zagen de werknemers hun inkomsten gevoelig dalen. Zo vernemen we van de directie der katoendrukkerij te Dambrugge dat het loon der 'schildermeiden', die de bedrukte katoentjes met penselen moesten inschilderen en per stuk betaald werden, zeer sterk schommelde naargelang van de graad van moeilijkheid der tekening; soms verdienden zij op een dag slechts twee à drie stuivers, soms echter vijftien, zestien en meer[66].

Wanneer, wegens de aard van de uit te voeren arbeid, niet ieders individuele produktie kon gemeten worden, werd tijdloon uitbetaald. Zo ontvingen de spoelers en blekers tijdloon, ten belope van veertien stuivers per dag; de helpers van de drukkers kregen van zes tot tien stuivers[67]. Aan de 'marqueur' op de kalanderij, die moest kunnen lezen en schrijven, betaalde men veertien stuivers per dag; aan de twee jongens die hem hielpen negen stuivers[68].

Uit een reeds aangehaalde tekst is gebleken dat de werknemers steeds aangeworven werden 'tot soo laegen loon mogelyck'[69]. In dit verband is ook het volgende typerend voor de mentaliteit van de ondernemers: op de drukkerij werden twee formaten van weefsels bedrukt, de klanten moesten aan de drukkerij voor het grootste formaat uiteraard meer betalen; ook de werknemers, de drukkers, kregen voor het bedrukken van die stukken meer, maar... niet in verhouding tot wat de kooplieden meer betaalden, zodat de fabriek op het loon van de arbeiders van één derde van een stuiver tot één stuiver won, wanneer de kooplieden-klanten weefsels van het grote formaat lieten bewerken[70].

Toch werden op de katoendrukkerijen lonen uitgekeerd die, in vergelijking met wat men in andere sectoren betaalde, een hoog niveau bereikten: de plaatsnijders ontvingen gemiddeld achtentwintig tot dertig stuivers per dag, de drukkers (wan-

66. 'Femmes et filles peintresses salariées par pièce, selon calculation en gros elles peuvent gagner par jour quelques fois seulement 2 à 3 sols et d'autres fois 15 à 16 sols et plus par jour, selon que les desseins exigent plus ou moins de peinture'. DCDR, 4 (20-10-1779).
67. *Ibidem.*
68. DCDR, 5 ('Reglement wegens de klanderye').
69. Net zoals de kapitalen werden gelicht 'ten minsten intreste mogelyck' (RB, 13, 27-7-1754), een huis werd aangekocht 'ten minsten pryse mogelyck' (RB, 16) en 'ten minsten praemie mogelyck' bij de Assurantiekamer de gebouwen en werktuigen tegen brand werden verzekerd (RB, 25, 18-6-1756).
70. 'Calculatie en gros wegens de proportie der drukloonen tusschen de halve guinees ende corte salempouris en gerras'. DCDR, 5 (ca. 1780).

neer men rekening houdt met het feit dat zij gedurende ongeveer vier wintermaanden niet konden werken) twintig stuivers[71].

Deze arbeiders kregen hun scholing op de fabriek zelf, 'soo veel buyten den wercktydt als mogelyck'[72]. De eerste geschoolde werkkrachten echter kwamen uit het buitenland (voornamelijk uit Hamburg) omdat, zoals A. Janssens het in 1779 uitdrukte, 'dezelve fabrique in deeze lande in eene puere nieuwigheyd bestond en dus alles van den vreemden heeft moeten trekken, zoo werkluijden als werktuijgen, teekeningen van gebouwen en generalyk alles wat tot die fabrique behoort'[73]. Met de vreemde geschoolde arbeiders werden arbeidscontracten afgesloten van beperkte duur. Nadat zij voldoende autochtone werknemers opgeleid hadden en hun contract verlopen was, moesten ze meestal verder trekken omdat hun werkgevers niet langer hun hoog loon wensten te blijven betalen. Dit type van arbeiders heeft de techniek van de textieldrukkerij geleidelijk in verschillende landen van Europa bekend gemaakt.

De overgrote meerderheid der arbeiders op de drukkerij te Dambrugge was herkomstig uit Antwerpen, Merksem, Berchem, Deurne en Borgerhout[74]. Dat vele arbeiders uit de stad kwamen - Dambrugge lag op een kwartier gaans van Antwerpen - kan verklaard worden door het feit dat daar nog een belangrijke arbeidsreserve aanwezig was, terwijl voor lieden die in de landbouw een broodwinning vonden de arbeid in de katoendrukkerij minder geschikt was omdat daar, net zoals in de landbouw, voornamelijk in de zomer gewerkt werd. Dit verklaart ook mede waarom de katoendrukkerijen in de stad of er vlak bij ingeplant werden[75].

De katoendrukkerijen die na het bedrijf van Dambrugge opgericht werden, zoals de fabriek van C. de Visser, konden vrij gemakkelijk aan hun eerste geschoolde arbeiders geraken: zij dienden alleen arbeiders van de katoendrukkerij te Dambrugge weg te lokken door hogere lonen voor te spiegelen[76].

De voor een groot deel van het personeel telkens weerkerende werkloosheid tijdens de wintermaanden stelde wel zekere problemen voor de directies. Steeds werd gevreesd dat de arbeiders bij de hervatting der werkzaamheden zouden weg blijven. Veel kans was daar echter niet toe, gelet op het gebrek aan werkgelegen-

71. DCDR, 4 (20-10-1779). - Op 24-5-1787 beweert een vrouw zelfs dat haar man, Cornelis Verhaegen, die 'als drukker is werkende by sieur de Visscher ende Compagnie ... ten minste kan winnen 4 à 5 croonen ter weke' We moeten hier echter wel bij aanstippen dat zij aanstuurde op het bekomen van 1½ kroon alimentatiegeld per week A. THIJS, 'Het Antwerpse alimentatieboek', in: *Vlaamse Stam*, VI (Antwerpen, 1970) 340. (1 zilveren kroon = 3 gl. 3 st. courant, cf. JANSSENS, *Het geldwezen*, 321).
72. Contract met de plaatsnijder A. Kluyver. DCDR, 3 (6-10-1757).
73. RB, 71 (3-2-1779).
74. A. THIJS, 'Arbeiders voor de katoendrukkerij te Dambrugge (ca. 1754)', in: *Vlaamse Stam*, VI (Antwerpen, 1970) 71-77.
75. Een zeer belangrijke vestigingsfactor was natuurlijk de aanwezigheid van zuiver water.
76. SAA, Proceszakje W. 555, De Visser contra Van den Broeck (1778).

heid te Antwerpen. Bovendien waren de arbeiders vaak door voorgeschoten penningen aan de onderneming gebonden[77]. Ook dient gezegd dat de directie het voorhandene werk gelijkmatig over een zo groot mogelijk aantal werknemers trachtte te verdelen[78]. Dit beleid heeft ertoe geleid dat de katoendrukkerijen over een vrij stabiel personeel konden beschikken. Het was geen uitzondering op het eind van de achttiende eeuw te Dambrugge arbeiders te ontmoeten die reeds vijfentwintig, dertig of meer jaren in het bedrijf werkten[79].

Men arbeidde in de katoendrukkerij te Dambrugge in de zomer van 6 tot 19 uur, met onderbrekingen van een half uur om 8 uur en om 16 uur, en een van anderhalf uur op de middag. Wie in de winter mocht werken, zoals de plaatsnijders, begon van zodra de dag in de lucht kwam, om de arbeid te staken om 20 uur. Een pauze van anderhalf uur werd dan toegestaan op de middag en een van een half uur om 16 uur[80].

De stalknecht, de 'marqueur' en twee jongens moesten in de kalanderij aanwezig zijn om 5 uur, en elkaar helpen de paarden te voederen en te roskammen. Vóór 6 uur begon men reeds te kalanderen. Deze arbeid duurde tot 19 uur, met dezelfde onderbrekingen als voor de andere arbeiders. Nu en dan moest wel eens een uur langer gewerkt worden, zonder dat daarom meer loon betaald werd 'en dit om redens dat den voors. loon aen hun ten vollen betaelt wordt soo wel in het beginsel als in het eynde van de drucktyt, als wanneer de daegen te kort syn om op de gestelde uren te beginnen en uyt te scheyden'. Ook nachtarbeid kwam in de kalanderij soms voor: nadat om 19 uur de paarden gevoederd waren, liet men ze peisteren tot 20 uur; vervolgens begon het kalanderen weer, door de marqueur en één jongen; om half één werden zij afgelost door de stalknecht en de andere jongen, die doorwerkten tot 5 uur. Dan kon de dagtaak weer beginnen[81].

Om de aanvang en het einde van werk- en schafttijden aan te duiden werd een

77. DCDR, 4 (Vertoog van 16-3-1761).
78. 'Als het gebeurt dat de zoorte van werk voor de rechtdoorwerkers ontbreekt, zullen dezelve moeten uytscheyden, tot dat daer van wederom aen de hand komt om onder hun saemen te worden verdeylt..., zoo het voorvalt dat de neusdoekdrukkers... niets meer te drukken hebben zullen dezelve neusdoekdrukkers moeten ledig blijven zoo vele dagen als de rechtdoordrukkers alleen zonder werk zullen hebben geweest, waernaer de neusdoekdrukkers dan zullen mogen medewerken aen het rechtdoorwerck'. Bepaling uit het 'Reglement voor de drukkers der catoendrukkerye ten Dambrugge' van 1792. DCDR, 5
79. Zie het attest van een aantal arbeiders d.d. 30-3-1792. DCDR, 1. Toen Joannes Lambrechts aangworven werd door C. de Visser, had hij al ongeveer 24 jaar gewerkt te Dambrugge 'ende genogsaem alle posten aldaer bedient'. SAA, Proceszakje W. 555, De Visser contra van den Broeck (1778).
80. Contract met A. Kluyver. DCDR, 3 (2-8-1755). - 'Ordonnantie voor de plaetsnijders'. DCDR, 3 (6-5-1757).
81. De marqueur kreeg voor deze nachtarbeid 7 stuivers, de jongens elk vier en een halve stuiver, de stalknecht drie en een halve stuiver. DCDR, 5 ('Reglement wegens de klanderye').

bel geluid[82]. Tijdens de werktijden was de fabriek van de buitenwereld afgesloten. Wanneer de firma De Visser op 3 mei 1777 Gerardus Bosmans aanwerft als kleurmaker en opzichter van de arbeiders, wordt in zijn contract onder meer bepaald dat hij, 'telckens als allen 't werckvolck op hun werck sal sijn, gehouden sal sijn het hecken van de druckerije behoorlijck te sluijten, opdat er niemant sijn werck en verlaet ende tselven vernegligeert'[83].

Te Dambrugge waren de bedrijfsgebouwen opgetrokken rond een binneplein ('bascour'), dat aan de straatzijde met een poort was afgesloten[84]. De bleek- en droogvelden, die zich achter de gebouwen uitstrekten en volledig door water omgeven waren, kon men slechts via het binnenplein bereiken. De 'hof' was voor de plaatsnijders - die daar uiteraard niets te verrichten hadden - verboden terrein[85]. Rond het plein, voorzien van een groot uurwerk, stonden magazijnen waar verfstoffen werden opgeslagen, de gebouwen waar de drukkers werkten, ververijen, droogloodsen, een kalandermolen en volmolens, de werkplaats voor de plaatsnijders alsook stapelplaatsen voor de witte weefsels die door de kooplieden ter bewerking naar de drukkerij werden gezonden.

De fabriek werd niet alleen afgegrendeld om te verhinderen dat arbeiders hun werk voortijdig zouden verlaten, maar ook om ongewenste bezoekers (die het wel eens op fabrieksgeheimen konden gemunt hebben) buiten te houden[86]. Uitzonderlijk gebeurde het dat goede klanten tot de fabriek werden toegelaten; ze werden dan begeleid door klerken of andere leden van het hogere personeel[87].

De katoendrukkerijen bewerkten zowel Oostindische weefsels[88], die hun door (voornamelijk Zuidnederlandse) kooplieden werden toevertrouwd[89], als produkten van de inheemse katoenfabrikanten[90]. De firma's De Heyder en Beirens, die naast een drukkerij ook een weverij uitbaatten, bedrukten bovendien ook weefsels van eigen fabrikaat[91].

82. 'Reglement voor de plaatsnyders'. DCDR, 5 (1768).
83. SAA, N 18, J. Aerts, nr. 59 (3-5-1777).
84. In 1969 werden deze poort en de laatste nog overblijvende bedrijfsgebouwen afgebroken.
85. 'Ordonnantie voor de plaetsnijders'. DCDR, 3 (6-5-1757).
86. In het contract van de eerste kleurmaker der firma De Visser, Adrianus vanden Broeck, staat dat hij de 'fabrique 't zy in 't geheel nochte in gedeelte niet en zal laeten sien, tenzy met schriftelyck consent' van de directeur. SAA, N 17, J. Aerts, nr. 142 (5-12-1776).
87. SAA, N 25, J. Aerts, nr. 3 (9-1-1784) art. 17.
88. ARA, RVF 4640 (29-11-1771). - ARA, RVF 4641, f° 199 r°-202 r° (31-1-1776).
89. De katoendrukkerij te Dambrugge had klanten te Aalst, Antwerpen, Ath, Bergen, Brugge, Brussel, Charleroi, Doornik, Gent, Ieper, Kortrijk, Lokeren, Luik, Rijsel, St.-Niklaas en Turnhout RB., passim.
90. 'Dat er in anno 1756 voor de cattoen fabriquers alhier sal worden gedruckt 1.000 stucken of meer'. RB, 21 (29-12-1755). - De Antwerpse katoendrukker P. Riemslagh bedrukte diemitten, siamoisen en andere halfkatoenen weefsels die hem uit Tilburg werden toegezonden. Nadat hij in 1779 failliet ging poogde De Visser Riemslaghs klanten (fabrikanten en kooplieden) aan te trekken. ARA, RVF 4642, f° 217 r° - v^{o} (30-12-1779).
91. Rekwest van De Heyder en compagnie. ARA, RVF 4641, f° 69 r° - 70 v° (25-2-1778).

Om de kooplieden en fabrikanten over te halen tot het geven van opdrachten aan de drukkerijen, moesten zij via een doeltreffende publiciteit bewerkt worden. Bij het begin van elk seizoen verschenen aankondigingen in de 'Gazette van Antwerpen' en werden keurig gedrukte prijslijsten naar de mogelijke klanten gezonden[92.]. Een probleem dat de aandacht der directies bestendig gaande hield was: hoe blijven we onder de prijzen van de binnen- en buitenlandse concurrenten? De katoendrukkerijen bespiedden elkaars prijzen[93.] en kopieerden bijna woordelijk elkaars voorwaarden[94.]. De klanten lieten zich echter niet alleen leiden door het niveau van de prijzen, maar ook door de kwaliteit van de kleuren en de schoonheid van de tekening: daarom kregen zij elk jaar stalen toegezonden[95.]. Tevens konden zij zelf ontwerpen leveren, die dan door de plaatsnijders in hout gesneden werden. Deze drukplaten werden 'gereserveerd' voor de klant die het ontwerp bezorgd had[96.].

Het was vaak niet mogelijk onder de buitenlandse prijzen te blijven. Zo moest de katoendrukkerij te Dambrugge, nog terwijl ze haar exclusief octrooi genoot, afzien van het drukken in vijf of zes kleuren, omdat de lonen die hier aan de arbeiders moesten betaald worden veel hoger lagen dan in Zwitserland en de Elzas. Daar voor elke kleur weer opnieuw moest gebleekt en gedroogd worden, had men nog grotere bleek- en droogvelden moeten aanleggen. De drukkerij zag zich dan ook verplicht zich toe te leggen op katoentjes van middelmatige prijs[97.].

Wat betreft de echtheid der kleuren moesten de Antwerpse bedrijven niet onderdoen voor de Noordnederlandse en Engelse drukkerijen; maar, evenmin als in Holland, slaagde men erin de 'grote Perzische weefsels', die men in Engeland drukte,

92. Cf. noot 51. - Er bestonden ook franstalige prijslijsten: 'Salaires d'impression de Jean Joseph Pintens à Anvers'. ARA, RVF 4639 (1761). - 'Prysen der drukloonen by de geoctroyeerde cattoen-drukkery van Christiaen de Visser & compagnie in Antwerpen' zijn ons bekend voor de jaren 1785, 1786, 1789, 1791 en 1792 (in particulier bezit). - Uit 1785 bleef een lijst bewaard van de 'Pryzen der druk-loonen van de Geoctroyëerde Cattoen-drukkerye van De Heyder en Compagnie in Antwerpen' (in particulier bezit). Ook in Noord-Nederland kende men zulke druksels.
93. RB, 15: 'het convenieert ten beste van de fabricque de drukloonen te berekenen op den Hollantsen voedt' (22-2-1755). - Zie betreffende de concurrentiestrijd Dambrugge/De Visser: THIJS, 'Schets', 171-172.
94. In de prijslijst van De Heyder kwam zelfs deze zinsnede voor: 'Voor het overig word gerefereert aen de verdere conditien der Drukkerye der Dam-brugge van 15 January 1776' ('Pryzen der druk-loonen...', 1785)
95. In het gedrukte 'Byvoegsel tot den druk-lyst van C. de Visser & Comp... 1791' is sprake van (staal)boeken die aan de kooplieden werden gezonden. We kennen echter ook stalen, geplakt op losse blaadjes, voorzien van een jaartal en een referentienummer (in particulier bezit).
96. Cf. het druksel 'Artikel additionneel tot de naerdere Conditien wegens het reserveren van Patroonen by de geoctroyeerde Catoen-Drukkerye ten Dambrugge van dato 30 November 1778' (17-3-1789). In particulier bezit.
97. Brief van A. Janssens. ARA, RVF 4642, f° 264 r° - 265 v° (27-8-1779).

na te maken[98]. Op het einde van de achttiende eeuw kregen ook de Franse textieldrukkerijen een technische voorsprong op de Antwerpse bedrijven.

Tijdens de Franse bezetting, toen de produkten van de rijks-Franse katoendrukkerijen de Zuidelijke Nederlanden overspoelden, zijn de Antwerpse bedrijven één na één teniet gegaan[99]. We beschikken over te weinig gegevens om alle problemen die zich in verband met de geschiedenis van de textieldrukkerij te Antwerpen stellen, op te lossen, maar reeds staat vast dat in het technische aspect één der belangrijkste oorzaken van de teloorgang van deze nijverheidstak in de Scheldestad dient te worden gezocht.

98. 'Mémoire du recevoir principal Van Uxem et projet de réponse y donnée en date 12 juillet 1786'. DCDR, 4.
99. Meer gegevens bij: THIJS, 'Schets', 182-184.

H. van Riel
Ernst Heldring's dagboek en herinneringen

Joh. de Vries, ed., *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954* (3 dln; Utrecht: Nederlands Historisch Genootschap, 1970, 1879 blz.).

Prof. de Vries heeft door de wijze waarop hij de uitgave van de herinneringen en het dagboek van wijlen Dr. Ernst Heldring volbracht, recht op uitzonderlijke erkentelijkheid. Ieder ander begin van een bespreking ware naar mijn gevoelen onbillijk. In de eerste plaats door de voorbeeldige annotatie en indexering - ik kom daarop later nog terug - en voorts door zijn inleiding. Een inleiding die blijk geeft van groot psychologisch inzicht, begrip voor de levensomstandigheden van de auteur en tenslotte van sympathie voor diens curieuze en maar ten dele verklaarde of misschien zelfs verklaarbare karakter.

Heldring liet een combinatie na van een gecorrigeerd dagboek en memoires. De correcties die hij op hoge leeftijd in de dagboeken aanbracht, zijn deels weer te niet gedaan door de bewerker, in overeenstemming met de regels van het Historisch Genootschap. Overigens zijn die correcties menskundig lang niet irrelevant. Heldring is zich voortdurend bewust geweest van het verschil tussen gesproken en geschreven Nederlands, superlatieven zijn als regel geschrapt, en vooral bewust geweest van het ephemere van sommige zijner kritische oordelen. Speciaal heeft hij goed begrepen dat het deelgenoot maken van anderen van onprettige details uit het leven van onbelangrijke figuren in wezen niet zinvol en daardoor onaardig is. Hoeveel schulden een lang vergeten koopman in cacao naliet, gaat na zeventig jaren geen mens meer wat aan.

Wel belangrijk daartegenover is het verschijnsel van corruptie in het openbare leven en op dat punt meen ik Prof. de Vries, tot mijn verdriet, op enige inconsequentie te moeten betrappen. In de inleiding op pag. 29 staat: beschuldigingen van corruptie worden weggelaten. Maar wij lezen op pagina 831 van deel II, 31 december 1929, bijzondere credietverlening aan Duitsland: ‘Van Hasselt vermoedt dat er een kluifje voor Patijn die voor geldzuchtig doorgaat aanzit.’ Het betreft hier Mr. R.J.H. Patijn, over wie het oordeel, pagina 622, eerste deel, op zichzelf gunstig luidde. Overigens komt in het verband van dit crediet de heer La Gro op het toneel, een man die op allerlei gebied in het Nederland van de twintiger jaren een zekere bekendheid genoot als promotor, vooral van Duitse zaken. ‘Louche’, de kwalificatie van de heer D.G. van Beuningen, lijkt mij ten aanzien van deze man overigens flink verkeerd. Het beroep van promotor brengt nu eenmaal mee dat alle verhalen van promotoren diepgaand op hun objectiviteit getoetst moeten worden, maar dat is heel iets anders dan ‘louche’.

Ik releveer deze, op zichzelf niet zo belangrijke, zaak even uitdrukkelijk omdat lieden in de positie van Heldring toentertijd nogal eens de gewoonte hadden zich wat minachtend uit te laten, dikwijls zonder véél motief, over free-lance-figuren in de samenleving. Voor de trouwe hoofdboekhouder niets dan lof, maar over ‘agenten’ van allerlei kaliber werd nogal eens gepraat zoals kolonels van de Generale Staf dat over - anderzijds onmisbare en gewaardeerde - figuren als spionnen doen. Blijkt achteraf, dat de free-lancer een beetje heeft overdreven of, vooral, zichzelf belangrijk is gaan vinden, min of meer onmisbaar en verdienstelijk, dan werd hij uit de kring gestoten, in welks periferie hij meende te zijn doorgedrongen. Het neerzien op deze subgroep was welhaast standskenmerk.

Los van de subjectieve hebbelijkheid van Heldring om, te dikwijls, andere mensen af te kraken moeten opinies over outsiders, joden, politici van niet zo voorname familie, figuren als La Gro, die niet in de normale hiërarchieke gradaties pasten, derhalve bijna steeds als, op zijn minst naar woordkeuze, door Heldrings milieu bepaald worden gezien. Hiermede valt voortdurend rekening te houden. En wijlen de heer D.G. van Beuningen kon grof in de mond zijn en heeft zich op zijn minst even vaak als Heldring vergist, zowel bij de beoordeling van kunstwerken als van mensen. Ik ga nu verder op het punt 'corruptie' maar niet in, gezien het in concreto wel verdedigbare standpunt dat Prof. de Vries inneemt.

Maar de verhalen over de vergeten Minister Reimer hadden ook wel achterwege kunnen blijven, dacht ik zo. Waarom de een wel en de ander niet? Licht immers kan aldus de gedachte opkomen dat het wel of niet vermelden van zulke onprettige aspecten iets met de positie, de invloed of de veronderstelde agressiviteit van het nageslacht heeft te maken. Wellicht geheel ten onrechte overigens.

Wat mij aangaat was elk gegeven over corruptie in Nederlands hogere kringen relevant geweest en had ik in beginsel tegen publikatie zeker geen bezwaar gemaakt.

Onbelangrijke details over de Koninklijke Familie waren beter helemaal verdwenen. Wat er nog staat is deels reproductie van geoorloofde en amusante tafelkout in de huiselijke kring. Heldring wist van die verhoudingen te weinig af dan dat aan zijn opinies ter zake meer dan de gebruikelijke waarde toegekend kan worden en mijns inziens kan dàn beter worden geschrapt.

Maar nogmaals: de eindconclusie kan alleen zijn dat Prof. de Vries een prachtig stuk werk leverde. Op de annotaties moet hij jaren gezwoegd hebben met een onbaatzuchtige toewijding die een Benedictijn van St. Maur niet zou hebben ontsierd.

Zijn deze dagboeken en deze memoires belangrijk? Mijn antwoord luidt zonder meer: als bron voor feitenkennis, neen. Slechts op een enkel punt onmisbaar.

Wie zich met de geschiedenis van Nederlandse rederijen bezighoudt, vindt hier specifieke achtergronden, die misschien niet immer in de notulen van Commissarissen terug te vinden zijn. De mededelingen over de Nederlandsche Handelmaatschappij, de crisis bij de Robaver en de problemen rondom de K.N.S.M. verrijken onze kennis zeker ook. Voorts worden de personalia op den duur van gewicht. Heldring formuleert zijn afkeuringen te scherp, te weinig genuanceerd in de positieve richting, maar bewust onbillijk is hij stellig nooit. In wat hij over Van Aalst schrijft zal veel waars steken. Wanneer de lezer namelijk let op het oordeel over wijlen Dr. G.H. Hintzen, pag. 1011:

> 'De oude heer Hintzen is op 81-jarige leeftijd overleden aan een prostaat-operatie. Hij was tot het laatste toe helder. Een uitmuntend econoom, een hoogstaand man, die alles voor het algemeen belang over had, wars van alle Streberei en met een voortreffelijk inzicht in zaken, iemand waarvoor men het hoofd buigt',

ziet hij dat Heldring ware grootheid bij anderen wel degelijk onderkende en van schijngrootheid ten nauwste wist te onderscheiden.

Het oordeel van de historicus in 2000 over Hintzen en Van Aalst zal niet zo heel veel van dat van Heldring verschillen. Deze had, dunkt mij, als regel wel gelijk, met dien verstande dat het hem ontbrak aan de gave mensen, met een enkele uitzondering, als totaliteit van goed en kwaad te zien, terwijl zijn begrip van 'domheid' te negentiende-eeuws was. Wij vinden onze medemensen niet dom meer omdat

het hen aan de mogelijkheid tot logisch formaliserend denken schort en weten, beter dan Heldring dat kon weten, dat velerlei vormen van intelligentie en domheid bestaan.

Heldring zelf is bij zijn leven en in zijn kring, denk ik, voor iets intelligenter versleten

dan hij was, iets intelligenter in theoretische zin. Nog wat grotere aangeboren geestesgaven zouden hem bijvoorbeeld hebben doen inzien dat de economische wetenschap van 1885 tot 1925 grote sprongen vooruit gemaakt had en dat deswege ieder onverstandig deed, die in vraagstukken van internationale monetaire problematiek positieve meningen uitte zonder bijvoorbeeld grondig van het werk van Marshall te hebben kennis genomen. Dat had Heldring bepaald niet. Zijn overmoed op dit punt was bij de toenmalige magnaten geenszins ongebruikelijk. Zo iemand behoefde volstrekt niet dom te zijn om te handelen als Heldring deed, maar miste slechts de voorzichtigheid en de afstand tot zichzelf die de wat wetenschappelijker denkende intellectueel nogal eens willen kenmerken.

Een hoofdstuk op zichzelf vormen de bemoeienissen van Dr. Heldring met kunst en kunstzaken. Organisatorisch en qua initiatieven presteerde hij op dat terrein bepaald veel, dingen die nu nog reden tot dankbaarheid geven. Uit zijn kunsthistorische opinies daartegenover, zijn aankopen van soms goede, soms waardeloze schilderijen, blijkt opnieuw gemis aan onderscheidingsvermogen tussen wat echt verworven, gefundeerde kennis is en wat de man in hoge positie meent dat hem bij voldoende belangstelling toch min of meer aanwaait. De vergelijking met de economische exposé's dringt zich hier op. Beide leveren materiaal voor de conclusie dat het theoretisch intellectueel vermogen, in tegenstelling tot de intellectuele basis van praktisch verstand - een onderscheid dat Heldring zelf overigens nauwelijks gemaakt zou hebben -, niet uitermate groot was.

Zo is Heldring ook ontgaan dat de Vrijheidsbond ten aanzien van agrarische problemen niet anders kon handelen dan hij deed, gezien zijn toen nog relatief grote boerenaanhang in het Noorden en Oosten van het land. Een eenvoudig, analyseerbaar, partijpolitiek facet, dat bij Heldring echter niet opkwam, omdat hij slechts die problemen doordacht waar hij van jongsafaan mee vertrouwd was en aan zijn in een vroeg stadium verkregen overtuigingen onwrikbaar vasthield. Ziet zijn starre voorkeur voor het beginsel van de vrijhandel. Over Heldring en de Vrijheidsbond later meer.

Zoals reeds opgemerkt: de mededelingen over de onderlinge verhouding tussen de grote Nederlandse rederijen zijn het origineelst en het belangrijkst. Daarbij komt nog wat inside informatie over de Nederlandse diplomatie en de hoge ambtenarij. Over de kwaliteiten onzer diplomaten dacht Heldring nogal terughoudend en vanuit zijn standpunt gezien is dat zeker begrijpelijk. Een van de weinige mannen die er goed afkomen is de to en nog jonge Mr. G.W. Baron de Vos van Steenwijk, in de kracht van zijn leven als Harer Majesteits Gezant te Boedapest heengegaan. Als uitzonderlijk bekwaam diplomaat wordt, op het allerlaatst van de gedenkschriften, Jhr. Van Vredenburch genoemd. Ook de heren Mr. J.M.A.H. Luns, Dr. J.H. van Roijen en Dr. H.N. Boon krijgen een prijzend woord. Luns wordt als zeer bekwaam gekwalificeerd, Boon als zeer goed en Van Roijen als briljant. Velen worden als incompetent en onbelangrijk verworpen. Wie wil kan in de registers gaan speuren.

Zuiver in historisch perspectief gezien is het de vraag of de door Heldring negatief gekwalificeerden in die tijd, in die verhoudingen en op hun plaats, de Nederlandse belangen niet uitstekend hebben waargenomen. Enkelen zijn echter in de oorlog 1940-1945 wel degelijk door de mand gevallen en dat geeft toch weer vertrouwen in de algemene waarde van Heldrings karakteristieken.

Voor de geschiedschrijving van de feitelijke gang van zaken binnen Nederland, de verhouding tot België, internationale conferenties waar Nederland bij betrokken was, zullen wij elders moeten gaan zoeken. Op die terreinen was Heldring te veel met zijn eigen ideeën bezet, respectievelijk overzag hij situaties te weinig in politieke

en vooral wereldpolitieke samenhangen. Voor enkele facetten van de Amsterdamse geschiedenis zijn de dagboeken

en herinneringen als aanvullend materiaal te gebruiken (kanalenkwesties bijvoorbeeld).

Meeslepend is de lectuur voor wie zich met een apart type Nederlandse historie wil gaan bezighouden, namelijk het gedragspatroon der hogere standen in zaken van levensopbouw en projectie van het eigen ik op de buitenwereld. Tot de schaarse bronnen voor research op dit belangrijke en moeilijke terrein behoren de schetsen van Jhr. F. van Lennep. Maar de auteur is waarnemer, nauwelijks medespeler. Heldring wel. Jhr. Van Lennep selecteerde voor ons wat hij pregnant, beeldvormend, vond. Heldring laat die taak voor de historicus liggen.

Waar was sociologisch gezien de plaats van Ernst Heldring? Voor welke groep is hij, bij alle bijzondere individuele kenmerken, specimen, in 2050 bijvoorbeeld? Mijn klassificatiesysteem daarbij is het in Amerika wel gebruikelijke. Uitgegaan wordt van de in de leidende groepen erkende toplaag van de samenleving en zo vervolgens naar beneden toe doorgewerkt. In de aera Heldring ligt die top duidelijk bij de entourage van de Koningin en vanuit dat punt kunnen wij spreken van eerste, tweede en derde coterie etc. Een eenzijdig en typisch criterium, maar het is de enige maatstaf die in Nederland binnen een bepaalde periode in het verleden in de kring waartoe de familie Heldring behoorde min of meer als geldig werd beschouwd. Alle beperkingen in aanmerking genomen dus leefde Heldring in het nevelige grensgebied tussen de tweede coterie van de Upper Class en de allerbovenste laag van de Uppermiddle Class, lijkt mij. Duidelijk is nl. de afstand tot de ‘Late Regenten’ van Jhr. van Lennep. Die vormen een deel van de Upper Class; bewoners van landgoederen, chique in handel en wandel, veelal levend van geërfd vermogen, behorend tot de adel van 1815 of door huwelijken aan de adel gerelateerd, als regel niet intellectueel, eerder slim.

Hier ligt een afgepaalde grens naar boven. Maar naar beneden? Vager ligt daar het verschil met magistraten, hoogleraren, de provinciale deftigheid. De hoge functie van vader Heldring (president der Nederlandsche Handel Maatschappij), de grote welstand, mama Sillem, de banden met Hope & Co. en het deel uitmaken van de invloedrijke kring der Amsterdamse *haute finance*, bepalen de eigen status van het type Heldring naar beneden en naar opzij. Een vergelijking met Rotterdam gaat niet op. Daar een vrij gesloten elite, opgekomen in de achttiende eeuw, bewust cohaerent in het patroon der huwelijkssluiting, meestal sinds generaties flink rijk. Minder door zaken van wetenschap en kunst geboeid en locaal georiënteerd.

De conclusie kan alleen zijn: *Heldring was een typisch Amsterdamse topfiguur*, maar dat wil in zijn tijd zeggen: specimen qua uitingsvorm van het beste deel van ons commercieel intellect.

Over honderd jaren is het bezwaarlijk dit soort verhoudingen te doorzien. Daarom alleen geef ik mijn feilbare kijk. Ik ken het vraagstuk; niemand wist meer nauwkeurig wat de status van de familie (Cort) v.d. Linden in Dordrecht in 1840 was, en op die casuspositie stuit ik bij de geschiedenis van de Staten van Zuid-Holland geregeld.

Toon, belangentegenstelling of persoonlijk conflict, eenvoudige rekenkunde, prestigekwesties, tradities, haatgevoelens, alles vinden wij in de Dagboeken terug en alles op bijzondere wijze gestileerd naar de in die wereld toentertijd vereiste vorm. Heldring komt daarbij, ongewild, als een nobel en fatsoenlijk mens voor de dag; hij is nooit giftig en nooit vals. Weinig naar eigen belang omziend; vermoedelijk te weinig tevens naar het rechtstreekse financiële belang van de ondernemingen die hij meende te dienen en wilde dienen.

Hier raak ik een stuk van de tragiek van de figuur Heldring aan. Hij was bepaald geen groot zakenman, bij alle scherpzinnigheid en alle buitenmatige ijver en

belangstelling. Te klein voor staatsman, te groot voor politicus is, vrij geparafraseerd, eenmaal over Burke gezegd en die woorden gelden voor Heldring op zijn terrein.

Op de onjuistheid van vergelijkingen met mensen als Plesman en Deterding wees prof. de Vries al en in mijn ogen valt die vergelijking bovendien alleen ten gunste van Heldring uit, zij het niet als geldmaker voor de aandeelhouders en zichzelf.

Heldring maakte als directeur de fout te veel te denken aan een ver verwijderde toekomst, aan principiële aspecten - zonder daarbij in het oog te houden de liquiditeit en de rentabiliteit in de eerstkomende jaren. Vermoedelijk géén gevolg van gemis aan analytisch vermogen, maar van het voorbijzien aan de omstandigheid dat veronderstelde ontwikkelingen op lange termijn in het toenmalige bedrijfsleven, nog meer dan in de politiek, door gunstige of ongunstige ontwikkelingen der conjunctuur worden doorkruist. Heldring wilde zijn eigen denken als het ware voornaam en zuiver houden; de in het bedrijfsleven onmisbare rol van kwartjessnijder lag hem al te weinig.

Functioneel zijn dit bij een koopman zwakheden! Voornaam en zuiver is iets anders dan eerlijk. In het streven om een *mercator sapiens* en niet een *moneymaker* te zijn steekt een stukje neurose.

Daarnevens heeft hij misschien niet altijd begrepen dat de Beurs dividenden zien wil en dat hij bij de matige rentabiliteit zijner affaires om nieuwe eigen middelen aan te trekken van de sympathie van de gemene beursman afhankelijk was. Om zich zoiets bewust te willen maken, was enerzijds zijn innerlijke kracht niet groot genoeg, anderzijds de verachting voor het mensdom in meer algemene zin voor een groot zakenman wat weinig ontwikkeld. Heldring zou terecht nooit hebben toegegeven, dat hij het gewoon vond de zwakheden en angsten van anderen voor zijn commerciële doeleinden te exploiteren. Voor een aantal succesvollere concurrenten was dat bepaald wel het uitgangspunt, al waren zij te sluw of intellectueel te weinig geïnteresseerd om hun uitgangspunten ten dienste van komende generaties te formuleren. Voor een president van de Nederlandsche Handelmaatschappij was het gemis aan mensenkennis misschien een bezwaar.

Wat nu het derde deel aangaat.

In de eerste plaats vindt de lezer hier een voortreffelijk register; zowel een index van aardrijkskundige namen en zaken als een index van personen. Aan die bewerking werd veel meer dan normale aandacht gegeven. Mijns inziens een extra reden tot dankbaarheid en bewondering voor zoveel nauwgezetheid en zoveel werkkracht. Saint Maur!

Wij vinden bijvoorbeeld in het kort geresumeerd wat wij aan mededelingen over iemand, wiens pad dat van de heer Heldring kruiste, hebben te verwachten. De schrijver was niet zuinig met karakteristieken, ik had het daar al over, en een groot aantal Nederlanders uit de periode van 1900-1940 is hier op niet altijd even vriendelijke of menslievende wijze op zijn plaats gezet. En die karakteristieken nu zijn per bladzijde genoteerd en dus op te zoeken. Wie in het vervolg over iemand uit het Heldringse tijdperk wat schrijven wil, weet thans of en waar hij terecht kan. Ook voor de enkeling die nog leeft, is het boeiend naslaan. Misschien heeft hij zelfs nog lust tot reageren.

Een kleine opmerking in verband met het register. Op pagina 1751 wordt in de index van personen als enige Van Kleffens genoemd Dr. Eelco Nicolaas; de op pag. 1095 van het Dagboek als minder bekwaam geschetste heer Van Kleffens is echter niet Dr. E.N. van Kleffens, maar diens broeder.

Voorts heeft de bewerker ons aan zich verplicht door in het derde deel als bijlagen een aantal van Heldring afkomstige stukken op te nemen. Diens aandacht blijkt, het viel ook nauwelijks anders te verwachten, hoofdzakelijk door drie kwesties te zijn getrokken: scheepvaart, handelspolitiek en de internationale monetaire

ontwikkelingen, de strijd om het al of niet devalueren van de gulden en wat daarmede samenhing.

Daarnevens komt de liberale partijpolitiek een enkele maal ter sprake. Het is hier de

plaats bij dat facet even stil te staan; iets langer dan normaal, niet uit persoonlijke voorkeur van de recensieschrijver, maar omdat Heldring uit de geschiedenis van de Vrijheidsbond een paar dingen vertelt die elders niet vast liggen en die, naar mij voor ogen staat, wel juist zijn weergegeven. Het archief van de Vrijheidsbond is in de oorlog verdwenen; volgens de partijsecretaris Mr. Rutgers door de bezetter weggevoerd en niet teruggevonden.

Heldring behoorde tot degenen die de Vrijheidsbond financierden, via een eigen orgaan genaamd de Vereniging voor Economische Politiek (voor de eerste maal vermeld op 3 november 1927). Heldring en met hem zijn vereniging waren uitermate ontevreden over de politieke gesties der toenmalige liberale partij. Wijlen Dr. Steven Bierema speelde een veel te grote rol en kwam, naar de mening der Amsterdamse heren, te vaak en te intensief voor bijzondere agrarische belangen op; zaken als de tarwewet en de suikerwet werden in die Amsterdamse wereld eenvoudig verderfelijk gevonden. Om meer invloed te krijgen werd de Amsterdamse wethouder Mr. J. Rutgers naar voren geschoven en secretaris van de liberale partij gemaakt. De politieke secretaris Mr G.A. Boon werd namelijk min of meer negatief bezien. Ik citeer:

> ‘Woensdag 5/3/1930 bezochten Aug. Philips en ik Fock, die ons verzekerde dat het geenszins zijn bedoeling was Rutgers als secretaris min of meer onder het toezicht van Boon, den tegenwoordigen secretaris, te laten. Hij zal slechts aan het hoofdbestuur ondergeschikt zijn en veel moeten reizen en afdeelingen in de provincie op pooten moeten zetten. Hij kan te Amsterdam blijven wonen, daar raadslid en afdeelingsvoorzitter blijven, tenzij blijkt dat de drie functies hem beletten zijn secretariswerk te doen zooals het behoort. In dat geval geeft hij Amsterdam ter wille van het grootere belang op. Helaas zou dat, zooals de positie thans is, het afbreken van het goede werk dat hij te Amsterdam verricht heeft, beteekenen. Ik geloof echter, dat de keus goed is en dat hij in de liberale partij een frisschen geest zal kunnen brengen, die haar meer aantrekkelijk dan thans voor de breed-denkende kerkelijken zal maken en niet moet bestaan in het coquetteeren met de opinie der arbeiders, het naloopen van Vrijzinnig Democraten en Sociaal Democratische Arbeiders Partij, anderzijds niet in conservatisme moet vervallen’.

En karakteristiek is ook nog de passage over Amsterdamse verhoudingen op pagina 799/800 uit de dagboeknotitie van 15 juli 1929:

> ‘De verkiezingen hebben geen verandering in den politieken toestand gebracht. De Vrijheidsbond heeft, ondanks den genoten steun, geen voortgang gemaakt. De organisatie der partij is heel slecht, en het feit, dat een voornaam lid - Kamerlid - Bierema zich aan het suikerwetje vergrepen heeft deed ook veel kwaad. Thans heeft men mij candidaat voor de Eerste Kamer gesteld, maar naar ik hoor is de kans op verkiezing twijfelachtig. Ik houd mij evenwel geheel buiten de voorbereiding. Onlangs kwam Dr. M. Hartogh, lid van Provinciale Staten, een geruchtmakend, weinig gezien man, naar mij toe en zeide mij dat het hem hinderde, dat ik mij zoo afkeurend over hem uitliet. Hij zeide o.m. dat mijn verkiezing in de Eerste Kamer in zijn hand lag, maar dat hij zonder twijfel op mij zou stemmen, waarop ik hem zeide dat ik deze opmerking geheel misplaatst vond en het hem geheel vrij stond tegen mij te stemmen, als hij zulks

wenschte te doen. Het is een buitengemeen brutaal individu. Ik hoor dat hij ook bij Fock tracht zijn stem tegen een concessie te verkoopen. Hij is thans buiten de partij en verlangt er weer in opgenomen te worden. Ik heb Fock gewaarschuwd. Liever mijn verkiezing in de waagschaal stellen dan dien vent te paaien'.

Zomede de karakteristiek van Dr. I.H.J. Vos (28 september 1928), pag. 766, tweede deel. Liegt er ook niet om:

> ‘Fock vroeg mij ook nog naar Amsterdam, waar Vos no. 1 en Van Kempen no. 2 moet komen. Ik zeide, dat de candidatuur Vos een noodzakelijk kwaad was. Vos is een demagoog en opportunist, waarvan men niet weet, hoe hij in de Tweede Kamer zal uitpakken. Hij is zeer ongewenscht, maar gegeven de onbekendheid van Van Kempen, zijn de stemmen der Joden die hij op zich vereenigt, onmisbaar. Slechts indien een man van goeden Amsterdamschen naam die ook de Christelijk-Historische stemmen trekt, zich stelt, zou Vos no. 3 gesteld kunnen worden of geheel verdwijnen, maar die man is niet te vinden. Ik heb aan Rutgers Guépin genoemd, doch deze is weinig populair’.

Het behoeft overigens geen betoog dat vele liberalen wel heel anders over Dr. Vos dachten dan Heldring dat deed. Te bedenken valt bij voortduring intussen dat de auteur zich over reders, bankiers en de groten der aarde in meer algemene zin, even ongezouten uitliet.

Het verhaal over Dr. Vos, die ik goed heb gekend, zou b.v. onhebbelijk zijn wanneer enige tientallen paginae verder (2 januari 1930, blz. 832) niet over S.P. van Eeghen geboekstaafd was:

> ‘S.P. van Eeghen gejubileerd, 50 jaar in zijn firma. Er is veel drukte van gemaakt, en de Leeuw in Commandeursgraad is losgekomen. Men zou denken dat het een man van beteekenis was. Hij is altijd gaar geweest, veel meer kan men niet zeggen. Ik heb ook mijn woordje moeten doen, maar heb het zoo kalm mogelijk gehouden’.

Dat houdt de zaak in evenwicht en maakt duidelijk dat Heldring bij zijn beoordeling over wijlen Dr. Vos zich niet uitsluitend door standsmotieven liet leiden. Het gaat hier meer om een persoonlijke eigenaardigheid, waarbij Heldring zich qua sfeer van geen andere termen bedient, dan de in zijn ambiance gewone. Een sterk distantiegevoel tonen t.a.v. welbespraakte, politiek succesvolle joden was algemeen, eerder bewijs van ‘goede smaak’. Het blijft bij ‘standsrisjes’. Dat wel, van staatkundig antisemitisme was nochtans geen sprake.

Terugkerende tot de liberale partij is opvallend dat Heldring en de zijnen uit hun financiële steun op nogal pertinente wijze allerlei rechten meenden te kunnen afleiden. De oud-Gouverneur-Generaal Fock wordt voortdurend onder druk gezet op een manier die geen mens bij zijn politieke zinnen meer aanvaarden zou.

Heldrings eigen ideeën op politiek gebied komen goed naar voren uit de bijlage 30 op pagina 1591 van het derde deel. Wederom gaat het allemaal van dik hout zaagt men planken en trekken zowel de heren Vos als Bierema de onwelwillende aandacht.

Het eind van de notitie van december 1932 luidt:

> ‘Zij, die zonder groepsbelangen te willen bevoordeelen, het land de beste kans willen geven om t.z.t. zijn economie naar het algemeen belang in te richten, hebben helaas geen aanleiding, vertrouwen in de liberale partij te stellen, zoolang de Kamerfractie niet aan geheel andere voorwaarden voldoet’.

Conservatief in eigen ogen was Heldring evenwel niet.

In het algemeen is veel belangstelling voor de landspolitiek te onderkennen; ziet bijvoorbeeld de brief van 18 december 1939, bijlage 51, pagina 1656, aan de Thesaurier-Generaal Van Doorninck waarin nogal interessante mededelingen over

contacten met de heer Sluyzer te vinden zijn; er is niets nieuws onder de zon en voor DS'70 werd misschien toentertijd de kiem gelegd. Onhistorisch gedacht natuurlijk; in wezen gaat het om de reactie-vorm van een bepaald karakter op een bepaalde dreiging.

Erg origineel of verrassend vond ik ook de geschriften van Heldring niet. Wel verstandig, positief en deskundig. Zijn economische en politieke kennis gaat evenwel niet uit boven die van de schrandere en geïnteresseerde krantenlezer, die somtijds spreekt met mensen die meer van allerlei dingen weten dan hij, en van hen leert. Om geen misverstanden te wek-

ken: Heldring is van alle zelfoverschatting vrij en zou zich nooit voor een wetenschapsman, een denker of een politicus uitgegeven hebben. Een goed geïnformeerd zakenman die helder kon stellen en altijd weer de moeite nam zijn gedachten in voor anderen begrijpelijke vorm vast te leggen. Over aard en afmetingen van zijn intelligentie had ik het al eerder. De eerste nota - van begin 1902 - over consolidatie van Nederlandse Stoomvaartondernemingen toont ons al direct de man van allure die zich tot leiden geroepen voelt.

Laat mij thans besluiten met nog enkele regels toe te voegen aan wat Prof. de Vries in zijn inleiding over de mens Heldring schreef. Important kan dat niet zijn want daarvoor was Prof. de Vries te veel *to the point*. Mijn persoonlijke conclusie, nu ik de beide delen nog eens helemaal doorgelezen heb, is er één van grote sympathie voor de heer Heldring, meer sympathie dan bewondering en wat die bewondering aangaat eerder voor de karaktersterkte en de moed dan voor de capaciteiten.

Heldring zou naar mijn inzicht, wanneer hij in nederiger omstandigheden dan de zijne geboren ware, het in de vroeg twintigste-eeuwse Nederlandse samenleving niet verder gebracht hebben dan hoofdprocuratiehouder, misschien als beloning voor karakter en toewijding tot een bescheiden directeurspost op latere leeftijd. Wat hem ontbrak waren scheppende fantasie, consideratie voor anderen en echt zelfvertrouwen. In deze trits is het manco aan scheppende fantasie een gebrek. In het overige steekt het ontbreken bij Heldring van het element van menselijke laakbaarheid dat de gewone man met bijzondere talenten dikwijls, mede, niet altijd, op zeer hoge posten bracht. De voorbeelden liggen daarbij voor het grijpen en ik denk hierbij voornamelijk aan het bedrijfsleven; voor overheidsfuncties gaat en ging het minder op! En een G.H. Hintzen was mijns inziens een hoge uitzondering, typisch een man met een veel vaster, niet braver, karakter dan Heldring, als het ware een verbeterde uitgave.

De merkwaardige tegenstelling bij Heldring van bronzen façade en neurotische ineenstortingen, tussen het veel theoretiseren en het soms weinig commerciële handelen opent de weg tot de persoonlijkheid. Een kleine neventoegang geven misschien de blijkens een voetnoot niet geheel juiste mededelingen over de Familie Deuffer Wiel, op pag. 37, deel I (Indische kinderen!). Was Heldring slordig, weinig nauwgezet of enigermate snobistisch geweest, zo hechtte ik aan dit punt geen enkel belang, maar Heldring is altijd even oprecht, eerlijk en volledig en het is dit juist wat de suppositie niet onwaarschijnlijk maakt dat toen Ernst Heldring nog een kleine jongen was, hij de Amsterdamse standsgradaties als voor hem niet steeds even plezierig is gaan aanvoelen. Die ervaring kan, op een goede grondslag, makkelijk tot bewust correct optreden leiden, tot de wil om als voorbeeldig te worden aangezien, tot het afwijzen van losheid, pretjes en vooral society. Wanneer society géén punt is, zwijgt men er over; deftige mensen en regenten praten over hun stamboom, aristocraten over hun parentelen, omdat het geld of het slechte karakter van grootmoeder een element in het leven is, de oudheid van het geslacht een gegeven. Psychologisch gezien hield Heldring op het punt society het heft in handen: uiting van gerichte en niet ondoelmatige activiteit zowel als deel van een defensief complex. Aan het begin van het laatste kwart van de vorige eeuw moet er, naar de maatstaven van die tijd, tussen de Sillems enerzijds en de Heldringen anderzijds nog een klein kloofje hebben gegaapt, en zoiets komt wel eens naar voren en weinig opmerkingen kunnen een kind duurzamer kwetsen. De Heldringen moeten in de ogen van de patricische Sillems, al woonden die nog maar kort in Amsterdam, *homines novi* geweest zijn. Daarbij komt nog, naar Mr. C.P. van Eeghen mij indertijd vertelde, dat de nieuwe financiële bovenlaag van Amsterdam pas circa 1850 door de oude

bovenlaag was geaccepteerd. Vandaar misschien de verhalen over de dwaze familietrots der Van Lennepen? Die trots was zo dwaas niet als de heer Heldring

haar in 1916 nog voorstelde, of liever als verhaal de moeite van het vastleggen waard vond.

Wat Heldring, later vader van een groot gezin, ons vertelt over zijn relaties als jongen en jongeman tot meisjes is, in en door alle discretie, significant, en de Zwitserse dokter zal hem daarover wel het een en ander hebben uiteengezet.

Eerder een zacht dan een hard naturel, als punt van vertrek voor het leven. Mijn grote bewondering gaat uit naar een man die zo positief, zo flink, zo oprecht met zijn jeugdneuroses wist te leven en zich daarbij in velerlei opzicht ongelukkig moet hebben gevoeld. Het afwerende optreden, de scherpe kritiek op anderen, de soms wat stroeve verhouding tot kinderen en familie, waren even zovele uitingen van een geprangd hypersensibel gemoed en van contactarmoede, die als zodanig door Heldring zelf onderkend werd en betreurd. Eigenlijk een aardige man die het goed met iedereen meende. *Un homme de bonne volonté* en een hartstochtelijk vaderlander.

Wanneer ik bij mijn eigen herinneringen te rade ga, steekt Heldring, zoals hij zich nu openbaart, als mens boven verreweg de meesten van zijn tijdgenoten in hoge posities nogal uit, al begrijp ik dat zijn optreden en zijn zwijgen dikwijls tegenzin hebben opgewekt. Van schuld is daarbij geen sprake, aan beide kanten niet.

Onbenepen, weinig baatzuchtig, allerminst afgunstig, levend en denkend en handelend naar eigen verworven morele maatstaf, hoe zeldzaam waren die trekken bij degenen die na 1920 machtsposities bekleedden, anders dan op strikt hereditaire basis-dikwijls in goedige dadenloosheid voor zich heen levend. Heldring moet men enerzijds vergelijken met een Dr. G.H. Hintzen, een Mr. D.A. Delprat, een Albert Goudriaan, een Mr. Dr. K.P. van der Mandele of een Dr. F.H. Fentener van Vlissingen, anderzijds met een Mr. N.E. Rost Onnes, een Mr. A.J. van Hengel, een Mr. H.L. Woltersom, om met een fractie van billijkheid in het positieve of negatieve te oordelen. Nooit met Plesman, Deterding of Anton Philips.

In hoge mate valt te prijzen dat iemand die veel van zichzelf wist de moed gehad heeft zich zo openlijk aan de vorsende blikken van het nageslacht uit te leveren. Wie durft dat eigenlijk?

En hoe weinig ijdel was Heldring, hoe ongenegen voor aanzienlijken van geboorte eens een beetje te kruipen om in hun kring opgenomen te worden. Géén jachtpartijen, geen adellijke huwelijken. Geen enkel *ostentatious display*.

Papier, druk en band zijn voortreffelijk.

P. van Kessel

Het Nederlands Historisch Instituut te Rome: Enige beschouwingen en suggesties

In de eerste aflevering van BMGN werd in *Een woord ter inleiding* geconstateerd, dat er in de Nederlandse historische wereld nog maar weinig debat gevoerd wordt. In diezelfde aflevering werd in de kroniek melding gemaakt van het verschijnen van de *Nota van de sectie geschiedenis van de Academische raad over de beoefening van de wetenschap der geschiedenis in Nederland*, waarbij tot slot de hoop werd uitgesproken, dat deze nota de kritische aandacht krijgt, die zij verdient. Nu is het niet mijn bedoeling te discussieren over de nota, tenzij ik dienaangaande als fundamenteel manco wil gaan constateren, dat in paragraaf 3.1.3., waar gesproken wordt over internationale contacten, geen melding wordt gemaakt van het Nederlands Historisch Instituut te Rome. Dit zou echter als kritiek op de nota niet diep snijden, want door het niet vermelden van dit instituut heeft de redactiecommissie, zij het wellicht onbewust en in het volstrekt negatieve, de situatie in de betrekkingen tussen de Nederlandse historici en de Romeinse instelling heel raak getekend. Het instituut te Rome speelt nauwelijks een rol in de Nederlandse geschiedbeoefening. Hierdoor ontstaat de merkwaardige toestand, dat het veeleer te kampen heeft met een gebrek aan nationale, dan aan internationale contacten. Zo men hier kritiek wil uiten, dan zou die zich moeten richten op de Nederlandse historische wereld als geheel.

Dat er hier sprake is van een niet optimaal functioneren van een in potentie belangrijk hulpmiddel ten behoeve van de wetenschap der geschiedenis in Nederland, lijkt mij onbetwistbaar maar vooral betreurenswaardig, omdat de instelling te Rome het enige historische instituut in het buitenland is, dat ons land zich permitteert. Nu kan men het belang ervan relativeren door te beweren, dat het beter elders had kunnen staan. Dit is op de eerste plaats vruchteloos gepraat achteraf, dat vervolgens blijk geeft van niet op de hoogte te zijn met de situatie te Rome en met de argumenten, waarom een hele reeks landen aldaar instituten hebben opgericht. Wij waren beslist niet de eersten; wie had ook anders verwacht.

Inmiddels is door het oprichten van zoveel instituten te Rome een unieke situatie ontstaan: nergens ter wereld doet zich een dergelijke concentratie aan buitenlandse historische instituten voor. Aanleiding hiertoe was in de meeste gevallen de openstelling van het Vaticaans archief in 1883, maar daarnaast bieden de stad Rome en Italië een zodanige rijkdom aan bibliotheken en aan andere mogelijkheden tot emplooi voor historici, dat ook andere argumenten golden. De concentratie van buitenlandse instituten werkt bovendien cumulatief ten aanzien van de bestaansgronden ervan. Behalve historici zijn ook grote aantallen kunsthistorici op Rome en zijn heerlijkheden afgekomen, om over de archeologen nog te zwijgen. Zo verrezen er eveneens kunsthistorische en archeologische instituten of speciaal op deze disciplines gerichte afdelingen aan de bestaande instituten. Bijgevolg gonst de stad van buitenlandse geleerdheid en internationale bedrijvigheid in wetenschappen, die speciaal te Rome onderling zo nauw gelieerd zijn. Men dient daarbij nog voor ogen te houden, dat Rome de hoofdstad is van een land met een indrukwekkend cultuurbezit en dat vanuit Rome explorations over geheel Italië kunnen worden opgezet.

Al heeft Nederland dan vanaf 1904 zijn instituut te Rome, helaas moet men voor ons, ook in verhouding tot andere relatief kleine landen zoals Oostenrijk en België, een vrij geringe interesse voor dit kostbare gegeven constateren. Vergelijkenderwijs zou men zelfs van een achterstand kunnen spreken. Om dit te beseffen, behoeft men alleen maar de series publicaties van de verschillende buitenlandse instituten in Rome na te gaan. Hieruit blijkt tevens, dat andere landen veelal op een veel sterkere Italiaans-gerichte traditie kunnen steunen. Nederland beschikt in dit opzicht over weinig reserves en die zijn ook niet op korte termijn te creëren. Er zal een traditie moeten worden gekweekt en daar gaat minstens een generatie overheen. Heeft het eigen instituut te Rome hier gefaald? Men zou hoogstens kunnen zeggen, dat een te sterk personalistische aanpak ervan - overigens karakteristiek voor de periode tussen de wereldoorlogen - te weinig bedacht is geweest op planning met het oog op continuïteit en toekomst. Maar is het maken van verwijten al een onvruchtbare bezigheid, men zal vooral goed moeten benadrukken, dat het instituut een product is en blijft van de historici, c.q. kunsthistorici en archeologen in Nederland. Het instituut kan zelf stimuleren, luisteren en suggesties doen, maar wanneer het op uitvoeren aankomt, zal het moeten drijven op de aanvoer uit Nederland.

Om bovenstaande beweringen nader te adstrueren en uit te werken en om een soort balans op te maken, heb ik een *Overzicht* samengesteld van de belangrijkste verrichtingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome en van die der andere buitenlandse instituten aldaar op het gebied van de geschiedenis. Het is de bedoeling, dat dit in 1971 nog zal verschijnen in de *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, deel XXXV. Het is geschreven om gecompleteerd te worden door een korte omschrijving van de huidige situatie en een prognose omtrent mogelijkheden in de toekomst. Deze volgen hier.

Alvorens over te gaan tot een puntsgewijze behandeling van heden en toekomst van het instituut, wil ik nog even stilstaan bij de vraag, hoe het komt dat de Nederlandse historici relatief zo weinig aandacht hebben besteed aan de Romeinse instelling. Datzelfde geldt overigens ook voor Rome, Italië en Zuid-Europa in het algemeen; in dit opzicht kan men spreken van een manco in onze historiografie. Ongetwijfeld bestaat er verband tussen deze twee kwesties. Antwoord erop geven is uitermate moeilijk en gevaarlijk wegens de dreiging van onjuiste generalisering. Men kan wel met enige grond stellen, dat de zwakke presentie van de Nederlandse geschiedwetenschap te Rome verband houdt met hetgeen de nota in het algemeen constateert: een achterstand in aantallen studenten in de geschiedenis en vakhistorici ten opzichte van andere wetenschappen, alsmede een gebrek aan organisatorische aanpak en institutionalisering. Het komt mij echter voor, dat er daarnaast sprake is van zekere remmingen van cultuurhistorische oorsprong juist ten aanzien van Zuid-Europa, althans, wanneer het gaat om een serieuze en wetenschappelijke evaluatie. Mogelijk dat ook een overmaat aan filologisch-humanistische ingetogenheid in onze historiografie enigszins belemmerend werkt, wanneer het gaat om culturen, waar pracht en praal, theater en festijn, maar dan ook dramatiek en tragedie een belangrijke plaats innemen. Het vraagstuk is beslist interessant en leent zich ook voor historische reflecties, maar men doet er niet goed aan de oplossing ervan als voorwaarde te stellen voor het ontwikkelen van intenser activiteit op het gebied van Zuideuropese geschiedenis; integendeel.

Na deze algemene inleiding, nu de zaak zelf.

I. De algemene situatie aan het instituut te Rome met betrekking tot de historische afdeling

A. *De oorspronkelijke opzet*

1. Het instituut werd opgericht in 1904 op instigatie van P.J. Blok en Gisbert Brom. Eerste doel was systematisch onderzoek in de Vaticaanse en Romeinse archieven en bibliotheken naar zaken van belang voor de geschiedenis van Nederland. De hieruit voortvloeiende publikaties stonden onder supervisie van de commissie van advies voor de Rijks Geschiedkundige Publicatiën.

In de eerste jaren was de activiteit gericht op algemene inventarisering van de vindplaatsen. Zo verscheen de serie *Archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland* (RGP, kleine serie ns. 2, 6, 9 en 14) en daaraan parallel de serie *Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden* (RGP, kleine serie, ns. 10, 12 en 17).

Hierna richtte men zich op een systematische uitgave van speciale archieffondsen volgens de ns. 15 en 48 uit het *Overzicht van de door bronnenpublicaties aan te vullen leemten der Nederlandsche geschiedkennis*, het werkprogram van de RGP uit 1904. Zo ontstonden de series *Romeinse bronnen* (RGP, grote serie, ns. 52, 77, 84, 94 en 97) en *Romeinse bescheiden* (RGP, grote serie, ns. 103 en 110). Aan deze laatste serie wordt momenteel verder gewerkt.

2. In de loop der jaren groeide uit het kunsthistorisch onderzoek een zelfstandige kunsthistorische afdeling, met name onder G.J. Hoogewerff. Tijdens diens directoraat was deze kunsthistorische activiteit toonaangevend voor het gehele Historische Instituut. De banden met de RGP versmalden zich relatief tot de historische uitgaven. Het instituut startte met een eigen tijdschrift, de *Mededelingen*, en met een eigen serie *Studiën*.

In 1920 werd een archeoloog aan het instituut verbonden in de persoon van H.M.R. Leopold. Zo ontstond een derde afdeling. Deze drie afdelingen verkregen een hoge mate van autonomie wat hun wetenschappelijke activiteiten aangaat. Hieronder zal slechts aandacht worden besteed aan kwesties de historische afdeling betreffend, alhoewel veel ervan ook voor de andere afdelingen kan gelden. Geheel buiten beschouwing is gelaten, wat het instituut voor andere disciplines kan betekenen.

B. *Bestaande mogelijkheden, middelen en doelstellingen*

1. *Mogelijkheden en middelen*
   a. De historische afdeling bestaat uit één wetenschappelijk ambtenaar, die tevens afdelingshoofd is.
   b. Het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk, waaronder het instituut ressorteert, verleent jaarlijks een achttal stipendia, te verdelen over de drie afdelingen.
   c. Het instituut beschikt over een bibliotheek, gericht op de drie afdelingen. De historische afdeling legt zich speciaal toe op de Nederlandse geschiedenis en geschiedschrijving ter aanvulling van hetgeen in andere bibliotheken en instituten te Rome aanwezig is.
   d. Het instituut heeft een eigen tijdschrift, de *Mededelingen*.
   e. Daarnaast is er een serie *Studiën*, sinds 1965 voor elke afdeling afzonderlijk.

2. *Doelstellingen*
    a. Het uitvoeren van eigen onderzoek. In casu het voortzetten van de *Romeinse bescheiden* i n het kader van de RGP.
    b. Studiebegeleiding van de stipendiaten. Deze kunnen meestal onderdak vinden in het instituut tegen zeer gunstige voorwaarden.
    c. Hulp aan Nederlandse historici. Dit omvat bestellen van fotocopieën of maken van afschriften, verzamelen van bio- en bibliografische gegevens, verstrekken van inlichtingen en adviezen, maken van afspraken enz.
    d. Het verstrekken van wetenschappelijke informaties aan Italiaanse en andere niet-Nederlandse historici en geïnteresseerden.
    e. Het redigeren van de *Mededelingen* en de *Studiën* voorzover dit de geschiedenis betreft.
    f. Het onderhouden in het algemeen van contacten met de historische wereld in Nederland en met de collega-instituten te Rome.

II. Overzicht van de belangrijkste problemen en desiderata

A. Zoals in de inleiding is geconstateerd, blijkt het instituut te Rome niet optimaal te functioneren in de Nederlandse geschiedbeoefening. Een van de oorzaken hiervan zou men de beperktheid van het instituutsonderzoek kunnen noemen, ofschoon dit evengoed gevolg kan zijn. Er is hier sprake van een vicieuze cirkel. Deze zou doorbroken moeten worden door het opzetten van meerdere en gevarieerde instituutsprojecten, teneinde de interesse en vooral de mogelijkheden tot participatie te vergroten.

B. Aangezien een belangrijk deel van de geschiedbeoefening plaats vindt aan de universiteiten, zal het contact tussen universitaire wereld en instituut geïntensiveerd moeten worden. De laatste jaren is hierin reeds verbetering opgetreden ten gevolge van de stipendia, waardoor geregeld candidaten of doctorandi in het instituut kwamen. De relaties zijn echter nog steeds beperkt en vooral te toevallig. Ook hier zou uitbreiding van het instituutsonderzoek verbetering kunnen brengen, doordat organische betrekkingen worden aangeknoopt.

C. Temidden van de andere buitenlandse instituten te Rome, ook van de kleinere naties, neemt het Nederlandse als *researchcentrum* een tamelijk bescheiden plaats in, geheel evenredig aan de beperktheid van het eigen onderzoek, maar ook als gevolg van het typisch nationale karakter ervan. Bij het verruimen van het instituutsonderzoek zou men er goed aan doen deze grens te doorbreken.

D. Ter bevordering van de internationale contacten, waartoe Rome door de aanwezigheid van zoveel buitenlandse instituten uitzonderlijke gelegenheid biedt, zou men van Nederlandse zijde bereid moeten zijn deel te nemen aan internationale ondernemingen. Juist de laatste tijd nemen plannen daartoe concretere vormen aan en het zou te betreuren zijn, indien Nederland verstek zou laten gaan.

E. Verruiming en internationalisering van het instituutsonderzoek zouden de mogelijkheden tot werkelijke studiebegeleiding van de stipendiaten vergroten. Zij zouden desgewenst kunnen meewerken aan de projecten. Zelfs inschakeling bij projecten van andere instituten lijkt geen utopie.

F. Tenslotte mag in overweging worden genomen, dat de huidige investeringen en de kosten voor materiële instandhouding van het instituut een hoger rendement zullen op-

leveren bij een intenser gebruik. Analoge overwegingen kunnen ook gelden ten aanzien van de instituutspublikaties.

III. Enige mogelijkheden tot uitbreiding van de instituutsresearch

Opmerkingen vooraf

1. Een wetenschappelijk instituut bedoelt meer te zijn dan een gebouw, waarin een willekeurig samengesteld gezelschap op comfortabele wijze individuele onderzoekingen verricht vanuit persoonlijke interesses; het dient zich te richten op zaken, die de individuele spankracht te boven gaan. Zo zal een instituutsprogram verder moeten reiken dan de som van de bezigheden der medewerkers. Dit beginsel hoeft niet allen uit het instituut te weren, die er komen vanwege eigen studies. Ook moet de medewerkers gelegenheid gelaten worden tot eigen onderzoek. Er is een vruchtbare combinatie denkbaar van algemeen en privébelang, van planning van bovenaf en privé-initiatief.

2. Het Romeinse instituut houdt zich krachtens traditie in de eerste plaats bezig met het uitgeven van bronnen. In de discussies tussen medewerkers aan de verschillende buitenlandse instituten te Rome valt de laatste tijd echter enig onbehagen dienaangaande te constateren. Ik meen dat als volgt te kunnen samenvatten:

a. Programma's, opgesteld omstreeks 1900, lijken heden product van positivistische zelfoverschatting, temeer omdat verfijnder methodieken en hogere eisen het uitgeven van bronnen gecompliceerder en bewerkelijker maken, tenzij men geheel andere wegen gaat bewandelen.

b. Vaak zijn de eenvoudig te ontginnen terreinen bewerkt en wordt men nu voor moeilijker opgaven geplaatst, zoals toenemend briefverkeer in de achttiende en negentiende eeuw en gecompliceerder of minder geordend maar wel volledige bewaarde archiefcomponenten.

c. Uitgebreider toepassing van de fotografie blijkt geen afdoende compensatie voor het uitsterven van het ‘ras’ van afschrijvers en de toenemende eisen van de kant van de drukkers ten aanzien van het ‘manuscript’.

d. d. De behoefte aan ‘structurele geschiedenis’ ondergraaft het geloof in de edities die zich voornamelijk op diplomatieke geschiedenis richten; alternatieven zijn echter moeilijk te bieden.

e. De belasting, veroorzaakt door de oude programma's, laat weinig gelegenheid voor de toenemende interesse voor de nieuwste geschiedenis.

f. De toenemende systematisering van de universitaire carrière en de eis van specialisering ontnemen aan de archiefbewerker alternatieve toekomstmogelijkheden; dit in tegenstelling tot een vroegere situatie, toen organisatorische koppeling aan een universiteit minder voorwaarde was voor een roulering.

3. Naast het uitgeven van bronnen zou het bewerken van bepaalde periodes d.m.v. monografische studies heel wel tot een instituutsprogramma kunnen behoren.

Concrete voorstellen

Bij het opstellen van deze lijst is een centrale plaats gegeven aan het Vaticaans archief en de Vaticaanse bibliotheek. Deze twee instellingen vormen, ook krachtens traditie, het centrum voor de historische research te Rome door de buitenlandse instituten. Wanneer

men niet van deze basis uitgaat, loopt men het gevaar internationaal bezien geïsoleerd te raken, zeker wanneer men, zoals dat voor ons het geval is, zo weinig ervaring heeft met andere operatie-gebieden. Het is echter duidelijk, dat men niet bij de basis hoeft te blijven stilstaan.

Vervolgens is deze lijst samengesteld op grond van ervaringen en inzichten, te Rome verworven; er ontbreekt, om het zo te zeggen, het wederwoord uit Nederland. Aanvullingen, suggesties en opmerkingen kunnen bijdragen tot vruchtbare discussie.

A. *Middeleeuwen*

1. Voortzetting van het *Corpus Vaticano-Burgundicum*, een onderneming in de trant van het *Repertorium Germanicum*, opgezet vanuit Groningen.

2. Bewerking van de Vaticaanse en Romeinse bibliotheken in het kader van een *Corpus Auctorum Scholasticorum Neerlandicorum Medii Aevi* (zie *Drie rapporten over de uitgave van bronnen voor de Nederlandse geschiedenis*, uitgegeven door de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, 's-Gravenhage, 1952, p. 39).

N.B. Beide werkzaamheden lijken bij uitstek geschikt om te worden uitgevoerd in Benelux-verband. Ten aanzien van het tweede punt schijnen te Nijmegen en Brussel initiatieven te bestaan.

B. *Moderne geschiedenis*

1. Voortzetting van de *Romeinse Bescheiden*, waarvan deel III tot 1814 op stapel staat. Het ligt voor de hand, dat er na de *Romeinse Bronnen* tot 1727 en de *Romeinse Bescheiden* tot 1853 zoiets zal komen als *Romeinse Paperassen* tot 1909, aangezien het argument voor de twee eerste series, het ressorteren van de Katholieke Kerk onder de Congregatie *De Propaganda Fide*, tot dat jaar blijft gelden.

2. Bewerking van de Romeinse, eventueel Italiaanse bibliotheken in het kader van een *Corpus Philosophorum Neerlandicorum* (zie *Drie rapporten* ... p. 44). Een dergelijk project zou tevens aansluiten bij hetgeen vroeger door het instituut is gedaan met betrekking tot Nederlandse geleerden in Italië (zie *Bescheiden omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden in Italië* en de *Mededelingen*, passim). Op dit gebied liggen ook mogelijkheden voor classici. Men zou vervolgens contact kunnen zoeken met de *Archives Internationales d'Histoire des Idées*.

3. Bewerking van het *Fondo Paci* in het Vaticaans archief, te weten de collectie documenten betreffende de grote Europese vredesonderhandelingen uit de zeventiende en achttiende eeuw. Dit onderzoek zou prachtig aansluiten op wat andere Romeinse instituten doen aan *Nuntiatuurberichten*. Een plan tot bewerking van dit archieffonds is indertijd reeds voorgesteld door Von Pastor als directeur van het Oostenrijkse Historische Instituut te Rome. Dit laat echter geen claim gelden en bleek, evenals andere buitenlandse instituten, wel te voelen voor een internationale aanpak. Men zou tevens contact kunnen opnemen met de bewerkers van de *Acta Pacis Westphalicae*.

4. Bewerking in monografieën van de *Kerkelijke Staat rond 1600*. De keuze 1600 houdt verband met de curieuze toestand van een pausschap dat enerzijds door de reformatie in belangrijke mate aan invloed heeft ingeboet, maar anderzijds in het barokke Rome een hoogtepunt creëert.

Men zou hier kunnen experimenteren met een ‘structurele’ aanpak. Om de gedachten nader te bepalen, men zou studies kunnen projecteren als: Verhouding tussen pauselijk be-

beleid en curiale invloed; Eer en hoogheid der curiale functies; Opleiding en onderricht in de Kerkelijke Staat; Bronnen van inkomsten in de Kerkelijke Staat; Verhouding stad en platteland; Verhouding Kerk-Staat in de Kerkelijke Staat; Doorwerking van Trente in de wetgeving.

De theocratisch-absolutistische bestuursvorm van de Kerkelijke Staat levert uniek materiaal voor sociologische, cultuur-psychologische benaderingen. Men dient daarbij te bedenken, dat de geschiedenis van de Kerkelijke Staat en van de curie tot nu toe in de schaduw is blijven staan van die der pausen.

5. *Venetië*. Voortzetting van de *Capita Selecta Veneto-Belgica* (Studiën van het Nederlands Historisch Instituut te Rome, IV). Daarnaast zouden ook monografische en vergelijkende studies over Nederlands-Venetiaanse zaken denkbaar zijn. Venetië heeft daarom ook veel aantrekkelijks, omdat de gemeente alle faciliteiten biedt aan buitenlandse instellingen, met als gevolg een toenemende internationalisering van deze boeiende stad. Voor historici is er tevens de unieke collectie microfilms van de *Fondazione Cini*, die het mogelijk maakt te Venetië de belangrijkste archiefseries uit heel Europa te consulteren.

C. *Nieuwste geschiedenis*

De mogelijkheid van bronnenpublikaties is hier gering. Aangewezen lijkt hier monografische behandeling van kwesties als:

1. De opkomst van de politieke partijen in Italië.
2. Liberalisme, socialisme en katholiek integralisme rond 1900.
3. Het anarchisme in Italië.
4. De politieke partijen en het fascisme.
5. Het Italiaanse kolonialisme.
6. Van koninkrijk naar republiek.
7. Privé- en staatsondernemingen.
8. Beleggingsactiviteiten.
9. Italiaanse belastingpolitiek.

Dit is maar een greep uit een reeks mogelijkheden. Het is duidelijk dat dergelijke studies veelal slechts oriënterend zullen zijn.

IV. Enige overwegingen van organisatorische aard

A. *Het wetenschappelijk werk*

1. Planning van en toezicht op de uitgave van bronnen kan het best berusten bij een algemeen overkoepelende instantie in Nederland, bijvoorbeeld de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, waarmee het Instituut via de RGP uitgaven ‘historische’ banden heeft.

2. Monografische studies zullen veelal tevens dissertaties zijn. Het toezicht berust dan automatisch bij de promotores. Hier blijkt duidelijk hoe de integratie van het instituut in de universitaire wereld gewenst is.

B. *Uitvoerders van het wetenschappelijk werk*

1. Ideaal lijkt aanstelling van medewerkers voor een periode overeenkomstig het uit te

voeren project of deel van een project. Dit is slechts mogelijk bij een integratie van het instituut in een systeem, dat roulering mogelijk maakt. Wederom lijkt hier integratie in het universitaire bestel de aangewezen weg.

2. Via deze integratie zullen er ook meer mogelijkheden bestaan voor het inschakelen van stipendiaten bij de instituutsresearch.

3. Er zou gezocht kunnen worden naar het scheppen van faciliteiten voor hoogleraren, lectoren, wetenschappelijke medewerkers en leraren, om voor studie langere tijd in Rome te verblijven (sabbatical year).

C. *Didaktische taak van het Instituut*

1. Naast de begeleiding van de instituutsstipendiaten zou men hun algemenere cursussen over Romeinse of Italiaanse aangelegenheden kunnen bieden.

2. Het instituut zou, in overleg met organisaties en instanties in Nederland, zomercursussen kunnen organiseren voor studenten of afgestudeerden (postgraduate studies).

Besluit

In het bovenstaande is getracht een beeld te geven van de huidige situatie rond het Nederlands Historisch Instituut te Rome en van mogelijkheden voor deze rijksinstellling in de toekomst. Deze poging moge een bijdrage zijn in de algemene discussie, momenteel gevoerd, om te komen tot een verbreding en intensivering van de beoefening van de geschiedwetenschap in Nederland.

[Necrologieën]

In memoriam Mr. A.M. De Jong 1893-1969

Zéér gaarne voldeed ik aan het verzoek een schets van het leven van de heer De Jong te schrijven, al realiseerde ik mij van stonde af aan een vrij zware taak op mij te nemen.

Wie met mij eens is, dat de sleutel tot de persoon ligt in bepaalde disharmonieën, ziet dat direct in. Hoe aantrekkelijk bijvoorbeeld ware het zich verdiepen in de structuur van de persoonlijkheid van een directeur van de Nederlandsche Bank N.V., die maatschappelijk struikelde over particuliere extravaganties! Het zijn de vlekjes op het karakter van de Staatsman Kuyper, de onvolkomenheden in het oordeelsvermogen van Dr. Colijn en een enkele brief uit de correspondentie van de grote Thorbecke die ons dat inzicht geven, wat wij posthuum zo gaarne hebben.

Bij de heer De Jong was wel niets van dien aard te bespeuren. Een hypercorrect leven in noeste plichtsbetrachting vervuld en met groot succes voltooid. Geen schaduw valt over het beeld en eigenlijk ontbreekt iedere scherpere belichting. Een voornaam man, terughoudend, eerlijk, zonder enige ostentatie, zelfs zonder intellectuele hoogmoed. Een voortreffelijkheid waar de meesten onzer beschaamd bij zullen worden en dat terecht. Velen sprak ik over hem en niemand had anders dan goeds over hem te vertellen.

Mijn eigen herinneringen aan Prof. De Jong gaan circa veertig jaren terug.

De heer Vissering had mij, toen 25 jaar oud, bij hem aanbevolen en ik mocht komen solliciteren bij de Nederlandsche Bank N.V.

Na een zakelijk gesprek van zowat een half uur werd mij plotseling de vraag gesteld, op allervoorkomendste wijze, of ik misschien ambities had - ook naar buiten iets wilde betekenen in de wereld - of dat ik tevreden zou zijn, op de langere duur wel te verstaan, met een interessante taak die goed gehonoreerd werd, maar waaraan niets spectaculairs te ontdekken viel. Tot voordeel van mijzelf en de Nederlandsche Bank antwoordde ik eerlijk; het onderhoud werd daarna beëindigd met de goede raad mijn sollicitatie dan in te trekken.

Zo was de Jong en zo is hij gebleven. Oprecht, in het belang van een ander, bijzonder constructief. Ik behoud namelijk aan die afwijzing de indruk van één van de meest opbouwende ontmoetingen die ik in mijn leven had.

Dertig jaar later leerde ik de heer De Jong weder kennen. Hij was lid van het Dagelijks Bestuur van het Nederlandsch Economisch Historisch Archief en ik voorzitter. De Hoogleraar - in 1932 Chef Afdeling Buitenland der bank - was het gesprek vergeten, ik gelukkig niet en dat bepaalde mede waarom ik steeds met eerbied en vertrouwen naar zijn uiteenzettingen luisterde.

Tenslotte is ieders wetenschappelijk werk niet alleen een projectie van zijn verstandelijke gaven en zijn kennis van zaken maar ook van zijn persoonlijkheid en zo ligt het in sterke mate bij de geschriften van Prof. De Jong op het terrein der historie.

Zijn *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank*, beschreven in opdracht van de Directie, is meer dan een meesterwerk: een monument. Eén van die boeken die niets te wensen over laten. Uitnemende nauwkeurigheid gecombineerd met begrip voor den nabijen en verren samenhang.

Iedere speculatie ontbreekt, want De Jong sprong nooit verder dan zijn polsstok lang was. Het nieuwe zocht hij niet, ook niet als economisch theoreticus. Zijn kracht lag in het op feilloze wijze weergeven van wat bronnen leren kunnen aan hem die deze, - begiftigd met elk talent behalve dat der fantasie - ondervraagt.

In dezer voege brachten de deugden van Prof. De Jong hun beperkingen mede, gelijk dat bij anderen hun ondeugden doen.

De Nederlandsche Bank N.V. beschikt over alle feitelijke materiaal wat degene nodig hebben zal die zich tot de biografie van Prof. De Jong zet. Voor hem of haar kan ik slechts hopen dat hij of zij op even voortreffelijke wijze zal worden gesteund als ik dat bij deze eerste bescheiden poging werd.

1 juli 1940 tot 1 juli 1943 en 7 mei 1945 tot 1 februari 1959 directeur van de Nederlandsche Bank N.V.

1 oktober 1931 tot 30 augustus 1943 Buitengewoon Hoogleraar aan de Nederlandse Handelshogeschool in Rotterdam.

H. VAN RIEL

In memoriam Prof. Mr. E.I. Strubbe 1897-1970

Op 7 november 1970 overleed te Brugge, waar hij in 1897 was geboren, prof. em. mr. Egied-Idesbald Strubbe. De afgestorvene was langs de omweg van een liefhebberij tot de geschiedenis gekomen. Hij was inderdaad een jaar of twintig in zijn vaderstad advocaat geweest, maar had van meet af aan zijn voornaamste belangstelling gewijd aan het historisch onderzoek over Brugge en over het oude Vlaanderen, waarover hij vanaf 1922 in de tijdschriften voor regionale geschiedenis, de Handelingen van de Brugse Société d'Emulation en Biekorf, een indrukwekkende reeks uitnemende bijdragen publiceerde. Daarin betoonde hij al vroeg zijn voorliefde voor de rechtshistorie, en speciaal voor de sociale aspecten ervan. Al bleef hij zijn hele leven lang Bruggeling in hart en nieren, langzamerhand verruimde hij het terrein van zijn werkzaamheden, werd de spil van de eerbiedwaardige Koninklijke Commissie voor de Publikatie van de Oude Wetten en Verordeningen van België, en heeft haar verzamelingen met verschillende opmerkelijke uitgaven van oude juridische teksten verrijkt. Wij dienen hier alleen maar te herinneren aan zijn inventaris, in samenwerking met prof. de Smidt e.a., van de oudste arresten en procesbundels van de Mechelse Grote Raad, en aan zijn uitgave van de Costuimen van Waasten. Intussen was hij een regelmatig medewerker, later redactielid geworden, van het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, waarin ook tal van oorspronkelijke bijdragen van zijn hand zijn verschenen.

De overgang naar ruimere horizonten viel ongeveer samen met zijn intrede in het academisch corps van de Gentse Rijksuniversiteit in 1931. Zijn leeropdracht aldaar, begonnen met een vrij college Oud-vaderlands recht, werd mettertijd uitgebreid met colleges over Instellingen van de Nieuwe Tijd, Historische Kritiek en Historische Hulpwetenschappen, in de litteraire faculteit, ongeacht nog een belangrijke onderwijstaak in die van de Rechten. Duidelijk uit zijn onderwijs geboren is de merkwaardige *Chronologie van de Middeleeuwen en van de Moderne Tijden in de Nederlanden*, die hij in 1960 in samenwerking met Dr. L. Voet in het licht gaf, en die onze geschiedschrijving met een onschatbaar werkinstrument heeft verrijkt. Hij was een onvermoeibaar werker, van een spreekwoordelijke

gedienstigheid en bescheidenheid. Zijn benoeming tot lid van de Koninklijke Vlaamse Academie van België (1946) en de verlening van een eredoctoraat te Leiden (1968) had hij ruimschoots verdiend maar enig eerbetoon heeft hij nooit gezocht. De algemene sympathie, die hij rond zich wist te wekken, doet zijn heengaan betreuren door alwie hem heeft benaderd en gekend.

J.A. VAN HOUTTE

Kroniek

Algemeen

Op 10 januari 1971 overleed te Sint - Pieters - Woluwe DR. ARTHUR - FRANS COSEMANS, ere - conservator aan het Algemeen Rijksarchief te Brussel, geboren te Diepenbeek (Limb.) op 24 december 1897. Behalve door zijn archiefeconomisch (samen met J. LAVALLEYE publiceerde hij in 1926 de *Inventaire des archives du Comité de la Caisse de Religion*) en door zijn bibliografisch werk (o.a., in samenwerking met TH. HEYSE, *Contribution à la bibliographie dynastique et nationale* (Brussel, 1954 tot 1961, Cahiers belges et congolais), verwierf hij bekendheid door zijn sociaal - economische, demografische en cultuurhistorische publicaties, vooral door 'Het uitzicht van Brabant op het einde der XVIe eeuw' in: *Bijdragen tot de gesch. vnl. v.h. aloude hertogd. Brab.*, XXVII (1936-1937), *De bevolking van Brabant in de XVIIe en XVIIIe Eeuw* (Brussel, 1939, Kon. Comm. vr. Gesch.),' Economie en bevolkingsaangroei. De wet van Cantillon en de bevolking van Brabant in de XVIIe en XVIIIe eeuw' in: *Miscellanea J. Gessler* (1948), 'Taaltoestanden historisch gezien. Het onderwijs' in: *Handel. Kon. Zuidned. Maatsch. vr. Taal- en Lett. en Gesch.* (1953) en 'Alcoholisme en drankbestrijding in vroeger eeuwen', *Ibidem* (1956). Op het Colloque international de démographie historique, *Actes* (Parijs, 1965) besprak hij de verschillende bronnen voor de demografische geschiedenis.

L.V.B.

Onder de auspiciën van de Vereniging van Archivarissen en Bibliothecarissen van België, het Algemeen Rijksarchief, het Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis en het Centre d'Histoire économique et sociale van de Université Libre de Bruxelles, wordt een colloquium georganiseerd: Economische geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek, van 17 tot 19 november 1971, te Brussel. (Openingszitting op 17, werkzittingen op 18 en 19).

De organisatoren streven er naar: nieuwe of minder bekende bronnen voor te stellen; de nieuwste wetenschappelijke methodes voor de bewerking van de economische bronnen te behandelen; een status quaestionis naar voren te brengen.

Zes secties zijn voorzien, waarvan de eerste vier betrekking hebben elk op een sector van het economische leven: financiën, nijverheid, handel, landelijk leven. De vijfde is gewijd aan de methodologie en de zesde aan problemen van archiefeconomische aard.

De referaten zijn, zoveel als mogelijk, gegroepeerd rond één of meerdere thema's. Chronologisch reikt de stof van de 12e tot de 20e eeuw. De deelnemers zullen bij voorbaat de resumés ontvangen van alle lezingen.

Personen die wensen het programma te ontvangen kunnen zich wenden tot Mevr. H. Coppejans-Desmedt, 12, Ham, 9000 Gent.

Het inschrijvingsrecht bedraagt 200, - BF (voor leden van bovengenoemde Vereniging en Centra 100, - BF), te storten op postrekening nr. 47.97.06 van Mevr. Coppejans-Desmedt te Gent.

In 1968 kwam de Rijksarchiefdienst in opspraak. De algemeen rijksarchivaris Dr. J.L. van der Gouw verliet teleurgesteld de dienst omdat hij niet langer verantwoordelijk wilde zijn voor de naar zijn mening grote wetenschappelijke achterstand, die het archiefwezen had opgelopen door te weinig financiële steun van de Overheid. Er verscheen een geruchtmakend interview in *De Haagsche Courant* en er werden vragen gesteld in de Tweede Kamer. Mede als gevolg daarvan werd enige maanden later een commissie van de Archiefraad ingesteld om de minister van CRM te adviseren over de problemen bij de rijksarchiefdienst. De leden waren Prof. Mr. J.Th. de Smidt (voorzitter) en de oud-rijksarchivarissen Prof. Dr. B.H. Slicher van Bath en Dr. W.J. Formsma. Als secretaris fungeerde Mr. F.C. Ketelaar. Op 9 juni diende deze commissie haar eindverslag in, dat thans gedrukt voor ons ligt met de titel *Archiefraad Advies nr. 15. De Rijksarchiefdienst. Problemen, oplossingen en prioriteiten* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1971, 100 blz.). Het is een zeer gedegen stuk geworden dat in deze Kroniek onvoldoende aandacht kan krijgen. Het zou wenselijk zijn dat in een aparte aantekening in dit tijdschrift dieper op de materie wordt ingegaan. In ieder geval moet geconstateerd worden, dat de commissie een drastische ombuiging van het tot nog toe gevoerde overheidsbeleid voorstelt. Er is immers een achterstand ontstaan in het inventariseren en het maken van regesten, die geschat wordt op 9500 manjaren. Wil die achterstand vóór 1996 zijn ingelopen, dan moeten tussen 1972 en 1986 305 extra personeelsleden worden aangetrokken. Ook is de huisvesting van de meeste rijksarchieven totaal onvoldoende. Met name het Algemeen Rijksarchief in Den Haag moet zo gauw mogelijk verhuizen uit het kleine, brandgevaarlijke gebouw aan het Bleijenburg. Maar er staan nog veel meer belangrijke zaken op de lijst van 23 projecten, die moeten worden uitgevoerd en waarvoor het verslag een prioriteitenschema heeft opgesteld. Wij zijn uiteraard zeer benieuwd welke concrete gevolgen dit uitermate belangrijke advies zal hebben. Zo heeft de sinds eind 1968 bestaande Archiefraad zijn waarde al bewezen. Van de vele andere activiteiten kan men kennis nemen uit de *Archiefraad. Verslag 1969* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1970, 60 blz.).

H.P.H.J.

Het *Jaarverslag van de Rijksarchiefdienst over 1969* ('s-Gravenhage: Algemeen Rijksarchief, 1970, 89 blz.) bevat de gebruikelijke overzichten en lijsten. Tot rijksarchivaris in Friesland werd benoemd Mr. J. Rinzema; de bewerking van de oorkondeboeken voor Noord-Brabant en Gelderland werd overgedragen aan de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis. Daardoor verlieten de bewerkers Dr. H.P.H. Camps en Dr. F. Ketner formeel de archiefdienst. Tevens is er een nieuwe afdeling Algemene Zaken ingesteld o.l.v.J.R. van der Ploeg om de rijksarchivarissen wat te ontlasten van het in omvang groeiend administratiewerk.

H.P.H.J.

De Tweede Afdeling van het Algemeen Rijksarchief heeft in boekvorm uitgegeven *Inventarissen van de Collecties D. Bos*, *A.L. en C.J. de Bruyn Kops*, *J.L. de Bruyn Kops*, *H.L. Drucker*, *D. en Th.G. van Eck*, *S. van Houten*, *F.E. Posthuma*, *H.J. Smidt*, *B.D.H. Tellegen* ('s-Gravenhage: ARA, 1970, f 8. -). Elk van de inventarissen, die oorspronkelijk in de jaren 1950-1969 zijn gemaakt, is voorzien van een biografische inleiding, waarbij

meestal ook is aangegeven hoe het ARA aan de betreffende stukken is gekomen. Verder is een Generale Index toegevoegd, die een onderzoeker, die slechts naar één bepaald persoon of onderwerp naspeuringen doet, in staat stelt zonder tijdverspillend bladeren te zien of het werk iets van zijn gading bevat.

Behalve enkelen, die vermoedelijk slechts om hun familiebetrekkingen met anderen zijn opgenomen, zijn de archieflaters liberale, vrijzinnig-democratische of daaraan verwante politici en economen geweest; de grootst mogelijke meerderheid leefde en werkte in de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Alleen Posthuma valt daar wat buiten; zijn archief is in 1949 door Oorlogsdocumentatie aan het ARA overgedragen. Het bevat vrijwel niets over de jaren, die hem zijn goede naam hebben doen verliezen.

Het verschijnen van deze, bij het ARA voor f. 8, - verkrijgbare, bundel bewijst een belangrijke dienst aan diegenen, die zich met de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme bezighouden. Wij hopen, dat het ARA meer archiefinventarissen op deze wijze zal uitgeven, hetzij van een groep van archieven, hetzij van afzonderlijke; wij denken bv. aan het al enige jaren geleden geïnventariseerde archief van mr. A.M. Joekes.

G.T.

D. VAN DUYN en I.W.L.A. CAMINADA, *Inventaris van het archief van de commissarissen over de Bank van Lening te Delft 1676-1923* (Delft: Gemeente-archief, 1970, 23 blz. gestencild) geeft zoals te verwachten een reeks interessante stukken. Haast was het grootste deel daarvan vernietigd. Na de opheffing van de bank in 1923 was dit archief tijdens afwezigheid van de gemeente-archivaris overgebracht naar de gemeentelijke werkinrichting om daar vernietigd te worden. Te elfder ure kon de teruggekeerde gemeente-archivaris bewerkstelligen, dat de begonnen vernietiging werd stopgezet. In ieder geval verkeerde het archief in grote wanorde, hetgeen de taak van de inventarisators zeer verzwaarde. De Bank van Lening te Delft is vrij laat ontstaan; de particuliere tafelhouders, die daarvoor op onderpand leenden, konden toen al bogen op een langdurige voorgeschiedenis. Reeds in 1287 worden immers al Lombarden in Delft vermeld.

H.P.H.J.

G. VAN DER FEYST stelde samen de *Inventaris van het Archief van het 'Dameshuis' aan de Papenstraat nr. 20 vanouds genaamd het Oude Mannen- en Vrouwenhuis of 'Huyse van Sint Christoffel' te Delft 1538-1949* (Delft: Gemeente-archief, 1970, 65 blz. gestencild). In de geschiedenis van dit aanvankelijk voor verarmde medepoorters bestemde huis zien we langzamerhand een sociale stijging van de ingezetenen, zodat het thans een rusthuis voor gegoeden is geworden met een aanzienlijke inkoopsom. De inventaris is zeer zorgvuldig samengesteld en telt zeven bijlagen, waaronder een lijst van de bewoners sinds 1662, hetgeen voor demografische en sociaal-historische onderzoeken zeer welkom is.

H.P.H.J.

De archieven van de tafels van de H. Geest, de middeleeuwse armbesturen, zijn vaak bijzonder rijk. Dat van Den Haag is nu goed toegankelijk gemaakt dank zij A.M.J. DE HAAN, *Inventaris van het archief van de Heilige Geest en het Heilige-Geesthofje te 's-Gravenhage 1311-1917* (3 dln gestencild; 's-Gravenhage: Oud-Archief der Gemeente 's-Gravenhage, 1969). Mej. de Haan heeft zoals te doen gebruikelijk in de inleiding de geschiedenis van de instelling geschreven, maar m.i.

was daarvan bij dit rijke archief meer te maken geweest. Ik keek bovendien vreemd op bij haar constatering dat parochies geen kerkelijke instel-

lingen waren. De geschiedenis van het nog bestaande hofje heeft kennelijk meer haar belangstelling gehad en zij wijdt daaraan een paar enthousiaste bladzijden. Het moet mij toch van het hart, dat ook gestencilde werken er wat netter kunnen uitzien dan dit. De tiende bladzijde van de ongepagineerde inleiding is helemaal in de versukkeling geraakt en haast onbegrijpelijk geworden. Had men hieraan geen nieuw stencil kunnen wagen? Het tweede deel bevat een regestenlijst van 792 nummers over de jaren 1311-1579. De indices staan in het derde deel, hierbij zijn alle patronymica (type Adriaenssoen, Albrechtszoen e.d.) geïndiceerd alsof het gewone achternamen waren, wat naar ik meen ongebruikelijk is.

H.P.H.J.

In de BMGN, LXXXV (1970) 370 werd het verschijnen aangekondigd van een reeks voor archiefinventarissen, uitgaande van het Rijksarchief in Noord-Brabant; van deze 'Inventarisreeks' werden ons nu de delen 4, 5, 6 en 7 toegezonden. Zij bevatten resp. L.M.TH.L. HUSTINX, *Inventaris van het Archief van het Kwartier Peelland*, *1574-1810* (met uitvoerige en waardevolle inleiding van 35 blz. waarin zelfs kaarten zijn opgenomen); J.A. TEN CATE en E.H. CORVEZEE, *Inventarissen van de Archieven der Hypotheekbewaarders te Breda*, *Eindhoven en 's-Hertogenbosch*, *1811-1838*; J. VRIENS, *Inventaris van het Archief van de Tienden van Moergestel*, *1618-1858. Waarin opgenomen een fragment van het Familiearchief De la Torre*, *1608-1684*. Ook dit deel heeft een uitvoerige inleiding van 38 blz. met twee kaarten. De heer Vriens is er in geslaagd de meeste oude tiendepercelen te lokaliseren en op de kaart in te tekenen. Ik ontleen aan deze inleiding ook nog, dat het eerste deel van het *Oorkondenboek van Noord-Brabant*, dat door DR. H. CAMPS wordt uitgegeven, ter perse is. Het zevende en laatste deeltje bevat tenslotte A.L. DE GRAAFF, *Inventaris van het Oud-Rechterlijk Archief van Waalwijk*, *1531-1811*. Alle vier deeltjes zijn in 1970 verschenen.

H.P.H.J.

Bij het aanvaarden van het ambt van bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van de West-Europese expansie overzee aan de Universiteit te Leiden sprak MEVR. PROF. DR. M.A.P. MEILINK-ROELOFSZ op 6 november 1970 een boeiende rede uit, getiteld: *Van geheim tot openbaar. Een historiografische verkenning*. Tot ongeveer 1850 ging de geschiedschrijving over de VOC vrijwel uitsluitend uit van Valentijns ruim een eeuw vroeger verschenen encyclopaedisch werk *Oud en Nieuw Oost Indien*. De VOC immers verzorgde haar archieven wel zeer goed, maar hield ze strikt geheim. Na haar val in 1795 begint na een kort hoopgevend intermezzo de tragedie van de verwaarlozing, die zich - en dan nog op zijn best - op de zolders van een pakhuis van de Nederlandse Handelmaatschappij afspeelde. Slechte rollen waren in handen van o.a. minister Falck, die veel stukken naar de papiermolen liet zenden en van de veel schrijvende hoogleraar in Medemblik, later in Kampen, Lauts, die kisten vol archivalia thuis gestuurd kreeg. De fraaie rol speelt de arme mr. L.Ch.D. van Dijk, die aan zijn strijd voor het archief ten onder ging. De spreekster looft hem, terecht, èn voor zijn zorgen, èn voor zijn nog steeds waardevolle publicaties. Deus ex machina is dan 'Bakkes', die in 1856 de overbrenging van de toch nog omvangrijke VOC archieven naar het Algemeen Rijksarchief bewerkt. Het uur was daarmee vol en de herstelperiode, waaraan de spreekster als laatste zulk een groot aandeel had, kon niet meer behandeld worden. Moge het professoraat haar ten vreugde en de

wetenschap tot groot nut zijn! Zo de Leidse historische *spes patriae* in groten getale komt toestromen, zal dat zeker het geval zijn.

W.PH.C.

De Jaarverslagen 1968 en 1969 van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (Amsterdam, 1969 en 1970, resp. 37 en 50 blz. gestencild) bevatten verslagen over het beheer, de bemoeienis met het onderwijs en ander dienstbetoon en een aantal fragmenten uit recensies van verschenen publicaties.

Het *Jaarverslag 1970 van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Amsterdam, 1971, 90 blz. gestencild) bevat naast de gebruikelijke verslagen ook de tekst van de redevoeringen gehouden bij de viering van het vijfentwintig jarig bestaan van het instituut, resp. door Prof. Dr. Jhr. P.J. van Winter, de voorzitter van het bestuur, door Dr. A.J. Piekaar, directeur-generaal voor de wetenschappen en door Prof. Dr. L. de Jong, directeur van het instituut. Uit de verslagen zelf valt te noteren dat Drs. A.H. Paape benoemd is tot adjunct-directeur en als zodanig een deel van de dagelijkse leiding van Prof. de Jong heeft overgenomen. Verder is een aparte rubriek gewijd aan de onderzoekingen die gedaan moesten worden in verband met de controverses betreffende Weinreb.

H.P.H.J.

Uit de *Verslagen en aanwinsten 1968-1969* van de Stichting Cultuurgeschiedenis van de Nederlanders Overzee (1970, 60 blz.) blijkt welk belangrijk werk dit lichaam verricht. Het wist door aankoop of signalering aan musea belangrijke stukken uit het verleden voor verdwijnen naar het buitenland te bewaren, maar kon ook onroerende resten in gebieden waarmede vroeger contacten bestonden, van de ondergang redden door de nodige gelden voor restauratie te verwerven; te noemen vallen VOC kastelen in Ghana (vroeger Goudkust), de Kruyskerk te Jaffna (Ceylon) die door het verdwijnen van de 'Burgherbevolking' van die plaats de ondergang nabij leek te zijn en de bekende Wolvendaalse kerk te Colombo, die in januari 1969 zwaar van stormschade leed. De Verslagen geven een elftal zeer korte artikelen over geredde voorwerpen, ze kunnen hier niet allen worden opgesomd; alleen het langste, dat van A. VAN DANTZIG over 'Willem Bosmans *Nauwkeurige beschrijving van de Goudkust*' (55-59) moge hier worden vermeld. Men kan zich als contribuant van deze nuttige instelling opgeven bij de secretaris, de heer M.J. Weymarshausen, Zonnestein 2, Amstelveen. Uit de in het verslag opgenomen lijst van contribuanten kan men zien, dat men dan in een klein (324), maar zeer goed gezelschap komt.

W.PH.C.

De Cisterciënzerinnenabdij Epinlieu nabij Bergen (Henegouwen) werd in 1796 opgeheven. Haar archieven, waarvan in het totaal 645 nummers bewaard zijn op het rijksarchief te Bergen, werden geïnventariseerd door R. WELLENS, *Inventaire des archives de l'abbaye cistercienne d'Epinlieu* (Brussel, 1970). Onder de belangwekkendste documenten zijn een aantal cartularia en een kroniek en een mooie reeks rekeningen van 1451 tot 1793. De abdij had belangrijke bezittingen in Henegouwen, Brabant en het huidige Noord-Frankrijk.

R.V.U.

Van het Museum Mayer Van den Bergh te Antwerpen verscheen in 1969 van de hand van JOZ. DE COO, *Catalogus 2*: *Beeldhouwkunst*, *Plaketten*, *Antiek* (Antwerpen: Museum Mayer Van den Bergh, 1969, 385 blz. met 471 platen), waarin onder de afdeling 'Plaketten en Kleine Reliëfs, 13e-17e eeuw' ten onrechte ook sigillografische dokumenten opgenomen werden: matrijzen van stempels, zegels en zelfs een zegelafgietsel. Het gaat eerst om negen zegels welke, ten gevolge van een onoordeelkundige verzamelwoede, tijdens de negentiende eeuw en ca. 1900 van hun oorspronkelijke archivalia losgesneden werden; deze namelijk

van Engelbert van Enghien (eerste derde dertiende eeuw) (nr. 2343), van Jean van Barbenchon uit Henegouwen (laatste derde dertiende eeuw) (2345), van Maria d'Artois, gravin van Namen (1332) (2346), van de stad Antwerpen (1477) (2351), van Pieter van den Werve uit Antwerpen (ca. 1470-90) (2352), van de Faculteit der Medicijnen van de Leuvense universiteit (zestiende eeuw) (2437) en van aartsbisschoppen Antoine Perrenot de Granvelle (ca. 1561-86) (2449), Andreas Cruesen (1657-1666) (2469) en Alfons de Berghes (1669-1689) (2470). De nos. 2437, 2469 en 2470 zijn duidelijk uit lak en niet uit was. De matrijzen betreffen de stempels der zegels van de St.-Michielsabdij te Antwerpen (dertiende eeuw) (2344), van een Van den Kerchove (vijftiende eeuw) (2350) en van Jacob van der Planch (zestiende eeuw) (2436). Het epigrafisch-paleografisch deel van de beschrijving van onderhavige dokumenten laat spijtig genoeg te wensen over.

L.V.B.

In zijn monumentaal overzicht van dokumenten m.b.t. de geschiedenis van de oude Nederlanden, bewaard in het Archivo general te Simancas, werden door DR. MAURICE VAN DURME in 1964 resp. 1966 reeds twee delen gepubliceerd met repertoria uit het zeer rijke en belangrijke fonds Secretaría de Estado. Onverstoorbaar heeft de auteur sedertdien aan de volgende delen gewerkt zodat, reeds enige tijd geleden, deel III kon verschijnen: *Les Archives générales de Simancas et l'histoire de la Belgique (IXe-XIXe siècles*), tome III, *Secretarías Provinciales*, *Consejo Supremo de Flandes y Borgoña. Secretaría de Estado*, *Milan-Saboya* (*Borgoña*), *Diversos Despachos*, *Partes*, *Notre y España* (*IXe-XVIIIe siècles*) (Koninklijke Academie van België. Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Verzameling van onuitgegeven Belgische Kronieken en van onuitgegeven Documenten betreffende de Geschiedenis van België; Brussel: Paleis der Academiën, 1968, 1122 blz.). In dit derde deel worden niet minder dan 734 bundels of boeken (*legajos*, *libros*) gerepertorieerd. Hiervan behoren er 196 tot het fonds Secretarías provinciales - op twee na, alle tot de sektie Secretaría del Consejo (supremo) de Flandes y Borgoña ervan -, de andere tot verschillende sekties van het fonds Secretaría de Estado, inzonderheid tot de afdeling Milan-Saboya die meer dan de helft van de nummers voor haar rekening neemt. Het zal niemand verwonderen dat de dokumenten bijna uitsluitend op de Nieuwe Tijd betrekking hebben; wat in de titel naar de tijd vóór de zestiende eeuw verwijst, slaat doorgaans op afschriften, vertalingen, uittreksels, enz. die als bewijsstukken bijgevoegd werden. En wat aan achttiende-eeuwse dokumenten geïnventariseerd is, slaat op de jaren 1701-1705. Globaal genomen kan wèl gezegd worden, dat in dit derde deel de zeventiende eeuw - Spaanse tijd bij uitnemendheid - met het leeuwedeel gaat lopen. Zoals in de vorige twee delen signaleert Dr. Van Durme p. xv-xvi en in voetnoot alle kopieën en nota's die door of voor L.-P. Gachard werden gemaakt en in het Algemeen Rijksarchief te Brussel worden bewaard, en alle tekstuitgaven van de in het repertorium vermelde stukken. Interessant zijn verder de p. XVii-LXiii die twee lijsten bevatten: de eerste geeft per fonds en sektie alle nrs. met ertegenover de uiterste jaartallen van de daarin voorkomende dokumenten; de tweede - die men in de vorige delen nog niet aantreft - geeft een lijst met de jaartallen en daartegenover de *legajos* of *libros* die dokumenten uit het opgegeven jaar bevatten. Na het eigenlijke repertorium volgt een bijna even lang (550 blz.!) persoons-, plaatsnaamen zaakregister, dat wegens zijn omvang uitmuntende diensten kan bewijzen en de eindeloze variëteit van de dokumenten illustreert. Wat het repertorium zelf aangaat, moeten we wel signaleren dat de gedetailleerde dokumentennummering van een *legajo* - de *libros* worden per folio ontleed - een

initiatief van de auteur is en als dusdanig niet verwijst naar een nummering in de bundel (en dus niet *per se* bruikbaar is voor opzoekingen of be-

stelling van mikrofilmen). De vroegere woorden van lof voor Dr. Van Durme's werk hoeven hier niet nog eens te worden herhaald. Laten we alleen maar zeggen dat niemand nog naar Simancas kan gaan zonder zijn Van Durmes mee te nemen. Ze zijn lijvig en zwaar, maar men kan ze echt niet meer missen.

R.D.S.

Van het bekende *Repertorium van boeken en tijdschriftartikelen betreffende de geschiedenis van Nederland* door mevrouw DRS. J. BROK-TEN BROEK, de laatste jaren in samenwerking met mejuffrouw J.A. VELTMAN, verscheen in 1971 bij Brill te Leiden het deel over de jaren 1963-1965. Het is niet nodig hier over het belang van dit repertorium uit te wijden.

J.J.W.

Het ‘Bulletin d'histoire de Belgique 1968-1969’, *Revue du Nord*, LII (1970) 531-579, door J. BARTIER en zijn medewerkers, brengt een summiere bespreking van 191 boeken en tijdschriften.

J.A.V.H.

In *De Vrije Fries. Jaarboek uitgegeven door het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheiden Taalkunde en de Fryske Akademy*, L (1970) is de nieuwe kroniek ‘Panorama van Friesland in 1969’ opgenomen (83-99). Deze is verdeeld in negen rubrieken, waaronder historie en kerkgeschiedenis. Het ligt in de bedoeling ook de komende jaren een dergelijke kroniek in dit tijdschrift op te nemen.

Voor een zeer uitgebreide, interfriese bibliografie die grotendeels aan de geschiedenis der Friese landen is gewijd (daarnaast o.a. aan kunst, volkskunde en taal), kan men terecht bij het *Friesisches Jahrbuch 1970*. Hierin is voor Westerlauwers en Oostfriesland de literatuur verschenen in 1969, voor Noordfriesland die verschenen in het tijdvak 1965-1969 opgenomen (299-350).

O.V.

In *De Vrije Fries. Jaarboek uitgegeven door het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheiden Taalkunde en de Fryske Akademy*, L (1970) verstrekt J. VISSER een overzicht van ‘Regeerders en bestuurders van Friesland’ vanaf het jaar 58 tot 1970 (49-60). Te beginnen bij Verritus en Malorix komt men na een reeks van koningen, bisschoppen, graven en stadhouders uiteindelijk uit bij mr. Rijpstra, de tegenwoordige commissaris van de Koningin.

O.V.

De ruim 300 blz. tellende lijst van *Historische Begrippen* die W.J. LEBER samenstelde (Groningen: Wolters Noordhoff, 1970, 319 blz., f 15. -). dient volgens de auteur om de leerlingen in staat te stellen zelf woorden, die in hun leerboek niet nader verklaard worden, op te zoeken. Zo houdt de leraar meer tijd over voor andere zaken. (Alleen: de moeilijkheid van veel leerboeken, vooral voor de lagere klassen, schuilt niet alleen in de gebruikte historische termen, maar in het taalgebruik in het algemeen.) Tekeningetjes verduidelijken sommige begrippen. Woordafleidingen worden als regel niet gegeven.

C.A.V.D.B.

N.a.v. zijn emeritaat werd aan de Luikse hoogleraar PAUL HARSIN in een *Recueil d'Etudes* (Luik: F. Gothier, 1970, LXiv-474 blz.) de herdruk van een aantal van zijn bijdragen aan-

geboden. Behalve een vijftal die betrekking hebben op de geschiedenis van de economische denkbeelden, zijn zij merendeels, ten getale van 24, gewijd aan het oude prinsbisdom Luik, aan de Zuidnederlandse financiën en aan het nationaal bewustzijn in de oude Nederlanden gedurende de Nieuwe Tijd, evenals aan de beginjaren van de Luikse rechtsfaculteit.

J.A.V.H.

De *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'art offerts au professeur Jacques Lavalleye* (Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 4e reeks, XLV; Leuven, 1970, L + 340 blz., 96 buitentekstplaten + 2 plannen), een huldealbum verschenen ter gelegenheid van het emeritaat van de bekende Leuvense hoogleraar (geb. Sint - Joost - ten - Node, 3 sept. 1900), bevat, naast uitsluitend kunsthistorische bijdragen van zijn medewerkers, oud-leerlingen en vrienden, ook een levensbericht door F. DE RUYT en een bibliografie van J. Lavalleyes werken (1920 tot 31 dec. 1969) door P. CULOT. Laatstgenoemde nota's interesseren ook de historici, vermits professor Lavalleye oorspronkelijk historisch - archiefeconomisch gevormd werd en pas in 1929 voorgoed de kunsthistorische richting ingeslagen heeft.

L.V.B.

Op 8 november 1970 werd Antoon Viaene, die zich in de Westvlaamse kringen van historici, volks- en heemkundigen bijzonder verdienstelijk maakte, te Brugge gevierd. Bij die gelegenheid werd een *Album Antoon Viaene* uitgegeven (Brugge, 1970, 360 blz.), waarvan enige bijdragen verder in de Kroniek afzonderlijk worden besproken.

J.A.V.H.

De Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis vierde in 1970 de honderdste verjaring van haar ontstaan. De *Handelingen*, XXIV (1970), zijn dan ook een speciale eeuwfeestuitgave. Ze omvatten twee delen. In het eerste treft men twee historische overzichten aan: G. DEGROOTE, ‘De Zuidnederlandse en de culturele toenadering tussen Noord en Zuid’ (p. xiii-xxv); TH. LUYKX, ‘Vlaanderens culturele ontwikkeling (1870-1970)’ (p. XXvii-XLvi). Daarnaast geeft H. VAN ASSCHE, ‘Analytische bibliografie’, een overzicht van de bijdragen die in de vorige drieentwintig *Handelingen* zijn verschenen en een lijst van de lezingen die sedert 1948 in de Maatschappij werden gehouden. Deel II bestaat uit de wetenschappelijk verantwoorde catalogus van de tentoonstelling die te Brussel (okt.-dec. 1970) werd georganiseerd: J. DESCHAMPS, ‘Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken’ (xx-303 blz., 72 platen). Deze catalogus, waarin eenenzestig handschriften met berijmde teksten en vierenzestig met prozateksten worden beschreven, is dank zij de jarenlange navorsingen van de samensteller tot een degelijk instrument uitgegroeid; al de belangrijkste Middelnederlandse handschriften die bewaard zijn gebleven komen erin voor.

M.D.V.

In 1967 hield het tijdschrift *Het Boek*, dat in 1912 was opgericht, op te verschijnen. Hoewel het in de laatste jaren een moeizaam bestaan leidde, werd de stopzetting door velen betreurd. Om in de ontstane leemte te voorzien werd in België en Nederland een gemeenschappelijke poging ondernomen om tot een nieuw soortgelijk tijdschrift te komen. Deze leidde tot resultaat en zo verscheen onlangs de eerste

aflevering van *Quaerendo. A Quarterly Journal from the Low Countries devoted to Manuscripts and Printed Books*, onder

redactie van ELLY COCKX-INDESTEGE, A.R.A. CROISET VAN UCHELEN, H. DE LA FONTAINE VERWEY en G.W. OVINK (Amsterdam: Theatrum Orbis Terrarum Ltd., I, 1971, f. 60. -, B.F. 830). Het tijdschrift *De Gulden Passer* zal dientengevolge verder als jaarboek of als een reeks monografieën worden uitgegeven.

Het tijdschrift verschijnt in de Engelse taal; bijdragen in het Frans en Duits worden van een Engelse samenvatting voorzien. Dit betekent dat de schrijvers van artikelen in het Nederlands voortaan op andere periodieken aangewezen zullen zijn, o.a. op het maandblad *Open*, dat in 1969 als voortzetting van Bibliotheek-leven ontstond door samengaan van bibliothecarissen, literatuuronderzoekers, bedrijfsarchivarissen en documentalisten.

De eerste aflevering van *Quaerendo* bevat onder meer een in memoriam van Mej. Dr. M.E. Kronenberg door L. BRUMMEL en bijdragen van H. DE LA FONTAINE VERWEY, 'The first "Book of Etiquette" for Children. Erasmus' *De civilitate morum puerilium*' en van P.S. MORRISH, 'A Collection of Seventeenth-Century Sale Catalogues.'

W.R.H.K.

De Nederlandse Kastelenstichting is het vorige jaar in samenwerking met de Koninklijke Nederlandsche Toeristenbond ANWB begonnen met het uitgeven van een reeks gidsen over kastelen in Nederland, die kunnen worden bezichtigd. De redactie van deze serie wordt gevormd door J.G.N. Renaud en A.I.J.M. Schellart.

Elke gids (ca. 20 pagina's) bevat bijzonderheden over de geschiedenis van het huis, zijn bewoners en omgeving. Voor de samenstelling van de tekst is uitgegaan van reeds bestaande literatuur, waar nodig aangevuld met gegevens, die aan hernieuwd bronnenonderzoek en aan opgravingen van de laatste jaren werden ontleend. Voorts is elk boekje voorzien van een afbeelding van het oudst bekende zegel, een plattegrond van het huis, verscheidene foto's en een korte bibliografie. In deze serie zijn reeds zes deeltjes verschenen: A. VAN OIRSCHOT, *Het kasteel van Heeze*; A. VAN OIRSCHOT, *Het kasteel Nemerlaer te Haaren*; G. ROS-DE KORTE, *Het kasteel te Dussen*; E.J. VAN EBBENHORST TENGBERGEN, *Het kasteel van Wychen*; T.W. SIERTSEMA en S. VUYCK, *Het huis Overcinge te Havelte*; A. VAN OIRSCHOT, *De Blauwe Camer. Sint Catharinadal* (Muiderberg N.H.: Nederlandse Kastelenstichting, f 1,30).

F.H.

De *Annales de l'Institut Archéologique du Luxembourg. Arlon*, XCIX (1968) zijn integraal gewijd aan een algemene geschiedenis van de stad en het land van Durbuy tijdens het oude regiem. G.-J. NINANE behandelt er 'L'ancienne Terre de Durbuy et sa structuration paroissiale' (5-113), terwijl F. PIROTTE en J. BERNARD het hebben over 'Durbuy. Le château, la ville et la communauté des bourgeois de 1500 à 1795' (115-363).

L.V.B.

In *Annales de la Société Belge d'Histoire des Hôpitaux. Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, VII (1969) 3-19 heeft H. DELVAUX, 'De Leprozerij Dalenbroek te Tienen' aan de vergetelheid ontrukt. Ontstaan in de eerste helft der dertiende eeuw, evolueerde deze initiaal door de stadsmagistraat bestuurde en door religieuzen bediende instelling, op het einde der zestiende en in het begin der zeventiende eeuw tot een (nog slechts door de stad gecontroleerd) klooster, dat zich steeds minder met leprozenverzorging zou bezig houden. In 1783 werd de weinig belangrijke communauteit door Jozef II opgeheven.

L.V.B.

De Leidse Hofjes (Leiden: Leidsch Dagblad N.V., s.a., 90 blz.) is een samenvatting van geïllustreerde reportages door R.J. SPRUIT, secretaris van de Stichting Leidse Hofjes, welke in 1968/1969 in het *Leidsch Dagblad* zijn verschenen. Dit boek geeft een goed, in populaire trant gehouden overzicht over deze hofjes, waarvan het oudste meer dan vijfhonderd jaar geleden is gesticht. Verscheidene van deze liefdadige instellingen bezorgen nog steeds aan bejaarde lieden een onbekommerde levensavond, andere hebben geheel of gedeeltelijk een nieuwe bestemming gekregen; zij danken aan de Stichting Leidse Studentenhuisvesting een moderner, maar eveneens zinvol bestaan. De vele foto's van J. Holvast maken heel duidelijk hoe belangrijk het behoud van zulke hofjes voor een stad is.

A.T.S.M.

De *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XXXIV (1970) 57-87 publiceert een artikel van F. PETRI, 'Stand, Probleme und Aufgaben der Landesgeschichte in Nordwestdeutschland und den westlichen Nachbarländern', waarin een overzicht gegeven wordt van de instellingen en activiteiten op het gebied van de gewestelijke geschiedenis o.a. in Nederland.

F.B.

Een belangrijk thema stelt W. JAPPE ALBERTS aan de orde in 'Historische Grenzlandbeziehungen am Niederrhein', *Landschaft und Geschichte. Festschrift für Franz Petri zu seinen 65. Geburtstag* (1970) 35-43. In een uiteraard beknopt overzicht van de geschiedenis van het gebied van Arnhem tot Maastricht van de Romeinse tijd tot heden betoogt hij dat de betrekkingen tot de thans Duitse Rijnstreek met dit gebied op alle mogelijke gebieden bijzonder intens zijn geweest. Daarnaast werkten echter andere tendenties: al was het Maasgebied economisch zeker sterk georiënteerd op de streek aan Nederrijn, de verbindingen met de Waalse gebieden langs de Maas mogen bepaald niet verwaarloosd worden; al hadden de hertogen van Gelre politieke belangstelling voor Gulik, Kleef en Meurs, hun betrekkingen tot het Sticht Utrecht en het graafschap Holland waren niet minder nauw. Maar als geheel toch een rijk artikel, dat het overdenken zeker waard is.

H.P.H.J.

De Nederlandse vlag heeft een niet zeer heldere geschiedenis. Nederland bezit overigens geen bij de wet vastgestelde vlag. Op de problematiek daaromtrent wordt ingegaan door P.J. VAN WINTER en KL. SIERKSMA, 'De Nederlandse vlag', *Spiegel Historiael*, V (1970) 602-609.

M.D.V.

S. TOP, 'Banditisme in het Vlaams volkssagenrepertorium. Bijdrage tot herwaardering van de historische sage,' *Wetenschappelijke Tijdingen*, XXIX (1970) 321-344, licht, aan de hand van een onderwerp dat in het Vlaamse volkssagenmateriaal relatief goed vertegenwoordigd is, de principiële waarde toe van de 'echt-historische' sagen, d.w.z. sagen waarvan de historische kern een inherent deel uitmaakt van de lokale, regionale, of nationale geschiedenis. Daarbij wordt de wisselwerking tussen sage en geschiedenis nader onderzocht.

M.D.V.

E. VAN CAUWENBERGHE, ‘Bijdrage tot de financieel-economische evolutie van een vorstelijk domein in Vlaanderen: Deinze-Drongen, XIVe - XVIIe eeuw’, *Handel. Soc. d'Emulation te Brugge*, CVII (1970) 250-268, met 7 grafieken, stelt de eerste resultaten voor van een door hem met behulp van de computer uitgevoerd onderzoek van de betreffende domeinrekeningen van 1329 tot 1604 met betrekking tot de wijzigingen in de agrarische structuur en van het financiële beleid. Dit eindigde uiteraard met de verpanding van dit domein aan de bekende Maarten della Faille in 1603.

J.A.V.H.

P. GODDING, ‘L'origine et l'autorité des recueils de jurisprudence dans les Pays-Bas Méridionaux (XIIIe-XVIIIe siècles),’ in *Rapports belges au VIIIe Congrès international de droit comparé* (Pescara, 1970) 1-37. In de middeleeuwen, toen de rechtspraak in zo sterke mate werd beheerst door het gewoonterecht, zijn verzamelingen van vonnissen die als precedenten konden dienen, niettemin zeldzaam. De meeste werkelijke verzamelingen dateren pas uit de vijftiende eeuw en schijnen juridisch geen enkel gezag te hebben gehad. In de zeventiende en achttiende eeuw winnen de bundels echter aan aanzien. Zij zijn vaak het werk van geleerde raadsheren van de hogere rechtsbanken (Christijnen, De Méan, Stockmans e.a.).

R.V.U.

In *Folklore. Stavelot - Malmedy Saint - Vith*, XXXII (1968) 97-128, bundelt G. HANSOTTE allerlei verspreide gegevens tot een overzicht van ‘La Métallurgie dans les bassins de l'Amblève et l'Ourthe stavelotaine et limbourgeoise 1393-1846’.

L.V.B.

J.A. BOOT beschrijft onder de titel ‘Bombazijn en bombazijnzegels in Nederland’, *Textielhistorische Bijdragen*, XI (Hengelo: Stichting Textielgeschiedenis, 1970) 29-60, een vroeger belangrijke tak van textielnijverheid en de bindende regelingen die vanaf de middeleeuwen tot in de achttiende eeuw door verschillende stadsbesturen werden uitgevaardigd inzake het bombazijn weven. De naam bombazijn heeft echter geen scherp omlijnde betekenis, maar werd voor mengweefsels van verschillende samenstelling gebruikt. Aan de hand van de keuren of zegels weet schrijver in deze bijzonder ingewikkelde materie duidelijkheid te brengen.

E.R.

G.F. SANDBERG verzamelde in zijn juridische dissertatie *Overzetveren in Zeeland* (Middelburg, 1970, 272 blz., f 26, -) omtrent elk Zeeuws veer waarvan het bestaan aantoonbaar is (schrijver telde er 118) de beschikbare gegevens inzake de uitoefening van het veerrecht en bestudeerde aan de hand daarvan de aard en inhoud van dit recht, dat in Zeeland, voorzover de landsheer het niet in eigen hand hield, een vast gevolg was van het bezit van ambachtsheerlijkheid. De oudste vermeldingen van veren ten noordoosten van de Westerschelde dateren uit de dertiende eeuw. Schrijver heeft Zeeuws-Vlaanderen maar gedeeltelijk in zijn onderzoek betrokken, van het einde van de zestiende eeuw af. Van de veren en het veerrecht in dit gebied krijgt de lezer daardoor slechts een onvolledig beeld. Afgezien van die beperking zal dit boek ieder die materiaal zoekt over dit onderwerp veel speurwerk besparen.

J.K.

Ter gelegenheid van het Eerste internationaal symposium van de historici van de comptabiliteit, werd door de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel van 3 oktober tot 8 november 1970 een tentoonstelling over het boekhouden in het verleden ingericht. De catalogus, *De Comptabiliteit door de eeuwen heen* (Brussel, 1970, xxiii + 247 blz., met 6 platen, bestaat ook in het Frans: *La comptabilité à travers les âges*) is in grote mate van de hand van ERNEST STEVELINCK, accountant bij het Nationaal College der Accountants van België (NCAB); hij werd hierin geassisteerd door mevr. ELLY COCKX - INDESTEGE, door mej. ANNE ROUZET, door mej. CHRISTIANE PIERARD en door ALBERT SCHOUTEET, JAN LIPPENS en LUC DANHIEUX. Professor RAYMOND DE ROOVER schreef het 'Voorbericht' en de 'Inleiding' (blz. ix-xxiii). In afdeling I, 'De Boekhoudkundige Handleidingen', komen achtereenvolgens aan bod: 'De Voorlopers' van Luca Pacioli (1494, *Sum*(*m*)*a de arithmetica*, *geometrica*, *proportioni* & *proportionalità*, het eerste gedrukte boek over de dubbele comptabiliteit) en degenen na hem die zich tot de methode van het enkel boekhouden beperkt hebben, 'De Pioniers' of eerste schrijvers in elk land die over het dubbel boekhouden handelden, 'De Voortzetters' van de Italiaanse boekhouding en 'De Vernieuwers' van het systeem (vanaf Edward Thomas Jones - 1796, *English System of Book-Keeping*, *by Single or Double Entry*). Afdeling II behandelt, kort en anekdotisch, enige 'Rekenmiddelen en Rekenwijzen' - d.w.z. rekenpenningen, telramen en handboekjes betreffende de hoofdbewerkingen en muntomzettingen -, terwijl in de derde afdeling losse voorbeelden gegeven worden van 'Rekeningen, Koopmansboeken en Registerbanden' uit Mons, Brugge en Antwerpen. Afdelingen IV en V bieden op een uiteraard willekeurige en onvolledige wijze (enige territoriale beperking werd immers niet nagestreefd!) respektievelijk een 'Iconografie' en een 'Literatuurlijst' over het behandelde onderwerp. Het 'Glossarium' en het 'Register' zullen beslist diensten bewijzen. De waarde van onderhavige publikatie dient vooral op het encyclopedisch - bibliografisch vlak gezocht.

L.V.B.

Middeleeuwen

In de Triangelreeks verscheen een zeer aantrekkelijk boekje onder de redactie van J.W. BOERSMA, getiteld *Terpen*, *mens en milieu* (Haren, 1970, 115 blz., f 8,90). Het is populair van opzet, maar bevat bijdragen van specialisten. Prof. H.T. Waterbolk heeft twee hoofdstukken geschreven, het eerste over het ontstaan van terpen en het fysisch-geografische milieu, dat de bouw daarvan noodzakelijk maakte. Hij verdedigt hier weer zijn bekende stelling, dat de eerste bewoners van het Fries-Groningse kweldergebied afkomstig waren van de hogere gronden in Drente en elders, waarvan zij door zandverstuivingen verdreven waren. In het zesde hoofdstuk schetst Waterbolk de geschiedenis van het terpenonderzoek, waarin duidelijk blijkt in hoe grote mate onze huidige opvattingen afkomstig zijn van Van Giffen en welke rare ideeën deze in het begin van zijn carrière nog te bestrijden had; bijv. de terpen zouden gelijk te stellen zijn met Zwitserse paaldorpen! Dr. W. van Zeist geeft een opsomming van alle planten en gewassen, waarvan sporen in het terpenlandschap zijn aangetroffen en Dr. A.T. Clason doet hetzelfde met de dieren. J.W. Boersma schrijft een heel korte geschiedenis van het terpenlandschap, helaas ontsierd door enkele historisch minder juiste formuleringen. G. Elzinga tenslotte doet een poging het dagelijks leven op en rond de terp te schetsen, waarbij iets te krampachtig steeds de consequenties voor het sociale leven uit de materiële vondsten getrokken worden. Zijn mededelingen over het

afgraven der terpen en de handel in terpenaarde in de laatste eeuwen zijn daarentegen bijzonder instructief.

H.P.H.J.

In ‘De buurschap Mander en omgeving in de historie’, *Verslagen en Mededelingen van de Vereen. tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, LXXXV (1970) 1-60 overweegt C.C.W.J. HIJSZELER de mogelijkheid dat ter plaatse van het tegenwoordige Mander, dat rijk is aan vondsten uit de steentijd, brons- en ijzertijd, een continue bewoning kan worden aangetoond sinds de prehistorie. Hij onderzoekt daartoe hoever de geschiedenis van de boerenerven in Mander terugreikt. In veel gevallen is deze te volgen tot in de veertiende eeuw, in enkele tot in de dertiende of zelfs tiende eeuw; het bestaan van een nederzetting Mander omstreeks 800 staat eveneens vast. Daar echter uit de periode van het begin der jaartelling tot de achtste eeuw (nog) geen enkel gegeven bekend is, kan de continuiteit van de nederzettingsgeschiedenis niet aangetoond worden. Enkele kaarten illustreren de ligging van de bestudeerde erven.

J.K.

A. RUSSCHEN zet de diskussie over een eventuele Angelsaksische invasie in Friesland voort in het artikel ‘Keramiek en Ritueel in de vijfde eeuw’, verschenen in *It Beaken. Tydskrift útjown fan de Fryske Akademy*, XXXII (1970) 121-132. Hij konstateert een maritieme urnen expansie in Friesland, waarin hij een aanwijzing ziet voor een vreedzame, maritieme invasie van Angelsaksische elementen.

O.V.

Waanzin in de middeleeuwen (Nijkerk, 1969, 327 blz.), kort na het overlijden van de auteur, de psychiater H.H. BEEK, verschenen, is een studie die de grenzen van de geschiedenis der geneeskunde op gelukkige wijze overschrijdt. De schrijver, geboeid door de situatie van de geestelijk gestoorde mens in een maatschappij die tegenover deze vorm van onaangepast-zijn weinig ander verweer had dan de bezwering en de volksgeneeskunst, heeft alle denkbare aspecten van zijn onderwerp onderzocht en zo een belangrijke bijdrage geleverd tot de sociale en culturele geschiedenis der middeleeuwen. Hij bestudeerde de medische literatuur van de vijfde eeuw af om vast te stellen hoe ver de kennis omtrent psychische stoornissen en de therapeutische mogelijkheden reikte en verzamelde een schat aan gegevens over de verschijnselen van geestelijke abnormaliteit (waaronder ook epilepsie, hondsdolheid, alcoholisme) en de houding hiertegenover van familie, vrienden en overheid; zijn veelzijdig materiaal betreft in hoofdzaak Frankrijk, Duitsland en de Nederlanden. Veel aandacht schenkt de schrijver aan wat hij de ‘hagiotherapie’ noemt, de pelgrimage naar een op het genezen van waanzin gespecialiseerde heilige zoals ten onzent St Adalbert van Egmond, O.L.V. van Amersfoort en vooral St. Hermes van Ronse en St. Dimpna van Geel, waar de praktijk tot een goed georganiseerd, ongetwijfeld winstgevend bedrijf uitgroeide en de patienten een vaste negendaagse kuur ondergingen, waarin religieus ritueel met dieet en badtherapie gecombineerd was. Dergelijke centra waren vooral in het dichtbevolkte gebied tussen Rijn en Loire talrijk. Hoewel gegevens over het aantal geestelijk gestoorden ontbreken, maakt deze studie duidelijk dat zij een reëel probleem vormden in de middeleeuwse samenleving, die er onhandig en hardhandig, maar (en daarop legt de auteur sterk de nadruk) met veel geduld, goede intenties en financiële offervaardigheid op reageerde.

J.K.

Een historicus uit de VII eeuw: *Fredegarius* (Mededelingen Kon. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, XXXII, v; Brussel: Paleis der Academiën, 1970, een deel in-8° van 33 blz., 73 BF.) is in zekere zin het vervolg op de samenvattende studie die F.L. GANSHOF in 1966 over Gregorius van Tours, de historicus uit de VIe eeuw, liet verschijnen. In feite is de anonieme *Chronica*, sinds de zestiende eeuw pas zonder duidelijke reden op naam gezet van een Fredegarius scholasticus, waarschijnlijk het werk van twee auteurs. Het belangrijkste stuk in de compilatie is het relaas over de jaren 584 tot 642. De grote aandacht voor Bourgondische en Austrasische aangelegenheden is opvallend. Daarnaast gaat de belangstelling ook uit naar Oosten Zuid-Europa. Het ontstaan van het werk, de taal en stijl en de mentaliteit worden systematisch doorgelicht. Een dergelijke synthetische en toch persoonlijke notitie, bovendien voorzien van een kritische en overvloedige bibliografie, zou men zich voor tal van middeleeuwse bronnen wensen.

R.V.U.

J. DE WALQUE vervolgt in *Folklore. Stavelot - Malmedy Saint - Vith*, XXXII (1970) 5-95 zijn lijvige bijdrage over, ‘Les limites mérovingiennes de l'abbaye de Stavelot - Malmedy’.

L.V.B.

In het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXIII (1970) 346-351, is een korte polemiek opgenomen van JKVR. DR. J.M. VAN WINTER en DR. D.P. BLOK onder de titel ‘Homines Franci, edelen of koningsvrijen’. Freule van Winter meent dat de bewuste homines Franci uit de Ewad Amorem duidelijk als koningsvrijen moeten worden aangemerkt, de stand van boeren-militairen, die na de onderzoekingen van Dannenbauer, Mayer en anderen als een belangrijke bevolkingscomponent in de vroege en gedeeltelijk zelfs de hoge middeleeuwen beschouwd worden. Zij neemt het Blok kwalijk dat hij dit niet zo gezien heeft in zijn boek over de Franken. Blok wil de mogelijkheid in zijn naschrift niet perse afwijzen, meent toch dat het weergeld van de homines Franci meer wijst op een plaats onder de edelen. Persoonlijk lijkt mij de zaak door gebrek aan gegevens vooralsnog onoplosbaar. Het zou in ieder geval nuttig zijn, als iemand eens een waterdichte definitie gaf, van wat een koningsvrije nu precies is.

H.P.H.J.

L. GÉNICOT, ‘Empereurs et princes en Basse-Lotharingie. Suggestions et recherches’, in *Revue de l'Université de Bruxelles*, V (1970) 1-19 vraagt aandacht voor de terminologie waarmee de bronnen het gezag en het territorium der Nederlandse vorsten aanduiden. Hierin zou een aanwijzing kunnen liggen nopens hun juridische en reële verhouding tot keizer en koning. Andere elementen waaraan aandacht moet worden besteed zijn de publieke functies die de vorsten op zich namen en de rechtvaardiging van hun macht. Tevens moet onderzocht worden hoe de onderdanen de vorstelijke macht ondergingen.

R.V.U.

J. DECKERS, ‘Recherches sur l'histoire des brasseries dans la région mosane au moyen âge’, in *Le Moyen Age*, LXXVI (1970) 445-491 bestrijkt het Midden-Maas-gebied tussen de negende en de veertiende eeuw, ofschoon hier reeds archeologische sporen van bierverbruik in de derde eeuw voorkwamen. In het begin der negende eeuw duikt in de bronnen echter de *camba* op, sinds de

twaalfde eeuw ook *braxina* genaamd. Blijkens de zorgvuldig samengestelde lijsten en een kaart moet het aantal brouwerijen vrij talrijk zijn geweest.

De vrij dichte concentratie der brouwerijen in Haspengouw houdt ongetwijfeld verband met de hoge graanproduktie aldaar, maar van enige bieruitvoer is er niettemin geen spoor.

R.V.U.

C. RENARDY, 'Recherches sur la restitution ou la cession de dîmes aux églises dans le diocèse de Liège du XIe au début du XIV siècle, in *Le Moyen Age*, LXXVI (1970) 205-261 kwam, binnen het in de titel omschreven terrein, 787 overdrachten van kerkelijke tienden op het spoor. Reeds vóór het pauselijk decreet van 1080 werden talrijke tienden door leken in kerkelijk bezit overgegeven, maar ontegensprekelijk situeert het merendeel der overdrachten zich tussen 1125 en 1200. Deze schenkingen van tienden, waarbij vooral edelen en ridders de toon aangaven, waren meestal geen echte restituties; zij gingen immers in hoofdzaak naar de nieuwere orden. Het betoog wordt door grafieken en een kaart toegelicht.

R.V.U.

In de *Revue de l'Université de Bruxelles*, V (1970) 1-19 analyseert M. BRUWIER de evolutie van 'Le domaine des comtes de Hainaut du Xe au XIIIe siècle'. Zij onderscheidt daarbij vier perioden. In de loop van de tiende eeuw hebben de Reniers zich een domein in ruime zin verzameld. Gravin Richildis en haar zoon hebben in hun strijd tegen Robrecht de Fries aanzienlijke delen van hun bezit van de hand moeten doen, maar Boudewijn IV en V (1127-1195) konden het tijdens hun lange regering min of meer herstellen. Overdreven uitgaven brachten met zich dat in 1186 een algemene *tallia* werd uitgeschreven. Dit en de Vlaamse invloeden wakkerden een ruimer beroep op de financiën der steden en op de uitbouw van een degelijke administratie aan.

R.V.U.

Gedurende de ganse twaalfde eeuw werd de Vlaamse kustvlakte ten N.O. van Brugge door vloeden geteisterd. Het dijkensysteem van Uitkerke tot Damme werd in één geheel opgetrokken en dit vóór 1134. Deze precisies maakt N. PANNIER op uit de interpretatie van enkele kroniekteksten, in 'De datering van de Duinkerke III-B transgressie', in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe reeks, XXIV (1970) 113-126.

E.S.

P. DECLERCK onderzocht het zeer verspreide (ca. 2500 op 506 parochies) instituut van 'De middeleeuwse kapelanij in het bisdom Doornik', *Album Viaene* (Brugge, 1970) 133-142. De oudste bekende klimt op tot ca. 1173; zij kenden een hoogtepunt in de veertiende eeuw. In bijlage worden meegedeeld een beschrijving van de procedure voor het stichten van kapelanijen te Brugge, en de akte van fundatie van een kapelanij te Leke (1364).

J.A.V.H.

Aan de hand van het cartularium van Guiman schetst F. VERCAUTEREN de bevolkingsgroei van Atrecht in de twaalfde eeuw, voornamelijk door de aantrekkingskracht van de abdij van Sint-Vaast en door de wolbewerking, in 'Un exemple de peuplement urbain au XIIe siècle, le cas d'Arras', in *Villes de l'Europe méditerranéenne et de l'Europe occidentale du Moyen Age au XIXe siècle. Actes du colloque de Nice* (*27-28 mars 1969*) (Annales de la Faculté des Lettres et Sciences humaines de Nice, IX-X; 1969, 15-27).

E.S.

DR. J.M. VAN WINTER heeft een hoogst originele bijdrage geleverd tot de sociale geschiedenis van Gelre in de middeleeuwen door de gegevens die zij had neergelegd in de vele tabellen uit het tweede deel van haar dissertatie, nu ook in grafieken te veraanschouwelijken: 'Die geldrische Ritterschaft in Graphiken dargestellt', *Landschaft und Geschichte. Festschrift für Franz Petri zu seimen 65. Geburtstag* (1970) 518-527. Zij geeft grafieken van alle ministerialen in de vier Gelderse kwartieren en daarna hetzelfde voor de vrije adel, waarbij zij per regering aangeeft welke geslachten daarvan in Gelderse dienst waren, welke stedelijke burgers telden, welke grafelijke of hertogelijke ambten bekleedden, welke in vreemde dienst waren en zelfs welke deelnamen aan de bekende standenverbonden van 1377, 1418, 1436 en 1442. De grafieken zijn zeer overzichtelijk, hoewel wat klein afgedrukt, en machtig instructief.

H.P.H.J.

In zijn 'Bijdrage tot het bronnenonderzoek van Haet is riocht', *Mededelingen van het rechtshistorisch instituut van de R.U. Groningen*, VIII (1971, 18 blz.) maakt P. GERBENZON aannemelijk dat de samensteller van de oudste versie van deze bekende Friese rechtstekst in hoofdzaak gebruik gemaakt heeft van de *Summa 'elegantius in iure divino'* (*Summa coloniensis*), waarmee de Friese tekst nauwe verwantschap blijkt te vertonen. Dat deze Summa inderdaad in de Friese landen bekend is geweest, bewees schrijver reeds eerder aan de hand van de kroniek van Emo van Wittewierum.

J.K.

Het probleem van 'Het regentschap over Vlaanderen en Henegouwen na het vertrek van Boudewijn IX (VI) op kruisvaart (1202-1211)', is reeds vrij oud. In het *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, XLVIII (1970) 377-393 brengt B. HENDRICKX zijn oplossing aan. Maria van Champagne trad tussen 14 april 1202 en begin 1204 als regentes op. Na haar vertrek regeerden de drie edelen die Boudewijn voor zijn vertrek had aangeduid en die reeds de gravin hadden bijgestaan. Toen hun opdracht verlopen was, verruimde de graaf in maart 1205 de regentschapsraad. Met de verdwijning van Boudewijn wordt de situatie onduidelijk, maar in mei of juni wordt Filips van Namen officieel met het gezag bekleed.

R.V.U.

Het zal 1950 geweest zijn, toen de betreurde professor J.F. NIERMEYER de candidaten op zijn college verzocht zijn boek *Honderd Noord-Nederlandse oorkonden en akten uit de jaren 1254-1501* aan te schaffen. Het was in 1939 verschenen, maar nog steeds bij de uitgever te krijgen. 'Het is helaas geen bestseller geworden' verklaarde Niermeyer met zijn droge zelfspot. Het zou hem plezier gedaan hebben, dat er nu toch een tweede druk van verschenen is (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1970, 129 blz. f17,50), waardoor ook aan de tegenwoordige mediaevisten de gelegenheid geboden wordt met dit voortreffelijke boekje te werken. Behalve een zeer kort Ten Geleide van Prof. van de Kieft is er niets veranderd sinds de eerste druk; om pedagogische redenen zijn de regesten uiterst summier gehouden en alle zakelijke toelichting ontbreekt bij de zeer betrouwbare teksten die alle met de handschriften gecollationeerd zijn. Het boekje biedt een ruime keus van de voornaamste in deze tijd gebruikte oorkonden en aktensoorten. Ook de inhoud daarvan is vaak interessant, te belangrijker omdat meer dan de helft der stukken niet elders gedrukt staat.

H.P.H.J.

Het tijdschrift *Holland* heeft ook in 1969 een aflevering gewijd aan een speciaal onderwerp: de stedengeschiedenis. Het uitgangspunt was de vragenlijst die Prof. dr. C. van de Kieft heeft toegezonden aan de stadsarchivarissen in ons land met de bedoeling een overzicht te krijgen van de ontwikkeling der stedelijke autonomie; een onderzoeksproject van de Internationale Commissie voor Stedengeschiedenis. In het *Nederlands Archievenblad* beschreef van de Kieft dit project en behandelde hij het onderwerp in het algemeen; hier bestudeert hij speciaal de Hollandse steden. Na zijn inleiding volgen meer gedetailleerde opstellen over Dordrecht (Th. Jensma), Haarlem (J.J. Temminck), Leiden (W. Downer), Amsterdam (H.J.v.d. Laan) en Gorinchem (J. Fox). Als bijlage wordt de vragenlijst afgedrukt.

Ook elders vindt men gegevens voor de stedengeschiedenis. In het *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, LXVIII (1969) staat een artikel van F.A. BREKELMANS, 'De stedelijke ontwikkeling van Breda', een korte samenvatting van de geschiedenis van deze stad, oorspronkelijk het centrum van een domein waarbij een castellum wordt gesticht door de Heren van Breda ter bescherming van hun tolrecht op de rivier de Mark. De jaargang LXIX (1970) van hetzelfde tijdschrift bevat overzichten van de geschiedenis van Dokkum door H. Halbertsma (33-51), die zich vooral bezig houdt met de abdijkerk en de parochiekerk, en van Harlingen door H.T. Obreen (73-88).

In de *Varia Historica Brabantica*, III (1969) zijn verschillende artikelen over Brabantse steden opgenomen. P. KUYPER schrijft over 'Het oudste stadsrecht van Den Bosch' en PROF. G. DESPY over 'L'implantation du droit de Louvain dans le Brabant Wallon au XIIIe siècle'. Daarnaast vindt men enkele artikelen over het in de steden geldende recht.

F.B.

C. VLEESCHOUWERS, 'Een balans van de abdij Nieuwenbos bij Gent (1279-1288) onder abdis Maria II van Klaarhout', in *Handelingen Kon. Commissie voor Geschiedenis*, CXXXVI (1970) 1-47, is de uitgave van een perkamenten rekeningrol van deze Cisterciënzerinnenabdij, het enige financiële document dat van dit klooster bewaard bleef van vóór de veertiende eeuw, ofschoon in de tekst uitdrukkelijk verwezen wordt naar de jaarrekeningen en naar driemaandelijkse staten. De rol werd opgesteld ter verantwoording van het beleid der abdis tegenover het generaal kapittel en licht ons in over de economische financiële crisis van de abdij in de jaren 1278-1283, o.m. wegens de heersende veesterften en wegens de overstromingen.

R.V.U.

Een tiental kilometer ten Noord-Westen van 's-Hertogenbosch lag vroeger de Premonstratenser abdij Berne. Het klooster zelf bestaat nog wel, maar is thans te Heeswijk gelegen. Vanaf de stichting in 1134 is er een vrij redelijk aantal archiefdocumenten bewaard gebleven en verscheidene onderzoekers hebben deze al benut voor grotere of kleinere publicaties. Een zeer ambitieuze poging om de gehele geschiedenis van het grondbezit in de middeleeuwen na te gaan, is gedaan door H. VAN DIJK in een artikel: 'Een klooster uit het Brabants-Hollandse rivierengebied: de abdij Berne en haar materiële betekenis in de Middeleeuwen', *A.A.G.-Bijdragen*, XV (Wageningen, 1970) 3-38. Zijn conclusies zijn zeer interessant. Hij betoogt met name, dat het vrij bescheiden grondbezit van de abdij (ongeveer 3.000 h.a.) nauwelijks door ontginning tot stand is gekomen, wat men zou verwachten bij een Premonstratenser klooster, maar uitsluitend door schenkingen van gelovigen en door koop. Hij keert zich hierbij vooral tegen J.F. NIERMEYER die in het artikel:

‘Het klooster Berne en de ontginning van de Oostelijke Meierij omstreeks 1200’ in *Ceres*

en Clio (1964) 113-128 juist het omgekeerde betoogd had voor de bezittingen onder Heeswijk. Van Dijks demonstratie maakt een solide indruk; hij is er in geslaagd de abdijbezittingen te identificeren en te lokaliseren uit drie lijsten, nl. van 1200, van 1380 en van 1633. Het is alleen jammer, dat de aanbieding van het resultaat te lijden heeft van een zekere slordigheid en onduidelijkheid; het artikel is verbazend slecht gecorrigeerd, het betoog is soms onduidelijk en bepaalde termen (b.v. falsum) worden te achteloos gebruikt.

H.P.H.J.

Volgens J. LEMPEREUR 'Les aspects juridiques de la bienfaisance à Dinant jusqu'au XIVe siècle', in *Annales de la Société Belge d'Histoire des Hôpitaux. Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, VII (1969) 21-39, heeft de laïcisering van het sedert 1217 bekende hospitaal en van de leprozerij te Dinant zich voltrokken tussen 1297 en 1342 en werd het kapittel aldaar op het einde der veertiende eeuw totaal door de stad uit het bestuur van die liefdadigheidsinstellingen verdrongen.

L.V.B.

Met zijn 'Hierlandsche' wol en lakens in Brabantse documenten (XIIIde-XVIde Eeuw)', in *Bijdragen tot de Geschiedenis inzonderheid van het Oud Hertogdom Brabant*, LIII (1970) 5-16 heeft R. VAN UYTVEN definitief de halsstarrige legende ontzenuwd dat met 'hierlandsch' 'Ierlands' zou bedoeld zijn en dat een 'Yngelsch laken' steeds een uit Engeland ingevoerd laken zou geweest zijn. Het gaat integendeel steeds - misschien in de Ieperse teksten uitgezonderd - om inlandse grondstoffen en producten, respectievelijk om uit Engelse wol hier te lande of in Engeland zelf geweven lakens. Door deze vaststellingen komt de rol van de inlandse wol in de lakennijverheid en de wolhandel in onze gewesten in een nieuw daglicht te staan.

L.V.B.

Het boekje van MICHEL MOLLAT en PHILIPPE WOLFF, *Ongles bleus. Jacques et Ciompi. Les révolutions populaires en Europe aux XIVe et XVe siècles* (Parijs: Calmann-Lévy, 1970, 331 blz. Verz.: Les grandes vagues révolutionnaires) is voor een ruime lezerskring geschreven, maar de historici van de Lage Landen zullen er ook hun voordeel mee doen: de Vlaamse troebelen worden erin behandeld tegen de algemene-Europese achtergrond van de laat-middeleeuwse opstandigheid.

J.A.V.H.

F. PETRI. 'Territorienbildung und Territorialstaat des 14. Jahrhunderts im Nordwestraum', in *Vorträge und Forschungen*, XIII, 383-483 betreft bij bepaling de Nederlandse rijkslenen, maar de auteur besteedt bovendien bijzonder veel aandacht aan Vlaanderen. Ofschoon hij vooral steunde op de bestaande literatuur, kon hij door het ruim gebruik van de vergelijkende methode niettemin enige vernieuwing brengen. Zo zet hij zich sterk af tegen de vrij gebruikelijke tegenstelling tussen de agrarische en eerder achterlijke Rijnlanden en Westfalen enerzijds en de stedelijke en economisch ontwikkelde Nederlanden. Overal ging de 'staatsvorming' gepaard met het doordringen van een geschreven administratie en de aanboring van nieuwe vorstelijke inkomsten als tollen en beden. Deze laatste riepen echter 'staten'-organisaties in het leven met een sterk stedelijke inslag. In de meest oostelijke gewesten was dit minder het geval, omdat de steden zich daar als rijkssteden ontpopten.

In de inrichting van centrale bestuursorganen waren de eigenlijke Nederlandse gewesten, duidelijk dank zij de Franse invloed, de meer oostelijke gewesten voor.
R.V.U.

J. SABBE behandelt een weinig bekende episode uit de geschiedenis van Vlaanderen: 'De opstand van Brugge tegen graaf Robrecht van Béthune en zijn zoon Robrecht van Kassel in 1321-1322', *Handel. Soc. d'Emulation* te Brugge, CVII (1970) 217-249. De poorterij van de stad verzette zich in haar meerderheid tegen de anti-Franse politiek van de graaf en van diens jongere zoon, die feitelijk het bewind voerde, maar deze telde onder de bevolking ook aanhangers, speciaal onder de wolambachten o.w. de beroemde Pieter de Coninc (terwijl Jan Breidel zich tegen Robrecht van Kassel keerde!). De dood van Robrecht van Béthune (1322) en de opvolging van Lodewijk van Nevers maakten een voorlopig einde aan de woelingen, die echter in de opstand van Kust-Vlaanderen, weerom met Robrecht van Kassel in een leidersrol (1323-1328) een voortzetting vonden.
J.A.V.H.

'Wie was Willem Procurator?' is de titel van een artikel van J. HOF O.S.B. in *Holland* (1969) 29-41. Na zijn artikel over Heer Jan van Beke in de *BGN*, XXI (1966/7) tracht de schrijver meer argumenten aan te voeren om Willelmus capellanus te ontmaskeren als Willem van Rollant. (Vgl. Pijnacker Hordijk in zijn Inleiding, xxxiv). Hof maakt hierbij gebruik van een van de wonderverhalen door Willem geschreven (in vertaling ingelast), het Necrologium, de rekeningen, de monnikenlijst uit het Archief van Egmond en gegevens uit het Vaticaanse Archief. Willem dan is geboren in of bij Haarlem als zoon van Theodericus van Rollant en Brechta. Voor haar was dit een tweede huwelijk na getrouwd geweest te zijn met Floris van Scoten, een jongere Brederode. Hierdoor zou dan verklaard zijn de steun van de Brederodes bij zijn priesterstudie en zijn aanstelling tot kapelaan. Na een ziekte treedt hij wellicht in 1323 in, wordt procurator en later abt. De theorie van de afstamming is o.m. afhankelijk van het sterfjaar van Floris van Scoten. Hof verwerpt de mening van Obreen die 1327 aannam. Zekerheid bestaat echter nog niet.
F.B.

In de *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XXXIV (1970) 219-252 verscheen het artikel 'Ein niederrheinischer Fürstenhof um die Mitte des 14. Jahrhunderts', van de hand van WILHELM JANSEN. Als bron diende hem de rekening van de hofhouding van Hertog Reinoud II van Gelre over het jaar 1342-1343, geschreven door de klerk Werner van Deventer. Deze wordt ten dele als aanhangsel gepubliceerd. De bedoeling van het artikel, oorspronkelijk een lezing, is een schildering van het hofleven te geven. De schrijver legt de nadruk op de mobiliteit van het hof: bedden, pannen etc. worden meegenomen, ook het archief: 'febr. 1343: reden her Hillin ende ic tot Ghelre ende verlesen ende legheden die brieve weder, die mitten coffer int water ghevallen waren'. Het doel van dit trekken is de vorming van één *terra Gelrensis*. Uitvoerig beschrijft Janssen het leven tijdens een reis van de Hertog naar Brabant in sept.-oct. 1342 in verband met een samenkomst met de landsheren van Gulik en Brabant en twee legaten van de Paus. De hier gevoerde onderhandelingen hebben geen weerslag gevonden in oorkonden of kronieken.
F.B.

P. AVONDS, ‘Politieke propaganda in de XIVde eeuw: de leenhulde van Jan II van Brabant aan Thibaut van Bar in Lewis' “Chronicon Leodiense”’, in *Handelingen Kon. Commissie*

voor Geschiedenis, CXXXV (1969) 91-132. In de gespannen verhoudingen tussen Brabant en Luik waren de lenen die de Brabantse hertogen van de Luikse stoel hielden, een reden van gedurige twist omdat Jan I en zijn opvolgers niet geneigd waren hiervoor hulde te doen. Volgens de kroniekschrijver Mathias de Lewis zou Jan II in 1309 zelfs een *homagium ligium* hebben aangegaan en prompt daarop zijn leenheer hebben bevochten. Deze onwaarschijnlijke geschiedenis berust op een interpolatie in de tekst van zijn Luiks voorbeeld Jan van Warnant (+ ca. 1350). Deze werd waarschijnlijk door een geestelijke van de Luikse St.-Lambertus-kathedraal bedreven om een tegenwicht te vormen voor de Brabantse versie der feiten, zoals Lodewijk van Velthem deze weergeeft.

R.V.U.

P. AVONDS, 'Jan van Hocsem en Leuven', in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XXXVIII (1970) 191-194. stelt vast dat de bekende Luikse kroniekschrijver en jurist van de stad Leuven in 1345 en volgende jaren een lijfrente ontving wegens de diensten die hij Leuven te Luik bewees, waarschijnlijk als juridisch adviseur.

R.V.U.

De bevolking van Gent in het midden van de veertiende eeuw mag op 60.000 geschat worden, iets meer dan de 56.000, die H. Van Werveke voorgesteld had. Tot deze bevinding komt D.M. NICHOLAS in 'The Population of Fourteenth-Century Ghent', in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe reeks, XXIV (1970) 97-111, na een nieuw kritisch onderzoek van de gegevens over de militie.

E.S.

Een rijke bijdrage tot de geschiedenis van de godsvrucht in de veertiende en vijftiende eeuw levert J. WINNEPENNINCKX met 'Jerusalem in Sint-Baafs te Gent', in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe reeks, XXIV (1970) 3-94. Successievelijk worden de localisatie van de kapelrij Jerusalem, de figuur van de stichters en de bepalingen van de schenkingen onderzocht.

E.S.

W.L. BRAEKMAN, 'Den mensche te bekennen bi vele tekenen'. Het mnl. prozatraktaatje over fysiognomie en zijn bron', *Scientiarum Historia*, XII (1970) iii, 113-142, publiceert een klein prozawerkje over fysiognomie in de ruime zin van het woord, waarvan de bron in de pseudo-Aristotelische *Secreta Secretorum* te vinden is.

M.D.V.

Mej. CHRISTINE DE GEEST bewijst in 'Les distributions aux pauvres assurées par la paroisse Sainte - Gudule à Bruxelles au XVe siècle', *Annales de la Société Belge d'Histoire des Hôpitaux. Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, VII (1969) 41-84, dat de Brusselse caritatieve toestanden voor de armen heel wat voordeliger waren dan de Leuvense. Bij gebrek aan een degelijke studie van de financiële middelen der liefdadige instelling in kwestie, komen vele aspecten onvoldoende uit de verf. Bijvoorbeeld: de politiek van distributie-inkrimping tijdens de crisis van de late vijftiende eeuw, die dan toch hoofdzakelijk financieel gedicteerd was.

L.V.B.

De uitgebreide zeeroverij in de Noordzee, tijdens de Honderdjarige Oorlog, noodzaakte bij wijze van afweermaatregel het uitzenden van 'Vlaamse Coureurs ter zee, begin 15e eeuw': die benaming blijkt de juiste lezing te zijn voor de 'corvers' uit Verwijs-Verdam e.a. Volgens een aantal rekeningsexcerpten, door M. COORNAERT verzameld, *Album Viaene* (Brugge, 1970) 93-97, werd dit kapersbedrijf vooral te Heist uitgeoefend.

J.A.V.H.

W. BLOCKMANS handelt op bijzonder concrete en nauwkeurige wijze over 'De rendabiliteit van de schapenteelt in Brabant tijdens de 15e eeuw', in *Bijdragen tot de Geschiedenis van Brabant*, LIII (1970) 113-125, aan de hand van de rekening van het domein te Vossem van een Brussels godshuis. Het leeuwedeel van de opbrengst der schapenhouderij ging naar de pachter, niet naar de eigenaar. Ofschoon de wol, die de hoofdopbrengst van de kudde was, op de Mechelse markt steeds minder opbracht, bleef de schapenteelt bestaan als een bijdrage in de landbemesting.

R.V.U.

H.J. DOMSTA, 'Het goederenbezit der Prinsen van Merode in de 15e eeuw in Brabant', in *Bijdragen tot de Geschiedenis van Brabant*, LIII (1970) 126-156, schetst, aan de hand van een in bijlage uitgegeven goederenregister van omstreeks 1455, het domein der gebroeders Arnold en Willem van Merode in Brabant. Een register van de Brabantse leengoederen van Willem van Merode van ca. 1470, eveneens uitgegeven, laat toe de groei van het familiebezit aan te geven.

R.V.U.

De moderniteit van de Bourgondische administratie en speciaal van het financieel beheer wordt vaak overdreven. P. COCKSHAW, 'Heurs et malheurs de la recette générale de Bourgogne', in *Annales de Bourgogne*, XLI (1969) 247-271, reageert hiertegen en onderlijnt bijvoorbeeld de nauwe persoonlijke banden tussen de hertogen en hun ambtenaren en tussen de ambtenaren onderling en het persoonlijk ingrijpen van de vorsten in het financiewezen. In dit verband gaat hij in op de wisselende lotgevallen van het ambt van rentmeestergeneraal van Bourgondië en op de ordonnanties van 21 december 1465 en 19 mei 1468 die deze vervangen door respektievelijk tien en twaalf gewestelijke rentmeesters. In 1473 wordt het ambt heringevoerd. Beide ordonnanties zijn in bijlage uitgegeven.

R.V.U.

In het algemeen overzicht van RAYMOND DE ROOVER, 'Le marché monétaire au moyen âge et au début des temps modernes. Problèmes et méthodes', *Revue Historique*, CCXLIV (1970) 5-40, komen Brugge en Antwerpen overvloedig ter sprake.

J.A.V.H.

J.H. MUNRO, 'An Economic Aspect of the Collapse of the Anglo-Burgundian Alliance, 1428-1442', *English Hist. Rev.*, LXXXV (1970) 225-244, wijst op Filips de Goede's muntpolitiek sedert 1425, die zijn Engelse bondgenoot in de grootste verlegenheid bracht. Een stapelordonnantie uit 1429 poogde edel metaal in de Engelse schatkist te trekken. Intussen gaf de hertog ook gehoor aan het geroep om protectie van de lakenproducenten uit zijn staten. Na de breuk van 1435 echter leden de Bourgondische zowel als de Engelse onderdanen zozeer onder het wederzijdse handelsembargo, dat zij druk uitoefenden op

hun vorsten om tot een verzoening te komen. Dit gebeurde vanaf 1439. De auteur geeft o.m. belangrijke onuitgegeven cijfers over de Bourgondische muntslag van 1419-40.

J.V.A.H.

Deel IV, ‘Conclusions: Aperçu sur quelques confréries de forgerons de Flandre et de Brabant’, van Mej. ANNE LIBOIS' studie over ‘La Confrérie de Saint - Eloy de Bruxelles, des origines à 1477’, in *Annales de la Société Belge d'Histoire des Hôpitaux. Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, VII (1969) 85-112, behandelt op een overzichtelijke wijze de organisatie der St.-Elooiconfrerieën te Béthune, Mechelen, Leuven, Gent, Damme, St.-Truiden en Tournai. Vooral in Vlaanderen en in Brabant lagen deze broederschappen aan de basis van de latere economische en politieke groeperingen der smeden.

L.V.B.

Naar aanleiding van de 550e verjaring van de geboorte van musicus Johannes Ockeghem (Dendermonde, ca. 1420 - Tours, 6 februari 1497), organiseerde de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde van 14 november tot 6 december 1970 in het stadhuis aldaar, een tentoonstelling gewijd aan *Johannes Ockeghem en zijn tijd* en publiceerde hij in zijn Buitengewone Uitgaven (nr. XXIV) een rijk geïllustreerde catalogus (285 blz. + 4 kleurplaten buiten tekst). Het leeuwedeel van onderhavige publicatie is een musicologische studie over de figuur J. Ockeghem en de Nederlandse polyfonie der vijftiende en zestiende eeuwen. Daarbij is het echter niet gebleven. Op een passende wijze werd tevens aandacht besteed aan de artistieke, intellectuele en politieke achtergronden, vooral van het vijftiende-eeuwse Land van Dendermonde. De Erasmus - literatuur is door MGR. J. COPPENS' nota over ‘Erasmus' treurzang over Johannes Ockeghem’ (blz. 77-81) met een nieuwe bijdrage verrijkt. Genealogische en biografische nota's betreffende de (van) Ockeghem-familie en haar beroemde telg en een uitgebreide bibliografie ronden het geheel af. Om dit opzet te verwezenlijken heeft de inrichtende Kring een beroep gedaan, niet alleen op zijn eigen lokale medewerkers (M. Bovyn, J.-M. Dauwe, G. De Clerq, P. De Maesschalck, D. Liévois, L. Pée en E. Verstrepen), maar ook op vreemde historici en kunsthistorici en eminente specialisten: G. De Dijn, A. Dewitte, mej. E. Dhanens, A.-L. Dierick, B. Huys, G. Persoons, M. Smeyers, J. Van Deun en de professoren B. Chevalier en J.-M. Vaccaro (Tours), J. Coppens, J. Robijns en J.-K. Steppe (Leuven).

L.V.B.

Nieuwe geschiedenis

In 1970 verscheen deel IV van de *Bibliographie internationale de l'Humanisme et de la Renaissance*. Deze publicatie (Genève, 1970, x + 612 blz.), verzorgd door de ‘Fédération internationale des Sociétés et Instituts pour l'étude de la Renaissance’, biedt een lijst van 6038 in 1968 verschenen werken en artikels. Een personen-, plaatsnamen- en zakenregister maken dit werkinstrument gemakkelijk raadpleegbaar.

L.V.B.

E.F. HIRSCH, ‘Erasmus and Portugal’, in *Bibliothèque d'Humanisme et de Renaissance*, XXXII (1970) 539-557, onthult uiteraard veel over de verspreiding van het humanisme

door de leerlingen van Erasmus in Portugal en over de invitatie die de humanist door bemiddeling van de bekende Damiaan de Goes ontving om zich te Coimbra te vestigen. Vermeldenswaard lijkt wel dat Erasmus een boek opdroeg aan koning Jan III, wiens specerijmonopolie hij niettemin laakte, maar dat de koninklijke factor te Antwerpen het werk nooit heeft doorgestuurd.

R.V.U.

In het *Rotterdams jaarboekje*, 7e reeks, VIII (1970) vindt men de neerslag van enkele der vele manifestaties in het Erasmus jaar 1969. A.J. VAN DE VEN schrijft een kort artikel: 'David van Bourgondië, bisschop van Utrecht en de priesterwijding van Erasmus' 196-209. Hij betoogt daarin dat zijn wijding wel degelijk op 25 april 1492 kan voltrokken zijn, maar dat het zeer onwaarschijnlijk is, dat deze geschiedde door de toen door jicht geplaagde bisschop David van Bourgondië zelf, zoals Pieter Cornelisz. Bockenberg omstreeks 1600 vermeldde. Wijdingen waren immers het werk van speciaal daarvoor aangestelde wijbisschoppen en in die dagen bekleedde Peter van Riet dit ambt. Erasmus zelf heeft in zijn brieven slechts meegedeeld dat hij onder het pontificaat van David van Bourgondië de priesterlijke waardigheid verkregen had. Wel bezat de grote humanist een warme waardering voor deze geleerde Bourgondische bisschop, wiens bisschopsring en bontmuts als een soort relikwieën door hem bewaard werden.

Tevens bevat dit jaarboekje de drie redevoeringen, uitgesproken tijdens de openingsbijeenkomst van de Erasmus herdenking in de Groote- of St. Laurenskerk op 12 april 1969. C.W. MÖNNICH sprak daar over 'Erasmus: tegen- en medestander', 137-144. Tegenstander zou Erasmus moeten zijn voor de hoogleraar in de theologie op grond van *De libero arbitrio*, zijn tractaat tegen Luther, dat in de grote conflicten van die dagen een uiterst zwakke indruk maakte. Maar voor het hedendaagse christendom is hij toch meer een medestander 'door de richting van zijn blik, die zich wendde naar de mens en de aarde meer dan naar God en de hemel'. De katholieke J.C.P.A. VAN LAARHOVEN in 'Erasmus, kersteman', 313-321 wijst op Erasmus' christocentrische theologie, die hij zich in Engeland verworven had en het eerst tot uiting bracht in zijn *Enchiridion militis christiani* en waarin hij de grote traditie van de Moderne Devotie voortzette. In ons verzuilde volk moest nu ook een buitenkerkelijke iets over de grote Rotterdammer zeggen. Dit deed V.W.D. SCHENK in 'Erasmus, de opstandige', 322-326. In 1499 vertelde Erasmus bij John Colet een verhaal over de schuld van Cain; deze zou graan uit het paradijs gestolen hebben om de aarde bewoonbaar te maken. Volgens Schenk zou Erasmus zich heel zijn leven met deze Cain vereenzelvigen in zijn streven om met humor en spot starre stelsels aan het wankelen te brengen in zijn strijd voor de mens.

H.P.H.J.

Naar aanleiding van het verschijnen van *The year of Erasmus' birth and other contributions to the chronology of his life* (Utrecht, 1969) van A.C.F. KOCH, die het geboortejaar van de Rotterdammer stelt op 1467 heeft N.V.D. BLOM in *Hermeneus*, XLII (1970) i, 99-106, in een artikel 'Nieuw zicht op Erasmus' geboortejaar' enkele opmerkingen geformuleerd zowel over de trappen of ladder-jaren als over enige kwesties Deventer betreffend.

F.B.

Vermelding verdient in *De Vrije Fries. Jaarboek uitgegeven door het Fries Genootschap voor Geschied-*, *Oudheid- en Taalkunde en de Fryske Akademy*, L

(1970) een bijdrage van S. SYBRANDY (14-22), getiteld ‘Erasmuslektuer yn Fryslân oant 1700’ (Erasmuslektuur in

Friesland tot 1700). De schrijver deelt hierin mee dat in Friesland voor 1700 drie Nederlandse Erasmusvertalingen uitgegeven zijn (respektievelijk in 1612, 1627 en 1672).

O.V.

J.A. VAN HOUTTE behandelde in het *Album Antoon Viaene* (Brugge, 1970) 331-339, 'De Draperie van Leidse Lakens in Brugge, 1503-1516, een vroege poging tot inplanting van nieuwe nijverheden'. De Duitse Hanze had in haar reactie tegen de konkurrentie van de Hollandse koopvaardij en -handel, reeds in 1442 de Hollandse (en vooral de Leidse) lakens aan een stapeldwang in haar Brugs kantoor proberen te onderwerpen. Deze in 1474 compleet mislukte politiek werd in 1499 weer opgenomen, maar mislukte andermaal wegens de tuchtloosheid der Hanzepartners en het Hollandse verzet. De reeds tijdens de vijftiende eeuw vervallende en vooral sedert de opstand tegen Maximiliaan al maar zwaarder getroffen Brugse wereldmarkt trachtte van 1502 af de Hanzestapel toch te onderhouden en er voor te zorgen dat de Oosterlingen in de stapelstad ondanks de Hollandse boycot toch Leidse lakens konden vinden. Derhalve probeerde zij een draperie 'op de wijze van Leiden' binnen haar muren in te planten. De poging van 1503-1504 met Jacob fs. Joris uit Leiden bleek niet succesrijk, evenmin als die met Adriaan de Scapere en Co. Een volgende fase, de onderneming door Jan de Wasquehal in 1514-1515, stootte op het verzet der wevers- en voldersgilden; dit laatste werd echter de aanleiding tot de creatie van een 'ambachtelijke' reglementering voor de Brugse nieuwe textielnijverheden. Pas in de zeventiende eeuw zou men echter de heropbloei in deze sector beleven.

L.V.B.

In het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XXXVIII (1970) 1-65, bestudeert E.I. STRUBBE niet slechts 'Joos de Damhouder als criminalist', waarbij hij diens voornaamste werken ontleedt en de humanistische en andere invloeden op de auteur opspoort, maar hij schetst ook uitvoerig diens loopbaan en brengt op die manier een bijdrage tot de sociale geschiedenis.

R.V.U.

P. LEFEVRE, 'Le'vin de l'étrier ... et de la mort'. Récit des derniers moments de Maximilien de Buren, grand capitaine de Charles-Quint (†1548), par un témoin oculaire' in *Handelingen Kon. Commissie voor Geschiedenis*, CXXXV (1969) 71-90, publiceert het verslag dat Jacques Courtois, de biechtvader van de beroemde veldheer, over het einde van deze grote heer heeft nagelaten waardoor het pathetisch verhaal van Brantôme over de dood van Buren tot zijn ware verhoudingen wordt teruggebracht.

R.V.U.

In de afgelopen periode werden verschillende artikelen gepubliceerd over door ZWO gesubsidieerd onderzoek in het Archief van de Grote Raad van Mechelen. Het tijdschrift *Holland*, II (1970) 89-156, heeft er een gehele aflevering aan gewijd. In een inleidend artikel geven Prof. de Smidt en drs Huussen een duidelijk overzicht van de geschiedenis van de Grote Raad, de bevoegdheden, de organisatie en de procesgang. Op twee gedeelten van het archief gaan zij nader in, nl. de sententieregisters, de minuten van de zittingen opgesteld door de griffier, en de series procesbundels die bekend staan onder de naam Beroepen uit Holland en Eerste Aanleg, d.w.z. de dossiers die bij de Grote Raad bewaard bleven, wat in die

tijd een bijzonderheid was, waarschijnlijk te verklaren uit de wijze waarop de Grote Raad reviseerde. - In andere artikelen worden enkele geschillen beschreven:

‘Een Gorcumse erfeniskwestie’, en ‘De rechten van Nieuwpoort in het geding’. Van de hand van P.A. HENDERIKX is ‘Het geschil tussen Amsterdam en Friesland over de heffing van het paalgeld (1551-1561)’. Het paalgeld werd geheven als vergoeding van de bebakening van de scheepvaartroute via Vlie en Marsdiep. Weliswaar had Amsterdam het alleenrecht daartoe sinds 1527 maar de stad heeft van het recht om paalmeesters aan te stellen in de steden die de route gebruiken geen gebruik gemaakt tot 1545. In dat jaar ontstonden moeilijkheden met verschillende steden o.a. Harlingen. Deze wijziging in de economische politiek werd waarschijnlijk veroorzaakt door het einde van de oorlogsperiode (Gelre, Denemarken). Men kon weer vrij gebruik maken van de Zuiderzee waardoor de concurrentiestrijd toenam en als wapen in de strijd werd het paalgeld door Amsterdam gebruikt.

H.A. DIEDERIKS behandelt uit dezelfde bronnen in het *Maandblad Amstelodamum*, LVI (1969) 111-115, ‘Amsterdamse binnenscheepvaartpolitiek in de zestiende eeuw’. Het betreft een geschil uit 1557 tussen een Amsterdamse en Haarlemse schipper over het recht van voorlading en aflegging. Bij ‘gelijk schip en gelijke vrachtprijs moest eerst een Amsterdamse schipper in de gelegenheid worden gesteld een vracht te laden; was dit niet gebeurd dan moest aflegging plaats vinden, hetgeen inhield dat de vreemde schipper de reeds geladen waren ten behoeve van een Amsterdamse collega afstond’. Tijdens het proces werden ook inlichtingen ingewonnen bij andere havensteden die een zelfde politiek bleken te volgen. De Grote Raad gaf Haarlem in 1570 gelijk maar de stad delfde het onderspit door een ordonnantie van de koning van 1571 waarbij het recht van voorlading, zij het beperkt, aan de schippers van Amsterdam werd gegeven.

Dezelfde schrijver publiceert in hetzelfde maandblad, LVII (1970) 139-145, ‘De 16e eeuwse financiële administratie van Amsterdam in opspraak’. Het betreft een proces over het al dan niet betaald zijn van de pachtsom van het paalgeld in 1567-1568. Niet alleen onze bestuurlijke en juridische kennis wordt door deze processtukken verrijkt ook onze aardrijkskundige. Bij de processen werden vaak kaarten gevoegd van de omstreden gebieden. In de reeds genoemde aflevering van het tijdschrift *Holland* werden enkele specimina opgenomen (Delfland).

F.B.

H. SOLY, die reeds een aantal bijdragen wijdde aan Gilbert van Schoonbeke (zie deze *Bijdragen*, LXXXV, 105), levert er een nieuwe onder de titel: ‘Economische vernieuwing en sociale weerstand. De betekenis en de aspiraties der Antwerpse middenklasse in de 16de eeuw’, *Tijdschr. v. Gesch.*, LXXXIII (1970) 520-535. Het Antwerpse oproer van 1554 ging niet alleen van het gepeupel uit, maar ook van de middenklasse van ambachtsmeesters die, getroffen door de toenmalige economische crisis en door de uitputtende fiscaliteit, in verzet kwamen tegen de monopolietendensen van grote ondernemers als Schoonbeke, en die de zwaar beproefde volksklasse voor haar wagen spande om haar doelstellingen moreel te rechtvaardigen en te verwezenlijken.

J.A.V.H.

H. SOLY, ‘Huurprijzen en reële opbrengst van arbeiderswoningen te Antwerpen in de eerste helft der 16de eeuw’, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, LIII (1970) 81-90. De timmerman Aert Aertssche bouwde in 1521-1522 een twintigtal bescheiden woningen in de nieuwe stadswijk bij de Ossenmarkt. De bouwuitgaven en de opbrengst van de verhuurde huizen van 1523 tot 1543 zijn in detail bekend. Een stijging van de huren deed zich

voor na 1532 wegens de door de militaire verwoestingen geschapen woningnood. Desondanks bracht deze investering jaarlijks slechts ca. vijf procent op.
R.V.U.

De titel van H. SOLY, 'Fortificaties, belastingen en corruptie te Antwerpen in het midden der 16de eeuw', in *Bijdragen tot de Geschiedenis van Brabant*, LIII (1970) 191-210, spreekt eigenlijk voor zichzelf. De nieuwe ruime Antwerpse wallen van 1542-1547 werden gefinancierd uit een speciale fortificatiekas, die gespijsd werd door verbruiksbelastingen, leningen en renteverkopingen. De onrust en de tweestrijd te Antwerpen brachten de Centrale Regering tot een uitvoerig onderzoek in 1549, dat een verregaande corruptie in het stadsbeheer aan het licht bracht. De plutocratische stadsmagistraat bleef niettemin verschoond van ernstige straffen.
R.V.U.

In zijn *Descrittione* heeft de beroemde Lodovico Guicciardini aandacht gewijd aan de economische geografie van de toenmalige Nederlanden. W. BRULEZ heeft die gegevens samengebracht en kartografisch voorgesteld, 'De economische kaart van de Nederlanden in de 16e eeuw volgens Guicciardini', *Tijdschr. v. Gesch.*, LXXXIII (1970) 352-357 en losse kaart.
J.A.V.H.

Een drietal voordrachten van leden van het Gezelschap van christelijke historici in Nederland zijn gebundeld, in *Serta Historica*, II (Kampen: J.H. Kok N.V., 1970, 93 blz., f 8,50) alle betrekking hebbend op het thema van de vroege reformatie te onzent. J. Roelink opent met een uitgebalanceerd referaat over het probleem van het verband tussen moderne devotie en reformatie, een uiteenzetting die op grote kennis van zaken berust en uiterst voorzichtig is in aanpak en conclusies. De emeritus-hoogleraar D. Nauta geeft een bespreking van het wisselend beeld van het ontstaan der reformatie in Nederland in de historiografie sinds de zeventiende eeuw, een zeer nuttig overzicht waarin de ervaren auteur echter weinig met eigen opinies naar voren treedt. D. Grosheide behandelt enige figuren uit de kring van het bijbels humanisme als Gnapheus en Sartorius, daarbij sterk geneigd om hun overgang tot de eigenlijke reformatie in de jaren twintig te ontkennen. Dit lijkt een wat bedenkelijke zaak: als men Gnapheus en Hoen niet tot de Nederlandse reformatoren rekent, wat blijft er dan eigenlijk over om van een eerste periode der reformatie hier te lande te spreken? Het krachtig optreden van de overheid tegen hen en hun geestverwanten als Jan de Bakker wijst duidelijk in andere richting.
A.F.M.

Hoeveel er ook in onze geschiedschrijving werd gepresteerd m.b.t. de Opstand der Nederlanden, toch werd opmerkelijk zelden rekening gehouden met de Spaanse achtergrond van die gebeurtenissen. Dit was juist de opzet van N.G. PARKER, 'Spain, her Enemies and the Revolt of the Netherlands, 1559-1648', *Past and Present*, nr.49 (nov. 1970) 72-95. De auteur die binnenkort een boek zal publiceren over het Spaanse leger in de Nederlanden, wijst op de onderlinge samenhang van Spanje's verschillende oorlogsfronten met het oog op de rang die de Nederlanden in de verschillende fasen van de strijd kregen onder de politieke prioriteiten van Spanje, m.n. in het besteden van de Spaanse oorlogsuitgaven.
J.A.V.H.

J.G. KAM publiceert in het *Maandblad Amstelodamum*, LVI (1969) 137-140, 'Pieter Corneliszoon Dobben, verzetsman van 1568-1572'. Dobben vluchtte in 1567 naar Emden waar hij in contact bleef met zijn katholieke familie in Amsterdam die hem financiëel steunde. Schrijver concludeert dat de verhouding tussen katholieken en hervormden toch niet zo slecht geweest is.

F.B.

'Het verweerschrift van opperdeken Lucas van de Velde, Brugge, 1582-1584', met een korte inleiding uitgegeven door J. DE SMET, *Handel. Soc. d'Emulation te Brugge*, CVII (1970) 269-277, was bedoeld om na de overgave van de stad aan Parma de rol van die katholieke drapier in de Brugse magistraat tijdens de jaren van de Spaanse herovering te rechtvaardigen.

J.A.V.H.

De naam Jean Curtius is een begrip voor de historici van het kapitalisme der zestiende eeuw in onze gewesten. P. HARSIN publiceert een zevental teksten in *La Vie Wallonne*, XLIV (1970) 318-337, die niet alleen 'Jean Curtius à la lumière de quelques inédits' belichten, maar ook de Antwerpse poederfabrikant Jaak le Roy, die samen met hem een monopolie voor de salpeterleveringen aan het leger bezat.

R.V.U.

De heer W. TROOST heeft de afgelopen jaren de admiraliteitsarchieven in het Algemeen Rijksarchief voor de periode tot en met 1609 systematisch onderzocht en aan de hand van talloze, vaak nieuwe gegevens hieruit publiceert hij sinds kort levensschetsen van zeekapiteins. Hij deed dit reeds in jaargang LXXX (1970) van het *Marineblad* (zie bijvoorbeeld op bladzijde 239, 516 en 697) en ditmaal verscheen in de *Mededelingen van de Ned. Ver. voor Zeegeschiedenis*, XXII (1971) 20-28, het artikel 'Een Amsterdams kapitein uit het einde der 16de eeuw - Joachim Pietersz. Cleynsorghe'. De carrière van Cleynsorghe viel in de jaren 1589-1592. Uit de beschrijving daarvan komt naar voren hoe de admiraliteiten moesten woekeren met uiteenlopende soorten schepen die haar ter beschikking stonden voor zowel het blokkeren van de Vlaamse kust als het konvooieren op vele trajecten. Twee van die reizen maakte Cleynsorghe in 1592 naar Brouage (ten noorden vanBordeaux). Zij waren noodzakelijk wegens de Spaanse successen te zamen met de Ligue te land en ter zee in Frankrijk. Cleynsorghe was één van de veroveraars van een Spaans oorlogsschip, van welke prijs de financiële afwikkeling in Amsterdam uitvoerig beschreven wordt.

J.R.B.

In het artikel 'Enkele grepen uit de geschiedenis van de visserij van Middelharnis in de periode van het bestaan van de visafslag' in *Mededelingen van de Ned. Ver. voor Zeegeschiedenis*, XXI (1970) 5-16, bespreekt DR. J. VERSEPUT de visserij die vanuit Middelharnis bedreven werd en de visafslag aldaar. In 1598 werd een afslag opgericht en deze bleef tot 1857 bestaan. Alle vissers die het Goerese Gat binnenzeilden, waren verplicht hun vis in Middelharnis van de hand te doen. Ondanks oppositie van vissers en van omliggende plaatsen kwam hierin vrijwel geen wijziging. De aanvoer bestond voornamelijk uit verse vis: kabeljauw en schelvis; in de achttiende eeuw bereikte deze recordhoogten. Dankzij de introductie van de sloep in 1827 en de zomervaart ter zoute wist de visserij zich in de negentiende eeuw nog lange tijd te handhaven, maar met de verkoop in 1921 van het laatste schip verdween spoedig het visserselement geheel uit Middelharnis.

Verseput gaat verder uitvoerig in op de samenstelling van de bemanningen, hun aandeel in de besommingen, hun werkzaamheden aan boord en de techniek bij het vissen toegepast.

J.R.B.

Onze kennis over Justus Lipsius werd onlangs verrijkt door twee bijdragen van mej. FRANCINE DE NAVE. Van de Leidse uitgave van *Politicorum*, uit 1589, gaf Oestreich indertijd een samenvatting. Zij doet dit thans voor de Antwerpse druk, uit 1596, die nogal gevoelig van de eerste verschilt, 'Justus Lipsius, schrijver "in politicis"', *Res Publica*, XI (1969) 590-622. Het resultaat van haar 'Peilingen naar de oorspronkelijkheid van Justus Lipsius' politiek denken', *Tijdschr. voor Rechtsgesch.*, XXXVIII (1970) 449-483, valt eerder negatief uit. Zijn succes viel volgens haar eerder toe te schrijven aan de praktische bruikbaarheid van zijn klaar opgebouwd werk voor het universitair onderwijs en voor de opvoeding van vorsten.

J.A.V.H.

J. GOTTIGNY's studie over 'Juste Lipse et Jerónimo de la Cruz (Le renouveau du stoïcisme aux XVIe et XVIIe siècles)', in *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, XLI (1970) 219-277, behandelt de uitstraling van het werk van Lipsius in Spanje en meer speciaal zijn invloed op de 'Job evangélico' van De la Cruz.

L.V.B.

Het verband van het boek van H. BOTT, *Gründung und Anfänge der Neustadt Hanau 1596-1620*, I (Hanauer Geschichtsblätter, XXII, 1970, 576 blz.) met de geschiedenis der Nederlanden lijkt niet groot, tenzij men weet dat graaf Philip Ludwig II van Hanau-Münzenberg deze Neustadt speciaal voor gereformeerde Nederlanders heeft gesticht. Nu was daar al in de twintiger jaren door Richard Frei over geschreven, maar het is de vraag of deze zaken voldoende bekend zijn geworden, hoewel de *AGN* wel degelijk de stad Hanau noemt (V, 194) en ook Van Schelven er natuurlijk over spreekt. Het merkwaardige feit deed zich hier namelijk voor, dat men op grond van een verdrag naast de Altstadt Hanau een volledig aparte Neustadt heeft gebouwd op een moment dat de tijd voor nieuwe vestigingen van protestanten uit de Nederlanden eigenlijk voorbij moest zijn. Maar de Waalse en Nederlandse calvinisten die zich in de voorgaande decennia in Frankfort hadden neergelaten, kregen hoe langer hoe meer last van tegenwerking der Lutherse dominees, die de raad wisten te bewerken; mede op voorspraak van Jan de Oude van Nassau schonk de calvinistische graaf van Hanau hun een plaats, waar zij in volle vrijheid hun godsdienst konden beleven en voldoende dicht bij het grote handelscentrum Frankfort konden blijven voor de handhaving van hun economische positie. Dr. Heinrich Bott, Studienrat zu Hanau, heeft de geschiedenis van deze stichting in de jaren 1596-1601 in dit eerste deel met een ouderwetse breedvoerigheid verhaald en met name de diplomatieke zijde daarvan. Hij steunt daarbij op een grote hoeveelheid archiefbronnen, waaruit hij 43 documenten in een bijlage van meer dan 200 blz. afdrukt. De tekst zelf maakt een zeer betrouwbare indruk, waarbij Bott natuurlijk wel, als hij als buitenlander over puur-Nederlandse geschiedenis schrijft, de gebruikelijke steekjes laat vallen. Maar het lijkt mij niet dat specialisten van het Nederlandse calvinisme in de zestiende en zeventiende eeuw dit werk ongelezen kunnen laten.

H.P.H.J.

Tijdens hun verblijf of hun omzwermingen in de Iberische wereld van de zestiende en de zeventiende eeuw zijn honderden Nederlanders met de Inquisitie in aanraking gekomen. Aan de hand van diverse voorbeelden van eerder onschuldige gevallen, toont E. STOLS, 'Op zoek naar Uilenspiegel', *Spiegel Historiael*, V (1970) vii-viii, 418-425, aan dat hun procesbundels rijke documentatie opleveren i.v.m. familiale situatie, mobiliteit, religiositeit, begrip en vertolking van de Hervorming, aanpassing aan de Iberische geesteswereld.

M.D.V.

J. HOYOUX' bijdrage 'La collégiale Saint - Paul de Liège. Inspection du nonce Albergati au début du XVIe [sic] siècle', in *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, XLI (1970) 141-217, is een tekstpublicatie met franse vertaling van bundel 140, fasc. 68/7 van de 'Archivio della Nunziatura di Colonia' uit het Vaticaanse Archief. De teksten hebben voor het leeuwedeel betrekking op de economisch - en financieel - institutionele situatie van genoemde collegiale in 1613 of op de historische oorsprong van die toestand.

L.V.B.

Tot nu toe is, zowel in Nederland, als elders in de wereld, door historici weinig of geen systematisch onderzoek verricht naar de gezinsstructuur in het verleden. Wel hebben sociologen daarover uitspraken gedaan. Zo heeft E.W. Hofstee betoogd, dat vóór de industriële revolutie algemeen het agrarisch-ambachtelijke voortplantingspatroon heeft geheerst, waarbij de volwassen zoons pas trouwden als ze zich verzekerd wisten van een vaste bestaansmogelijkheid overeenkomstig hun beroep of stand. Was die niet aanwezig, dan bleef men ongetrouwd. Vandaar dat volgens Hofstee op de meeste boerderijen een aantal ongetrouwde broers of zusters inwoonde. Op deze manier bleef de bevolkingsaanwas beperkt. Hierop zou het proletarische voortplantingspatroon met vroege huwelijken van praktisch alle geslachtsrijpe mannen en vrouwen gevolgd zijn hetgeen een grote bevolkingsaanwas veroorzaakte; tenslotte ontstond het moderne patroon met opzettelijke geboortebeperking binnen het huwelijk. A.M. VAN DER WOUDE, 'De omvang en de samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden', *A.A.G.-Bijdragen*, XV (1970) 202-241, confronteert Hofstee's agrarisch-ambachtelijk patroon met de numerieke gegevens, die er voor de zestiende tot achttiende eeuw voor Nederland beschikbaar zijn op grond van zijn eigen onderzoekingen over Holland, van Faber over Friesland, Slicher van Bath in Overijssel, Van Xanten in Noord-Brabant en Roebroeck in het land van Montfoort. Zijn conclusies, in een zeer degelijk artikel met veel tabellen, leren, dat de grote familiehuishouding met inwonende grootouders, ongetrouwde broers en zusters en eventueel knechts en meiden in het Oosten des lands wel is voorgekomen, maar nauwelijks op de Veluwe en in Friesland en zeker niet in Hollands Noorderkwartier in de zeventiende en achttiende eeuw. Daar was de gemiddelde gezinsgrootte bijzonder klein, kleiner dan waar ook ter wereld in die tijd, voor zover bekend. Over de oorzaken daarvan laat de schrijver zich nog nauwelijks uit, wel meent hij dat dit iets met de veeteelt en de dichte nabijheid van steden te maken zal hebben. Een waardevol artikel in de beste tradities van de Wageningse school.

H.P.H.J.

In *The Mariner's Mirror*, LVI (1970) iv, 439-446 vindt men een artikel van de hand van A. DE BOOY, getiteld 'William Keeling and Hendrick Jansz. Craen. An Encounter

at Sea in 1609’. Het is een merkwaardig verhaal over samenwerking tussen de opperkoopman

Craen met de Gelderland en ‘generaal’ Keeling, de ontdekker van de Cocos (of Keeling-) eilanden met de Hector, zowel ter kust van Natal als in de Tafelbaai en bij St. Helena.

W.PH.C.

In het *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, LI (1970) 49-92, publiceert G.J. HOENDERDAAL de volledige teksten van ‘Remonstrantie en Contraremonstrantie’. Het gaat hier echter om drie stukken. Wie immers de heruitgave door H. IJ. GROENEWEGEN van *De Remonstrantie op haren driehonderdsten gedenkdag* uit 1910 legt naast de tekst in *De Remonstrantie en het Remonstrantisme* door J. TIDEMAN uit 1851 ziet opvallende verschillen. Groenewegen beschouwde als eigenlijke remonstrantie het ontwerp door Wtenbogaert van 14 januari 1610, door vierenveertig predikanten ondertekend en in handschrift aanwezig in de Amsterdamse universiteitsbibliotheek. Tideman hield zich aan het stuk dat bij de Staten van Holland in de lente van 1610 is ingeleverd. Van dat laatste bezit de remonstrantse bibliotheek te Rotterdam een copie met kanttekeningen uit dat jaar zelf. Hoenderdaal toont aan dat deze kanttekeningen niet, zoals werd aangenomen, van Wtenbogaert maar van Vorstius zijn. Door het ontwerp van Wtenbogaert af te drukken naast het officiële ingeleverde stuk maakt hij de omwerking duidelijk zichtbaar. Op het punt van de leer is er tussen beide geen verschil, en hier heeft Hoenderdaal al in 1960 bewezen dat Wtenbogaert de vijf artikelen woordelijk over heeft genomen uit de Verclaringhe van Arminius uit 1608. Voor inlevering bij de Staten heeft Wtenbogaert een grote passage toegevoegd over het goed recht van revisie van de belijdenis. Oldenbarnevelt hield het stuk enige tijd in portefeuille en bracht het in juli in de statenvergadering. Aan de kerkelijke vergaderingen werden alleen de punten betreffende de leer maar niet de volledige tekst bekend gemaakt. Pas even voor de conferentie van 10 maart 1611 kregen de tegenstanders die werkelijk onder ogen. Hun antwoord volgde op 11 maart. Ook de tekst van deze Contraremonstrantie is door Hoenderdaal volledig opgenomen. Vier foto's uit genoemde handschriften completeren deze voorbeeldige bronnenpublicatie waarvan de inleiding voorlopig wel het laatste woord over de ontstaansgeschiedenis van de Remonstrantie zal zijn.

O.J.D.J.

Het in 1970 verschenen tweede gedeelte van het *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde*, LII-LIII (1965-1966) bevat de bewerking van twee voor de geschiedenis van ons land belangrijke muntvondsten. H.J. KANTERS inventariseert de 4778 Romeinse munten uit de periode 253-275, gevonden te Vught in 1962 en belooft een dissertatie over de historische en archeologische achtergronden. H. ENNO VAN GELDER beschrijft en commentarieert de befaamde goudschat van Serooskerke (gevonden 1966, enkele stukken reeds in 1965), bestaande uit 1150 munten met een waarde in het verbergingsjaar 1622 van *f.* 6685. - en 15 stuivers. De vondst is bijzonder door haar omvang - na Amersfoort 1894 de waardevolste uit de Nederlandse bodem -, niet door haar samenstelling, ook al waren er onbekende stukken bij. De interessantste conclusie van de bewerker is, dat de continentale imitaties van Engelse goudstukken uit de regeringen van Hendrik VI en Edward IV met stelligheid aan de Noordelijke Nederlanden (o.a. Gorinchem) en aan de - late - periode 1585-1600 kunnen worden toegewezen. Zij circuleerden hier druk. Dergelijke vervalsingen van Spaanse munten worden vermoed, maar kunnen uit het thans beschikbare materiaal nog niet worden aangetoond. Overigens bedroeg het Spaanse aandeel in de waarde der Serooskerkse munten een kwart, evenals

het Zuidnederlandse aandeel en dat der Republiek. Het Engelse was bijna 17%.
De munten zijn door veiling verspreid, nadat door voor-

koop op navolgenswaardige wijze een aantal belangrijke stukken in het Koninklijk Penningkabinet was terechtgekomen.

H.H.Z.

PROF. MR. H. DE LA FONTAINE VERWEY handelt in het *Jaarboek Amstelodamum*, LXI (1969) 103-125, over 'Michel le Blon, graveur, kunsthandelaar en diplomaat (1587 Frankfurt-1658 Amsterdam)'. Tot nog toe werd aan deze figuur vooral aandacht geschonken door literatuurhistorici en kunsthistorici; door literatuur-historici omdat le Blon nauwe contacten onderhield met Vondel, die veel gedichten aan hem en zijn gezin wijdde en de Leeuwendalers aan hem opdroeg en lid was van de Muiderkring; door kunsthistorici omdat hij als graveur hoog aangeschreven staat en in de kunsthandel een belangrijke rol speelde. Le Blon kocht voor Buckingham de verzameling van Rubens en telde onder zijn klanten ook Koningin Christina van Zweden, wier artistiek adviseur hij was. Bij hem werd de zg. Darmstadter Madonna van Holbein gecopieerd (Dresdener Madonna). Maar ook speelde hij een rol als agent van Zweden o.a. in Engeland waar hij geportretteerd werd door Van Dijck. Hij gaf veel geheime informatie door naar Zweden. Door de Staten-Generaal werd le Blon in 1638 naar Brussel gezonden om te polsen of de Spaanse autoriteiten vrede wilden sluiten.

F.B.

De bloei van de zandsteenwinning in Bentheim was, naar DR HEINRICH VOORT uiteenzet in 'Die holländischen Steinhandelsgesellschaften in der Grafschaft Bentheim', *Verslagen en Mededelingen van de Vereen. tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, LXXXV (1970) 164-185, sinds de vijftiende eeuw en vooral in de zeventiende eeuw sterk afhankelijk van de export naar de Nederlanden. In de zeventiende en achttiende eeuw verzekerde de Graaf van Bentheim zich van een geregelde afzet door contracten met Hollandse steenhandelscompagnieën, waarin Amsterdamse en in mindere mate Zwolse kooplieden geïnteresseerd waren, die daarmee het monopolie verwierven van de verkoop in de noordelijke Nederlanden met uitzondering van de streek langs de grens met Bentheim. Over de inhoud van de contracten, de omvang van de leveranties en de kooplieden die de overeenkomsten aangingen, doet de schrijver belangwekkende mededelingen.

J.K.

Het dagboek - relaas van de 'economische studiereis' die Sir James Hope van Hopetoun (1614-1661), de ten tijde van Cromwell in ongenade gevallen Schotse Gouverneur van de Munt, om privé - redenen in 1646 in de Verenigde Provinciën, in het Prinsbisdom Luik en in de Spaanse Nederlanden ondernam, werd gepubliceerd door P. MARSHALL in *Miscellany of the Scottish History Society*, IX (1958) 129-197: 'The diary of Sir James Hope, 24th january - 1st october 1646'. De notas betreffende de periode 24 april - 3 mei 1646 werden door ÉTIENNE HÉLIN in het frans vertaald en met de hulp van NESTOR MÉLON gecommentarieerd en verklaard; het gaat om een ooggetuigenverslag vooral over de technisch - mechanische situaties in de sector der metaalindustrie, hoofdzakelijk in het Luikerland: 'Le voyage métallurgique de Sir James Hope. Liège-Noirivaux-Chokier-Huy-Namur-Bruxelles (avril-mai 1646)', in *La Vie Wallonne*, XLIV (1970) 269-296.

L.V.B.

In verband met de geschiedenis van de Joden in Nederland zij vermeld: J.J.F.W. VAN AGT, 'Synagogen, monumenten van het Nederlandse jodendom', *Spiegel Historiael*, V (1970) ix, 477-484, waarin de lotgevallen van de gebouwen worden verhaald.
M.D.V.

Naast de *Studia Rosenthaliana* geven ook de regionale en locale historische tijdschriften nog al eens episoden uit de geschiedenis der Joden in ons land. De geschriften van de Vereniging Amstelodamum gaan hierbij natuurlijk voorop. In het *Maandblad Amstelodamum*, XLVII (1970) 199-212, publiceren H.J. ZANTKUYL en MEJ. E.M. KOEN gegevens over de in 1612 gebouwde synagoge. De eerstgenoemde vnl. bouwtechnisch in 'Reconstructie van een vroeg 17e eeuwse synagoge', de laatstgenoemde historisch in 'Waar en voor wie werd de synagoge van 1612 gebouwd?'. Mej. Koen geeft in het *Jaarboek Amstelodamum*, LXII (1970) 37-48, een verslag van haar studie over 'De vleesvoorziening van de Portugese Joden te Amsterdam sinds het begin van de zeventiende eeuw'. Het was voor de Joden moeilijk om vlees te verkrijgen dat op rituele wijze was geslacht, omdat alleen leden van het slagersgilde mochten slachten. De oplossing vond men door de Portugese Joden te laten slachten bij de Hollandse vleeshouwers voor zover het handelingen betrof die in verband staan met de religieuze wetten (bloed, vet en de heupspier mogen niet worden genuttigd). De parnassim hadden een eigen slager; men rekende ook op winst uit de verkoop van vlees om daarmee weer steun aan de armen te kunnen geven. In 1632 werd op het Waterlooplein een speciale Joodse vleeshal ingericht. Na 1815 kwam onder overheidsdruk een samenwerking met de Hoogduitse Joden tot stand.
F.B.

Van het enige boek dat Nicolaes Tulp heeft geschreven, de *Observationum medicarum libri tres*, verscheen de eerste druk in 1641 en de eerste Nederlandse vertaling in 1650. Er bleef echter ook een vertaling van Tulp zelf bewaard, die alleen in handschrift aanwezig is. Daarover A. QUERIDO, 'Nicolaes Tulp en zijn manuscript', *Spiegel Historiael*, V (1970) 304-311.
M.D.V.

De Staten van Friesland werden grotendeels samengesteld door de bewoners van het platteland. Bezitters van een boerderij, waaraan het stemrecht verbonden was, kozen voor elk van de dertig grietenijen twee vertegenwoordigers of volmachten, die gegroepeerd waren naar de drie oude kwartieren: Oostergo, Westergo en Zevenwouden. De afgevaardigden van de elf steden vormden het vierde kwartier. Stemming vond kwartiersgewijze plaats, zodat het platteland dus ¾ meerderheid in de staten had om gedeputeerde staten en andere functionarissen te kiezen. J.A. FABER, 'De oligarchisering van Friesland in de tweede helft van de zeventiende eeuw', *A.A.G.- Bijdragen*, XV (1970) 39-65 heeft nagegaan hoe de klasse der regenten zich desondanks meester heeft kunnen maken van de macht in de Staten, hoofdzakelijk met het doel om de winstgevende ambten die deze te vergeven hadden, voor zich te reserveren. Zij deden dit door systematisch stemdragende boerderijen op te kopen en als het enigszins kon slechts hornlegers daarvan, nl. dat gedeelte waaraan het stemrecht verbonden was. Dit is vooral in de tweede helft van de zeventiende eeuw gebeurd. De heer Faber heeft dat aangetoond aan de hand van de stemkohieren van 1640 en 1698. Het artikel is zeer overtuigend geschreven en op de bekende Wageningse manier uitstekend verduidelijkt door statistieken en kaarten.

H.P.H.J.

In het no. 6037 van de Bibliothèque de l'Arsenal te Parijs bevindt zich in handschrift het relaas van Simon Arnauld de Pomponne's reis door Vlaanderen naar Den Haag, waar hij de functie van Frans ambassadeur ging waarnemen. Op 9 februari 1669 vertrokken uit de Ile - de - France, trok hij door Picardië, Artezië, Rijsel en Antwerpen; hij bereikte zijn residentie op 24 februari. Dit dokument werd gepubliceerd door E. JACQUES, 'Un voyage de M. de Pomponne en Flandre en 1669', in *Mémoires et Publications de la Société des Sciences*, *des Arts et des Lettres du Hainaut*, LXXXIII (1970) 17-38.

L.V.B.

Naast een vrij anekdotisch verhaal van de stichting en van de ontwikkelingsgang van de uit refugiehuizen te Leuven gegroeide en in de Alma Mater aldaar geïncorporeerde colleges van Aulne (1629), van Villers (1660) en van St.-Bernardus - aan - de - Schelde (vóór 1698-1701), van de beurzenstichtingen door en de fundaties voor de Cisterciënzerkloostergemeenschappen in de Nederlanden en van de betrekkingen tussen die instellingen en de Leuvense universiteit, biedt A. VAN ITERSON in *Les Cisterciens et l'université de Louvain* (Cercle culturel et historique de Rochefort. Monographie XX, Rochefort, 1970, 48 blz. + 4 platen; overdruk uit *Citeaux*, *commentarii cistercienses*, XXI (1970) 135-177), interessante gegevens over de vooral vanaf de zeventiende eeuw succesrijke studentenrecrutering der Leuvense universiteit in het Cisterciënzermilieu (hogergenoemde instellingen en o.a. de abdijen Baudelo te Gent, Cambron (Heneg.), Ter Duinen te Koksijde en later te Brugge, Grandpré te Mozet, Moulins te Warnant, Orval, Saint-Remy te Rochefort, Val-Dieu te Aubel en Val-Saint-Lambert bij Luik).

L.V.B.

'In Quelques particularités du Collège des Récollets au XVIIe siècle', *Wavriensia*, XIX (1970) 121-141, bespreekt CH. DE PESTER voor de jaren 1662 en 1676 de samenstelling, de sociale stand, de plaats van herkomst en de latere loopbaan van de studentenbevolking van de sedert 1661 door de Minderbroeders, in opvolging van de Benedictijnen van Neerwaver (1656-1661), beheerde Waverse onderwijsinstelling. Schr. maakte gebruik van hs. 1848 C en 1853 C van de Universiteitsbibliotheek te Luik, die voor de periode 1662-1757 meer inlichtingen bevatten dan door onderhavige nota geboden.

L.V.B.

HORST LADEMACHER publiceert in de *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XXXIV (1970) 252-266, een artikel getiteld 'Wilhelm III von Oranien und Anthonie Heinsius'. Hij behandelt de verhouding tussen de stadhouder - koning en zijn raadpensionaris die, voortkomend uit de in Delft bestaande oppositie-kringen, in opdracht van de prins een reis maakte naar Frankrijk en daarna diens naaste medewerker werd. Schrijver concludeert dat de rol van Heinsius steeds belangrijker werd.

F.B.

De onvermoeibare L. JADIN publiceert in *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, XLI (1970) 375-592, een franse vertaling van hs. 3165 van de nationale bibliotheek te Madrid: 'Andrea da Pavia au Congo, à Lisbonne, à Madère. Journal d'un missionnaire capucin, 1685-1702'. Uit de titel van onderhavige bijdrage blijkt haar belang voor de vóórgeschiedenis van de voormalige Belgische kolonie.

L.V.B.

Quand Beaumont appartenait au Grand Roi. Contribution à l'histoire du Hainaut français et de la presqu'île de Chimay depuis 1684 jusqu'à 1698 (Verz. Pro-Civitate, reeks Geschiedenis, in-8°, XXVIII; Brussel, 1970, 137 blz.) door FRANCIS DUMONT, is niet meer dan een plaatselijke geschiedenis van genoemd stadje tussen het Verdrag van Regensburg en dat van Rijswijk, maar geeft een goede voorstelling van de perikelen van een grensplaats m.b.t. haar rol in de krijgsverrichtingen, terwijl het leven, onder het regime van de contributies en van andere zware belastingen, zo normaal mogelijk blijft voortgaan.

J.A.V.H.

R. JANSSENS, 'Een strijdvaardig kerkvorst', *Spiegel Historiael*, V (1970) 367-373, belicht de autoritaire persoonlijkheid van P.E. van der Noot, bisschop van Gent van 1694 tot 1730, anti-jansenist, prelaat van oude adel.

M.D.V.

'In Charbon des Pays-Bas espagnols et sidérurgie du Hainaut français aux confins des XVIIe et XVIIIe siècles', *La Vie Wallonne*, XLIV (1970) 514-519, wijst HERVÉ HASQUIN op het groeiende verbruik van de steenkool door de smederijen, de ijzerkloverijen en de wapenmanufacturen van Frans-Henegouwen. In de smidsen van de streek Tussen - Samber - en - Maas in de Spaanse Nederlanden zou in 1697 het steenkoolverbruik reeds ca. 50% bedragen hebben, en dit ten nadele van de houtskolen.

L.V.B.

Het Rotterdams gemeente-archief bezit de papieren van een assurantie-maatschappij, die het tijdvak 1720-1874 bestrijken. C.H. SLEGTE heeft met behulp daarvan een doorwrochte studie geschreven 'De Maatschappij van Assurantie, Discontering en Beleening der Stad Rotterdam van 1720, bekeken naar haar productiefactoren over de periode 1720-1874', *Rotterdams Jaarboekje*, 7e reeks, VIII (1970) 252-310. De maatschappij is opgericht in 1720, het jaar van de windhandel, en is van de tientallen toen opgerichte compagnieën de enige, die nog bestaat. Het grootste deel van het kapitaal werd gefourneerd door Rotterdamse kooplieden. In de achttiende eeuw legde zij zich voornamelijk toe op zeeverzekering, maar had ook andere vaak speculatieve plannen o.a. in Suriname. Na 1755 was de fut er wat uit; de directeuren gingen, in plaats van als ondernemers, optreden als beheerders en men durfde geen risico's meer te nemen. Dit is zo gebleven tot ver in de negentiende eeuw. Het is een zeer instructief, hoewel wat schematisch opgezet artikel, steunend op een respectabel aantal voetnoten.

H.P.H.J.

Nu F.E. BARON MULERT's uitgave voor de Linschoten-Vereniging van de *Reis van Mr. Jacob Roggeveen ter ontdekking van het Zuidland*, IV (1911) al tientallen jaren geleden uitverkocht raakte, is het ook voor de Nederlandse historicus van belang dat hij zich een goede Engelse vertaling van 's mans journaal kan aanschaffen van de bekwame hand van ANDREW SHARP, *The Journal of Jacob Roggeveen* (Oxford: Clarendon Press, 1970, 193 blz., 50 sh.). Men vindt hier niet de andere stukken, door Mulert gepubliceerd, maar toch wel een goede, modernere Introduction en een Epilogue over het verloop van de reis na 18 juli 1722, op welke datum het dagregister plotseling eindigt. De Bibliography geeft allerlei boeken op, die geïnteresseerden in de geschiedenis van de ontdekking van de Pacific zullen doen watertanden.

W.PH.C.

Naast de algemene ‘gazetten’ kwamen in de achttiende eeuw in verschillende Zuidnederlandse steden advertentiebladen op, waarvan meer dan één telkens weer de grenzen van zijn octrooi overschreed door algemeen nieuws te publiceren. T. LUYKX laat ons met ‘De aankondigingsbladen in de Oostenrijkse Nederlanden, 1713-1792/94’ kennismaken, *Bijdragen tot de Communicatiewetenschap. Liber Amicorum ter nagedachtenis van Prof. Dr. N. de Volder* (Leuven, 1970) 119-135.
J.A.V.H.

Over de economische geschiedenis van Ieper na zijn bloeitijd is bitter weinig bekend. Een bijdrage van J. PIETERS over ‘Nijverheid en handel in Ieper in de jaren 1750-1780’, *Album Viaene* (Brugge, 1970) 277-284, brengt een verrassende opleving (of voortleven?) van de textielnijverheid, m.n. nu ook van de vlas- en katoenindustrie, aan het licht.
J.A.V.H.

In *Contributions à l'histoire économique et sociale*, V (Centre d'histoire, économique et sociale. Université Libre de Bruxelles. Institut de Sociologie, 1968-1969 25-86, beschrijft MEVR. EVELYNE RAMLOT-STILMANT, ‘Une tentative de monopole d'état sous Marie Thérèse. La raffinerie de sel d'Ostende, 1756-1770’. In het kader van de vanaf 1749 in de Oostenrijkse Nederlanden krachtig hernomen en vanaf het gevolmachtigd - ministerschap van Cobenzl geactiveerde mercantilistische politiek en van de pogingen om te ontkomen aan de economische greep der Verenigde Provinciën, werden hier te lande zoutraffinaderijen opgericht: o.a. deze van Oostende. Product van het privé-initiatief van Charles Levasseur uit Doornik en later mede van J. en P. de Loose uit Gent, maar genietend van de protectie der centrale bestuurders, werd de onderneming een financieel slop en bleek zij productief onvoldoende en concurrentieel onmachtig tegenover de Hollandse invoer. De raffinaderij was echter in 1764-1765 gedurende tien maanden nuttig voor de centrale regering, toen deze de hausse van de zoutprijs diende te bestrijden, verwekt o.a. door de zoutinvoerbelemmerende ordonnantie van 6 oktober 1764. Een degelijke financiële studie van de onderneming staaft het betoog.
L.V.B.

CHR. VAN DEN BROEKE, ‘De opmars van de aardappel’, *Spiegel Historiael*, V (1970) 352-356, schetst ook voor de Nederlanden, waar de teelt ca. 1770-'80 over alle provincies was verspreid, de betekenis van de intrede van de aardappel in de dagelijkse voeding.
M.D.V.

C. BRUNEEL, ‘Le droit pénal et son application à Bruxelles dans la seconde moitié du XVIIIe siècle’, in *Cahiers bruxellois*, XIV (1969) 157-178, schetst een aantal wijzigingen in het strafrecht onder invloed van de Verlichting zoals de oprichting van tuchthuizen, de verzachting der straffen en vooral de afname van de bestraffing met schandvlekkend karakter. Dit laatste wordt met een statistiek aangetoond. De stad Brussel scheen op het gebied van de gevangenisstraf ruim twintig jaar de regering te zijn voorgegaan. De hechtenis was echter vooral een straf voor de gegoeden, die in staat waren hun eigen onderhoud te betalen, of voor arme jongeren, die tot dwangarbeid konden verplicht worden. Voor deze laatsten was dit slechts een gunst die zij bekwamen als zij verzachtende omstandigheden voor hun misdrijf konden inroepen.
R.V.U.

In *Cahiers Bruxellois*, XIV (1970) 57-84, verzorgde MEVR. C. LEMOINE-ISABEAU een rijk gedokumenteerde bijdrage over 'Lefebvre d'Archambault et la cartographie bruxelloise au XVIIIe siècle'. Inspecteur der *Ponts et Chaussées* in Lorreinen, was Pierre L. d' A. in 1765 naar de Oostenrijkse Nederlanden gekomen en was hij in 1767, wellicht als assistent en sedert 1769 als leraar, in de militaire academie te Brussel opgenomen. Sedert 1767 werkte hij aan een plan der stedelijke verdedigingswerken en der vorstelijke goederen aldaar, een opdracht die in 1768 tot het in kaart brengen van de hele stad uitgebreid en eerst in 1772 beëindigd werd. Het resultaat was: het eerste parcellaire plan van Brussel en in de Nederlanden. Het opzet wordt gesitueerd in het milieu der militaire cartografie, dat vanaf 1770-1771 de bekende Ferrariskaart zou gaan realiseren. De Brusselse kaart wordt vervolgens in detail besproken door MEJ. L. DANCKAERT: 'Plan détaillé de la ville de Bruxelles par Pierre Lefebvre d'Archambault', *Ibidem*, 85-90.

L.V.B.

In *It Beaken. Tydskrift útjown fan de Fryske Akademy*, XXXII (1970) tracht J. OSINGA in een opstel, getiteld 'Friesland in de Republiek: een Anti-Orangade', 24-38, de machteloosheid van stadhouder Willem V in de Friese landskwartieren aan te tonen teneinde de visie die H. ALGRA ontwikkelt in zijn bijdrage aan het recente handboek over *De geschiedenis van Friesland* (1968) te diskwalificeren. Op dit artikel is in hetzelfde tijdschrift gereageerd door J.J. WOLTJER, die in 'Friesland in de Republiek. Een antwoord', 196-198, Osinga een terugval in de visie van de patriotten verwijt.

O.V.

In de jaren tachtig van de achttiende eeuw werd in het Nieuwediep bij Den Helder een aanvang gemaakt met een reeks waterstaatkundige werken, die tot gevolg hadden dat voor de marine een uitstekende haven ontstond en die tevens de gevaarlijke afkalving van de kop van Noord-Holland tot stilstand brachten. Vooral de rol van de Amsterdamse koopvaardijschipper Laurens Brandligt bij het ontwerpen van de plannen hiervoor krijgt van F.J.A. BROEZE en W.M. JANSEN in 'Den Helder en het Nieuwediep (1770-1882)', *Mededelingen van de Ned. Ver. voor Zeegeschiedenis XXII (1971)* 5-19 sterk de nadruk. In latere jaren volgde de aanleg van het zogenoemde Nieuwe Werk en van Willemsoord.

J.R.B.

YVAN VANDEN BERGHE die in 1970 met de Pro Civitateprijs-Geschiedenis onderscheiden werd voor zijn doctoraal proefschrift *Een analytische studie van het ontstaan en de reacties van de eerste moderne politieke groepen te Brugge (1780-1794). Een proeve van microgeschiedenis in het kader van de studie van de Verlichting* (Gent, 1969) schreef twee korte bijdragen over de toenemende greep van de centraliserende laat - achttiende - eeuwse regeringspolitiek op de lokale toestanden te Brugge: 'De Raad van Besturen en Beden saneerde de Stadsfinanciën: Het voorbeeld Brugge (1766-1794)', *Handel. v.d. Soc. d'Emulation te Brugge*, CVII (1970) 88-95 en 'Het offensief van de steden tegen het corporatis me op het einde van de 18e eeuw. Een voorbeeld: de vruchteloze strijd van de Brugse vleeshouwers', *Driemaand. Tijdschr. v.h. Gemeentekrediet v. België*, nr. 92 (april 1970) 90-94; ook in Franse vertaling.

L.V.B.

H.F.J.M. VAN DEN EERENBEEMT, 'Jeugd en arbeid en de geest der Verlichting', *Spiegel Historiael*, V (1970) 202-209, belicht de sociaal-pedagogische denkbeelden die in Neder-

land, tegen het eind van de achttiende eeuw, o.m. tot het oprichten van werkscholen hebben geleid. Veranderde normatieve inzichten op het pedagogische vlak, samen met nieuwe maatschappelijke behoeften, deden meer aandacht uitgaan naar veralgemeend onderwijs voor de volksklasse.

M.D.V.

F. JACQUES' studie over 'La population de Charleroi en 1780. Composition nominative des ménages. Classement par état social et emplois', *Mémoires et publications de la Société des Sciences*, *des Arts et des Lettres du Hainaut*, LXXXII (1969) 89-143, is slechts een afdruk van een dossier met 'bevolkingsgegevens', gesteld in 1780 als een protest tegen een capitatiebelasting, gecreëerd bij octrooi van 28 april 1777 met het oog op de bekostiging van de restauratie van de kerk der Ville-Haute.

L.V.B.

De 'Schets van de ontwikkeling der katoendrukkerij te Antwerpen (1753-1813)', die A.K.L. THIJS in het licht geeft in de *Bijdragen tot de Geschiedenis*, LIII (1970) 157-190, is geen schets, maar een rijk gedocumenteerde en oorspronkelijke monografie over de textieldrukkerijen die zich te Antwerpen sinds het midden der achttiende eeuw volledig hebben vernieuwd naar buitenlands voorbeeld. Het waren vaak door regeringsoktrooi begunstigde grootbedrijven met talrijke werkkrachten, grote kapitalen door leningen bij de Antwerpse adel en hogere burgerij opgenomen en met indrukwekkende produktiecijfers. Vooral de Franse concurrentie sinds de laatste jaren der achttiende eeuw zou deze industrie hebben geknakt.

R.V.U.

P.J. VAN WINTER, *De Amerikaanse Zaken van C.M.J. De Wolf* (Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren XXXII, no. 2. Brussel, 1970, 39 blz.). Het financiewezen en het kapitalisme in het achttiende-eeuwse Antwerpen zijn ons vooral bekend door de publicaties van Dr. L. Michielsen. Hij schildert de Antwerpse financiewereld van het einde der eeuw af als een dynamische, ondernemende groep met internationale allure. Had men trouwens vroeger al niet beweerd op gezag van Genard en Beetemé dat te Antwerpen in samenwerking met Amsterdam de eerste buitenlandse lening der U.S.A. gelanceerd werd?

Op basis van archivalisch onderzoek en van vergelijkende studies kwam Prof. Jhr. P.J. van Winter tot andere conclusies. Hij brengt deze naar voren naar aanleiding van een interessante *case-study*, die de Amerikaanse ondernemingen van C.M.J. De Wolf tot voorwerp heeft. Deze 'kassier' was de belangrijkste Antwerpse deelnemer aan allerlei Amerikaanse projecten van de jaren 1790. De auteur ontleedt er zijn aandeel in de overname van de binnenlandse *liquidated debt*, zijn werk voor de uitgifte-in concurrentie met Amsterdam-van een Amerikaanse buitenlandse lening en zijn speculatie op onroerende goederen in de staat New York.

Sinds lang specialist in de geschiedenis van de Amsterdamse ondernemingen in het onafhankelijke Amerika brengt de auteur een helder overzicht van De Wolf's investeringen, ofschoon deze technisch-financieel gezien heel ingewikkeld waren. Hierbij stelt hij de mening voorop dat aan De Wolf de verdienste toekomt de aandacht van de Antwerpenaars op Amerika gevestigd te hebben, maar dat deze kassier steeds de methodes overnam, die te Amsterdam reeds beproefd waren. Hij kreeg slechts een grotere betekenis,

wanneer hij door de Amerikanen uitgespeeld werd tegen de overdreven eisen van de Hollandse financiers. Maar hij was verder niet de exponent van een dynamische groep van financiers, die in de geldwereld een grote macht zou gehad hebben.

Bij de bespreking van de grondspeculatie stipt hij ook nog aan dat deze niet op enige maatschappelijke behoefte berustte als emigratie, kolonisatie of veilig stellen van kapitalen tijdens de onzekere tijd van de Franse bezetting. Anderzijds lijkt het na zijn onderzoek wel een historische zekerheid te zijn dat op de vooravond van de Industriële Omwenteling het financiële centrum, dat Antwerpen was, over ruime kapitalen beschikte. Maar dat de verrichtingen van De Wolf, van andere Antwerpse kassiers en van kapitaalbezitters elders in het land, die terloops vermeld worden, niet met de echte belangen van België strookten op het cruciale ogenblik van de eerste ontwikkeling van de gemechaniseerde nijverheid is een conclusie, die ook uit zijn studie naar voor komt. Zelfs de Ververse familie Simonis interesseert zich aanvankelijk aan Amerikaanse ondernemingen en bewijst daarmee de ruime aanwezigheid van kapitalen.

Zo roept deze zeer suggestieve *case-study* een aantal belangwekkende uitzichten en problemen op, die voor de kennis van het verleden van het Zuiden zeker een ruimere uitdieping verdienen. De aantekeningen op het einde van de tekst geven bovendien een mooie *status quaestionis* van de besproken financiële activiteit.

P.L.

In *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, XLI (1970) 593-752, publiceren P.J. VAN KESSEL en D. BODART een catalogus van ‘La collection d'opuscules relatifs aux dernières années du Régime autrichien et à la Révolution brabançonne, rassemblé par le nonce Antonio Felicie Zondadari’, bewaard in de Vaticaanse Bibliotheek. Het gaat om 993 stukken (brochures, pamfletten, libellen, iconografisch materiaal), daterend uit de jaren 1784 - vooral vanaf 1787 - tot 1790, betreffende de revolutietijden in de Oostenrijkse Nederlanden en in het prinsbisdom Luik.

L.V.B.

Nieuwste geschiedenis

H. GAUS en J. DHONDT, ‘Opgave van dokumenten betreffende de nieuwste geschiedenis van België uitgegeven vanaf 1945’, *Archief en Bibliotheekwezen in België*, XLI (1970) 486-540, maakt geen aanspraak op volledigheid, maar wil alle belangrijke tekstuitgaven signaleren en een kijk geven op alle soorten van documenten die betreffende de tijd sedert 1789 werden gepubliceerd. De lijst, opgemaakt door H. Gaus, inspireerde J. Dhondt tot inleidende beschouwingen. Hij karakteriseert de genoemde soorten en stelt, met het oog op het bevorderen van de beoefening der nieuwste geschiedenis, de vraag naar de zin van verdere bronnenpublicaties: in een tijd van gemakkelijke reproduktiemogelijkheden blijven ze in diverse sectoren vereist om de inhoud van bepaalde reeksen handschriftelijke documenten aan de historici bekend te maken.

M.D.V.

Sedert 1968 beschikt men over een persrepertorium voor de stad Antwerpen, van de hand van H. de Borger. Dit heeft nu een aanvulling gekregen voor een groot gedeelte van de provincie: A. THIJS, met medewerking van G. BULTHÉ en A.M.

SIMON-VAN DER MEERSCH, *Repertorium van de pers in de provincie Antwerpen* (*behoudens de stad Antwerpen en de*

kantons Mechelen en Puurs) *1833-1914* (Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis, Bijdragen, LVIII; Leuven en Parijs: Nauwelaerts, 1970, 363 blz., 600 BF.). Het omvat drie in omvang ongelijke delen: een lijst van de 'kranten', uitgewerkt volgens het in de reeks gebruikelijk geworden schema, één van de kiesbladen en één van de 'tijdschriften'. Ik gebruik de aanhalingstekens omdat in de lijst van de zgn. kranten, naast talrijke halfmaandelijkse periodieken en publikaties met een onregelmatige periodiciteit, meer dan vijftig maandschriften voorkomen. Men ziet niet in waarom die niet bij de 'tijdschriften' werden ondergebracht. De auteur maakt het gebeurlijke verschil niet duidelijk en uit een vergelijking blijkt het in genen dele. Om slechts één frappant voorbeeld te geven: *Avicultura. Maandschrift tot bevordering van den hoenderkweek* staat bij de kranten (p. 211), *L'Aviculture pratique*, *revue bi-mensuelle des aviculteurs* bij de tijdschriften (p. 302).

De 'kranten' werden per gemeente gegroepeerd en telkens alfabetisch gerangschikt. Het gebeurt vaak dat een blad voor meer dan één gemeente is bestemd. Het werd dan, met verwijzing naar de overige, ondergebracht bij die lokaliteit waarmee het 'het meest rechtstreeks in verband kan worden gebracht'. Op grond waarvan? De auteur zegt dat niet. Bij het doorlopen van het repertorium beleeft men dan ook allerlei verrassingen. Waarom is *Het geluk des Huisgezins'* (p. 109-110), beheerd en geredigeerd te Brussel, een Brasschaatse 'krant'? Waarom *Le Bien Social* (p. 112-113), met de redactie en beheer eveneens te Brussel, één uit Brecht? Waarom *De Haechtenaer* (p. 148), te Haacht uitgegeven, beheerd en (tijdelijk) gedrukt, één uit Heist-op-den-Berg? Omdat die bladen respectievelijk in Brasschaat, Brecht en (tijdelijk) Heist-op-den-Berg werden gedrukt. Het lijkt een vrij vreemd criterium. Was er geen beter te vinden, dan zou men het nog accepteren, maar nu kan men niet eens van een vast systeem spreken. *De Demokraat*, geranschikt onder Boom (p. 57-58), werd te Aalst gedrukt; de *Revue hebdomadaire de l'Amérique latine* (p. 133) gedrukt te Antwerpen, staat onder Edegem; *De Poldernaar* (p. 139-140), uitgegeven te Lier en te Antwerpen en gedrukt te Berlaar, komt voor onder Ekeren. Men kan die voorbeelden met andere aanvullen, zodat betreffende de waarde van het voorliggende repertorium reserves moeten worden gemaakt.

M.D.V.

De Luxemburgse archieven uit de Franse tijd zijn verdeeld gebleven tussen het groothertogdom aan de ene kant en de Belgische provincie aan de andere. Wat deze laatste betreft beschikt men thans over een gedrukte inventaris: M. BOURGUIGNON, *Inventaire des archives de l'administration du département des forêts* (Brussel, Ministère de l'Education nationale, Archives générales du Royaume et Archives de l'Etat dans les provinces, Archives de l'Etat à Arlon, 1969, 419 blz.). In tegenstelling met wat voor de Franse tijd veelal gebruikelijk is, werden de bedoelde archieven geklasseerd per gemeente. De inleiding geeft daarvan de verklaring, maar bevat geen aanwijzingen betreffende het belang van het geheel, vergeleken met wat te Luxemburg is gebleven.

M.D.V.

Pas was het Franse bestuur in 1794 in België ingericht, of het kreeg de opdracht een economische telling te houden. Het resultaat daarvan in het 'arrondissement' Namen werd door HERVÉ HASQUIN ontleed, 'L'industrie de l'arrondissement de Namur lors de la crise de l'an III,' *Annales hist. de la Révol. franc.*, XLII (1970) 599-612. Hoe onvolledig zij ook bleef, zij weerspiegelt de ontreddering die de oorlog had teweeggebracht.

J.A.V.H.

De gerechtelijke dossiers van ‘Le premier tribunal criminel de Mons (14 messidor an 2-22 fructidor an 2; 2 juillet 1794-8 septembre 1794)’ zijn niet bewaard gebleven. MEVR. MARIE-ROSE (DESMED-) THIELEMANS, *Etudes régionales. Annales du cercle archéologique et folklorique de La Louvière et du Centre*, VII (1969)81-134, heeft aan de hand van verspreide gegevens in het Rijksarchief te Mons, in de Archives Nationales te Parijs en in het Algemeen Rijksarchief te Brussel en van plaatselijke kronieken, de lotgevallen van die departementale rechtbank geschetst in drie taferelen, drie politiek geladen criminele processen waarvan het verloop geïnspireerd was door de methoden van de Parijse Terreur: de zaak Delneufcour, een afrekening uit de periode der Brabantse Revolutie, de zaak Anderlues of de psychose der *francs-tireurs* en de zaak Richard of de beteugeling van de contrarevolutie. Het geheel wordt gesitueerd in het politieke tijdsgebeuren.

L.V.B.

S. SCHAMA, ‘Schools and Politics in the Netherlands, 1796-1814’, *The Historical Journal* (1970) iv, 589-610, licht toe wat men al wel wist, nl. dat de degelijke organisatie van het Nederlandse lager onderwijs, door G. Cuvier en F. Noël in 1811 geprezen, niet aan directe Franse invloed mag worden toegeschreven, maar als een autochtoon verschijnsel moet worden beschouwd, uiteraard in het raam van de Aufklärung. Het staatsingrijpen werd uitgelokt door de pedagogische beweging die tijdens het laatste kwart van de achttiende eeuw op gang was gekomen. Terecht beklemtoont schrijver dat het ijveren voor de grondvesting van een systeem van nationale opvoeding in verband moet worden gebracht met het meer algemene hervormingsstreven, zoals dat in de Patriottenbeweging en de Bataafse revolutie naar voren kwam.

M.D.V.

In *Textielhistorische Bijdragen*, nr. 11 (uitgegeven door de Stichting Textielgeschiedenis, Hengelo (O.) 1970) 17-28, schetst H. COPPEJANS DESMEDT ‘De betekenis van Gent voor de expansie van de katoennijverheid in de Nederlanden (1799-1834)’. Zij laat zien welke gevolgen het heeft gehad voor de Gentse textielnijverheid, dat deze binnen een tijdsbestek van twintig jaar tot twee maal toe door het ontstaan van nieuwe grenzen van haar afzetgebied werd afgesneden. Tijdens de periode van het Keizerrijk had de Gentse industrie zich geheel op de Franse markt ingesteld. De grenzen van het Europa der Restauratie deden die markt verloren gaan. De economische politiek van Willem I stimuleerde de modernisering van de produktiemethodes in de Gentse katoenindustrie, die in het nieuwe koninkrijk en in de Nederlandse kolonies in de Oost een nieuwe markt vond. De Belgische Omwenteling betekende opnieuw het verlies van het afzetgebied. De voortzetting van de economische politiek van de Nederlandse regering, nu ten bate van het verkleinde vaderland, betekende o.a. dat enkele Gentse katoenfabrikanten alle faciliteiten kregen om in Twente, waar de katoenweverij als huisnijverheid bestond, fabrieken van katoenen stoffen te vestigen.

E.R.

De rapporten van de Franse prefekten over de toestand van hun departement aan het begin van de negentiende eeuw vormen een bron waarvan de betekenis reeds lang bekend is. J. MERTENS en W. VANDERPIJPEN vonden de aantekeningen terug die B.J. Holvoet, de latere gouverneur van West-Vlaanderen onder Willem I, over de landbouw opstelde, en die een belangrijke grondslag vormden voor het opstellen

van Viry's *Mémoire statistique du département de la Lys*, en geven die ‘Schets van de Westvlaamse landbouw eind 18e -

begin 19e eeuw' met een degelijke inleiding uit, *Handel. Soc. d'Emulation te Brugge*, CVII (1970) 277-301.
J.A.V.H.

H.F.J.M. VAN DEN EERENBEEMT behandelt in *Varia historica Brabantica*, III (1969) 389-403, 'Ideeën tot reorganisatie der armenzorg te Tilburg rond 1800'. Ingrijpende wijzigingen werden echter niet aangebracht. Het probleem in Tilburg was o.a. de afhankelijkheid der textielindustrie van opdrachten voor het leger. Rond Tilburg werd de werkloosheid van de arbeiders die vooral uit de omliggende dorpen kwamen, opgevangen in de landbouw.
F.B.

Het *Maandblad Amstelodamum*, LVI (1969) bevat van de hand van H.A. DIEDERIKS een artikel over 'Hendrik de Heus, een Amsterdamse ondernemer in het begin van de negentiende eeuw'. De Heus is een voorbeeld van die ondernemers die rond 1800 dank zij militaire opdrachten hun bedrijf wisten op te bouwen. Hij installeerde als eerste in Amsterdam een stoommachine die hij uit Engeland had laten komen, en importeerde walsen uit Luik. Ook na de Franse tijd zette hij het bedrijf voort. Hij trad onder meer als tussenpersoon op voor het leveren van koperen munten aan de Aziatische Raad die het aan hem overliet voorschriften op te stellen omtrent de beeldenaar en het snijden van stempels. Dit muntbedrijf was tenslotte de reden van De Heus' besluit om zijn zaak naar Utrecht over te plaatsen.
F.B.

De reeks studies over de centrale scholen in de Belgische departementen wordt op gelukkige wijze aangevuld door H. FASSBENDER, 'L'enseignement à l'Ecole centrale du département de la Dyle', *Cahiers bruxellois*, XIV (1969) 179-272. Zoals de titel aanwijst, handelt de bijdrage niet over de organisatie van de instelling, maar wel over het aldaar gegeven onderwijs. Per leervak worden de leraren, de inhoud van de lessen en de leerlingen besproken. Het bekwaam personeel en het uitstekend onderwijsniveau ten spijt, kende de school slechts een matig succes.
M.D.V.

Bij de rapporten van de commissarissen van het Directoire Exécutif in het departement van de Nedermaas, waarover men sedert 1956 in druk beschikt, sluit aan: M. COLSON, *De rapporten van de kantonkommissarissen (1797-1800)*, I (Maaseik, Hasselt, 1969, vi-188 blz. Werken uitg. onder de auspiciën van de Bestendige Deputatie van de provincie Limburg). Aan de uitgave werd veel zorg besteed: uitvoerige inleiding en bibliografie, uitgebreid notenapparaat waarin het verband wordt gelegd met de plaatselijke en meer algemene geschiedenis.
M.D.V.

In welke tijd moet het begin van de industriële omwenteling in België worden gesitueerd? R. DEVLEESHOUWER, 'Le Consulat et l'Empire: période de "take-off" pour l'économie belge?', *Annales historiques de la révolution française*, XLII (1970) 437-449, schetst de stand van het probleem. Het komt ook ter sprake in het artikel van L. BERGERON, 'Problèmes économiques de la France napoléonienne', *Ibidem*, XLII (1970) 63-99.
M.D.V.

Aan de hand van medische en prefectorale rapporten uit de reeks F8 van de Archives nationales te Parijs, publiceert R. DARQUENNE, 'La "dysenterie" en Belgique à la fin de l'Empire', *Revue du Nord*, LII (1970) 367-373, een aantal gegevens betreffende de epidemie die zich ontwikkelde na de Engelse aanval op Zeeland in 1809.

M.D.V.

I. Kant geraakte in de Noordelijke Nederlanden vroeg bekend. Wat belangstelling wekte, was echter niet de vraag naar de filosofische waarde van zijn denkbeelden, maar wel of ze aan het christelijke geloof al dan niet steun konden geven. H.A.M. SNELDERS, 'De ontvangst van Kant bij enige Nederlandse natuurwetenschapsbeoefenaars omstreeks 1800', *Scientiarum Historia*, XII (1970) 23-38, toont aan dat hij ook weinig invloed had op de beoefening van de natuurwetenschappen. In globo hebben zijn aanhangers tot de vooruitgang daarvan weinig bijgedragen.

M.D.V.

Wie geïnteresseerd is in het welvaren van de Nederlandsche Bank en in de Nederlandse economische geschiedenis tussen 1814 en 1914 doch de tijd mist om het standaardwerk van A.M. de Jong te lezen (*Geschiedenis van de Nederlandsche Bank*, 1967), dat verschenen is in vijf dikke delen, moet niet verzuimen de zeer uitvoerige beschouwing op te slaan die JOH. DE VRIES aan dit werk wijdt in *Maandschrift Economie*, XXXIV (1970) 281-317. Daarin krijgt men in kort bestek een indruk van de voorgeschiedenis van de bank, van de oprichting en de functies en van het beleid ook met betrekking tot de verhouding met de andere banken in Nederland. Van veel waarde acht schr. ook de brede beschouwingen met betrekking tot de economische ontwikkeling tussen 1864 en 1914. Helaas ontbreken zulke beschouwingen voor de periode 1814-1864. Deze is behandeld in deel I, een herdruk van een desbetreffende publikatie van 1930 waarin de daarna verschenen studies niet zijn verwerkt.

J.A.DE J.

De vulgariserende publikatie van E. DE BOCK, *Ondergang en herstel of het begin van de 'Vlaamse Beweging'* (Antwerpen: De Sikkel, 1970, 292 blz., 360 BF), is een uitgebreide heruitgave van de cultuurhistorische *Verkenningen in de eerste helft van de negentiende eeuw* van dezelfde auteur. Hij geeft vooreerst een verhaal van gebeurtenissen en stromingen en behandelt vervolgens apart de tijdschriften en de schrijvers en dichters. Het geheel slaat terug op de tijd tussen 1815 en ca. 1850. Ik moge aanstippen dat de studie over J.F. Willems en de Vlaams-Duitse betrekkingen mij in de bibliografie ten onrechte wordt toegeschreven.

M.D.V.

De in een vorige kroniek aangekondigde bijdrage over Snellaerts jeugd- en studietijd is inmiddels verschenen: A. DEPREZ, 'De jonge Snellaert (1809-1838)', *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1970) 1-155. Het stuk bestaat hoofdzakelijk uit de publikatie van brieven, met een bindtekst. Uit bevolkingsregisters en militaire archieven kon het jeugdbeeld nader worden gepreciseerd.

De volwassen Snellaert werd tot heden vrijwel uitsluitend in zijn relatie tot de taalstrijd en de letterkunde bestudeerd. De bijdrage van L. ELAUT, 'F.A. Snellaert, de geneesheer', *Ibidem* (1969) 187-219, vult dan ook een leemte. Zij situeert

Snellaerts activiteit in het medische leven te Gent, meer bepaald in de Société de Médecine. Hij blijkt een uitstekend

clinicus te zijn geweest, die zich ook inliet met de invloed van de sociale omstandigheden op de ontwikkeling van de ziekten. Daarbij toonde hij belangstelling voor de geschiedenis van de geneeskunde in de Nederlanden.
M.D.V.

'La filature publique de Liège (1800-1819)', die JULIEN-MAURICE LAMBERT behandelt, *Rev. d'Hist. Econ. et Soc.*, XLVIII (1970), 525-555, was een werkplaats, op initiatief van de Franse prefekt geopend om de bedelarij te bestrijden. Zij werd geen succes, en vanaf 1810 werd de onderneming verhuurd aan particuliere fabrikanten, maar ook dezen konden het werk van de paupers niet behoorlijk laten renderen.
J.A.V.H.

MEJ. PATRIZIA UGOLINI wijdt enkele bladzijden van haar artikel over 'La politica estera del Card. Tommaso Bernetti, segretario di stato di Leone XII, 1828-1829', *Archivio della Soc. Romana di Storia Patria*, XCII (1969) 213-320, aan het koninkrijk der Nederlanden, waarbij zij vnl. steunt op Vaticaanse archiefbronnen m.b.t. de onderhandelingen van De Celles met Capaccini e.a. betreffende de uitvoering van het concordaat en speciaal de bezetting van de bisschoppelijke zetels.
J.A.V.H.

A. FILIMON, 'Quelques données concernant les relations entre la Roumanie et la Belgique au 19e siècle', *Revue belge d'histoire contemporaine*, II (1970) 21-26, vermeldt de belangrijkste verschijnselen uit de diplomatieke en commerciële betrekkingen tussen beide landen.
M.D.V.

De stoomtechniek is bij de Nederlandse scheepvaart slechts aarzelend toegepast. De vreemde moeilijkheden bij de bouw van een stoomschip voor het departement van koloniën ondervonden, schetst D. VAN DER VLIS in 'Het stoomschip "Pylades", 1826-1835', *Mededelingen van de Ned. Ver. voor Zeegeschiedenis*, XXI (1970) 17-22. Nauwelijks buitengaats zonk het schip op zijn eerste reis. De auteur suggereert dat kwade opzet hierbij niet uitgesloten geacht moet worden.
J.R.B.

A. BRAEKMAN-DEVOLDER, 'De oprichting van het koninkrijk België weerspiegeld in "Den Vaderlander",' *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XXIV (1970) 129-152, geeft, aan de hand van talrijke citaten, een overzicht van de posities van het Gentse blad tussen juli 1830 en einde 1831.
M.D.V.

Naar aanleiding van de grondwetsherziening wijdt *Spiegel Historiael*, V (1970) een speciaal nummer aan België sedert 1830. Het wordt ingeleid door R.C. van Caenegem. H. van der Wee en M. de Vroede schetsen respectievelijk de economische groei en de evolutie van de sociale kwestie. R. Senelle maakt de constitutionele balans op. R. Aubert belicht de geschiedenis van de R.-K. Kerk, J.A. van Houtte die van de wetenschap. De taalproblemen, meer bepaald de ontwikkeling van Vlaanderen, Wallonië en Brussel, worden respectievelijk door H. van Werveke, L. Génicot en Th. Luykx behandeld. Tenslotte situeert E.H. Kossmann de plaats van België in Europa.
M.D.V.

H.-J. COUVREUR's lijst van de 'Premiers chefs de l'armée belge, titulaires de la Légion d'Honneur', *Revue belge d'histoire militaire. Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XVIII (1970) 496-508, biedt enige nuttige biografische gegevens betreffende de luitenant-generaals, de generaal-majoors en de kolonels van het Belgisch leger in 1830-1831, ridders in het Franse Erelegioen.

L.V.B.

G. BRAIVE en I. MONDOVITS, 'Le corps diplomatique et consulaire belge en Italie (1830-1914). Répertoire bio-bibliographique', *Risorgimento*, XII (1969) 25-50 en 101-171, XIII (1970) 37-104 en 129-186, is een uitvoerige bijdrage, niet tot de diplomatieke geschiedenis, maar tot de kennis van de structuur van het Belgische diplomatieke en consulaire personeel, die in de inleiding wordt toegelicht. Het werkinstrument bevat twee delen: het eerste betreft de in Italië geaccrediteerde Belgische diplomaten, het tweede de meestal Italiaanse leden van de consulaire diensten. Ieder deel geeft vooreerst een naamlijst per post - voor dl. 1 in de vorm van synoptische tabellen - en vervolgens een biobibliografisch repertorium. Het zij opgemerkt dat de volledige carrière wordt geschetst van de diplomaten die (ook) in Italië werkzaam zijn geweest. De gegevens werden vooral geput uit de archieven van Buitenlandse Zaken.

M.D.V.

De derde aflevering van *Res Publica*, XII (1970) is geheel gewijd aan de gemeenteraads-verkiezingen in België. Een historische terugblik treft men aan in het artikel van B.DE BAKKER en M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, 'De invloed van de gemeenteraadsverkiezingen op de nationale politieke machtskonstellatie', 457-475.

M.D.V.

Tijdens het eerste decennium van de Belgische onafhankelijkheid bleef de katholieke pers kwantitatief op de liberale ten achter. Een verklaring van dat verschijnsel zoekt A. CORDEWIENER, 'Attitudes des catholiques et de l'épiscopat devant les problèmes posés par l'organisation de leur presse à Bruxelles (1831-1843)', *Revue belge d'histoire contemporaine*, II (1970) 27-43. Hij gaat uit van een concreet voorbeeld: de moeizame stichting van een leidinggevend katholiek orgaan te Brussel, het *Journal de Bruxelles* (verschenen op 1 januari 1841), en besluit dat de houding van aartsbisschop (kardinaal) Sterckx van het grootste gewicht is geweest. De katholieke opinie verwachtte leiding vanwege het episcopaat, maar in perszaken was Sterckx daartoe niet bereid. Sommige bisschoppen waren dat wel, maar hebben zich tot financiële steun aan kranten beperkt.

Aansluitend bij het boven vermelde artikel en uitgaande van dezelfde problematiek, behandelt E. WITTE, 'Het project tot omkoping van de Brusselse krant, "L'Emancipation", door het Belgische episcopaat in 1838', *Belgisch Tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, II (1970) 45-54. Hieruit blijkt dat ook Sterckx akkoord ging met het plan om, door middel van steekpenningen aan drie redacteurs, de *Emancipation* in een katholiek-unionistische koers te brengen. De poging, die moet worden gezien tegen de achtergrond van de liberale campagne n.a.v. de veroordeling van de vrijmetselarij, heeft vermoedelijk wel succes gehad. Schrijfster vindt er een argument in om de opvatting van H. Haag, dat het unionisme niet meer dan een taktiek is geweest, bij te treden.

Een zelfde problematiek als in de twee bovenvermelde artikelen vindt men terug bij R. VAN EENOO, 'De initiatieven op persgebied van de Westvlaamse bisschoppen

(1834-1852)', *Belgisch Tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, II (1970) 55-99. De bisschoppen van

Brugge, Mgr. Boussen en Mgr. Malou, hebben zich voor de katholieke pers, ook buiten hun bisdom, sterk geïnteresseerd. Te Brugge zelf ging die belangstelling verder dan alleen maar het verlenen van financiële steun. Sedert eind 1840 konden de twee Brugse katholieke bladen, *Le Nouvelliste des Flandres* en de *Standaerd van Vlaenderen*, officieel als de organen van het bisdom gelden. Tijdens het daarop volgende decennium werden allerlei middelen in het werk gesteld om beide bladen te verbeteren en onder vaste controle te brengen. In dat verband viel, in 1848, de vervanging van de *Nouvelliste* door *La Patrie* te situeren. Uiteindelijk, in december 1851, liep de ontwikkeling uit op de aankoop van *La Patrie* en *Standaerd* door het bisdom. De transacties die tijdens die evolutie plaats hadden, kan men volgen in de stukken die in bijlage worden gepubliceerd. Een ander aspect van het bisschoppelijke optreden lag in het verbod, aan de gelovigen gegeven, tot lectuur van niet-klerikale politieke kranten. Ter verklaring wordt gewezen op het streven tot handhaving van de traditionele maatschappij, waarin godsdienstige en agrarische belangen primeerden.

M.D.V.

B. LAUWERS behandelt in *Revue belge d'histoire militaire. Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XVIII (1970) 535-560, ‘De Zaak Skrzynecki. Een Episode der diplomatieke betrekkingen tussen Oostenrijk en België (1839)’. De Belgische houding op de Londense Conferentie had in 1838 een troepenconcentratie van Nederlanders en Pruisen aan onze grenzen voor gevolg. België had een divisiegeneraal nodig om aan een eventuele aanval het hoofd te bieden. De onder de invloed van Leopold I door de Belgische minister van oorlog, zonder het medeweten van de andere leden der regering, in januari 1839 naar ons land geroepen Poolse vrijheidsheld, generaal Skrzynecki, die te Praag onder politietoezicht verbleef, zou er de oorzaak van worden dat kanselier Metternich de diplomatieke betrekkingen Oostenrijk-België verbrak. Ofschoon de generaal reeds daags na zijn benoeming door Leopold op non-activiteit werd gesteld, bleef Metternich het incident als een persoonlijke grief beschouwen. Terwijl De Theux, de Belgische minister van buitenlandse zaken, met koppigheid de Belgische waardigheid verdedigde, stelde zich het probleem van de ratificatie van het op 19 april 1839 ondertekende Verdrag der XXIV Artikelen. Het ontslag van de Poolse generaal werd de voorwaarde voor de ratificatie door Oostenrijk. De bemoeiingen van de Belgische gezant te Wenen, O'Sullivan de Grass, brachten alles in orde. In de Oostenrijkse pers werd Skrzynecki's eliminatie bekend gemaakt. Op 8 juni volgde de bekrachtiging van het verdrag.

L.V.B.

J.C. VLEGGEERT schrijft in het *Maandblad Amstelodamum*, XLVII (1970) 106-109, over ‘Filantropie en kinderarbeid. Tulefabrikant W.H. Warnsinck Bzn.’ Deze ondernemer was een van de oprichters van het Genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen. Hij vatte het plan op om in zijn in 1835 gestichte fabriek kinderen te laten werken, niet alleen om daardoor goedkoper te kunnen produceren maar ook om de heersende armoede te bestrijden. Verzoeken aan armbesturen en een verzoek aan de koning (1838) die hem naar de gemeente verwees, haalden weinig uit. Vleggeert wijst erop dat hier een wijziging van de opvattingen over kinderarbeid doorbrak.

F.B.

J. HANNES, ‘De Limburgse steden Hasselt, Maaseik, St. Truiden en Tongeren (1842-1844). Uitgave van kadastrale statistieken’, *Belgisch Tijdschrift voor nieuwste*

geschiedenis, I (1969) 185-206, publiceert stukken uit het archief van de Provinciale Bewaring van het Kadaster, te Hasselt. Analoge documenten werden tot heden in andere fondsen van het

Vlaamse land niet teruggevonden. Het gaat om een inventaris van de, al of niet belastbare, bebouwde en onbebouwde eigendommen in de vier genoemde steden. Dergelijke samenvattingen werden later door het kadaster niet meer gemaakt. De uitgever toont, in de inleiding, de bruikbaarheid aan van de bron.

M.D.V.

MEVR. F. WINDELS-ROSART zet in *Revue belge d'histoire militaire. Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XVIII (1970) 509-534 haar studie over de beginperiode van het Belgische Ministerie van Oorlog verder (cf. *BMGN*, LXXXV (1970) 387). Een tweede aflevering handelt over 'Le personnel civil et militaire du Ministère de la Guerre (1830-1850). Enquête sociologique'. Het burgerlijk element, vrij sterk aanwezig vóór 1843, begon vanaf dat jaar sterk beperkt te worden, ondanks het feit dat het afvaardigen van militairen in het Parlement een hevige kritiek ondervond. Een officier die een bevordering beoogde, diende zich opnieuw bij een actieve eenheid te voegen; niettemin verkozen velen hun loopbaan op het Ministerie te volbrengen. De invloed van de Vrijmetselarij schijnt er niet onbelangrijk geweest.

L.V.B.

E. WITTE, 'Electorale agenten aan de vooravond van de partijformaties. Aantekeningen bij brieven en nota's van senator F. Béthune', *Belgisch Tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, I (1969) 216-253, publiceert twintig stukken uit de jaren 1845 en 1847, bewaard in het fonds van Felix Béthune (senator voor Kortrijk van 1845 tot 1871), plus één document betreffende de politieke activiteit van de loges (1836). Ze werpen een aardig licht op de electorale geplogenheden in België, in de tijd dat politieke partijen nog niet waren georganiseerd. Een kandidaat die tot de klerikale opinie behoorde, kon rekenen op de steun van de kerkelijke hiërarchie - van bisschop over deken en pastoor tot onderpastoor - en, onder een katholieke regering, ook op die van de burgelijke overheden: van het kabinet via de provinciegouverneurs en de arrondissementscommissarissen tot de burgemeesters en lagere ambtenaren. Ook de administratie van de belastingen, de rechterlijke macht en andere instanties werden ingeschakeld om de kiezers te beïnvloeden. Liberale kandidaten misten een dergelijk apparaat. De leden van de vrijmetselaarsloges traden voor hen op. Verder spreekt het vanzelf dat de kandidaten ook persoonlijk de propaganda organiseerden, waarbij ze het de kiezers materieel naar de zin trachtten te maken, wat uit de gepubliceerde stukkken in detail naar voren komt. Deze benadering van het verschijnsel der electorale agenten spoort aan tot verder onderzoek, waarbij o.m. de vraag rijst in hoever 'het systeem' in de steden op een andere manier werkte dan op het platteland.

M.D.V.

De zending waarmee Henri de Brouckère tegen het eind van 1849 te Rome werd belast hield in de eerste plaats verband met de nakende wet op het middelbaar onderwijs: de liberale regering streefde de onafhankelijkheid na van de burgerlijke macht. Verder moest de buitengewone gezant en gevolmachtigd minister bij de Pauselijke Stoel optreden i.v.m. de inmenging van de clerus in politieke aangelegenheden en met de relaties tussen het episcopaat en de lagere geestelijkheid. Zijn zending is in alle opzichten mislukt. A. PINITRONATI, 'Lettere di H. de Brouckère da Roma', *Risorgimento*, XII (1969) 59-100 en XIII (1970) 3-35, publiceert in dat verband 59 missives aan de Belgische minister van Buitenlandse Zaken, uit 1849-'50. De stukken worden ofwel textueel weergegeven, wat meestal het geval is, ofwel samengevat.

M.V.D.

L. ROOSENS, 'Bijdrage tot het invoeren van de kalotypie in België,' *Scientiarum Historia*, XII (1970) 73-78, trekt de aandacht op drie Belgische pioniers van de fotografie omstreeks het midden van de negentiende eeuw.
M.D.V.

In *De Economist* nr. 117 (1969) 71-85, vergelijkt I.J. BRUGMANS, in zijn artikel 'Nederlands overgang van onderontwikkeld gebied tot industrieland', de toestand in Nederland kort na 1850 met de economie van het hedendaagse type ontwikkelingsland. Hij somt een hele reeks kenmerken op waarvan ik enkele noem: Nederland was een agrarisch-commerciële natie, geen zuivere landbouwstaat - alhoewel de landbouw een belangrijke export-sector was. Ook bestond er, ondanks de grote belangstelling van de kapitalisten voor buitenlandse beleggingen, geen tekort aan kapitaal. Van overbevolking was volgens schr. (met wie ik in dit opzicht van mening verschil) geen sprake. Daarmee vergeleken is het met de huidige ontwikkelingseconomieën veel ongunstiger gesteld. Schr. besluit zijn artikel, dat meer bedoelt lering te trekken uit het verleden dan nieuwe historische inzichten te bieden, toch niet in mineur. Kapitaalimport en overheidsmaatregelen tot beteugeling van de bevolkingsgroei kunnen immers soelaas bieden voor kapitaalgebrek en overbevolking. Toch voorziet schr. geen snelle verandering, want er is ook een wezenlijke mentaliteitsverandering nodig. En zo'n geestelijke aanpassing kost tijd.
J.A. DE J.

De vraag wanneer en hoe Nederland is opgenomen in het proces van de economische groei, is reeds geruime tijd in discussie onder de beoefenaren van de economische geschiedenis. Pen en Bouman, Brugmans, Wieringa, Van Tijn hebben zich reeds omstreeks 1960 op dit punt laten horen, terwijl recentelijk Baudet, De Jonge en Van Stuijvenberg bijdragen aan de gedachtenwisseling hebben geleverd. In *Maandschrift Economie* XXXIII (1969) 118-128, is onder de titel 'Economische groei en industrialisatie in Nederland 1850-1914' een korte studie verschenen van de hand van JOH. DE VRIES, waarin een overzicht van de discussie wordt gegeven en voorts enkele conclusies met betrekking tot 'economic growth' in de negentiende eeuw worden getrokken. Het is een nuttig artikel, want de verschillende opvattingen waren tot dusver nog niet met elkaar vergeleken. Vermeldenswaard is voorts dat met betrekking tot het complex van oorzaken van het economische groeiproces in Nederland, volgens De Vr., de economische omstandigheden lijken te prevaleren boven de psychische factoren; naarmate de omstandigheden, aldus schr., werd de energie der Nederlandse ondernemers gewekt of verder gestimuleerd.
J.A. DE J.

In de *Annales de la Société Belge d'Histoire des Hôpitaux. Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, VII (1969) 113-127, geeft K. VERAGHTERT een vlugge schets van 'De Overheid en de Geelse Gezinsverpleging, 1660-1860'. In hoofdzaak gaat het om de 'voorgeschiedenis' en de inhoud van het Bijzonder Reglement voor Geel (1851), dat een uitzondering vormde op de Belgische nationale krankzinnigenwet van 1850.
L.V.B.

J. BARTIER, 'Léon Fontaine, Joseph Paz et l'Association fédérale universelle de la démocratie', *Risorgimento*, XII (1969) 3-23, bespreekt diverse democratische activiteiten uit de jaren 1860 waarbij Belgisch-Italiaanse relaties zich lieten gelden en belicht de figuur van de socialistische voorloper L. Fontaine.

M.D.V.

S. MARKS, ‘The Luxemburg Question at the Paris Peace Conference and after’, *Belgisch Tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, II (1970) 1-20, onderzoekt de redenen waarom de Luxemburgse kwestie in 1919 niet samen met die van de Belgisch-Duitse grenscorrecties, het Saargebied en het Rijnland werd opgelost. Het blijkt dat de Britse politiek, die onder gebrek aan coördinatie leed, Frankrijk de kans heeft gegeven uit de aangelegenheid munt te slaan. Bij gebrek aan Britse steun heeft België de economische unie met Luxemburg pas kunnen realiseren nadat het in 1920 het bekende militaire akkoord met Frankrijk had afgesloten.
M.D.V.

De hevige partijenstrijd in het negentiende-eeuwse België uitte zich o.m. ook op het gebied van de openbare leeszalen. Daar sedert 1833 een katholieke bibliotheek in bedrijf was, ontstond ‘De bibliotheek van de “Amis du Progrès” in Brugge, 1866-1888’ als liberaal tegenwicht. Haar lotgevallen werden beschreven, en haar reglement overgedrukt door J. VAN DAMME, *Album Viaene* (Brugge, 1970) 321-329. Sedert in 1875 de gemeenteraad een katholieke meerderheid vertoonde, viel de onmisbare steun van de stadsoverheid weg, en anderzijds was het heilig vuur van de beginjaren bij de radicale initiatiefnemers intussen gedoofd.
J.A.V.H.

J. FRIESWIJK beschrijft de wederwaardigheden van ‘De Fryske seksjes fan de “Internationale”’ (De Friese sekties van de - Eerste - ‘Internationale’) in *It Beaken. Tydskrift útjown fan de Fryske Akademy*, XXXII (1970) 169-195.
O.V.

H. WOUTERS, *Documenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging ten tijde van de 1e Internationale (1866-1880)* I (Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis, Bijdragen, LX; Leuven en Parijs: Nauwelaerts, 1970, VIII-650 blz., 1220 BF.) is de voortzetting van de reeks die reeds voorligt in de Bijdragen XXVII en XL. Het onderhavige deel bevat 807 stukken, lopend van 10 januari 1866 tot 29 december 1873. Ze werden geput uit diverse fondsen van het Algemeen Rijksarchief, het Stadsarchief en het Archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken, te Brussel. Ze worden overgedrukt in chronologische volgorde.
M.D.V.

Al de brieven en kaartjes van Guido Gezelle die berusten in het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven, te Antwerpen, werden voortreffelijk uitgegeven door R.F. LISSENS, *Gezelle-Briefwisseling*, I (Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1970, 116 blz.). De editie is het gezamenlijk nummer één van twee reeksen: Teksten en Studiën uitgegeven door het Centrum voor Gezellestudie bij de Universitaire Faculteiten St.-Ignatius te Antwerpen, en Studia Flandrica, Uitgaven van het Centrum voor de studie van het Vlaamse cultuurleven vanaf het begin van de achttiende eeuw. De gehele collectie, 49 stukken, behoort tot Gezelle's Kortrijkse jaren. Ze bevat o.m. een vrij groot aantal gegevens die van nut zullen zijn voor een nog te schrijven Gezellebiografie.
M.D.V.

Een weinig bekend aspect van de Vlaamse emigratie wordt aan de hand van adresboeken e.d. belicht in het opstel van L. VAN ACKER, ‘Westvlamingen op kunstambacht in Parijs in

de vorige eeuw', *Album Viaene* (Brugge, 1970) 311-319: zij blijken een vrij talrijke groep werkkrachten voor de meubelmakerij te hebben geleverd.
J.A.V.H.

Na het verschijnen van zijn *The Contest for North Sumatra* (Kuala Lumpur, 1969) publiceerde ANTHONY REID in *Journal of the Malaysian Branch. Royal Asiatic Society*, XLII, ii (dec. 1969, tenrechte dec. 1970) 74-114 een zeer interessant artikel 'Indonesian Diplomacy. A documentary Study of Atjehnese Foreign Policy in the Reign of Sultan Mahmud, 1870-1874'. Hij geeft met voldoende commentaar een vierentwintig brieven, deels in vrij stuntelig Engels, deels in Maleis (en dan met Engelse vertaling) en een ontwerp contract, uitgaande van de Atjehse vorst of van zijn groten en gericht aan hoge autoriteiten in Turkije (waarvan met het liefst hulp zou hebben en waaraan men zich ondergeschikt noemde), de Verenigde Staten (de meeste) en de Straits Settlements. Men krijgt een roerend (zij het uiteraard eenzijdig) beeld van de hulpeloosheid van de Atjehers in dit opzicht, als ze met Nederland in conflict komen. De stukken strekken zich uit van (wellicht) medio 1868 tot april 1874.
W.PH.C.

J.C. VLEGGEERT behandelt in het *Maandblad Amstelodamum*, XLVII (1970) 15-20, de schuitenvoerdersknechtenvereniging 'Eendracht maakt macht', opgericht in 1869, als een van de eerste Amsterdamse havenarbeidersverenigingen. Zij sloot zich niet bij de Eerste Internationale aan, maar trad wel tot het ANWV toe. De schrijver gaat na wat er in de literatuur over deze vereniging te vinden is. Zij blijkt oorspronkelijk vooral een fonds te zijn dat aan zijn leden uitkeringen deed; als doelstelling in de sociale strijd wordt de afschaffing van de zondagsarbeid genoemd. Succes bleef uit, het aantal leden daalde. Rond 1900 nam de overtuiging onder de arbeiders toe dat men alleen door organisatie kan slagen. Het fonds werd een vakvereniging, die ook in 1903 actief was maar na de verloren spoorwegstaking verzwakte.
F.B.

In 'Omzien als métier. Enige aspecten van de geschiedenis van de Nederlandse zeesleepvaart', *Mededelingen van de Ned. Ver. voor Zeegeschiedenis*, XXI (1970) 23-27) geeft J.H. BOLLAND als het ware een kort overzicht van belangrijke onderdelen uit zijn proefschrift *Slepende Rijk* (Leiden, 1968). De Nederlandse zeesleepvaart begon in het laatste kwart van de negentiende eeuw aan haar hoge vlucht, die zij met name dankte aan de groeiende aantallen buitenlandse opdrachten aan Nederlandse aannemers van bagger- en havenwerken. Over vaak grote trajecten moest hiervoor het materieel vervoerd worden. Bolland stipt in dit artikel voornamelijk de ontwikkeling bij de drie grote zeesleepvaartrederijen aan: L. Smit en Co.'s Internationale Sleepdienst, Bureau Wijsmuller en Doeksen.
J.R.B.

De vrouwenemancipatie in België werd tot heden nog weinig bestudeerd. Aandacht voor de vroege geschiedenis daarvan, meer bepaald met betrekking tot het feminisme aan katholieke zijde, vraagt P. GERIN, 'Louise van den Plas et les débuts du 'Féminisme chrétien de Belgique', *Revue belge d'histoire contemporaine*, I (1969) 254-275. Louise van den Plas (1877-1968) stichtte te Brussel in 1902 de vereniging 'Féminisme chrétien de Belgique', die haar orgaan vond in een maandschrift dat dezelfde naam droeg (1905-1940). Die drukkingsgroep avant la lettre wilde de katholieke milieu's voor de feministische desidera-

ta sensibiliseren en tot verandering van de wetgeving bijdragen. Aanvankelijk werden vooral juridische hervormingen nagestreefd, maar vrij spoedig kreeg ook het vrouwenkiesrecht aandacht toebedeeld. Schrijver situeert en analyseert de actie uit de periode vóór de Eerste Wereldoorlog.

M.D.V.

De hedendaagse politieke geschiedenis van het stadje Lier is de hoofdvedette van *'t Land van Ryen*, XIX (1969). J. VAN ORSHAEGEN, 'Bijdrage tot de politieke geschiedenis van de stad Lier (1894-1921)' schetst de struktuur en de lotgevallen van de lokale groeperingen van de drie grote nationale partijen. Het is tekenend voor het stadje dat een der drijvende groepen bij de liberalen de oudleerlingenbond der rijksnormaalschool was en dat de eerste kiem van de Belgische Werkliedenpartij aldaar in feite ontstond als een syndicaat voor instrumentenmakers. Met 'Het korstondig leven van "Het Liersche Volk"' heeft M. CORDEMANS het weekblad van de democratisch voelende Katholieke Associatie, dat in 1913-1914 verscheen, nader onder de loupe genomen.

R.V.U.

L.H.A. DRABBE is een terecht vergeten romanschrijver uit het begin van deze eeuw. Hij heeft een aantal pessimistische boeken geschreven, die ook toen al weinig belangstelling trokken en één bestseller *Het dappere Hollandse leger* (1e druk 1900). Het bevatte een achttal schetsen over het militaire kazerneleven van die dagen. Het succes lijkt me te danken aan de vele vloeken en vieze woorden, die zonder schroom daar in staan afgedrukt. Wim Zaal heeft gemeend er een herdruk van te moeten bezorgen (Amsterdam, 1970, 87 blz.). Voor historici heeft het boekje echter geringe waarde. Dat er in ieder leger gevloekt en gevuilbekt wordt, mag bekend verondersteld worden, ook zonder dat men de moeite neemt deze schetsen te lezen in hun vermoeiende stijl à la Ary Prins of Herman Robbers.

H.P.H.J.

Ten vervolge op het hier LXXXV, 242 aangekondigde prentenboekje *Nederlands-Indië in oude ansichten* liet DR.H.J. DE GRAAF nog een tweede boekje van dezelfde aard verschijnen, dat ondanks de titel *Batavia in oude ansichten* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1970, 160 blz.) ook enige plaatjes van andere delen van de archipel geeft. Meestal zijn het voorstellingen uit de twintiger jaren, maar dan toch vaak van veel oudere gebouwen. Uit de aard van de zaak krijgt men er geen indruk van hoe lelijk en sfeerloos vele delen van de stad Batavia wel waren; het is het beste wat men hier te zien krijgt, zowel uit de Europese als uit de Aziatische wereld.

W.PH.C.

In *Zo was Zwolle rond 1900* deelt de gemeente-archivaris F.C. BERKENVELDER (Zwolle: Waanders, 1970) aan de hand van foto's en prentbriefkaarten uit de periode 1865-1940 een groot aantal bijzonderheden mee over de afgebeelde objecten.

F.B.

M.A. WALCKIERS, *Sources inédites relatives aux débuts de la J.O.C. 1919-1925* (Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis, Bijdragen, LXI; Leuven en Parijs: Nauwelaerts, 1970 XXXIX-213 blz., 460 BF) is een belangrijke bijdrage tot de wetenschappelijke studie van de Jeunesse Ouvrière Chrétienne, internationale

organisatie van Belgische origine. Betreffende de periode van de prille start tot de erkenning door de bisschop-

pen in 1925, werden alle beschikbare bronnen opgespoord, waarbij de uitgever inzage kreeg van de persoonlijke papieren van diverse leidende figuren en zelfs toegang tot het nog steeds gesloten fonds-Mercier. De inleiding geeft een goed overzicht van de geschiedenis van de beweging in haar aanvangsfase. Daarop worden 58 stukken gepubliceerd: 31 brieven, in chronologische volgorde; 27 nota's en rapporten, logisch gegroepeerd. In de bijlagen vindt men o.m. een lijst van de plaatselijke groeperingen in april 1925, een overzicht van de archief- en de gedrukte bronnen en een inventaris van het fonds-Tonnet.

M.D.V.

Van ego-documenten gesproken! Wat is het toch prettig, dat er mensen zijn, die er toe komen hun herinneringen op schrift te stellen, goed uitgewerkt, over gebeurtenissen, die anders totaal vergeten zouden raken. Wie behalve A.G. VROMANS weet nog iets van 'De Scheepsmacht in de wateren van Bengkalis in het jaar 1924', waar opgetreden moest worden tegen smokkelarij van allerlei aard, zelfs van bijna-slaven, die de Chinezen trachtten te importeren, clandestien uiteraard? Uit de archieven valt hierover wellicht niets meer te reconstrueren, maar een enkele medewerker bij de strijd tegen deze vorm van misdaad in Ned. Indië kon hierover door eigen kennis, aangevuld door wat er nog op schrift staat, schrijven in *Bijdr. tot de Gesch. van het Zeewezen*, V (nov. 1969) 54-98.

W.PH.C.

Aflevering drie van *Delta. Review of Arts, Life and Thought in the Netherlands*, XIII (1970) is geheel gewijd aan de Nederlandse geschiedenis van 1920-1970. In deze aflevering zijn bijdragen opgenomen van: DANIËL DE LANGE, 'History as Autobiography: 1920-1970'; JOHAN DE VRIES: 'Spiral and Miracle: the Dutch Economy since 1920'; J.J. BUSKES: 'From Isolation to Participation: the Dutch Protestant Churches'; DANIËL DE LANGE, 'The Road to the Promised Land: the Catholics in the Netherlands, 1920-1970'; FRITS DE JONG: 'The Dutch Left, 1920-1970: Renewal Frustrated and Retarded'.

C.B.W.

Op 17 november 1970 promoveerde JAN SCHIPPER te Leiden op een proefschrift *Koloniale opinies over Kongo. Een onderzoek naar enkele opvattingen van de koloniale samenleving in Belgisch Kongo over Kongo, zijn ontwikkeling en inwoners (1940-1960)*. Steunend op dagbladen en tijdschriften, aangevuld met interviews, heeft hij de opinie van de Belgen in Afrika nagegaan over vijf belangstellingspunten. Over de Force Publique, waarin men tot 5 juli 1960 een groot vertrouwen had; over de dekolonisatie buiten de grenzen, waarvan men niet besefte dat ze naar Kongo zou overslaan; over de politieke en de sociale ontwikkeling in Kongo zelf, waarbij die pers een enigszins remmende invloed uitoefende op de politiek van Brussel en Leopoldstad; en over het verleden van Kongo (zie hiervoor zijn artikel in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXIII 1970, 378-392). De auteur oppert de veronderstelling dat de gebeurtenissen van na de onafhankelijkheid in de Oost-Provincie en in Kivoe, beïnvloed werden door de extreem-konservatieve houding die de blanken daar in de onderzochte periode hadden aangenomen tegenover de zwarte ontvoogding.

L.W.

Een overzicht van de verdere werkzaamheden van het Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog - zie BMGN, LXXXV (1970) 368 - geeft nr. 2 van de *Mededelingen*, mei 1970. In de kroniek treft men o.m. een

statistiek aan van de terechtstellingen tijdens de bezetting, opgemaakt door J. Vanwelkenhuyzen en F. Selle-

slagh. Het Centrum publiceert nu ook *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, evenals een Franstalige tegenhanger, *Cahiers d'histoire de la seconde guerre mondiale*. Nr. 1 van de *Bijdragen* (aug. 1970) bevat drie artikelen rondom hetzelfde thema: M. VAN DEN WIJNGAERT, 'De secretarissengeneraal tegenover de verplichte tewerkstelling (1940-1944)' (p. 7-23); E. DE BENS, 'Propaganda rond de verplichte tewerkstelling' (p. 25-31); J. CULOT, 'Het gebruik van Belgische arbeidskrachten en het probleem van de werkweigeraars' (p. 33-68), dit laatste een vertaling van het oorspronkelijke stuk, dat men aantreft in de *Cahiers*, 1. Tenslotte bespreekt A. DE JONGHE, 'De vestiging van een burgerlijk bestuur in België en Noord-Frankrijk' (p. 69-132), waarbij het verslag wordt gepubliceerd van de slotbespreking in het Führerhauptquartier op 12 juli 1944.

M.D.V.

De *Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale*, XX (1970) is geheel gewijd aan de Westeuropese pers tijdens de Duitse bezetting. Over België en Nederland handelen E. DE BENS, 'La presse au temps de l'occupation de la Belgique (1940-1944)' (p. 1-28) en VAN DER LEEUW, 'La presse néerlandaise sous l'occupation allemande' (p. 29-44). In de eerste bijdrage wordt naar de bronnen verwezen, in de tweede niet.

M.D.V.

W.A. FLETCHER, 'The German Administration in Luxemburg 1940-1942: Toward a "De Facto" Annexation', *The Historical Journal*, XIII (1970) 533-544, beschrijft de diverse aspecten van de etappes in het Duitse optreden die, in augustus 1942, tot de feitelijke aanhechting van het groothertogdom hebben geleid.

M.D.V.

K. VAN ISACKER, *Het dossier Irma Laplasse* (Mens en Tijd, Verhandelingen o.r.v.K. van Isacker; Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1971, 108 blz.) is niet een herwerkte uitgave van *De zaak Irma Laplasse*, in 1970 door dezelfde auteur gepubliceerd. Na het verschijnen van die eerste studie, die een poging tot reconstructie inhield, kreeg Van Isacker inzage van het gerechtelijk dossier betreffende Irma Laplasse-Zwertvaegher. Deze volksvrouw uit Oostduinkerke werd op 30 mei 1945 geëxecuteerd op beschuldiging van verraad en verklikking, misdrijf dat te Oostduinkerke op 8 september 1944 de dood van zeven verzetslieden tot gevolg had. In de voorliggende publikatie vindt men het verhaal van de gebeurtenissen en een kritisch onderzoek van het dossier. Op scherpzinnige en m.i. overtuigende wijze toont schrijver aan dat de beschuldiging pas na de aanhouding werd opgebouwd, aan de hand van bedenkelijke getuigenissen; dat een steekhoudend bewijs van de schuld niet werd geleverd; dat met getuigenissen die ernstige twijfel aan de schuld wettigden geen rekening werd gehouden; dat kapitale getuigen niet werden gehoord. Van Isacker pleit dan ook voor een herziening van de zaak.

M.D.V.

In *Acta Politica*, V, 292-33 en 371-416 publiceerden H. DAALDER en S. HUBÉE-BOONZAAIJER onder de titel 'Sociale herkomst en politieke recrutering van Nederlandse Kamerleden in 1968' de eerste resultaten van een groots opgezet onderzoek naar de plaats en het functioneren van het Nederlands Parlement. Dit onderzoek van de Afdeling Politieke Wetenschap van de Leidse Universiteit bestaat uit drie projecten: a. de aanleg van een archief over alle Nederlandse ministers en

staatsecretarissen, die sinds 1848 deel hebben uitgemaakt van enigerlei Nederlandse regering; b. het verzamelen en op ponskaarten over-

brengen van gegevens betreffende alle parlementsleden sinds 1848; c. het mondeling enquêteren van alle leden van de Staten-Generaal, die op 1 februari 1968 in een van de beide Kamers zitting hadden en van de oud-Kamerleden uit de zittingsperiode 1963-1967. In bovengenoemde artikelen is een aantal interessante gegevens, die uit laatstgenoemde enquête te voorschijn zijn gekomen, gepubliceerd. De auteurs geven in de noten een nuttig overzicht van wat in het buitenland aan soortgelijk onderzoek is verricht.

C.B.W.

L. de Jong, *Jacques Presser, 24 februari 1899-30 april 1970* (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, XXXIII, ix; 1970, 17 blz., *f* 3. -). Tijdens zijn eerste lesuur aan het Vossiusgymnasium (op 9 september 1926) leerde Presser een discipel kennen zoals hij er in zijn drieënveertigjarige docentenloopbaan niet licht een meer zou krijgen: Louis de Jong, de schrijver van deze herdenkingsrede, uitgesproken ter vergadering van 9 november 1970. Deze is in 1953 bij zijn oudleermeester gepromoveerd (*De Duitse vijfde colonne in de tweede wereldoorlog*) en was toen reeds vele jaren directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie onder de auspiciën waarvan Presser de arbeid aan zijn magnum opus *Ondergang* ook al aangevat had. Kan het anders dat dit gedenkwoord alle kentekenenen van authenticiteit bezit die alleen uit zulk een veeljarige bekendheid met de figuur van de herdachte kon voortkomen? In alle soberheid gepaard aan acribie releveert schr. een reeks van facetten van de levensgang en de persoon, waarbij ondanks de kritische reserve die hij in acht neemt, toch termen als ‘fabelachtig geheugen’, ‘fascinerende schat aan kennis’, ‘nauwelijks te evenaren levendigheid’, ‘formidabele werkkracht’, ‘angstvallige punctualiteit’, die iedere oudleerling zal kunnen beamen, niet ontbreken. De Jong wil in deze uiteraard beknopte *Nachruf* niet in eenzijdige verheerlijking vervallen en verhult dan ook niet de innerlijke tegenstrijdigheden van de mens of de zwakke zijden van zijn wetenschappelijke productie, ook en juist van *Ondergang*. Daar hij gebruik kon maken van een ongepubliceerde en onvoltooide autobiografie kon hij ook dieper doordringen tot de wortels van Pressers wezen zoals dat zich gevormd moet hebben tijdens zijn eenzame jeugd in het gezin en op school. Natuurlijk krijgt de periode van de tweede wereldoorlog als meest centrale ervaring in Pressers leven ruime aandacht. Deze tijdsspanne beleefden leermeester en leerling overigens op geheel verschillende wijze, Presser in het bezette gebied en De Jong te Londen aan geallieerde zijde. Met precisie worden ook mededelingen gedaan over de politieke oriëntatie van P. die door de decennia heen een meer linkse inslag vertoonde dan de schrijver van deze herdenking zelf ooit bezeten heeft. Israël heeft hij bij alle preoccupatie met het Jodendom in later jaren nooit willen bezoeken, zo wordt hier bevestigd. ‘Het Zionisme wees hij af’ (blz. 5).

Aan het slot van zijn beschouwingen over de singuliere existentie van Presser spreekt De Jong uit dat wij met hem ‘de menselijkste onzer historici’ verloren hebben. Het is de zoon van de Amsterdamse Jodenhoek en Transvaalbuurt niet gegeven geweest op 5 mei 1970 bij de herdenking van de nationale bevrijding naast koningin Juliana te Rotterdam zijn rede tot het Nederlandse volk uit te spreken, maar niettemin hebben zijn woorden bij die gelegenheid toch in ruimste kring hun weg gevonden.

A.F.M.

Recensies

Algemeen

Geschiedenis van Overijssel, onder redactie van B.H. Slicher van Bath, G.D. van der Heide, e.a. (Deventer; 1970, 418 blz., Kluwer).

De belangstelling van de meeste auteurs die aan deze prachtig uitgevoerde *Geschiedenis van Overijssel* hebben meegewerkt gaat niet uitsluitend naar de geschiedenis van deze provincie uit al bezitten ze allen ten aanzien van Overijssel een op eigen onderzoekingen gebaseerde deskundigheid. Dat is een gelukkige omstandigheid: daardoor immers wordt het gevaar van een al te beperkte kijk op de gebeurtenissen en ontwikkelingen in principe bezworen. Het is een boek voor liefhebbers - een wetenschappelijke annotatie ontbreekt - geschreven door vaklieden op velerlei gebied. Zij geven deels samenvattingen van oudere studies - al dan niet van eigen hand - deels het resultaat van nieuw onderzoek. Het werk opent met een uitvoerig hoofdstuk van Th. van der Hammen en G.C. Maarleveld over de bodemvorming in het gewest, een wat hachelijk begin omdat dit onderwerp zich ook nu weer slecht blijkt te lenen tot voor een algemeen publiek begrijpelijk proza. De lezer die toch enig inzicht wil krijgen in de ontwikkeling van het landschap en de bodemgesteldheid kan veel van zijn gading vinden in de bijdrage over pre- en protohistorie van C.C.W.J. Hijszeler, die deze zaken in kort bestek eenvoudig behandelt en voorts de sporen van menselijke bewoning nagaat. De politieke geschiedenis werd aan drie medewerkers (W.J. Alberts, W.J. Formsma en C.N. Fehrmann) toevertrouwd. Formsma, die Opstand en Republiek behandelt, slaagde er het beste in zijn stof tot een evenwichtig artikel te verwerken en de aandacht van de lezer geheel op de belangrijke momenten te richten. Slicher van Bath nam de sociale en economische geschiedenis voor zijn rekening met uitzondering van de industriele ontwikkeling sinds ca. 1800, die A.L. van Schelven beschrijft. In een uiteenzetting over de wankele basis van de Overijsselse welvaart in de middeleeuwen plaatst Slicher de ontwikkeling binnen het gewest uitdrukkelijk in haar algemeen-Westeuropese verband en wijst hij er op dat het niet aangaat haar slechts in het kader van een Overijssels-Duitse regio te bestuderen. In een later hoofdstuk maakt de auteur de lezer vertrouwd met de voornaamste resultaten van zijn grote onderzoek naar de Overijsselse maatschappij en economie tijdens de Republiek. G.J. ter Kuile beschrijft de ‘rechtskundige verschijnselen’ tot ca. 1795; hij vat zijn taak breed op en behandelt zowel publiekrechtelijke als civielrechtelijke aangelegenheden. Het is dan ook eigenlijk vreemd dat hij de stedelijke instellingen en de waterstaat aan anderen moest overlaten. De eerste krijgen een afzonderlijke bespreking toebedeeld van de hand van K. de Vries, de waterschappen enkele bladzijden, nagelaten door Fockema Andreae. Krachtiger dan deze laatste is het eveneens posthume artikel van Post over kerkelijk leven in de middeleeuwen al geeft het vanzelfsprekend evenmin nieuwe inzichten. A.C.F. Koch en O. de

Jong ontgonnen het terrein van de kerkgeschiedenis vanaf de zestiende eeuw en hun hoofdstukken zijn inderdaad originele bijdragen.

Aan de zijtakken van de geschiedschrijving wordt ruimschoots - hier en daar onevenredig veel - aandacht besteed: schilder-, bouw- en beeldhouwkunst, kerksieraden, letterkunde, boekdrukken en boekilluminatie vullen aparte artikelen. Het is enigszins zonderling dat in het hoofdstuk 'Van perkament tot papier' het papier zelf niet aan de orde komt en jammer dat de wetenschapsbeoefening tussen schip en kade gevallen is. In het algemeen proberen de auteurs de betekenis van de Overijsselse prestaties af te meten aan de resultaten buiten de provincie. Het artikel van H. Entjes over Overijsselse literatuurgeschiedenis - hij besteedt trouwens meer dan de helft van zijn pagina's aan een opsomming van twintigste-eeuwse schrijvers - valt in dit opzicht uit de toon. Het gaat bovendien uit van een zeer nauwe opvatting van wat letterkunde is: Van Vloten valt buiten de beschouwing. Heeroma's waardevolle maar nogal technische bijdrage over de Overijsselse dialecten lijkt in het geheel van het boek wat moeilijk in te passen, evenals het hoofdstuk van E. Jans en J. Schepers over boerderijbouw, dat helaas niet in het Nederlands vertaald werd. Heeft de redactie zich laten beïnvloeden door de herinnering aan het in de jaren dertig verschenen *Overijssel* dat zich niet tot de geschiedenis beperkte? Hoe dit zij, beide hoofdstukken vormen nuttige extraatjes in een boek boordevol betrouwbare informatie. Of het werk een bevredigend geheel vormt is inmiddels een heel andere vraag, die m.i. ontkennend beantwoord moet worden. Wat we hier voor ons hebben is geen 'geschiedenis' maar een reeks afzonderlijke studies, losse ingredienten waar het bindmiddel aan ontbreekt. Dat is een duidelijke tekortkoming, die het onvermijdelijke gevolg is van de opzet: de onlangs verschenen *Geschiedenis van Friesland* lijdt aan hetzelfde euvel. Maar had een wat strakker redactioneel beleid toch niet tot een beter resultaat kunnen voeren? Hoe meer specialisten - het zijn er hier 25 - des te groter de verbrokkeling. Was het werkelijk nodig om bv. de geschiedenis van de middeleeuwen op te delen naar o.a. staatsrechtelijke, sociaaleconomische, religieuze, literaire aspecten? Het is geen wonder dat het verslag van de politieke gebeurtenissen in die eeuwen is uitgedroogd tot een opsomming van ruzies, intriges en oorlogen. Sommige auteurs hebben getracht hun isolement te verbreken door verwijzing naar ontwikkelingen elders, enkele anderen door verband te leggen met verschijnselen buiten hun onderwerp. Maar daarmee is het mankement niet verholpen. Wat aan het boek ontbreekt is elke poging tot synthese. De redactie heeft zich daarbij neergelegd en er van afgezien om een inleidend of concluderend hoofdstuk op te nemen waarin het onderling verband van de velerlei gegevens althans wordt aangeduid. Daardoor krijgt de lezer slechts 'bouwstenen tot de geschiedenis van Overijssel' in handen, maar niet een geschiedenis van de provincie. Het lijvige deel bevat een naar hoofdstukken gerangschikte literatuuropgave en een nogal wonderlijk samengesteld register. De illustraties - ongeveer 1/5 van het boek - zijn met zorg en smaak gekozen en voorbeeldig afgedrukt.

JOHANNA KOSSMANN

Middeleeuwen

C. Gaier, *Art et organisation militaires dans la principauté de Liège et dans le comté de Looz au moyen âge* (Académie royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques. Mémoires, LIX, iii; Brussel, 1968, collection in-8°, 393 blz. en 16 pl.).

Schrijver van dit werk is wel gekend door een reeks publikaties over de krijgskunst en de

wapenkunde in het Loonse en in het prinsbisdom Luik. Deze meer lijvige studie is een welgeslaagde synthese, opgesteld met de zorg die de school van Fernand Vercauteren kenmerkt. In vele opzichten vervolgt de auteur ook de stevige methodologie van J.F. Verbruggen. Het volstaat de vijfentwintig bladzijden bronnenopgave en bibliografie te doorlopen om zijn exhaustieve heuristiek vast te stellen. De manier waarop hij die lijvige documentatie kritisch behandelt getuigt van een doorgedreven vakkunde, al vervalt hij soms in micrografische, volgens mij wel overbodige details voor een dergelijk overzicht.

De bronnen-schaarsheid verplichtte C. Gaier ertoe zich voor de tiende en elfde eeuw te beperken tot een inleidend hoofdstuk waarin hij toch genoeg bewijzen levert dat die periode op het strategisch vlak gekenmerkt wordt door de belegeringsoorlog. De ‘vestingspolitiek’ van de prins-bisschoppen en de kasteeloorlogen worden geïllustreerd door een reeks voorbeelden, waarbij een zorgvuldige aandacht wordt besteed aan de taktiek, de bewapening, de uitrusting en de getalsterkte van de ingezette strijdkrachten. De studie van de belegering van Chévremont in 987 brengt veel bij tot de kennis van de belegeringswerktuigen en de manier waarop zij werden gebruikt.

Uitvoeriger is het tweede deel, namelijk omtrent de rekrutering en de getalsterkte van de Loonse en Luikse legers na de twaalfde eeuw. Hierbij treft het vast te stellen dat rond 1366 de graven van Loon slechts over ongeveer 250 paarden beschikten en de bisschoppen over ongeveer 600. Voor de getalsterkte van het voetvolk moet men zich tevreden stellen met een globale raming op 15.000 voor Luik en Loon tezamen. Voor de eerste maal wordt de lezer ook ingelicht over de geleden verliezen, die verbazend hoog zijn in de geregelde veldslagen. Hierin laat de verslagen tegenstrever soms 40% van het effektief op het terrein, meer als gevolg van de moordpartij tijdens de achtervolging dan van het handgemeen in de loop van de eigenlijke slag. De wanverhouding met het aantal verliezen bij de overwinnaar is een uitdrukking van de onverbiddelijke wraakneming die de middeleeuwse oorlog kenmerkt.

Zeer rijk aan nieuwe gegevens zijn ook de bladzijden gewijd aan de logistiek, o.a. de bevoorrading in levensmiddelen, aspect van de oorlogsvoering dat door Ferdinand Lot verwaarloosd werd. Wat gaat er inderdaad niet schuil achter de uitdrukking ‘leven op het land’? De deelname van de burgerbevolking aan het krijgsgebeuren wordt hierdoor fel belicht, alsmede de economische gevolgen van de militaire operaties. Vervoer van impedimenta en verplaatsing van het geschut zijn eveneens problemen die tot hiertoe maar weinig behandeld werden door de historici.

Door het gebruik van vaktermen uit de hedendaagse krijgskunst geeft C. Gaier een buitengewoon heldere beschrijving van de toepassing, in de middeleeuwen, van de principes en regels van de oorlogsvoering zowel op taktisch als op strategisch vlak: opmars naar de vijand, veiligheidsmaatregelen, ontplooiïng, mobiliteitsgraad, legering, transmissies en inlichtingsdiensten, verkenning, gevechtssignalen, identificatie van de eenheden (met inbegrip van uniformen en schilden) worden afzonderlijk behandeld met talloze typische voorbeelden. Wel mag men betreuren dat aan de tekst geen schema's of schetsen werden toegevoegd voor het voorstellen van de gevechtsformaties van infanterie en cavalerie. Ook ontbreekt er een algemene kaart met de aangehaalde - en nu weinig bekende - plaatsnamen.

Een factor, die meestal over het hoofd wordt gezien door burgerhistorici, die militaire feiten beschrijven, is de geestesgesteldheid van de strijder. De studie van de psychologische elementen in de oorlog, de motiveringen, kortom het affektieve facet, dat vervat ligt in het woord *moreel* geeft de auteur de gelegenheid tot zeer

originele bedenkingen, die ons inleiden tot het waarachtige leven en lijden van de middeleeuwse soldaat.

In een reeks aanhangsels worden in detail een aantal veldslagen uiteengezet: Visé (1106), belegering van Hoei (1119-1120), Wilderen (1129), belegering van Bouillon (1141), Andenne (1151), Brabantse veldtochten tegen Luik (1212-1213), Loncin (1298), Borgworm (1313), Hanzinelle (1314), Donmartin (1325), Erbonne, Borgworm en Hoesselt (1328), Vottem (1346), Tourinne (1347), Othée (1408), Montenaken (1465), Brustem (1467), Chênée (1482), Hollogne-sur-Geer (1483), Zonhoven (1490).

We wachten met veel belangstelling op verdere navorsingen van C. Gaier met de hoop dat hij zich zal kunnen onttrekken aan het particularisme van de Luikse bronnen om over te gaan tot een ruimere vergelijkende studie.

J.L. CHARLES

L. Genicot, M.S. Bouchat-Dupont en B. Delvaux, *La crise agricole du bas moyen âge dans le namurois* (Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 4e reeks, XLIV; Leuven: Publications universitaires de Louvain, 1970. Een deel in -8° van IX - 235 blz. Prijs: 450 BF).

Het was een gelukkige gedachte van Prof. Génicot, wiens vertrouwdheid met de Naamse bronnen en met de laat-middeleeuwse landbouwgeschiedenis haast spreekwoordelijk is geworden, aan enkele van zijn leerlingen als onderwerp voor hun licentiaatsverhandeling een duidelijke opdracht op dit terrein te geven. Mej. B. Delvaux zou de beruchte 'prijzenen lonenschaar' der late middeleeuwen in het Naamse analyseren. Mej. Dupont zou er het bestaan van *Wüstungen* nagaan. Beiden konden daarvoor gebruik maken van de rekeningen van het Groot Hospitaal te Namen en enkele aanverwante instellingen. De Naamse stadsrekeningen leverden bijkomende aanduidingen voor enkele prijzen en vooral voor de lonen.

Het was een nog gelukkiger daad van Prof. Génicot dat hij de werken van zijn beide leerlingen heeft nagezien, verbeterd, herwerkt, gebundeld en uitgegeven. De ontstaansgeschiedenis van dit boek verklaart de ietwat ongewone opbouw. Een eerste deel is in feite de synthese, de besluiten ten bate van de economische geschiedenis van West-Europa, die de Leuvense meester getrokken heeft uit de twee volgende delen, die respektievelijk handelen over de evolutie van het domein en van de inkomsten van het Groot Hospitaal te Namen tussen 1273 en 1468 en over de prijzenevolutie te Namen van 1367 tot 1500.

De zogenaamde *age of contraction* der late middeleeuwen was voor alles een plattelandsverschijnsel. Aan de hand van de Engelse en Duitse literatuur over deze depressie kan men als typische verschijnselen van deze krisis precies aanhalen de *Wüstungen* of *lost villages*, d.w.z. de vervallen en verlaten akkers en dorpen, en de 'prijzenschaar', waarbij de prijzen van de voedingsmiddelen, speciaal van de granen, dalen terwijl de lonen en de prijzen der industriële goederen eerder stijgen. Het bestaan van beide fenomenen blijft voor de Nederlanden echter een punt van discussie zodat deze onderzoeken over het Naamse in het debat een nieuwe aanbreng moesten betekenen. Ondanks de geleverde inspanningen, bleek het verzamelde prijzenmateriaal onvoldoende om een afdoend antwoord te geven. De reeks der graanprijzen (speciaal spelt en haver) begint slechts te lopen vanaf 1368, datum van de oudst bewaarde rekening van het hospitaal, terwijl voor andere produkten de reeksen nog later inzetten: pas in 1400 voor ijzer en in 1450 voor Franse wijn bijvoorbeeld.

Bovendien zijn de reeksen nog zeer onvolledig zodat bij de bewerking de methode der glijdende medianen niet kon worden gebruikt en de ongewogen rekenkundige gemiddelden soms op verschillende jaarprijzen moesten worden berekend. De representativiteit van de indexcijfers wordt daardoor natuurlijk gevoelig verzwakt. Toch is het zonder meer

duidelijk dat de graanprijzen tot 1440 een gevoelige stijging kennen en nadien nog een lichte opwaartse tendens vertonen. In zilvergewicht uitgedrukt, vertonen deze prijzen niettemin tijdens de vijftiende eeuw een bijzonder uitgesproken daling, die de evolutie in de andere Europese steden zelfs ver overtreft. De Naamse nominale graanprijzen schijnen zeer nauw aan te sluiten bij deze van Antwerpen en speciaal bij deze van Leuven, uitgenomen in de decennia vóór 1390, wanneer het niveau der Brabantse en Vlaamse prijzen ver boven dat in Namen uitsteekt. O.i. moeten de gevoelige devaluaties van de Vlaamse en vooral de Brabantse rekenmunten, die trouwens soms nauw verbonden waren, dit tijdelijk niveauverschil verklaren. In tegenstelling tot Leuven nochtans konden voor de andere prijzenreeksen geen betekenisvolle afwijkingen van het verloop der graanprijzen worden vastgesteld. Uiteindelijk bleef het onderzoek naar de prijzenschaar dus zonder duidelijk antwoord. De natuurlijke omstandigheden van het Naamse zouden dit, volgens de auteur, met zich hebben gebracht omdat Namen een gebied was dat een tekort aan granen had, maar daarentegen een overvloed aan bossen, steen, kolen en metaalertsen, zodat de elders voorkomende dualiteit bij de prijsevolutie hier werd gemilderd.

De schaarse graanproduktie bracht ongetwijfeld met zich dat het aantal definitief opgegeven hoeven en landerijen, te oordelen naar de evolutie van het domein van het Groot Hospitaal van Namen, eerder klein was. De hospitaalbezittingen, die in 1367 zo wat 700 ha. uitmaakten, lagen veelal in het Noorden van het graafschap, een relatief vruchtbare streek. De eerste rekening (anno 1367/68) vernoemt reeds een paar landopgaven, maar dank zij een polyptiek van 1323 is het zeker dat de beweging reeds in het begin der eeuw was ingezet. De definitieve opgaven der hoeven en der landerijen waren vooral talrijk in 1370-1374, 1392-1412 en rond 1430. Tijdelijke verwaarlozingen en cijnsverminderingen kwamen vooral voor in de jaren 1395-1413 en 1432-1439. De niet te loochenen crisis in de landbouwsector was, afgaande op de aanduidingen in de bronnen zelf, te wijten aan een gedurige ontvolking, die nog werd verscherpt en versterkt door natuurrampen en militaire verwoestingen.

Dergelijke samenvatting doet de rijkdom van dit boek geen recht. Wie zich voor de economische geschiedenis der late middeleeuwen interesseert, vindt hier tal van vruchtbare suggesties en kritische randbemerkingen op de algemeen gangbare theorieën, concrete details over misoogsten, pest, oorlogsverwoestingen, muntinhoud, enz., maar vooral onmiddellijk bruikbare voorbeelden van probleemstelling en methodische benadering. Dit geldt zeker ook voor de wijze waarop het materiaal werd verwerkt in tabellen met gemiddelden en indices en in bijzonder sprekende diagrammen en semi-logaritmische curven, bovendien voorzien van tendensrechten. Wij kunnen niet nalaten speciaal ter navolging aan te halen de wijze waarop een der basisgrafieken (Grafiek 47. De speltprijzen) ook is afgedrukt op een los doorzichtig blad, dat telkens ter vergelijking op andere grafieken kan worden opgelegd.

Tenslotte moeten nog vermeld worden de originele loon- en prijsreeksen, die in de tabellen worden meegedeeld en die gezien de strikt strukturele vraagstelling van dit boek, op verre na niet worden uitgeput in de tekst. Voor het onderzoek van de duurtecrises, de conjunctuur, de levensduurte en de sociale geschiedenis zullen zij in de toekomst nog veel diensten bewijzen. Betreuren wij het echter dat, ofschoon de prijzen tenminste tot 1520 beschikbaar zijn blijkens een aantal grafieken, de tabellen onverbiddelijk in 1500 stoppen.

Een register van eigennamen en een lijst van de 67 tabellen en grafieken vergemakkelijkt nog de bruikbaarheid van dit werk, dat nogmaals komt aantonen dat goedgekozen en -geleide licentiaatsverhandelingen een niet te versmaden

bijdrage tot de wetenschappelijke vooruitgang kunnen leveren. Prof. Génicot heeft bovendien het middel gevonden en de

tijd gemaakt om te voorkomen dat dergelijke verdienstelijke werken voor altijd als niet volkomen gaaf in de schuiven zouden blijven liggen.

R. VAN UYTVEN

M.L. Fanchamps, *Recherches statistiques sur le problème annonaire dans la principauté de Liège de 1475 à la fin du XVIe siècle: Tendances, cycles, crises* (Commission communale de l'histoire de l'Ancien Pays de Liège - Documents et Mémoires, X; Luik: Editions de la Commission communale de l'histoire de l'Ancien Pays de Liège, 1970. Een deel in - 8° van 353 blz. Prijs: 400 F.B.).

De indrukwekkende inspanningen van diverse groepen Belgische historici op het gebied van de prijzengeschiedenis ten spijt, bleef het prinsbisom Luik, zeker voor de zestiende eeuw, op dit speciaal terrein een weinig bekend gebied. Daarom droeg in 1959-1960 de Luikse hoogleraar P. Harsin aan zijn studenten uit de tweede licentie een aantal seminariewerken op over de prijzengeschiedenis in het prinsbisdom tussen 1477 en 1610. Een van de medewerksters aan dit seminarie, nadien, tijdens de jaren 1964-1966, assistente van Prof. Harsin, mej. Fanchamps, heeft op zich genomen die seminariewerken na te zien, zo nodig aan te vullen en tot een geheel te verwerken. Door tijdgebrek heeft de bewerkster echter slechts de jaren 1477 tot 1564 uitvoerig behandeld.

Het resultaat van deze gebundelde inspanningen valt duidelijk uiteen in drie delen. Belangrijkst zijn eigenlijk de bijlagen, waarin drie prijsreeksen voor Luik worden gepubliceerd. In de eerste bijlage worden de spijkerprijzen van zeventien produkten (allerlei granen, meel, olie, peulvruchten) tussen 1475 en 1534 uitgegeven zoals zij door de Luikse schepenen werden vastgesteld om de renten in natura in geld betaalbaar te stellen. Er ontbreken echter gegevens voor verschillende jaren. Deze kunnen gedeeltelijk aangevuld worden door de spijkerprijzen die het kapittel van St.-Lambertus van Luik aan zijn rentebetaalders voorschreef. Deze reeks, uitgegeven als bijlage III, omvat de prijzen van spelt, rogge en tarwe voor de jaren 1528 tot 1563 en van spelt voor de pachter te Roloux voor dezelfde jaren. Spijkerprijzen zijn vaak in tijden van duurten bewust aan de lage kant gehouden. Reeds in 1957 werd dit door A. Wijffels voor de grafelijke spijkerprijzen aangetoond. Ofschoon deze bijdrage niet werd aangehaald, werd in de studie zelf bij voorkeur beroep gedaan op de prijzen van spelt, rogge en tarwe zoals zij door de gezworenen op de markt zelf werden opgenomen. Deze prijzen voor de jaren 1531 tot 1596 zijn vervat in bijlage II. Van deze niet steeds op vaste tijdstippen gehouden en volgens dezelfde normen doorgevoerde prijsopnamen werd ook een reeks gemiddelde prijzen per oogstjaar samengesteld. De geboden reeksen zijn des te belangwekkender omdat zij zoals gezegd de Luikse lacune grotendeels opvullen, maar ook omdat zij gedeeltelijk afkomstig zijn van documenten die in feite in 1944 werden vernield.

In de eigenlijke studie zelf zijn duidelijk twee delen te onderscheiden: enerzijds een meer algemeen synthetische benadering en anderzijds een aantal analytische hoofdstukken. Deze laatste rollen ons als het ware, jaar voor jaar, de film van de spanningen op de graanmarkt af. In principe beschrijft elk van deze hoofdstukken een korte cyclus van de prijzen met bijzondere aandacht voor het crisisjaar, waarin binnen deze cyclus de prijzen hun maximum bereiken. De omvang van de duurte, de mogelijke redenen van de schaarste (slechte weersomstandigheden, oorlogsverwoestingen, handelsverstoringen enz.), de reakties van de bevolking,

eventueel zelfs oproerige bewegingen zoals van de Rivageois in 1531, de maatregelen van de overheid tegen de duurte, zoals beperking van de prijzen, bevordering van de graaninvoer, uitvoer- en monopolieverboden en dergelijke, worden,

o.m. aan de hand van kronieken, vorstelijke ordonnanties, stads- en ambachtsreglementen, van Luik en St.-Truiden vooral, uitvoerig uit de doeken gedaan. De zeer analytische beschrijving der elkaar opvolgende conjunctuurgolven wordt echter omkaderd door meer systematische en strukturele beschouwingen. Een inleidend hoofdstuk immers behandelt de algemene prijsevolutie der granen van 1475 tot het einde der zestiende eeuw. Hierbij verdient te worden aangestipt dat tussen de jaren 1475-78 en 1508-11 het prinsbisdom een gevoelige prijsverhoging (ca. 76 pct. voor rogge) heeft doorgemaakt. Elders daarentegen zou, ondanks een tijdelijke prijsstijging, het prijsniveau rond 1510 zelfs iets lager liggen dan in de jaren na 1475. Men zou hierin de weerslag kunnen zien van de gevoelige devaluatie van de Luikse munt in deze decennia. Vóór 1534 duurde een volledige cyclus der graanprijzen te Luik doorgaans acht jaar, nadien nog slechts zes jaar. Zoals elders is de fase van de opgaande prijzen in de cycli langer dan de neergaande fase. Bij wijze van algemeen besluit worden in een gevatte synthese nogmaals de elementen, die telkens bij de beschrijving der elkaar opvolgende crises waren opgedoken, samengesmolten tot een globaal beeld van de graancrisis in de Luikse zestiende eeuw. Het geheel steunt bovendien op en wordt toegelicht door vierenveertig grafieken en negen statistische tabellen. Een uitvoerige bibliografie en een alfabetisch register van personen- en plaatsnamen verhogen nog het nut en de bruikbaarheid van het boek.

In het algemeen mist men een systematische en logisch doorgevoerde vergelijking met de prijsevoluties elders. Dit wil niet zeggen dat niet regelmatig vermeldingen van prijsfluctuaties buiten het prinsdom voorkomen, maar een paar algemene vergelijkende grafieken en een aantal vaste en steeds wederkerende referentiesteden bij de bespreking der opeenvolgende crises hadden ongetwijfeld de indruk van een zekere willekeur bij de verwijzingen naar het buitenland vermeden. Enig voorbehoud had uitdrukkelijker moeten geformuleerd worden voor de trend in de jaren vóór 1534, vermits, zelfs met de aanvullingen die konden worden doorgevoerd, de spijkerprijzen onvolledig blijven. Zo ontbreekt elk gegeven voor het jaar 1524. Niettemin vertoont op grafiek 2 de curve van de prijstrend, berekend op grond van glijdende medianen met zeven termen, geen enkele leemte in deze jaren. Bovendien worden in tabel 2 op grond van deze trend de cyclische maxima en minima bepaald. Worden er de maxima van 1521 en 1531 terecht met een vraagteken begiftigd vermits de prijzen in deze periode sporadisch ontbreken, in tabel 3 verschijnen zelfs vroegere cycli op grond van nog onvolledige materiaal zonder enig voorbehoud. De vaststelling van de glijdende medianen op grond van de prijs van het betrokken jaar en van de zes volgende jaren voldoet niet ten volle omdat aldus de toekomstige prijzen invloed hebben op de mediaan terwijl de tijdgenoten uiteraard in hoofdzaak de prijzen van de vorige jaren voor ogen hadden. Sommige grafieken hadden ongetwijfeld aan helderheid gewonnen door het gebruik van een semi-logaritmische schaal, zoals dit wel gebeurde voor grafieken 1 en 2.

Slechts enkele onnauwkeurigheden of onverbeterde drukfouten vielen ons op bij de lectuur. Zo wordt J. Craeybeckx omgevormd tot Crayebeckx (blz. 25, 39, 41) en E. Scholliers werd H. Scholliers (blz. 4). In Tabel 3 (blz. 42-43) schijnt iets misgelopen met de plaatsing der accolades. De prijs van de spelt in 1519 is niet 45 lb. 14 st (blz. 119) maar 45 lb. 12 st. Het soortelijk gewicht van de tarwe dat wordt aangenomen (blz. 66) lijkt ons, zelfs voor de vijftiende eeuw, overdreven. Evenmin lijkt aannemelijk dat in 1540 de Franse wijn viermaal duurder zou geweest zijn dan de Rijnwijn.

De prijzengeschiedenis der zestiende eeuw heeft met dit werk een nieuwe aanwinst geboekt. Men kan slechts hopen dat de auteur de gelegenheid vindt haar studie voort te

zetten voor de dramatische decennia na 1563, die zij nu bij gebrek aan tijd onbesproken liet.

R. VAN UYTVEN

J. Hoyoux, *Le Carnet de voyage de Jérôme Aléandre en France et à Liège (1510-1516)* (Bibliothèque de l'Institut historique belge de Rome, XVIII; Brussel-Rome, 1969, 237 blz., 300 Bfr.).

Een handschrift in de aartsbisschoppelijke bibliotheek van Udine (Friuli) bevat de dagboeknotities door Girolamo Aleandro gemaakt toen hij nog verbleef te Orléans, Parijs en Luik. Het zijn in hoofdzaak aantekeningen over ontvangsten en uitgaven, verplaatsingen, allerlei kleine incidenten uit het dagelijks leven en dgl. De tekst werd nooit integraal gepubliceerd, alhoewel hij rijke gegevens bevat over prijzen, waren, boeken enz. en tegelijk een unieke bron is voor de studie van het 'vulgaire' Latijn van de vroege zestiende eeuw. Vanwege de heer Hoyoux was het dus een uitstekende idee om dit document uit te geven. Het is voor ons des te pijnlijker te moeten constateren en verklaren dat de hier aangeboden editie zowel als de Franse vertaling een mislukking zijn geworden. Zeer zeker stond de heer Hoyoux voor een enorm moeilijke taak en naar onze mening kan een tekst als deze slechts met succes worden uitgegeven door een groep specialisten in het zestiende-eeuwse Latijn, de economische geschiedenis, de muntkunde enz. Toch verklaart het feit dat Hoyoux alleen gewerkt heeft niet alles, want tal van vergissingen zijn voor ons onbegrijpelijk omdat op die plaatsen gebrek aan competentie zeker niet de oorzaak kan zijn.

We hebben in een andere recensie (*Revue d'Histoire Ecclésiastique*, LXV, 1970, 990-991) een reeks voorbeelden van fouten en vergissingen aangehaald. We kiezen er hier enkele andere uit om ons oordeel te staven.

Onze bezwaren zouden we in een drietal punten willen formuleren: nl. de dispositie van de tekst, de aangeboden Latijnse tekst en de Franse vertaling.

Zoals de heer Hoyoux in zijn inleiding terecht opmerkt is Aleandro bij het neerschrijven van zijn notities nogal onregelmatig te werk gegaan. Zo begon hij vaak te schrijven op de recto-zijde van zijn boekje, de rechterkant dus, en voegde dan later vaak stukken bij op de linkerkant of verso van de vorige bladzijde. Een uitgever kan nu twee wegen uit: ofwel drukt hij de tekst af met behoud van de originele tekstdispositie, zodat de lezer naast elkaar ziet wat naast of bij elkaar behoort. Ofwel reconstrueert hij de tekst in chronologische orde. Dit laatste was in Aleandro's geval minder gewenst, omdat formules als (p. 182) 'ad ancillam contrascriptam' slechts zin hebben als men op de bladzijde ernaast inderdaad leest 'ancilla domini Jo. Gredin'. De uitgever heeft echter alles gewoon gecopiëerd zoals het hem bij het doorbladeren van het handschrift regel na regel tegemoet kwam. Hierdoor worden een heleboel zaken, die bij elkaar horen, uit elkaar gerukt en andere, die niets met elkaar gemeen hebben, op zinloze wijze aan elkaar gekoppeld. Zo leest men op p. 226 van de uitgave het einde van een verhaal over Abbeville, gedateerd 23 october 1514, waarop dan een notitie volgt over feiten te Luik in februari en maart 1515, waarvan we al een stuk gelezen hadden op p. 224!

De aangeboden Latijnse tekst bevat tal van fouten. Vermits nergens (sic) wordt ingeschoven, vraagt de lezer zich telkens af wat slordigheden van Aleandro zijn, wat verkeerde lezingen van de uitgever en wat gewoon drukfouten. Enkele voorbeelden: p. 177 'sequentem psalmum *quam* incipit...'; p. 183: Die martii (wie liet het getal weg?); p. 188: 'Expendi pectinibus eburneis 2 speculo. Item eburneo

f. 1’ voor ‘... 2; speculo item eburneo f. 1’; p. 221: ‘Ab Urbe Suessiionum 6. leugas
A. Meldis 9... tetia 19’, i.p.v.: ‘Ab Urbe

Suessionum 6 leugas, a Meldis 9, [a Lu]tetia 19'; p. 225: 'pluvis frigidissima nix q plurima sed q statim propter madida humum liquescebat', wat moet zijn: 'pluvia frigidissima, nix quam plurima sed quae statim propter madidam humum liquescebat'. Op dezelfde bladzijde lezen we nog 'auditus fuit tonitru(!)', enz.

Groter nog zijn onze bezwaren tegen de Franse vertaling: we moeten de lezer waarschuwen dat hele stukken volkomen onbruikbaar zijn, zo b.v. p. 197, waar het ganse verhaal verkeerd werd begrepen door de uitgever, o.m. tengevolge van het feit dat hij de herhaaldelijk genoemde 'dominus' nu eens terecht voor de bisschop van Luik houdt, dan weer voor een onbepaalde 'maître'. Een tekst als: 'dum ad dominum accederem, qui apud religiosas quasdam suburbanas pransurus erat' wordt dan: 'alors que je rejoignais le maître (!), qui était en train(!!) de manger dans un couvent...'. 'Item Laurentii Elegantias cum Dialectica', de vermelding van een boek op p. 208, wordt in vertaling: 'De même les Elégances de Laurent Valla avec une Dialectique', waar het vermoedelijk om de *Dialectica* van Valla zelf gaat. Op p. 216 wordt 'Saonensis' vertaald door 'Siennois' en de bladzijde ernaast door 'Saonnais'. Zo ook wordt op p. 219 een 'Alemanus' tot 'Bavarois' en op p. 220 tot 'Allemand', terwijl de enige correcte vertaling 'Aleman' (iemand uit het Alemannisch gebied) zou zijn. Op p. 224 lezen we: 'Die XI calor usque ad fastidium et aliena Leodi'. Vermoedelijk dient men 'alienus' te lezen. De tweede helft van de vertaling is er helemaal naast: 'Le 11 chaleur jusqu'à la lassitude et l'abandon de Liège'. Aleandro heeft Luik toen helemaal niet verlaten, hij zegt alleen dat de warmte ongewoon was (alienus + genitief) voor Luik. Op p. 226 lezen we: 'Ego vero aureum divi loannis caput cudendum curavi, precii aureorum circa duorum, quo et supradictas et multas alias reliquias aliis in locis tetigi.' De vertaling: 'Mais moi j'ai voulu toucher l'or de la tête de saint Jean pour deux pièces d'or et là et dans beaucoup d'autres endroits j'ai touché beaucoup de reliques'. In feite vertelt Alenadro dat hij een portret van de H. Joannes heeft laten vervaardigen in goud, ter waarde van ongeveer twee goudstukken, en dat hij met dit beeldje de (tevoren in het verhaal) vermelde reliquiën en vele andere op andere plaatsen heeft aangeraakt.

Het zal wel overbodig zijn deze lijst nog langer te maken. We begrijpen niet wat hier gebeurd is. De heer Hoyoux, die sinds lange jaren deel uitmaakt van de Luikse school rondom Mme Delcourt en prof. Halkin, school die onbetwistbaar grote bijdragen heeft geleverd voor de studie van het humanisme in de zestiende eeuw, heeft zich al bij herhaling grote verdiensten verworven op het terrein van de humanistische studies. Het valt ons daarom des te zwaarder te moeten verklaren dat de uitgave van Aleandro's dagboek te herbeginnen is. Het is een even onverklaarbare als pijnlijke mislukking.

J. IJSEWIJN

Nieuwe geschiedenis

Ferd. Sassen, *Studenten van de Illustre School te 's-Hertogenbosch 1636-1810* (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, XXXIII, ii; Amsterdam-Londen: N.V. Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij, 1970, 98 blz. *f* 12,50).

Dit werk is de voltooiing van de trilogie van Prof. Sassen over de Illustre School te 's-Hertogenbosch. In 1963 verscheen zijn mededeling over *Het wijsgerig onderwijs aan de Illustre School te 's-Hertogenbosch* in dezelfde reeks van de Academie; in 1969 publiceerde hij de ‘Levensberichten van de hoogleraren der Illustre School te 's-Hertogenbosch’ in de

bundel *Varia Historica Brabantica*, III. De reconstructie van het Bossche *album studiosorum* is voor de auteur een moeilijk werk geweest: er is geen *album studiosorum* meer bewaard, daarom moest worden geput uit allerhande archivalia, gedrukte disputaties en proefschriften en diverse historische en literaire publikaties; en nog is het niet mogelijk geweest een volledig album te reconstrueren. De Bossche Illustre School, die aanvankelijk de bestemming kreeg een opleidingsschool te zijn van bedienaren van de Hervormde Kerk, heeft in de loop van haar 175-jarig bestaan slechts weinig studenten gehad, volgens het getuigenis van tijdgenoten uit de zeventiende en achttiende eeuw; in het 'bloeiende' jaar 1745 waren er 17 studenten, maar in 1757 geen enkele. Prof. Sassen is er uiteindelijk in geslaagd 78 namen te achterhalen, van ieder student geeft hij een levensbericht, deelt hij de geschriften mee en verwijst hij naar de betreffende literatuur.

Duidelijk blijkt het regionale karakter van de School uit de nog bekende inschrijvingen; vele studenten zijn uit de Meierij, zonen van predikanten, kosters-schoolmeesters e.d., bepaalde studenten gaan verder ter studie naar een van de Hogescholen; de meesten komen terecht in een van de pastorieën van Noord-Brabant; enkelen worden later zelf professor te 's-Hertogenbosch of elders. Een zekere familiale verbondenheid met de School blijkt uit het feit dat, onder deze studenten, verschillende gezinnen voorkomen: de drie Bowiers, de twee broers Jellico, de twee Kloek's en de twee broers Sohnius, allen in de achttiende eeuw; verder ook vader en zoon Buschman en Martinet. Enkele studenten die meer bekendheid hebben verworven zijn: Johan de Bruyn, professor geworden te Utrecht, Antoon Driessen, professor te Groningen, de Leidse wiskunde-professor W.J. 's-Gravesande: de publicist Johan Carel Palier (+ 1781); de advocaat Jan Hendrik Sassen (+ 1830), die politiek bedrijvig was en in 1815 lid werd van de Provinciale Staten van Noord-Brabant; Johan van Heurn (+ 1815), Daniël Noortbergh (+ 1783), Florentius Schuyl (+ 1669) en Cornelis de Wit (+ 1771), die allen als hoogleraar werden verbonden aan de Bossche Illustre School; tenslotte F.A. van der Kemp (+ 1829), die in 1788 als predikant naar Noord-Amerika trok. Voor deze belangrijke bijdrage tot de cultuurgeschiedenis van Nederland, en speciaal van Noord-Brabant, kan men Prof. Sassen alleen maar zeer dankbaar zijn.

M.A. NAUWELAERTS

J. Römelingh, *De diplomatieke betrekkingen van de Republiek met Denemarken en Zweden, 1660-1675* (Amsterdam: Jacob van Campen N.V., 1970, 224 blz.).

Het is een verheugend feit dat Römelingh voor zijn dissertatie het oog heeft laten vallen op de diplomatieke betrekkingen tussen de Republiek en de beide Scandinavische staten in de periode 1660-1675. Het is bepaald geen eenvoudige materie en maar al te vaak werden in de Nederlandse geschiedschrijving de relaties tussen beide staten en de Republiek met enkele vage, algemene opmerkingen afgedaan. Dit proefschrift sluit wat de gekozen periode betreft, goed aan bij het werk van W.F. Noordam, *De Republiek en de Noordse oorlog, 1655-1660* (Utrecht, 1940).

Met waardering mag vermeld worden dat Römelingh in zijn ongetwijfeld tijdrovend archiefonderzoek ook Deense en Zweedse bronnen en literatuur heeft betrokken. De grote verdienste van zijn werk is dat het veel informatie verschaft over allerlei kwesties en kwestietjes die in meerdere of mindere mate van invloed zijn geweest op de diplomatieke betrekkingen tussen de Staten-Generaal enerzijds en

Denemarken en Zweden anderzijds. Wie daarin geïnteresseerd is, zal deze dissertatie niet tevergeefs raadplegen. De specialist

in de diplomatieke geschiedenis van deze periode zal er ongetwijfeld veel nieuwe gegevens uit kunnen putten.

Toch moet ik bekennen dat deze studie mij in andere opzichten danig heeft teleurgesteld. Dat heeft te maken met verwachtingen die ik meen te mogen koesteren ten aanzien van een modern opgezette diplomatieke studie. De beoefening van de diplomatieke geschiedenis blijft ook in onze tijd een zinnig bedrijf, mits haar resultaten worden geplaatst binnen het raam van het algehele tijdsbeeld. Wat ik in dit boek ernstig heb gemist, is de integratie van de uitkomsten van het specialistisch onderzoek in het grote geheel. De achtergronden en de struktuur van de diplomatie en de buitenlandse politiek worden slechts hier en daar en nauwelijks expliciet aan de orde gesteld. De schrijver heeft daardoor een aantal kansen laten liggen die zijn boek er een dimensie bij hadden kunnen geven.

Alleen al de compositie ervan geeft in dit opzicht te denken. Na een inhoudsopgave, die een handige samenvatting van de paragrafen bevat, volgt een algemene inleiding, bestaande uit twee paragrafen, die samen nog geen zes pagina's beslaan. In dit korte bestek kan uiteraard niet zo heel veel gezegd worden. Een bespreking van de over dit onderwerp bestaande literatuur ontbreekt geheel. Alleen enkele grote lijnen van de buitenlandse politiek worden geschetst. Geen woord over de binnenlandse toestand in de betreffende landen. Dit laatste kan natuurlijk niet straffeloos. Op de eerste bladzijde van zijn inleiding (p. 13) noemt schr. het herhaaldelijk wisselen van bondgenoten of pogingen daartoe als gevolg van het voortbestaan van oude tegenstellingen en de groei naar nieuwe antagonismen typerend voor de tijd tussen 1660 en 1675. Hij illustreert dit aldus aan de verhouding tussen Engeland en de Republiek: ‘Zo veranderden Engeland en de Republiek in een vrij kort tijdsbestek van vijanden (1665) in bondgenoten (1668), van bondgenoten weer in vijanden (1672) om tenslotte toch als bondgenoten de strijd tegen Lodewijk XIV voort te zetten.’

Hier kan een verwijzing naar de binnenlandse verhoudingen in Engeland toch beslist niet gemist worden, want de strukturele interne labiliteit van dit land na de Restauratie was een van de dominanten in de internationale constellatie. De genoemde koerswijzigingen in de Engelse buitenlandse politiek vinden toch tenminste mede daarin hun verklaring. Verder in het boek, eerst op p. 116, worden wel enkele regels besteed aan de onberekenbaarheid van de Engelse houding, maar hier wordt uitsluitend de dubbelhartigheid van Karel II als verklaring gegeven.

Graag zou ik in de inleiding ook iets vernomen hebben over de inrichting en werkwijze van de diplomatie in Zweden en Denemarken gedurende het hier bestudeerde tijdvak, waarbij zich onmiddellijk de vraag opdringt wat in dit opzicht het absolutisme - toch een zeer voorname tendentie in deze tijd - in beide staten heeft betekend. Ik acht het karakteristiek voor de opzet van deze dissertatie dat dit thema alleen en en passant in 15 regels aan bod komt op p. 20, waar een ingrijpende verandering in de positie van de Deense koning even wordt aangestipt.

Ook het feit dat de schr. zijn werk heeft ingedeeld in vier hoofdstukken, waarboven hij de jaartallen 1600-1665, 1665-1668, 1668-1672, 1672-1675 zonder verdere titelaanduiding plaatst, doet hij mij de vraag rijzen of hij niet een heel eind verstrikt is geraakt in zijn archiefmateriaal, of hij door het weerbarstige struikgewas van diplomatieke briefwisselingen, instrukties, enz. het zicht op het gehele landschap van de tijd niet te zeer is kwijtgeraakt.

Zoals ik hiervoor al heb geconstateerd, bevat het boek veel wetenswaardigs, maar krijgen de hoofdzaken te weinig relief. Herhaaldelijk kan men uit de tekst opmaken dat niet alleen voor de situatie in 1666 (p. 77 en 79), maar voor het gehele tijdvak geldt dat de posities van Denemarken, Zweden en de Republiek ten opzichte

van elkaar niet in de eerste plaats door kwesties of tegenstellingen tussen deze staten onderling werden bepaald, maar voor

alles door de machtsverhoudingen tussen de Westeuropese staten. De schr. stelt dit echter nergens expliciet. Wanneer hij in paragraaf i van hoofdstuk 2 de verbetering in de Zweeds-Nederlandse betrekkingen in 1667 behandelt, die mede de stoot zou geven tot het ontstaan van de Triple Alliantie, geeft hij pas aan het begin van de daaropvolgende paragraaf de belangrijkste verklaring daarvoor: de inval van de Franse troepen in de Zuidelijke Nederlanden. Aan het gewicht van dit ingrijpen van Lodewijk XIV met betrekking tot de machtsverhoudingen in West-Europa, en met name voor wat betreft de Republiek, wordt veel te weinig aandacht besteed.

Interessant nieuws bevat de mededeling van de schr. over het conflict tussen de Staten-Generaal en Pieter Vogelsangh, hun gezant in Kopenhagen (p. 21 vlg.). Hij constateert dat de Staten van Holland veel meer begrip toonden voor het beleid van de gezant, en vermeldt hierbij dat Vogelsangh pensionaris van Amsterdam was. Wat hij echter niet opmerkt, is dat er stellig verband bestaat tussen de volgens de Staten-Generaal eigenzinnige en voor de Denen veel te soepele houding van de gezant en het feit dat deze een Amsterdammer was.

Uit verschillende passages in dit werk blijkt dat Amsterdam - evenals in de jaren voor 1660 - ongetwijfeld vooral uit commerciële motieven zich bepaald agressiever opstelt tegenover Zweden en daarentegen geneigd is tot een grotere tegemoetkomendheid jegens Denemarken dan de Staten-Generaal en De Witt. Het is jammer dat de schr. dit nergens nadrukkelijk stelt en ook dat hij aan de speciale geïnteresseerdheid van Amsterdam bij de Noordse zaken te weinig aandacht besteedt. Schr. wijst wel (bijv. op p. 53) op de achteruitgang van de Nederlandse handel op de Oostzee en op de verontrusting daarover in Amsterdam, maar tot mijn grote verbazing mis ik en in het notenapparaat en in het overzicht van de geraadpleegde literatuur de vermelding van de studies van H.E. Becht, J.C. Westermann, W.S. Unger en J.A. Faber over de handelsbetrekkingen van de Republiek met de Scandinavische staten. Zou ook daarvoor de mijns inziens te eng diplomatieke opzet van deze dissertatie verantwoordelijk zijn?

Tot slot nog enkele opmerkingen bij de Terugblik (4 pagina's). Het lijkt mij dat Römelingh in zijn beoordeling of liever veroordeling van De Witt niet helemaal billijk is. Hij schrijft de raadpensionaris de ambitie toe ‘altijd scheidsrechter te willen zijn’, hetgeen ‘door de andere Europese staatslieden als misplaatste bemoeizucht ervaren’ werd (p. 187). Wilde De Witt dit nu werkelijk zo graag, of moet zijn voorzichtige, liefst neutrale staatkunde minder aan persoonlijke ambities en eerder aan de bijzonder moeilijke defensieve positie waarin de Republiek door de ontwikkelingen in Frankrijk en Engeland was geraakt, worden toegeschreven? Was er een reëel alternatief in de jaren voor 1672? Ik vraag me werkelijk af, of -zoals de schr. suggereert Zweden, wanneer het niet jarenlang door de Staten-Generaal als bondgenoot was verwaarloosd, de Republiek in 1672 wèl zou zijn bijgesprongen tegen Lodewijk XIV en Karel II, en zo ja, of haar benarde positie daardoor verbeterd zou zijn. In ieder geval zou ik de schr. niet graag zo ongenuanceerd nazeggen dat de situatie van 1672 ‘resulteerde uit de door De Witt gevoerde politiek’ (p. 188).

In het voorgaande heb ik nogal wat bezwaren tegen dit proefschrift naar voren gebracht. De meeste ervan vallen terug te brengen tot de ene noemer van de te enge, ouderwetse opzet van deze diplomatieke studie. Jammer dat de schr. het vele, door hem onderzochte materiaal niet vanuit een bredere gezichtshoek heeft benaderd.

M.A.M. FRANKEN

J. Charlier, *La peste à Bruxelles de 1667 à 1669 et ses conséquences démographiques* (Collection Histoire, XX; Brussel: Pro Civitate, in-8°, 208 blz.).

Dit boek is welkom. Het is de eerste enigszins omvangrijke studie gewijd aan de pest in de Zuidelijke Nederlanden. Het behandelt één pestepidemie, in één stad. Het schenkt successievelijk aandacht aan de ups en downs van de kwaal in de drie genoemde jaren, aan de berichtgeving ter zake, aan de houding van de centrale regering, aan de reacties zowel van de lokale overheid als van de bevolking, en ten slotte aan de demografische gevolgen.

Is het de goede aanpak? Men kan er daaromtrent een afwijkende mening op nahouden. Ware het niet efficiënter geweest de pest van de jaren 1667 tot 1669 in het kader te behandelen van de gezamenlijke Nederlanden (met inbegrip van Luik dan, en met inachtneming van wat er zich in de aangrenzende gebieden voordeed), en zich, om te beginnen, te beperken tot één aspect, of tot twee met elkaar verbonden aspecten, tot, bij voorbeeld, de verspreiding van de kwaal en haar demografische gevolgen. Wie alles wil bestuderen in een klein gebied kan zich immers niet voldoende rekenschap geven van de relatieve betekenis van de beschreven verschijnselen.

Bovenstaande opmerking mag niet de indruk wekken dat aan de auteur een erge tekortkoming wordt aangerekend. Ons gebrek aan ervaring in verband met de behandeling van het onderwerp in acht genomen, is het misschien toch nog beter te beginnen met de veilige weg van de monografie. De op die wijze verworven inzichten zullen het onderzoek in latere stadia vergemakkelijken.

Wat ons in dit boek wordt medegedeeld is belangrijk genoeg. Wij leren, voor een grote stad, het aantal slachtoffers nauwkeurig kennen. De auteur, die zijn bronnen zeer kritisch weet te benutten, rekent uit dat er te Brussel van oktober 1667 tot november 1669, in de loop van 26 maanden dus, 4066 personen aan de pest zijn gestorven. Het is vanzelfsprekend belangrijk te bepalen welke fractie van de totale bevolking dat cijfer vertegenwoordigt. 5%, neemt de auteur aan. Men kan zich daar niet zonder enig voorbehoud bij aansluiten. De berekening gaat uit van een bevolkingscijfer van 80.000, afgeleid van een geraamd aantal van 12.500 huizen, ons overgeleverd voor het jaar 1688. Solieder zijn de berekeningen voor het jaar 1755, waarvan het resultaat 57.000 is (Zie A. COSEMANS, *De bevolking van Brabant in de XVIIde en XVIIIde eeuw*, Brussel 1939, p. 88.) Nu stelt men wel vast dat andere grote steden van de Zuidelijke Nederlanden hun bevolkingscijfer in de eerste helft van de achttiende eeuw zagen dalen, zodat 80.000 in 1688 weer niet zo onwaarschijnlijk zou zijn. Maar geldt die vermindering ook, of in dezelfde mate, voor Brussel? Er zijn aanwijzingen dat dit niet het geval zou zijn. Een grondig onderzoek ware hier gewenst. Ligt het cijfer voor 1667 lager dan 80.000, dan moet het percentage slachtoffers hoger zijn dan 5%. Maar dan toch weer niet zoveel hoger, zodat men uiteindelijk moet aannemen dat ook deze laatste krachtige opflakkering van de pest in Europa niet zo moorddadig was als de epidemieën van de late middeleeuwen. Veel meer dan een indruk is dat echter niet, een indruk evenwel versterkt door die andere, die men weer bij de lectuur van dit boek opdoet, dat het aantal genezingen hoger lag dan in de vorige eeuwen.

Onder de overige hoofdstukken vraagt vooral onze aandacht het vijfde, ‘Bruxelles devant la peste’, waar de houding van de magistraat en van de bevolking zelf in detail wordt nagegaan. Er is hier een belangrijke hoeveelheid materiaal verwerkt, op analytische, maar daarom niet minder verdienstelijke wijze. Het wachten is nu op een onderzoek voor andere steden, om te kunnen uitmaken welke van de

verzamelde feiten als zuiver lokaal, en welke als van meer algemene betekenis moeten worden beschouwd. Voor het hier verrichte pionierswerk zijn wij, hoe dan ook, de heer Charlier veel dank verschuldigd.

H. VAN WERVEKE

Nieuwste geschiedenis

D. Spoelstra, *Dr. Antonius Mathijsen uitvinder van het gipsverband 1805-1878* (Assen: Van Gorcum, 1970, 475 blz.).

Over de uitvinder van het gipsverband werd in het verloop van de jaren wel het ene en het andere gepubliceerd, maar tot dé biografische studie was het met dat vele sporadische niet gekomen. Thans kunnen we aannemen dat met het boek van de hand van de geneesheer-direkteur van het Amsterdamse Burgerziekenhuis het eindpunt van al dat fragmentarische bereikt is. En zelfs meer dan dat, want het brengt een breed geborsteld panorama over hetgeen zich tijdens het leven van A. Mathijsen in de militair-geneeskundige dienst van Nederland (en België) afspeelt. Het is een belangrijk tijdsdokument geworden naar aanleiding van die merkwaardige uitvinding die het gipsverband is geweest. Het strekt tot de eer van medische sabelslepers dat zij, in de persoon van de chirurgijn-boerenzoon uit Budel op de Belgisch-Nederlandsche grens, een van de meest vruchtbare medischchirurgische kunststukken voor het nageslacht gerealizeerd hebben. Het boek begint met een beeld van de tijd. 1805: we zitten volop in de Bataafse Republiek met Schimmelpenninck, Van der Palm, Koning Lodewijk Napoleon. Daarop volgt een beeld van gewest en dorp: Noord-Brabant, de Kempen, Limburg. Het is zeer uitvoerig topografisch, sociologisch, ekonomisch, literair ingekleed. In dat kader verschijnt Antonius Mathijsen: familie, afkomst, loopbaan. Daar komt hij terug, ditmaal in het Belgische Hamont waar hij op 15 juni 1878 aan de gevolgen van een beroerte sterft. Hij werd bij de oude kerk van Hamont begraven. In zijn geboortedorp werd een Mathijsen-monument opgericht (24 sept. 1946). De hoofdbrok van het werk wordt besteed aan de uitvinding van het gipsverband: aanleiding was het zoeken naar een betere behandeling van de vele en in het bijzonder de gekompliceerde beenfrakturen in het militaire bedrijf. Mathijsen was militaire arts, afgestudeerd aan 's Rijks Kweekschool voor militaire Geneeskundigen te Utrecht. Op 14 juli 1828 wordt hij benoemd tot Officier van Gezondheid 3de klasse. Hij nam deel aan de Belgische veldtocht van 1830-1831 o.m. te Ieper. In 1837 promoveerde hij te Giessen (Duitsl.) tot doctor medicinae. Men volgt hem over de talrijke peregrinaties waar een militair arts aan blootstaat. Met blz. 83 begint het relaas van het gipsverband, ingeleid door de geschiedenis van het zoeken naar hardwordende verbanden tot het midden van de negentiende eeuw: kompressen met eiwit, loodazijn, stijfselpap, bordpapier, dextrine, guttapercha. In 1851 brengt Mathijsen de gipszwachtel. Zijn eerste mededeling daaromtrent verscheen in februari 1852, hij was toen officier van gezondheid 1e klasse bij het garnizoen te Haarlem. We vernemen de eerste reakties in Nederland en België, gestaafd met alle gewenste dokumenten. Mathijsen demonstreerde zijn uitvinding o.m. te Luik, maar nagenoeg alle professoren waren op reis of ongesteld. Te Brussel kwam er meer vaart in, en was hij op een diner bij baron Seutin te gast, tweemaal bij generaal Vlemincks. Na wat beginmoeilijkheden bleek dat het gipsverband in die mate al de andere bestaande verbanden overtrof, dat het 't enige zou zijn dat in heel Europa gebruikt zou worden. Seutin, de uitvinder van het amovo-inamovibele verband, zou zulks zelf erkennen. Door akademieën en geleerde genootschappen werd het gipsverband na korte tijd voor zeer doeltreffend geprezen. Mathijsens vriend Van de Loo spande zich in het bijzonder in en ging overal de uitvinding verdedigen en propageren. Over de verhoudingen met Van de Loo kwam later een schaduw: diens sterke strevingen en geldingsdrang deden het vaak voorkomen alsof hij een aandeel had gehad in de uitvinding. Het is

het onderwerp van 10 bladzijden intermezzo. De honderd jaren die op Mathijsens uitvinding ge-

volgd zijn, niet het minst de ervaring van de twintigste eeuw, hebben de grote waarde van het gipsverband op een ongeëvenaarde wijze bevestigd. Het boek brengt dienaangaande een gevarieerde keus van verklaringen van de grootmeesters der chirurgie uit alle landen.

Het derde hoofdstuk (100 blz) handelt over de militair-geneeskundige dienst. Mathijsen was een officier van gezondheid en de auteur voelde zich gedrongen zijn beroemde landgenoot te vereren met een historische studie over het milieu waarin de man leefde. Vooral de struktuur en de werking van de militair-geneeskundige dienst in Nederland kwamen daarbij aan bod, al worden ruime digressies daar buiten aan het hoofddoel dienstig gemaakt. We achten ze zeer het lezen waard. o.m. de gebeurtenissen te Waterloo en daaromtrent, met het overige waar Zuid-Nederland in sterke mate bij betrokken was. Het boek eindigt met een samenvatting in het Nederlands, Engels, Frans en Duits. Voorts met bijlagen waarop het historisch relaas over het leven van Antonius Mathijsen gebaseerd is. Veel van die dokumenten zijn stukjes geschiedenis op zichzelf en roepen mijmeringen wakker over sommige aspekten van de medische praktijk in de huidige tijd. Een offsetdruk van Mathijsens originele mededeling ontbreekt niet en is beslist op zijn plaats. Literatuur en bronnen besluiten het geheel.

Mijn appreciatie over het werk van dr. D. Spoelstra heb ik in het begin van deze bespreking gegeven. Het komt mij voor dat zijn boek de definitieve bio- en bibliografie is over een van de verdienstelijke geneeskundigen uit ‘Groot-Nederland’. Op het eksemplaar dat mij vanuit Nederland voor bespreking werd toegezonden werd een stempel geslagen ‘Aan de douane vertoond’. Is het geen anachronisme en geen laakbare huichelarij, ten jare 1970, na vijfentwintig jaar Benelux, dat de douane nog haar neus moet steken in de uitwisseling van geestesgoederen?

L. ELAUT

J.W. Rooney Jr., *Belgian-American Diplomatic and Consular Relations 1830-1850* (Publications universitaires de Louvain, Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 4e série, XLI; Leuven, 1969)

In 1832 onderhielden alleen Engeland, Frankrijk en de VS diplomatieke betrekkingen met België. In Washington had men vooral om handelspolitieke redenen besloten een zaakgelastigde in Brussel te akkrediteren. Het bevorderen van het wederzijdse ruilverkeer beschouwde men er dan ook als de belangrijkste taak van de nieuwe legatie. De spoedige Amerikaanse erkenning van de Belgische onafhankelijkheid was de regering in Brussel natuurlijk bijzonder welkom; daarbij kwam dat men ook in de Belgische hoofdstad wenste dat de diplomatieke betrekkingen met de VS de wederzijdse handel zouden bevorderen. 't Was op dat moment dringend nodig om ter vervanging van de Nederlandse en Nederlands-Indische afzetgebieden nieuwe markten voor de Belgische industrie te vinden. Daarom sneed koning Leopold in zijn eerste gesprek met de Amerikaanse zaakgelastigde al handelskwesties aan. De Belgische minister-president was toen reeds in Washington aangekomen met de nodige volmachten voor het sluiten van een handelsverdrag tussen de beide landen. Ook in de jaren 1840 dwongen het toegenomen Europese protectionisme en de Belgische industriële overproductie de regering te zoeken naar geschikte afzetgebieden. De gedachte dat een vergroting van de uitvoer naar de VS een oplossing voor de Belgische problemen bood, bestond algemeen in kringen van politici te Brussel. Het Parlement besloot in 1842 zelfs om een jaarlijkse subsidie beschikbaar te stellen voor de scheepvaartmaatschappij die bereid zou zijn een

vaste lijndienst tussen een Belgische en een Amerikaanse haven te onderhouden. Ook bood de Belgische regering de VS in 1846 een voordelig handelsverdrag aan.

Daar er geen zuiver politieke kwesties tussen de beide landen te regelen vielen, hadden de Belgische en Amerikaanse diplomaten in de twee hoofdsteden vooral zaken van handelspolitieke aard af te wikkelen. België's eerste diplomatieke vertegenwoordiger in Washington slaagde echter ook in die beperkte taak niet. Hij ging bij het sluiten van het handelsverdrag van 1833 zijn bevoegdheden ver te buiten; de regering in Brussel weigerde dan ook het ontwerpverdrag te ratificeren. In de erop volgende jaren wekte deze diplomaat zoveel ongenoegen in Washington, dat hij moest worden teruggeroepen. Zijn opvolger sloot in 1840 een tweede ontwerpverdrag met de Amerikaanse regering; de inhoud ervan was echter voor het Belgisch Parlement onaanvaardbaar. Tenslotte werden in 1846 de kommerciële en maritieme betrekkingen tussen de beide landen bij verdrag geregeld.

De twijfelachtige eer om onaanvaardbare verdragen te mogen sluiten viel de Amerikaanse diplomaten in Brussel niet ten deel omdat hun een nog beperkter taak toebedacht was. Het State Department beschouwde hen als nuttige leveranciers van inlichtingen aan wier adviezen en verzoeken echter niet veel aandacht hoefde te worden besteed. Een handelsverdrag met België wilde de Secretary of State bovendien zelf sluiten. Washington onderhield echter op zo nonchalante wijze kontakten met de legatie in Brussel, dat tot twee maal toe de zaakgelastigde aldaar niet meegedeeld werd dat zijn regering een Amerikaans-Belgische handelsovereenkomst gesloten had. De Amerikaanse diplomaten in Brussel troostten zich echter enigszins met de genoegens die het society-leven en het kontakt met de Franse kultuur hun in de Belgische hoofdstad verschaften. Zij behoorden allen tot de elite van ‘well-to-do-lawyers-planters’ uit het Zuiden van de VS; op grond van hun binnenlandspolitieke verdiensten werden zij in staat gesteld om enige jaren het sociale aanzien van de diplomaat te genieten. Hun taken op het gebied van de handelspolitiek vervulden zij trouw en het kwam voor dat hun soms een interessante politieke depêche uit de pen vloeide.

Onder de Amerikaanse bijdragen tot de kennis van de geschiedenis van het Belgische buitenlandse beleid in de vorige eeuw neemt de Leuvense dissertatie van Prof. Rooney een aparte plaats in. De auteur heeft namelijk in zijn studie van de Belgisch-Amerikaanse diplomatieke en konsulaire betrekkingen enigszins de klemtoon gelegd op de Amerikaanse kant van die relaties. Op grond van zijn analyse van de relaties tussen de beide landen heeft hij zelfs gemeend te kunnen konkluderen dat de totale Amerikaanse buitenlandse politiek van die periode verre van isolationistisch was. De ‘Belgian-American Diplomatic and Consular Relations’ die de titelpagina de argeloze lezer schijnt te beloven, blijken dus eigenlijk meer ‘American-Belgian’ te zijn dan hij kan verwachten; niettemin verschaft dit werk veel interessante informatie over de Belgische handelspolitiek met betrekking tot de VS.

C.A. TAMSE

Chr. A. De Ruyter-de Zeeuw, *Hendrik Spiekman. De grondvester van de Rotterdamse sociaal-democratie, 13 februari 1874-18 november 1917* (Roterodamum-reeks, XXVII; Rotterdam-'s-Gravenhage: Nijgh & van Ditmar, 1971, 111 blz., *f* 4,15).

Ondanks een uit jeugdherinneringen voortkomende hagiografische kleuring en zekere inconvenienten in de compositie, die de lezing bemoeilijken, is dit bescheiden boekje geslaagd te noemen. Het geeft in kort bestek een betrouwbaar beeld van de evoluties in een stad, die op de kentering der tijden een invasie te verwerken

kreeg van in sociale zin achtergebleven plattelanders. Te midden van deze dociele eenvoudigen speelde de Groninger Hendrik Spiekman twintig jaar lang zijn rol van sociaal en politiek levenwekker.

Het was roeien tegen de stroom, maar toen hij op drie en veertige leeftijd aan leukemie overleed, had hij die lokale taak met goed gevolg volbracht en scheen hem een nationale politieke carrière te wachten. Spiekman was een autodidact, die buiten alle scholen om, een fond van kennis en een uiterlijke en innerlijke beschaving verworven had, waarop een solied zelfvertrouwen mocht stoelen. Met J.H. Schaper, W.H. Vliegen, J. Oudegeest, L.M. Hermans, J. Brautigam e.a. behoorde de charmante optimist Spiekman, die als raads-, staten- en kamerlid gezag en sympathie verwierf en behield bij tegenstanders van diverse pluimage, tot de in en door de vakbeweging opgekomen 'mannen-van-de-straat', die binnen de jonge SDAP een gezond tegenwicht vormden van tot domineren geneigde doctrinaire intellectuelen als Frank van der Goes, Herman Gorter, Henriëtte Roland Holst, Willem van Ravesteyn, M. Mendels en P.J. Troelstra. De algemene deelneming met zijn ontijdig heengaan zweemde dan ook naar de klassieke 'rouw in de hutten en de paleizen'.

L.J. ROGIER

J. Woltring, ed., *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland. Tweede Periode 1871-1898*, V, *1891-1894* (RGP, Grote Serie 132; 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1970, 786 blz.).

Dit deel, dat de periode van januari 1891 tot en met december 1894 bestrijkt, bevat 444 stukken met diverse bijlagen; het overgrote deel wederom afkomstig uit het archief van Buitenlandse Zaken. Enkele andere documenten stammen uit de archieven van het departement van Koloniën, het kabinet des Konings en enkele gezantschappen. Ook is gebruik gemaakt van particuliere verzamelingen. De notulen van de ministerraad leverden voor deze jaren weinig op blijkens de inleider. De gebruiker vindt in een korte inleiding op de bekende wijze een beknopt overzicht over de diverse kwesties, die BZ bezig hielden. Een lijst van de Nederlandse diplomaten op buitenlandse posten en van de drie kabinetten, die aan het roer waren, rondt deze introductie af. Personen- en zakenregister zijn volgens de gebruikelijke regels samengesteld.

Het zetduiveltje heeft zich uiteraard niet onbetuigd gelaten. Ook enkele jaartallen zijn er het slachtoffer van geworden. Ik noem uit de inleiding, xxvii: het bisschopsjubileum van Leo XII vond niet plaats in 1813 maar in 1893. Het kabinet-Mackay, xxxv, ruimde niet op 10 augustus 1861 het veld maar in 1891. In een enkel geval wordt het selectiekriterium niet geheel duidelijk. Stukken zijn niet opgenomen, die voor een volledige inzage in bepaalde kwesties toch moeilijk genegeerd kunnen worden en het zullen de specialisten zijn, die naar deze publicatie zullen grijpen. Wat niet afdoet aan de verzorgde en betrouwbare indruk, die de publicatie als geheel maakt. Tot zover de technische kant.

Inhoudelijk bieden deze stukken geen schokkende dramatiek. Het ministerie was in heel deze periode van stricte neutraliteit een stille vijver, waar men in deftige verveling het gebeuren elders gade sloeg. Europa had bovendien in deze jaren juist een betrekkelijk rustig aanzien, wat de internationale verhoudingen betreft. Het Frans-Engelse conflict over het verre Siam, de Chinees-Japanse oorlog lieten in elk geval geen rimpels in de Haagse wateren achter. De Frans-Russische toenadering, het eerste gerommel van de Dreyfuss-zaak en de nasleep van andere interne schandalen, die de kranten bezig hielden, bezorgden BZ geen speciale kopzorgen. Zo staan handelskwesties voorop. In een wereld van protectionisme trachtte Nederland zijn vrijhandelsbeginselen overeind te houden. Vooral Hartsen,

in 1891 nog minister, bestreed protectie en het zijn deze tegenstellingen, die bij de diverse handels-relaties een rol spelen. Daarnaast was er de kwestie van arbitrage;

het Nederlands-Engelse geschil bij het 'Costa-Ricka' paket. En er was even de kwestie van het gezantschap bij het Vatikaan - die dierbare twistappel van confessioneel Nederland - die door een Romeinse krant ter tafel werd gebracht in april 1893, om onmiddellijk weer onder tafel te verdwijnen. Al met al zal speciaal de in handelspolitiek geïnteresseerde historicus van deze uitgave profiteren. H.W. VON DER DUNK

P.H. Hefting, *G.H. Breitner in zijn Haagse tijd* (Utrechtse Kunsthistorische Studiën, XII; Utrecht: Haentjens Dekker & Gumbert, in-8°, 1970, 159 blz. met 293 nummers catalogus en afb., *f* 41,60) en p.h. hefting, ed., *G.H. Breitner. Brieven aan A.P. van Stolk* (Publicaties van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, 's-Gravenhage; Utrecht: Haentjens Dekker & Gumbert, in-8°, 83 blz. met 27 afb., *f* 22,90, beide delen samen *f* 59,80).

Nederlandse kunstenaars van het midden en einde der negentiende eeuw waren lange tijd wat verwaarloosd in het kunsthistorisch onderzoek. Pas in de laatste jaren is hier verandering in gekomen, vooral dankzij de inspirerende aanmoediging en stimulans van Professor Dr. J.G. van Gelder, die zijn leerlingen op veel onontgonnen terrein opmerkzaam heeft gemaakt.

Zo verschenen er in 1967 en 1968 proefschriften over resp. de schilders Mauve (door E.P. Engel) en Jongkind (door Victorine Hefting, *Jongkind d'après sa correspondence*). Aan deze documentatie is er nu onlangs een toegevoegd over de beginperiode van één onzer grootste impresionistische schilders, Breitner, nl. zijn Haagse tijd, door Dr. P.H. Hefting. De auteur, conservator aan het Rijksmuseum Kröller-Müller te Otterlo, had zich al eerder met Breitner bezig gehouden, toen hij samen met C.C.G. Quarles van Ufford, aan de hand van enige duizenden door de schilder nagelaten foto's (nu bewaard in het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te Den Haag) een selectie van 150 foto's met de naar deze door Breitner gemaakte schilderijen publiceerde (*Breitner als fotograaf*, ed. Lemniscaat, Rotterdam, 1966). In dit proefschrift: *G.H. Breitner in zijn Haagse tijd*, wordt een periode van ruim tien jaar behandeld: 1876 tot 1886, waarvoor de brieven van Breitner aan zijn maecenas A.P. van Stolk, Rotterdams graanhandelaar, die Breitner financiëel en moreel steunde, de belangrijke bron vormen.

Deze tot het proefschrift behorende brieven, als apart deel uitgegeven, zijn hier voor het eerst volledig - naar het originele handschrift - gepubliceerd. Een zeer belangrijk *document humain* en voor Nederland, waar men in het algemeen nog altijd een zekere pruderie moet overwinnen om meer intieme documenten als brieven - ook al geven ze nog zoveel waardevol inzicht in het leven en werk van de kunstenaar - te publiceren, een belangrijke daad. Jan Greshoff had al gezegd, dat van een groot kunstenaar alles van belang is, ook en juist zijn correspondentie!

Dr. Hefting heeft in zijn dissertatie veel interessant en nieuw materiaal verzameld. Zijn met grote ijver en zorgvuldigheid tot stand gebrachte documentatie is niet alleen voor de toekomstige Breitner-studies, maar voor allen die zich met de vorige eeuw bezig houden van veel belang. De catalogus van schilderijen, aquarellen, tekeningen en schetsboeken van 1876-1886 vormt met de vele afbeeldingen een zeer waardevolle aanzet tot een *catalogue raisonné* van Breitners gehele oeuvre. Zeer boeiend zijn de nooit eerder gepubliceerde foto's van de familie van Breitner en van

de Van Stolks. Beide delen zijn in rood geplastificeerde omslag smaakvol uitgegeven. Het is bijzonder jammer, dat door de moderne typografie de belangwekkende noten niet op de bewuste pagina zelf, onderaan de bladspiegel, zijn geplaatst, maar achterin over twee kolommen, in een niet doorlopende

nummering zijn gedrukt. Dit bemoeilijkt helaas het lezen, omdat men nu voortdurend achterin moet kijken.

Uit het voorgaande blijkt dat - naar mijn mening - de betekenis van Hefting's werk in de eerste plaats gelegen is in het bronnenmateriaal en de uitwerking ervan. Men vindt er op zich zelf zeer belangwekkend nieuw feiten-materiaal, zonder dat dit er toe bijdraagt om onze visie op de kunstenaar Breitner in enigszins belangrijke mate te wijzigen. Maar dit mochten we - gezien de huidige kennis van Breitners kunstenaarschap - ook niet verwachten.

In de chronologisch gerangschikte *Brieven* kan men de ontwikkeling van Breitner goed volgen, aan de hand van Heftings indeling in de volgende perioden: jeugd, de tijd van de Haagse Academie, de ontmoeting met Van Gogh, menigsverschillen met Van Stolk over Breitners stijl, en zijn verblijf in Parijs.

In de vaak zonder interpunctie, met veel taalfouten, geschreven epistels leren we Breitner kennen als een impulsief mens, die aan Van Stolk eerst in korte, beleefde woorden rekenschap geeft van zijn geldzorgen, uitgaven en artistieke vorderingen. Maar in de loop van de relatie laat hij zich enthousiast gaan over boeken die hij bewondert of Duitse schilders die hij verafschuwt, waarbij een grote directheid van uiten iedere onderdanigheid van de kunstenaar, die financiële steun ontvangt, uitsluit. Het beeld van de schilder, dat in deze brieven naar voren komt, blijkt dan voortreffelijk te kloppen met het in 1882 geschilderde Zelfportret (*Brieven*, afb. 18) en met de indruk die Breitner op zijn tijdgenoten maakt: ietwat hooghartig, eigenzinnig, een beetje dandyachtig, impulsief, dan weer stug en gesloten, levend in uiterste gemoedsstemmingen van hartstocht en depressiviteit.

Het contact tussen A.P. van Stolk en Breitner kwam waarschijnlijk tot stand door Breitners vader, die als employé bij de firmanten Van Stolk een verantwoordelijke positie bekleedde en zich over de tekentalenten en de toekomstige opleiding van zijn zoon als schilder tegenover A.P. van Stolk had uitgelaten. De familie Van Stolk was zeer kunstzinnig, speelde een belangrijke rol in het kunstleven van Rotterdam in de jaren van 1870 en hield er verscheidene collecties op na, waarvan de meest bekende de verzameling van A. van Stolk Czn. is. Deze begon omstreekt 1835 Nederlandse historie-prenten te verzamelen. Een collectie die nu bekend staat onder de naam Atlas Van Stolk. Wellicht heeft Breitner deze verzameling ook onder ogen gehad. Dr. Hefting geeft in zijn boek aardige foto's van deze Van Stolks, van hun dochters, van wie er één schilderde, van het interieur van het huis en de daarin aanwezige collectie schilderijen.

Behalve A.P. van Stolk zou ook de gerenommeerde schilder van historiestukken, tevens stadgenoot, Charles Rochussen geadviseerd hebben om de jonge Breitner op de Academie van beeldende kunsten te doen, wat in dit geval niet Amsterdam, maar Den Haag werd. In 1876, 19 jaar oud, werd Breitner op de Haagse Academie ingeschreven. In 1880 werd hij die zich niet kon aanpassen aan de schoolse reglementen van de school verwijderd. Hoe de sfeer daar onder het directoraat van Ph. Koelman was, beschrijft Ph. Zilcken in zijn *Herinneringen*: ‘Nooit zal ik vergeten de akelige, koude vale zaal met gore modellen, terwijl geen ander geluid gehoord werd dan het suizen van het gas en het gekras van houtskool op de groote vellen papier’. Wanneer Breitner in 1877 M.O. tekenen heeft gedaan, geeft hij een korte tijd aan de Teekenacademie in Leiden les, maar deze lessen, die o.a. ook Floris Verster volgde, bleken allesbehalve een succes.

Geïnspireerd door wandelingen in de Haagse duinen legt hij zich toe op het weergeven van ruiters in galop, op artillerie-stukken, waarvan de voorstudies in de vele schetsboekjes nog in de prentenkabinetten van Amsterdam en Leiden bewaard

zijn. In Den Haag ook leert Breitner de toen als ‘geavanceerde artiesten’ beschouwde schilders van de Haagse

School, Jacob en Willem Maris, Mesdag, Mauve en Jozef Israëls kennen. Hij wordt lid van de Haagse kunstenaarsvereniging 'Pulchri Studio', waar men knap was in het opvoeren van tableaux vivants of korte pantomimes van historische voorstellingen, zoals 'De anatomische les van Rembrandt' (Breitner maakte in opdracht van een Amerikaan ook een impressionistische copie naar de Anatomische les) of 'Molière en zijn dienstmaagd'. De jongere schilders maakten hier dan de tableaux voor.

In 1880 vraagt Mesdag Breitner om mee te werken aan het 'Panorama van Scheveningen', dat als enige van de tussen 1878-1881 gemaakte Panoramagebouwen in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam nog bestaat onder de naam 'Panorama-Mesdag': het uitzicht op de huizen vanaf het Seinpostduin (dat in 1881 al verloren is gegaan) heeft Breitner in schetsen vastgelegd. Manoeuvres die hij in Brabant meemaakt, verwerkt hij in zijn grote doeken zoals 'Transport der kolonialen' (1883). Hij bewondert en benijdt de gave techniek van de jonge Isaac Israëls. Hij leest veel geschiedenisboeken, van Jacob van Lennep, en van de Duitse historicus Ranke. *Manette Salomon* van de gebroeders De Goncourt maakt diepe indruk op hem; hij identificeert zich met de in het boek voorkomende schilder en raadt het boek iedereen, leek of schilder, aan.

Interessant ook zijn de gegevens over de contacten tussen Vincent van Gogh en Breitner. Hij leerde Vincent kennen in 1882 in het ziekenhuis aan de Zuidwal in Den Haag, waar beide schilders wegens opgelopen geslachtsziekten werden behandeld. Ze trokken er samen op uit om in het Haagse stadsleven inspiratie op te doen en om mensen in het dagelijks leven mee te maken Breitner zag bij Van Gogh houtgravures in het Engelse tijdschrift *The Graphic*, beiden bewonderden Michelets boek over de liefde en diens zeer liberale opvatting over de vrouw.

Maar terwijl ze in het begin van de jaren tachtig behoorden tot een kleine groep kunstenaars die al niet meer, zoals de oudere generatie van de Haagse school: Mesdag, de Marissen, Theophile de Bock, hun onderwerpen kozen in zeegezicht, landschap en binnenhuis, was er toch al een groot verschil wat de instelling betreft tussen Vincent en de vier jaar jongere Breitner. Dit komt uit in een door beide schilders ongeveer eender gekozen thema: Breitner maakte in 1882 een aquarel 'De Soepuitdeling', waar een rij wachtende vrouwen in een diagonaal van kleurige vlekken is opgezet, terwijl in 1882 van Gogh ook een aquarel schilderde 'De Staatsloterij'. Hier is niet zo zeer gelet op de compositie als wel op de zielige expressie van de types. Van Gogh is sociaal bewogen en wil, zoals hij aan zijn broer Theo schrift: 'de armen en het geld' weergeven; de stumpers die voor een loterijbriefje van hun spaarcenten worden beroofd. Breitner maakte aan Van Stolk duidelijk dat hij wil zijn 'le peintre du peuple'. 'Ik zal de mensch schilderen... op de straat en in de huizen die ze gebouwd hebben. Geschiedenis wildde ik schilderen, een markt,... een bende soldaten onder een gloeiende zon of in de sneeuw is net zoo goed en meer geschiedenis dan "De nichtjes van Spinoza komen hem bezoeken vergezeld van hunne mama"'. Voor Breitner heeft alles gelijke waarde, hij heeft een hekel aan de anecdotische geschiedenisweergave, zoals de oudere generatie van romantici dat deed naar Frans voorbeeld, in onderwerpen als 'De laatste dagen van Johan van Oldenbarnevelt' of 'Michel Angelo in zijn atelier'. Breitner is niet zoals Van Gogh persoonlijk betrokken bij de ellende van de mensen, maar vindt een volksvrouw of een wasvrouw uit schilderkunstig oogpunt even interessant als het portret van een dame. Door deze instelling is Breitner juist in onze ogen een romantisch realist. Le peintre du peuple wil eenvoudig zeggen: schilder van mensen en stadstaferelen.

Veel scherper komt het verschil tussen Van Gogh en Breitner uit in de jaren 1886/1887, nadat Breitner in 1884 een half jaar in Parijs is geweest op het atelier van Cormon, waar

ook Toulouse Lautrec heeft gewerkt. Breitner heeft geen contact met de Franse impressionisten, hij blijft de bewonderaar van de Barbizon-school. In Parijs maakt hij een vrij somber schilderij 'Het witte paard van Montmartre' (nu Stedelijk Museum, Amsterdam) dat even goed in Holland geschilderd kon zijn. Vincents palet daarentegen verandert volkomen. Na zijn donkere 'Wevers' en 'De aardappeleters' neemt hij de lichte toets van Pissarro over. Breitner blijft ook na zijn Parijse tijd en na zijn Haagse periode, in Amsterdam met donkere bruine, rode en gele kleuren werken.

Terwijl Van Gogh eigenlijk als een Frans kunstenaar in Frankrijk gold, is het begrijpelijk dat Breitner in Parijs geen bekendheid genoot. Eerst een eeuw na zijn geboorte, op een herdenkingstentoonstelling in het Institut Néerlandais in het najaar van 1957 door Nederlanders in Parijs georganiseerd, spreken de Franse critici in lovende woorden over Breitner, maar ze leggen de nadruk op zijn somber palet en noemen hem 'une sorte de Van Gogh sans l'impressionnisme'(!).

Boeiend is tenslotte ook Heftings passage over het verschil in opvatting tussen Breitner en A.P. van Stolk over het beroep kunstenaar. Van Stolk beschouwt nl. de schilder niet enkel als vakman, maar als iemand die door zijn werk in zijn onderhoud moet kunnen voorzien. Die door aanpassing aan de algemene smaak ook verkoopbare werken moet maken. De eis van die algemene smaak betekende: afgewerkte, voltooide schilderijen, waarin volgens de vroeg-negentiende eeuwse traditie de figuren in duidelijke tekening, met gladde schildering zonder kleurenvegen zoals in het impressionnisme, zijn weergegeven. Van Stolk nu ziet in Breitner's impressionnisme 'vormloze kleurmassa's'. Aan de Haagse periode die gekenmerkt is door een moeizaam worstelen met het 'métier' en met geldzorgen, komt in 1886 door dit genoemde meningsverschil en dientengevolge ook door het beëindigen van de financiële steun, een einde. Breitner gaat dan naar de Amsterdamse Academie en wordt daar opgenomen in de kring van *De Nieuwe Gids* en de Tachtigers, samen met Isaac Israëls. Als idool van de jonge generatie kan hij zich in Amsterdam ten volle ontplooien tot een van onze grootste schilders.

De vraag die A.P. van Stolk zich heeft gesteld: 'Heb ik door hem te steunen goed gedaan' is door de tijd met een krachtig ja beantwoord.

B.H. SPAANSTRA-POLAK

G.W.B. Borrie, *F.M. Wibaut. Mens en magistraat. Ontstaan en ontwikkeling der socialistische gemeentepolitiek* (Assen: Van Gorcum, 1968, 342 blz. met 11 bijlagen en Franse samenvatting, *f* 22,40, Sociaal-historische studies uitgegeven door het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, V; ook verschenen als Amsterdams proefschrift en als paperback bij de Arbeiderspers te Amsterdam).

Voor ons ligt een boek, dat in verschillende opzichten origineel is. Zelden is immers de Nederlandse gemeentepolitiek een onderwerp van historische studie geweest. Geen van de voormannen van de SDAP werd tot nog toe bestudeerd op het in praktijk brengen van zijn socialistische theorieën. In welke mate Wibaut de richting van de socialistische gemeentepolitiek voor een belangrijk deel bepaald heeft, kan men schatten door deze studie.

Gemeentepolitiek is voor Dr. Borrie geen onbekend terrein. Als burgemeester heeft hij er dagelijks mee te maken. Dat juist een onderzoek naar Wibauts gemeentepolitiek de schrijver aantrok, is verklaarbaar: Wibaut heeft in bijzondere

mate aan de socialistische gemeentepolitiek gestalte gegeven, de gemeentepolitiek in sociale richting geaktiveerd. Er was echter meer nodig dan belangstelling, nl. een grote dosis doorzettingsvermogen en enthousiasme om de talloze geschriften van Wibaut kritisch te verwerken, om zijn omvang-

rijke archief onder niet-ideale omstandigheden te bestuderen. Het resultaat is een in goede stijl geschreven boek met treffende citaten, waardoor de lezer direkt betrokken wordt bij de problemen.

Deel I van het boek, 'Wibaut en de opkomst van het socialisme in Nederland' omvat een uitvoerige levensbeschrijving tot 1914, bedoeld als inleiding op het tweede deel 'Socialistische gemeentepolitiek'. Dit tweede deel behandelt het ontstaan en de aard van de socialistische gemeentepolitiek - in zekere zin het voortzetten van een lijn, die al door de radicalen in de jaren negentig in Amsterdam was uitgezet. Hier wordt meer in het bijzonder Wibauts werk nader onderzocht, van 1907 tot 1914 als gemeenteraadslid en vanaf 1914 tot 1931 als wethouder van Amsterdam. Een 'Eindbalans' sluit het boek af.

Wibaut werd in 1859 te Middelburg geboren als zoon van katholieke ouders - zijn vader was koopman - en stierf in 1936 te Amsterdam. Oorspronkelijk door Multatuli en de Engelse Fabian Society beinvloed, noemde Wibaut zich in 1891 'socialist' en meldde zich in 1897 aan als lid van de Sociaal-democratische Arbeiderspartij (SDAP). Het is een ontwikkeling, die door rationeel inzicht in economiche vraagstukken gegroeid was, maar niet minder door een sterk meeleven met de arbeider, underdog in de maatschappij. Het verwezenlijken van het socialisme zal een menswaardige staat in de toekomst geven. Deze overuiging leidde Wibauts optreden in en buiten de SDAP. In de partijtwisten die tenslotte de scheuring van 1909 veroorzaakten, stond Wibaut aan de linkerzijde, tegenover Troelstra en de rechterzijde. Hij probeerde te bemiddelen, maar bleef SDAP-lid toen aan de oppositie gelegenheid geboden werd om afwijkende meningen binnen de partij kenbaar te maken in *Het Weekblad*. In 1913 was Wibaut een tegenstander van het aanvaarden van regeringsverantwoordelijkheid door de SDAP: socialistische ministers zouden mede verantwoordelijk zijn voor regeringsmaatregelen tegen arbeidersbelangen in. In het algemeen was het beter te dwalen mèt de arbeiders, dan gelijk te hebben tégen de arbeiders, een stelregel, die wellicht Wibauts scherpe kritiek op de stakingen van 1903 heeft doen verstommen, maar die ook nog geldig was in 1920 en 1921, toen Wibaut de partij koos van de tegen de 'revolutiewet' demonstrerende gemeentearbeiders.

Regeringsverantwoordelijkheid voor de SDAP wees Wibaut af, maar een wethouderszeten in 1914 in Amsterdam aanvaardde hij. Op deze post, dichter bij de bevolking, meende hij op het gebied van de gemeentelijke woningbouw ten bate van de arbeiders nuttig werk te kunnen doen. Tegelijk kreeg hij de afdeling arbeidszaken te beheren, terwijl kort daarop de levensmiddelenvoorziening nog aan zijn portefeuille werd toegevoegd. De nadruk kwam tijdens de eerste wereldoorlog vooral op deze laatste twee taken te liggen. Belangrijke maatregelen waren de invoering van een distributiesysteem met prijsmaatregelen en de instelling van centrale keukens. Wibaut bevorderde een Georganiseerd Overleg (GO) van de overheid met alle vakbonden die de geementearbeiders en ambtenaren organiseerden. In 1917 ondervond hij wat hij in 1913 vreesde: het aardappel oproer werd met geweld onderdrukt en hij voelde zich medeverantwoordelijk.

Na 1919 beheerde Wibaut als wethouder bijna steeds financiën dikwijls in combinatie met gemeentebedrijven. Op verhelderende wijze bespreekt Borrie Wibauts aktiviteiten, bijv. de wijze van financiering van vele projecten waarbij de gemeente aktief was betrokken; de debatten die het gevolg waren van geoefende kritiek zowel buiten als binnen de SDAP, o.a. over de vraag of nutsbedrijven winst mochten maken ten bate van de gemeentekas. Ook de oorzaken en de afloop van de twee wethouderscrises van 1921 en 1927-1929 vinden een plaats in dit deel dat

eindigt in 1931, toen Wibaut met enige moeite afscheid nam als wethouder. Hij was toen 72 jaar oud. Dit tweede deel is duidelijk de kern van Borrie's boek.

In het laatste deel ‘Eindbalans’ wordt de biografische draad, in 1914 afgebroken, weer opgevat en minder uitvoerig voortgezet voor de jaren na 1931. Toch komt in dit derde deel nog Wibauts aktie tegen het wetsontwerp-De Geer van 1929 - dat een eind zou maken aan de gemeentelijk financiële zelfstandigheid - ter sprake, evenals zijn werk in internationaal gemeentelijk verband.

Uit deze korte weergave van de inhoud blijkt dat de schrijver m.i. niet geheel geslaagd is in het geven van een vaste structuur. Hij lijkt op twee gedachten te hinken: een biografie te schrijven van Wibaut en de socialistische gemeentepolitiek van Wibaut weer te geven. Misschien is dit de oorzaak dat de schrijver slechts incidenteel toekomt aan een analyse en waardering van Wibauts opvatting van democratie in verband met zijn socialisme. Om enige voorbeelden te noemen, in Wibauts stellinganme binnen de partij tussen 1905 en 1909 tegenover een zijns inziens ondemocratisch optreden van Troelstra, kan men vinden wat hij onder democratie verstaat. Later is dit het geval in Wibauts verzet tegen ‘Nieuwe Organen’ (1931) een geschrift dat de uitwerking bevatte van Troelstra's politieke systeem voor een toekomstige socialistische maatschappij. Niet het belang van de producenten maar dat van de consumenten behoorde volgens Wibaut op de eerste én de tweede plaats te komen. Ook is een gevoel voor democratie aanwezig in Wibauts ideeën over medezeggenschap - uiteindelijk kwam hij tot de conclusie dat ook werknemers van een bedrijf in de leiding daarvan betrokken moesten worden. Wellicht speelde zijn democratische overtuiging mede in zijn polemiek met de president van de Nederlandse Bank, Vissering, in 1924. Wibaut wees een bevoogding van de gemeentelijke leningspolitiek door de Nederlandse Bank met een niet op demokratische wijze tot stand gekomen bestuur, vierkant af. Tenslotte vond ook Wibauts felle verzet tegen de plannen van De Geer in 1929 zijn grond in enig wantrouwen tegen de centrale en centraliserende overheid. Wibaut dacht en handelde ‘municipaal’, niet zozeer gouvernementeel.

Borrie heeft een boeiende bijdrage tot de geschiedenis van de SDAP en de stad Amsterdam gegeven. Het aanhangsel met een uitgebreid notenapparaat, een chronologie van Wibauts leven in breder verband, de bibliografie van tijdschriftartikelen van Wibaut - jammer genoeg ontbreekt een aparte lijst van gebruikte literatuur - geeft veel nuttige informatie. De bijlagen: een brief van Wibaut aan de jonge Albarda uit 1898, de gemeente-programma's van de SDAP vanaf 1897 tot en met een urgentie programma voor Amsterdam van vier partijen uit 1929, de lijst van burgemeesters en wethouders tussen 1914 tot 1931 en een handschriftanalyse van Mevr. E. van Hall-Nijhoff zijn interessante toegiften. Een samenvatting in het Frans en een naam- en zaakregister sluiten het boek af. De vele illustraties en een prettige druk getuigen van de zorg die aan het werk besteed zijn.

In de laatste jaren eerde de stad Amsterdam Wibaut door een straat naar hem te noemen en door het oprichten van een standbeeld.

J.M. WELCKER

M.-G. Haupt, *Der ‘Arbeitseinsatz’ der belgischen Bevölkerung während des zweiten Weltkrieges* (Doctoraal proefschrift; 1970, Bonn, 238 blz.)

In tegenstelling met Nederland, waar de arbeidsinzet door het omvangrijke werk van B.A. Sijes reeds volledig beschreven werd, is er over de Duitse arbeidspolitiek in België - zoals trouwens over de bezetting in het algemeen - vrijwel nog niets

verschenen. De artikels in het eerste nummer van de *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* en de publicatie van F. Selleslagh zijn immers slechts een verre aanloop tot een diepgaande studie.

Het doctorale proefschrift van M.G. Haupt is dus in feite de eerste studie over de arbeidsinzet in België. Spijtig genoeg heeft de auteur zich noodgedwongen moeten beperken tot de Duitse bronnen, gezien de Belgische oorlogsarchieven nog steeds niet opengesteld zijn. In hoofdzaak was het onderzoek gericht op de 'Tätigkeitsberichte' van de Militärverwaltung, waarvoor Haupt gebruikmaakte van de Amerikaanse microfilmen van Alexandria. Verder raadpleegde hij in het Bundesarchiv te Koblenz en in het Militärarchiv te Freiburg de documenten van het Reichsarbeitsministerium, het Reichsministerium für Rüstungs- und Kriegsproduktion en de Rüstungs-Inspektion Belgien/Nordfrankreich. Tenslotte steunde hij ook op enkele verslagen uit het privé-archief van Professor Petri, die overigens als promotor fungeerde. Haupt is zich gezien de beperkte omvang van het bronnenmateriaal terdege bewust van het feit, dat zijn werk slechts een eerste benadering van het onderwerp kan zijn.

Het eerste deel van het proefschrift behandelt hoofdzakelijk de organisatie van de vrijwillige arbeidsinzet, die door de Duitse overheid vanaf de eerste bezettingsweken gepropageerd werd. Haupt situeert dit feit in het raam van de economische malaise, die zich na de exodus van mei 1940 in België voordeed. De motieven, die tot de hervatting van de economische activiteit van Belgische zijde geleid hebben, worden juist maar onvoldoende genuanceerd weergegeven. Dat het Belgische Rijksarbeidsambt volledig in de Duitse arbeidspolitiek was ingeschakeld, wordt herhaaldelijk in de 'Tätigkeitsberichte' benadrukt, maar de auteur houdt er onvoldoende rekening mee, dat deze verslagen een verantwoording en een zelfverdediging waren van de Militärverwaltung tegenover de Duitse centrale instanties. Aansluitend bij het overzicht van de werving voor Duitsland worden de inspanningen weergegeven, die van Duitse zijde ondernomen werden om de Belgische sociale wetgeving naar Duits model te reorganiseren. Deze pogingen mislukten op het vlak van de algemene ziekteverzekering en de werkloosheidsvergoeding wegens het verzet van de Belgische secretarissen-generaal en het patronaat. Tenslotte toont Haupt aan, dat de Duitse loonpolitiek in België op stabilizering gericht was, ondanks het feit dat de Duitse overheid in Brussel er van overtuigd was, dat deze doelstelling gezien de voortdurende prijsstijging niet gerechtvaardigd was. Een belangrijk symptoom van het groeiend conflict tussen Berlijn en Brussel is het feit, dat de Gruppe VII, belast met arbeid en sociale zaken, zich langzamerhand uit de Wirtschaftsabteilung loswerkte en onder rechtstreekse leiding van Sauckel de arbeidsinzet in een richting stuwde die door de Militärverwaltung niet gewild werd.

In een tweede deel behandelt Haupt de verplichte tewerkstelling van Belgische arbeiders. Zoals voor de vrijwillige arbeid beperkt hij zich ook hier vrijwel uitsluitend tot het institutionele aspect. Van de reacties tegen de deportaties worden enkel de tussenkomsten van Koning Leopold en Kardinaal Van Roey vermeld, maar met geen woord wordt er gerept over de heftige protesten van de secretarissen-generaal. Nochtans blijkt uit de 'Tätigkeitsberichte', dat de houding van deze ambtenaren voor de Militärverwaltung van uitzonderlijk belang was. Dat de auteur verder de secretarissen-generaal niet weet te situeren is niet verwonderlijk, gezien ook op dit vlak de historische gegevens nog moeten samengebracht worden. Talloze technische details bewijzen, dat Haupt de archieven grondig doorgenomen heeft, maar anderzijds doen er zich toch storende fouten in zijn proefschrift voor. Hij beweert o.a. dat Verwilghen na zijn ontslag als Secretaris-generaal van het Ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg vervangen werd door Leemans. Een nauwkeurige lezing van de 'Tätigkeitsberichte' maakt nochtans duidelijk, dat dit wel de wens was van

de Militärverwaltung, maar dat deze niet in vervulling ging. In het kantwit van de verplichte arbeid brengt Haupt enkele gegevens aan over de Belgische Vrijwillige

Arbeidsdiensten, de Unie van Hand- en Geestesarbeiders, de Duitse omscholingsmethoden en de zgn. Sperrbetriebe. Bij eerst genoemde punten doet zich het ontbreken van gegevens uit Belgische bronnen sterk voelen.

Haupt heeft de verdienste, dat hij het stramien van de arbeidsinzet klaar heeft aangebracht. Hierdoor en ook door een gedetailleerd chronologisch overzicht van het Duitse bestuur in België heeft hij de taak van andere navorsers aanzienlijk verlicht. Dit proefschrift zou de Belgische instanties, die de bewaring van archieven onder hun competentie hebben, er moeten toe aanzetten ten spoedigste aan de Belgische historici de gelegenheid te geven om een aanvang te maken met de bezettingsgeschiedenis. Zo niet, dan zullen deze zich moeten beperken tot het aanvullen van de leemten in de studies van buitenlandse onderzoekers.

M. VAN DEN WIJNGAERT

J.A.A. van Doorn, W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld. Over het Nederlands/Indisch/Indonesisch conflict* (Rotterdam: Universitaire Pers, 1970, xvii en 309 blz., *f* 14,90).

Dit boek heeft een merkwaardige voorgeschiedenis. Twee dienstplichtige militairen, deelnemers aan de laatste acte van Nederlands aanwezigheid als koloniale mogendheid in Indonesië, voelen, emotioneel gefascineerd door het geweld om hen heen en intellectueel geinteresseerd in de realiteit van de ‘kleine oorlog’, de behoefte tot afstand nemen. Zij stellen een systematische vragenlijst op, met behulp waarvan zij de ‘incidenten’ waarmee zij in aanraking komen zo nauwkeurig mogelijk vastleggen.

Teruggekeerd in Nederland doen zij een poging, dit materiaal in een boek te verwerken, maar door allerlei oorzaken loopt dit op niets uit. Het project verdwijnt naar de achtergrond, en eerst de omstreden televisieuitzendingen uit de eerste helft van 1969 over door Nederlandse militairen in Indonesië begane oorlogsexcessen doen hen besluiten, het werk te voltooien.

Het doel van de thans verschenen sociologisch-historische studie is het verschijnsel van geweldaanwending en geweldsexces te analyseren en te verklaren. Begonnen wordt met een historisch overzicht van Indonesië tot 1950. Kernthema hierin is het begrip ‘sociaal initiatief’, dat vóór 1942 bijna geheel bij de Nederlandse groep lag.

Vervolgens komt aan de orde een analyse van de maatschappelijke belangen en belangengroepen in het historisch proces van de dekolonisatie. Goed sociologisch gedacht gaan de schrijvers op zoek naar de ‘dragende groepen’ van de koloniale samenleving; groepen die grote collectieve belangen hebben en over een duidelijk mandaat beschikken. Als zodanig worden aangemerkt het bestuur, het bedrijfsleven en het militaire apparaat, tesamen met de beeldende term ‘koloniale troika’ aangeduid. In de periode 1945-1950 is het vooral de militaire groep die gaat domineren. Het KNIL weet de KL ideologisch en technisch aan zich te assimileren. Het aldus gesterkte militaire paard wordt de koploper in het koloniaal conflict, op de voet gevolgd door de ondernemers. Het bestuurlijk paard lijkt achter de slee gebonden moeizaam mee te hinken.

Het is goed, hier enige kanttekeningen te plaatsen. De driedeling is zinnig, voor zover hiermee tot uitdrukking wordt gebracht dat in ieder van deze groepen het Nederlands/Nederlands-Indisch element domineerde en dat hiermee de voornaamste pijlers van het koloniaal bestel - van Nederlandse kant - aangeduid zijn. Bestuur en

leger beschikken elk over een door het moederland verleend mandaat: het een bestuurt, het ander bewaart de orde, voor zover dat geen politietaak is, en verdedigt het territorium naar buiten. Het is evenwel de vraag of hiermee ook verschillende belangengroepen zijn ontstaan.

Waar het b.v. gaat om het vaststellen van de landsbegroting representeren beiden natuurlijk verschillende belangen, evenals de beroepsuitoefening en taakopvatting van beide groepen tot een verschillende kijk op de politiek kan leiden. De essentiële belangen van beide groepen zijn evenwel dezelfde; het in stand houden van een samenlevingsvorm waarin voor beiden plaats is. De ondernemers zijn evenmin eenvoudig in dit schema in te passen. Ook zij zijn veelal vanuit het moederland (maar van daaruit niet alleen) gemandateerd. Hun belangen zijn evenwel niet per definitie afhankelijk van het voortbestaan van Nederlands-Indië. De schrijvers stippen het zelf aan in de slotregel van hun boek: 'Immers, het Nederlandse leger vertrekt, de planters blijven.'

Begrijpelijk is, dat in gebieden waar de staat van oorlog is afgekondigd of waarin guerilla-activiteiten plaats vinden het militair-politieel element op de voorgrond treedt. Op glad ijs begeven de schrijvers zich waar zij gaan veronderstellen, dat bij de vorming en de uitvoering van het beleid de leiding aan de Indische regering ontglipte. De bewijsvoering ontbreekt hier geheel. Als zodanig kan zeker niet aangemerkt worden de dubieuze verwijzing naar van Mooks relaas over de situatie rond Soerabaja in januari 1947 (vgl. H.J. van Mook, *Indonesië*, *Nederland en de wereld*, 169-170 met Van Doorn en Hendrix, 80).

Op p. 66 stellen de schrijvers, dat de militaire top in het najaar van 1945 duidelijk sterk was, o.a. omdat Helfrich, de bevelhebber der strijdkrachten in het oosten (BSO), rechtsteeeks contact had met de minister-president en omdat de NICA (Netherlands Indies Civil Administration) op Java, Madoera en Sumatra onder leiding van generaal van Straten stond. Schermerhorn was evenwel niet alleen minister-president, doch tevens minister voor de algemene oorlogvoering van het koninkrijk. In die laatste hoedanigheid had Helfrich uiteraard rechtstreeks contact met hem. Wat de NICA betreft, de hoogste chef van deze organisatie was de luitenant gouverneur-generaal (vgl. C.E.L. Helfrich, *Memoires*, Amsterdam en Brussel, 1950, II, 281, 288, en *Nederlands Staatsblad*, 1945, F. 287).

Hoofstuk III en IV handelen over de werking van het militair apparaat. De stelling, dat een leger te velde het resultaat is van een sociaal proces waarin factoren als de geschiedenis van de onderdelen (de inbreng) en de aard van het strijdtoneel meespelen, brengt de auteurs tot een analyse van de samenstellende delen van het Nederlands/Nederlands-Indische leger en van de Indonesische strijdkrachten. Doordat de laatsten, ten gevolge van hun onvermogen om aan de moderne eisen van legerorganisatie en -uitrusting te voldoen, hun toevlucht moeten zoeken in een guerilla-tactiek worden de Nederlanders tot het voeren van een contra-guerilla gedwongen. Oude KNIL-ervaringen uit Atjeh én de ervaringen van de geallieerden uit de Tweede Wereldoorlog leiden tot de aanvaarding van het commando-concept in een aantal variëteiten, waaronder het Korps Speciale Troepen en tot het op grote schaal gebruik maken van inlichtingendiensten. In deze eenheden vinden de 'hardste' militairen een plaats die, gedreven door de ambities van de KNIL-officieren, beschikkend over een te grote zelfstandigheid en staande voor een te zware opgave, haast voorbestemd zijn om over de schreef te gaan. Hiermee is, uiteraard zeer summier, geschetst waar het de schrijvers om gaat. Het voorkomen van excessen moet verklaard worden vanuit de sociale structuren die excessief gedrag oproepen, niet vanuit de psychische gesteldheid van afzonderlijke individuen.

Het geweld en de ontsporing daarvan, het exces, staan centraal in dit boek. De auteurs gaan er van uit, dat militair geweld per definitie genormeerd is. Zij verklaren dat het grensgebied tussen genormeerd militair geweld en exces bestaat uit een puntenwolk - van punten waar geweld in geweldexces omslaat en de moeizame

regulering van de militaire actie instort - en beloven, daarop in te zullen gaan (p. 172).

Dat gebeurt evenwel niet, en zo blijft de lezer in het onzekere verkeren waar het gaat over de vraag, wààr deze grens nu lag in de specifieke historische situatie van het conflict in Indonesië. Aangezien de schrijvers zelf diverse oorlogshandelingen zonder aarzelen in de ene of in de andere categorie onderbrengen moeten wij aannemen, dat de beslissing daarover bij henzelf ligt. In dat geval blijkt het kernthema (en de praemisse) van dit boek eerder op het terrein van de ethiek of psychologie dan op dat van de sociologie te liggen.

In verband hiermee moet nog een beperking genoemd worden waaraan het boek onderhevig is. De gegevens waar het voornamelijk op berust (en waar wij slechts fragmenten van te zien krijgen) zijn destijds verzameld door soldaten die slechts een gedeelte van de motieven die tot een bepaald handelen geleid hebben, konden achterhalen. Zij namen waar en noteerden wat er gebeurde, doch moesten waarschijnlijk gissen naar het waarom. Indien de beoordeling van een daad mede afhankelijk is van intentie en functie, wordt het zodoende al heel moeilijk, om door te dringen in het duistere grensgebied tussen oorlogsdaad en misdaad. Dat er daden van zinloos en grof militair-politiëel geweld zijn voorgekomen in Indonesië wil ik van de ooggetuigen Van Doorn en Hendrix aannemen; in welke mate en op welke schaal dit heeft plaatsgevonden is in hun boek niet aangetoond. De verdienste van de auteurs ligt m.i. hierin, dat zij op knappe wijze de structuur van de geweldsaanwending hebben doorgelicht.

Sociologie en geschiedenis hebben veel raakvlakken, en kennis nemen van elkaars methoden en resultaten strekt beiden tot voordeel. Dat gaat zeker ook op voor dit interessante, maar voor de historicus in vele opzichten onbevredigende boek. Het vraagt om een nadere behandeling van onze recente koloniale geschiedenis, waartoe de onlangs verruimde mogelijkheid tot raadpleging van de archieven uit de jaren 1945-1950 de weg heeft vrijgemaakt.

P.J. DROOGLEVER

L.G.M. Jaquet; C.L. Patijn; J.L. Heldring; P.R. Baehr; G. van Benthem van den Bergh en E.H. van den Beugel, *Nederlands buitenlands beleid, aspecten en achtergronden*. Jaargang XXIV (1970) i, van de *Internationale Spectator*; ook als afzonderlijke uitgave in de handel; 75 blz.
J.C. Boogman; M. Bos; H.W. von der Dunk; P.J.G. Kapteyn; L. Metzemaeckers; J. Prins; W.H. de Savornin Lohman; A.W. Quint; J.J. Schokking (ed.); J.C. van Broekhuizen; J.A. van Lith; M.F.F.A. de Nerée tot Babberich; W. Verkade; L. Wecke en A.H.M. Wijffels, *Nederland, Europa en de wereld. Ons buitenlands beleid in discussie* (Meppel: J.A. Boon, 1970; 232 blz., *f* 14,50).

In 1967 heeft prof. mr. J.J. Schokking, oud-secretaris-generaal van het Nederlandsche Genootschap voor Buitenlandse Zaken, een twintigtal deskundigen op het gebied van de buitenlandse politiek bijeengebracht met het doel zich in gespreksgroepen gezamenlijk rekenschap te geven van de plaats van Nederland in Europa en de wereld. Bezinning op de Nederlandse buitenlandse politiek is noodzakelijk, omdat men in Nederland - aldus de initiator - het ‘verlies aan prestige, geleden doordat de neutraliteit en de heerschappij over Indonesië teloor zijn gegaan, slechts ten dele verwerkt heeft’, terwijl men zich bovendien geen scherp beeld heeft gevormd van de functie, die Nederland in de ‘Koude Oorlog’ heeft vervuld. De

wanordelijkheid in de opinies vermindert de besluitkracht en kan ertoe leiden, ‘dat gelegenheden om kracht bij te zetten aan wensen, die in het Nederlandse milieu

- ondanks de bontheid van de elkaar tegensprekende meningen - algemeen worden gekoesterd, ongebruikt voorbijgaan'.

De bovengenoemde deskundigen, door belangstellenden wel aangeduid als de 'Kaapse Kring' - genoemd naar de woning van prof. Schokking aan de rand van de Kaapse bossen te Doorn - werden in drie gespreksgroepen gesplitst: Den Haag, Utrecht en Arnhem. In 1968-'69 hebben zij in een aantal bijeenkomsten de buitenlandse politiek van de stichting van de Republiek tot heden de revue laten passeren, waarbij vooral aandacht werd besteed aan de selectie van traditionele factoren en vermeende tradities.

In een nummer van de *Internationale Spectator* geven de leden van de Haagse gespreksgroep een samenvatting van hun bijdragen aan de discussies. Zo behandelt prof. Patijn de buitenlandse politiek van 1600 tot 1970, waarbij vooral de periode vóór 1940 maar weinig relief krijgt. De schrijver concludeert met betrekking tot het buitenlands beleid van het laatste decennium dat het 'bepaald interessanter en geraffineerder [was] dan dat van haar critici' en dat er een grote discrepantie bestaat tussen de zaken die de aandacht van de regering vragen en de problemen die in de publieke opinie emoties gaande maken (DDR, Portugal, Griekenland).

Mr. Heldring geeft zijn visie op 'De invloed van de openbare mening op het buitenlands beleid' en komt daarbij tot de slotsom dat dit beleid zowel bevolking als partijen in meerderheid koud laat, zodat gepassioneerde minderheden gelegenheid krijgen hun standpunten op te dringen aan hun partijen en daardoor greep krijgen op het regeringsbeleid. Deze minderheden keren zich vooral tegen de 'onzindelijke machtspolitiek': een oude bekende uit de Nederlandse geschiedenis, waarmee Heldring kennis gemaakt heeft in de publikaties van Boogman en Kossmann en die sindsdien regelmatig te gast is in 'Dezer Dagen'.

In zijn bijdrage over de democratisering van de buitenlandse politiek poneert drs. Van Benthem van den Bergh de stelling, dat de publieke opinie de inzet zal worden van een strijd tussen de gevestigde elite en de protestgroepen. De elite heeft hierbij de beste kansen, omdat zij in het huidige politieke bestel over voldoende machtsmiddelen beschikt om zich van de steun van de meerderheid te verzekeren. De stelling, dat protesterende minderheden hun ideeën langs democratische weg ingang moeten laten vinden wenst de auteur niet te onderschrijven, daar de democratie alleen de façade is van een politiek stelsel, dat op zichzelf al discutabel is. Prof. Baehr houdt daarentegen in zijn opstel over de waarde van de openbare mening bij de bepaling van het buitenlands beleid onverkort vast aan de democratische besluitvorming. Van Benthem's argumenten vindt hij niet overtuigend omdat ze geen objectieve norm opleveren.

Prof. Van den Beugel brengt nog eens zijn stelling te berde (eerder uitgewerkt in een inaugurele rede) dat het departement van Buitenlandse Zaken en niet dat van Economische Zaken de buitenlands-economische politiek dient te coördineren en dat een goede beleidscoördinatie een zekere hiërarchie in de ministeriële besluitvorming noodzakelijk maakt, waarbij de minister van Buitenlandse Zaken uiteraard 'more equal' is dan zijn ambtgenoten.

De Utrechtse en Arnhemse groepen (de eerste negen hierboven genoemde auteurs) hebben hun gesprekken direkt in druk laten verschijnen onder de titel *Nederland*, *Europa en de wereld*. Deze methode van verslaggeving heeft aantrekkelijke kanten: de lezer is er getuige van hoeveel moeite sommige deelnemers er mee hebben concrete feiten en situaties, die door anderen naar voren worden gebracht, in hun eigen beeld in te passen. De discussie levert soms flitsende interpellaties op, die het fundament onder een logisch schijnend betoog wegslaan

of feitelijke onjuistheden corrigeren. Anderzijds heeft een dergelijke wijze van publicatie bezwaren: het gesprek gaat soms van de hak op de tak en loze

bewoordingen, die misschien in de discussie een reële functie hadden omdat ze de leemten in het gesprek vulden, zijn nu op papier gezet. Desondanks kan men geboeid de gesprekken volgen.

Vooral de eerste gedeelten van het boek 'De historische wortels van hedendaagse denkbeelden en gevoelens' en 'Nederland in het na-oorlogse Europa' vormen voor de historicus interessante lectuur, ook al is het feitenmateriaal, van De la Court's gracht tot de Lafayette-rol van Van Vollenhoven, reeds uit vroegere publicaties (vooral die van Boogman) bekend. De feiten zijn voor de gesprekspartners trouwens betrekkelijk secundair, want zij zijn vooral op zoek naar tendenties en constante factoren in de Nederlandse buitenlandse politiek, die een verklaring kunnen geven van de discrepantie tussen ideologie en realiteit van het beleid. Twee traditionele factoren hebben de gesprekspartners onderkend: een voorkeur voor afzijdigheids-, neutraliteits- of zelfstandigheidspolitiek (in chronologische volgorde) en de drang tot moralistische inspiratie van het buitenlands beleid. Werd de afzijdigheidspolitiek van de Republiek ingegeven door commerciële desiderata, twee eeuwen later kon zij in de vorm van neutraliteitsgeloof inhoud geven aan het zendigsbewustzijn van de ideologisch geïnspireerden. En zo ontstaan duidelijke lijnen, die heden en verleden verbinden: de protesterende minderheden van 1969 zijn niet anders dan de eigentijdse varianten van de zeventiende-eeuwse predikanten, ze vormen immers een constante ideologische factor.

Naarmate de discussies vorderen wordt de plaats van Nederland in Europa en de wereld er niet duidelijker op: de desiderata van de Nederlandse buitenlandse politiek blijken afhankelijk te zijn van een groot aantal variabele factoren, die elkaar over en weer, zowel in binnen- als buitenland beïnvloeden.

Eén deelnemer aan de gesprekken, prof. dr. M. Bos, heeft met deze complicaties minder moeite, daar hij zich wenst te baseren op geo- en machtspolitieke factoren, waarvoor hij zich op de geschiedenis beroept. Wanneer er sprake is van het Europa van morgen en met name van de territoriale omvang, komen voor hem overwegingen van militair-stategische aard op de eerste plaats, pas daarna dient men zich af te vragen wat met de meningen, die bij elkaar de binnenlandse politiek van de verschillende landen vormen, gedaan moet worden. Want - zo houdt prof. Bos zijn protesterende gesprekspartners voor - macht is eeuwig, de politiek gaat voorbij (p. 124 vlg.).

C.B. WELS

Correcties

Op blz. 395 van jaargang 1970 is een fout gemaakt. Bij de bespreking van de memoires van H.R. van Heekeren, *De onderste steen boven*, zijn aan deze bekende prehistoricus ook de boeken van zijn broer Drs. C. van Heekeren *Batavia seint* en *Het pannetje van Oliemans* toegeschreven.

Vervolgens zij opgemerkt, dat het op blz. 231 besproken artikel 'Nicolaas Goudanus en het Godsdienstgesprek van Worms in 1557' geschreven is door P.J. Begheyn S.J.

Ten slotte gelieve men aan te tekenen, dat het boek van J.M. Gijsen, *Joannes Augustinus Paredis 1795-1886*, *bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd* (1968) geen dissertatie is, zoals abusievelijk vermeld staat op blz. 389 van de vorige jaargang.

De auteurs

WERNER HAHLWEG (geb. 1912) is hoogleraar krijgsgeschiedenis aan de Universiteit van Münster/Westfalen.

P. VAN KESSEL (geb. 1933) is hoofd van de afdeling geschiedenis en secretaris aan het Nederlands Historisch Instituut te Rome.

H. VAN RIEL (geb. 1907) is voorzitter van de fractie der Volkspartij voor Vrijheid en Democratie in de Eerste Kamer der Staten-Generaal en oud-lid van het College van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland.

A.K.L. THIJS (geb. 1944) is aspirant van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek.

J.J. WOLTJER (geb. 1924) is wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de Universiteit van Leiden.

Naamlijst van medewerkers

F. Bakker, Troelstralaan 102, Groningen
C.A.v.d. Berg, Schaepmanlaan 31, Groningen
J.R. Bruyn, Department of History, University of Western Australia, Nedlands, Western Australia 6009
L. van Buyten, Naamsestraat 128, Leuven
J.L. Charles, Avenue de la Renaissance 30, Brussel 1040
W.Ph. Coolhaas, Gezichtslaan 71, Bilthoven
P.J. Drooglever, Balistraat 22a, 's-Gravenhage
H.W. von der Dunk, Nicolailaan 20, Bilthoven
L. Elaut, St. Pieternieuwstraat 202, Gent
M.A.M. Franken, Sprengenweg 138, Apeldoorn
Werner Hahlweg, Historisches Seminar, Domplatz 20-22, Münster (Westf.) 44
J.A. van Houtte, 'Termunkveld', Heverlee
F. Hijszeler, Lasondersingel 117, Enschede
H.P.H. Jansen, Groenendaal 45, Groningen
O.J. de Jong, Buziaustraat 24, Amsterdam
J.A. de Jonge, Oostelijk Halfrond 18, Amstelveen
P. van Kessel, Istituto Storico Olandese, Via Omero 10-12, Roma
W.R.H. Koops, Van Ketwich Verschuurlaan 46, Groningen
J.A. Kossmann-Putto, Thorbeckelaan 180, Groningen
P. Lenders, Prinsstraat 13, Antwerpen
A.F. Mellink, Abraham Kuyperlaan 98, Groningen
M.A. Nauwelaerts, Spiekelei 3, Bonheiden
H. van Riel, Van Alkemadelaan 350, flat Duinwijk 3, 's-Gravenhage
E. Roebroeck, Meerten Verhoffstraat 8, Breda
L.J. Rogier, Van Schaeck Mathonsingel 57, Nijmegen
R. de Schryver, Prinses Lydialaan 7a, Heverlee
A.T. Schuitema Meijer, Hoendiepskade 11, Groningen
B.H. Spaanstra-Polak, Poorthofsweg 20, Haren
E. Stols, L. Mettewielaan 73, Brussel 1080
G. Taal, Engelumerstraat 20, Leeuwarden
C.A. Tamse, Potgieterlaan 12, Haren
A.K.L. Thijs, Graaf van Hoornestraat 50, Antwerpen B 2000
R. van Uytven, Naamsesteenweg 186, Heverlee
O. Vries, Heresingel 13, Groningen
M. de Vroede, Zandstraat 301, Nieuwrode
J.M. Welcker, Roemer Visscherstraat 21II, Amsterdam
C.B. Wels, Acacialaan 14, Harmelen
H. van Werveke, Nieuwstraat 12, St. Denijs-Westrem
L. Wils, Lentedreef 19, Kortrijk
J.J. Woltjer, Prinses Beatrixlaan 40, Oegstgeest
M. van den Wijngaert, O.L. Vrouwestraat 53, Mechelen
J. IJsewijn, Petrusberg 11, Haasrode B 3044
H.H. Zwager, Louis Bouwmeesterstraat 9, Amsterdam

The role of the Dutch Republic as the intellectual entrepôt of Europe in the seventeenth and eighteenth centuries

G.C. Gibbs

As is well known, the Dutch republic played a crucial role in the last quarter of the seventeenth century, and in the first decades of the eighteenth century, in making known to the rest of Europe the literary, philosophical, and scientific achievements of England[1]. As is equally well known, in their role as intellectual carriers, the Dutch did not confine their services to the diffusion of English culture. During the last quarter of the seventeenth century, indeed, the Dutch republic made itself the unquestioned intellectual entrepôt of Europe[2]. The Dutch book trade - then at its apogee - had taken the whole of Europe for its market, and gone beyond Europe. Books printed in the Dutch republic, and especially bibles, atlases, devotional, and professional books, were produced cheaply and in large quantities from numerous printing presses[3]. The province of Holland alone in 1675 possessed nearly 200 presses[4]. Amsterdam by the middle of the seventeenth century had outdistanced both its Dutch and its European competitors to become, and to remain for the rest of the century, the most important centre for the production of books in Europe, boasting over 270 booksellers and printers in the

1. See: H.J. REESINK, *L'Angleterre et la littérature anglaise dans les trois plus anciens périodiques français de Hollande de 1684 à 1709* (Zutphen, 1931) *passim*.
2. For a brief but perceptive general statement of the role of the Dutch republic as an intellectual entrepôt, see: J.H. [sic] HUIZINGA, 'The Netherlands as Mediator between Western and Central Europe' in: *Dutch Civilisation in the 17th Century and other Essays*, selected by P. GEYL and F.W.N. HUGENHOLTZ (London, 1968) 150-152.
3. The history of the Dutch book trade remains to be written. The main difficulty is the lack of statistical information on the import and export of books. A general impression of its extent and content, however, can be obtained from the following: D.W. DAVIES, *The World of the Elseviers*, *1580-1712* (The Hague, 1954) *passim*, 'The Geographic Extent of the Dutch Book Trade in the Seventeenth Century', *Het Boek*, XXXI (1952-1954) i, 10-21; I.H. VAN EEGHEN, 'De boekhandel in de 17de en 18de eeuw', *Handelingen van het twintigste Nederlands Philologen-Congres te Leiden* (Groningen, 1948) 87-88; C.R. BOXER, *The Dutch Seaborne Empire 1600-1800* (London, 1965) 161-167. The book trade of Amsterdam has been written up by Dr. I.H. van Eeghen and four very valuable volumes have been published. See: I.H. VAN EEGHEN, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1715* (4 vols; Amsterdam, 1963-1967). Some valuable information on the Anglo-Dutch book trade, another largely unexplored subject, is to be found in: N. HODOSON and C. BLAGDEN, *The Notebook of Thomas Bennet and Henry Clements.* Oxford Bibliographical Society Publications, New Series VI, 1953 (Oxford, 1956).
4. H.-J. MARTIN, *Livre, pouvoirs et société à Paris au XVI:e siècle (1598-1701)* (2 vols; Geneva, 1969) I, 312.

period 1675 to 1699, and in the establishment of William Janszoon Blaeu, a specialist in atlases, boasting also what is alleged to have been the most modern, and the best equipped printing house in Europe in the seventeenth century[5]. In relation to the degree of dominance achieved in Europe by Dutch books these figures, as has been suggested[6], are perhaps striking less for what they say about the size of the Dutch book industry than for what they imply about its efficiency. Nevertheless, even as they stand, the figures are striking, pointing as they do to a degree of concentration in book-making and bookselling which, given the population of the province of Holland, was without equal elsewhere in Europe at the time. In part this ascendancy enjoyed by the Dutch book trade was simply a natural byproduct of overall Dutch economic ascendancy. Thus the cheapness of sea transport in the seventeenth century, certainly sea transport as practised by the Dutch, conferred upon the Dutch book trade advantages similar to those enjoyed by other branches of Dutch trade. The provision of paper for the Dutch book industry in the seventeenth century illustrates the point. Until the last decade or so of the seventeenth century, when a combination of wars, heavy taxes, and the emigration of many Huguenots associated with paper manufacture seriously damaged the French paper-making industry[7], an important source of Dutch supplies of the finest white paper, suitable for books and engravings, came from Angoulême, from mills worked by Dutch capital[8]. Angoulême paper was available much more cheaply to the Dutch book industry, whence it was brought by a relatively simple river and sea journey, than it was to the French book industry, which, in fact, was obliged in the course of the seventeenth century to renounce its use because of the crushing costs imposed by a combination of complicated internal carriage and a variety of duties[9]. At the same time, however, it has to be admitted that dependence upon foreign suppliers had its disadvantages, exposing the Dutch paper industry and the Dutch book industry to the hazards of an irregular and sometimes dilatory traffic, and even occasionally of losing altogether their supplies of raw materials at a time of war, or when foreign governments prohibited exports of raw materials to the republic[10]. Yet, as it often does, necessity proved the mother of invention, stimulating the Dutch paper industry, with Huguenot assistance, to manufacture

5. *Ibidem*, 310, 318.
6. *Ibidem*, 312.
7. W.C. SCOVILLE, *The Persecution of Huguenots and French Economic Development*, 1680-1720 (Berkeley and Los Angeles, 1960) 185, 230-234.
8. MARTIN, *Livre*, II, 585; D.C. COLEMAN, *The British Paper Industry*, *1495-1860* (Oxford, 1958) 22. More than half the total production of French paper mills in the first half of the eighteenth century was in Dutch hands. See B.W. DE VRIES, *De Nederlandse papiernijverheid in de negentiende eeuw* (The Hague, 1957) 25.
9. MARTIN, *Livre*, II, 585.
10. JOH. DE VRIES, *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw* (2nd ed.; Leiden, 1968) 92-93.

for itself the finer grades of printing paper formerly imported from France - even to export printing paper to France[11.], and stimulating the Dutch book industry in the seventeenth century to the development of one of the most striking and influential technical and cultural innovations of the age - the small format book, the seventeenth-century equivalent of a paper-back revolution[12.].

In larger part, however, the ascendancy of the Dutch book trade derived from the same general factors, and the same combination of general factors, as produced its overall economic ascendancy. The geographical situation of the Dutch republic - its central position at the mouths of three great rivers, at the cross-roads of the principal sea and land routes of Western Europe - conferred advantages which were as readily exploitable for the exchange of ideas and information as they were for the exchange of goods, amongst which, it may be noted, Dutch books were a valuable commodity of exchange[13.]. Moieover, just as in general terms Dutch economic life profited from an influx of Flemish immigrants, whose capital, expertise, and contacts became available to enrich the newly established republic, so too the Dutch book trade in particular derived profit from the influx first of Flemish, and later of French printers and booksellers, among them the founder of the greatest of Dutch printing houses, Louis Elsevier, the child of Louvain and of Antwerp[14.].

Nor does the parallel with overall Dutch economic ascendancy end there. Just as in the wider economic sphere the Dutch republic profited from a particular and favourable conjunction of international circumstances, which diverted and diminished the competition of other potentially stronger European states, so too in their role as the intellectual carriers of Europe, the Dutch profited in the seventeenth century from two major changes in the cultural life of Europe. The first was the interruption and subsequent re-orientation of normal cultural relations, and of the usual channels of learned intercourse, between the Latin world and the German world, consequent first, upon the decline of the Venetian book trade, and then, and much more importantly, upon the decline of the German book trade, virtually destroyed by the 30 Years War[15.]. The second, to which a reference has already been made, was the extraordinary popularity of small format books in the second half of the seventeenth century, whose production was a response not only to the economic necessities of the book trade, which faced in the middle of the

11. SCOVILLE, *Persecution*, 234; DE VRIES, *Papiernijverheid*, 28.
12. MARTIN, *Livre*, I, 315.
13. DAVIES, 'Geographic Extent', 14.
14. MARTIN, *Livre*, I, 312-314; II, 741-745. H.H. BOLHUS in: 'La Hollande et les deux refuges', *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*, CXV (1969) 424, has found 80 Huguenots, nearly all of whom were members of Walloon church, amongst the Amsterdam booksellers and printers mentioned in: VAN EEGHEN, *Amsterdamse boekhandel*.
15. MARTIN, *Livre*, I, 304-306, 318, 328; II, 773.

century a crisis situation, but a response also to a changed intellectual climate which expressed itself in a growing demand for quality vernacular literature available in a form that would make knowledge more digestible and more accessible. The small format book met or was intended to meet these needs[16]. The Dutch came to specialise in its production and to achieve an unquestioned supremacy in the field. This supremacy, it may be added, owed not a little to their technical ingenuity in developing a special ink which made legible the minute characters necessary for the composition of such books. Not unnaturally the secret was soon coveted by other countries, its acquisition, indeed, forming the object of a special instruction by the French government to its ambassador in the republic in 1640[17].

Whether or not the French ambassador in 1640 succeeded in his mission I am not able to say. It would be wrong to assume, however, that Dutch ascendancy in the production of books in the seventeenth century is to be explained simply in terms of certain general economic and cultural trends, of entrepreneurial skill and drive, and of technical ingenuity. The character of Dutch society also counted for a great deal. It was by the standards of the day a well-educated society, and a society which, it is agreed, enjoyed in the seventeenth century, and had long since previously enjoyed, a relatively high level of literacy[18]. In general terms this situation, which of course made for a relatively large reading public, may be regarded as having been the product at once of the republic's character as a highly urbanized commercial nation and of its character as a protestant nation. In referring in this context, however, to the protestantism of the Dutch republic more is involved than an acknowledgement of what has been often described as the essentially literate character of protestantism, and of the need it faced everywhere first to create, and then to nourish, an educated ministry and an educated laity. What lent special force to the educational needs of protestantism in the Dutch republic was perhaps the fact that for so long it was a minority religion - even in 1650 protestantism probably accounted for less than half of the population -, and also perhaps the fact of its contiguity with the Spanish Low Countries, the ideological frontline of the Counter-Reformation in the early seventeenth century, from whose printing

16. *Ibidem*, II, 598, 613, 622, 739, 965.
17. *Ibidem*, I, 469.
18. BOXER, *Dutch Seaborne Empire*, 155-157; C.M. CIPOLLA, *Literacy and Development in the West* (Hamondsworth: Penguin, 1969) 47, 53-54, 61. That a relatively high level of literacy could co-exist with an absolutely high level of illiteracy is made clear in: S. HART, 'Enige statistische gegevens inzake analfabetisme te Amsterdam in de 17de en 18e eeuw', *Amstelodamum*, LV (1968) 4.

presses poured forth a mass of catholic and anti-protestant literature, which in one way or another had to be countered[19].

But the production of books requires authors as well as readers, and here again the character of Dutch society, and of Dutch government, was important. The relative tolerance of Dutch society, and the particularist character of the Dutch state, encouraged, where it did not suffer, a greater liberality in the expression of opinions than existed elsewhere in Europe at the time, and thus attracted to the republic not only technicians and entrepreneurs, whose energies and skills, as has been noted, contributed much to the Dutch book industry, but also many writers. The republic, indeed, became in the seventeenth century, to quote the words of a seventeenth-century writer, 'the Mecca of authors'[20]; a chosen home for scholars seeking peace in which to pursue their work, and an enforced refuge for successive waves of erudite and practised controversialists of all religious and political persuasions, among them, for example, French Jansenists and French Huguenots fleeing from the persecution of Louis XIV, and Swiss Calvinists seeking escape from the straight-jacket of the Consensus Helveticus[21]. The republic of letters, it is true, transcended all boundaries, but in the United Provinces it came nearest to achieving a territorial expression. In particular, by fostering and habitually practising a free trade in the circulation of erudition, the United Provinces performed an invaluable service to European scholarship in the late seventeenth and early eighteenth centuries.

Dutch booksellers, with agents, contacts, and branches in the rest of Europe, facilitated the exchange of bibliographical information amongst scholars, as well as of books and other materials[22]. Following the fashion set by the French *Journal des Savants* and the English *Philosophical Transactions*, which, indeed, had inspired a general European upsurge of erudite journalism, Dutch learned journals, like the *Nouvelles de la République des Lettres*, by providing reviews and notices of

19. MARTIN, *Livre*, I, 306-308. For the reference to the strength of protestantism in the republic see: I. SCHÖFFER, 'Protestantism in Flux during the Revolt of the Netherlands', *Britain and the Netherlands*, II (Groningen, 1964) 76.
20. Quoted in E.R. LABROUSSE, 'Les Coulisses du Journal de Bayle', in: P. DIBON, ed., *Pierre Bayle*, *le philosophe de Rotterdam. Etudes et documents* (Paris, 1959) 109.
21. For a recent brief statement on these matters, see: CH. WILSON, *The Dutch Republic and the Civilisation of the Seventeenth Century* (London, 1968) 165-177; for more detailed treatment of the extent to which long before 1685 the Dutch republic had become a home for French writers - with special reference to Descartes - see: G. COHEN, *Écrivains français en Hollande dans la première moitiè du XVIIe siècle* (Paris, 1920) *passim*; for the Consensus Helveticus and Swiss Calvinists, see: A. BARNES, *Jean Le Clerc* (*1657-1736*) *et la République des Lettres* (Paris, 1938) esp. 23-48; for some details of the movement and activities of French Jansenists in the Republic see: MARTIN, *Livre*, II, 593, 740-745.
22. In addition to Reesink and van Eeghen (especially volume two, which contains correspondence between the Amsterdam bookseller, Jean Louis De Lorme, and European scholars and booksellers) see: DAVIES, 'Geographic Extent', 14-15, 19-20; H. BEIJTER, 'De crisisperiode in de Haagse boekhandel omstreeks 1740', *De Economist*, C (1952) 115-117.

books, made available to a wider audience, and as a service to the reading public, what had been previously available only to a small minority of scholars as a private act of courtesy towards customers[23.]; available, that is, not only to an élite of book producers - thus incidentally relieved of some of the tedium of letter-writing by which hitherto they had attempted to keep themselves informed of developments in the world of scholarship[24.] -, but also to a growing body of book 'consumers', hungry - as in the case of the *noblesse d'épée* in France, and their wives - for literary and scientific news, but sometimes too busy, or too lazy to read the books themselves[25.]. Though clearly growing, however, it is arguable that the market for learned journals was not unlimited in the late seventeenth century. Cut-throat rivalry, for example, existed between the *Journal des Savants* and Bayle's *Nouvelles de la République*, to the point of prompting the *Journal* on one occasion deliberately to pass on inaccurate information to the *Nouvelles* about a conference of numismatists in order to have the pleasure subsequently of condemning its falsity[26.].

Even more striking, however, than the contribution of the United Provinces to learned journalism in Europe was its contribution to political journalism, and, in the first place, in the shape of newspapers.

To speak with any degree of real authority about the origins and early development of newspapers in the Dutch republic during the seventeenth and early eighteenth centuries is at the moment impossible. Such is the present state of ignorance that in many cases, and for long stretches of time, it is difficult to establish much more, or anything more, than that a newspaper existed or probably existed. Newspapers appear, disappear, and reappear like the Cheshire Cat, and

23. REESINK, *L'Angleterre*, 60-63. For European developments, see: J. KIRCHNER, *Das Deutsche Zeitschriftenwesen. Seine Geschichte und seine Probleme*, I, *Von den Anfängen bis zum Zeitalter der Romantik* (Wiesbaden, 1958) 17-28; F. FATTORELLO, *Il giornalismo Veneto nel Settecento* (2 vols; Udine, 1933) I, 5-59; L. PICCIONI, *Il giornalismo letterario in Italia*, I, *Primo periodico. Giornalismo erudito-academico* (Turin-Rome, 1894) 22-50; B.T. MORGAN, *Histoire du Journal des Scavans depuis 1665 jusqu'en 1701* (Paris, 1959) 1-70, 192-195, 240-250. The later history of the journal has been traced in: J. DE LA HARPE, *Le Journal des Savants et l'Angleterre 1702-1789*, University of California Publications in Modern Philology, XX, no. 6 (Berkeley, 1941); G. BONNO, *L'opinion française de la Paix d'Utrecht aux Lettres Philosophiques* (Philadelphia, 1949) 161-163.

24. Newton, it has been suggested, may have welcomed the advent of the *Philosophical Transactions* because it put him in touch with the work of other scientists without the bother of establishing personal contact. See: R.K. BLUHM, 'Henry Oldenburg F.R.S. (c. 1615-1677)', in: Sir H. HARTLEY F.R.S., ed., *The Royal Society, its Origins and Founders* (London, 1960) 194. Leibnitz in Hanover, for example, had over 1000 correspondents, writing from all over Europe, representative of all branches of contemporary knowledge. See: KIRCHNER, *Zeitschriftenwesen*, I, 14 and E. HAASE, *Einführung in die Literatur des Rëfuge* (Berlin, 1959) 386-387.

25. LABROUSSE, 'Coulisses', 102-103, 123-124. For the development among the *noblesse d'épee* in France during Louis XIV's reign of the ideal of *l'honnête homme*, see the important statement in MARTIN, *Livre*, II, 647-665.

26. LABROUSSE, 'Coulisses', 115.

they appear usually as through a mirror, reflected in the correspondence of a foreign diplomat at The Hague moved to protest at some item contained in a newspaper, or reflected in the resolutions of the States General, the provincial estates, and the towns, acting in consequence of some foreign diplomatic protest. Nor is it likely, given the apparently poor survival of early newspaper files - or at least their apparently poor survival in the Netherlands itself - that we shall ever be able to reconstruct with any degree of fullness and sustained accuracy the early history of individual Dutch newspapers. What is certain, however, is that until the elementary basis for the effective study of such newspapers has been provided - namely, a published catalogue of the holdings of early newspapers - we are not even in a position to know what can be known and what can never be known. The compilation of such a catalogue would without doubt be a mammoth task, which would of necessity take the whole of Europe for its oyster. Files, it seems, might turn up anywhere. They certainly exist in the British Museum, the Public Record Office, and the Bibliothèque Mazarin at Paris[27.], whilst in recent years the most substantial find, of an extensive and unequalled collection of the earliest Dutch newspapers, has been made in the Royal Library, Stockholm. The collection had at some stage been transferred there from the Royal Record Office, where presumably the papers had been originally enclosed amongst diplomatic or mercantile correspondence, and they remained untouched until their discovery in 1938/9 by Folke Dahl[28.].

The task of compiling such a catalogue, though immense, however, would be rewarding, and is certainly long overdue. Attention was first drawn to its necessity over a hundred years ago in what is still a pioneering study - recently reprinted - by the French historian, Eugène Hatin, of the French language newspapers of the republic in the seventeenth and eighteenth centuries[29.]. The hope, he there expressed[30.], of stimulating some Dutch scholar to do for all Dutch newspapers what he had begun for a section of them, has fallen very largely on deaf ears, and for a people which has made such a substantial contribution to the emergence and flowering of European journalism, Dutch scholars - certainly Dutch historians - have been strangely neglectful of the history of their newspapers, though there are recent and welcome signs of a renaissance of interest, embodied most strikingly in the foundation at Leiden of a periodical, *Gazette*, devoted exclusively to the

27. F. DAHL, 'Amsterdam - Earliest Newspaper Centre of Western Europe', *Het Boek*, XXV (1939) iii, 169. For one such collection in the British Museum, see: Gazettes etc. (Letters sent to Andrew Ellis at the Post-Office, London) 1668-1699. For Dutch newspapers in the Public Record Office, see: P. FRASER, *The Intelligence of the Secretaries of State and their Monopoly of Licensed News 1600-1688* (Cambridge, 1956) 167-169.
28. DAHL, 'Amsterdam', *passim*.
29. E. HATIN, *Les gazettes de Hollande et la presse clandestine aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Paris, 1865).
30. *Ibidem*, 3 and 7.

history of the press, that is the press of the world, in which some notable contributions have been recently made relating to the management and circulation of particular Dutch newspapers in the eighteenth century[31].

Hatin, however, did inspire one notable Dutch disciple, W.P. Sautijn Kluit. Kluit, a lawyer by training but not by inclination, devoted the last twenty years of his life to elucidating the early history of Dutch newspapers, and left as his literary monument, or as part of it, a book, over 70 articles, and some 270 other minor contributions to newspaper history[32]. His work has been characterised as arid and miniscule, 'microscopisch-bibliographisch'[33]. It is certainly not lively, and it is certainly limited, confined very largely to the external history of Dutch newspapers, to establishing their existence and something of their chronology on the basis of an extensive, but not systematic search through the resolutions of the estates and of the towns. Even so, however, he did perform an essential service, correcting and supplementing Hatin at many points. To criticise him, as has been done[34], for having failed to consider the social significance of early newspapers is rather like criticising him for having been born too soon, for not being a twentiethcentury historian, and is of course based on the assumption that the newspapers were always there to be read; in many cases they were not. Moreover, notwithstanding the criticism, those few Dutch scholars who have subsequently worked in the field of early newspaper history have done little, until very recently, for the seventeenth and early eighteenth centuries, but regurgitate the findings of Kluit and of Hatin, admittedly in a more coherent, more perceptive, and more animated form than Kluit at least found possible[35].

This lengthy period of disinterest by Dutch historians in their early newspapers has been regrettable as well as surprising, for newspapers have been, as was observed in 1804 by the German historian, August Ludwig von Schlözer, one of the most important instruments by which 'we Europeans have become Europeans'[36],

31. I am thinking of I.H. VAN EEGHEN, 'Newspaper Management in the Eighteenth Century,' *Gazette. International Journal of the Science of the Press*, I (Leiden, 1955) i, 5-16 and D.H. COUVÉE, 'The administration of the "Oprechte Haarlemse Courant" 1738-1742', *Ibidem*, IV (1958) i, 91-110.
32. See the notice by H. BRUGMANS in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, III (Leiden, 1914) col. 699-700.
33. M. SCHNEIDER, *De Nederlandse krant* (Amsterdam, 1943) 7.
34. *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, III, col. 700.
35. This I hold to be the case for WILLEM HAVERSMIT (R. van der Meulen), *De courant. Geschiedenis*, *samenstelling en beheer van groote en kleine nieuwsbladen* (Leiden, 1884-1885) 24-62; K. BASCHWITZ, *De krant door alle tijden* (Amsterdam, 1938) 43-67; SCHNEIDER, *De Nederlandse krant*, 42-94. Schneider says a little, with some illustrations, about the value to the social and economic historian of newspaper advertisements. Sautijn Kluit, however, was certainly aware of the use that could be made of newspaper advertisements, see: W.P. SAUTIJN KLUIT, *Bijdrage omtrent de Fransche Amsterdamsche en Leidsche couranten* (Amsterdam, 1864) 1.
36. SAUTIJN KLUIT, *ibidem*.

and Dutch newspapers were amongst the earliest, and were certainly the most influential of such instruments. For whether or not in the long run it will be possible to sustain the present view that the Dutch republic was the birth-place of the modern European newspaper - whether or not, that is, Amsterdam will yield pride of place eventually to some Italian or German city[37.] - there can be no doubt that Dutch newspapers provided Europe in the seventeenth and eighteenth centuries with much of its printed news of current events and, since the earliest European journalists were essentially and unashamedly pirates - in Bayle's phrase, 'corsaires de la République des Lettres' - they provided other European newspapers with much of their copy[38.].

It should perhaps be mentioned at this point that by Dutch newspapers is meant in this context all newspapers published in the Dutch republic, that is French language newspapers as well as Dutch language newspapers. At least five towns in the province of Holland by the end of the seventeenth century could boast of having, or of having had, a French language newspaper, Amsterdam, The Hague, Leiden, Utrecht, and Rotterdam, the last also possibly contemplating in 1718, if not actually possessing, an English language newspaper[39.].

These papers were usually directed by French Huguenot refugees whose situation, aptitudes, and needs ideally fitted them for the role of journalists[40.]. Indeed, it has been asserted, that of all the services performed by French Huguenot refugees in the republic of letters, none equalled the services they performed as journalists[41.]. Directed by Huguenot refugees, they were also in part addressed to them. The great Huguenot dispersion in Louis XIV's reign created a substantial, international audience of French exiles, scattered throughout Europe and beyond it. Estimates

37. F. DAHL, 'Découverte d'un journal parisien antérieur à la Gazette de Renaudot', in: F. DAHL, F. PETIBON, M. BOULET, *Les débuts de la presse française. Nouveaux aperçus.* Acta Bibliothecae Gotoburgensis, IV (Göteborg, Paris, 1951) 21, f. 3.
38. For a good account of the history of European journalism, see: G. WEILL, *Le journal* (Paris, 1934) esp. 26-61. For the role of Dutch newspapers, see: WEILL, *Le journal*, 23, 25, 56-59; DAHL, 'Amsterdam', 161-198; HATIN, *Les gazettes*, 35-134; FATTORELLO, *Il giornalismo*, I, 139, II, 327; B. SCHIERSE, *Das Breslauer Zeitungswesen vor 1742* (Breslau, 1902) 76; E. BAASCH, *Geschichte des Hamburgischen Zeitungswesens von den Anfängen bis 1914* (Hamburg, 1930) 2; E.S. DE BEER, 'The English Newspapers from 1695 to 1702', in: R. HATTON and J.S. BROMLEY, ed., *William III and Louis XIV. Essays by and for the late Mark A. Thomson* (Liverpool, 1968) 124-125; FRASER, *Intelligence*, 52-53; E. VARELA HERVIAS, *Gazeta Nueva 1661-3 (Notas sobre la historia del periodismo Espanol en la segunda mitad del siglo XVII* (Madrid, 1960) xxviii. I should like to thank Mr. A.B. Salazar, formerly of the Department of Spanish at Birkbeck College, for drawing my attention to the last work. The remark by Bayle is quoted in REESINK, *L'Angleterre*, 23
39. W.P. SAUTIJN KLUIT, *De Fransche Leidsche Courant* (Amsterdam, 1870) 14, f. 5; W.P. SAUTIJN KLUIT, *De Rotterdamsche Courant* (Amsterdam, 1876) 23; HAVERSMIT, *De courant*, 38-40. According to SCHNEIDER, *De Nederlandse krant*, 60, there was only a proposal for an English *Rotterdam Courant*.
40. HAASE, *Einführung*, 404.
41. *Ibidem*; BOLHUIS, 'La Hollande' 423.

of the numerical size of this dispersion vary enormously, and can never be very exact. The most recent estimate, which may err on the side of modesty, settles for a figure of c. 200,000 in the period c. 1680 to 1720, out of which an estimated 50,000 to 70,000 are held to have settled permanently in the same period in the Dutch republic[42.]. The margin of possible error is clearly large, but however that may be, there seems little doubt that the Dutch republic attracted the largest body of permanent Huguenot settlers in Europe[43.]. An indication of the impact they made upon the life of the republic is the fact that within the space of a mere five years - between 1684 and 1688 - the number of Walloon communities in the United Provinces almost doubled[44.]. The process, it has been argued, was tantamount almost to a reconstruction of protestant France in the Republic, 'une seconde France sur la frontière même du royaume, mais une France libre'[45.]. Amongst these French expatriates, and among French expatriates elsewhere in Europe - or at least among the first generation of them - there existed a sense of community, and a hope of return some day to the land from which they had been separated, which quite naturally inspired among them a desire to be kept informed of what was happening in France, and in Europe generally; and this desire clearly contributed to the development in the Dutch republic of French language newspapers and periodicals.[46.]

But the audience to which these French language publications were addressed, and which read them, was clearly not confined, nor even largely confined to the Huguenot diaspora. Amongst Netherlanders themselves in the Dutch republic there existed in the seventeenth century a growing public literate in French, stimulated no doubt in their taste for things French by the presence of long-established Walloon communities, which acted as, and which were regarded as, centres radiating French culture[47.]. French of course had always been the language of the Orangist court - William the Silent, it is avowed, died with a French prayer on his lips - and the Orangist court acquired a pronounced French flavour under the Stadtholder, Frederick Henry[48.]. The language of most of Dutch scholarship, and

42. SCOVILLE, *Persecution*, 119, 125.
43. *Ibidem*, 125.
44. F. SCHICKLER, *Les Églises du refuge* (Paris, 1882) 35, 40.
45. *Ibidem*, 39.
46. MARTIN, *Livre*, II, 742; BOLHUIS, 'La Hollande', 426, cites the case of one, Jacques du Peyrou, of Bergerac, who was admitted to the Walloon church of Amsterdam in 1687, and, upon his death in 1713, left a sum of money to be used to rebuild the Huguenot church at Bergerac. The church was not rebuilt, and the money was not claimed, until 1792.
47. K.-J. RIEMENS, *Esquisse historique de l'enseignement du français en Hollande du XVIe au XIXe siècle* (Leiden, 1919) 79-140; F. BRUNOT, *Histoire de la langue française des origines à 1900* (13 vols; Paris, 1906-1953) V, 219-267. For a recent short discussion of Walloon influences, see: P. DIBON, 'Le refuge Wallon. Précurseur du refuge Huguenot', *Le XVIIe siècle* (1967) 53-74; BOLHUIS, 'La Hollande', 407-413.
48. RIEMENS, *Esquisse*, 80, 126; BRUNOT, *Histoire*, V, 223.

of Dutch education, it is true, remained Latin, but the opportunities to learn French were present in most towns of importance in the province of Holland before the middle of the seventeenth century, and by the end of the century plenty of opportunities to learn French were available at Dutch universities[49]. The extent to which French had penetrated the élite of Dutch society by the end of the seventeenth century, indeed, has been strikingly illustrated in the analysis made by S.A. Krijn of the inventories of a hundred private libraries left by a miscellaneous group of Dutch theologians, scholars, jurists, and government officials who died in 1700. Most of their books, or at least most of their valuable books - for inventories may not always have listed the cheaper, small-format books -, were in Latin, but only 12 out of the 100 libraries were entirely without French books[50]. The existence in the Republic of large numbers of French refugees, so many of them relatively speaking not only literate, but passionately literate, must surely have accelerated this spread of the French language, but it clearly did not begin or largely explain the process, which reflected above all the growth of French power, and of French cultural dominance in Europe under Louis XIV[51].

It was in fact to the reading public of France that the French language newspapers were principally addressed[52]. Their popularity in France - above all the popularity in the late seventeenth century of the so-called *Amsterdam Gazette*, the French language *Amsterdam Courant* - was unquestionable, even at prices greatly inflated by the costs of transmission[53], and defied the persistent efforts of French governments to discipline their activities[54]. Neither their popularity nor the failure to destroy it is surprising, when it is realised that profits of up to 300% per

49. RIEMENS, *Esquisse*, 89, 97, 140.
50. S.A. KRIJN, 'Franse lektuur in Nederland in het begin van de 18e eeuw', *De Nieuwe Taalgids*, II (Groningen, 1917) 161-178. For some valuable comments on the limitations of inventories as historical documents, see: MARTIN, *Livre*, I, 493.
51. See the general but very jejeune discussion in: H.J. KOENEN, *Geschiedenis van de vestiging en den invloed der Fransche vluchtelingen in Nederland* (Leiden, 1846) especially chapter iv, *passim*.
52. W.P. SAUTIJN KLUIT, *Opmerkingen en mededeelingen omtrent Fransche dagbladen en tijdschriften* (Amsterdam, 1865) 217; HATIN, *Les gazettes*, 5.
53. For a general statement of their popularity despite the cost, and giving an indication of their cost in France, see: C. BELLANGER, e.a., *Histoire générale de la presse française*, I, *Dès origines à 1814* (Paris, 1969) 285. For some details of comparative costs of Dutch newspapers in France, Germany and England in the eighteenth century, see: W.P. SAUTIJN KLUIT, *De Hollandsche en Fransche Utrechtsche couranten* (Amsterdam, 1877) 80. For the popularity of the *Amsterdam Courant*, see: SAUTIJN KLUIT, *Bijdrage*, 18. Transmission costs seem to have fluctuated between 1/5th. and a more usual 1/12th. of total management costs; for examples see: SAUTIJN KLUIT, *Hollandsche en Fransche Utrechtsche couranten*, 80; HAVERSMIT, *De courant*, 62; COUVÉE, 'Administration', 93 (a substantial sample based on the account books of the *Oprechte Haarlemse Courant* for the years 1737-1742).
54. HATIN, *Les gazettes*, 23, 39; BRUNOT, *Histoire*, V, 271-274.

copy were available to French post-masters who handled their distribution[55.], and that until the late eighteenth century the only competition in France itself came from the *Gazette de France*, an official publication, as jejeune and insipid as such official publications invariably were, and which in France did not even report the fall of the Bastille in 1789[56.]. Such was the popularity, indeed, of the so-called *Leiden Gazette* in 1778 that the post director at Rotterdam felt obliged to complain to the compiler of the paper, the great Étienne Luzac, son of a Huguenot refugee, of the excessive weight of packages containing the newspaper, and to exhort him either to reduce the weight of the packages, or to bear the cost of another horse, or to get his newspaper reprinted in France[57.].

Whether or not his suggestions were accepted, and if so which of his suggestions, is not recorded, but in a sense he was preaching to the converted. French provincial printers seem to have reprinted the 'gazettes de Hollande' throughout the eighteenth century[58.]; nor were they alone in doing so. In the French-speaking parts of Switzerland, for example, the taste for the 'gazettes de Hollande', a title, which, it is argued, usually referred after 1672 to the French *Amsterdam Courant*[59.], appears to have become firmly established during the War of the Spanish Succession, so firmly established, indeed, that, after enduring a period of counterfeits, the city government of Geneva was led in 1712 to offer to the highest bidder the obviously lucrative monopoly of their sole printing and publishing[60.]. A similar situation arose in c. 1723 and again in 1737 in Liège where - presumably again for money, since the matter was determined by the *chambre des finances* - the reprinting of the 'gazette de Hollande' was made a recognized private monopoly[61.]. Later in the eighteenth century, in 1786, it was the proud boast of a Viennese newspaper that it could within six hours of its arrival in Vienna reproduce the *Leiden Gazette*[62.].

It was a striking tribute to the reputation which the paper had by then acquired

55. HATIN, *Les gazettes*, 45; R. HARRISON, 'The French Clandestine Press in Holland', *The Library*, V (1893) 309-322 (In effect a summary of Hatin).
56. HARRISON, 'Clandestine Press', 312. In so far as a provincial press existed in France in the late seventeenth and early eighteenth centuries it seems to have been provincial simply in the sense that it was printed in the provinces. The oldest French provincial paper, for example, *La Gazette de Grenoble*, was apparently simply a disguised reprinting of the *Paris Gazette*. See: J. PARÈS, *L'aurore du journalisme à Toulon suivie d'un aperçu de l'administration et du budget d'un journal provincial* (*XVIIIe siècle*) (Toulon, 1918) 14. This essay contains some useful material relating to the accounts of the *Courrier d'Avignon*.
57. SAUTIJN KLUIT, *Fransche Leidsche Courant*, 76.
58. HATIN, *Les gazettes*, 46.
59. SAUTIJN KLUIT, *Opmerkingen*, 214.
60. E.-H.-A. GAULLIEUR, *Études sur la typographie genevoise du XVe au XIXe siècle et sur les origines de l'imprimerie en Suisse* (Geneva, 1885) 226-227.
61. LE CHEV. DE THEUX DE MONTJARDIN, *Bibliographie Liégeoise* (2nd ed.; Bruges, 1885) item 519.
62. BELLANGER, *Histoire générale*, I, 285-289.

under the direction of Étienne Luzac of being the best informed newspaper in Europe. But long before 1786 the superiority of Dutch newspapers in Europe had been convincingly acknowledged, and perhaps one of the most convincing illustrations of this fact was the founding at Potsdam in 1744 of the *Observateur Hollandois*, a paper which had nothing to do with Holland, but which attempted to invest Prussian journalism with something of the reflected glory of Dutch journalism[63].

It will be clear, therefore, that the French language newspapers published in the Dutch Republic soon came to command a widespread European audience which transcended confessional, national, and even linguistic boundaries[64]. For their contents were not concealed even from those who could not read French. In Spain, for example, in the last quarter of the seventeenth century - that is during a period when it is often asserted that Spain was a closed society - Castilian editions of newspapers, printed, published, and translated in Amsterdam, were, it seems, both widely diffused and highly regarded[65]. In Italy too there circulated in the last quarter of the seventeenth century an Italian Courant similarly produced at Amsterdam, as well as, in the eighteenth century, the French language Utrecht and Amsterdam Courants[66].

European governments, it is true, commonly reviled Dutch newspapers - in truth they reviled all newspapers - for being scandalous and inaccurate, and newspapers of the day, it is also true, were commonly both. To list the complaints of European governments, even on the basis of the present very inadequate documentation, is, indeed, to compile a gazeteer of Europe. In the course of the late seventeenth and eighteenth centuries diplomatic representations prompted by some matter appearing in a Dutch newspaper were made - and often made more than once - by the courts of England, France, Spain, Denmark, Sweden, Prussia, Poland-Saxony, and Russia, by the Crown-prince of Hesse-Darmstadt, the Elector Palatine, the Elector of Cologne, the Papacy, the Grand Master of the Order of Malta, and the cities of Lubeck, Schaffhausen, and Nuremberg, the last expressing

63. BASCHWITZ, *De krant*, 67.
64. According to Luzac, in 1741, the *Leiden Gazette* 'sold in all European countries'. See: SAUTIJN KLUIT, *Fransche Leidsche Courant*, 39. For corroboration of the ubiquity of Dutch newspapers, see: HATIN, *Les gazettes*, 50.
65. VARELA HERVIAS, *Gazeta Nueva*, xxviii, lxviii; J. BLASCO IJAZO, *Historia de la prensa Zaragozana 1683-1947* (2nd ed.; Zaragoza, 1947) 19; A. PALAU Y DULCET, *Manual del librero Hispano Americano*, VI (Barcelona, 1953) 9; M.M. KLEERKOOPER AND W.P. VAN STOCKUM, *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17e eeuw. Biographische en geschiedkundige aanteekeningen* (2 vols; The Hague, 1914-1916) II, 1455; M. ROEST MZ., 'Een Spaansche Amsterdamsche Courant', *Onze eeuw* (1871) 460-461, which gives a few details on the format of the weekly *Gaceta de Amsterdam*, as it appeared in 1678.
66. HAVERSMIT, *De courant*, 41; SAUTIJN KLUIT, *Hollandsche en Fransche Utrechtsche couranten*, 54; W.P. SAUTIJN KLUIT, 'De Spaansche en Italiaansche Amsterdamsche Couranten', *Onze eeuw* (1871) 527-528; FATTORELLO, *Il giornalismo*, II, 327. I should like to thank dr. D.J. Roorda for providing me with a photo-copy of the notes by Roest Mz. and Sautijn Kluit.

indignation at the threat to its tourist trade and economic welfare created by a report that a particularly foul pestilence was about to descend upon the city[67]. Whether the complaints of governments or of diplomats may be taken to indicate the extent to which Dutch newspapers circulated amongst the reading public of Europe is not easy to determine; they could simply indicate the assiduity with which foreign diplomats at The Hague and elsewhere scanned Dutch newspapers, and subsequently informed their governments of their contents. Even so, however, the complaints are a valuable pointer to the circulation of Dutch newspapers amongst the governments of Europe and of their indispensability to diplomats, and they also provide some measure of the importance which contemporary governments set upon them, for there would seem to be little point in protesting at what was unread or disregarded.

Nor is it easy, in this regard, always to reconcile the public denigration of newspapers by governments with their private efforts to control their contents and to ingratiate themselves with their compilers. In 1775, for instance, Baron von Thulemeyer, the Prussian minister at The Hague, approached Étienne Luzac with a

67. For England, see: W.P. SAUTIJN KLUIT in: *De Rotterdamsche Courant*, 16 (1667), *De 's-Gravenhaagsche Courant* (Amsterdam, 1875) 32-33 (1737), *Hollandsche en Fransche Utrechtsche couranten*, 52 (1755 - a complaint that the paper had published a letter from the Secretary of State to the Governor of Gibraltar which had alerted France to Britain's decision to allow no Algerian warships to use Gibraltar's harbour), *Fransche Leidsche Courant*, 74 (1779). For France see: SAUTIJN KLUIT, *Bijdrage*, 19 (1679), *Hollandsche en Fransche Utrechtsche couranten*, 58 (1756), 65-66 (1762), 67 (1771). For Spain see: HATIN, *Les gazettes*, 99 (1734); SAUTIJN KLUIT, *Hollandsche en Fransche Utrechtsche couranten*, 51 (1755), 64 (1759), 65 (1761). For Denmark, see: SAUTIJN KLUIT, *De Fransche Leidsche Courant*, 22 (1728), 57-59, *De Hollandsche en Fransche Utrechtsche couranten*, 70 (1779). For Sweden, see: SAUTIJN KLUIT, *De Haarlemse Courant* (Amsterdam, 1873) 24-25 (1681). For Prussia, see: SAUTIJN KLUIT, *De Hollandsche Leidsche Courant* (Amsterdam, 1870) 48-52 (1744). For Poland-Saxony, see: SAUTIJN KLUIT, *Fransche Leidsche Courant*, 22-23, 38 (1741), 61 (1774). For Russia, see: SAUTIJN KLUIT, *Haarlemsche Courant*, 22 (1680), *Hollandsche en Fransche Utrechtsche couranten*, 16 (1682), 39, *Hollandsche Leidsche Courant*, 16 (1718), 28 (1720); HATIN, *Les gazettes*, 97-98 (1722), 99 (1730), 100 (1745). For Hesse Darmstadt, see: SAUTIJN KLUIT, *Fransche Leidsche Courant*, 24 (1736). For the Elector Palatine, see: *Ibidem*, 15 (1685). For the Elector of Cologne, see: SAUTIJN KLUIT, *Hollandsche en Fransche Utrechtsche couranten*, 15. For the Papacy, see: *Ibidem*, 69 (1773). For Malta, see: SAUTIJN KLUIT, *Fransche Leidsche Courant*, 66 (1774). For Lübeck, see: SAUTIJN KLUIT, *Hollandsche en Fransche Utrechtsche couranten*, 16. For Schaffhausen, see: SAUTIJN KLUIT, *'s-Gravenhaagsche Courant*, 56 (1757). For Nüremberg, see: SAUTIJN KLUIT, *Haarlemsche Courant*, 31 (1713). At certain times, certain Dutch papers were forbidden entry into the Austrian Netherlands, see: J.T. BODEL NYENHUIS, *De wetgeving op drukpers en boekhandel in de Nederlanden tot in het begin der XIXe eeuw*. Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, IV (Amsterdam, 1893) 199-200. In these, as in most of the occasions of complaint recorded above, the precise nature of the alleged offence is not recorded, though it could probably be discovered in a good many cases and would be useful to know. In some cases diplomats sought not to make complaints, but to find out the source of a particular item of information. For examples, see: SAUTIJN KLUIT, *Opmerkingen*, 220, *Hollandsche en Fransche Utrechtsche couranten*, 18-19.

request not to mention in his paper Prussia's interest in Danzig and Thorn[68]. The following year Thulemeyer protested at the inclusion in the *Leiden Gazette* of a report on the second mission of Prince Henry of Prussia to St. Petersburg, which asserted - not unfairly[69] - that he had not been able to fulfil entirely the objects of his mission. To the Baron this was 'une insolence inconcevable', and deserved to be punished by the suspension of the paper for six weeks, as

> le seul moyen d'en imposer pour l'avenir à cet homme, qui dans son réduit, se croit autorisé à décider en dernier ressort des intérêts des Puissances les plus respectables de l'Europe, autant que de leurs desseins, et de leurs liaisons politiques[70].

Luzac must have become accustomed eventually to being alternately courted and cursed. In 1770 he was awarded a medal by the king of Poland for his reportage of Polish affairs; in 1774 his paper was ordered by the Polish Diet to be burnt by the common hangman in the four quarters of the city of Warsaw[71]. At least he could have found consolation in the fact that whatever form attention took, he could never be ignored.

Luzac, it is true, was a journalist of quite exceptional stature in his day, and the incidents admittedly relate to a period of marked advance in the development of national and relatively independent newspapers in Europe, at least in the wealthier and better educated parts of Europe. But the pressures he experienced, and the problems his activities posed for European governments were far from being new in the last quarter of the eighteenth century. From their beginnings newspapers, especially Dutch newspapers, had been not only reviled, but feared, and often highly prized for the information they purveyed, and not least by governments. Even a ruler with as well-organised an intelligence service - by the standards of the day - as Louis XIV found newspapers, that is Dutch newspapers, a useful supplement, sometimes an unwelcome corrective, to information conveyed by the usual diplomatic channels[72]. At times, even for the great powers, even in matters of immediate concern to their fundamental interests, the earliest intimation of important events might come, not from their own diplomats on the spot, but from Dutch newspapers. In 1729, for example, the Habsburg government of Charles VI received its first notice of the conclusion of the Treaty of Seville, which formally

68. SAUTIJN KLUIT, *Fransche Leidsche Courant*, 68-69.
69. For Prince Henry's mission, see: R. STUPPERICH, 'Die Zweite Reise des Prinzen Heinrich von Prussien nach Petersburg', *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas*, III (1938) 580-600.
70. SAUTIJN KLUIT, *Fransche Leidsche Courant*, 68.
71. *Ibidem*, 54-55, 61.
72. WEILL, *Journal*, 58; DUC DE SAINT SIMON, *Mémoires*, A. DE BOISLISLE, ed. (41 vols; Paris, 1879-1928) I, lvii. The papers, it seems, were usually read to him in the hour before supper. See: J.C. RULE, 'Louis XIV. Roi-bureaucrate', in: J.C. RULE, ed., *Louis XIV and the Craft of Kingship* (Ohio: University Press, 1969) 54.

destroyed the Habsburg alliance with Spain cemented at Vienna in 1725, from Dutch newspapers[73].

If such services could be provided by newspapers for the established great powers, then it is clear that for the smaller European powers, less well-equipped to secure intelligence via their own diplomatic agents, newspapers must have constituted for some areas of Europe a substitute for the normal diplomatic or commercial representation. Such was undoubtedly the case in Genoa, in Savoy, and in the Prussia of Frederick William I who, indeed, made a regular practice of placing Dutch newspapers upon the Table of his 'Tobacco parliament' for the perusal of his ministers[74]. The same need to be informed also exercised the foreign ministries of emergent great powers. In the late years of the seventeenth and the early years of the eighteenth century, for example, down to 1718, when it became the College of Foreign Affairs, the *Posolskii Prikaz* (the Department of Embassies) in Russia appears to have taken in at least seven newspapers published in the Dutch republic, and also employed in scanning foreign newspapers what is alleged to have been the largest body of translators of any foreign ministry in Europe at the time[75].

Of course, as the Thulemeyer incident in 1776 illustrates, not all the information purveyed in Dutch newspapers was welcome to governments. Much of the vilification of Dutch newspapers, indeed, many of the diplomatic representations, arose precisely because of disclosures of information concerning current diplomatic negotiations held by the powers concerned to have caused serious embarrassment to the normal diplomatic processes. One such type of disclosure was that made deliberately by a government in an effort to influence the course of a particular negotiation. A good illustration is provided by an episode in Anglo-Dutch relations in 1713, and concerns the disclosure of certain information by the Dutch government to Dutch and English newspapers relating to the peace negotiations then being conducted for the Peace of Utrecht, and it constituted from the English point of view the climax to a succession of such leaks, the final and unendurable example of popular diplomacy. Let Bolingbroke describe the episode and his exasperation in his own words.

73. W.P. SAUTIJN KLUIT, *Geschiedenis der Nederlandsche dagbladpers tot 1813*. Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, VII (Amsterdam, 1896) 135.
74. For Genoa and Savoy, see: O. PÀSTINE, *La Repubblica di Genova e le Gazzette* (Genoa, 1923) 67-68. For Prussia, see: SCHIERSE, *Breslauer Zeitungswesen*, 129.
75. For the newspapers published in the Dutch Republic, see: A. VON FABRICIUS, 'Zur Geschichte des russischen Postwesens', *Baltische Monatschrift*, XII (Riga, 1865) 191-192; for reference to translators see: N.B. SHMURLO, 'Pyotr velikii b otsenke sovremennikov i potomstva', *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya*, New Series, XXXVI (1911) 54-57. I should like to thank Dr. M.S. Anderson for drawing my attention to these articles and for supplying me with the details from Shmurlo, which I am unable to read.

> The Flying Post of the 31 inst. which goes enclosed, will lett your Lordships see that the factious party here had communication as soon as the Queen of the Resolution of the States.
> Since I came thus far I have had The Flying Post of yesterday brought to me, which I send enclosed. In it your Lordships will see that severall articles of the project are printed, with a malicious Translation added to them. It is certain that the Copy did not come from me, and it is as certain that it could not be given by your Lordships and therefore it must have been communicated by the States, as other things have been before. This is such usage as the Queen can by no means submit to. If projects of solemn Treatys under debate, if papers of the highest consequence unsigned must be given out to be published in Libells and scandalous newspapers, these proceedings are not to be endured, and we must break off all correspondence with the Dutch[76].

Not all the leakages of diplomatic information which appeared in Dutch newspapers were so deliberate, and so deliberately contrived as this. Frequently the Dutch were victims not manipulators, suffering rather than exploiting the existence of a free or relatively free press, with the States General and the provincial Estates registering their displeasure in words which often precisely echoed the sentiments expressed above by Bolingbroke[77]. A certain amount of what might be called natural leakage was inevitable, and came to be accepted as inevitable, in a country whose gazeteers made a habit of maintaining regular, direct correspondence with the personnel of Dutch embassies abroad[78]. In 1704, indeed, the problem reached such a peak of vexation that the States General issued an order to all Dutch diplomats abroad requiring them to take an oath to promise and swear that they would not send any information to gazeteers or others, or correspond either directly or indirectly with such persons, or with other persons, about affairs of state without the knowledge and authority of those in whose service they were employed[79]. The effort proved unavailing, and further prohibitions followed[80]. The fact that in the Dutch Republic itself the constitution gave to every province the right to ask for copies of nearly all secret documents[81] exposed the conduct of Dutch foreign policy to an unusually large and uncomfortable degree of publicity. Furthermore, the fact that newspapers were ultimately the responsibility

76. Bolingbroke to Lords Plenipotentaries, 7 January, 1712-1713 O.S.-British Museum, Add. Mss. 22206 (Strafford Papers) f. 106.
77. Many examples are provided in SAUTIJN KLUIT, *Geschiedenis*, esp. 108, 126, 131, 135-136.
78. *Ibidem*, 130, 132-134, 167-168.
79. *Ibidem*, 130.
80. *Ibidem*, 132-134, 167-168.
81. M.A.M. FRANKEN, *Coenraad van Beuningen's politieke en diplomatieke aktiviteiten in de jaren 1667-1684* (Groningen, 1966) 24-25. For an example of the difficulty of keeping information out of Dutch newspapers once it had been communicated to the States General, see: G. VON ANTAL and J.C.H. DE PATER, ed., *Weensche gezantschapsberichten van 1670 tot 1720* (2 vols; The Hague, 1920-1934) I, 217.

of the towns in which they were published meant that in the last resort the towns judged and punished offenders.

Both the practice of publishing diplomatic documents, and the difficulties involved in curbing this licence in a republic of sovereign provinces and nearly sovereign towns, are succinctly illustrated in an incident which occurred in 1753 when, it seems, that the Leiden, Hague, and Utrecht Courants carried word for word, only days after its signature, some articles of a treaty of commerce concluded between the King of the Two Sicilies and the United Provinces. The attention of the States General was drawn to the matter by the deputies of Friesland, and the States General instructed the deputies of Holland and Utrecht to pursue the matter, and bring the offenders to punishment. By the time the matter had been raised in the provincial estates, however, the rest of the treaty had also been published[82]. Nor was it perhaps always a question of protection being provided by the natural, and sometimes exaggerated slowness of decision-making in the Dutch republic. In the course of time newspapers must have come to be regarded as valuable sources of municipal revenue, since they were licensed monopolies, allowed to operate only upon the payment of a substantial recognition fee, sometimes used to finance the local poor-house[83]; and those who petitioned for these licences, it seems, came to include influential local notables[84]. In these circumstances newspapers must have become symbols of municipal pride as well as providers of municipal revenue, and for these reasons less susceptible to control from outside. Furthermore, to the protection provided by the particularisms of the Dutch republic had to be added at times a defensive wall of technicalities constructed by the ingenuity of journalists. When in 1691 the States of Holland ordered that no French Courants were to be printed or sold in the province, a prohibition that was shortly after extended to the whole republic, journalists countered by offering publications described as French translations of Dutch Courants[85]. In the last resort the inability to maintain secrecy, or at any rate the extreme difficulty frequently experienced in conducting foreign policy secretly, was something the Dutch state had to live with. It was, in the laconic words of the deputies of Amsterdam in 1682 - ‘een foiblesse in de regeringh, daer mede de Republicq was ge-

82. SAUTIJN KLUIT, *Hollandsche Leidsche Courant*, 53.
83. COUVÉE, ‘Administration’, 92 (a fee of 2500 f p.a. paid by the *Oprechte Haarlemse Courant*); BODEL NYENHUIS, *Wetgeving*, 138 f. 3 (a fee of 1000 f, later stepped up to 2000 f, paid by the Leeuwarder *Friesche Courant*). In 1772 the *Leiden Gazette* paid a recognition fee of 8825 f, see: I.H. VAN EEGHEN, ‘De Amsterdamsche Courant in de achttiende eeuw’, *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum*, XLIV (Amsterdam, 1950) 48. The need to acquire a licence in order to publish a paper seems to have been given a legal basis in the province of Holland by a placaat of 9 December 1702. This formalised an already existing practice. See: *Ibidem*.
84. *Ibidem*, 31.
85. SAUTIJN KLUIT, *Fransche Leidsche Courant*, 17-18.

boren'[86]. It was also something other states had to live with. Their pressures might succeed in prevailing upon the authorities in the republic to take action from time to time against particular gazeteers, but the relief obtained always proved short-lived. The Dutch, remarked Pomponne, the French ambassador at The Hague in 1670, on the occasion of an official French representation to the States General against the licence of certain Amsterdam newspapers, would give up almost anything rather than give up their gazettes 'qui font l'entretient des chariots et des bateaux'[87].

It is clear, therefore, that for a variety of reasons Dutch newspapers were compulsory reading for the governments of Europe in the late seventeenth and eighteenth centuries, for their officials at home, for their diplomats abroad, and also apparently for those who entertained pretensions to employment in high offices of state[88]. But the audience for newspapers was not confined to governments and their higher officials. To merchants also they provided a valuable service in noting the movements of ships and of fleets, and in describing the conditions of countries with which they traded. To English M.P.'s during the parliamentary recess they constituted a vital means of keeping abreast with current events, especially events relating to foreign policy, and, whilst parliament was sitting, they often anticipated or supplemented information provided by the crown and its ministers[89].

But newspapers also contributed powerfully to the new vogue for contemporary history characteristic of the late seventeenth and early eighteenth centuries. Indeed, it is difficult to see how contemporary history could have been written without the existence of newspapers. In this connection it is worth noting that *The London Magazine* in 1733 promulgated a kind of thirty day rule. News, it claimed, was

> the return of intelligence by the posts. But all transactions of a month's standing, are, long within that time recorded in the Secretary of State's Office, then, by the Law of Nations, become Memorials and all future Recitals of them, fall under the proper, and only, Denomination of HISTORY[90].

86. FRANKEN, *Coenraad van Beuningen*, 25. For four pistoles, complained the abbé Dubois in 1716, you could acquire any diplomatic secret in Holland. See: H. LECLERCQ, *Histoire de la Régence* (3 vols; Paris, 1922) I, 370.
87. MARTIN, *Livre*, II, 896.
88. On the reading of Dutch newspapers as part of the training of would-be statesmen, see the instructions for the education of Frederick William I's principal minister, Frederick William von Grumbkow, quoted in G. OESTREICH, 'Politischer Neustoizismus und Niederländische Bewegung in Europa und besonders in Brandenburg-Preussen', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, LXXIX (1965) 70. And also the advice given by the *Encyclopédie* as quoted in: BELLANGER, e.a., *Histoire générale*, I, 167.
89. DE BEER, 'The English Newspapers', 127; G.C. GIBBS, 'Newspapers, Parliament and Foreign Policy in the Age of Stanhope and Walpole', *Mélanges offerts à G. Jacquemyns* (Brussels, 1968) 306-315.
90. R.M. WILES, *Serial Publications in England before 1750* (Cambridge, 1957) 58.

A number of contemporary works passed for history under that ruling, often written - not surprisingly - by journalists making use of their access to the raw materials of contemporary history, and their experience in handling them.

The late Professor Mark A. Thomson had some perceptive remarks to make about this new interest in contemporary history in the context of early eighteenthcentury English history, and cited a couple of its early English practitioners[91.]. But of course the phenomenon was European, not simply English. I cite four examples, not just to make the general point, but to make the particular point about the connection between newspapers and contemporary history. The first three are taken from the United Provinces - all of them concern first or secondgeneration Huguenots - and the fourth is taken from France.

Henri Philippe de Limiers was born in the United Provinces of French Huguenot parents who had fled from France for religious reasons during the reign of Louis XIV. He wrote in 1717 a seven part *Histoire du règne de Louis XIV*, based, it was alleged by contemporary journalists, almost entirely upon newspapers: 'M. Limiers pille les gazettes, et, nous autres gazetiers, nous nous pillons les uns et les autres; c'est la mode[92.]'. Whether or not the allegation is true I am not in a position to judge, but certainly the work could not have been based on much else if, as de Limiers himself claimed, the seven parts took only seven months to write up[93.]. His own claim at least rings true, for de Limiers was anything but a constipated scholar. Equally true the time was well spent. The work was reprinted within a year in a revised, corrected, and much enlarged edition, and was reprinted again in 1719 and 1720; and it presumably counted as one of the services to contemporary history to which the town of Utrecht referred in 1724 when granting him the exclusive right of printing and publishing a Dutch and a French Utrecht Courant. By that time, however, he had also under his belt a history of Sweden during the reign of Charles XII (1721), a history of the *Institut des Sciences et des Arts de Boulogne* (1723), and the *Annales de la Monarchie Francaise*, in three parts (1724). Nor was that all; at his death in 1728 he left in manuscript a six part history of his own times[94.].

De Limiers' predecessor as compiler and publisher of the *Utrecht Courant* was another Huguenot journalist who turned contemporary historian, François Michel Janiçon. Janiçon was born near Bordeaux in 1674, the eldest son of François Janiçon, a lawyer and deputy-general of the reformed churches in Guyenne. He fled from France at the age of nine and, after spending five years at Maestricht

91. M.A. THOMSON, *Some Developments in English Historiography during the Eighteenth Century*. An Inaugural Lecture delivered at University College, London (1957) 6.
92. SAUTIJN KLUIT, *Hollandsche en Fransche Utrechtsche Couranten*, 34-35.
93. *Ibidem*, 35.
94. *Ibidem*, 34.

studying, found a refuge and eventually a permanent home in the United Provinces, where his uncle, Michel Janiçon, a former Huguenot pastor at Blois, who had fled from France upon the revocation of the edict of Nantes, was a Walloon preacher at Utrecht. His uncle took him under his wing, and assisted his further education at the university of Utrecht. In 1692 he joined one of William III's French regiments, rising to the rank of aide-major in the regiment of de la Melonnière, and in 1699 saw service with his regiment in Ireland. Whilst in Ireland he is said to have studied at the university at Dublin, allegedly at the prompting, amongst others, of Dean Swift. Poverty, however, cut short his studies and forced him, as it forced other poverty-striken Huguenot refugees at the time, to accept a couple of tutorships to the children of unknown Irish families. He returned to the Dutch Republic in 1705 to inherit the estate of his uncle who had died in that year. Like many of his compatriots his aptitudes and experiences had made him a fluent linguist; he acquired a knowledge of Greek, Latin, Italian, Spanish, and Dutch, as well as his native French. As a fluent linguist he was well-equipped to be a journalist, since a capacity to translate was an essential qualification for being a journalist at the time. He worked as a journalist first for the *Rotterdam Courant*, and was then invited by the magistracy of Utrecht to direct its newspapers. He remained at Utrecht with his wife and two daughters until he fell out with the city's authorities over some piece which he had apparently unwittingly published. He then became agent at The Hague for Charles, Landgrave of Hesse, and in honour of his patron, and to repay the debt he felt he owed to the Dutch Republic for having provided, as he said, ‘l'azile d'une multitude innombrable de Reformez’, he produced in 1729 and 1730 a scholarly and still valuable account of the government and institutions of the republic, its provinces, and the generality lands, entitled, *État présent de la République des Provinces-Unies*, the third volume of which was apparently nearly complete at his death in 1730[95].

A more substantial and a more celebrated Huguenot journalist-historian was Rousset de Missy. Born at Laon in 1686 - the year of the founding of the *Mercure historique et politique*, the highly influential monthly political periodical which he was later in his life to control for over twenty years -, Rousset was the son of indomitably protestant parents, who suffered persecution and, in the case of his

95. The fullest accounts of his life that I have come across are to be found in: A. DE CAMUZAT, ed., *Lettres sérieuses et badines sur les ouvrages des savants et sur d'autres matières* (1st ed. The Hague, 1730, 2nd ed. The Hague, 1740) I (1740) 62-64, II (1730) 267-275. [The latter is an obituary notice.] For fragments, however, see: SAUTIJN KLUIT, *Hollandsche en Fransche Utrechtsche Couranten*, 26-31 and E. HAAG, *La France protestante*, XI (Paris, 1860) 29-30. Janiçon is also credited with having introduced Steele into France, see: HAASE, *Einführung*, 404. [The work in question was the *Lady's Library*, see: KOENEN, *Geschiedenis*, 250.] The quotation comes from *État présent*, I, 4 (Epitre).

mother, posthumous execution for their steadfastness to their religion[96]. At the age of eighteen he fled to the United Provinces and joined the Dutch army, seeing action at Malplaquet, after which he left the service to establish a school for young nobles at The Hague. In 1724 he found his métier as a journalist and contemporary historian. In that year appeared his *Histoire d'Alberoni*. Its success enabled him to renounce school teaching, and may have contributed to his appointment as compiler of the *Mercure historique et politique*, in which he was able to continue his fight against France, and French religious intolerance[97], until his dismissal in 1749 for an attack upon the French king, Louis XV[98]. It was soon after his first association with the *Mercure historique*, that he began, at the suggestion of Fagel and Slingelandt[99], his *Recueil historique d'Actes, Négotiations, Mémoires, et Traités*, a still invaluable collection of treaties and other acts of state covering the period 1714 to 1748, designed not only as a service to future historians, but also to the contemporary eighteenth century public, which Rousset held had a right - c'est une Loi de l'État - to be instructed about decisions made in their name[100]. The *Recueil*, one of more than twenty works of contemporary history which he wrote, and which contributed to the view that he could write more easily than most people could spit[101], began in 1728 and ended in 1748, more or less, therefore, the period of his association with the *Mercure historique*, and the one, it is clear, must have fed the other, and both fed upon contemporary newspapers[102].

Certainly contemporary history and contemporary journalism went hand in hand in the case of Donneau de Visé, the founder of the *Mercure Galant*, one of the earliest of the monthly periodicals and the longest surviving French periodical of the ancien régime. De Visé's *Mémoires pour servir à l'histoire de Louis le Grand*, which appeared between 1697 and 1703, was, it has been alleged by his French biographer, a work of sustained self-plagiarism, culled entirely from past *Mercures*[103].

96. For a useful sketch of his life and activities, see: *Nouvelle Biographie Générale*, XLII (Paris, 1863) col. 780-783, and also J.G. DROYSEN, *Geschichte der Preussischen Politik* (5 vols; Berlin, 1855-1876) IV, iv, 12-16, which adds some details on Rousset's relations with Prussian ministers and his fall from grace for attacks on Prussia during the first Silesian War in the *Mercure*. For details about his parents, see: ROUSSET [DE MISSY], *Recueil historique d'actes, négociations, mémoires et traitez depuis la Paix d'Utrecht jusqu'à présent* (21 vols, The Hague, 1728-1754) XI, 4 (Avertissement).
97. HATIN, *Les gazettes*, 176-178.
98. SAUTIJN KLUIT, *Opmerkingen*, 224-225.
99. ROUSSET, *Recueil*, XIX, 2-3 (Epitre).
100. *Ibidem*, IV, 3 (Avertissement).
101. M. BRUYS, *Mémoires historiques, critiques et littéraires* (2 vols; Paris, 1751) I, 155.
102. ROUSSET, *Recueil*, XII, 4-5 (Avertissement); BRUYS, *Mémoires*, I, 155, 157.
103. P. MELÈSE. *Un homme de lettres au temps du grand roi. Donneau de Visé. Fondateur du Mercure Galant* (Paris, 1936) 135. For some perceptive remarks on the importance of the journal as an historical document illustrative of the intellectual life of the period, see: D. MORNET, 'Comment étudier les écrivains ou les ouvrages de troisième ou quatrième ordre (Le Mercure Galant de 1672 à 1700)', *Romanic Review*, XXVIII (1964) 204-216. For further details on the vogue for contemporary history in France, see: MARTIN, *Livre*, II, 844-847.

In France, therefore, as well as in England and the United Provinces, the taste for contemporary history, and its practice by contemporary journalists, was clearly well established by the late seventeenth and early eighteenth centuries, so well established that even professional academics seem to have shown at times a quite unprofessional sympathy towards it. One professor at least, at the university of Halle, offered at the end of the seventeenth century a course of lectures based on extracts from contemporary newspapers[104]. But then Halle at the time was a new university.

It may be argued then that newspapers, even where they were not indigenous newspapers, were probably accessible to most business, professional, and public men, at least in Western and Central Europe, by the early eighteenth century, and that their accessibility was not confined always to these groups. In England during the first decades of the eighteenth century the reading habit had become, in the estimation of the *Grub Street Journal* in 1734, a 'national insania', corrupting the nation's morals and its economic welfare[105], and the newspaper habit, according to a succession of European visitors to England in the years after the peace of Utrecht, had extended to - and in the estimation of governments had infected -, all ranks of society, even the lowest ranks of society[106]. Nor was the popular infection apparently confined to England at the time. In 1676 appeared, very appropriately in Latin, what is claimed to have been the first scholarly published work on the use and misuse of newspapers, written by the German jurist, Ahasverus Fritsch[ius], complaining that the taste for newspapers had seized all groups in society, even peasants who picked it up on visits to the towns, or read out newspapers to their illiterate friends in their own villages[107]. The story sounds like a case of over-reaction by the establishment, though even if it is, it remains a fact of some historical importance. But it may at least be argued - it has been argued[108] - that the reading of newspapers was common among literate skilled craftsmen at the beginning of the eighteenth century, and the degree of literacy among skilled craftsmen, especially among cobblers - members in Professor Le

104. E. CONSENTIUS, *Die Berliner Zeitungen bis zur Regierung Friedrichs des Grossen* (Berlin, 1904) 47.
105. R.M. WILES, 'Middle-Class Literacy in Eighteenth-Century England: Fresh Evidence', in: R.F. BRISSENDEN, ed., *Studies in the Eighteenth Century* (Canberra: Australian National University Press, 1968) 51-52.
106. GIBBS, 'Newspapers', 296, with references there.
107. Quoted in: BASCHWITZ, *De krant*, 57-58. For a sketch of the life of Fritsch [ius], see: *Allgemeine Deutsche Biographie*, VIII (Leipzig, 1878) 108-109.
108. CONSENTIUS, *Berliner Zeitungen*, 47.

Roy Ladurie's graphic phrase, of the eternal sansculotterie of history[109.] - is a phenomenon to which historians are paying increasing attention, and which would make a fascinating full-length study[110.].

One specific case of popular interest in contemporary affairs in Europe in the late seventeenth century has come my way. In the same way that the English diarist, John Evelyn, made a practice of copying extracts from contemporary newspapers into his diary[111.], and at about the same time, a much less celebrated diarist, a textile worker at Lille - a town which admittedly boasted a remarkably long tradition of free education. as well as from 1645 a Jesuit college, and which was also situated in an area of France, and of Europe, noted since early modern times, and throughout the ancien regime, for the relative superiority of its educational provision[112.] - a certain Pierre Chavatte, was also busy transcribing into his diary extracts from current ephemeral publications - separates and canards -, and keeping in touch by means of 'lettres du passant', with the siege of Vienna and the war against the Turk[113.], an episode which undoubtedly constituted one of the great inspirational forces behind the remarkable upsurge of European journalism in the closing decades of the seventeenth century.

Newspapers, however, by their very nature, because they appeared frequently, were somewhat undiscriminating in the information they published. For those

109. For the phrase, see: E. LE ROY LADURIE, *Les paysans de Languedoc* (Paris, 1966) 342, but the whole chapter, 'Chemins de l'écriture', 333-356 is a very valuable discussion of early popular literacy. For an English instance, referring to the literacy and judgment of cobblers, see: the 1731 edition of *The Craftsman*, VIII, 30 oct. (1731) 189. 'I would ask this writer, for instance, whether he doth not think that a cobbler, or a porter, is able to comprehend the bad consequences of too close a conjunction with France...?'. For the literacy of cobblers in the Dutch Republic in the seventeenth century, see the reference in BOXER, *Dutch Seaborne Empire*, 155 and his comments on page 157.
110. Nearly 20% of students at the Jesuit college at Châlons-sur-Marne between 1678 and 1690 were sons of artisans, see: F. DE DAINVILLE, 'Collèges et fréquentation scolaire au XVIIe siècle', *Population* (1957) iii, 478. For a general and perceptive statement of the question, drawing attention to some of the areas of historical ignorance, see: P. GOUBERT, *L'Ancien Régime*, I, *La Société* (Paris, 1969) 244-257.
111. E.S. DE BEER, ed., *The Diary of John Evelyn* (6 vols; Oxford, 1955) I, 83.
112. For educational facilities at Lille, see: E. ALLAIN, *L'instruction primaire avant la Révolution* (Paris, 1876), 25, 42 and DE DAINVILLE, 'Collèges', 477 (reference to the Jesuit college); for reference to the educational map of the diffusion of elementary education in France under the ancien régime, and to the existence in the north and east of France of a zone of greater elementary educational provision, see: M. FLEURY and P. VALMARY, 'Les progrès de l'instruction élémentaire de Louis XIV à Napoléon III d'après l'enquête de Louis Maggiolo (1877-1879)', *Population* (1957) i, 89. It was in the northern half of France - Normandy, Picardy, Champagne and French Flanders - that printers were most numerous in the last quarter of the seventeenth century. See: MARTIN, *Livre*, I, 319.
113. BELLANGER, e.a., *Histoire générale*, I, 114 - quoting A. LOTTIN, *Vie et mentalité d'un Lillois sous Louis XIV* (Lille, 1968) 34-35, 272.

who wanted their news sifted and ordered, and available for subsequent reference, there was the political periodical, usually a monthly publication, devoted largely, usually exclusively, to a resumé of contemporary events. And whatever happens in the long run to the present claim of the United Provinces to be considered the birth-place of the modern European newspaper, there would seem to be no disputing its claim to be considered the birth-place of the monthly political periodical, which achieved in the last decades of the seventeenth century what was to prove to be an essential and enduring place in the intellectual life of Europe.

Regrettably, little is known in detail, or even in some cases in general outline, of the history of these early monthly political periodicals[114.]; certainly less than might be discovered from a systematic study of the periodicals themselves, and, in the case of periodicals published in the Dutch republic, from a search in the vast, largely unexplored, largely unchartered treasure trove of Dutch notarial and municipal archives. The editors and proprietors of these periodicals remain at the moment shadowy, at times almost invisible figures. On such questions as the sources from which the periodicals acquired their information, the means by which they acquired it, the accuracy, function, character, and impact of their news, the audience to which they were addressed, and which read them, we remain uninformed and ill-informed. The gap is a serious one, because the monthly political periodical not only reflected and fostered that growing spirit of cosmopolitanism, which has become increasingly recognised by historians as one of the distinctive characteristics of European civilisation in the age of Louis XIV[115.], but embodied that spirit in a particularly clear, compact, and influential form. Nevertheless, even in the present state of ignorance, certain general statements can be made.

The genre flourished in the United Provinces in the years after 1685 and owed much of its inspiration and early success to the efforts of Huguenot refugees who settled in the United Provinces shortly before and after the Revocation of the Edict of Nantes[116.]. Its popularity was instantaneous, long-lasting, and widespread. Addressed in the first place specifically at ministers of state, ambassadors, deputies

114. For the emergence and early history of Dutch political periodicals, see: E. HATIN, *Histoire politique et littéraire de la presse en France* (8 vols; Paris, 1859-1861) III, 298-308; HATIN, *Les gazettes*, 104-181; REESINK, *L'Angleterre*, 60-62. There is a study of the early history of the *Mercure historique et politique* up to c. 1700 in: H. RUNGE, *Courtilz de Sandras und die Anfänge des Mercure historique et politique* (Berlin, 1887), but I know of no study of its great rival, *Lettres historiques*, nor of the contemporaneous *Europische Mercurius*.

115. See the perceptive remarks in R. HATTON, *Europe in the Age of Louis XIV* (London, 1969) 7 and the discussion on 9-34.

116. CH. WEISS, *Histoire des réfugiés de France depuis la révocation de l'édit de Nantes jusqu'à nos jours* (2 vols; Paris, 1853) II, 118; E. LACOSTE, *Bayle, nouvelliste et critique* (Brussels, 1929) 53-54; BRUNOT, *Histoire*, V, 265-267; HAASE, *Einführung*, 404-405, 412, 415.

of national and provincial assemblies, and merchants[117.], the political periodicals soon acquired a wider public. Scholars desired them and in Germany they often compiled them[118.]. There was, indeed, a European public willing to buy them. In Germany, at least in northern, central and protestant Germany, many imitations appeared, concentrated for the most part - until the middle of the eighteenth century - in the great university towns and centres of the European book trade, like Leipzig, Frankfurt, Halle and Jena, and spreading thereafter rapidly all over Germany, and constituting, it has been estimated, one third of all German periodical publications in the period c. 1670-1730[119.]. Periodicals published in the Dutch republic, however, enjoyed from the beginning, and long continued to enjoy, a specially revered position. In England, and in Ireland, periodicals existed which were mere compilations drawn from Dutch originals[120.]. In Spain and Italy, where indigenous political journalism was slow to take root and develop, the Dutch periodical had no rivals during the first half of the eighteenth century. An Italian translation of the Dutch *Mercure historique et politique*, for example, appeared in Venice from 1718 onwards, a Spanish translation in Madrid from 1738 onwards, modified to meet the requirement of Spanish censorship and, as the century progressed, modified also to include news from other sources[121.]. In that modified form it seems to have been regularly dispatched to Spanish America around the middle of the eighteenth century - some 60 copies per month -, and in Spain itself possessed about 1000 subscribers, drawn predominantly from rural areas, and consisting largely of the secular clergy, but also including a sprinkling of officials and nobles[122.]. Even in Germany, where competitors existed, the supremacy of Dutch periodicals appears to have been unassailable, at least in the first half of the

117. *Europische Mercurius behelzende al het voornaamste 't geen, zo omtrent de zaaken van Staat als Oorlog, in alle de Koningryken en Landen van Europa, en ook zelfs in verscheidene Gewesten van d'anderen Deelen der Wereld, is voorgevallen* (51 vols; Amsterdam, 1696-1739) XLI, Preface, ii.
118. KIRCHNER, *Zeitschriftenwesen*, 32-34; CONSENTIUS, *Berliner Zeitungen*, 47-48; VAN EEGHEN, *De Amsterdamsche Boekhandel*, I, 138, 147.
119. KIRCHNER, *Zeitschriftenwesen*, 37-38, 61, 66, 72.
120. For example, *The Present State of Europe or, the Historical and Political Monthly Mercury, giving an account of all the publick and private occurrences, Civil, Ecclesiastical, and Military, that are most considerable in every court. The Interest of Princes, their pretensions, and intrigues, etc. To be continued monthly from originals published at The Hague etc. by the Authority of the States of Holland and Count of Friesland. London.* Printed for Henry Rhodes 1688-1730. (This work is catalogued under two different titles in the British Museum; *The Present State of Europe*, for which there is a run from 1688-1716 and for 1721-2, and *The Monthly Mercury*, for which there is a complete run from 1688 to 1730); *The Present State of Europe, from January to December 1693*. Reprinted in Dublin, 1693.
121. FATTORELLO, *Giornalismo*, I, 139; L.M. ENCISO RECIO, [*Cuentas del 'Mercurio' y la 'Gaceta'*] *La Gaceta de Madrid y el Mercurio Historico y Politico, 1756-1781*. Estudios y Documentos II (Valladolid, 1957) 35-44.
122. *Ibidem*, 75-83.

eighteenth century. In Prussia, for example, the import of Dutch periodicals, especially *Lettres historiques*, created such problems for the Prussian postal services that in 1701, and again in 1712, the government was obliged to prohibit their carriage by courier post[123]. Also money was to be made out of them. When, for example, in 1715 Louis and Henry van Dole purchased the copyright of the *Mercure historique et politique*, they paid 40,000 florins, say £ 10,000 for the privilege[124]. Moreover, even when its popularity was on the wane, as it seems to have been by or during the 1760's, when the copyright was sold for half the price it had brought in 1715, its influence continued, even beyond the life-span of the journal[125]. Its view of the first Silesian War, for example, is held to have dominated the subsequent historiography of the war until the publication in 1788 of Frederick the Great's *Histoire de mon temps*[126].

By 1788, however, the *Mercure* had been dead for a decade; its rival, *Lettres Historiques*, had died some forty years earlier. It was, if not a sign of the times, at least a straw in the wind. Just as Dutch economic decline in the eighteenth century was associated with the passing of a particular set of European conditions which had enabled the republic to achieve economic ascendancy in the previous century, so too its decline as an intellectual entrepôt, specifically its decline as a European news centre, may be associated with the growth of indigenous journalism elsewhere in Europe in the course of the eighteenth century, and especially during its second half. In both the economic and journalistic fields Britain was the immediate beneficiary, and British newspapers came to enjoy in the nineteenth century the kind of primacy in European eyes enjoyed in the seventeenth century, and for much of the eighteenth century, by the Dutch Republic[127]. But the decline of the Dutch republic as an intellectual entrepôt is part of another, larger story, that of Dutch cultural decline in the eighteenth century, which still awaits its historian[128].

123. CONSENTIUS, *Berliner Zeitungen*, 47, 67.
124. E.F. KOSSMANN, *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18de eeuw.* Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, XIII (The Hague, 1937) 96-98.
125. *Ibidem*, 348-349, 349-351. In 1770, seven years before its final demise, the periodical was sold again, this time for a mere 9140 florins. See: *Ibidem*, 10.
126. J.G. DROYSEN, 'Die Zeitungen im ersten Jahrzehnt Friedrich des Grossen', *Zeitschrift für Preussische Geschichte*, XIII (Berlin, 1876) 3.
127. WEILL, *Le journal*, 160-168, 194-204, 238-257 (for a good general account of the growing dominance of the British press).
128. An earlier version of this essay was read at Professor Swart's seminar in Dutch history at the Institute of Historical Research, London. I should like to thank Professor Swart for his invitation, for drawing my attention at once to a howler, and for some helpful comments which he made subsequently upon reading a revised version of the paper. I should also like to thank other members of the seminar for their forbearance, and Professor Ragnhild Hatton, who, with her usual helpfulness towards me, read an earlier version of the paper, and made some valuable comments.

Een Antwerpse Compagnie voor de levensmiddelenbevoorrading van het leger in de Nederlanden in de zestiende eeuw*

H. Soly

De levensmiddelenbevoorrading van het leger was ongetwijfeld één der moeilijkste problemen waarmee de centrale regeringen in de moderne tijden hadden af te rekenen. In tegenstelling tot de relatief kleine schaal waarop de meeste oorlogen in de middeleeuwen werden gevoerd, telden de zestiende-eeuwse legers dikwijls reeds verscheidene tienduizenden manschappen, waardoor zij tot de grootste mensenconcentraties in Europa behoorden[1]. In een tijdperk waarin de voedselmarkt nog grotendeels regionaal was en het transport van grote voorraden reusachtige problemen schiep, stelde de approviandering van dergelijke troepenmachten de regeringen voor een bijna onoverkomelijke opgave. Al moesten de soldaten zelf hun voedsel kopen[2], toch was het de taak van de legerleiding ervoor te zorgen dat steeds voldoende hoeveelheden voorhanden waren en dat de prijzen binnen het bereik der soldaten lagen. Meer dan eens ontbonden legers zich spontaan wanneer de manschappen niet tijdig konden bevoorraad worden[3].

In een land met een zo grote bevolkingsdichtheid als de Nederlanden, waar men in normale jaren reeds in belangrijke mate op graanimport was aangewezen, kon een klein produktietekort of een lichte daling van de invoer tot enorme prijsstijgingen en graancrisissen aanleiding geven[4]. In die omstandigheden betekende de ravitaillering van een grote troepenmacht een zware test voor de efficiënte werking der centrale administratie. Ten einde de soldaten regelmatig te bevoorraden, was

* Dit artikel vormt de slechts licht gewijzigde tekst van een lezing gehouden op het XLIe Congres van de Federatie van de Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België (Mechelen, 3-6 september 1970).
Gebruikte afkortingen:
ARA: Algemeen Rijksarchief te Brussel; Aud.: Papiers d'Etat et de l'Audience; Cbk: Certificatieboek; IB: Insolvente Boedelskamer; Pk: Privilegekamer; Proc.: Processen; Proc. Suppl: Processen Supplement; R: Rekenkamer; SAA: Stadsarchief te Antwerpen; V: Vierschaar.

1. 'War and society (1300-1600). Conference Report and Conference Papers', *Past and Present*, no. 22 (1962) 13; F. BRAUDEL, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Parijs, 1966) II, 166.
2. F. REDLICH, 'Der Marketender', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XLI (1954) 227; C.S.L. DAVIES, 'Provisions for Armies, 1509-1550. A Study in the Effectiveness of Early Tudor Government', *Economic History Review*, 2de reeks, XVII (1964-1965) 235.
3. REDLICH, 'Der Marketender', 228.
4. E. SCHOLLIERS, *Loonarbeid en honger. De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen* (Antwerpen, 1960) 59-62.

de legerleiding immers verplicht levensmiddelen aan te kopen voor verscheidene maanden tegelijk. Daar de voedselhoeveelheid die aldus in een korte tijdsspanne aan de markt moest onttrokken worden zéér aanzienlijk was, konden deze massale leveringen het steeds precaire marktevenwicht ernstig verstoren.

Met onderhavig artikel beogen wij een bijdrage te leveren voor een diepgaand onderzoek naar het verband tussen de levensmiddelenpolitiek van de centrale regering en de legerbevoorrading in de Nederlanden in de zestiende eeuw[5]. De periode 1551-1559 leek ons daarvoor een uitstekende toetssteen. De Frans-Habsburgse oorlog die op 26 september 1551 uitbrak en - afgezien van de korte wapenstilstand van Vaucelles - ononderbroken werd gevoerd tot de vrede van Cateau-Cambrésis (2-3 april 1559), werd grotendeels uitgevochten op de grens tussen de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk[6]. De legers die beide tegenstanders op de been brachten, behoorden bovendien tot de grootste van de eeuw[7]. Hierdoor werd de centrale regering in de Nederlanden voor het eerst geconfronteerd met het bevoorradingsprobleem van een grote troepenmacht gedurende verscheidene jaren.

In de eerste helft der zestiende eeuw kan men in Europa drie systemen van legerbevoorrading onderscheiden. De legerleiding kon zelf zorgen voor een constante toevoer van levensmiddelen die zij van groothandelaars of rechtstreeks van de producenten kocht. Kleinhandelaars konden aangemoedigd of gedwongen worden hun waren in het kamp of garnizoen te verkopen. Het leger kon tenslotte op vijandelijk grondgebied leven van brandschatting en plundering, met andere woorden van gelegaliseerde roof[8].

In de Nederlanden was er in deze periode van een intendance nog geen sprake. De troepen leefden ‘op het land’ of werden bevoorraad door kleinhandelaars[9]. Aangezien de krijgsverrichtingen in de eerste helft der zestiende eeuw nooit erg lang duurden en het leger niet bijzonder groot was, mag men veronderstellen dat een dergelijk ravitailleringsstelsel vanuit de optiek der centrale regering grotendeels aan de behoeften voldeed, al eiste het vermoedelijk dikwijls zware offers vanwege de burgerbevolking.

5. L. VAN DER ESSEN, *Kritische studie over de oorlogsvoering van het Spaanse leger tijdens de XVIe eeuw*, Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone kunsten van België, XI-XXII (1949-1960) *passim*, heeft aan dit aspect der oorlogsvoering weinig of geen aandacht besteed.
6. A. HENNE, *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique* (10 dln, Brussel-Leipzig, 1858-1860) IX, 145 vlg.; X, 36 vlg.
7. F. LOT, *Recherches sur les effectifs des armées françaises, des guerres d'Italie aux guerres de religion (1494-1562)* (Parijs, 1962) 136-145, 151-171.
8. REDLICH, ‘Der Marketender’, 230; DAVIES, ‘Provisions for Armies’, 235.
9. E.I. STRUBBE en J. CRAEYBECKX, ‘Staatsinrichtingen en Krijgswezen (1477-1567)’, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV (Antwerpen- Utrecht, 1952) 151.

Het aanslepen van de Frans-Habsburgse oorlog en het inzetten van steeds grotere krijgsmachten, stelde de regering in de jaren vijftig echter voor zulke problemen, dat andere maatregelen dienden getroffen te worden. Reeds in augustus 1554 schreef Karel van Lalaing aan Maria van Hongarije: 'Il fault, Madame, que je dis ouvertement qu'il n'est en ma puissance de contenir lesd. gens de guerre mourans de faim d'aller par cent et deux cens du camp chercher à manger'[10.].

In de loop van 1555 verergerde de toestand voortdurend. Door de ontzaglijke bedragen die de oorlog opslorpte, geraakte de regering hoe langer hoe meer in geldnood, zodat zij niet meer in staat was de troepen te betalen[11.]. Daar het bevoorradingsstelsel bovendien volledig in gebreke bleef, werd de toestand werkelijk catastrofaal. Slecht betaald en volkomen ondervoed, begonnen de soldaten op verscheidene plaatsen te muiten en te deserteren[12.]. Men mag immers niet uit het oog verliezen dat de soldaten zelf hun voedsel moesten kopen, zodat zij, wanneer hun soldij niet werd uitgekeerd, ook niet op eigen kracht aan levensmiddelen konden geraken. Voor de burgerbevolking was dit een ware ramp: de hele grensstreek der Zuidelijke Nederlanden werd door uitgehongerde soldaten afgestroopt[13.]. De regering besloot daarom dat 'le plus expedient et convenable seroit de s'ayder vers eulx [de soldaten] au lieu d'argent comptant, de toutes sortes et manieres de vivres et aultres denrees'[14.]. Dit plan was uiteraard slechts een noodmiddel, maar het stelde de regering in elk geval in staat haar betalingsmoeilijkheden tijdelijk op te lossen. Een efficiënte ravitailleringsorganisatie was hiervoor evenwel onontbeerlijk.

De centrale overheid trad in onderhandeling met enkele Antwerpse groothandelaars en stelde hun voor gedurende zes jaar de levensmiddelenbevoorrading der belangrijkste garnizoenen in de Zuidelijke Nederlanden in handen te nemen[15.]. Na maandenlange besprekingen werd op 4 juli 1556 een definitief contract dienaangaande gesloten met vijf Antwerpse kooplieden, die hiervoor een vennootschap aangingen[16.]. Deze Compagnie zou gedurende zes jaar de approviandering van de volgende elf garnizoensteden voor haar rekening nemen: Luxemburg, Thionville, Charlemont, Philippeville, Avesnes, Landrecies, Le Quesnoy, Bapaume, de citadel van Kamerijk, Renty en Hesdinfert.

10. HENNE, *Histoire*, X, 171, 196.
11. M. BAELDE, 'Financiële politiek en domaniale evolutie in de Nederlanden onder Karel V en Filips II (1530-1560)', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXVI (1963) 26-27.
12. HENNE, *Histoire*, X, 171, 196.
13. In de lente van 1556 beklemtoonde Karel van Lalaing in een schrijven aan Emmanuel Philibert van Savoye vooral 'les longhes oppressions que on souffert et souffrent encores les povres subjects des gens de guerre, de sorte que leur samble ne sceroient pis avoir s'ils venoient en aultre main'. A. LOUANT, 'Charles de Lalaing et les remonstrances d'Emmanuel Philibert de Savoie (juillet et novembre 1566)', *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, XCVII (1933) 266.
14. ARA, Aud., 146, f° 83.
15. *Ibidem*, f° 40-45, 83-84.
16. ARA, R 25644, f° 1-7.

De Compagnie kreeg dadelijk de beschikking over alle levensmiddelen die nog in de garnizoenen voorradig waren; zij moest hiervoor echter een waarborg van 25.000 gulden storten. Zij mocht steeds één-zesde der voorraden verkopen, op voorwaarde dat zij deze telkens opnieuw zou aanvullen. Aangezien zij verantwoordelijk was voor de regelmatige approviandering der garnizoenen, kon zij in geval van aankoopmoeilijkheden geneigd zijn meer dan één zesde der beschikbare voorraden te verkopen, zonder deze terug op peil te brengen. Om dit te verhinderen stipuleerde de regering dat de Compagnie in dat geval telkens 1.000 gouden kronen boete zou moeten betalen.

De levensmiddelen die door de vijf handelaars voor het leger werden aangekocht, mochten overal tolvrij passeren. De regering stelde hun daarenboven dertig 'chariotz bien attelez' ter beschikking om het transport te vergemakkelijken. Indien de waren ondanks het gewapend geleide onderweg geplunderd werden of door de vijand buitgemaakt, dan kwam de regering voor twee derden tussen in het verlies.

De Compagnie moest de voedingswaren aan de soldaten leveren tegen de kleinhandelsprijs die te Antwerpen werd betaald, slechts verhoogd met de vrachtprijs. Om alle betwistingen te voorkomen, werd overeengekomen dat alle voedselhoeveelheden zouden uitgedrukt worden in Antwerpse maten en gewichten[17]. Om controle te kunnen uitoefenen eiste de regering dat de Compagnie elk half jaar een nauwkeurige staat zou opmaken der aangekochte levensmiddelen, voorzien van de nodige bewijsstukken[18]. Er werd tevens uitdrukkelijk bepaald dat zij aan de soldaten krediet moest verstrekken. Deze bepaling was voor de regering een absolute noodzaak, omdat, naar zij zelf verklaarde, 'les gens de guerre desd. fortresses ayent cy-devant a plusieurs fois soubz umbre de la disette prins decision d'abandonner leurs garnisons, non sans peril et dangier des fortresses, aussi molester et fouller les subjectz et voisins a icelles'[19]. Telkens wanneer de Compagnie aan de soldaten krediet verleende, zou de klerk van het garnizoenshoofd haar hiervan een bewijsstuk overhandigen en de transactie tegelijkertijd optekenen in een speciaal register, dat maandelijks ter controle in de Rekenkamer moest voorgelegd worden. De regering zou, naargelang van haar betalingsmogelijkheden, die kredietverstrekkingen om de zes maanden of jaarlijks met de Compagnie vereffenen. Deze regeling bood de regering de mogelijkheid haar betalingen over

17. De Compagnie leverde hiertoe aan het leger honderden ijzeren en loden geijkte Antwerpse gewichten. ARA, R. 25633, *passim*; SAA, Cbk 12, f° 109 vlg.
18. Deze bewijsstukken, de zgn. 'certificaten', werden verstrekt door de Antwerpse magistraat. In elk certificaat werd slechts één enkele transactie opgetekend; de prijs ervan bedroeg acht stuiver. ARA, R 25633, f° 57 vlg.
19. ARA, R 25644, f° 4v^{o}-5.

een langere termijn te spreiden, terwijl zij bovendien de soldaten hun belangrijkste reden tot misnoegen ontnam.

Wat de materiële uitrusting betreft, nam de regering op zich in elk garnizoen een aantal pakhuizen te kopen of te huren, waar de Compagnie haar voorraden kon opslaan[20]. De legerleiding zou daarenboven vóór 1 november 1556 de nodige molens, brouwerijen en broodovens oprichten in de garnizoensteden waar deze niet voorhanden waren[21]. De Compagnie van haar kant moest in elk garnizoen één of twee 'boutiques' openen, waar de soldaten alle noodzakelijke levensmiddelen konden verkrijgen.

In verband met de remuneratie der Compagnie werd bepaald dat zij jaarlijks 5% der beschikbare voorraden voor eigen rekening mocht verkopen. Er werd haar bovendien een jaarlijkse gratificatie van 5.000 gulden toegezegd als vergoeding voor mogelijke onkosten. De regering zou haar tenslotte voorrang verlenen indien zij tijdens de eerstvolgende zes jaar textiel- of andere produkten voor het leger zou aankopen.

Alles samengenomen moest de regering aan de Compagnie dus vrij belangrijke financiële vergoedingen en winstmogelijkheden toekennen. Daartegenover staat evenwel dat een dergelijk contract de legerleiding volledig van de zorg ontlastte zelf het reusachtige bevoorradingsprobleem aan te pakken. Door enkele groothandelaars contractueel verantwoordelijk te stellen voor een regelmatige en voldoende approviandering, kon de regering er bijna zeker van zijn dat de nodige levensmiddelen steeds zouden voorhanden zijn. Zowel de winstmogelijkheden als de boetes zouden de handelaars er immers toe aanzetten het contract stipt na te leven. Daarenboven waren kooplieden veel beter op de hoogte van de toestand op de lokale markten (leveranciers, hoeveelheden, prijzen, enz.) dan de ambtenaren der regering. Om al die redenen oordeelde deze laatste het verkieslijker een contract aan te gaan met enkele groothandelaars in plaats van de ravitaillering toe te vertrouwen aan bezoldigde ambtenaren[22].

De bestuurlijke organisatie die door de centrale overheid werd opgebouwd met het oog op de legerbevoorrading was helemaal afgestemd op de controle en de bescherming der legerleveranciers[23]. De instructies voor Karel van Berlaymont[24],

20. *Ibidem*, f° 90-93v°, 124-134.
21. Gelijkaardige voorzieningen werden in de zestiende eeuw ook in Engeland getroffen: DAVIES, 'Provisions for Armies', 238.
22. In het contract dat zij op 4 juli 1556 met de Compagnie sloot, verklaarde de regering zelf dat, ondanks de hoge uitgaven die zij tot dan toe had gedaan voor de betaling van talrijke ambtenaren, de approviandering van het leger volkomen in gebreke was gebleven. ARA, R 25644, f° 1 vlg.
23. Dit verschijnsel blijkt typisch geweest te zijn voor het hele Habsburgse leger. Cf. REDLICH, 'Der Marketender', 234.
24. Over hem: M. BAELDE, *De collaterale raden onder Karel V en Filips II (1531-1578)* (Brussel, 1965) 232.

die op 12 april 1557 tot 'superintendent des vivres' werd benoemd, tonen dit duidelijk aan[25]. Zijn belangrijkste taak bestond erin met de hulp van twee of vier commissarissen, die elk vier gecommitteerden in dienst hadden, controle uit te oefenen op de legerleveranties[26], de persoon en de waren der handelaars te beschermen, het transport der voedingswaren te verzekeren[27], enz.

Hét grote nadeel van dit stelsel - althans voor de regering en de soldaten - was de mogelijkheid voor de handelaars om te frauderen. Het ligt immers voor de hand dat bij de verhandeling van massale hoeveelheden voedingswaren de verkoper maar al te graag zal bereid geweest zijn om, in het attest dat hij de Compagnie verstrekte, de prijs van het geleverde produkt met enkele penningen per gewichtseenheid te verhogen. Een dergelijke fraude kon de Compagnie een niet te versmaden winst opleveren, terwijl zij door de regering onmogelijk kon achterhaald worden.

Voor de handelaars waren aan het contract twee risico's verbonden: hun voorraden konden geplunderd worden, en betaling kon lang aanslepen. Het eerste risico, ofschoon niet te verwaarlozen, kan bezwaarlijk groot genoemd worden. De konvooien der legerleveranciers kregen een gewapend escorte mee en de regering betaalde in het slechtste geval toch twee derden van het verlies. Belangrijker was het risico dat de centrale regering bij gebrek aan geld haar betalingen uitstelde. Daar dit gevaar verre van denkbeeldig was, moesten de contracterende handelaars zéér kapitaalkrachtig zijn. Daarom is het interessant na te gaan wie de vijf Antwerpse handelaars waren die het contract van 6 juli 1556 sloten.

Vier van hen, Wouter Seroye[28], François Schot[29], Cornelis van Nispen[30] en Jacob van Hencxthoven, waren vooraanstaande lakenkooplui. Jacob van Hencxthoven was bovendien bedrijvig als grondspeculant, aannemer van openbare werken, pachter van de wijn- en kraanaccijns en 'waradin' van de Munt te Antwerpen[31]. Erasmus van Doerne tenslotte was jarenlang in dienst geweest van de

25. CH. TERLINDEN en J. BOLSÉE, ed., *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2de reeks, VII (Brussel, 1957) 172-175.
26. Cf. M. BAELDE, 'Onuitgegeven dokumenten betreffende de zestiende-eeuwse Collaterale Raden (1533-1577)', *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, CXXXI (1965) 198-200.
27. In verband met het transport der legerprodukten raadplege men vooral de ordnonnantie van 12 juni 1557. TERLINDEN - BOLSÉE, *Recueil*, 200-203.
28. Deze belangrijke koopman, geboren te Antwerpen omstreeks 1515, huwde in het begin der jaren vijftig met Elisabeth van Langhdonck, zuster van Clare, echtgenote van Jacob van Hencxthoven. Op 28 februari 1558 werd hij heer van Schelle. SAA, Cbk 7, f° 281 vlg.; Cbk 9, f° 150 vlg.; Cbk 30, f° 136 vlg.; J.TH. DE RAADT en J.B. STOCKMANS, *Geschiedenis der gemeente Schelle* (Lier, s.a.) 96.
29. Over hem: J. STRIEDER, *Aus Antwerpener Notariatsarchiven* (Berlin-Leipzig, 1930) 232, 246, 249, 252, 280, 379; R. VAN PASSEN, *Geschiedenis van Kontich* (Kontich, 1964) 431-433.
30. Enkele archiefverwijzingen: SAA, Cbk 32, f° 35; Cbk 34, f° 244; Proc. Suppl. 997, nr. 7.
31. P. GÉNARD, 'L'hôtel des monnaies d'Anvers', *Annales de l'Académie d'archéologie de Belgique*, XXX, 2de reeks, X (1874) 51; L. DE SCHEPPER, *Oud en nieuw Hemiksem met de Sint-Bernardusabdij* (Antwerpen, 1957) 172.

Antwerpse ondernemer Gilbert van Schoonbeke[32.], die hem in 1554 en 1555 speciaal belastte met de controle van zijn talrijke textielleveringen aan het keizerlijk leger[33.]. Het was dus zeker geen toeval dat Erasmus van Doerne één der contractanten was! Hetzelfde geldt overigens voor de vier anderen: allen hadden zij in 1554/55 met Gilbert van Schoonbeke contracten afgesloten in verband met de textielbevoorrading van het leger[34.]. De vijf vennoten zullen hiermee vermoedelijk heel wat geld verdiend hebben, waardoor zij de financiële mogelijkheden van dergelijke legercontracten zéér goed kenden.

Over het totale kapitaal der Compagnie hebben wij geen inlichtingen gevonden. Het moet echter vrij aanzienlijk geweest zijn, vermits Jan van Naves, commissaris der levensmiddelen[35.], reeds op 3 januari 1557 opdracht kreeg haar 150.000 gulden te betalen voor geleverde voedingswaren[36.]. Het kapitaal dat elk der vijf vennoten in de Compagnie investeerde was even groot. Ieder van hen was dan ook voor één vijfde mede verantwoordelijk voor de goede uitvoering van het contract en ontving één vijfde van de 5.000 gulden die door de regering jaarlijks als gratificatie aan de Compagnie was toegekend. De vennoten kwamen overeen dat indien één van hen zou overlijden vóór het einde van de contracttermijn, zijn erfgenamen verantwoordelijk zouden zijn voor zijn aandeel in het contract[37.].

Alle levensmiddelen zouden steeds gekocht worden op naam van de Compagnie. Om de levering der produkten te vergemakkelijken en de wederzijdse verantwoordelijkheid beter af te bakenen, gingen de vennoten evenwel over tot een geografische verdeling der garnizoensteden. François Schot stond in voor de approviandering van Avesnes en Landrecies, terwijl Cornelis van Nispen Bapaume en de citadel van Kamerijk voor zijn rekening nam. Beiden zouden tevens samen Le Quesnoy bevoorraden. Wouter Seroye werd belast met de ravitaillering van Hesdinfert en Renty, Jacob van Hencxthoven met die van Philippeville en Charlemont en Erasmus van Doerne met die van Luxemburg en Thionville[38.].

Bij gebrek aan een boekhouding hebben wij de totale winst der Compagnie niet kunnen achterhalen. Enkele losse rekeningen geven ons echter wel aanduidingen over de winstmarges. In de loop van 1556 betaalde de Compagnie voor de aankoop en de levering van één voorraad levensmiddelen 45.497 gulden. De nettowinst die zij hierop boekte, bedroeg 9.023 gulden of 19,8% van het geïnvesteerde kapitaal, en dit in een tijdsspanne van slechts zeven maanden[39.]. Een ander, wellicht extreem,

32. H. SOLY, 'Schoonbeke (Beaurieu), Gilbert van (de)', *Nationaal Biografisch Woordenboek*, III (Brussel, 1968) kol. 774-782.
33. SAA, Cbk 33, f° 363.
34. SAA, V 1221 bis, f° 152v^{o}-153.
35. Aangesteld in oktober 1556. ARA, Aud. 147, f° 196. Cf. over hem BAELDE, *Collaterale Raden*, 290.
36. ARA, Aud. 148, f° 38 en 128.
37. SAA, Proc. Suppl. 997, nr. 17.
38. *Ibidem.*
39. SAA, Proc. D 4046.

voorbeeld. In 1557 ging François Schot, die het te druk had met zijn textielhandel, een contract aan met de Antwerpse koopman Hendrik van der Beke, waarbij deze laatste zich ertoe verbond Schots garnizoenen tijdelijk te bevoorraden. Schot leverde het kapitaal, betaalde Van der Bekes onkosten en stond in voor mogelijk verlies; de winst werd door beiden gedeeld[40.]. Uit één der transacties blijkt dat beide partners in 1557 op één levering een nettowinst boekten van 6.256 gulden voor een investering van 10.545 gulden, of met andere woorden bijna 60% van het belegde kapitaal[41.]. Al was deze laatste winstmarge wellicht uitzonderlijk, dan moeten de behaalde winsten in ieder geval zéér hoog geweest zijn, want op 10 september 1557 sloot de Compagnie een nieuw contract met de regering, waarbij zij ook de approviandering van Saint-Quentin, Ham en Le Câtelet op zich nam[42.].
De hoeveelheden levensmiddelen die door de Compagnie te Antwerpen werden aangekocht, waren ontzaglijk. In onderstaande tabel hebben wij twee leveringen opgetekend. De eerste (I) betreft een hoeveelheid voedingswaren en andere produkten door de Compagnie te Antwerpen gekocht voor de bevoorrading der elf garnizoenen van 30 november 1556 tot 31 januari 1558, met andere woorden in een periode van veertien maanden[43.]. De tweede reeks produkten (II) was bestemd voor de approviandering van Saint-Quentin, Ham en Le Câtelet en werd te Ant-

Produkt	**Maat**	**Hoeveelheid**	
		I (14 maanden)	**II (10 maanden)**
Rogge en tarwe	viertel	16.435	
Haver	viertel		35.840
Mout	viertel		26.181
Hop	pond	13.000	23.046
Hollandse kaas	pond	736.162	418.070
Boter	pond	100.000	202.710
Spek	pond	600.000	123.705
Ossen	stuk		927
Stokvis	pond	65.000	39.251
Natte Haring	ton		746
Rijnwijn	aam		1.300
Spaanse wijn	aam	273	
Zout	viertel	880	1.650
Milanese rijst	pond	51.000	25.833
Kaarsvet	pond	68.339	31.848
Katoengaren	pond	1.460	926
Was	pond		3.396

40. SAA, Proc, Suppl. 997, nr. 3.
41. *Ibidem.*
42. ARA, R 25633, f° 1.
43. ARA, R 25631, f° 1-28.

werpen gekocht van 10 september 1557 tot 30 juni 1558, ofwel in een tijdsspanne van ca. tien maanden[44].

Deze gegevens zijn uiteraard te fragmentarisch om er geldige besluiten uit te trekken. Nochtans menen wij eruit te mogen afleiden dat de Compagnie bij haar aankopen grotendeels was aangewezen op de Antwerpse markt, die zij - omgekeerd - door haar massale aankopen ongetwijfeld heeft beïnvloed. Bij vergelijking van beide leveringen valt namelijk op dat er voor verscheidene produkten van compensatie kan gesproken worden. Wanneer de Compagnie in het eerste geval bijvoorbeeld meer Hollandse kaas koopt, dan koopt zij in het tweede geval veel meer boter; koopt zij voor de approviandering der elf garnizoensteden een reusachtige hoeveelheid spek (600.000 pond), dan koopt zij voor de bevoorrading van Saint-Quentin, Ham en Le Câtelet een negenhonderdtal ossen, die de kleine hoeveelheid spek (123.705 pond) ruimschoots compenseren.

De aankoop en het vervoer van deze reusachtige voorraden vertegenwoordigde enorme bedragen. De totale prijs van de eerste levering bedroeg ca. 250.000 gulden, die van de tweede levering ca. 215.000 gulden, waarvan respectievelijk 15 en 17% transportkosten. Dank zij de rekeningen die door de Compagnie aan de regering werden overgemaakt, kunnen wij enkele inlichtingen verschaffen over de aard en de herkomst van sommige produkten. Van de 35.940 viertels haver werden er op 26 februari 1558 22.660 of ca. 63% geleverd door een compagnie bestaande uit de kooplieden Jacob Falckenborch, Laurant Spinchuysen en Willem van der Straten. Aangezien voor de voeding van driehonderd paarden ongeveer één last haver per dag was vereist[45], kon met een havervoorraad van bijna 36.000 viertel een regiment ruiters gedurende drie à vier maanden bevoorraad worden[46]. In verband met de boter moet vooral het grote aandeel der Friese boter genoteerd worden: meer dan de helft der 202.710 ponden boter die door de Compagnie werden gekocht voor de approviandering van Saint-Quentin, Ham en Le Câtelet, bestond uit Friese boter! In tegenstelling tot wat H. van der Wee meent[47], werden in de tweede helft der zestiende eeuw te Antwerpen dus wel degelijk grote hoeveelheden Friese boter verhandeld[48]. Het prijsverschil tussen Hollandse en Friese boter was vrij aanzienlijk: een half vat (136 pond) Friese boter kostte op de Bamismarkt van 1557 te Antwerpen gemiddeld 13 gulden, terwijl een half vat Hollandse boter (eveneens 136 pond) slechts 10 gulden 10 stuiver kostte. De meeste ossen werden

44. ARA, R 25633, *passim*; SAA, Cbk 12, f° 95-120.
45. TERLINDEN - BOLSÉE, *Recueil*, 173.
46. Eén Amsterdamse last = 37,5 Antwerpse viertel. SCHOLLIERS, *Loonarbeid en honger*, 215.
47. H. VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy* (*fourteenth - sixteenth centuries*) I (Den Haag, 1963) 210.
48. Ook de Antwerpse koopman Frans de Pape verhandelde in de jaren vijftig der zestiende eeuw Friese boter. SAA, IB 486, inter alia f° 12.

door de Compagnie van Lierse veehandelaars gekocht[49]; de Lierse koopman Gommaer Puttaert was hun belangrijkste leverancier: hij alleen leverde niet minder dan 616 ossen.

De Compagnie blijkt haar contract nauwgezet te hebben nageleefd. De garnizoensteden werden steeds regelmatig van voldoende levensmiddelen voorzien. De kwaliteit van het geleverde voedsel moet over het algemeen vrij behoorlijk geweest zijn. Klachten hierover hebben wij alleszins nergens aangetroffen.

Na de Vrede van Cateau-Cambrésis (2-3 april 1559) kende West-Europa enkele jaren rust. Een groot deel van het leger in de Nederlanden werd bijgevolg ontbonden. Voor de regering had de verdere uitvoering van het contract dat zij met Wouter Seroye en de Compagnie had gesloten dan ook geen zin meer. De handelaars van hun kant wensten eveneens het contract te verbreken, omdat de regering hun nog aanzienlijke bedragen schuldig was. Beide partijen kwamen daarom op 26 maart 1561 overeen het contract te beëindigen. De Compagnie zou vóór mei 1561 de garnizoenen nog een laatste maal van levensmiddelen voorzien en daarna haar rekeningen voorleggen aan Jan van Naves, commissaris der levensmiddelen, en Jan van den Dijcke en Pieter Butkens, raadsheren in de Rekenkamer van Brabant[50].

Het is evident dat de massale leveringen van voedingswaren aan het leger in de jaren vijftig der zestiende eeuw in belangrijke mate de levensmiddelenpolitiek der centrale regering hebben beïnvloed. Alhoewel reeds in de vijftiende eeuw in duurtejaren graanexport door de centrale instanties werd verboden en dit verbod sedert 1531 in crisisjaren nog maar zelden werd opgeheven[51], kregen deze bepalingen in de jaren vijftig der zestiende eeuw een nagenoeg bestendig karakter. Bovendien werden zij in deze periode herhaaldelijk uitgevaardigd in jaren die zeker niet als duurte- laat staan hongerjaren kunnen bestempeld worden.

Uit de ordonnaties betreffende de graanhandel die in deze periode werden uitgevaardigd, blijkt duidelijk dat de bekommernis die bij de centrale regering voorzat de bevoorrading van het leger was. In de ordonnantie van 13 januari 1553, waarbij de uitvoer van graan, vlees, vis, boter en kaas voor een termijn van zes maanden werd verboden, gaf de regering als enig motief: ‘Alsoe wij tot versekerheyt... van onsen landen van herwertsovere in desen jegenwoordigen jaere een groot getal van cryechsluyden ende oirlochsvolcke... in diverssche plaetsen in den selven onsen landen (te) onderhouden hebben’[52]. Dit verbod werd daarna nog vijfmaal verlengd met een nieuwe termijn van zes maanden wegens ‘die con-

49. Tijdens de jaren vijftig der zestiende eeuw beleefde de Lierse veemarkt een schitterende periode van hoogconjunctuur. K. WILDIERS-VAN DER WEE, ‘De geschiedenis van het Lierse veemarkt privilegie’, *'t Land van Ryen*, XVII (1967) 37-38.
50. ARA, R 25644, f° 7-9.
51. SCHOLLIERS, *Loonarbeid en honger*, 52.
52. J. LAMEERE, ed., *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2de reeks, VI (Brussel, 1922) 286-287.

tinuatie van den oirloghe... daerbij gevoucht dat wij nootshalven groote garnizoenen van oirlochsvolcke onderhouden moeten'[53].

Ook de bekend ordonnantie betreffende de graanspeculaties, uitgevaardigd tijdens het catastrofale duurtejaar 1556/57[54], moet ons inziens gedeeltelijk vanuit deze optiek bekeken worden. Humanitaire overwegingen hebben bij het afkondigen van maatregelen tegen de graanspeculaties ongetwijfeld een rol gespeeld. Toch menen wij dat het essentieel de approviandering van het leger was die de regering ertoe bewoog de graanexport te verbieden, graanspeculaties te voorkomen, de steden te machtigen maximumprijzen te bepalen, enz.[55]. Al deze maatregelen moesten in de eerste plaats de taak der legerleveranciers vergemakkelijken. Het gelijktijdig verbod graantransporten binnen de Nederlanden tegen te houden[56], wijst duidelijk in die richting. De lokale instanties zouden immers maar al te vlug geneigd zijn graankonvooien tegen te houden en de eigenaars ervan te verplichten hun voorraden op de lokale markt te verkopen, om aldus de nood der plaatselijke bevolking te lenigen!

Typisch is wel dat, terwijl de Nederlanden in 1556/57 met een enorm graantekort hadden af te rekenen, de regering voor de bevoorrading van het leger door Wouter Seroye en C^{o} grote hoeveelheden graan in de Baltische landen liet aankopen en ze over Antwerpen naar de garnizoensteden liet zenden. Op 17 april 1557 schreef de Antwerpse magistraat aan de kanselier van Brabant dat het graan te Antwerpen 4 gulden 10 stuiver per viertel kostte; op 18 juni 1557 was de prijs reeds gestegen tot 10 gulden 10 stuiver per viertel[57]. De magistraat schreef in paniek aan de regering '(que) ceste ville se treuve en grande perplexité par la penurie et disette des

53. *Ibidem*, 317-318, 334, 357-358, 387-388, 461-462.
54. TERLINDEN - BOLSÉE, *Recueil*, 144-146; in verband met deze graanduurte raadplege men C. VERLINDEN en J. CRAEYBECKX, *Prijzen- en lonenpolitiek in de Nederlanden in 1561 en 1588-1589* (Brussel, 1962) 17-20.
55. Hetzelfde verschijnsel deed zich ook voor in Engeland in de zestiende eeuw tijdens jaren van intense militaire activiteit. B. PEARCE, 'Elizabethan Food Policy and the Armed Forces', *Economic History Review*, XII (1942) 39 vlg.; DAVIES, 'Provisions for Armies', 238.
56. TERLINDEN - BOLSÉE, *Recueil*, 130-132 (ordonnantie van 27 november 1556).
57. SAA, Pk 313 en 2403. Volgens SCHOLLIERS, *Loonarbeid en honger*, 22, 133 zou de duurte van 1556/57 te Antwerpen minder catastrofaal geweest zijn dan in de overige Nederlanden. De gemiddelde prijs van het viertel rogge bedroeg volgens de auteur in het oogstjaar 1556/57 te Antwerpen 97,5 groten Brabants of 32,5 stuiver (p.8). Het cijfer van VAN DER WEE, *Growth*, I, 178: 183 groten Brabants of 61 stuiver, lijkt ons evenwel betrouwbaarder. E. Scholliers steunde voor dit crisisjaar op de hertogelijke domeinrekeningen, die vanaf de jaren dertig der zestiende eeuw tijdens graancrisissen niet meer aan de marktrealiteit beantwoordden (*Ibidem*, 10). Gegevens uit het journaal van Frans de Pape tonen aan dat de graanprijzen die de Antwerpse magistraat aan de centrale regering meedeelde, de werkelijkheid dicht benaderden. In de maanden februari-maart verkocht De Pape te Antwerpen zijn rogge voor een gemiddelde prijs van 57 stuiver of 171 groten Brabants per viertel; in april vroeg hij reeds 62 stuiver of 186 groten Brabants en in mei 80 stuiver of 240 groten Brabants per viertel. SAA, IB 486, f° 20. Alles samengenomen blijkt de duurte van 1556/57 te Antwerpen dus wel even catastrofaal geweest te zijn als in de overige Nederlanden.

bledz et grains..., de sorte que grandement est a craindre que quelque mal en pourra sourdre en cas qu'il n'y soit pourveu en brief'[58]. Welnu, op 23 februari 1557 bekende Hans Erasmus van Coppenhaven dat hij in opdracht van Wouter Seroye en C^{o} te Amsterdam 1.000 lasten of 37.500 viertels rogge had gekocht voor de legerbevoorrading[59]. In de loop der volgende maanden werden door de Compagnie met hetzelfde doel nog 10.000 viertels Oostlandse rogge en 4.633 viertels tarwe gekocht[60]. Aangezien slechts losse rekeningen zijn bewaard gebleven, mogen wij veronderstellen dat deze hoeveelheden maar een deel vormen van het graan dat door de Compagnie over Antwerpen naar de legergarnizoenen werd gezonden. Op het ogenblik dat de Nederlandse bevolking een catastrofaal hongerjaar kende, zag men dus te Antwerpen enorme graantransporten aankomen, die niet bestemd waren om de hongersnood aldaar te lenigen, maar wél om de troepen te ravitailleren! Alhoewel de graanprijzen na de goede oogst van 1557 ineenstortten, verbood de regering in november voor onbepaalde tijd de graanexport uit het graafschap Holland[61]. De argumentatie waarmee zij dit verbod rechtvaardigde, bewijst afdoende hoezeer haar levensmiddelenpolitiek in deze periode werd bepaald door het probleem de troepen te bevoorraden. De regering merkte op dat 'overmidtz die groote excessive dierte van den coren ende graenen in den voirleden jaere herwertsovere geweest zijnde, men alnoch daervan qualijcken genoech versien is om daermede te spijsen ende alimenteren onsen ondersaeten', maar voegde er dadelijk aan toe 'ende die ruyteren ende knechten die wij in desen jegenwoerdigen tijt van oirloghe nootzhalven moeten onderhouden'[62]. De Staten van Holland betoogden dat er meer dan voldoende graan voorhanden was om de behoeften te dekken; verder verklaarden zij dat de welvaart van het graafschap voor een groot deel berustte op de verhandeling van het Oostlandse graan[63]. Aangezien de regering er alle belang bij had op de Amsterdamse stapelmarkt[64] regelmatig over grote hoeveelheden graan te beschikken voor de legerbevoorrading, dreef zij haar wil echter door.

Wij menen te mogen besluiten dat, evenals in Engeland onder de regering van koningin Elisabeth[65], de voedselpolitiek van de regering in de Nederlanden in de zestiende eeuw in belangrijke mate werd bepaald door militair-economische mo-

58. Brief van 5 juni 1557, SAA, Pk 313.
59. SAA, Cbk 12, f° 231.
60. ARA, R 25631, *passim*.
61. TERLINDEN - BOLSÉE, *Recueil*, 253-254.
62. *Ibidem*.
63. ARA, Aud. 1419 (1).
64. Na 1550 was Amsterdam definitief de belangrijkste graanmarkt van West-Europa geworden. H. VAN DER WEE, 'De handelsbetrekkingen tussen Antwerpen en de Noordelijke Nederlanden tijdens de 14e, 15e en 16e eeuw', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XX (1965-1966) 284.
65. PEARCE, 'Elizabethan Food', 46.

tieven. Alhoewel humanitaire overwegingen ongetwijfeld een rol speelden en het ingrijpen der regering de bevolking soms indirect kan ten goede gekomen zijn, was de legerbevoorrading bepalend voor de levensmiddelenpolitiek der centrale overheid.

In hoeverre de massale leveringen aan het leger de marktprijzen van secundaire voedingswaren hebben beïnvloed, valt aan de hand van het door ons verzamelde materiaal niet uit te maken. Daarvoor is het te onvolledig en is de behandelde periode te kort. Slechts een diepgaand onderzoek van de talrijke rekeningen betreffende de approviandering van het leger, die in het Algemeen Rijksarchief te Brussel berusten[66.], zou dit belangrijke probleem kunnen oplossen. Het lijkt ons evenwel meer dan waarschijnlijk dat het onttrekken aan de markt van enorme hoeveelheden boter, kaas en spek voor de legerbevoorrading de prijs van deze produkten heeft beïnvloed en mede een verklaring kan geven voor de scherpe prijsstijgingen van deze levensmiddelen in sommige jaren tijdens de tweede helft der zestiende eeuw[67.]. Een dergelijk onderzoek zou tevens revelerend kunnen zijn voor de plaatselijke marktsituatie, die ongetwijfeld bepalend is geweest bij de aankoop van zekere produkten.

66. Ca. 250 rekeningen, die de periode 1567-1597 bestrijken, worden in het Algemeen Rijksarchief te Brussel bewaard (R 25666-25911).
67. Cf. de interessante beschouwingen van PEARCE, 'Elizabethan Food', 44-45.

De achttiende-eeuwse Faculteit der Theologie te Leuven vóór de verlichte hervormingen

J. Roegiers

M. Deneckere merkt terecht op dat de Verlichting 'activistische' kenmerken vertoont[1]. De verlichte regeerders en hun medewerkers zijn steeds druk in de weer om hun nieuwe opvattingen in de praktijk om te zetten. Zij organiseren en reorganiseren rusteloos, niet op de eerste plaats om de verandering in se - zoals hun behoudsgezinde tijdgenoten hun verwijten - maar om het gehele openbare leven aan te passen aan 'les lumières du siècle'. Hun reorganisatiepogingen nagaan, samen met de weerstand waarop deze gestoten zijn, is een goede manier om inzicht te verwerven in de bedoelingen en de opvattingen van de verlichte politici en van hun tegenstanders.

We hebben ons voorgenomen een dergelijk onderzoek te wijden aan de tussenkomsten van de verlichte Brusselse regering en van het Weense hof in de organisatie en het leven van de achttiende-eeuwse universiteit te Leuven, speciaal in de faculteit der theologie. Wij menen dat daar een interessante mogelijkheid ligt om kennis te maken met de opvattingen en de doelstellingen omtrent kerkelijke en onderwijsproblemen van onze achttiende-eeuwse politici, van hun medewerkers en van hun tegenstanders.

Een eerste moeilijkheid waarmee men bij een dergelijk onderzoek geconfronteerd wordt, is onze gebrekkige kennis van de situatie waartegen de regering en sommige academici te Leuven het opnamen. Over de organisatie van de achttiende-eeuwse universiteit en van haar onderwijs, over de feitelijke werking van de universitaire instellingen, zijn we slecht ingelicht. De degelijkste literatuur over de instellingen van de oude universiteit is zelf ouder dan de achttiende eeuw[2]. De meer recente algemene syntheses door Brants en Van der Essen zijn zeer summier, steunen bijna uitsluitend op de zeventiende-eeuwse werken van Vernulaeus en Valerius Andreas, en hebben weinig oog voor de evolutie van de instellingen[3].

1. M. DENECKERE, 'De Revolutie tegemoet. 1748-1795', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Utrecht-Antwerpen, 1955) VIII, 289.
2. N. VERNULAEUS, *Academia Lovaniensis. Libri III. Ejus Origo*, *Incrementum*, *Forma*, *Magistratus*, *Facultates*, *Privilegia*, *Scholae*, *Viri illustres*, *Res gestae* (Leuven, 1627; 2e dr. 1667); VALERIUS ANDREAS, *Fasti Academici Studii Generalis Lovaniensis* (Leuven, 1635; 2e dr. 1650).
3. V. BRANTS, *L'Université de Louvain. Coup d'oeil sur son histoire et ses institutions* (*1425-1900*) (Brussel, 1900); L. VAN DER ESSEN, *Une institution d'enseignement supérieur sous l'Ancien Régime. L'Université de Louvain* (*1425-1797*) (Brussel-Parijs, 1921). Een heruitgave van dit laatste werk, aangevuld tot 1940: L. VAN DER ESSEN, *L'Université de Louvain* (*1425-1940*) (Brussel, 1945).

Over de vroege organisatie en geschiedenis van de faculteit der theologie zijn we beter ingelicht door de reeds wat oudere studie van H. de Jongh[4.]. Tussen 1546 en 1617 heeft de faculteit echter grondige hervormingen ondergaan, die in grote lijnen definitief bleven tot het midden van de achttiende eeuw. Zij werden nog nooit systematisch bestudeerd.

In een lijvige studie beschreef A. Verhaegen de achttiende-eeuwse universiteit in het algemeen[5.]. Dit boek is het werk van een katholiek politicus, die in de heetste dagen van de grote schoolstrijd een pamflet schrijft tegen staatsinmenging in onderwijszaken. Het verzet van de Leuvense universiteit tegen Jozef II, zijn voorgangers en zijn medewerkers, moet model staan voor de actuele strijd tussen katholieken en liberalen. Over de organisatie van de achttiende-eeuwse universiteit en de feitelijke situatie geeft hij interessante inlichtingen, die bijna alle teruggaan op dezelfde bron[6.]. Als geheel blijft dit overzicht echter te oppervlakkig om goede diensten te kunnen bewijzen.

Dit artikel is bedoeld om enigszins in de geschetste leemte te voorzien. Het wil een overzicht bieden van de organisatie van de faculteit der theologie te Leuven en haar onderwijs en van het dagelijks leven aan de faculteit vóór de grote hervormingen. Als uitgangspunt namen we de situatie omstreeks 1730, het moment van de definitieve onderdrukking van het jansenisme te Leuven. De hervormingen zetten in omstreeks 1754, maar kregen pas ca. 1780 een ingrijpend karakter; het hoogtepunt ervan vormde de vervanging van de faculteit der theologie door een Seminarie-Generaal in 1786. De Brabantse Omwenteling en de daaropvolgende jaren tot 1797, datum van de opheffing van de universiteit, vormden een periode van soms zeer reactionair herstel van de vroegere situatie.

We menen dat dit overzicht ook nuttig kan zijn als achtergrond bij biografische studies van oud-studenten of hoogleraren van de universiteit.

Voor deze studie maakten we gebruik van onuitgegeven bronnen die zich bevinden in de drie voornaamste depots waarin archieven van de oude universiteit zijn

4. H. DE JONGH, *L'ancienne Faculté de Théologie de Louvain au premier siècle de son existence* (*1432-1540*) (Leuven, 1911).
5. A. VERHAEGEN, *Les cinquante dernières années de l'ancienne Université de Louvain* (*1740-1797*) (Gent, 1884).
6. Nl. het uitvoerig rapport over de situatie van de universiteit en haar onderwijs, dat door J. Marci, proost van de St.-Pieter te Leuven en kanselier van de universiteit, en P.J. Marant, 'verlicht' professor in de theologie, op bevel van de regering werd samengesteld in 1778-1779. Cf. VERHAEGEN, *Dernières années*, 213-214, die het werk ten onrechte aan Marant alleen toeschrijft. De eerste versie, van de hand van Marant zelf en wellicht uitsluitend diens werk, berust thans in het Algemeen Rijksarchief te Brussel als nr. 116 van het Fonds Universiteit van Leuven. De definitieve versie in een afschrift door een regeringsambtenaar berust in hetzelfde fonds als nr. 117. Een ander afschrift van deze tweede versie, gemaakt voor C.F. de Nelis berust in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel als Handschrift 17588-17590; dit laatste afschrift werd door Verhaegen gebruikt.

terechtgekomen: het Algemeen Rijksarchief te Brussel (Fonds Universiteit van Leuven), het Bisschoppelijk Seminarie te Gent (Fonds Van de Velde), en het archief van het Grootseminarie te Haaren (bij 's-Hertogenbosch). Ook enkele stukken uit het archief van de Geheime Raad en van de Secretarie voor Staat en Oorlog bezorgden nuttige inlichtingen[7].

Visitatio, statuten, gewoonten en reglementen

De organisatie van de achttiende-eeuwse faculteit der theologie steunde hoofdzakelijk op twee documenten; de Visitatio van 1617 en de faculteitsstatuten.

Na de zware crisis van de zestiende eeuw onderwierpen de aartshertogen in 1606-1617 de ganse universiteit aan een grondige visitatie in al haar geledingen. De neerslag hiervan vormde een document dat in 153 artikelen een nieuwe 'grondwet' voor de universiteit bevatte. Uitgevaardigd door de aartshertogen in 1617 en door

7. Over de geschiedenis en de verspreiding van de Leuvense archieven na 1797 zie: F. CLAEYS-BOUUAERT, 'J.F. Van de Velde et les archives de l'ancienne Université de Louvain', in: *Mélanges historiques offerts à Charles Moeller* (2 dln, Leuven, 1914) II, 502-515 en de inleiding van H. DE VOCHT, *Inventaire des archives de l'Université de Louvain*, *1426-1797*, *aux Archives Générales du Royaume à Bruxelles* (Leuven, 1927). Alleen de stukken te Brussel zijn volledig geordend en beschreven. Voor Gent beschikt men over drie onvolledige deelinventarissen door F. CLAEYS-BOUUAERT, 1 'Inventaire de documents relatifs à l'ancienne Université de Louvain (Faculté de Théologie) conservés au Grand Séminaire de Gand', in: L. VAN DER ESSEN e.a., *L'Université de Louvain à travers cinq siècles* (Brussel, 1927) 273-308; 2 'Inventaire de pièces d'archives provenant de l'ancienne Université de Louvain', *Revue d'histoire ecclésiastique*, LIII (1958) 796-829 en *Ibidem*, LIV (1959) 66-114; 3 'Jean-François Van de Velde. Professeur et bibliothécaire de l'ancienne Université de Louvain, 1743-1823. Notice biographique, suivie d'un inventaire de documents concernant sa vie et ses oeuvres', *Ephemerides Theologicae Lovanienses*, XXXV (1959) 904-919. Een voorlopige klassering van het hierin niet beschreven deel van dit fonds is bijna voltooid; wij bereiden een definitieve ordening en inventaris van het ganse fonds voor. Het archief te Haaren werd deels en vrij summier beschreven door E. VAN CAUWENBERGH, 'Inventaire de documents relatifs à l'ancienne Université de Louvain conservés au Séminaire diocésain de Bois-le-Duc à Haaren', in: VAN DER ESSEN e.a., *L'Université*, 261-272. De stukken werden voor enkele jaren geordend door Dr. P. Harkx en opnieuw genummerd. De onuitgegeven inventaris kan ter plaatse geraadpleegd worden. Gaarne danken wij hier Dr. Harkx, die ons de consultatie van deze archieven op velerlei wijzen heeft vergemakkelijkt. Bij het ter perse gaan van dit artikel vernamen wij dat het Fonds Leuven uit Haarlem werd overgebracht naar het Archief van het Aartsbisdom te Mechelen, waar het voortaan kan geraadpleegd worden. - We gebruiken voortaan de volgende sigels: ABSG Archief van het Bisschoppelijk Seminarie te Gent, Fonds Van de Velde; AGH: Archief van het Grootseminaire te Haaren, Fonds Leuven; ARAB, FUL: Algemeen Rijksarchief te Brussel, Fonds Universiteit van Leuven; ARAB, GR: Algemeen Rijksarchief te Brussel, Archief Geheime Raad; ARAB, SSO: Algemeen Rijksarchief te Brussel, Archief Secretarie voor Staat en Oorlog. Een deel van dit materiaal konden we reeds gebruiken voor onze verhandeling 'Jan Frans Van de Velde en de Universiteit van Leuven vóór de oprichting van het Seminarie-Generaal, 1743-1786. De Faculteit der Theologie en het Jozefisme', die we onder leiding van Prof. Dr. J.A. van Houtte hebben aangeboden tot het verkrijgen van de licentie.

de paus bevestigd, bleef de Visitatio tot onder Jozef II het gehele universitaire leven bepalen[8].

De artikelen 50 tot 74 van de Visitatio zijn gewijd aan de faculteit der theologie. De taak van de faculteit wordt gedefinieerd (art. 50), de opdrachten van de verschillende professoren worden omschreven en de dagen en uren van de colleges vastgelegd (art. 52-63). De taak van het Strictum Collegium en de vereisten voor de verschillende graden vormen het voorwerp van een volgende reeks beschikkingen (art. 64-74).

Artikel 51 van de Visitatio bepaalde dat de statuten van de faculteit, voor zover die niet in tegenspraak waren met de nieuwe voorschriften, stipt moesten nageleefd worden. De Leuvense theologen, die toen pas, zeker na 1596, de statuten hadden vernieuwd, hebben het blijkbaar niet nodig geoordeeld dat werk nog eens over te doen en de statuten aan te passen aan de Visitatio. We constateren in elk geval dat de statuten uit 1596-1617 tot bij de opheffing van de universiteit enerzijds globaal bleven gelden, maar anderzijds, voor zover ze in strijd waren met de Visitatio, niet meer werden toegepast[9].

De doctores regentes hadden het recht de statuten te wijzigen na drie daartoe uitdrukkelijk bijeengeroepen vergaderingen. Na 1617 werd slechts éénmaal van deze mogelijkheid gebruik gemaakt. In 1774 werd besloten dat de decaan van de faculteit voortaan bij gelijkheid van stemmen een beslissende stem zou mogen uitbrengen[10].

Behalve door de Visitatio en de statuten werd het leven van de faculteit ook geregeld door talrijke gewoonten en afspraken die mettertijd kracht van wet ver-

8. De tekst van de Visitatio werd uitgegeven door P.F.X. DE RAM in zijn 'Codex Veterum Statutorum Academiae Lovaniensis', die verscheen als appendix bij J. MOLANUS, *Les quatorze livres sur l'histoire de la ville de Louvain* (Commission Royale d'Histoire, Brussel, 1861) II, 944-979 en door V. BRANTS in de *Recueil des ordonnances des Pays -Bas. Règne d'Albert et Isabelle* (Brussel, 1912) II, 326-339. Documenten betreffende deze Visitatio en commentaar vindt men bij E.H.J. REUSENS, *Documents relatifs à l'histoire de l'Université de Louvain* (Leuven, 1908) 568-648.
9. Uitgave van deze statuten door DE RAM, 'Codex Veterum', 1014-1028. Dat ze ten vroegste dateren uit 1596, blijkt uit het feit dat volgens deze statuten de Summa van Thomas van Aquino reeds de Sententiae van Petrus Lombardus heeft vervangen als leerstof voor de scholastieke theologie, die nu door twee professoren wordt gedoceerd. Deze vernieuwingen werden in 1596 ingevoerd. Over deze wijziging en over de twee oudere versies van de statuten, cf. DE JONGH, *Faculté de Théologie*, 58-62. Het handschrift waarnaar De Ram de statuten van 1596-1617 heeft uitgegeven, is wellicht te identificeren met ARAB, FUL 385. Het mooie humanistische boekencursief waarin dit stuk is gesteld, verwijst naar het eind van de zestiende of het begin van de zeventiende eeuw; dit verzorgde handschrift op perkament is dus wellicht het origineel zelf. In het archief van de oude Universiteit te Haaren bevindt zich als nr. 349 een afschrift op papier van deze statuten. Het werd vervaardigd in 1697 en druk gebruikt tot het eind van de achttiende eeuw (cf. noot 14).
10. Zie de Acta Facultatis van 11 februari 1774, ARAB, FUL 390, 453. Volgende tekst werd ingelast in het handschrift met de statuten, AGH 325, f. 34v°: 'Declarat facultas sacra, et, in quantum opus est, statuit et ordinat, quod Decanus in omnibus electionibus, aut aliis negotiis, quae per suffragia DD. Regentium terminantur, debeat habere votum deliberativum, prout habent alii Regentes, quod simul erit decisivum in casu paritatis, feretque suffragium suum primo loco, postquam negotium debite erit propositum.'

kregen, alhoewel ze soms nooit op papier werden gezet[11]. Daarnaast werden door de faculteit zelf regelmatig reglementen uitgevaardigd, vooral in verband met de disputen en de examens. Sommige van die voorschriften raakten in onbruik, zonder ooit expliciet te worden afgeschaft; andere werden regelmatig opnieuw ingescherpt[12]. Sommige van deze beschikkingen werden door de Brusselse regering bevestigd of opgedrongen. Tot ca. 1754 trad de faculteit echter naar binnen toe meestal als autonoom wetgever op.

De stricta facultas of regentes, en de lata facultas

Het feitelijke bestuur van de faculteit lag in handen van de acht doctores regentes die de Stricta Facultas vormden. Hun aantal lag vast sinds het midden van de zestiende eeuw[13]. Nieuwe regenten werden gecoöpteerd tijdens de jaarlijkse plechtige zitting van de faculteit op St.-Hiëronymusdag (30 september). Verkiesbaar was elke doctor in de theologie die te Leuven verbleef en deelnam aan het leven van de faculteit; hij moest niet noodzakelijk een leeropdracht vervullen. Volgens een oude gewoonte, bevestigd door de statuten, waren een Augustijn en een Dominicaan lid van de het Strictum Collegium, alhoewel zij geen colleges gaven aan de faculteit, maar wel vaak aan het Studium van hun eigen orde.

De nieuw verkozen regenten moesten in hun eed o.a. zweren, de fameuze articuli Lovanienses over de pauselijke onfeilbaarheid en de genadeleer te onderschrijven en te verdedigen[14].

11. Over verschillende van die gewoonten worden we ingelicht door de talrijke rapporten van J. Marci, in ARAB, SSO, en vooral door Marci en Marant in hun groot rapport van 1778-79 (cf. noot 6). Rijk aan inlichtingen zijn ook de mémoires van Marant. Deze Jozefistische hoogleraar (1743-1812) werd na zijn gedwongen vertrek uit Leuven tijdens de Brabantse Omwenteling, benoemd tot proost te Harelbeke en schreef omstreeks 1793 op 900 blzn zijn versie neer van de universitaire geschiedenis van 1774 tot 1792. Dit geschrift bevat ook tal van inlichtingen over de organisatie en vooral de concrete werking van de universitaire instellingen. De autograaf is thans ARAB, FUL 373.
12. Een verzameling dergelijke reglementen in ARAB, FUL 485. Toevoegingen en veranderingen aan deze reglementen of nieuwe publicaties treft men aan in de Acta Facultatis, ARAB, FUL 390, vooral 4, 137-138, 295-296, 303, 388, 391, 453-454, 525 en FUL 391, ff. 51 en 57v^{o}.
13. DE JONGH, *Faculté de Théologie*, 70-71. Over de regenten zie Visitatio, art. 64-65 in: DE RAM, 'Codex Veterum', 960 en de Statuta in *Ibidem*, 1022-1023.
14. De formule die door de achttiende-eeuwse regenten moest bezworen worden, vindt men in appendix bij de Statuta Facultatis in AGH, 349, f. 27, samen met de handtekeningen van de regenten die haar hebben onderschreven van 1706 tot 1781. Na die datum durfde men deze verklaring blijkbaar niet meer eisen van de nieuw aangestelde Jozefistisch gezinde regenten. Al dergelijke eden werden trouwens afgeschaft bij decreet van 19 augustus 1782 (P. VERHAEGEN, ed., *Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens*, XII (Brussel, 1894) 196). Deze artikelen waren steeds min of meer geheim gehouden; zij werden nooit meegedeeld aan de regering, die in 1766 en 1782 de tekst van alle eedformules aan de universiteit opeiste (cf. dossier in ARAB, GR 1069 A en de Acta Facultatis, ARAB, FUL 390, 355-356). Wij achten het nuttig hier de volledige tekst van deze omstreden (en onuitgegeven?) artikelen weer te geven: 'Infrascripti declaramus et promittimus nos sub beneplacito S. Sedis Apostolicae in scholis theologicis, tam in disputationibus quam in lectionibus constanter defensuros et proposituros, primo: infallibilitatem summi pontificis quaestiones fidei et morum ex Cathedra definientis, ejusque super concilia generalia superioritatem; secundo: gratiam per se et ab intrinseco efficacem pro statu naturae lapsae; tertio: praedestinationem omnino gratuitam ad gloriam pro eodem statu; caeterasque sententias quae communiter in schola nostra Lovaniensi defendi consueverunt.'

De regenten regelden alle belangrijke zaken die de faculteit aanbelangden. Zij namen de examens af, presideerden de disputen en beslisten over het toekennen van de graden. Zij verdeelden onder elkaar de vrij belangrijke inkomsten die de faculteit ontving uit geïncorporeerde tienden, uit de opbrengsten van roerende en onroerende goederen en uit de rechten die betaald werden door de studenten. Het jaarlijkse totaal per regent bedroeg in de achttiende eeuw gemiddeld f. 1100. -, maar kon soms oplopen tot f. 1500. - indien één of meer leden van het Strikt college wegvielen of wanneer uitzonderlijk veel disputen plaats hadden[15].

Bij zijn opname in de faculteit betaalde de nieuwe regent een vrij hoog admissiegeld en tijdens het eerste jaar van zijn regentaat werden de inkomsten van de doctor regens novellus verdeeld onder de overige regenten. Tijdens dat jaar mocht hij geen licentiedisputen of licentieact voorzitten en kwam hij niet in aanmerking voor een provisoraat[16].

De overige doctores in de theologie die te Leuven verbleven, en die vaak reeds doceerden, vormden de Lata Facultas. In de achttiende eeuw waren er dat zelden meer dan twee of drie, daar zij over geen specifieke inkomsten beschikten. Zij hadden geen enkele bestuursbevoegdheid binnen de faculteit, maar waren wel stemgerechtigde leden van het Concilium Universitatis, de academische senaat. Met min of meer ongeduld wachtten zij het overlijden of de verdere promotie van een regent

15. Een overzicht van de verschillende inkomsten van een regent omstreeks 1770-1780 vindt men in een lijstje in ABSG, 74b. Deze inkomsten kwamen hoofdzakelijk uit vier bronnen: 1° de tienden van Bierbeek, Neervelp en Blanden (jaarlijks voor elk van de acht regenten ca. f 520, -); 2° de hoeve van de faculteit te Bierbeek (elk ca. f 100, -); 3° het cijnsboek (elk ca. f 30, -) en 4° de rekening van de bedel over de rechten betaald door de studenten en door de doctorandi, over verschillende gratificaties, over de grote tienden van Hamont, een deel van de tienden van Schijndel (N.Br.) etc. (per jaar normaal elk ca. f 400, - à 500, -). We hebben een gedetailleerd overzicht van de jaarlijkse inkomsten van professor J.F. van de Velde als regent over 1777-1785 gegeven in onze onuitgegeven licentiaatsverhandeling 'Jan Frans Van de Velde en de Universiteit van Leuven...' (Leuven, 1970) 134 en 270-274; het jaarlijks totaal loopt soms op tot f 1419, -. Samen met zijn inkomsten als bibliothecaris, president van het H.-Geest college, professor regius in de Schriftuur en andere vergoedingen voor universitaire ambten, bracht dit het jaarlijkse totaal op soms meer dan f 3800, -.
16. Als admissierecht betaalde hij f 140, - aan de kas van de faculteit en f 12, - aan elke regent die hem had gecoöpteerd. Hierover en over het jaar jejunium, zie de Statuta in: DE RAM, 'Codex Veterum', 1022 en de lijsten met de inkomsten van een regent in ABSG, 74b of met de inkomsten van J.F. Van de Velde in AGH, 400 en ABSG, V11 en V18.

af. Intussen moesten zij regelmatig de openbare disputen bijwonen, wilden zij ooit voor een regentschap in aanmerking komen[17].

Het feit dat de plaatsen van regent niet gebonden waren aan de leerstoelen binnen de faculteit, gaf herhaaldelijk aanleiding tot wrijvingen. Er waren immers acht leerstoelen en van de acht regenten behoorden minstens de twee regulieren niet tot het docentenkorps, zodat normaal twee professoren behoorden tot de Brede Faculteit. Een reglement van de aartshertogen uit 1614 bepaalde dat tenminste twee van de vier professores ordinarii, die door de stad werden aangesteld, lid moesten zijn van de Strikte Faculteit[18]. In 1736 trachtte E. de Laittres, professor regius in de scholastieke theologie, bij voorrang een regentschap te verkrijgen[19]. In 1749 en opnieuw in 1765 poogde J. Lenglé, professor ordinarius, met steun van het gouvernement, zijn kandidatuur op te dringen[20]. De faculteit handelde telkens op dezelfde manier: op een vraag van de regering antwoordden de regenten dat de tegenkandidaten van De Laittres en Lenglé, alhoewel jonger, meer geschikt waren, daar zij regelmatig de disputen hadden bijgewoond. Zij hielden hardnekkig vast aan hun coöptatierecht. Een regeringsdecreet stelde hen telkens in het gelijk[21]. Gewoonlijk coöpteerden de regenten volgens anciënniteit[22].

De vergaderingen van de faculteit werden voorgezeten door de decaan, die net als de rector van de universiteit en op dezelfde dagen, om het half jaar werd verkozen[23]. Bij deze verkiezingen, die gebeurden volgens gewone meerderheid, volgde de faculteit gewoonlijk een beurtrol.

De decaan moest de Strikte Faculteit bijeenroepen op vaste dagen en indien één van de leden erom verzocht. Hij bracht ook, in naam van de faculteit, verslag uit op de Congregationes Universitatis, de zittingen van de academische senaat waarin elke faculteit over één stem beschikte. Met de rector en de deputati van de vier andere faculteiten beraadslaagde hij in de Deputationes over de lopende zaken van de universiteit en bereidde hij de Congregationes voor. Hij vertegenwoordigde de

17. Zie de Visitatio, art. 64-65 in DE RAM, 'Codex Veterum', 960 en verder ook het rapport van Marci-Marant, ARAB, FUL 117, ff. 25-27, en de mémoires van Marant, ARAB, FUL 373, 8-9. Ook de plebaan van St.-Pieter te Leuven werd traditioneel beschouwd als lid van de Lata Facultas, alhoewel hij sinds lang geen leeropdracht meer waarnam.
18. Decreet van 19 juni 1614 in: BRANTS, *Recueil*, 232-233.
19. Acta Facultatis, ARAB, FUL 390, 94-99, 100-105 en 117-118; dossier in ARAB, FUL 436.
20. ARAB, FUL 390, 221, 229-230 en 348-349.
21. Cf. de decreten van 18 maart 1738 en 10 januari 1750 ingelast in de Acta, ARAB, FUL 390, 117-118, 229-230. In 1765 eindigde de zaak met het overlijden van Lenglé.
22. Rapport van Marci-Marant ARAB, FUL 117, f. 27. In 1777 werd J.F. Van de Velde als regent gecoöpteerd, alhoewel hij nog geen leerstoel bekleedde (hij was wel interimaris). De tegenkandidaat P. Wuyts was ordinarius sinds 1773 en tevens de oudste van beiden. ARAB, FUL 390, 522. Marci en Marant stippen dit als eerder uitzonderlijk aan in hun rapport van 1779, ARAB, FUL 117, ff. 26 en 61 v°.
23. Over de funktie van decaan, cf. Statuta in: DE RAM, 'Codex Veterum', 1023-1024.

faculteit bij sommige plechtigheden. Hij bewaarde de zegels van de faculteit en de registers met de Statuten en met de Acta van de faculteit.

De decaan had geen eigenlijk gezag over zijn mederegenten. Pas in 1774 werd hem bij gelijkheid van stemmen een beslissende stem toegekend; hij moest echter als eerste zijn stem uitbrengen[24.]. Bij het einde van zijn ambtstermijn stelde hij een verslag op, dat hij eigenhandig inschreef in de Acta Facultatis[25.].

Als college vervulde de Strikte Faculteit der theologie ook opdrachten naar buiten uit. Een van haar voornaamste opdrachten, vaak in samenwerking met de professoren in het kerkelijk recht, was het beantwoorden van consultaties vanwege de vorsten, de bisschoppen en andere universiteiten. De faculteit antwoordde nooit op vragen van particulieren, maar liet dit over aan één of meer professoren, die dan optraden in eigen naam[26.]. In de achttiende eeuw werden de consultaties door de regering stilaan zeldzamer, om tenslotte omstreeks 1760 te verdwijnen. De verlichte regering achtte zich best in staat om zonder de hulp van de, in haar ogen achterlijke, theologen haar problemen op te lossen[27.]. De meeste kwesties die vroeger als materiae mixtae golden, werden nu trouwens beschouwd als louter staatszaak. De bisschoppen en vooral de aartsbisschop bleven steeds de faculteit raadplegen, als de hoogste morele instantie van het land.

De doctores regentes waren verder provisors, d.w.z. inrichtende en controlerende instantie, van het Groot en het Klein H.-Geestcollege. Zij benoemden de president ervan, zagen de rekeningen na en moesten jaarlijks de colleges visiteren[28.].

Als tiendeheffer benoemde de Strikte Faculteit de pastoors en kapelaans van Bierbeek, Neervelp en Schijndel.

De decaan van de faculteit was ex-officio provisor van het Hoviuscollege en collator van de beurs Trot in het Mechels college[29.]. Een hele reeks functies kwam toe aan de doctor senior regens. Hij verving de decaan bij afwezigheid of afsterven en

24. Cf. *supra*, noot 10.
25. Op 29 februari 1740 vaardigde de faculteit strafmaatregelen uit tegen de decanen die dit nalieten, ARAB, FUL 390, 138. Dat dergelijke maatregelen niet overbodig waren, bewijzen de grote leemten in de Acta van het einde van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw.
26. Cf. [H.F. BRACQ], 'Sur l'ancienne Université de Louvain', *Journal historique et littéraire*, I (1834-35) 625. Tientallen dergelijke consultaties uit de zestiende tot de achttiende eeuw in ABSG tussen de nummers 1 tot 35 en in het ongeklasseerde deel van dit fonds.
27. De laatste echte consultatie door het gouvernement die ons bekend is, is die uit 1758 i.v.m. huwelijken van minderjarigen: cf. Acta Facultatis, ARAB, FUL 390, 304-311. Latere vragen van de regering aan de faculteit zijn op een gans andere en soms dreigende toon gesteld. Wanneer in een depêche van 20 oktober 1768 geïnformeerd wordt naar de mening van de faculteit over een reeks stellingen, verdedigd bij de Leuvense Dominikanen, dan doet de Geheime Raad dit meer om zich ervan te vergewissen dat in de faculteit niet dezelfde 'staatsgevaarlijke' ultramontaanse principes worden verdedigd, dan om de preciese mening van de theologen te kennen; deze laatsten antwoorden nochtans zeer omstandig, als op vroegere consultaties. *Ibidem*, 369-377.
28. Zie REUSENS, *Documents*, III, 10-11 en de statuten (dezelfde voor beide colleges) in ARAB, FUL 1468, art. 36.
29. Nota's van J. van der Auwera in ARAB, FUL 149.

zat de faculteitsraad voor indien zaken werden behandeld die de decaan aangingen[30]. Hij was ex-officio provisor van het Pauscollege, het Pelscollege, de colleges van Malderus, Milius en Van Dale, en bovendien provisor of collator van een tiental beursstichtingen[31]. Hij werd praeses disputationum sabbatinalium, een geziene en goed betaalde functie[32].

Al de genoemde provisoraten en collatorfuncties werden met enkele gulden per jaar vergoed; zij waren echter vooral van belang door de invloed en de macht die men ermee verwierf binnen en zelfs buiten de universiteit.

Voor haar vergaderingen beschikte de faculteit over een lokaal in de universiteitshallen, de Camera of Aula Facultatis Theologicae. Soms kwam men bijeen in een college, bij een van de regenten. De jaarlijkse plechtige zitting op St.-Hiëronymusdag had plaats in de refter van de Dominicanen, na een mis in de Dominicanerkerk.

De archieven van de faculteit werden in 1736, na het overlijden van professor Stoupy, doctor regens en president van het H.-Geestcollege, uit dit college overgebracht naar de Aula Facultatis. In 1766 werd dit archief geklasseerd door de professoren Wellens en Terswaek[33].

De bedienden van de faculteit

De faculteit der theologie had enkele bedienden in dienst, vooral om haar materiële belangen te behartigen.

De voornaamste onder hen was de bedellus, die als secretaris van de faculteit fungeerde[34]. Hij verwittigde de regenten wanneer de decaan de faculteit liet bijeenroepen, publiceerde de berichten en voorschriften van de Strikte Faculteit en kondigde de disputen, akten en andere plechtigheden aan. Bij de promoties en andere plechtigheden droeg hij de virga van de faculteit. Met zijn handtekening authentificeerde hij alle documenten die van de faculteit uitgingen. Hij moest trouwens erkend zijn als notaris.

In de achttiende eeuw was de bedel tevens ontvanger van de faculteit en hield hij in die functie de boekhouding van de faculteit bij. Alle jura bij inschrijvingen, examens, disputen en akten werden door de studenten aan hem betaald. Bovendien

30. Statuta Facultatis in DE RAM, 'Codex Veterum', 1023.
31. Cf. de lijst van provisoraten en collatorfuncties van J. van der Auwera, senior regens en president van het H.-Geestcollege, opgemaakt tussen 1780 en 1783, in ARAB, FUL 149. Zij telt samen 39 punten!
32. De president van de sabbatinales werd jaarlijks met f 280, - vergoed: cf. een rapport van Marci uit 1785-86 in ARAB, GR 1070 B.
33. Zie de Acta Facultatis van 15 november 1736 en 17 november 1766 in ARAB, FUL 390, 105-106 en 358. Terswaek en Wellens hadden sinds 1761 het centrale archief van de universiteit geordend, cf. DE VOCHT, *Inventaire*, xiv-xv.
34. Zie de Statuta bedelli in de Statuta Facultatis, in: DE RAM, 'Codex Veterum', 1024, 1028 en ARAB, FUL 501.

was hij meestal ontvanger van de tienden en andere rechten van de faculteit te Bierbeek, Neervelp en Blanden[35].

Hij had ook het recht verworven de theses te drukken die aan de faculteit werden verdedigd. In de achttiende eeuw was deze functie bijna steeds in handen van leden van de familie Van Overbeke.

De bedel werd geholpen door de thesisdrager, die de gedrukte theses voor de disputen of andere berichten uitgaande van de faculteit moest ronddragen en in de schola theologorum al het nodige moest klaarzetten voor de disputen[36].

Een licentiaatsstudent werd door de faculteit aangesteld tot prior vacantiarum en een andere door zijn medestudenten verkozen tot fiscus baccalaureorum; zij speelden een belangrijke rol bij de organisatie van de disputen. Wij komen er later op terug.

De leerstoelen

Sinds 1596 bestonden te Leuven acht leerstoelen in de theologie, vier 'koninklijke', zo genoemd omdat zij in de zestiende eeuw door de vorsten werden opgericht en nog steeds door hun opvolgers werden gecollateerd, en vier gewone of 'van zes weken'[37].

De bezoldiging van die leerstoelen bestond uit de inkomsten van een prebende in het St.-Pieterskapittel te Leuven, die samen met de leerstoel werd gecollateerd, en uit nog f. 400. - extra voor de drie 'dagelijkse' professoren[38]. Deze acht prebenden waren niet alle gelijkaardig.

In 1443 werden de inkomsten van negen parochies door paus Eugenius IV geïn-

35. Cf. de rekeningen van de ontvanger, ARAB, FUL 598-608. Een van de regenten was ontvanger van de tienden van Schijndel (N.Br.), geïncorporeerd in de faculteit. Een deel van dit geld bezorgde hij aan de bedel voor de faculteitskas, een ander deel was bestemd voor beursstichtingen. De pastoor van Schijndel zorgde voor de inning van de gelden, bijgestaan door een onderontvanger. Het grootste deel van het archief van het Leuvense beheer van deze tienden, berust in AGH als een afzonderlijk fonds. Enkele stukken in ARAB, FUL 531-539.
36. Cf. Conditiens voor de Thesis Drager in ARAB, FUL 486.
37. Heel wat gegevens over de leerstoelen en een lijstje van de titularissen vindt men bij J. WILS, 'Les professeurs de l'ancienne Faculté de théologie de l'Université de Louvain (1432-1797)', *Ephemerides Theologicae Lovanienses*, IV (1927) 338-358. Dit artikel bevat echter storende fouten en spreekt niet over de regentes.
38. Deze f 400, - waren voor de helft afkomstig van de Staten van Brabant en voor de andere helft ofwel van een rente op de accijnzen van het vleeshouwersambacht te Leuven (voor de professor in de Schriftuur en voor één professor in de scholastiek) ofwel van een rente op de koninklijke domeinen in Brabant die door de St.-Pietersabdij te Gent met dit doel was afgestaan. Cf. VALERIUS ANDREAS, *Fasti* (2e dr.) 15 en Liste des leçons en théologie uit 1754 in ARAB, GR 1070. A.F. CLAEYS-BOUUAERT schrijft in zijn *Contribution à l'histoire économique de l'ancienne Université de Louvain* (Leuven, 1959) 58, dat alle achttiende-eeuwse professoren in de theologie naast hun prebende nog f 200, - ontvingen van de staten en evenveel van de stad. Dit steunt ergens op een misverstand.

corporeerd in het St.-Pieterskapittel, om hiermee tien nieuwe prebenden op te richten. Men noemde deze prebenden secundae fundationis, in tegenstelling met de reeds bestaande. Twee ervan werden verbonden aan leerstoelen in de theologie. De paus hechtte ook twee van de bestaande prebenden, dus primae fundationis, aan theologische leerstoelen. Een derde prebende van de eerste stichting werd bestemd voor de plebaan van St.-Pieter, die aanvankelijk onder de professoren werd verkozen; in de achttiende eeuw maakte de plebaan nog steeds deel uit van de Lata Facultas, maar hij vervulde sinds lang geen leeropdracht meer[39.]. Al die prebenden en de eraan verbonden leerstoelen werden door het stadsbestuur gecollateerd.

Later verbond Filips II aan de vier koninklijke leerstoelen een prebende van de eerste stichting uit de reeks prebenden in St.-Pieters die reeds voordien ter koninklijke collatie waren[40.].

Een prebende van de tweede stichting bracht in de achttiende eeuw gemiddeld ca. f. 150. -, maar soms geen f. 100. - per jaar op, terwijl de prebenden van de eerste stichting minstens f. 400. - opleverden. Talrijke extra's, als b.v. de te verdelen inkomsten van vacante prebenden, konden hieraan soms tot f. 200. - toevoegen, zodat het gemiddelde ruim f. 530. - bedroeg[41.]. De kannuniken van de eerste stichting waren echter verplicht tot het dagelijks bijwonen van het koorgebed, het opdragen van de mis op sommige dagen en het beurtelings fungeren als diaken. Die van de tweede stichting moesten de kruinschering ontvangen hebben, maar geen verdere wijding; bij een eventueel huwelijk verloren ze hun prebende en hun leerstoel. Overigens genoten ze dezelfde eer en voorrechten als de andere kanunniken[42.].

Het stadsbestuur en het gouvernement waren verplicht, vóór het collateren van de leerstoelen en de eraan verbonden prebenden, het advies te vragen van de faculteit en zich eraan te houden[43.].

39. DE JONGH, *Faculté de Théologie*, 43-44; rapport van Marci-Marant, ARAB, FUL, 117, ff. 19 v°-22.
40. Dit gebeurde in 1567 met de sinds 1546 bestaande leerstoelen in de Schriftuur en in de scholastieke theologie, en met de nieuw opgerichte leerstoel in de catechismus, en in 1596 bij de oprichting van de tweede leerstoel in de scholastiek. Cf. VALERIUS ANDREAS, *Fasti*, 79; rapport van Marci-Marant, ARAB, FUL 117, ff. 22 v°-23 en H. DE JONGH, 'Deux lettres se rapportant à la substitution de la Somme de Saint Thomas aux Sentences de Pierre Abélard dans l'enseignement de la Théologie à Louvain', *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, XXXV (1909) 370-372. CLAEYS-BOUUAERT, *Contribution*, vergist zich opnieuw wanneer hij aan slechts drie of vier professoren in de theologie een prebende primae fundationis toekent.
41. Rapport van Marci-Marant, ARAB, FUL 117, f. 21 en een rapport van Marci uit 1785-86 in ARAB, GR 1070 B. Zie verder de lijsten met de inkomsten van J.F. van de Velde, waarover noot 15.
42. Rapport van Marci-Marant, ARAB, FUL 117, f. 20 v°; DE JONGH, *Faculté de Théologie*, 44. Alle professoren in de theologie waren steeds priesters; deze regeling was echter van belang voor de professoren in de rechten en in de geneeskunde.
43. Visitatio, art. 150, in DE RAM, 'Codex Veterum', 978.

Drie professores regii, deze in de Schriftuur en de twee in de scholastieke theologie, gaven dagelijks les van 1 oktober tot 13 december en van 13 januari tot 22 juli. De koninklijke professor in de catechismus doceerde op zon- en feestdagen. Twee professores ordinarii onderwezen van half december tot half januari en de andere twee van Magdalena (22 juli) tot Augustinus (28 augustus). Er werden geen colleges gegeven op de talrijke dies academicae, een reeks vastgestelde feestdagen. In september lagen alle academische activiteiten stil. Alle colleges, disputen en de plechtigheden van de faculteit hadden vanouds plaats in de schola theologorum in de universiteitshallen.

De leerstof van sommige lessen werd door de Visitatio nauw omschreven. Als belangrijkste leerstoel van alle gold die in de Schriftuur, opgericht door Karel V in 1546[44]. Dit college werd dagelijks gegeven om 8 uur 's morgens. De titularis moest een commentaar op het ganse Nieuwe Testament brengen, en indien hij daarmee klaar was, van de psalmen of een ander boek van het Oude Testament. Daarna vatte hij terug het Nieuwe Testament aan. Een volledige cursus moest zeven jaar beslaan. In de praktijk werd gedurende de helft van de eeuw enkel over het Nieuwe Testament gesproken. Professor J. Guyaux, titularis van de leerstoel in de Schriftuur van 1723 tot 1774, sprak nooit over het Oude Testament en besteedde meer tijd aan problemen van louter speculatieve en dogmatische aard dan aan echte exegese[45]. Dit veranderde onder zijn opvolger, J.F. van de Velde[46].

De twee koninklijke professoren in de scholastiek verdeelden onder elkaar de Summa Theologica van Thomas van Aquino[47]. Zij doceerden dagelijks, de oudste (in benoeming) om 10 uur, de jongste om 14 uur. De dagen dat er disputen werden gehouden (telkens om 10 uur), werd de eerste les verschoven naar 7 uur[48]. De Visitatio schreef voor, dat één professor de Prima en de Tertia Pars van de Summa (de dogmatiek) zou commentariëren en de andere de Prima secundae en de Secunda secundae (de moraal). Na het beëindigen van een cursus, dus na zeven jaar, wisselden de professoren van stof. Alhoewel de Visitatio hen aanzette om alle vitterijen en filosofische spitsvondigheden uit hun onderwijs te weren en zich

44. Over deze leerstoel, zie DE JONGH, *Faculté de Théologie*, 266; Visitatio, art. 52-54 in: DE RAM, 'Codex Veterum', 957-958; rapport van Marci-Marant, ARAB, FUL 117, ff. 34-38; mémoires van Marant, ARAB, FUL 373, 19-20.
45. Deze bewering van Marant en van Marci wordt gestaafd door de bewaarde nota's van Guyaux in AGH, 368-372.
46. Van de Velde's 'Prolegomena in Sacram Scripturam' uit 1779-1780 zijn bewaard in ABSG. Van de Velde besteedde veel aandacht aan positieve bijbelstudie, gewijde geschiedenis, ook van het Oude Testament, en apologetische argumenten. Hij bleef titularis van deze leerstoel tot in 1797.
47. Over deze leerstoelen, cf. DE JONGH, *Faculté de Théologie*, 266-267; Visitatio, art. 55-61 in: DE RAM, 'Codex Veterum', 958-959; rapport Marci-Marant, ARAB, FUL 117, ff. 38-44 v°.
48. Liste des leçons en théologie, in 1754 opgesteld door de faculteit, in ARAB, Gr 1070 A; rapport van Marci-Marant, ARAB, FUL 117, f. 23 v°. De Visitatio, art. 57, DE RAM, 'Codex Veterum', 958, liet de mogelijkheid open om deze les 's zomers om 6 uur te geven; dit was blijkbaar niet gebruikelijk.

te houden aan argumenten uit de Schrift en de Vaders, klaagden alle verlichte figuren, zowel binnen als buiten de faculteit, over ‘la scholasticité’ en ‘cet ergotisme éternel’ van het onderwijs in de scholastiek. Eerst Chr. Terswaek, titularis van 1765 tot 1781, deed ernstige pogingen om hieraan te ontkomen[49]. Ook de verdeling tussen dogma en moraal was in de achttiende eeuw zoek geraakt; elke professor doceerde wat hem interesseerde, zonder acht te slaan op het onderwijs van zijn collega[50].

De koninklijke professor in de catechismus doceerde enkel op zon- en feestdagen, om 10 uur of 10.30 uur[51]. Zijn taak was oorspronkelijk een beknopte en systematische uiteenzetting te geven van de hoofdpunten van de christelijke leer, vooral met het oog op de catechese en de pastorale praktijk. In feite was ook deze les mettertijd omgevormd tot een les in de scholastiek; de docent volgde eveneens de orde van de Summa.

De leerstof van deze vier koninklijke leerstoelen moest gespreid worden over zeven jaar, de duur van een volledige cursus. In de praktijk waren er echter heel wat professoren die er tien tot vijftien jaar over deden om rond te komen[52].

De professores ordinarii bezettende oude leerstoelen die reeds bestonden vóór de koninklijke werden opgericht[53]. Zij onderwezen slechts tijdens de vacantiae van de dagelijkse professoren, nl. twee van Lucia (13 december) tot de octaafdag van Epifanie (13 januari) en twee andere van Magdalena (22 juli) tot Augustinus (28 augustus). Zij werden ‘professoren van zes weken’ genoemd, niet omdat zij ongeveer zolang onderwezen, maar omdat de professoren aanvankelijk (vóór 1546) om beurten gedurende zes weken onderwezen en in één ruk hun cursus doornamen[54]. De lessen hadden plaats op de gewone uren; de oudste professor mocht een uur kiezen.

Deze professoren kozen hun leerstof volledig vrij, wat vaak leidde tot doublures met de leerstof van de overige leerstoelen. Zij beperkten zich tot een kleiner tractaat in de theologie of behandelden soms een bijbelboek.

Zoals gezegd, werden deze professoren enkel vergoed door een prebende; twee genoten een prebende uit de eerste fundatie, de andere twee uit de tweede fundatie.

49. Mémoires van Marant, ARAB, FUL 373, 23-26; rapport van Marci aan de regering, 25 september 1783, ARAB, GR 1072 A.
50. Rapport van Marci-Marant, ARAB, FUL 117, ff. 40-42.
51. Deze les wordt niet vernoemd in de Visitatio, alhoewel ze reeds was opgericht in 1569. Zie rapport van Marci-Marant, ARAB, FUL 117, f. 45; Tableau de l'enseignement à l'Université de Louvain door Marci, september 1773, ARAB, GR 1070 B.
52. Zie de mémoires van Marant, ARAB, FUL 373, 20 en 26 en het rapport van Marci-Marant, ARAB, FUL 117, ff. 35 v° en 37.
53. Over deze leerstoelen, cf. het rapport van Marci-Marant, ARAB, FUL 117, ff. 45 v°-46 v°; Liste des leçons uit 1754, ARAB, GR 1070 A.
54. DE JONGH, *Faculté de Théologie*, 72.

Lessen buiten de faculteit

Sommige colleges in de Artesfaculteit werden enkel door studenten in de theologie bijgewoond. De leerstoelen in de Ethica en in de Eloquentia of Rhetorica werden opgericht in 1447, met als duidelijke bedoeling te Leuven de humanistische idealen te introduceren. Een prebende secundae fundationis was eraan verbonden[55]. Mettertijd waren deze lessen echter omgevormd tot een leerstoel in de moraalfilosofie en moraaltheologie, en tot een leerstoel in de Eloquentia Christiana. Gaspar Enoch, professor in de gewijde welsprekendheid van 1753 tot 1790, sprak in zijn colleges zelfs nooit over homiletiek, maar over problemen uit de sacramententheologie, de liturgie, het kerkelijk recht en de kerkgeschiedenis[56].

Deze twee colleges hadden plaats in de Vicus of Schola Artium op dezelfde dagen en uren als de lessen van zes weken, zodat gedurende die periodes in feite voor de theologen dagelijks drie colleges werden gegeven. De collatie van de leerstoelen kwam toe aan het stadsbestuur.

De lessen in het Hebreeuws en in het Grieks, in het Collegium Trilingue, werden in de achttiende eeuw eveneens enkel door theologanten gevolgd[57]. Deze leerstoelen werden gecollateerd door de drie provisors van het college: de plebaan van St.-Pieter, de oudste seculiere regent in de theologie en de prior van het Leuvense Kartuizer klooster. De titularissen waren gewoonlijk licentiaat in de theologie. Hun wedde uit de inkomsten van het college bedroeg in 1754 slechts f. 366. -. Het college in het Hebreeuws werd gegeven om 9.15 uur en dat in het Grieks aanvankelijk om 13 uur, maar sinds ca. 1750 om 10.45 uur of 12 uur, volgens de wil van de studenten. Zij waren niet verplicht en werden weinig bijgewoond.

Omstreeks 1761-1775 onderwees Augustin Robles, een bekeerde jood, het Hebreeuws en misschien ook andere Oosterse talen bij de Ierse Dominicanen te Leuven. De studenten in de theologie volgden liever deze lessen dan die van de officiële professor van het Trilingue[58].

55. Cf. H. DE VOCHT, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense (1517-1550)*, I (Leuven, 1951) 112-115. Over de situatie in de achttiende eeuw, zie de rapporten uit 1754 in ARAB, GR 1070 A en de mémoires van Marant, ARAB, FUL 373, 32-36.
56. Zie de brief van P.J. de Bisschop, professor in de catechismus, aan een lid van de Geheime Raad, 27 september 1773, in ARAB, GR 1072 B. Wat deze, Marant, ARAB, FUL 373, 32-36, en ook Marci in verschillende rapporten hierover beweren, wordt bevestigd door de bewaarde nota's van Enoch in ABSG.
57. Over de oprichting van deze leerstoelen, cf. DE VOCHT, *History*, 112-115, over hun verdere geschiedenis, zie ook F. NÈVE, *Mémoire historique et littéraire sur la Collège de Trois Langues à l'Université de Louvain* (Brussel, 1856). Over de situatie in de achttiende eeuw, zie de rapporten uit 1754 in ARAB, GR 1070 A.
58. Robles, geboren te Bordeaux als zoon van een rabbijn, bekeerde zich te Brugge in 1756 en kwam het jaar daarop naar Leuven, aanvankelijk met de bedoeling te studeren. Naast Hebreeuws kende hij Chaldeeuws en Syrisch. Na het gedwongen vertrek van J.N. Paquot, professor in het Trilingue, in 1773, solliciteerde Robles bij Neny, Starhemberg en Karel van Lorreinen voor de leerstoel in het Hebreeuws, alhoewel hij geen academische titels bezat. De theologieprofessoren Wellens, Terswaek, Deckers, Herffs, Ghenne, Wuyts en Van de Velde behoorden tot zijn oudleerlingen. Cf. de gegevens bij zijn sollicitaties in ARAB, GR 1070 A.

De cursus in de theologie. examens, disputen en graden

Vooraleer toegelaten te worden tot de faculteit der theologie, moest de student eerst een volledige cursus in de Artes doormaken. Gedurende twee jaar verbleef hij in een van de vier pedagogieën van de Artesfaculteit en studeerde er filosofie en natuurwetenschappen[59]. Het peil van dit onderwijs was in de achttiende eeuw bedenkelijk gedaald. Het statutair opgelegde aristotelisme was verworden tot louter formalisme; de nieuwe gedachtenstromingen en de verworvenheden van de moderne natuurwetenschappen en van de wiskunde drongen er niet door[60]. De eerste aandacht van de verlichte hervormers zou naar deze faculteit gaan. Vanaf 1755 werd het experimenteel onderwijs in de fysica door de regering aangemoedigd en in 1765 werd een nieuw programma voor studies in de Artes ingevoerd[61].

Het lage peil van het onderwijs in de Artes oefende ongetwijfeld een ongunstige invloed uit op de kwaliteit van de theologische studies.

Bij de examens op het eind van de tweejarige studies verwierf men de graad van licentiaat. Om een graad in de theologie te kunnen verkrijgen behoorde men magister artium te zijn. Deze graad werd achteraf, na het betalen van de verschuldigde rechten, zonder veel formaliteiten toegekend tijdens de actus biretationis. Reguliere geestelijken behoefden geen getuigschrift van Artesstudiën voor te leggen vooraleer de theologie aan te vatten.

Een volledige cursus in de theologie nam zeven jaar in beslag. Gedurende die tijd was men verplicht te Leuven te verblijven en de colleges en disputen bij te wonen.

59. Over de organisatie van het onderwijs in de Artes in de achttiende eeuw, cf. Visitatio, art. 125-147 in: DE RAM, 'Codex Veterum', 972-977; Statuta venerabilis facultatis artium in: *Ibidem*, 1089-1113; E. REUSENS, *Promotions dans la Faculté des Arts de l'Université de Louvain*, I (Leuven, 1869) inleiding.
60. De leerstof was vastgelegd in de Visitatio en de faculteitsstatuten van 1639. Zij omvatte de bijna volledige werken van Aristoteles, de logische werken van Pophyrius en *De sphera mundi* van Johannes de Sacrobosco. In de zeventiende eeuw hadden de verdedigers van dit zuiver middeleeuwse programma gezegevierd op de verdedigers van nieuwe richtingen, die het cartesianisme wilden introduceren. De bindingen die bestonden tussen jansenisme en cartesianisme hebben dit laatste nog meer gediscrediteerd. Nadat de deur gesloten was voor de ideeën van Descartes en Geulinckx begon het definitieve verval van de artesfaculteit. Aan de hand van de gravures die de toenmalige studentencursussen sierden, schetste M. DE WULF, *Histoire de la philosophie en Belgique* (Brussel-Parijs, 1910) 205-210, een sprekend beeld van het verval van de wijsbegeerte te Leuven in de zeventiende en achttiende eeuw.
61. Cf. het decreet van Karel van Lorreinen van 17 maart 1755 in J. DE LE COURT, ed., *Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens*, VII (Brussel, 1890) 461-462. Zie verder VERHAEGEN, *Dernières anneés*, 197; mémoires van Marant, ARAB, FUL 373, 71-73. Over de hervorming van 1765 en vooral over de uitvoering ervan, zijn we slechts zeer schaars ingelicht.

Dispensaties van verblijf werden in de achttiende eeuw enkel toegekend door de regering, op advies van de faculteit[62].

Voor het behalen van de verschillende graden moesten de studenten examens afleggen en disputen houden.

In de achttiende eeuw was het aantal graden in de theologie herleid tot vier: men werd achtereenvolgens baccalaureus currens, baccalaureus formatus, licentiaat en doctor. De oude graad van baccalaureus sententiarius was niet samen met het Liber Sententiarum verdwenen in 1596, maar pas in de loop van de zeventiende eeuw; de baccalaureus currens werd occasioneel nog betiteld met zijn oude naam van baccalaureus biblicus[63].

De student hield zijn eerste dispuut, de Sabbatinales, tijdens het tweede jaar theologie, op zaterdagnamiddag; vandaar de naam. De oudste van de regenten, de praeses disputationum sabbatinalium, zat voor en bepaalde vooraf het te behandelen onderwerp. Er waren geen andere professoren aanwezig, wel de overige baccalaureaatstudenten, zodat het dispuut geen openbaar karakter had. In de achttiende eeuw werden de voorgelegde theses sabbatinales niet meer gedrukt[64].

Tijdens het derde jaar werden de kandidaten voor het baccalaureaat door enkele doctores regentes aan een streng examen onderworpen. Voldeed de student aan de eisen, dan mocht hij zijn eerste publiek dispuut houden, over een bijbelboek naar eigen keuze. Het dispuut werd voorgezeten door de 'meester' van de student. De gewoonte wilde dat de studenten hiervoor de president van het college waar ze inwoonden kozen, tenminste indien deze regent was. Tijdens een korte plechtigheid dezelfde dag of kort daarop werd, na het bezweren van het antijansenistisch formulier, van de bul Unigenitus en van andere eden opgelegd door de faculteit, de graad van baccalaureus currens toegekend[65].

62. Dergelijke dispensaties moesten rechtstreeks aangevraagd worden bij de gouverneur-generaal, die de zaak liet afhandelen door de Geheime Raad. Deze vroeg het advies van de faculteit. Cf. talrijke dergelijke procedures in de Acta Facultatis, ARAB, FUL 390-391, *passim*. De Visitatio, art. 67, in DE RAM, 'Codex Veterum', 960, bepaalde dat de faculteit zelf om billijke redenen voor één tot anderhalf jaar kon dispenseren.
63. Over de examens, disputen en graden, zie de beschikkingen van de Visitatio, art. 64-74 in: DE RAM, 'Codex Veterum', 960-962; Statuta Facultatis in: *Ibidem*, 1016-1021 en 1024-1028. De statuten en zelfs de Visitatio kennen nog de sententiarius. Zie verder rapport van Marci-Marant, ARAB, FUL 117, ff. 27-29 v° en 82 v° -94 en de verschillende reglementen uitgevaardigd door de faculteit en opgenomen in de Acta Facultatis, ARAB, FUL 390, vooral 4, 137-138, 295-296, 303, 388, 525 en FUL 391, f. 51.
64. De Acta Facultatis van 2 juni 1722, ARAB, FUL 389, 105, doen veronderstellen dat deze theses soms gedrukt werden. We kennen geen bewaarde voorbeelden uit de achttiende eeuw.
65. Deze anti-jansenistische eden waren opgelegd bij rectoraal decreet van 20 december 1730, bevestigd bij decreet van Maria-Elisabeth van 2 januari 1731, beide uitgegeven door L. GACHARD, ed., *Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens*, IV (Brussel, 1877) 340-343. Het register ARAB, FUL 476 bevat een exemplaar van deze decreten, de eedformulieren en de handtekeningen van alle theologanten die deze hebben onderschreven bij het behalen van de verschillende graden tot het eind van de achttiende eeuw.

Tijdens het vierde jaar had een tweede gelijkaardig examen plaats en daarna een tweede dispuut, ditmaal over een tractaat uit de theologie, wederom voorgezeten door de 'meester'. Na het bezweren van een nieuwe reeks eden werd het formele baccalaureaat verleend. De kandidaat moest de tonsuur ontvangen hebben.

Aanvankelijk werden elk jaar in mei drie regenten aangesteld om te examineren voor het eerste baccalaureaat en drie andere voor het tweede. In 1770 besloot de faculteit dat voortaan de oudste vier regenten zouden ondervragen pro currenti en de jongste vier pro formato[66]. Bij de examens moesten de studenten telkens een getuigschrift van de vorige proef voorleggen en een bewijs dat ze de dagelijkse lessen regelmatig hadden bijgewoond; aan de hand van hun nota's moesten ze bewijzen dat ze regelmatig ook de overige colleges hadden gevolgd[67]. De twee examens voor het baccalaureaat werden afgenomen over de partes van de Summa van Thomas, in dezelfde verdeling als die voorgeschreven voor de professoren in de scholastiek. Ook kennis van de Bijbel stond op het programma[68]. De examens waren dus niet strikt gebonden aan de leerstof van de colleges; het waren trouwens ook niet direct de docenten die ondervroegen over hun stof.

De student zelf koos de materiae, het onderwerp voor zijn disputen[69]. Hij moest het bijbelboek of tractaat van zijn keuze en de dag waarop hij wenste te disputeren zes weken op voorhand meedelen aan de fiscus baccalaureorum, een licentiestudent. Was er voor die dag nog geen ander dispuut voorzien, dan noteerde deze het dispuut in zijn Liber Fisci. Het gekozen bijbelboek of tractaat mocht door geen andere student uitgekozen worden vóór het vastgestelde dispuut was doorgegaan.

De kandidaat stelde vervolgens zijn theses op en legde deze ter verbetering en goedkeuring voor aan zijn meester, die ervoor verantwoordelijk was. De theses werden niet zelden geheel of gedeeltelijk door deze professor opgemaakt, die dan van de gelegenheid gebruik maakte om zijn eigen stellingen te laten verdedigen.

66. Acta Facultatis van 1 juni 1770, ARAB, FUL 390, 388: 'Ad tollendos certos abusus resolvit Sacra Facultas ut deinceps 4 juniores doctores examinent pro formato, 4 vero seniores pro currenti'. Het aanstellen van de zes examinatoren werd telkenjare in de Acta vermeld tot ca. 1750.
67. Acta Facultatis van 7 augustus 1726, ARAB, FUL 390,4: 'De Mandato Facultatis publicata est ordinatio injungens ut praesentans se ad examen Baccalaureatus Biblici doceat de facta disputatione sabbathina, similiterque se praesentans ad examen pro formato exhibeat Eximiis DD. examinatoribus Thesim defensam pro currenti, et supplicans admitti ad aliquam disputationem pro licentia semper reproducat thesim a se ultimo defensam'. Zie verder Visitatio, art. 66 in DE RAM, 'Codex Veterum', 960 en Statuta Facultatis in: *Ibidem*, 1018 en 1026-1027.
68. Cf.nr.20 van een Projet van Marant uit 1786 in ARAB, SSO 2126 en bewaarde examenvragen in het ongeklasseerde deel van ABSG.
69. Over de disputen, cf. naast de onder noot 63 genoemde bronnen ook de reglementen van de faculteit d.d. 12 februari 1740, mei 1757 en 30 mei 1758, in de Acta Facultatis, ARAB, FUL 390. Een Catalogus materiarum in scholis theologicis disputandarum pro gradibus theologicis adipiscendis met een lijst van in het totaal 106 titels voor Theses Theologicae, gerangschikt volgens de orde van de Summa, vindt men in ABSG, 308 b.

Dergelijke theses bestonden steeds uit dezelfde delen: een titel (de naam van het bijbelboek of de titel van het tractaat) met een algemene vraagstelling; de propositio (een korte bijbel- of vadertekst) en daarna drie uitgewerkte conclusiones. De definitieve tekst werd op een folioblad gedrukt door de bedel van de faculteit en enkele dagen vóór het dispuut rondgedragen aan alle doctores in de theologie, de verschillende colleges en andere geïnteresseerden[70]. De prior vacantiarum en vier baccalaureaatsstudenten, die aangeduid werden volgens een beurtrol, kozen in afspraak met de fiscus een stelling uit deze theses die zij zouden in twijfel trekken of aanvallen. Alhoewel deze hun partes theoretisch volkomen vrij mochten kiezen, gebeurde dit in feite door de kandidaat zelf, of toch minstens in overleg met hem. In 1781 besloot de faculteit dat voortaan de partes van de vier baccalaurei door de decaan zouden aangeduid worden en door de fiscus meegedeeld aan de betrokkenen[71].

Het dispuut zelf had plaats om 10 uur of soms 9.30 uur, in aanwezigheid van alle doctors en studenten. De voorzitter was die dag ontslagen van doceren. De defendant gaf eerst gedurende een half uur een overzicht van zijn stellingen. Daarna werden zes problemen hieruit besproken. De eerste kwestie werd door de prior vacantiarum voorgesteld in de vorm van een dubium. Daarna viel deze een stelling uit de theses aan. Vervolgens werden nog vier stellingen aangevochten door baccalaurei, waarop door de aanwezige doctores verder werd ingegaan. De kandidaat en de voorzitter namen de verdediging van de theses op zich. Nadat een vol uur geargumenteerd was, werd het dispuut door de voorzitter besloten[72].

Na het behalen van het formeel baccalaureaat zagen de meeste theologanten uit naar een of andere bron van inkomsten. Door deel te nemen aan de concursus

70. Bij de oprichting van de academische drukkerij in 1759 werd bepaald dat de theses van alle faculteiten voortaan daar gedrukt zouden worden. De bedelli in functie mochten nog verder levenslang de theses van hun faculteit drukken, maar na hun dood verviel dit recht aan de Typographia Academica. Cf. DE LE COURT, ed., *Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens*, VIII (Brussel, 1894) 328-329, en W.I.H. PRICK, *C.F. de Nelis. Un homme d'Eglise libéral au siècle des lumières* (Nancy, 1942) 72-81.
71. Acta Facultatis van 28 april 1781, ARAB, FUL 391, f. 51: 'Resolutum ut partes, in disputationibus oppugnandas, postquam suam partem vacantiarum prior elegerit, assignet ipse Decanus Facultatis p.t. existens; qui eas circa horam undecimam penultimo die ante disputationem tradet Fisco, defenditi et oppugnantibus deferendas. Haec resolutio inserta est libro corporis DD. Baccalaureorum et executioni danda est pro disputatione prima post dominicam SS. Trinitatis die 11 junii. Item resolutum ut in disputationibus pro licentia, D. praeses primo eligat suam partem et dubium, et dein reliquae partes a Decano assignentur, ea tamen lege ut praeses tempestive, id est ante undecimam diei penultimae ante disputationem, debite Decanum praemoneat'.
72. Het document dat werd uitgegeven door J. COPPENS, *Notata de traditione divina. Een onuitgegeven Leuvensch handschrift als bijdrage tot de geschiedenis van de Leuvensche theologische Faculteit in de XVIIIe eeuw* (Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België, Klasse der letteren, VII; Antwerpen, 1945) is blijkbaar een verslag van een dispuut, wellicht van een licentiedispuut. Een paar dergelijke verslagen nog in het ongeklasseerde deel van ABSG.

maakten ze kans op een benoeming tot pastoor of kanunnik, door de universiteit of door de Artesfaculteit[73].

De knapste studenten bleven verder de cursussen volgen om de licentie te behalen; intussen trachtten zij vaak professor te worden in één van de vier pedagogieën van de Artesfaculteit of in de humaniora van het Drievuldigheidscollege, ofwel zagen ook zij uit naar een prebende die hun een inkomen zou verschaffen, terwijl zij door een universitair privilegie ontslagen waren van residentieplicht.

Wie te Leuven bleef, volgde nog drie jaar de lessen, tot hij een volledige cursus had beëindigd. Om de licentie te behalen, moest men intussen vier openbare disputen houden, het eerste over een boek uit de Schrift en drie over evenveel tractaten uit de theologie naar keuze. De gewoonte wou dat deze disputen werden gepresideerd door de oudste vier regentes, in volgorde van anciënniteit.

De aanduiding van de stof voor de Theses Sacrae en voor de drie Theses Theologicae, het vaststellen van de dagen voor de disputen, de aanduiding van de partes en de disputen zelf, verliepen in grote lijnen op dezelfde manier als bij de baccalaureaatsdisputen. De bedel nam nu de taak over van de fiscus. Het dubium en de eerste kwestie werden nu door de voorzitter opgeworpen, de vier overige kwesties door vier licentiaatsstudenten. Na 1781 werd de keuze van deze vier punten overgelaten aan de decaan[74].

Soms vrij lange tijd na het laatste dispuut en het beëindigen van de cursus, wanneer de kandidaat zich voldoende voorbereid achtte, bood hij zich aan voor het licentie-examen. Dit examen werd afgenomen door de verzamelde regenten en gold als uiterst streng. De stof omvatte de ganse theologie volgens de *Summa* en alles wat van de kandidaat aan bijbelkennis mocht verondersteld worden[75]. De kandidaat voor de licentie moest een hogere wijding ontvangen hebben.

Indien de kandidaat voldaan had bij het examen, had enkele weken of soms een paar maanden later, op de dag vóór de eigenlijke licentieact, het praesentamen

73. Over het benoemingsrecht, het privilegium nominationum van de universiteit en van de artesfaculteit bestaat nog geen enkele grondige studie. Het is nochtans een essentieel gegeven om het succes en de invloed van de Leuvense universiteit te verklaren. In de achttiende eeuw was iedereen binnen en buiten de universiteit het erover eens dat het de voornaamste recruteringsbasis van de theologische faculteit vormde. De afgestudeerde theologen van Leuven kwamen hierdoor meestal rechtstreeks op goedbetaalde posten terecht, terwijl de oudstudenten van de bisschoppelijke seminaries ergens begonnen als kapelaan en zich dan via examens, concursus en anciënniteit konden opwerken tot pastoor, doch zelden of nooit tot kanunnik. De achttiende-eeuwse kapittels bestaan voor het grootste deel uit oud-Lovanisten, die vaak onmiddellijk na hun studies zijn benoemd.
74. Cf. noot 71.
75. Zie de mémoires van Marant, ARAB, FUL 373, 24. Niet zelden verliepen een paar jaren tussen het laatste dispuut of het beëindigen van de cursus, en het licentie-examen. Dat een kandidaat ondervraagd was voor de licentie, werd samen met het behaalde resultaat (satisfecit - non satisfecit) vermeld in de Acta Facultatis. Het non satisfecit komt zelden voor, maar was toch mogelijk, wat erop wijst dat het examen inderdaad ernstig werd opgenomen.

plaats[76]. De kandidaat verscheen in de Aula Facultatis voor de verzamelde regenten en verzocht officieel tot de licentie toegelaten te worden. Vervolgens moest hij de statutair voorgeschreven eden en de geloofsbelijdenis van Pius IV afleggen en tenslotte het antijansenistische formulier van Alexander VII en de bul Unigenitus lezen, bezweren en ondertekenen. De senior facultatis vroeg daarop aan zijn collega's de kandidaat de licentie te verlenen. De decaan vermaande de kandidaat dat hij zich ook na het behalen van deze graad op de studie moest blijven toeleggen, nooit overijlde beslissingen mocht uitspreken en de raadgevingen en het voorbeeld van zijn leermeesters moest blijven volgen. In aanwezigheid van twee bedelli en vier getuigen werd tenslotte de toelating tot de licentie uitgesproken.

's Anderendaags had dan eindelijk, in de versierde schola theologorum, de licentieact plaats in een plechtige en publieke zitting, voorgezeten door de meester van de kandidaat. Familieleden en vrienden, de hele faculteit en heel wat hoogwaardigheidsbeklederS van stad en universiteit waren uitgenodigd. De kandidaat en de president werden in stoet aan huis afgehaald. De zitting werd geopend om 11 uur door de president, die een latijnse oratio hield over een theologische kwestie. Daarna schetste hij met veel lof de levensloop van de kandidaat. Tot slot wendde hij zich tot de kanselier van de universiteit, de proost van St.-Pieter, of zijn plaatsvervanger, de kapitteldeken, en vroeg hem uit apostolische volmacht aan de kandidaat de licentie te verlenen[77]. Hierop proclameerde deze de student tot licentiaat in de theologie en gaf hij hem de zegen.

Stoetsgewijs trok het hele gezelschap vervolgens naar de St.-Pieterskerk, waar een offerande werd gebracht. De plechtigheden in de schola en in de kerk werden opgeluisterd met muziek. Tenslotte togen de genodigden naar een of ander college, waar een feestmaal werd aangericht.

Voor de licentiaten in de theologie was gewoonlijk een schitterende carrière weggelegd. Zij kregen hoge posten in de kerkelijke administratie of een prebende in een van de rijkste kapittels. Slechts zelden werden zij pastoor. De professoren in de bisschoppelijke seminaries waren vaak slechts baccalaureus. Sommige licentiaten konden met de steun van de faculteit hopen op een academische loopbaan, vooral zij die reeds professor in de Artes waren. De acht leerstoelen in de theologie, die in de Ethica, in de Eloquentia Christiana, in het Latijn, het Grieks en het Hebreeuws, stonden voor hen open.

Het doctoraat in de theologie

Slechts zeer weinigen brachten het tot doctor in de theologie. Wegens de hoge

76. Het verloop van het praesentamen werd nauwkeuring vastgelegd in een appendix bij de Statuta uit ca. 1760, AGH, 349, f. 36 v°.
77. Een verzameling dergelijke redevoeringen wordt bewaard in ABSG onder de niet-geklasseerde stukken.

kosten die het meebracht, werd het doctoraat slechts nagestreefd door hen voor wie de titel kon renderen, namelijk onder de vorm van een flink bezoldigde plaats onder de doctores regentes. De uitlatingen van tijdgenoten bewijzen duidelijk dat de hoge rechten die bij het doctoraat moesten betaald worden en die voor een goed deel onder de regenten werden verdeeld, mogen beschouwd worden als de echte koopsom voor het lonende regentschap[78].

Met het oog op de belangrijke functie die hem te wachten stond in het bestuurscollege van de faculteit der theologie, de hoogste morele instantie van het land, moest de toekomstige doctor voldoen aan strenge eisen qua begaafdheid, wetenschap en levenswandel. Hij moest de lagere graden in de theologie op wettige wijze behaald hebben en minstens dertig jaar oud zijn[79].

Tenminste twee maanden na de licentie, doch gewoonlijk jaren later, diende de doctorandus zijn kandidatuur in bij de Strikte Faculteit, die oordeelde of de kandidaat aan de gestelde eisen voldeed[80]. Na een gunstig antwoord vroeg de doctorandus aan de faculteit een week aan te duiden waarin hij zijn drie disputen zou mogen houden. Op de donderdag vóór deze week vergaderde de faculteit opnieuw, om de onderwerpen van de disputen te bepalen. De kandidaat moest in staat zijn in enkele dagen zijn thesen op te stellen, te laten drukken en uitdelen, want reeds de maandag daarop had het eerste dispuut plaats; het had betrekking op een bijbelboek. Het tweede en het derde dispuut volgden op woensdag en zaterdag en waren gewijd aan een tractaat uit de theologie.

De drie disputen werden gehouden zonder voorzitter. Zij begonnen om 9 uur. De doctorandus moest telkens tenminste twee uur lang zijn stellingen verdedigen ‘tegen alle doctores en licentiaten’. Vóór elk dispuut duidde de decaan uit de thesen

78. Zie het rapport van Marci-Marant, ARAB, FUL 117, ff. 26 v° - 27 en 68 v° - 69; mémoires van Marant, ARAB, FUL 373, 8.

79. Visitatio, art. 73 in: DE RAM, ‘Codex Veterum’, 961-962; Statuta, *Ibidem*, 1020. In tegenstelling met wat J. Wils beweert (cf. volgende noot) menen wij dat ook regulieren de nodige diploma's moesten voorleggen, zeker in de achttiende eeuw.

80. Uit de onderzochte periode is ons één geval bekend waar een kandidaat voor het doctoraat geweigerd werd: Albert van Rossum, pastoor van Bierbeek, die in 1739 zijn aanvraag indiende en tegen de weigering in beroep ging bij de regering; cf. Acta Facultatis, ARAB, FUL 390, 126 vlg. De verschillende etappes van het doctoraat in de achttiende eeuw vindt men beschreven in het rapport van Marci-Marant, ARAB, FUL 117, ff. 30 v° - 33, en, niet zonder onjuistheden, bij J. WILS, ‘Le doctorat en théologie à l'ancienne Université de Louvain’, *Ephemerides Theologicae Lovanienses*, IX (1932) 599-607. De stipulaties van de Statuta in: DE RAM, ‘Codex Veterum’, 1020-1021 werden in de achttiende eeuw niet meer strikt toegepast, deels omdat zij in strijd waren met art. 107 van de Visitatio in: *Ibidem*, 968-969. Men voegde zich verder min of meer strict naar de Instructiones pro magisterio in Sacra Theologia, ex Actis et Statutis Sacrae Facultatis collectae ac die 18 januarii 1712, item die 17 septembris 1713, per eamdem comprobatae, in: *Ibidem*, 1029-1041. De kleinste details van het ceremonieel van de act en zelfs van het daaropvolgend feestmaal werden erdoor vastgelegd. Vooral wanneer er twee of meer kandidaten samen hun act deden werd vrij vlug van deze regels afgeweken.

vier stellingen aan, waartegen telkens door een baccalaureus moest geargumenteerd worden; de aanwezige doctores en licentiaten gingen hierop verder in.

Na afloop moest de doctorandus aan de faculteit vragen of hij met zijn disputen voldaan had aan de vereisten[81]. Een regeringsdecreet uit 1754 eiste van de docenten en van de doctores in de theologie de kennis van het Hebreeuws en het Grieks, of tenminste van deze laatste taal. Sindsdien werd, na de disputen, van de doctorandus een examen afgenomen door de professor in het Grieks van het Trilingue, bijgestaan door een of twee professoren in de theologie. Zij brachten verslag uit bij de regering, die daarop de toelating gaf om de kandidaat toe te laten tot het doctoraat[82].

Pas dan kon de dag voor de plechtige doctoraatsact voorgesteld worden; de Congregatio Universitatis moest die goedkeuren.

Vaak deden twee doctorandi samen hun act; een enkele maal zelfs drie of vier, alhoewel dit tegen alle statuten en reglementen indruiste[83]. Dat bood de mogelijkheid de hoge onkosten te drukken.

De donderdagmorgen vóór de act ging de toekomstige doctor, voorafgegaan door de bedellen van de vijf faculteiten en gevolgd door acht studenten in de theologie, de comites, alle eregasten aan huis uitnodigen voor de Vesperiae en voor de doctoraatsact zelf. De vrolijke wandeling door de stad bracht hen bij alle doctores van de universiteit, de decaan van de Artesfaculteit en de regenten van de vier pedagogieën, alle licentiaten in de theologie die in de stad resideerden, de oudste licentiaat van de overige faculteiten en de voornaamste hoogwaardigheidsbeklederS van de stad en van de universiteit. De invitandi tracteerden met wijn en suikergoed.

De plechtigheden van het doctoraat duurden twee dagen. Zij werden voorgezeten door de meester van de kandidaat, die indertijd had gepresideerd bij diens baccalaureaatsdisputen en licentieact.

De dag vóór de eigenlijke act werden 's namiddags om 3 uur de Versperiae gehouden, een laatste symbolische proef. De doctorandus en de voorzitter werden aan huis afgehaald door de bedellen en de acht comites. Bij het begin van de zitting legde de voorzitter aan de baccalaureus expectans, een licentiaatsstudent die door de doctorandus was aangezocht, een theologisch probleem voor ter discussie. Deze moest de vooropgestelde kwestie gedurende een half uur behandelen en daar-

81. In maart 1741 werd Augustinus Le Jeune, O.E.S.A., na zijn disputen geweigerd voor de doctoraatsact, zonder dat de reden hiervan bekend is. Zie de Acta Facultatis, ARAB, FUL, 390.
82. Decreet van Karel van Lorreinen van 18 juli 1754 in: DE LE COURT, *Recueil*, VII, 359. De correspondentie over dit examen vindt men in ARAB, GR 1072 A en register 665; afschriften in de Acta Facultatis, ARAB, FUL 390-391, *passim*.
83. Op 18 november 1743 deden Lenglé, Lelivelt, Caimo en Maugis samen hun doctoraatsact na de nodige dispensatie: ARAB, FUL 390, 191. Op 20 februari 1781 ging de doctoraatsact door van Mayence, Werbrouck en De Mazière: ARAB, FUL 391, f. 49 v°.

na antwoorden op een opwerping van de voorzitter[84]. Vervolgens nam de doctorandus plaats op een verhoog in een grote kinderstoel, van waaruit hij het overige deel van de Versperiae bleef volgen; dit symboliseerde de laatste vernedering, vóór de verheffing die hem 's anderendaags zou te beurt vallen.

Volgende spreker was de terminorum interpres, de senior van de faculteit. In een oratio symbolica van een half uur zong hij de lof van de kandidaat en legde hij hem tenslotte een theologisch probleem voor, waarover deze vervolgens een dispuut hield. De tekst van deze theses vesperiales was vooraf gedrukt en uitgedeeld aan alle aanwezigen. De terminorum interpres stelde, in de vorm van een dubium, een vraag over een stelling uit de eerste conclusio van de theses. Nadat de kandidaat een half uur lang de oplossing van dit dubium had besproken, legde de terminorum interpres een argumentum voor tegen de eerste conclusio, waarop de kandidaat repliceerde. Twee andere doctores, steeds in volgorde van anciënniteit, argumenteerden daarna tegen de tweede en de derde conclusio.

Tenslotte kwam de voorzitter aan het woord. Hij begon met een uiteenzetting, meestal over een of andere controversiële kwestie. Daarna hield hij de vesperiae jocosae, waarop het hele gezelschap van studenten en genodigden reeds uren met ongeduld zat te wachten. In een lange redevoering maakte hij de kandidaat belachelijk door zoveel mogelijk anekdoten over diens jeugd en studiejaren te vertellen en al het goed dat de terminorum interpres verkondigd had, te verdraaien. Ook derden werden wel eens op de korrel genomen, wat aanleiding kon geven tot heftige ruzies[85].

Na afloop werden de doctorandus en de voorzitter in stoet terug naar huis gebracht.

's Anderendaags, normaal een dinsdag, had eindelijk de aula doctoralis plaats, om 9 uur 's morgens, in aanwezigheid van alle doctores en functionarissen van de universiteit, de studenten in de theologie, de stadsmagistraat, vrienden en familieleden.

De nieuwe doctor en de voorzitter begaven zich opnieuw stoetsgewijs naar de Hallen. In de schola theologorum zette de voorzitter de doctorandus de paarsrode doctorsbonnet met groene franjes op het hoofd, met de formule: ‘Auctoritate matris meae Facultatis Sacrae Theologiae creo te Sacrae Theologiae Doctorem et Magistrum, imponens capiti tuo pileum Magisterii, in nomine Patris, et Filii et Spiritus Sancti’[86]. De nieuwe doctor nam daarop plaats naast de voorzitter, hield

84. De tekst van dit responsum werd blijkbaar gewoonlijk door de doctorandus zelf opgesteld. Cf. b.v. het klad van het responsum dat J.B. Maes op 7 augustus 1775 tijdens de Vesperiae van J.F. van de Velde naar voren bracht, ABSG.
85. Zie het rapport van Marci-Marant, ARAB, FUL 117, f. 33. Een verzameling dergelijke redevoeringen uit de achttiende eeuw wordt bewaard in ABSG.
86. De groene franjes waren alleen gebruikelijk op de dag van het doctoraat zelf: cf. *Wekelyks Nieuws uyt Loven,* XVI (1780) 131. Dat het doctoraat in de theologie verleend werd door de president van de act in naam van de faculteit, en niet door de kanselier uit apostolische volmacht, was een oude gewoonte die eigenlijk in tegenspraak was met de stichtingsbul van de universiteit. Daarom werd zij door de proost van St.-Pieter, kanselier ex officio, ook herhaaldelijk aangevochten, nl. in 1559, 1691 en 1776. Cf. de stukken i.v.m. deze laatste betwisting door proost Marci in ARAB, FUL 390, ff. 496-502 en ARAB, GR 1072 B.

een korte toespraak over de waardigheid van de theologie en zijn nieuw ambt, en liet daarna door een van de studenten een vraag stellen aan de baccalaureus actuans. Deze antwoordde hierop met een uiteenzetting, waarop de doctor novellus repliceerde en de baccalaureus zich verdedigde. De nieuwe magister zat dus symbolisch zijn eerste dispuut voor.

Tussen de verschillende delen van de zitting werd een muzikaal intermezzo uitgevoerd.

De oudste vier regenten hielden tenslotte elk een redevoering van een half uur over een onderwerp naar keuze en daarmee sloot de academische zitting.

In een lange stoet, voorafgegaan door bazuinblazers, trok het hele gezelschap vervolgens onder klokgelui en beiaardmuziek naar de St.-Pieterskerk. In de stoet droeg een meisje vóór de nieuwe doctor de erepalm. In de kerk werd een offerande gebracht aan het O.L.V.-altaar en daarna verwisselden de doctor novellus (indien hij een seculier was) en de president in het kapittelhuis hun cappa, die boven de doctorale toga gedragen werd, voor de rode bracca of epomis, een schouderstuk met over de borst afhangende linten[87].

Van de kerk trok men tenslotte in dezelfde stoet naar het college of klooster, waar een feestmaal werd aangeboden aan soms een paar honderd genodigden. Zelfs het ceremonieel dat hierbij moest gevolgd worden was vastgelegd.

De eerste klasdag na de act gaf de nieuwe doctor om 8 uur zijn inaugurale les, de lectio de resumptis, zo genoemd omdat hij hierin de kwestie die hij tijdens zijn Vesperiae had behandeld, moest samenvatten en een overzicht geven van alle argumenten pro en contra die waren naar voren gebracht. Om 9 uur bood de president van de act aan de studenten het jentaculum baccalaureorum aan.

De studiekosten

In 1755 werden door een regeringsdecreet drastische versoberingen doorgevoerd bij de doctoraatsacten[88]. Het gebruik, aan sommige categorieën onder de genodigden handschoenen uit te delen (samen ca. 60 paar!) en aan elke gast op het

87. Een verkleind patroon, met een opgave van de maten, van een dergelijke bracca is te vinden in J.L. Bax, Historia Universitatis Lovaniensis, Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. nr. 22172, IV, f. 177. De cappa was wellicht een wijde mantel die bij plechtige gelegenheden gedragen werd. Wat het colobium was (een koorhemd?), dat de president volgens de Instructiones pro Magisterio dragen moest, is ons niet duidelijk.
88. Decreet van Maria Theresia van 13 februari 1755, in: DE LE COURT, ed., *Recueil*, VII, 437-446.

feestmaal een schotel sucades aan te bieden, werd opgeheven. Het aantal aanwezigen op het feestmaal mocht de tachtig niet overschrijden (honderd indien er twee doctorandi waren, of honderdtwintig voor drie). Niemand had nog het verworven recht om op dat feest te moeten aanwezig zijn. Het jentaculum baccalaureorum werd verboden en het meisje met de lauwertak verdween uit de stoet. Ook de feestelijkheden bij licentie- en baccalaureaatsacten werden tot het strikt noodzakelijke herleid.

De eerste bedoeling van deze versoberingen was niet de kandidaten onnodige kosten te besparen, maar nieuwe taksen te kunnen invoeren ten bate van de universiteitsbibliotheek en van de kas van de universiteit. Het totaal van de rechten die voortaan moesten betaald worden bij het doctoraat in de theologie, afgezien van de vroegere geschenken in natura en van de onkosten voor het feestmaal, steeg van ca. f. 900. - tot f. 1200. -. Hierin waren niet alleen taksen ten voordele van de kas van de faculteit, van de universiteit en van de bibliotheek, de vergoedingen voor de president van de act, voor de bedellen, de muzikanten, de concierges, de onkosten voor het drukken en het uitdragen van de theses begrepen, maar verder ook nog, zoals vroeger, gratificaties voor de rector, de abten van de Parkabdij, St.-Gertrudis te Leuven en de St.-Pietersabdij te Gent, de kanselier, alle doctores van de universiteit, de officiales van de hogeschool, de ontvangers van de Staten van Brabant en van de keizer in het kwartier van Leuven, de burgemeesters, de meier en de stadspensionarissen van Leuven, en tenslotte fooien voor de knechten van de doctores, van de ontvangers, de stedelijke en de universitaire functionarissen[89.].

De onkosten voor het feestmaal en nog heel wat varia verdubbelen in feite het totaal, zodat de werkelijke kosten voor een doctoraat in de theologie soms tot f. 3000. - konden oplopen, wat nog gevoelig minder was dan voor een doctoraat in de rechten[90.].

Ook bij de licentieact werden alle boven genoemden getracteerd, maar dienden niet zo'n hoge rechten betaald aan de verschillende kassen. Het totaal van de jura en andere onkosten voor de vier licentiedisputen, het examen en de act was sinds 1755 definitief vastgelegd op f. 245.6, wat iets minder was dan tevoren[91.].

Bij de examens, disputen en acten voor het baccalaureaat kwamen dezelfde posten terug als bij licentie en doctoraat. Een baccalaureus currens betaalde in het totaal f. 46.15 en een baccalaureus formatus f. 50. -. Bij de inschrijving aan de faculteit diende f. 7. - betaald; collegegeld was onbekend.

89. Gedetailleerde specificaties van de onkosten bij het doctoraat en de overige graden in de theologie voor en ná de hervorming van 1755 vindt men in ABSG, 32b en 74b. Zie ook de tarievenlijst bij het genoemde edict van 13 februari 1755 en de gegevens bij CLAEYS-BOUUAERT, *Contribution*, 45-47 en 65-68.

90. Rapport van Marci-Marant, ARAB, FUL 117, f. 32 v°.

91. Zie naast de onder noot 89 genoemde bronnen ook de lijst in ARAB, FUL 493.

De colleges

De verblijfskosten te Leuven waren voor de meeste studenten in de theologie zeer gering. Alle theologanten verbleven in een van de universitaire colleges en het grootste deel van hen genoot een beurs die kost en inwoning geheel of grotendeels dekte[92.]. Deze beurzen dankten hun stichting aan het privé-initiatief. Het grootste deel van die stichtingen was verbonden aan een college; daarnaast bestonden ook nog bursae volantes, die niet aan een bepaald college gebonden waren. In de oprichtingsakte werd bepaald wie de administrator (meestal de collegepresident) en wie de provisors van de stichting waren, en welke categorieën studenten voor een beurs in aanmerking kwamen.

Ook de oprichting van de colleges was te danken aan het privé-initiatief; hun aantal steeg in de loop van de universitaire geschiedenis tot meer dan vijftig. Het grootste deel van de seculieren die theologie studeerden woonde in het H.-Geestcollege en het Pauscollege, die elk een honderd tot honderddertig studenten huisvestten. Het Klein H.-Geestcollege, het Koningscollege en de colleges van Houterlee, Divaeus, Baius en Malderus werden uitsluitend door theologanten bewoond. Het Atrecht- en het Standonckcollege huisvestten op de eerste plaats artesstudenten, maar daarnaast ook theologanten. De colleges van St.-Donaas, Mechelen, Driutius, St.-Anna, Savoie, Viglius, Van Dale, Pels, Mylius, Mons, St.-Michiel en Hovius waren op de eerste plaats bestemd voor studenten uit een bepaalde stad of streek en herbergden alle theologiestudenten. Het Luiks Seminarie, het St.-Willibrordscollege, het Hollands college of St.-Pulcheria, het Utrechts college of Hogenheuvel, en het Iers college waren echte seminaries, waar de toekomstige zielzorgers werden gevormd voor respectievelijk het prinsbisdom Luik, het bisdom 's-Hertogenbosch, het oude bisdom Haarlem en Friesland, het oude bisdom Utrecht, en Ierland; de studenten ervan volgden de colleges van de theologische faculteit.

Een speciaal geval was het Veteranencollege, dat pas in 1778 op initiatief van de faculteit der theologie, vooral van professor Chr. Terswaek, werd opgericht in de gebouwen van het vroegere jezuïetencollege. Het was bestemd voor studenten die reeds priester gewijd waren en minstens formeel baccalaureus, en die zich rechtstreeks voorbereidden op de zielzorg[93.].

Daarnaast bezaten vele orden en abdijen een eigen college voor hun studenten

92. Een voorbeeld: in 1785 woonden in het H.-Geestcollege 93 studenten; 59 van hen genoten een volle beurs uit het college, 24 betaalden een supplement (soms slechts enkele guldens), 7 kregen een supplement uit een fundatie buiten het college en 3 genoten een volle beurs uit een fundatie buiten het college. In datzelfde jaar werden nog 39 artistae en humanistae door de stichtingen van het H.-Geestcollege onderhouden; in de zeventiende eeuw woonden deze op het college zelf. Het jaarlijkse kostgeld bedroeg in de achttiende eeuw f 150, - in het H.-Geestcollege en ook in de andere colleges nooit meer dan f 175, -. Cf. ARAB, FUL 1480, 3, 5 en 154-162.
93. Over de colleges vindt men inlichtingen in de delen III en IV van E.H.J. REIJSENS, *Documents*.

aan de universiteit. Bovendien hadden de meeste kloosters van Leuven en uit de onmiddellijke omgeving, waaraan vaak reeds een studiehuis verbonden was, zich mettertijd laten incorporeren in de universiteit, terwille van de voordelen die aan het aldus verkregen statuut van suppositus universitatis verbonden waren. Een voorwaarde hiertoe was dat minstens één lid van de communiteit zou ingeschreven zijn aan de universiteit[94.]. Het eigen studium bleef echter voortbestaan.

De colleges varieerden onderling qua grootte, betekenis en rijkdom. Aan het hoofd stond de president, gewoonlijk een hoogleraar, die benoemd werd door de provisors van het college. Deze laatsten, die niet noodzakelijk leden van de universiteit waren, controleerden het beheer van de president en van zijn ondergeschikten. Naargelang van de rijkdom van het college, kon men er soms nog een lector of vice-president, een procurator en een receptor aantreffen. De procurator was econoom en voerde de processen. De ontvanger, soms onderscheiden van een receptor fundationum, beheerde de goederen van het college en van de eraan verbonden stichtingen.

In de colleges werd normaal geen les gegeven. De president stond echter in voor de studiebegeleiding, de religieuze en pastorale vorming van de studenten[95.]. In de grotere colleges voor theologanten (o.m. het Groot en Klein H.-Geestcollege, Pauscollege, Driutiuscollege en Hollands college) werd hij bijgestaan door een lector[96.]. In de meeste grotere colleges werden wekelijks disputen of herhalingsoefeningen gehouden; de president gaf regelmatig geestelijke conferenties[97.]. De

94. DE VOCHT heeft in zijn *Inventaire* heel wat documenten i.v.m. deze geincorporeerde instellingen opgenomen; ook in ABSG wordt een portefeuille stukken i.v.m. incorporaties bewaard, afkomstig uit het centraal archief van de universiteit.
95. Het getuigschrift dat de faculteit der theologie in 1772 meegeeft aan P.P.F. Van Haesendonck, ARAB, FUL 390, 435-436, sinds 11 jaar president van het Malderuscollege, wanneer deze solliciteert voor een prebende in de kathedraal te Doornik, schetst ons wellicht eerder het beeld van de ideale president dan het reële portret van de betrokkene: 'Timorem Domini edocuit illos, quos sollicitudini suae creditos susceperat; verus theologorum suorum pater nihil praetermittebat, quod eos ad status, quem meditabantur, spiritum et perfectionem poterat efformare; quin imo tenera haec sollicitudo extendebat se ad omnes qui eum accedebant: confessiones in collegii sui sacello indefesse excipiebat; studiosi, etiam ignoti, ad eum tamquam ad patrem accurrebant, quos ille sanis consiliis munitos suaviter ad pietatem trahere noverat. Patebat collegium ejus omnibus, qui per octiduum exercitiis spiritualibus vacare intendebant; verba sua exemplis firmabat, nec minus suorum scientiae quam pietatem pietati prospexerat: nam praeter crebras conferentias morales, S. Theologiae candidatos lectionibus et disputationum exercitiis instruebat hebdomadis singulis, selectosque S. Scripturae libros discipulorum suorum captivi, claris interpretationibus attemperabat...'.
96. De taak van de lector wordt in een rapport over de situatie van het Groot H.-Geestcollege in 1785, ARAB, FUL 1480, 9, omschreven als volgt: 'Ejus officium est invigilare disciplinae, divinis officiis interesse, quae in sacello peraguntur, praeesse exercitiis liturgicis, exercitationes domesticas, tum ad pietatem, tum ad instructionem in rebus theologicis sub praesidis directione instituere'.
97. Cf. b.v. art. 3 van de statuten van het Groot College, ARAB, FUL 1468. en de statuten van het Pauscollege in ARAB, FUL 2475: Quod presidens disputationibus presidebit et lectiones in collegio faciet. Statutum septimum, uitgegeven door M.L. STOCKMAN, 'Statuta Collegii Papae Adrani VI', in *Ephemerides Theologicae Lovanienses*, XXV (1959) 579-580.
Over de priesteropleiding aan de universiteit, speciaal hoe Z.B. van Espen die beschreef aan de hand van het voorbeeld van het Pauscollege, zie P. DECLERCK, 'De priesteropleiding in de Mechelse Kerkprovincie na Trente (1564-1796)', *Collationes Brugenses et Gandavenses*, XIII (1967) 492-493.

studenten van sommige kleinere instellingen woonden de disputen bij in grotere colleges. Ook ouderejaarsstudenten leidden vaak herhalingsoefeningen voor hun jongere collega's, als magister exercitiorum[98]. De studenten moesten ook preekoefeningen houden in hun college[99].

De president waakte erover dat de studenten regelmatig de colleges en disputen aan de faculteit bijwoonden. Zoals paste in een seminarie, waren dagorde en tucht, godsdienstoefeningen en studieplicht in alle colleges stipt geregeld. Men stond op om 4.30 uur; morgengebed, meditatie, mis en studietijd of les volgden elkaar op vóór het ontbijt van 9 uur. Tijdens de dag volgden de theologanten de colleges en disputen aan de faculteit. Na het avondmaal van 7 uur mocht niemand nog het college verlaten en vanaf ongeveer 9 uur was stilte verplicht. Tekortkomingen werden gewoonlijk met geldboeten bestraft, zware overtredingen met wegzending.

De reglementen van vele colleges en de voorwaarden van de meeste beursstichtingen verplichtten de studenten tot het behalen van het formeel baccalaureaat. Om langer dan vier jaar te mogen inwonen of een beurs genieten, moest men effectief de licentie voorbereiden en elk jaar een dispuut houden.

De dagorde van een doctor regens die bovendien professor was, kanunnik van de eerste stichting en president van een belangrijk college, was nog beter gevuld dan die van zijn studenten[100]. Het inkomen dat met deze functies werd opgebouwd was echter meer dan behoorlijk. Al even belangrijk was de invloed die men zodoende verkreeg binnen de universiteit. Niet de rector, die immers om het half jaar verkozen werd, of de andere functionarissen van de universiteit, maar de presidenten van de grote colleges, het H.-Geestcollege en het Pauscollege, waren de machtigste figuren van de universiteit. Gewoonlijk waren dit de oudste twee seculiere regenten in de theologie, die aldus niet enkel in de faculteit, maar ook in de gehele universiteit de toon aangaven[101].

98. Zie de betalingen aan deze jaarlijks aangestelde licentiaatsstudent in de rekeningen van de procurator van het Groot College uit 1736-1797, ARAB, FUL 1606-1612.
99. Bovendien werden door de faculteit telkenjare studenten aangeduid om te preken op de vigilies van Allerheiligen, Kerstmis, Pinksteren, en 15 augustus. De vermelding hiervan in de Acta wordt schaars na 1740 en verdwijnt ca. 1750.
100. Het rapport van Marci en Marant, ARAB, FUL 117, ff. 47 v° - 48, beschrijft de dag van zo'n hoogleraar: om 5 uur metten in het college en daarna mis; van 9 uur tot 10 uur officie in St.-Pieter; van 10 tot 11 uur gewoonlijk disputen en daarna vaak examens tot de middag; om 14 uur volgen de vespers in St.-Pieter, tenzij hij op dat uur college geeft; tussendoor de bijeenkomsten van de faculteit, de universiteit en het kapittel en daarnaast de voordurende zorg voor het college en de studenten.
101. Mémoires van Marant, ARAB, FUL 373, 11-12 en 14. Over het inkomen van een dergelijk figuur, dat meer dan f 3.000, - per jaar bedroeg, naast gratis kost, inwoning, licht, vuur, linnenwas en dienst van knechten en meiden, cf. boven noot 15.

De studenten in de theologie

De inschrijvingsregisters van de faculteit zijn niet bewaard gebleven, zodat men moeilijk precieze cijfers kan geven over het juiste aantal studenten in de theologie en nog minder over hun verdeling over de verschillende jaren. Er zijn wel enkele andere bronnen. Een telling van het aantal theologanten te Leuven vóór de oprichting van het Seminarie-Generaal, geeft in 1786 volgend resultaat[102.]:

1e jaar theologie:	92 studenten
2e	80
3e	63
4e	66
5e	34
6e, 7e en latere jaren:	114
Totaal	449 studenten.

Hierin zijn van de regulieren alleen de Norbertijnen (wellicht een twintigtal) en de Ierse (18) en Engelse (1) Dominicanen inbegrepen. Honderdzesenzestig studenten gelden als 'buitenlanders'; naast Luikenaars, zijn dat bijna uitsluitend Noord-Nederlanders (wellicht een honderdtal). Met de andere regulieren, vooral Augustijnen, Karmelieten, Dominicanen en Cisterciënsers, overschreed het aantal studenten wellicht de vijfhonderd. Omstreeks dezelfde tijd telde de ganse universiteit ongeveer tweeduizend studenten[103.].

Slechts ruim de helft van de studenten verliet de faculteit met een diploma. De goeddeels bewaarde rekeningen van de bedel-ontvanger en vooral het register waarin bij elke promotie in de faculteit de antijansenistische eden moesten ondertekend worden, lichten ons in over het aantal gegradueerden[104.]. We zien dat per jaar gemiddeld 35 tot 50 theologanten het baccalaureatus currens behaalden, ca. 25 tot 35 het formeel baccalaureaat en ongeveer 4 tot 6 de licentie. Van 1732 tot het einde van de eeuw, had slechts een twintigtal promoties tot doctor plaats, de laatste in 1781. Blijkbaar werd bijna 15% van de baccalaureaatsdisputen niet door een act gevolgd; vele studenten, vooral uit de missiecolleges en de regulieren, behaalden geen graden. Verschillende staakten hun studies of slaagden in geen enkele proef.

De studenten waren georganiseerd in het Corpus baccalaureorum. Over dit orgaan zijn we buitengewoon karig ingelicht: niet één archiefstuk ervan is tot ons

102. Rector Lints aan de Geheime Raad, 30 maart 1786. ARAB, SSO 2126.
103. VERHAEGEN, *Dernières anneés*, 83.
104. Rekeningen van de ontvanger in ARAB, FUL 521-522 en het register FUL 476.

gekomen. Uit de schaarse gegevens in de Acta Facultatis kunnen we opmaken dat het bestuur ervan bestond uit een decanus, een fiscus en de seniores, wellicht allen verkozen door hun medestudenten. De fiscus hield rekeningen bij, die hij sinds 1770 moest voorleggen aan de faculteit, en stond in voor de organisatie van de disputen. Alle reglementen die betrekking hadden op de disputen en wellicht ook de Acta van het Corpus werden ingeschreven in het Liber Baccalaureorum of Liber Fisci[105]. Over welke inkomsten de vereniging beschikte, welk haar feitelijk doel en bevoegdheid was, is niet duidelijk.

Misstanden en hervormingen

Binnen en buiten de faculteit rezen in de achttiende eeuw talrijke klachten, zowel over het naleven van de reglementen als over de organisatie en de inhoud van het onderwijs. De studenten maakten het zich liefst gemakkelijk. Het absenteïsme in de lessen was groot[106]. De voornaamste oorzaken hiervan waren het gebrek aan controle en het feit dat de examens niet aan de leerstof van de colleges gebonden waren. Het dicteren tijdens de lessen was hierdoor onnodig geworden en gans verdwenen. Elke professor gaf een doorlopende commentaar uit zijn nota's, min of meer goed voorbereid. Enkele professoren lieten hun cursus drukken, of volgden bij hun commentaar een of ander uitgegeven werk. Dit was echter geenszins een algemene regel. De studenten noteerden vrij wat ze belangrijk achtten[107].

De faculteit had het ook moeilijk om de studenten te verplichten regelmatig de disputen bij te wonen en op hun beurt te ‘argumenteren’. Men trachtte zelfs zich hiervan vrij te kopen, een gewoonte die in de rechtsfaculteit algemeen geworden was[108]. Bij de keuze van het onderwerp van hun thesen grepen de studenten steeds naar dezelfde welbekende bijbelboeken en tractaten; hetzelfde gold nog in sterkere

105. Zie vooral de Acta Facultatis van 29 oktober 1770, De computu baccalaureorum, ARAB, FUL 390, 391. Over de taak van de fiscus, zie o.m. het reglement over de disputen uit ca. 1735 in ARAB, FUL 483.
106. Marci overdrijft wellicht wanneer hij schrijft dat slechts een derde van de studenten regelmatig in de lessen aanwezig is: rapport uit 1786 in ARAB, GR 1070 B.
107. Over de manier van doceren, cf. een Projet van Marant uit 1786 in ARAB, SSO 2126 en par. 20 van een rapport van Marci uit dat jaar in ARAB, GR 1070 B.L. Danes, ordinarius sinds 1730 en professor in de scholastiek van 1732 tot zijn dood in 1736, liet al zijn traktaten in druk verschijnen. Chr. Terswaek, professor in de scholastiek van 1765 tot 1781 bezorgde voor zijn studenten een editie van de *Theologia* van Witasse en van de *Notitia Conciliorum S. Ecclesiae* van Cabassutius (Leuven, Typis Academicis, 1776). J.F. van de Velde, professor in de Schriftuur, verzorgde een nieuwe uitgave van de *Historia et Concordia Evangelica* van Ant. Arnauld (Leuven Typis Academicis, 1779 en heruitgave in 1791). We kennen geen verdere voorbeelden buiten de cursussen van het Seminarie-Generaal.
108. Cf. de statuten van de verschillende colleges en de faculteitsreglementen waarbij de verplichting om te disputeren en te argumenteren wordt ingescherpt, vooral het reglement van 12 februari 1740, ARAB, FUL 390, 139.

mate voor de keuze van de partes. Het geheel van een dispuut leek vaak meer op een vooraf geënsceneerde opvoering dan op een echte discussie.

Ook sommige professoren zochten gemakkelijkheidsoplossingen. De vakanties werden vaak zonder reden verlengd en alle redenen om geen les te moeten geven werden aangegrepen. Met de verplichting om een volledige cursus in zeven jaar af te werken en met de opgelegde leerstof werd licht omgesprongen. De lessen duurden soms niet meer dan een half uur. In 'verlichte' milieus en ook wel aan de universiteit zelf heerste grote ontevredenheid over de dorheid van de leerstof, de eeuwige casuïstiek en het uitrafelen van nutteloze kwesties. De studieprogramma's lagen in feite vast sinds het eind van de zestiende eeuw en sommige vakken die intussen in het buitenland algemeen waren ingevoerd, als b.v. de kerkgeschiedenis, ontbraken volledig. De studenten werden te weinig voorbereid op hun pastorale taak.

De meeste professoren in de theologie hadden teveel en te uiteenlopende opdrachten om alles naar behoren te volbrengen. Naast hun taak als hoogleraar, kanunnik, regent en collegepresident, bekleedden ze gewoonlijk nog andere academische ambten en waren ze vaak werkzaam in de zielzorg.

Er werd ook vaak geklaagd over misstanden in het beheer en het toekennen van de beurzen.

Samenvattend mag men zeggen dat aan de achttiende-eeuwse faculteit der theologie te Leuven activiteit en creativiteit uit onderwijs en wetenschap geweken waren. Men ontmoet er geen 'verlichte' geesten vóór 1780, maar evenmin bekwame polemisten of apologeten die het opnemen tegen de 'Philosophie' en het ongeloof[109]. Dat de Brusselse regering en het Weense hof oprecht bekommerd waren om het peil van het onderwijs en de goede orde aan de universiteit, kan niet betwijfeld worden. Hun ingrijpen in het universitaire beleid en vooral in dat van de faculteit der theologie, mag echter niet alleen uit die zorg verklaard worden. De Leuvense faculteit was voor de regering op de eerste plaats een bolwerk van het ultramontanisme, het voornaamste obstakel bij de realisatie van de regalistische staatskerkrechterlijke opvattingen van Neny, Cobenzl en Jozef II.

Bovendien wint vanaf 1750 de opvatting, dat onderwijs zuiver staatsaangelegen-

109. Dat er een rechtstreeks verband zou bestaan hebben tussen dit verval en anderzijds het onderdrukken van het jansenisme aan de faculteit, de aanvaarding van de bul Unigenitus en het zich conformeren naar de Romeinse, 'ultramontaanse' eisen, is een stelling die sinds H. PIRENNE burgerrecht verworven heeft (*Histoire de Belgique*, V (2e dr; Brussel, 1926) 302 vlg.) Men wordt voorzichtig met het hanteren ervan, wanneer men constateert dat zij teruggaat op de achttiende-eeuwse jansenistische literatuur. J. Le Plat, de *Nouvelles Ecclésiastiques* en andere jansenistische propagandaliteratuur leggen steeds een direct verband tussen de invoering van Unigenitus en het verval van Leuven. Zie b.v. de *Nouvelles Ecclésiastiques* van 12 maart 1780, 41; 20 maart 1781, 48; 13 november 1782, 184. We hebben de indruk dat negentiende-eeuwse liberale historici en H. Pirenne deze uitleg voor de 'achterlijkheid' van Leuven wat te gemakkelijk hebben overgenomen. De werkelijke redenen zullen wellicht complexer geweest zijn.

heid is, steeds meer veld. ‘Le seul doute sur l'autorité exclusive du souverain pour la législation sur la direction des études, sur l'ordre public, sur la discipline et la police d'une université, est par soi injurieux et d'une dangereuse conséquence’, zo heet het reeds in 1758[110]. Het corporatieve en gecompliceerde karakter van de middeleeuws aandoende organisatie van de faculteit en vooral haar verregaande autonomie, leken de centralistische regering niet enkel een hindernis voor het aanpassen van de faculteit aan haar opvattingen, maar een anachronisme en een kwaad in-se. De aanstelling van een koninklijke commissaris voor de universiteit, het introduceren van regeringsgezinde professoren, het opschorten van het coöptatierecht van de regenten en tenslotte het opdringen van bepaalde regenten volgen elkaar op van 1754 tot 1784. Parallel daarmee verscheen een reeks decreten die elke uiting van ‘ultramontanisme’ aanvankelijk laakten en later bestraften.

Vanaf ca. 1770 werden systematische hervormingsplannen voor de organisatie en de programma's van de theologische faculteit opgesteld door regeringsgezinde leden van de universiteit of door leden van de Geheime Raad. Een leerstoel in de kerkgeschiedenis werd ingevoerd. Onder Jozef II werden vanuit Wenen radikale maatregelen gedicteerd. De vervanging van de faculteit der theologie door een Seminarie-Generaal, in 1786, was het logische sluitstuk van een lange evolutie. In de nieuwe instelling, klaar en hiërarchisch gestructureerd en volledig onder regeringscontrole, moest een nieuwe ‘verlichte’ clerus gevormd worden volgens het jozefistische herdersideaal: vrij van alle ultramontaanse vooroordelen, ruimdenkend, verdraagzaam en wars van elke ‘esprit théologique’ of scholastieke vitterij, een voorbeeld van actieve christelijke caritas, vol toewijding voor het staatsbelang en het openbaar nut.

110. Advies van de Geheime Raad aan de gevolmachtigde minister Cobenzl, 11 maart 1758, geciteerd bij VERHAEGEN, *Dernières anneés*, 172.

Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen
A. Verhulst

C. Dekker, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen* (Assen: Van Gorcum en C°, 1971, xxviii + 684 blz, 51 afb., foto's en kaarten, 1 kaart buiten tekst).

De rijke historiografie in verband met Zeeland is tot nu toe meestal vanuit een Walchers standpunt geconcipieerd. Het hier besproken werk, waarmede de auteur onlangs aan de gemeentelijke Universiteit van Amsterdam ‘cum laude’ de graad van doctor in de letteren verwierf, mag een geografische en institutionele geschiedenis van Zeeland genoemd worden, gezien echter vanuit Zuid-Beveland. Niet alleen in dit opzicht betekent het een belangrijke vernieuwing en verrijking van onze kennis van de middeleeuwse geschiedenis van dit boeiende gewest. Door de nauwe verbinding van de historische geografie met de institutionele geschiedenis, tot nu toe enkel door wijlen S.J. Fockema Andreae nagestreefd, zet het werk van C. Dekker zich eveneens vernieuwend af tegenover de werken over Zeeland van rechtshistorici zoals Gosses of van geografen zoals Vlam en Gottschalk. Bovendien heeft Schr., op een vóór hem nooit zó systematisch en grondig aangewende wijze, gebruik gemaakt van de resultaten van de bodemkartering bij zijn reconstructie van de historisch-geografische ontwikkeling van het gebied.

Deze methodologische eigenschappen, samen met een reusachtig archivalisch bronnenonderzoek, waarvan de rijke oogst aan gegevens vaak ook regressief wordt aangewend om de schaarse gegevens uit vroegere eeuwen bruikbaar te maken en te interpreteren, verklaren grotendeels de originaliteit van dit werk en de vernieuwende draagwijdte van de inzichten waartoe het leidt, niet alleen op historisch-geografisch doch evenzeer op institutioneel gebied.

Inhoudelijk bestaat het werk uit twee grote luiken waarin enerzijds de geografische wordingsgeschiedenis en occupatie en anderzijds de kerkelijke, bestuurlijke en waterstaatkundige inrichting van Zuid-Beveland worden behandeld.

Het historisch-geografische luik is uit drie chronologisch opeenvolgende delen samengesteld, die ieder onderverdeeld zijn in hoofdstukken waarin de occupatiegeschiedenis van het gebied tijdens een bepaalde periode eerder systematisch wordt bestudeerd. Het eerste deel heeft tot chronologisch kader de eeuwen vóór de eerste bedijkingen, d.i. van het einde van de Romeinse tijd (dat samenvalt met het begin van de Duinkerke-II-transgressie) tot het begin van de elfde eeuw. Hierin worden achtereenvolgens de fysisch-geografische vorming van het land, de eerste menselijke occupatie en de rol van koning en abdijen hierbij, onderzocht. Het tweede deel is gewijd aan de studie van de grote bedijkingen die van het begin van de twaalfde tot het midden van de dertiende eeuw in Zuid-Beveland zoals elders langs de Noordzeekusten, bv. in Vlaanderen en Engeland, werden ondernomen. De aanleiding tot dit grootse werk waren de stormvloeden van 1014 en 1134 waarvan in een eerste hoofdstuk de chronologie en de gevolgen met betrekking tot Zuid-Beveland worden bestudeerd. De systematische bedijkingen zelf, hoofdzakelijk tijdens de twaalfde eeuw uitgevoerd, worden in een tweede hoofdstuk in geografische orde gereconstrueerd, terwijl een derde afzonderlijk hoofdstuk werd gewijd aan het voor Zuid-Beveland zo belangrijke bedijkings- en ontginningswerk van de Vlaamse Cisterciënserab-

dijen Ter Duinen en Ter Doest die van het einde der twaalfde tot iets na het midden van de dertiende eeuw hun technische kennis en kapitalen in enkele grote ondernemingen van afdamming, waterlozing en vruchtbaarmaking hebben geïnvesteerd.

Het derde en laatste deel van het historisch-geografische luik van Dekkers werk behandelt in zes hoofdstukken, geografisch geordend, de nieuwe polders die vóór de kusten van Zuid-Beveland tijdens de late Middeleeuwen in groten getale werden gewonnen, doch waarvan een aanzienlijk deel, nl. iets minder dan de helft van de bedijkte oppervlakte, door stormvloeden weer verloren ging, voornamelijk tijdens de zestiende eeuw. Een zevende en laatste hoofdstuk geeft van deze merkwaardige laatmiddeleeuwse bedijkingsactiviteit en van deze landverliezen een samenvattend, deels ook kwantitatief geadstrueerd overzicht.

Het tweede institutionele luik van het werk vangt logischerwijze aan met een deel (IV) over de kerkelijke organisatie, vermits de bestuurlijke organisatie, berustend op de ambachten, hierop voortbouwde en op deze nadien de waterstaatsorganisatie werd geënt.

Terwijl de hoofdbrok van dit deel gewijd is aan parochiestichtingen en kerkfiliaties, behandeld volgens de verschillende kerkbezitters of kerkheren (St. Pieterskapittel van Utrecht, Oudmunsterkapittel van Utrecht, St. Paulusabdij van Utrecht en O.L.V.-abdij van Middelburg), met inleidende paragrafen over de oudste kerken en over het optreden van Tanchelm en de Norbertijnen in de twaalfde eeuw, werd in een afzonderlijk hoofdstuk het patronaatsrecht van de ambachtsheren behandeld, die vaak als medestichters van nieuwe parochiekerken optraden en na een hardnekkige strijd in de dertiende - veertiende eeuw erin slaagden zich door de kapittels en abdijen als medepatronen te doen erkennen.

Deel V over de bestuurlijke organisatie is tweemaal zo omvangrijk als het daaraan voorafgaande deel. Verwonderlijk is dit niet vermits Schr. hierin de instelling behandelt van het Zeeuwse ambacht met zijn originele trekken, o.a. de splitsbaarheid, waaraan trouwens een afzonderlijk hoofdstuk wordt gewijd en de zo specifieke Zeeuwse schotbelasting, die het ambacht als belastingsdistrict een heel eigen uitzicht binnen het middeleeuwse institutionele patroon heeft gegeven.

Het zesde en laatste deel van het werk, niet het minst belangrijke in een werk met een zo stevige historisch-geografische grondslag, is aan de waterstaatkundige organisatie gewijd. Deze wordt in verschillende hoofdstukken, deels chronologisch, deels systematisch uiteengezet. Na een eerste hoofdstuk over de grondslagen zoals die in de twaalfde-dertiende eeuw werden gelegd, nl. enerzijds de rol van de ambachtsvierscharen in verband met het dijksonderhoud en anderzijds van de wateringen in verband met de waterlozing, wordt in een tweede hoofdstuk de instelling door de graaf van landsheerlijke dijkbesturen tijdens de veertiende eeuw behandeld, het verzet hiertegen van de ambachtsheren en de uiteindelijke verhoudingen tussen beide soorten instellingen. Nadat in een derde hoofdstuk de rol van de geërfden is toegelicht, geeft Schr. in een vierde hoofdstuk een overzicht van de organisatie van de waterlozing in de verschillende delen van Zuid-Beveland, om te besluiten met een hoofdstuk over de waterstaatkundige bestuurconcentratie in de zestiende eeuw, die ook in dit opzicht een voor de hand liggende *terminus ad quem* voor het ganse werk biedt. Uit ons overzicht van inhoud en structuur van het werk moge enerzijds blijken hoe dit in zijn veelzijdigheid helder en logisch is opgebouwd en anderzijds welke beperkingen Schr. aan de behandeling van zijn onderwerp heeft gesteld. De auteur heeft inderdaad de economische en sociale geschiedenis van Zuid-Beveland zoveel als mogelijk buiten beschouwing gelaten en reserveert deze aspecten, naar wij hopen, voor een latere studie. Dit belet niet

dat hier en daar problemen inzonderheid van agrarische en van sociale geschiedenis werden aangeraakt, respectievelijk in verband met de occupatie van het land en de positie en rol van de ambachtsheren.

Anderzijds dient echter, zoals reeds bij de aanvang van deze bespreking terloops werd gezegd, met nadruk te worden onderstreept dat vele conclusies van dit werk het geografische kader van Zuid-Beveland overschrijden en betrekking hebben op geheel Zeeland, in het bijzonder dan op Walcheren. Het is daarom verantwoord enkele dezer conclusies met meer algemene draagwijdte thans te vermelden.

Uit het historisch-geografische luik lichten wij twee ons inziens belangrijke en nieuwe conclusies. In de eerste plaats heeft Schr. door topografisch detailonderzoek, gebaseerd op uitgebreide archivalische gegevens, de thans algemeen aanvaarde, door Mevr. Vlam vooropgestelde stelling, volgens dewelke de oude kernlanden in hun geheel en ineens zijn bedijkt, aanzienlijk genuanceerd door aan te tonen dat de defensieve bedijking van de Zuid-Bevelandse kernlanden een bedijking bij gedeelten niet uitsloot. Tot deze conclusie kon Schr. slechts komen door gebruik te maken van latere, vooral zestiende-eeuwse bronnen, waarin oude thans geslechte binnendijken voorkomen. De vraag rijst thans in hoeverre deze conclusie ook tot andere Zeeuwse eilanden mag uitgebreid worden.

Een tweede belangrijke conclusie, die ditmaal bovendien lijnrecht staat tegenover de gevestigde opvattingen, zoals die onder meer door de bodemkundigen Steur en Ovaa, precies in verband met Zuid-Beveland, werden vertolkt, heeft betrekking op de omvang van de bedijkingen op Zuid-Beveland tijdens de late Middeleeuwen. Dank zij een diepgaande studie van de na 1530 verdronken polders komt Dekker immers tot het besluit dat in deze door de meeste historici met de woorden ‘depressie’ en ‘contractie’ gekenmerkte eeuwen, vooral tussen ca. 1350 en ca. 1450, een buitengewone bedijkingsactiviteit in Zuid-Beveland heeft plaats gehad, die de auteur bovendien met cijfers heeft kunnen illustreren (blz. 312-313): van de ongeveer 96.000 gemeten die Zuid-Beveland vóór de stormvloeden van 1530 en 1532 heeft omvat (thans nog 88.000 gemeten), werden ongeveer 33.000 gemeten of één derde tussen de tweede helft van de dertiende eeuw en 1570 bedijkt. Daar tegenover staat een landverlies van ongeveer 14.000 gemeten tijdens dezelfde tijdsspanne, hoofdzakelijk echter tussen ca. 1450 en 1570, vooral ten gevolge van dijkvallen en oeverafschuivingen, veel minder ten gevolge van de laatmiddeleeuwse stormvloeden. In beide opzichten staat Zuid-Beveland tegenover de andere Zeeuwse eilanden geïsoleerd: hoofdoorzaak ziet Schr. dan ook in de locale waterstaatkundige omstandigheden, gevolg van de meer landinwaartse positie van Zuid-Beveland, die - anders dan op dichter bij de open zee gelegen delen van Zeeland - enerzijds voor grotere oppervlakten natuurlijke en bedijkbare aanwassen hebben gezorgd en anderzijds Zuid-Beveland voor desastreuze stormvloeden beter hebben beschermd.

Uit het tweede, institutionele luik van het werk kunnen uiteraard nog meer conclusies met algemene draagwijdte gereleveerd worden dan uit het grotendeels op lokale toestanden toegespitste eerste, historisch-geografische luik. Onze keuze is dan ook noodgedwongen beperkt en daardoor subjectief. In verband met de kerkelijke organisatie werden wij het meest getroffen door Schr.'s hypothese over de betekenis van de vestiging van een klooster van reguliere kanunniken te Middelburg in 1123 enerzijds en de overgang van de O.L.V.-abdij naar de orde der Premonstratenzers, die Schr. op 1127 dateert, anderzijds. Volgens Dekker is de inrichting van O.L.V. van Middelburg als een convent van regulieren onder leiding van de bij de hervormingsbeweging van Jan van Waasten, bisschop van Terwaan, nauw betrokken proost van Voormezele, Albold, te interpreteren als de verwerving door de graaf van Vlaanderen van een belangrijk steunpunt voor zijn politiek op de Zeeuwse eilanden. Anderzijds ziet Schr. de overgang van de abdij naar de Norbertijnen, die chronologisch precies samenvalt met de verzwakking van de

Vlaamse grafelijke macht na de moord op graaf Karel de Goede op 2 maart 1127, een overgang die bovendien waar-

schijnlijk niet met de medewerking en goedkeuring van de Vlaamse graaf heeft plaats gehad, als een teken van de vermindering van de Vlaamse invloed in Zeeland, een evolutie die door de bisschop van Utrecht gunstig moet zijn onthaald en waaraan deze wellicht heeft medegewerkt.

De positie van Zeeland tussen Vlaanderen en Holland komt eveneens en vooral ter sprake in het deel over de bestuurlijke organisatie van Zuid-Beveland. Ambacht en schot hadden immers in Zeeland enkele kenmerkende eigenschappen waardoor zij zich onderscheidden van dezelfde instellingen in Vlaanderen en Holland. Getroffen door het feit dat deze eigen aard kenmerkend was zowel voor Zeeland Bewesten als voor Zeeland Beoosten Schelde en hieruit, door een ingenieuze redenering, concluderend dat ambacht en schot in hun specifiek Zeeuwse vorm noch door de graaf van Vlaanderen, noch door de graaf van Holland zijn ingesteld, zoekt Schr. de oorsprong ervan in de tiende eeuw, toen beide delen van Zeeland nog onder het onmiddellijk gezag van de koning stonden. In de ambachtsheren ziet hij onder meer de afstammelingen van de domaniale beambten (*iudices*) van de koning of van houders van *beneficia* van koning en abdijen; in het schot een vroegere koningscijns. Uitgaande van deze hypothese kan Schr. dan ook de meest specifieke eigenschappen van het Zeeuwse ambacht, de splitsbaarheid bij vererving of verkoop, verklaren.

In het laatste deel van het werk komt Schr. met betrekking tot de waterstaatsorganisatie tot conclusies die eveneens in belangrijke mate afwijken van die van zijn voorgangers op dit terrein, onder meer Gosses en Gallé. Dank zij het ruim gebruik van onuitgegeven archiefmateriaal uit de late Middeleeuwen, waardoor aan de schaarse gegevens uit de twaalfde en dertiende eeuw een nieuwe interpretatie kan gegeven worden, bewijst Schr. onder meer dat aan de instelling van dijkgraafschappen door de graaf van Holland (eind 13e - begin 14e eeuw) een oudere organisatie voorafging van wateringen, die van onderop, op basis van vrijwilligheid, buiten grafelijke bemoeienis waren ontstaan. Deze wateringen, als grote waterstaatkundige eenheden, werden bovendien gevormd naar aanleiding van de problemen van de waterlozing en niet van het dijksonderhoud, dat, tot aan de instelling van de grafelijke dijkbesturen, een taak bleef van het gewone ambachtsgerecht. Daar Schr. het ontstaan van de zgn. wateringen, die uitsluitend in Zeeland Bewesten Schelde werden aangetroffen, mede om deze reden aan Vlaamse invloed toeschrijft, is deze nieuwe benadering ook voor Vlaanderen van groot belang. Dit is des te meer waar daar Schr. meent te mogen stellen dat ook in Vlaanderen de wateringen niet door het landsheerlijk gezag in het leven zijn geroepen - een stelling die wij tot nu toe steeds hebben bestreden[1], samen met wijlen S.J. Fockema Andreae trouwens, op wiens monografie over de waterschapsgeschiedenis van Zeeuws-Vlaanderen Schr. zich nochtans beroept (blz. 514, n. 37), doch die in een door Schr. niet geciteerde studie[2] en in een uitvoerig persoonlijk schrijven aan ons, de landsheerlijke oorsprong van de Vlaamse wateringen meende te mogen aanvaarden.

Met dit laatste punt zijn we meteen al in discussie getreden met Dr. Dekker. Het zal inderdaad niemand verwonderen dat een zo uitgebreid en zo vernieuwende studie hiertoe aanleiding geeft, doch om begrijpelijke redenen moeten we ons op deze plaats tot enkele vragen en bedenkingen beperken. In verband met onze

1. A. VERHULST, 'Historische geografie van de Vlaamse kustvlakte tot omstreeks 1200', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XIV (1959) 1-38; *Miscellanea J.F. Niermeyer* (Groningen, 1967) 231-232.
2. S.J. FOCKEMA ANDREAE, 'L'eau et les hommes de la Flandre maritime', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, XXVIII (1960) 181-196.

recente ontdekking van het bestaan in de vroege negende eeuw van *homines franci* in Zeeland, die de auteur niet meer in zijn

studie kon verwerken[3], kan bv. de vraag gesteld worden of Zeeland niet een markgraafschap zou geweest zijn waarin, zoals in het middennederlandse rivierengebied, de *homines franci* een belangrijke militaire rol speelden. Schr.'s mededeling (blz. 56-59) dat een zekere graaf Eggihardus, wellicht graaf van de *pagus* Walcheren, in 837 met een aantal graven uit de kuststreek onder het bevel van hertog Hemming werd geplaatst, kan wellicht in die zin worden uitgelegd. Anderzijds zouden de *homines franci* ons inziens een belangrijk element in de verklaring van de oorsprong der ambachtsheren, hun adellijke status, het feit dat zij leenmannen waren bij uitstek enz. (zie blz. 392 en vlg.) kunnen zijn, terwijl de *servitia* en betalingen der *homines franci* een verklaringselement zouden kunnen vormen in Schr.'s hypothese over de oorsprong en de specifieke kenmerken van het Zeeuwse schot (blz. 427 en vgl.), welke hij in de richting van een zgn. koningscijns zoekt.

Een vraag van een heel andere orde betreft de verdwijning, zonder enig spoor, van het grondbezit van de Vlaamse graaf in Zeeland Bewesten Schelde, dat volgens Dekker in de elfde - twaalfde eeuw belangrijk moet geweest zijn (blz. 79, 436 en 144, 197), doch in de loop van de twaalfde eeuw door usurpatie, belening enz. zou verdwenen zijn. Ten aanzien van Schr.'s mening (blz. 390) dat het Vlaamse grafelijke gezag in dit gebied in de elfde eeuw zelfs sterker zou geweest zijn dan bv. in het Land van Aalst, waar de graaf blijkens De Grote Brief van 1187 nochtans over een niet onaanzienlijk grondbezit beschikte, kan de vraag gesteld worden of een sterk grafelijk gezag zonder een stevige grondheerlijke basis wel denkbaar was, zoniet hoe het komt dat niet het minste spoor van Vlaams grafelijk grondbezit c.q. leen in Zeeland bewaard bleef in de twaalfde eeuw.

Onze vragen en bedenkingen zijn enkel bedoeld om aan te tonen hoe verreikend de draagwijdte is van het werk van Dr. Dekker. Het is inderdaad niet alleen een historischgeografische en institutionele monografie op lokale en regionale basis, doch een werk dat ook voor Zeeland als geheel evenals voor de aangrenzende middeleeuwse vorstendommen van zeer grote betekenis is. Het mag in verschillende opzichten bovendien een bijdrage tot de algemene geschiedenis genoemd worden, meer bepaald tot de geschiedenis van de grote middeleeuwse ontginningsbeweging in Europa en haar institutionele vormen, inzonderheid op waterstaatkundig gebied.

Deze eigenschap van het werk en het feit dat het rechtstreeks uit de bronnen werd opgebouwd, zijn ook, volgens H. Van Werveke, de kenmerken van de door Pirenne gevormde Gentse historische school waartoe ook Dr. Dekker door zijn historische opleiding te Gent behoort. De Noordnederlandse lezer zal deze slotopmerking van een Zuidnederlands recensent wel niet kwalijk nemen: samen kunnen wij ons enkel verheugen over dit resultaat van de Nederlandse culturele integratie en dit met betrekking tot een streek die tussen Nederland en Vlaanderen, in het verleden zoals ook vandaag, tegelijk scheiding en bindteken is.

3. Zie: *Frühmittelalterliche Studien*, V (Münster, 1971).

Nederlandse rekeningen in de tolregisters van Koningsbergen
P. Jeannin

P.H. Winkelman, ed., *Nederlandse rekeningen in de tolregisters van Koningsbergen 1588-1602*. Bronnen voor de geschiedenis van de Nederlandse Oostzeehandel in de zeventiende eeuw, I (RGP, Grote Serie 133, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1971, xvii + 822 blz. in 4°).

La nouvelle série dont nous avons ici le premier volume doit rassembler des documents, tirés de diverses archives néerlandaises et étrangères, relatifs à l'histoire du commerce néerlandais de la Baltique au XVIIème siècle. Rendre accessibles des données chiffrées est la préoccupation qui a dicté le choix du matériel présenté en premier lieu: des comptes du Pfundzoll perçu à Königsberg. Mis à part les comptes du Sund, ces registres où est inscrit, navire par navire, le détail des taxes payées pour tout ce qui entrait dans le port prussien et en sortait, constituent la plus riche série documentaire conservée dans la région, pour qui s'intéresse au commerce hollandais. Elle n'a pas la continuité des comptes douaniers suédois, mais la Suède n'était pas à cette époque pour les Hollandais un marché aussi important que la Prusse. Dantzig certes était un bien plus gros centre que Königsberg, mais les comptes de la Pfahlkammer n'y ont été conservés que pour la seule année 1583 dans la période couverte par le présent volume avec ses sept années de Pfundzollregister 1588, 1589, 1593, 1596, 1597, 1600 et 1602. La priorité accordée à ceux-ci se justifie donc, mais il faut regretter que, pour s'en tenir strictement à la date initiale de 1585 fixée par la sous-commission qui a mis le projet en chantier, la publication ait laissé de côté les registres des années 1581 et 1582, tout à fait semblables à ceux de 1588-1589. Encadrant l'année 1585 dans le panorama de la décennie, la solution consistant à commencer en 1581 correspondait à une coupure de forme et de fond: les registres précédents (1573 et 1574) ne sont pas tenus de la même façon, et les plus anciens, échelonnés de 1549 à 1563, sont d'un temps où le commerce hollandais à Königsberg n'avait pas encore atteint une très grande ampleur. Pour les années choisies, regrettons à nouveau que la publication ne groupe pas avec les comptes de Königsberg ceux d'Elbing, que conservent les archives de Gdansk. Assez souvent, un navire chargeait ou déchargeait au cours du même voyage dans les deux ports. Les sources parallèles contiennent de fréquents renvois de l'une à l'autre. Il eût été très profitable de les rapprocher dans le même volume quand elles existent simultanément (1596, 1597, 1600).

Les comptes du Pfundzoll sont subdivisés en trois rubriques: ‘Konigspergische schipper’, ‘Hansestettische’, ‘Hollendische’. Sous cette dernière rubrique figurent en réalité, avec une écrasante majorité de néerlandais, les navires ost-frisons, anglais, écossais, français, et même quelques navires de ports allemands et danois rangés là par erreur, ou du moins contrairement à la norme appliquée aux autres navires de ces ports. La décision de publier néanmoins tout le contenu de cette rubrique se justifie malgré l'optique néerlandaise de l'ouvrage. Même si l'on s'en tient strictement à cette optique, des adjonctions auraient été utiles, voire nécessaires. Avant de discuter ce point qui touche à la nature exacte des informations et à leur pertinence pour ce qui concerne l'histoire commerciale des Pays-Bas, il faut examiner le travail d'édition en lui- même.

L'introduction donne en quelques pages les renseignements nécessaires sur les modalités pratiques de déclaration et d'enregistrement des navires et des marchandises. Pour une

étude plus approfondie de ce sujet, il convient de se reporter au livre, non cité ici, de Horst Kempas, *Seeverkehr und Pfundzoll im Herzogtum Preussen. Ein Beitrag zur Geschichte des Seehandels im 16. und 17. Jahrhundert* (Bonn, 1964). Dans l'exposé satisfaisant de Winkelman, une erreur est à rectifier à propos de la 'Kinderführung', définie 'een zeker kwantum, dat de bemanning voor eigen rekening mocht verhandelen'. Tel était sans doute à l'origine le portage, mais ici le terme désigne simplement un dégrèvement accordé au maître de navire 'weil er durch den Sund schiffet': indication expresse fréquemment donnée dans des comptes non publiés ici. Ce dégrèvement n'intervenait jamais sur des marchandises importées, ni sur celles qui étaient expédiées vers un port de la Baltique. Il n'avait rien à voir avec la propriété commerciale de l'article sortant en franchise. Quand le maître de navire déclarait des marchandises pour son propre compte, c'était souvent une fraction de celles-ci qui était dégrevée, mais pas toujours. La remise pouvait tout aussi bien porter sur une fraction des marchandises déclarées pour un affréteur, le bénéficiaire restant le maître de navire; plusieurs passages du texte le prouvent clairement: 1589, nr. 153, Peter Riesenkirch; 1589, nr. 291, Georg Schlicht; 1596, nr. 200, 'Kinderführung von Wilhelm Fleck gut'; 1597, nr. 85, 373, 469.

Malgré l'état du manuscrit, généralement bien écrit, la transcription a soulevé plus d'une difficulté, notamment pour le déchiffrement des noms propres. L'établissement du texte a demandé un travail dont portent témoignage les listes imposantes d'ouvrages consultés pour l'identification des marchandises et des noms de lieux. La présentation surprend au premier abord. Au lieu de suivre l'ordre du manuscrit, qui est en gros l'ordre chronologique des déclarations d'arrivée, l'éditeur a reclassé les navires selon la date de déclaration de départ. Aucun avantage visible ne justifie cette disposition, qui présente en revanche l'inconvénient d'une inconséquence certaine pour la numérotation des navires ne repartant pas dans l'année de leur arrivée - particulièrement nombreux à la fin de 1600 -, et aussi pour le classement de quelques navires dont le document fournit seulement la date de déclaration à l'arrivée. Une évidente erreur de datation de l'original est bien signalée (1600, nr. 49), une autre a échappé à l'attention: 1597, nr. 183, où il faut lire 'Den 1 Julij vorpfundett' au lieu de 'Den 1 Junij'. Ayant eu l'occasion de dépouiller moi-même tous ces registres à l'exception de l'année 1602, j'ai constaté dans la publication diverses inexactitudes. La liste relativement longue de ces erreurs n'implique en aucune façon un jugement défavorable sur le travail de l'éditeur et de ses collaborateurs, car leur version m'a souvent permis de corriger des défectuosités de ma propre lecture. C'est pour les utilisateurs qu'il faut rectifier:

1588, nr. 67,	Vors schif: au lieu de '- - -', lire '1 - -'
1588, nr. 100,	Vors schif: au lieu de '4 - -', lire '3 - -'
1588, nr. 168:	dans les marchandises exportées d'Allert Jansen, c'est le wagenschos (1.5 gr. h.) qui constitue la Führung, et les '3 schock eichen plancken' paient 1 30 -
1589, nr. 159,	'1 gr. h. stuck kablau': au lieu de 'uf 5 fl.', lire 'uf 15 fl.'
1593, nr. 17:	au lieu de 'Ausgeladen: ballast', lire 'Ballast' (avec les marchandises apportées), puis 'Ausgeladen'

1593, nr. 33,	summa: au lieu de ‘30 7 3’, lire ‘20 7 3’
1593, nr. 90,	summa: au lieu de ‘24 9 -’, lire ‘22 9 -’
1593, nr. 130:	au lieu de ‘1 48 -’ et ‘2 48 -’,
	lire ‘1 28 -’ et ‘2 28 -’,
1593, nr. 412,	‘Georg Schlicht: 3 last flachs 3 36 -’: cette mention figure en réalité dans les marchandises exportées, non dans les importées

1593, nr. 418:	au lieu de ‘14 ohm reinisch wein’, lire ‘24 ohm’
1596, nr. 183:	un article exporté a été oublié: ‘10 lest henf 6 - -’
1596, nr. 339, Georg Peis:	au lieu de ‘38 1/2 lest roggen’, lire ‘37 1/2 lest’
1596, nr. 356:	au lieu de ‘41 lest flamisch hering’, lire ‘14 lest’
1597, nr. 153, Hieronimus Jetzsch:	2 lest flachs; au lieu de ‘2 44 -’ lire ‘2 24 -’
1597, nr. 219:	‘20 uxhovet frantzsch wein - 30 -’; la lecture est juste, mais vu le tarif il doit s'agir d'une erreur du manuscrit qu'il serait bon de signaler
1597, nr. 382:	au lieu de ‘2 gr. h. klapholz 7 48 - 3 gr. h. wagenschos 7 6 -’, lire ‘2 48 -’ et ‘2 6 -’, ce qui ramène le total à ‘20 13 4’ au lieu de ‘30 13 4’ (total erroné bien qu'il figure dans le manuscrit)
1597, nr. 404:	‘Jan Potten der Junger: 5 lest hering 7 30 -’ ;d'après le tarif appliqué aux autres chargeurs du même navire, il faut probablement lire ‘10 lest’
1597, nr. 405:	les cinq articles de Timme Jansen, Simon Cornelissen Evert, Nicles den Otter et Adrian Mertensen, placés ici dans les importations, sont en réalité des exportations
1597, nr. 462, Dirck Stotman:	au lieu de ‘1 last 1/2 schifpfund flax’, lire ‘1 last 5 schifpfund’
1600, nr. 46, Schipper:	au lieu de ‘5 last rogken’, lire ‘15 last’
1600, nr. 48, Hans von Duhren:	au lieu de ‘5 last leinsat’, lire ‘3 last’
1600, nr. 80, Jacob Clausen Klock:	‘3 schipfpfund flachs 3 36 -’; schipfpfund est certainement une erreur du manuscrit pour ‘last’
1600, nr. 80, Jasper Wilmsen:	‘17 thonnen leinsat - 38 -’; 17 doit être une erreur du manuscrit pour 19
1600, nr. 141:	au lieu de ‘45000 dachstein’, lire ‘4500’
1600, nr. 180:	oubli de la taxe payée par Dirck Jacobsen pour 1 1/2 gr. h. klapholz, soit 2 6 -
1600, nr. 278:	au lieu de ‘october 4’, lire ‘october 14’

1600, nr. 318:	au lieu de ‘218 last 15 thonnen broasi salz’, lire ‘128 last...’

Dans bien des cas sans doute, il s'agit seulement de fautes d'impression. L'éditeur a pris soin de vérifier le compte de chaque navire, car il signale en note les erreurs d'addition, qui parfois d'ailleurs ne sont que des apparences. Par exemple dans 1589, nr. 7: le total indiqué de la taxe (19 58 3) dépasse de 36 schilling la somme des articles, mais en réalité les 24 1/2 last de seigle exporté devaient payer non pas 9 12 -, comme indiqué, mais bien 9 48 -, de sorte qu'en définitive 19 58 3 est bien le total exact. La différence observée sur 1593, nr. 45, s'explique de la même façon, les 29 1/2 last de seigle devant payer 8 51 -, et non 8 52 -. De même pour 1600, nr. 264: le total est en réalité exact, parce que 2 gr. h. 2 ring de Klapholz doivent payer 3 2 -, et non 3 21 -.
La nomenclature des marchandises est beaucoup plus variée pour les importations, en raison de postes insignifiants de denrées peu communes à propos desquelles subsistent quelques points douteux ou obscurs. Les erreurs semblent ici rarissimes. 1597, nr. 477: ‘60 pfund Thonius zucker’ (il faut plutôt lire ‘Thomes zucker’, sucre de Sao Tome); la lecture ‘almant’ (1589, nr. 42 et 1602, nr. 113) paraît très contestable: bien plutôt que de grandades, dont ce serait les deux seules mentions, il doit s'agir de vin d'Alicante, étant donné l'unité de mesure et la présence d'autres vins dans ces deux cargaisons. Ajou-

tons un complèment et une rectification sur deux détails de métrologie. Pour la laine, 1 stein = 32 pfund (cf. 1593, nr. 198, où il convient de lire ‘110 stein 16 (mark)pfund wolle’, et non ‘110 stein 16 schifpfund’). Pour les graines de lin et de chanvre, les comptes connaissent deux unités: la last, et la grosslast, double de la première d'après le tarif qui lui est appliqué. Le texte oublie parfois de préciser; par exemple 1596, nr. 86:

‘Hans von Duhren: 8 last gros henfsaedt 6 24 -

Ahrendt Jansen Fienk: 7 last henfsaedt 5 36 -’

Il s'agit évidemment dans les deux cas de grosslast, et c'est celle-ci qui se subdivisait en 24 thonnen ou 60 scheffel (cf. 1600, nr. 5, où il faut lire ‘Otto Dautsenn: 4 last leinsat, 60 scheffel vor die last’, et non ‘60 fl. vor die last’).

Le nom des domiciles déclarés par les maîtres de navire était fréquemment déformé. Quelques difficultés ont été mal résolues. Ainsi 1588, nr. 68: il faut lire non pas ‘Kiel’ mais ‘Krel’ (Crail en Ecosse). Abro et Albro ne sont pas vraisemblablement Arbroath en Ecosse; Aldborough en Angleterre me semble une interprétation préférable, car dans deux cas les chargeurs des navires en cause sont anglais, et les cargaisons des autres ont un profil anglais. Une raison analogue fait douter de l'identification proposée pour Mayen (1589, nr. 262: île écossaise??): parmi tous les navires écossais de cette année, aucun n'a tonnage aussi important ni une cargaison de ce type. Toujours en Ecosse, Königsfor (1597, nr. 146) pourrait bien être Kingsferry. Très douteuse est encore l'identification pour 1596, nr. 301 et 1600, nr. 171, bien qu'on lise en effet ‘von Pommerell’ dans le premier cas et ‘von Wannsenn’ dans le second. Au lieu de Der (1597, nr. 164) - port français non identifié, il faut sûrement comprendre Dieppe, le chargeur étant Abraham Duquesne; et Dieppe encore dans 1602, nr. 138. Le navire de ‘Bellert’ (1597, nr. 229) était-il français? je chercherais plutôt comme solution une localité néerlandaise. Si ‘Perdeis’ (1602, nr. 166) désigne un port français, la traduction Perdeix laisse sceptique. ‘Davidt Flatten von Maras’ (1600, nr. 217) est plutôt un Ecossais de Montrose qu'un Français de Marans. Quant à ‘Rozel’ (1600, nr. 110), pas de doute: il s'agit de la Rochelle, non d'une localité de la région de Cherbourg. Tout cela ne touche pas l'identification de l'immense majorité des domiciles. ‘Gijst’ (1597, nr. 190) est donné comme signifiant vraisemblablement Gaast en Frise; Jisp en Hollande semble aussi plausible. Keten (197, nr. 291) est une erreur de lecture pour Ripen (Ribe, au Danemark): le même maître de navire apparaît une autre fois dans le registre, deux mois plus tard, mais sous la rubrique ‘Hansestettische’. Les employés de la douane avaient quelque tendance à confondre ce port danois avec de Rijp en Hollande; il n'est pas commode de démêler le domicile des navires ‘von Ripen’. L'éditeur a tranché au mieux. Le navire qu'il classe trois fois sous Ribe en 1589 (nr. 110, 180 et 214) avait fait un premier voyage au début de l'année, pour lequel le registre le range parmi les ‘hanséates’; de même pour 1597, nr. 106 (second voyage deux mois plus tard, avec les mêmes chargeurs). Les comptes de ces deux voyages ‘hanséates’ auraient donc leur place parmi les adjonctions que la publication ajoute au contenu de la rubrique ‘Hollendische schipper’, et sur lesquelles on reviendra plus loin.

L'indexation des noms de personnes en deux listes - noms des maîtres de navire et noms des chargeurs - fournira une aide appréciable à divers types de recherches: monographies, études sur la concentration des transactions, sur la rotation des navires, etc. La fantaisie des orthographes a fait de ce travail ingrat une tâche

délicate. Limitons nous à quelques exemples. Le marchand à qui l'index donne le nom de Jacob Reinnerts apparaît plus de 170 fois dans les comptes, soit une trentaine de fois par an, comme importateur ou exportateur; les quelque vingt variantes de graphie se groupent autour de deux types: Reinerts et Remmerts; l'éditeur à raison, je crois, de considérer qu'il s'agit en fait d'un seul per-

sonnage. Ne fallait-il pas faire de même pour Rem Egbersen (32 mentions en 1596, 1597 et 1600), Rem Egbertsen Biscgop (89 mentions en 1596-1597) en Rehm Bischeff (110 mentions en 1600 et 1602)? S'il s'agit bien comme je le pense du même homme, cette division fictive masque un des plus gros opérateurs du secteur. Le même problème se posant en mainte autre occasion, il faut souligner combien reste approximatif le nombre total des chargeurs cités dans le document, que l'introduction (page xi) évalue à 853. Ce dénombrement, et par conséquent toute étude sur l'importance respective des entreprises en cause, sont soumis aux aléas du déchiffrement des noms de personne. L'éditeur trouve une seule fois un Marten Firsen (1597, nr. 295); je lis là Marten Korsen, ce qui serait la vingt-huitième mention du marchand identifié vingt-sept fois à l'index. L'identité est certaine dans le cas de Hans Roten et Hans Roden, distingués à l'index: il s'agit d'un seul marchand d'Amsterdam. La difficulté, sur laquelle on ne saurait trop insister pour mettre en garde contre la tentation de conclusions trop assurées sur la répartition du chiffre d'affaires entre les intéressés, est naturellement aussi sérieuse en ce qui concerne les maîtres de navire. L'index distingue un Peter Jansen Bordinck, de Medemblik, et un Peter Jannsen, également de Medemblik, qui apparaît en particulier en 1600 (nr. 206, ‘verpfundet’ le 18 septembre); or les comptes d'Elbing signalent le 21 septembre 1600 un Peter Bording, de Medemblik, chargeant à Elbing après Königsberg. La présence ou l'absence du surnom Bordinck ne suffit donc aucunement à prouver l'existence de deux Peter Jansen, mais en 1602 ils sont effectivement deux (nr. 285, verpfundet le 9 septembre, et nr. 334, arrivé le 10 septembre). L'embarras résulte du fait que la source ne donne jamais le nom du navire. Pour trancher entre identification et distinction, il faut examiner non seulement les noms des capitaines, mais aussi le Schiffsgeld payé (à somme égale, la présomption est renforcée qu'il s'agit du même navire), et aussi le domicile déclaré. Encore ce dernier critère peut-il n'être pas décisif. L'éditeur a cru devoir distinguer à l'index un Dawe Atzen d'Amsterdam (7 mentions) et un Daue Utzen de Terschelling (2 mentions). Il doit s'agir à mon sens du même homme, faisant régulièrement trois voyages par an avec le même navire (le Schiffsgeld est toujours 3 mark); la conclusion semble s'imposer si l'on se reporte au texte:

1593.	nr. 42 Dawe Utzen von Amsterdam
	nr. 350 Dawe Atzen von Amsterdam
	nr. 454 Dawe Utzen von der Schelling
1596,	nr. 86 Dawe Utzen von Amsterdam
	nr. 210 Dawe Utzen von Amsterdam
	nr. 393 Dawe Utzen von Amsterdam
1597,	nr. 91 Dawe Utzen von Amsterdam
	nr. 306 David Utzen von Amsterdam
	nr. 422 Daue Utzen von der Schelling

Il serait fastidieux d'accumuler des cas semblables. Le nombre total des maîtres de navire avancé dans l'introduction (1444) est lui aussi forcément très approximatif. Sans reprocher à l'éditeur des imperfections que le matériel rend inévitables, il est permis de souhaiter un discernement plus vigilant. Le document, malheuresement, n'indique que très exceptionnellement le domicile (la nationalité) des chargeurs.

Redisons ici l'intérêt qu'aurait présenté l'exploitation des comptes d'Elbing, plus riches en renseignements à cet égard. Il eût été possible en tout cas de reprendre dans l'index tous les maigres traits épars, par exemple la qualité de Friedrich Klei, ‘zolner im Sunde’ (1589, nr. 2) et commerçant actif. Beaucoup de marchands anglais sont aisément repérables, et aussi ceux de Königsberg - plusieurs comptaient parmi les plus gros opérateurs -, dont la citoyenneté est prouvée par leur titre ou par quelque mention d'ordre administratif: Jakob Bock, le Baumschliesser,

et surtout des membres des Conseils comme Berndt Fahrenheide, Hieronymus Ietszch, Hans Michel, Friedrich Muntfort, etc. Le rôle des négociants locaux dans l'importation et l'exportation intéresse d'abord l'histoire de Königsberg et de son économie; mais il concerne également, et à un double titre, l'éclairage que projettent les comptes sur le commerce hollandais.

L'intention de publier, en même temps que le document, une ‘analyse statistique détaillée’ (page xiv), a été abandonnée. Je ne partage pas le regret que cette renonciation inspire à P.H. Winkelman. De quelle statistique pourrait-il être question? Certainement pas du mouvement général des importations et exportations à Königsberg, puisqu'une partie des entrées et des sorties n'est pas prise en considération. Mais pas davantage du commerce néerlandais sur ou avec la place de Königsberg. Le commerce néerlandais, en l'occurrence, pourrait signifier deux choses: le volume des échanges entre Königsberg et les Pays-Bas; le volume des transactions effectuées par ou pour le compte de marchands néerlandais. Or les Pfundzollbücher ne permettent de mesurer vraiment ni l'un ni l'autre. Ils sont muets sur la provenance et la destination des navires, et nous ignorons dans la plupart des cas si les propriétaires de cargaisons mentionnés dans les comptes étaient ou non néerlandais (la mention des chargeurs manque d'ailleurs parfois). Il est vrai que le commerce hollandais dans l'aire baltique ne se limitait pas à des échanges directs entre cette région et les Pays-Bas. A Königsberg comme à Dantzig, des négociants hollandais importaient de France ou du Portugal aussi bien que de Hollande, et exportaient en droiture vers divers pays étrangers. Si les comptes ici publiés donnent une idée de la position dominante du commerce hollandais à Königsberg, ils n'offrent pas le moyen d'en donner une formule chiffrée. Assimiler volume du commerce hollandais et volume des biens transportés sur navires hollandais serait une erreur, que le titre, et certains aspects de la publication risquent d'accréditer. Dans l'index des marchandises importées et exportées, chaque article est subdivisé en rubriques: néerlandais, anglais, écossais, etc.; le classement se rapporte à la nationalité non pas de la marchandise transportée, mais du navire transporteur. Un lecteur pressé peut s'y tromper d'autant plus aisément que rien ne l'avertit du sens de cette disposition. Pour écarter toute équivoque, soulignons que le navire hollandais était assez souvent le véhicule d'un commerce hanséate (problème soulevé plus haut du rôle des marchands de Königsberg, et à une moindre échelle d'autres marchands allemands) ou d'un commerce anglais. Dans la seule année 1597, un pointage sûrement incomplet, tenant compte des provenances et destinations indiquées par le registre de douane d'Elbing, quand le navire a eu affaire dans les deux ports, et de la nationalité des chargeurs anglais que j'ai reconnus, révèle une vingtaine de navires hollandais utilisés par le commerce anglais. Pour Arndt Brandt, de Kampen (1597, nr. 4), la preuve est dans un certificat inséré à la fin du registre (et que la publication ne reproduit pas), déclarant que le marchand anglais Thomas Stiel expédie à Londres cette cargaison de seigle. Autre exemple: la cargaison apportée par Jacob Petersen (1600, nr. 99) se trouve enregistrée également dans les comptes d'Elbing: 16 pipes de vin français et 47,5 last de sel de Brouage qualifiés ‘Elbingsch Gut’, 3,5 last de sel seulement ‘Hollandsch Gut’; ce navire repart pour Londres, entièrement chargé par le marchand de Königsberg Sigmund Scharf. Ce sont les défauts de la source qui empêchent de déceler précisément tout l'écart entre le volume du shipping néerlandais et celui du commerce. Mais dans tout le travail de semiélaboration présenté avec le document, l'éditeur donne l'impression de ne pas bien voir ce problème, ou d'attacher une importance exagérée au critère du pavillon, ou plutôt à ce qui peut approximativement en tenir lieu: le domicile des maîtres de navire.

C'est pour cette raison sans doute qu'il incorpore dans la publication quelques unités

figurant sous les deux rubriques laissées de côté en principe, par exemple 1589, nr. 297 (un navire entré sous la conduite d'un capitaine de Rostock, et acheté par le capitaine de Hoorn qui le conduit à la sortie). D'autres adjonctions (1596, nr. 4 et 22) sont moins compréhensibles; est-ce parce que ces deux maîtres de navire de Königsberg emportent des marchandises précédemment déclarées comme devant partir sur des navires néerlandais, et que ceux-ci n'avaient pu charger? Dans cette hypothèse, il aurait fallu ajouter d'autres cas semblables. Voici par exemple les 50 last de cendres enregistrées le 28 octobre 1588 par Henninck Pagenton (1588, nr. 252); on retrouve 7 de ces 50 last le 7 mai 1589, partant sur la navire de Lorentz Friese, de Hambourg, absent de la publication parce que classé hanséate dans le registre. Pareillement une fraction des cendres de Lorenz Girle (1589, nr. 82, le 12 juin) ne part que le 19 juin sur un navire conduit par un maître anglais, navire 'hanséate' à l'entrée, sous un capitaine de Gotland.

Ces observations sur des cas individuels conduisent à l'idée qu'une solution meilleure eût consisté à incorporer dans la publication tous les navires qui ont pu participer aux liaisons entre Königsberg et les Pays-Bas, sans être inscrits sous la rubrique 'Hollendische schipper'. La présence sous celle-ci de cas aberrants (domicile à Copenhague, Elseneur, Flensbourg, etc) montre que le système de classement de l'administration n'était pas sans défaillances. Le domicile déclaré constitue lui-méme un critère de valeur parfois douteuse. Une note portée sur le registre (1589, nr. 173, Simon Sivertsen, de Hoorn) nous en avertit: 'Nota, ist von Hamborch'. Reprenons l'exemple déjà rencontré de Sivert Petersen (1596, nr. 22); ce personnage fait la même année deux autres voyages à destination de l'Ouest, toujours classé dans les 'Konigsbergische schipper'; au troisième voyage (6 septembre), il part à vide pour Elbing où il charge pour Londres; le compte d'Elbing lui assigne comme domicile Enkhuizen. En 1597, il est encore 'Konigsbergischer schipper' à Königsberg, mais passe à Elbing pour être de Venhuizen, au point qu'on peut se demander si ce n'est pas le même homme et le même navire qui se trouvent enregistrés plus tard à Königsberg comme hollandais (1597, nr. 295). Peu importe cet individu, mais le fait est que les parts d'un navire pouvaient appartenir à des propriétaires de nationalité différente, et il arrivait que les armateurs engagent un capitaine étranger. Il était facile, en préparant la publication, de prendre dans les deux rubriques écartées en principe les navires de Königsberg et 'hanséates' bénéficiant à la sortie d'une Kinderführung parce qu'ils allaient plus loin que le Sund. Le volume ne s'en trouverait pas gravement alourdi (21 navires de plus en 1596). Assurément ces navires dont je regrette la mise à l'écart n' avaient pas tous comme provenance ou comme destination les Pays-Bas, mais cette observation s'applique tout autant, on l'a vu, aux navires catalogués 'hollandais'. On reconnaîtrait d'ailleurs, sur ces navires qui manquent dans la publication, plus d'un chargeur hollandais ou non qui utilisait conjointement les services de navires hollandais.

Les comptes édités par Winkelman ne concernent pas uniquement les relations commerciales des Pays-Bas ou des marchands néerlandais avec Königsberg. En sens contraire, le volume ne donne pas tous les éléments d'information que les Pfundzollbücher étudiés contiennent pour l'histoire du commerce hollandais. La publication *in extenso* de tels comptes de douane est un luxe que certains historiens pourraient estimer superflu. Une partie de la matière, il est vrai, pourrait être condensée en tableuax. Mais si l'histoire du commerce a besoin de s'appuyer sur des séries de données quantitatives, elle doit aussi travailler au niveau des entreprises. L'analyse des registres de douane, si elle ne néglige pas leur richesse de détails, contribue à favoriser la coordination des points de vue macroéconomique et microéconomique. Le volume, comme l'éditeur le dit avec raison, facilitera des

confrontations fructueuses avec d'autres sources. Ses imperfections mineures, et même le défaut qui tient à un choix trop restrictif des comptes retenus, pèsent peu en face d'un apport positif considérable. L'éditeur et ses collaborateurs méritent la reconnaissance des historiens à qui ils offrent un instrument de travail très important.

Resolutiën der Staten-Generaal
J.J. Poelhekke

Ha. H.P. Rijperman, ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576-1609*, XIV, *1607-1609* (RGP, Grote Serie 131, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1970, xi + 1049 blz.).

Met dit veertiende deel van de *Resolutiën*, het derde door Mej. Rijperman bewerkte, is de in 1910 aan wijlen Japikse verleende opdracht voltooid; wij zijn veilig aangeland bij die eerste grote caesuur, het Twaalfjarig Bestand, en daarbij doet het heel weinig ter zake dat dit in feite reeds werd gesloten in de vroege lente van het laatste der drie hier behandelde jaren, want de rest van dat jaar werd grotendeels besteed aan het zich inleven in de nieuwgeschapen toestand, aan het moeizaam op gang laten komen van die niet minder moeizaam genegotieerde trêve.

Van een caesuur, veeleer dan van een voltooiing moet hier in iedere andere dan strikt formele zin trouwens evenzeer worden gesproken, wanneer wij dit jongstverschenen in gedachten zijn plaats geven als een der betrekkelijk vroege delen van de indrukwekkende reeks waarmee het eenmaal onze klein-of achterkleinkinderen gegeven moge zijn een flink stuk bibliotheekwand gestoffeerd te zien. De voortzetting van de publicatie zal namelijk niet geschieden volgens het oude, door Japikse ontworpen schema met indeling en sub-indeling van de stof naar onderwerpen, maar gewoon chronologisch. Pas wanneer wij enkele banden verder zijn zal het zin hebben ons aan een definitief oordeel te wagen of deze vernieuwing ook inderdaad, zoals verwacht, een verbetering betekent; als mede-koesteraar van deze verwachting wil ik hier in ieder geval gaarne *in extremis* getuigenis afleggen van mijn besef dat er toch ook heel veel te zeggen valt voor de methode Japikse. Waar elders, om ons tot dat ene voorbeeld te beperken, krijgen wij een zo aardig overzicht hoe stroef die geimproviseerde quasi-eenheidsstaatsapparatuur ten onzent functioneerde, als onder dat afzonderlijke hoofd 'Vergadering der Staten-Generaal'? Maar aan de andere kant, welk een eindeloze misère met grensgevallen en *overlapping*, die in de eerste plaats aan de bewerkster de nodige hoofdbrekens moet hebben gekost en die ook bij haarzelf, naar men zich zou kunnen voorstellen, per slot van rekening een zeker gevoel van onbevredigdheid moet hebben achtergelaten. Zoals de medewerkster Mej. drs. E.J. Karreman in haar voorwoord namens Mej. Rijperman opmerkt, gaat bijvoorbeeld al naargelang het Bestand naderbij komt de rubriek 'onderhandelingen' steeds meer de 'oorlogvoering' overwoekeren, maar treft, gezien de Franse en Engelse bemiddeling, hetzelfde lot eigenlijk niet evenzeer de 'buitenlandse betrekkingen'? Afgezien van hier en daar wat secundaire klusjes blijft voor die rubriek op de keper beschouwd alleen maar Duitsland over, hetgeen dan, al beginnen ook de Kleefse verwikkelingen zich te doen gelden, in feite neerkomt op de eeuwigdurende narigheden met Oost-Friesland.

Aanzienlijk verhoogd wordt de waarde van dit deel doordat Mej. Rijperman de Statenresoluties heeft kunnen aanvullen met, of zelfs, waar deze een onderwerp onvermeld laten, vervangen door de private notulen van de Utrechtse burgemeester Nicolaas Berck. De man mag ons dan al niet bijster sympathiek zijn van wege zijn rol in het Oldenbarneveltdrama, met deze uitvoerige aantekeningen zowel in de volle vergadering als in de onderhandelingscommissie met de Zuidelijke delegatie, heeft hij ons als weetgierig nageslacht

in hoge mate aan zich verplicht. Toegegeven, resoluties pretenderen zelfs geen notulen te zijn, maar door de noeste vlijt van een man als Berck wordt ons weer eens terdege het besef bijgebracht hoeveel wij daardoor missen. Hier en daar vind ik het zelfs jammer, om niet te zeggen 'beneden hun stand', dat stukken tekst van Berck naar onder in de noten zijn verbannen, al kan - of liever, om heel eerlijk te zijn: moet - ik het natuurlijk billijken dat, waar eenzelfde episode zowel in de officiele Resolutiën als in de notulering van de Utrechter voorkomt, de ereplaats aan eerstgenoemde wordt toegekend. En trouwens, het is in de 'grote letters' dat wij dank zij Berck zulke scènes kunnen meegenieten als een formele ruzie in de volle vergadering tussen de Heren van Holland en Prins Maurits die hun maar liefst het verwijt toeslingert 'dat sij tot den Spagniaert genegen waren'! Het liep blijkbaar zo hoog, dat 'die vergaderinge gescheyden (is) ende de saecke uytgestelt tot den avont'[1]. Een andermaal[2] rapporteert Berck een scherpe woordenwisseling tussen hemzelf en Oldenbarnevelt.

Wie ook maar enigermate vertrouwd is met de vaderlandse situatie omtrent het midden van de zeventiende eeuw, met name dan met allerlei dat aan de Munsterse vredehandel te pas kwam, zal zich al gauw erop betrappen dat hij een bundel zoals deze in de eerste plaats waardeert als een ware goudmijn om te delven naar verschillen en overeenkomst. En mogen wij in bepaalde gevallen zelfs spreken van constanten of toch ten minste van pseudo-constanten waarmee de tand des tijds in veertig jaar knagen geen zier verder zal blijken te zijn gekomen? 'Mair en zijn deselve van Zeelant ende Utrecht niet nairder te brengen geweest'[3], hoe vertrouwd klinkt niet dat refreintje! En al komen wij dan naar mijn beste weten in dit deel nog niet de term 'societas leonina' tegen, de behoefte van de zes 'kleintjes' alvorens zich in het avontuur van een vrede te storten de Hollanders nog eens een soort belijdenis van hun geloof in de Unie te horen afleggen, vinden wij vrijwel identiek verwoord in 1607-1608 en in 1645-1646. Plus dan nog al die meer huisbakken problemen die zich voordeden bij een zelfs maar voorlopige liquidatie van de oorlogstoestand. Als daar zijn de overlast met 'deser landen ruyteren... ende het uyt- ende innerijden van de selve ruyteren bij partijen, die zij selver maken, onder het pretext van den vijant te soecken ende affbrueck te doen'[4]. Verder ziet men zich geconfronteerd met allerlei brandende vraagstukken zoals bijvoorbeeld of het eerzame dorp St. Anthonis 'pure Cuyck' is, dan wel 'halff Cuycx halff Boucxmeers'[5]. Met name bij dat soort akkevietjes is het bijzonder lastig dat men niet alleen te maken heeft met de 'natuerlijcke rondicheyt van de Nederlanden', maar ook maar al te zeer met de 'longeurs van Spaingnen'[6].

Hier proef ik - en het is mij bitter op de tong - een eerste wezenlijk onderscheid tussen veertig jaar vroeger en later. Vondels Leeuwendalers zijn heel aardig, maar niemand kan beweren dat zij overhouden aan vlees en bloed. Maar hoe kunnen wij dat ook verwachten in het kader van een fictie als zouden Noord- en Zuidzij, toen zij eindelijk aan hun finale afrekening toewaren, gelijkwaardige partners in eenzelfde Leeuwendal geweest zijn? Nu waren zij dat ongetwijfeld in 1607 ook al niet meer, maar niettemin kan men het dan nog zien gebeuren hoe er de heren van Wittenhorst en Gevaerts een verwijt van wordt gemaakt dat zij zich als Geldersman respectievelijk Brabander aan de Aartshertogelijke

1. p. 106.
2. p. 249.
3. p. 857.
4. p. 179.
5. p. 855.
6. p. 700.

kant hebben opgesteld[7]. En in de terminologie van de Utrechter Berck vinden wij het handelsverkeer tussen de beide helften eenvoudig aangeduid als ‘de binnenlantsche traficque’[8].

Nog veel opvallender wordt het verschil wanneer wij deze interne accentverschuiving in het kader bezien van de grote wereldpolitiek. Was de Leeuwendaalse Zuidzij evenzeer verheerd in 1648 als in 1608, welk een fundamentele verandering valt niet te constateren in de positie van de Noordzij, veranderingen die wij het zuiverst kunnen toetsen aan de functie van derden bij de twee onderscheiden reeksen van Spaans-Staatse onderhandelingen die tot het Bestand en tot de Vrede van Munster leidden. Zullen wij in 1647 de Staatse afgevaardigden op het grote wereldcongres zelf als intermediairs zien optreden tussen Frankrijk en Spanje, in 1609 gaat de tijdelijke verlegging van Harer HoogMogenden Vergadering naar Bergen op Zoom toch onmiskenbaar wel een heel eind in de richting van een blanco volmacht voor de Franse en Engelse bemiddelaars die in Antwerpen een vergelijk met de vijand aan het bekokstoven zijn.

‘Een heel eind in de richting’... Met dien verstande niettemin, dat wij er altijd zelf nog bij zijn, zoals met alle gewenste duidelijkheid zal blijken wanneer de goedgunstige beschermers in Parijs en Westminster meteen maar even van de gelegenheid gebruik willen maken om het staatkundig wangedrocht, waaraan zij zoveel van hun goede zorgen spenderen, wat meer naar internationaal model te fatsoeneren en derhalve beleefd maar dringend advizeren Maurits te bevorderen tot ‘gouverneur-generaal’. Het is beslist niet al te verheffend gade te slaan hoe in deze laatste volgens oud model bewerkte bundel Resolutiën het afzonderlijke hoofd ‘Huizen Oranje en Nassau’ - zou weleer bij deze rubricering Japikse's pen eerbiedig getrild hebben? - zonder veel omhaal wordt opgeslurpt door de ‘Buitenlandse Betrekkingen’ die zelf als het ware vervloeien met de bestandsonderhandelingen. In ieder geval spon(nen) de doorluchtige familie('s) de nodige draden zij bij die dubbele hoge protectie van buitenaf, maar tot de liquidatie van hun regime waren de Staten, al hun soms rijkelijk serviel aandoende dankbetuigingen jegens de grote vrienden ten spijt, toch niet te bewegen[9].

Iets anders is dat, zoals reeds opgemerkt naar aanleiding van het centrale thema van de Unie zelf, het Gemenebest van de Zeven in de nadering van het Bestand een aanleiding vond zich nog eens zeer terdege te bezinnen op zijn geschapenheid, zijn idealen en zijn praktische doelstellingen, en daarbij vallen voor ons als dankbaar nageslacht zo nu en dan allerlei onthullende en ook wel eens onthutsende uitlatingen te beluisteren. Soms doodnuchter in het vlak der feitelijkheden, zoals wanneer aan de Franse en Engelse ambassadeurs wordt meegedeeld ‘dat de negociatie op Oist-ende Westindiën niet en is eene particuliere sake van coopluyden, mair eene sake van state, rakende de versekertheyt van den staet dezer landen’[10]. Een andermaal krijgt hetzelfde bemoeizuchtige tweetal een keurig lesje in de Nederlandse geschiedenis nieuwe stijl, culminerend in de notificatie dat die van Holland en Zeeland ook in de landsheerlijke tijd ‘haer princen noyt voor souverayn-(hadden) willen kennen’[11], en bij weer een andere gelegenheid wordt officieel in Harer HoogMogenden Vergadering geconstateerd ‘datter egheen regeringe gedueriger

7. p. 44.
8. p. 359, noot 1.
9. p. 656, 683, 689.
10. p. 374.
11. p. 365, noot 1, ontleend aan Berck.

en is geweest van alle diegene daer geweest zijn, noch daermede dat de Vereenichde Provinciën

hair beter hebben bevonden als mette jegewoirdige'[12]. Niet gek na twintig jaar ervaring! Maar aan enigerlei hoera-patriotische mythe-vorming over de Unie van Utrecht zijn wij toch nog niet toe. Integendeel, wanneer dat stuk op 10 october 1607 nog eens ter vergadering gelezen en bediscuteerd wordt, is een van de dingen waaraan wordt herinnerd, dat 'de voors. Unie aleenelijck stucxgewijse bij den anderen is gebracht ende weynige provinciën daerinne geheel gecommen zijn'[13]. En voor wie mijn aanvechting mocht delen een uitlating zoals deze in de marge van zijn Fruin-Colenbrander of zijn Fockema Andreae bij te schrijven noteer ik, met een saluut aan collega Van Deursen, onder het hoofd 'staatsinstellingen' ook nog even hoe vlot in 1607 een alternatief wordt voorbijgebonjourd, waarop de Grote Vergadering van 1651 een paar maanden lang moeizaam zal zitten zwoegen: geklaagd wordt, maar juist zonder mijn cursivering, dat de verschillende provinciën en steden tot groot nadeel van de Generaliteit 'soelange differeren d'heeren Staten Generaal *ofte* Raedt van State te adverteren van tgene dat deselve provinciën ende steden tot onderhoudt van de compaigniën, niet wesende van hairlieder repartitie, aen gelt, vivres ende in de gasthuysen verstrecken'[14]. Ten besluite van deze aardigheidjes nog een, voor mij althans, totaal onverwacht straaltje licht op de figuur van Spinola: wanneer men aan weerszijden van de groene tafel zit te muggenziften waar men, titulair gesproken, blijven moet met de hertogelijkheid c.q. grafelijkheid van de gewesten Brabant, Gelderland en Vlaanderen die niet in hun geheel in het bezit zijn van een der beide partijen, dan wordt 'bij den marquys' te berde gebracht 'dat den Coninck ende Haere Hoocheden wel tevreden waeren, dat men onsen staet soude mogen intituleren coninckrijck, hertochdom, een vrije ende souveraine republicque nae haer goetbevinden'[15]. Wanneer wij daar nu bijbedenken dat in 1628 de Staatsraad in Madrid - met medelid Spinola - serieus zal zitten dubben of men al dan niet bij wijze van extreme concessie de Staten in Den Haag als 'Heren' kan betitelen, dan lijkt de veronderstelling niet al te vergezocht dat zelfs zo'n Genuees van hoogadellijken bankiershuize als Spinola een dergelijke opmerking alleen maar kon lanceren dank zij een in zijn jaren vrijwel ongeëvenaarde reputatie als veldheer.

Dat ook het hier besproken deel, zelfs voor de RGP een mammoeth van uitzonderlijke omvang, door de bewerkster en haar assistenten uitstekend verzorgd is afgeleverd, behoeft voor al wie bekend is met de delen XII en XIII eigenlijk niet meer te worden opgemerkt, maar ik wil mij het genoegen niet ontzeggen nog eens te releveren hoe perfect in zijn genre de verslagstijl is, waarin Mej. Rijperman de niet in extenso afgedrukte resoluties resumeert. En wat naar mijn gevoel evenmin mag ontbreken, is een woord van waardering voor die minutieus verzorgde toevoegingen in kleine letters aan het slot van iedere rubriek, welk monnikenwerk ons de garantie biedt dat alle onderwerpen of personen die in de Staten-Generaal ter sprake zijn gekomen, via de registers achterhaald kunnen worden.

Op mijn uitgebreide speurtochten door deze bundel ben ik vrijwel geen zetfouten tegengekomen; ik signaleer slechts op blz. 349 - waar bovendien in de koplijn abusievelijk 1607 staat in plaats van 1608 - ongeveer middenin 'promiscye', waar wij de y in een u zullen moeten veranderen. Eveneens voortreffelijk is de lofwaardig sober gehouden annotatie en als ik onder dat hoofd niettemin één lapsus noteer, dan is het louter en alleen vanwege het ongewild komische effect dat zich daarbij voordoet. Mej. Rijperman huldigt de goede gewoonte telkenmale als de president van Harer Hoog Mogenden Vergadering genoemd wordt

12. p. 584.
13. p. 284.
14. p. 166.
15. p. 358, noot 1, ontleend aan Berck.

even in een noot te vermelden wie dat in die week was. De noten met deze simpele mededeling zijn zelfs dermate frequent, dat men zich zeer wel voor kan stellen hoe diegene wiens of wier lot het is de proeven te corrigeren als het ware allergisch wordt op presidenten en iedere keer als het woord ongeannoteerd opduikt, gauw even een tot dat doel paraat liggend lijstje met namen consulteert, waarvan er dan een na een blik op de datum aan de voet van de bladzijde wordt ingevuld. Geen blaam waar zoveel lof verdiend is en, nogmaals, het zou ons allemaal kunnen overkomen, maar als ons op blz. 354 in samenhang met noot 1 wordt diets gemaakt dat de voorzitter van de Staten-General op 7 februari 1608 ‘seer qualijck’ Nederlands verstaat, dan kunnen wij toch moeilijk nalaten even de oren te spitsen, en als die voorzitter dan net precies een Fries blijkt te zijn, dan kan zelfs even de verwachting flitsen dat hier iets uitermate belangwekkends wordt tentoongespreid. Maar helaas! al te mooi zijn de dingen in deze wereld nu eenmaal zelden of nooit; de hier ten tonele gevoerde ‘president’ is niet de in de noot genoemde Ernst van Aylva. Het blijkt doodgewoon Richardot te zijn, die overigens niet eens een Waal was, maar een Franc-comtois en die in Den Haag vertoefde als lid van een gezelschap waarvan ook de Italiaan Spinola en de Spanjaard Mancicidor deel uitmaakten. Het zou dus wel uitermate onheus geweest zijn van de Heren Staten, als zij in dit geval niet enkele taal-faciliteiten hadden toegestaan, maar men notere met welk een zorgvuldigheid zij daarbij het primaat van de eigen moedertaal weten te vrijwaren. Naar diverse andere RGP-delen kunnen getuigen, een door latere geslachten van Haagse instanties die op hun beurt met ‘Brussel’ te maken kregen, doorgaans maar al te schromelijk verwaarloosd voorbeeld.

[Necrologie]

In memoriam Dr. J.C.H. de Pater 1887-1971

Op 6 augustus j.l. overleed te 's-Gravenhage op 83-jarige leeftijd Dr. Jan Cornelis Hendrik de Pater.

Een paar jaren te voren was nog van zijn hand een uitvoerig werk verschenen over *Het Schoolverzet* tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het bezorgde hem bij het krantenlezend publiek de reputatie van de historicus die in een ‘rusthuis’ een standaardwerk schreef. Minder spectaculair, maar van niet minder betekenis was het feit, dat hij jarenlang bij zijn veel eisende leraarsfunctie aan het 's-Gravenhaagse chr. gymnasium tijd had weten te vinden voor historische publicaties van velerlei aard.

Dat was begonnen met het proefschrift over *De Raad van State nevens Matthias 1578-1581*, waarop hij in 1917 aan de Leidse universiteit bij Prof. Blok promoveerde.

In 1931 kreeg zijn naam groter bekendheid door het verschijnen van het zesde deel van de *Algemene Geschiedenis* van Van Gelder-Japikse, waarin hij het tijdperk van de Reformatie en de Godsdienstoorlogen beschreef. Gevraagd om mee te werken aan de *Geschiedenis van Nederland*, onder redactie van Prof. Brugmans, nam hij de - in 1936 verschenen - delen 3 en 4 over *De Tachtigjarige Oorlog* voor zijn rekening. Beide werken laten duidelijk zien, dat hij zich vooral in de politieke geschiedenis had verdiept, al ontbraken de toenmaals obligate hoofdstukjes over ‘wetenschap en kunst’ en ‘handel en nijverheid’ niet.

In diezelfde jaren hield hij zich bezig met de tweedelige RGP-uitgave der *Weensche Gezantschapsberichten* (1929-1934), waarin hij werd bijgestaan door Dr. G. von Antal.

Uit een lange reeks van kleinere studies die in de loop der jaren van zijn hand verschenen blijkt, dat zijn belangstelling vooral bleef uitgaan naar de zestiende en zeventiende eeuw, maar hij beperkte zich daartoe allerminst. Ook onderwerpen uit de volgende eeuwen trokken zijn aandacht. Een stroom van vaak uitvoerige, en altijd gedegen recensies in dag- en weekbladen, in historische en algemeen-culturele tijdschriften weerspiegelde zijn lenigheid van geest en toonde zijn gave zich te kunnen verdiepen in werk van gevarieerd karakter, zowel strikt-wetenschappelijk als populair.

Dr. de Pater was een uiterst consciëntieus werker, die het dispuut met vakgeleerden (o.a. Prof. Geyl!) nimmer uit de weg ging. Maar tegelijkertijd achtte hij het niet beneden zich bij een breed publiek telkens aandacht te vragen voor historische problemen en figuren. Hij was een man van positief-christelijke levensovertuiging, waarvan hij, wanneer dat pas gaf, ook in zijn geschriften onbewimpeld getuigenis aflegde.

Na en wellicht onder invloed van de oorlogsjaren deed hij ook zijn licht schijnen over enkele actuele kwesties, zoals: ons nationaal besef, de koloniale verhouding, de kwestie Nederland-Vlaanderen e.a. In artikelen, brochures en lezingen gaf hij daarop zijn visie, altijd in historisch perspectief.

Onmiddellijk na de oorlog kreeg hij de gelegenheid zijn veelomvattende kennis uit te

dragen voor een meer gerijpt gehoor, als docent in de geschiedenis aan de Haagse School voor Taal- en Letterkunde; een functie die hij dertien jaar lang uitoefende. In het jaar van zijn aftreden verscheen een door hem geschreven *Gedenkboek* n.a.v. het 50-jarig bestaan van het gymnasium, waaraan hij tot aan zijn pensionering in 1953 verbonden was geweest.

Als 71-jarige had hij toen nog de moed aan een opus magnum te beginnen en, wat meer is, ook de volharding om dit tot een goed einde te brengen. Jarenlang boog hij zich over een onnoemelijk aantal archiefstukken, die bovendien vaak eerst nog langs moeizame weg opgespoord moesten worden. Dat hij dit met enthousiasme deed was een bewijs van zijn vitaliteit, maar getuigde tevens van zijn bereidheid om te werken zolang het voor hem dag was. Zo werd dat werk een waardige afsluiting van een lang leven in dienst van de geschiedwetenschap.

L.C. SUTTORP

Recensies

Un quart de siècle de recherche historique en Belgique: 1944-1968, publié sous la direction de J.A. van Houtte (Nationaal Belgisch Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen, Leuven-Parijs: Editions Nauwelaerts, 1970, xiv + 586 blz.)

In 1965 gaf het Franse Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen aan de congressisten te Wenen een groot overzicht van de Franse wetenschappelijke productie: *Vingtcinq ans de recherche historique en France* (1940-1965). Het Moskouse congres van 1970 was aanleiding voor het Belgische comité om ook een kwart eeuw nationaal onderzoek samen te vatten in een kloek boek dat onder leiding van de voorzitter van het Belgische comité, J.A. van Houtte, tot stand is gekomen en een indrukwekkend beeld geeft van de na-oorlogse werkzaamheden. Het heeft een andere opzet dan de Franse delen. De Fransen wijdden aan karakter en organisatie van de geschiedbeoefening in hun land enkele algemene beschouwingen die zij lieten volgen door een goed ingedeelde maar onberedeneerde bibliografie van 6460 boektitels. De Belgen gaven geen algemene beschouwingen maar schreven in breed opgezette hoofdstukken kritische overzichten van de publicaties in boek- of artikelvorm: de methode van de 'bulletins critiques' of 'kronieken' waarmee ze in de *Revue du Nord*, de *Revue belge* en de *BMGN* zoveel ervaring hebben opgedaan. De samenstellers zijn bijna allen leden van het Belgische comité. J. Paquet verzorgde de methodologie, S.J. de Laet de prehistorie en archeologie, F. Vercauteren de geschiedenis van de Middeleeuwen tot 1200, A. Joris de dertiende en veertiende eeuw, J. de Sturler de middeleeuwse kunstgeschiedenis, J.A. van Houtte de vijftiende en zestiende eeuw (de vijftiende eeuw wordt geheel tot de 'temps modernes' gerekend), J. Ruwet de zeventiende en achttiende eeuw, P. Harsin de geschiedenis van Luik en R. Aubert de gehele geschiedenis van de Franse Revolutie af, zowel de algemene als de Belgische. Daarnaast moesten deskundigen voor deelgebieden worden aangetrokken, zoals G. Sanders voor de antieke en Byzantijnse geschiedenis en A. Abel voor de wereld van de Islam. De eindredactie lag in handen van Van Houtte, een niet geringe taak en verantwoordelijkheid.

Het boek slaagt er voortreffelijk in een beeld van de productie der Belgische historici te geven. Met behulp van het register kan men gemakkelijk zien hoe vruchtbaar velen als schrijver zijn. Het is ook leerzaam te constateren met welke zaken men zich wel en met welke men zich niet bezig houdt. Zo is de oogst op het gebied van de methodologie bijzonder mager. Op het gebied van de geschiedenis der wijsbegeerte, de kerk- en godsdienstgeschiedenis echter wordt enorm veel werk verricht waarbij het grote clericale aandeel niet verwonderlijk is. Geestelijken schijnen zich ook geroepen te voelen tot het onbaatzuchtige werk van bronnenuitgaven. De oudste papieren hebben natuurlijk de Bollandisten maar de monniken uit de abdij Steenbrugge die van 1954 af al dertig delen hebben doen verschijnen van het *Corpus Christianorum* (series latina) - de nieuwe Migne-, doen weinig voor hen onder. Het is daarnaast opmerkelijk dat er in de beschreven periode geen uitgaven van middeleeuwse verhalende bronnen verzorgd zijn.

Met betrekking tot de oude geschiedenis trok vooral het Egypte van de Ptolemaeën de aandacht waarbij de *Prosopographia Ptolemaica* van W. Peremans en E. van 't Dack - in 1968 verscheen het zesde deel -, wel de meest ambitieuze prestatie is. Het is niet verwonderlijk dat dank zij de traditie gevestigd door Cumont en Bidez de belangstelling voor de Oosterse mysteriegodsdiensen groot gebleven is. De werken van P. Lambrechts op dit gebied worden met respect genoemd. Maar het grootste deel van het boek is uiteraard aan de Belgische geschiedenis gewijd. De Middeleeuwen nemen, volgens de auteur van blz. 241, nog steeds een voorkeurspositie in en hij verklaart het uit de nawerking van Pirenne's invloed en uit de idee dat deze periode van de nationale geschiedenis ook in Europees verband een bijzondere betekenis heeft. Uit het overzicht blijkt in elk geval dat Belgische mediaevisten zeer vaak als sprekers op buitenlandse congressen vooral in de latijnse wereld optreden. Opmerkelijk is dat zij betrekkelijk weinig in het Engels publiceren.

Een onvermijdelijk bezwaar van de opzet ligt in het feit dat binnen het gegeven kader uitsluitend werk van Belgische historici besproken kon worden. Zelfs R. de Roovers boeken over de geldmarkt van Brugge werden niet opgenomen omdat hij tot Amerikaan genaturaliseerd is (blz. 283). Dit heeft tot gevolg dat vele problemen uit de Belgische geschiedenis onvolledig geïnventariseerd worden. Als de artikelen van Degrijse over de haringvangst worden genoemd, zou men ook de inzichten van Doorman vermeld willen zien; over de Moderne Devotie hebben ook Post en Alberts behartenswaardige boeken geschreven en zo kan men doorgaan.

Het verslag van de geschriften over de na-middeleeuwse geschiedenis van België neemt zoveel meer plaats in dan dat over de Belgische Middeleeuwen dat men zich afvraagt of de boven geciteerde stelling van blz. 241 nog wel opgaat. Terwijl de Belgische Middeleeuwen in een zeventigtal bladzijden worden behandeld, zijn er 250 nodig voor de inventarisatie van de ‘époque moderne’ en de ‘histoire contemporaine’. Uiteraard gaat de belangstelling ook hier in hoofdzaak naar de Belgische geschiedenis uit. Merk waardiger is dat de aandacht voor het buitenland vrijwel tot Italië beperkt blijft en noch Frankrijk noch Nederland object van Belgische wetenschap zijn geworden. Ten aanzien van de nationaliteit van de auteurs is men ook in deze hoofdstukken consequent geweest. Geyl, Von der Dunk, Jürgensen komen in het geheel niet voor, Willemsen alleen met een artikel in een Belgische bundel, Scholl als uitgever van Belgische geschriften en niet als auteur van boeken over de arbeidersbeweging in Vlaanderen - uit het register is hij zelfs helemaal geweerd. Zo ontbreken natuurlijk ook de Engelse bijdragen tot de geschiedenis van de Congo. Men vraagt zich af of deze exclusiviteit die op zichzelf logisch en begrijpelijk is, op den duur valt vol te houden. Overigens moet men vooral voor de bijdrage van Aubert diep respect voelen, zo veelzijdig en genuanceerd is zij. Wat een Nederlander al lezende opvalt is de grote hoeveelheid werk dat door jonge vrouwelijke historici wordt verricht, veel meer, zonder twijfel, dan waarop Nederland zich kan beroemen.

Het boek heeft geen conclusie. Wij menen wel iets te bespeuren van de verschuivingen in aandacht, methode en vorm die in de laatste kwart eeuw hebben plaats gehad maar worden er niet uitdrukkelijk op gewezen. De auteurs doen evenmin een poging om aan te geven welke weg de Belgische historici verder zullen en moeten gaan. Zij hebben met bescheidenheid, acribie en belangeloze ijver een dienende taak op voortreffelijke wijze vervuld - het boek is inderdaad leesbaar: een niet geringe prestatie! - en stelden een werk samen dat nog lang van nut zal zijn.

H.P.H. JANSEN EN E.H. KOSSMANN

M.K. Elisabeth Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, I, *De periode vóór 1400* (Sociaal-Geografische studies, X, Assen, 1971, xx + 581 blz., geb. *f.* 80, -).

Mej. Gottschalk heeft een belangrijk boek samengesteld, waarvoor zij een ontzagwekkende hoeveelheid werk verzet moet hebben. Zij heeft ten eerste de oudste bronnen voor alle vermeldingen van overstromingen door de zee of door rivieren opgespoord en in chronologische volgorde duidelijk achter elkaar gezet, vergezeld van een diepgaande kritische bespreking over de betrouwbaarheid daarvan. In het verleden zijn wel eens meer pogingen daartoe ondernomen, maar dan was dit altijd onder de indruk van een nieuwe stormvloedramp, zoals b.v. in 1953. Fockema Andreae heeft toen een haastig overzicht gepubliceerd maar tegelijkertijd de hoop uitgesproken, dat iemand nog eens de tijd kon vinden om dit werk in alle rust wat grondiger te doen. Bodemkundigen en fysisch-geografen beroepen zich immers vaak op historische gegevens 'uit oude kronieken' om een bevestiging te krijgen voor hun verklaringen van het pedologische materiaal, maar deze mensen missen natuurlijk de vaardigheid om ware van onware bronnen te scheiden. Mej. Gottschalk heeft dit vermogen wel, zij heeft 'a mediaevalist and geographical' training ontvangen en dat is ook duidelijk te bemerken. Zo opgevat zou haar boek wel niet in een vloek en een zucht geschreven kunnen zijn, maar had toch ook niet jarenlange arbeid vereist. Maar de schrijfster heeft na de oudste vermeldingen van iedere overstroming alle latere signaleringen in kleiner lettertype ook opgenomen, waarbij ze voor de middeleeuwse bronnen en de schrijvers van vóór 1800 nagenoeg compleet is en toch ook alle wetenschappelijke en niet zuiver lokaal-historische studies van na die datum heeft vermeld. Aanvankelijk leek me dat een vrij zinloze Sisyphus-arbeid. Wat voor nut kon het hebben al die terecht vergeten historici steeds weer op te sommen en de juistheid van hun voorstellingen te confronteren met de primaire gegevens? Maar gaandeweg werd het mij duidelijk dat dit werk noodzakelijk was, als men eindelijk eens wilde afrekenen met allerlei nog circulerende fabels. Want anders zouden latere onderzoekers toch weer gaan werken met een of ander verzinsel van Ocko Scharlensis of Johannes a Leydis, omdat zij dan konden menen dat het aan de opmerkzaamheid van Mej. Gottschalk ontgaan was. En uit de genoemde reeksen blijkt inderdaad, dat zelfs hedendaagse auteurs van naam als S.J. Fockema Andreae zich vaak op ondeugdelijke bronnen verlaten hebben voor hun uiteenzettingen.

De indeling van het boek is uit het bovenstaande wel duidelijk. Het analytisch gedeelte voor ieder overstromingsjaar is in het Nederlands geschreven, maar wordt dan gevolgd door een 'conclusion', soms zelfs een 'summary, commentary and conclusion' in het Engels. Het boek is van een heldere rechtlijnigheid en strakheid; natuurlijk niets om in één adem uit te lezen, maar als men er iets in opzoekt, is dit snel te vinden. Mej. Gottschalk toont zich inderdaad op de hoogte van de methoden der moderne mediaevistiek. Alleen bij buitenlandse geschiedbronnen is zij wel eens wat gauw tevreden en citeert zij niet altijd de nieuwste edities. Op blz. 14 bijv. stelt zij het zo voor, alsof de Annales Einhardi, geciteerd naar de uitgave van Pertz en de Annales Regni Francorum twee van elkaar onafhankelijke bronnen zijn. In werkelijkheid geeft men de naam annalen van Einhard aan een wat opgesierde handschriftelijke traditie van de laatstgenoemde annalen, die zij wel in de meest recente editie citeert. Ook maakt zij veel gebruik van C. Weikinn, *Quellentexte zur Witterungsgeschichte Europas von der Zeitwende bis zum Jahre 1850*, I (Berlijn, 1958) maar deze auteur schijnt niet altijd duidelijk te maken naar welke bronnen hij precies verwijst. Mej. Gottschalk heeft dit zo maar gelaten, maar het zou ondankbaar

zijn haar daarvan een verwijt te maken. Voor het overige is zij hyper-kritisch; een bron, die niet strikt con-

temporain is en niet geschreven door iemand die rechtstreeks bekend is met de overstroomde streek, kan in haar ogen geen genade vinden. Soms gaat ze daarbij te ver. De contemporaine annalen van Quedlinburg vermelden dat ook Walcheren door de overstroming van 1014 werd getroffen, maar de schrijfster hecht daaraan geen geloof, want - zegt zij - hoe zou men dat in het verre Quedlinburg zo precies kunnen weten. Zij vergeet daarbij dat de Saksische koningen rijksgoederen in Walcheren bezaten en C. Dekker in zijn recente proefschrift over Zuid-Beveland hecht op andere gronden volledig geloof aan deze annalen. Maar dat betreft slechts kleinigheden.

De resultaten van het boek daarentegen zijn uiterst belangrijk. Mej. Gottschalk rekent af met een hele massa legendarische overstromingen en zij toont ook aan, dat de reële overstromingen vaak zeer plaatselijk zijn geweest. Als wij authentieke mededelingen hebben van overstromingen in Friesland of Groningen, behoeft dit geenszins te betekenen dat tezelfdertijd ook Holland of Zeeland en Vlaanderen van het water te lijden hebben gehad. Evenmin bestaan er voldoende betrouwbare bronnen om het bestaan van een Karolings-Ottoonse transgressiefase te bevestigen, terwijl de bekende Duinkerken-transgressiefase III ook best tot Vlaanderen beperkt kan zijn gebleven. De auteur is het eens met prof. van Giffen, die ooit gezegd heeft, dat we het best konden afspreken het hele begrip transgressie niet meer te gebruiken. Ook met enkele traditionele verhalen van de Hollandse historiografie worden korte metten gemaakt; de grote boomstorting en de daaruit resulterende verstopping van de Rijnmond bij Katwijk kunnen rustig naar het land der fabelen verwezen worden. Slechts wat wetenschappelijk vaststaat wordt streng methodisch opgetekend in een aantal losse diagrammen achter in het boek. En hier moet ik toch één opmerking maken. Vooral door deze diagrammen zou een perspectivische fout kunnen ontstaan. Immers, voor de dertiende en veertiende eeuw hebben we onvergelijkelijk meer bronnen dan voor de voorafgaande tijden; is het wonder dat de schrijfster voor die late eeuwen dan ook veel vloeden heeft ontdekt, die de toets der kritiek kunnen doorstaan? Maar op grond daarvan mag men niet concluderen dat er dan ook veel meer geweest zijn. Ik kan dit het beste demonstreren met een paar voorbeelden. Terecht genieten de Groninger abten Emo, Menko en hun anonieme continuator een grote faam van betrouwbaarheid. Bovendien interesseerden zij zich alle drie bijzonder voor waterstaatsaangelegenheden en zij vermelden dan ook een flink aantal overstromingen in Groningen. Vandaar dat de dertiende eeuw daar vol geweest is van rampen volgens het desbetreffende diagram, maar dat betekent niet, dat er in de veertiende eeuw niets aan de hand was zoals de volgende diagrammen schijnen te suggeren. Een ander geval. Mej. Gottschalk stelt veel vertrouwen in oorkonden en rekeningen. Daarbij zijn de landsheerlijke rekeningen van Holland en Zeeland uiteraard zeer belangrijk. Deze zijn, zoals men weet, slechts gepubliceerd tot het jaar 1345. Het geeft nu te denken dat zij haast ieder jaar uit deze tijdspanne waarvan rekeningen over zijn, als overstromingsjaar moet rekenen. De rekeningen van ná 1345 zijn nog niet gepubliceerd, maar ik meen dat met de kriteria van Mej. Gottschalk zij ook in die jaren veel overstromingen zou ontdekken. In de rentmeestersrekening van Kennemerland en Friesland was er b.v. een vaste rubriek ‘Van mijns heren diken te maken’, omdat ieder jaar wel ergens een dijkje doorbrak en een deel van het land onder water kwam te staan. Ik ben dus wel geneigd niet al te absolute waarde toe te rekenen aan de diagrammen en samenvattingen van dit dikke boek, maar dat zal de bedoeling ook niet zijn. Het is in ieder geval wel zo, dat in de toekomst niemand meer iets zal kunnen schrijven over de historische geografie of de waterstaatsgeschiedenis van de middeleeuwen, zonder dit boek binnen handbereik te hebben.

P. Bougard en M. Gysseling, *L'impôt royal en Artois* (*1295-1302*). *Rôles du 100e et du 50e présentés et publiés avec une table anthroponymique* (Werken uitg. door de Kon. Com. v. Topon. en Dialect., XIII, Leuven, 1970, 292 blz., 350 fr.).

Dit boek is niet de eerste en hopelijk niet de laatste vrucht van een nauwe samenwerking tussen geleerden van Gent en Arras. Het gaat om een stevige bijdrage van P. Bougard tot de geschiedenis van het belastingwezen onder Filips de Schone opgesteld aan de hand van een reeks hier gepubliceerde belastingrollen voor Artois en om een antroponymische studie van M. Gysseling gevolgd van een verklarende tabel van de persoonsnamen die in de belastingrollen voorkomen.

Filips de Schone voerde in 1295 een eerste rechtstreekse belasting in van 1% (100e penning) op het roerend en onroerend vermogen van al zijn onderdanen, behalve van ridders en schildknapen. In 1296 en 1297 volgden dergelijke belastingen van 2% (50e penning). De belastingplichtigen betaalden alleen een honderdste of een vijftigste van hun vermogen indien de waarde ervan lag tussen tien en duizend pond. Wat boven duizend pond lag was belastingvrij; voor 5 à 10 pond betaalde men 1/2% en op minder dan 5 pond niets, behalve ambachtslieden en handwerkers die zes deniers of minder betaalden naar evenredigheid van hun dagloon. Er werden drie inzamelaars, waaronder een klerk, per parochie of groep van parochies aangesteld, die de belastingrollen aanlegden op grond van de verklaringen onder eed van de schatplichtigen.

Om de belastingen te heffen buiten het koninklijk domein, hebben de commissarissen van de vorst de medewerking ingeroepen van de grote feodale heren tegen een vergoeding die de helft bedroeg van de opbrengst van de belastingen. Dit verklaart de aanwezigheid van belastingrollen, in origineel of kopie, in de oorkondenschat van de graven van Artois. Een veertigtal rollen en fragmenten van rollen worden bewaard in het departementaal archief te Arras, zeven in de Bibliothèque Nationale (waarvan zes in extremis werden ontdekt en in bijlage zijn uitgegeven). Ze dagtekenen van 1295 tot 1302. Vier hebben betrekking op de honderdste, de overige op de vijftigste penning; twee derden van de rollen bevatten de namen van in gebreke gebleven belastingplichtigen.

De uitgegeven stukken zijn slechts overblijfsels van de massa rollen die werden aangelegd ter gelegenheid van de inning van de 100e en 50e penning. Zij slaan op ontvangsten ten bedrage van nauwelijks 850 pond, terwijl het totaal voor het koninkrijk meerdere honderdduizenden ponden bedroeg. Tot nu toe werd alleen een fragment van een rol van de 50e penning gepubliceerd, namelijk voor het bisdom Langres.

De rollen van Artois zijn belangrijk, omdat zij toelaten de theorie van de inning te toetsen aan de praktijk ervan. Door statistische bewerking van de gegevens en door onderlinge vergelijking van de rollen voor een zelfde en voor verschillende lokaliteiten kwam Bougard tot de bevinding dat de verordeningen op ongelijke wijze werden toegepast, zodat het gewaagd is de rollen aan te wenden voor berekening van bevolkingscijfers. Anderzijds slaagde hij er niet in de geheimen van de fiskale praktijken van de belastingheffers te ontsluieren, wat moet aanzetten om de rollen met veel voorzichtigheid te gebruiken bij de studie van de sociale en economische structuren van Artois. Men zal er goed aan doen de bevindingen van Bougard in het oog te houden bij het gebruik van gelijkaardig bronnenmateriaal uit andere perioden en gewesten.

De met veel zorg uitgegeven rollen tellen 3.857 artikels, welke meer dan drieduizend namen en voornamen met varianten opleveren. Aan dit rijk

antroponymisch materiaal wijdt M. Gysseling een korte studie, waarin hij achtereenvolgens de frequentie van de mannelijke en vrouwelijke voornamen vergelijkt met die welke naar voor treedt uit gelijkaardige

bronnen voor Calais en Parijs, de patroniemen en matroniemen naar hun vorming indeelt in drie categorieën, het vrouwelijk maken van patroniemen die slaan op beroeps- en bijnamen bestudeert en de geografische familienamen ontleedt.

Op die studie volgt de verklarende lijst van de persoonsnamen, die een nieuwe kostbare bijdrage brengt tot de naamkunde in het algemeen en die van Artois in het bijzonder, na gelijkaardige studies van Berger voor Arras en van Gysseling voor Calais. Het groot aantal namen waarvoor men zich nog aan geen enkele verklaring kan wagen en de vele twijfelachtige interpretaties tonen aan dat op dat terrein nog zeer veel te doen is.

C. WYFFELS

A. van Werveke, *Gentse Stads- en Baljuwsrekeningen (1351-1364)* met een inleiding door H. van Werveke (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, reeks in-4°; Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1970, xxxi + 685 blz.).

De lotgevallen van de publikatie van deze bronnenuitgave mogen niet - alledaags genoemd worden (blzn xxvi-xxviii). Nadat de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde en Geschiedenis ‘de Taal is gansch het Volk’ te Gent van 1874 tot 1893 de Gentse stedelijke rekeningen der perioden 1336/7 - 1349/50, respektievelijk door Napoléon De Pauw & Julius Vuylsteke, *De rekeningen der Stad Gent. Tijdvak van Jacob van Artevelde*, I, *1336-1339* (1874); II, *1340-1345* (1880); III, *1346-1349* (1885)en door Vuylsteke alleen *De rekeningen der stad Gent. Tijdvak van Philips van Artevelde. 1376-1389* (1893) had laten publiceren, besloot de Commissie van het Stadsarchief te Gent de overige nog bewaard gebleven dertiende- en veertiende-eeuwse stedelijke rekeningen in druk te laten verschijnen. Vuylsteke deed dit voor de periode 1280-1336, *Gentsche stads- en baljuwsrekeningen 1280-1336* (1900). In 1908 publiceerde adjunct - archivaris A. van Werveke een *Register* op de reeds uitgegeven delen. Na de dood van Vuylsteke had Van Werveke de opdracht gekregen om het opzet - dat ondertussen ook tot de boekhouding van de grafelijke ambtenaren die Gent in hun ambtsgebied hadden, uitgebreid was - met de uitgave der periode 1351/2-1372/3 te voltooien. Deze taak was bijna beëindigd, toen de drukkerij waar de bronnenpublikatie ter perse was, door de Duitse bezetter tijdens Wereldoorlog I in beslag genomen werd en de reeds afgedrukte vellen vernietigd werden. Gelukkig was één stel van deze laatste reeds aan Alfons van Werveke ter hand gesteld, tenminste tot en met de baljuwsrekening van het jaar 1364; deze van 1365 was slechts gedeeltelijk gedrukt. Het is van dit stel - de onvolledige rekening van 1365 uitgezonderd -, thans in het bezit van Hans van Werveke, dat onderhavige uitgave een anastatische reproduktie is. De Koninklijke Commissie voor Geschiedenis vertrouwde op 11 januari 1969 aan David-H. Nicholas en aan Walter Prevenier de uitgave der resterende periode 1365-1372 toe. In dit licht gezien zou het uitvoerig bespreken van de eigenlijke tekstuitgave (blzn 1-682) weinig zinvol zijn. Het in 1914, of misschien even daarna, beëindigde werk is een zorgvuldig voorbereide bronnenpublikatie volgens de toenmaals geldende normen, die van de huidige echter toch niet zoveel verschillen. Tegen het vermengen van stads- en baljuwsrekeningen valt natuurlijk wel wat te zeggen. Op typografisch gebied - vooral dan wat de bladspiegel en de lettertypen betreft - heeft men sedertdien wel vorderingen gemaakt. Gaat het echter op deze bedenkingen te maken, wanneer

men even de drukkosten van een nieuwe uitgave in overweging neemt? Een lijst corrigenda (blz. 683) somt de in de oorspronkelijke druk geslopen fouten op. Laten wij hopen op een spoedig verschijnen van indices, die deze enorm rijke mijn beter toegankelijk zullen maken.

Wij mogen professor-emeritus Hans van Werveke dankbaar zijn voor het feit dat hij de reeks uitgaven der oudste stadsrekeningen uit onze gewesten met een nieuw volume heeft laten aangroeien. De huidige situatie op dit gebied laat de Nederlandse en Belgische tekstpublikatie geen al te slecht figuur slaan. Dient het nut van dergelijke bronnenpublikaties nog benadrukt te worden? De feiten hebben de noodzaak van de uitgave van die unieke dokumenten aangetoond. De slijtage door manipulatie van die stukken, vooral nu hun rijke inhoud door de recente bloei van de studie van het stadsfinanciewezen 'gepopulariseerd' werd, kan slechts op deze manier beperkt worden. Niet alleen de ingewijden van de financiële en boekhoudkundige problemen immers dienen de stadsrekeningen te raadplegen; de boekhouding der steden toont tal van andere facetten van het middeleeuwse leven.

Met opzet heeft professor-emeritus Van Werveke zijn technische 'Aantekeningen' (blz. xxix-xxxi) zeer beknopt gehouden. Waarom inderdaad herhalen wat hij in zijn *De Gentsche stadsfinanciën in de Middeleeuwen* (Verh. Kon. Belg. Acad., letteren, XXXIX, 1934) breedvoerig beschreven heeft? Daarentegen hebben de sedert 1934 geboekte aanwinsten op het gebied van de kennis betreffende de middeleeuwse stedelijke boekhoudkundige problemen in het graafschap Vlaanderen hem toegelaten in paragraaf I van de Inleiding (De Gentse Stadsrekeningen: Ontstaan van Boekhouding en Controle, blz. xi-xxv) op een bijzonder vlotte wijze een breder overzicht te schetsen van de geboorte en de ontplooiing der Vlaamse stadsfinanciën (Brugge, Ieper, Douai en Gent) in het licht van de centrale vorstelijke politiek en van de binnensteedse politieke en sociale strijd.

Vóór het koninklijk mandement van Filips III van Frankrijk (10 juli 1279), waardoor Gwijde van Dampierre de opdracht kreeg alle besturen in zijn graafschap rekenschap te doen afleggen van hun beheer, rekenden de schepenen der Vlaamse steden 'inter se' en 'in secreto'. Jaarlijkse algemene stadsrekeningen kwamen te Brugge tot stand ca. 1280; het 37e artikel van de stadskeure van 25 mei 1281 legde de verplichting van een financiële verantwoording vast. Hetzelfde gebeurde te Ieper op 1 april 1281; wanneer tussen dat jaar en 1297 de toepassing daarvan doorgevoerd werd, kan niet bepaald worden. In Douai schijnt zulks niet vóór 1296 gebeurd te zijn. Te Gent verliep de geboorte van het 'openbare' financiewezen gelijktijdig met de politieke moeilijkheden rond het bestuur van de stad door het schepenenkorps der XXXIX en de daarmee verweven machtstrijd koninggraaf. De kas van de delging der stadsschuld had rekeningen vanaf 1291, misschien zelfs van 1288 af. De openbare verantwoording van dit stedelijke financiële beheer gebeurde te Brugge vanaf 1280/1; te Douai klaarblijkelijk niet vóór 1296; betreffende Ieper blijft men in onzekerheid; te Gent begon men daarmee in 1291, maar eerst definitief in 1297. In deze stad zou het tot 1540 duren vooraleer de graaf een kopie van de stadsrekening ontving, zoals dit ook voor de andere Vlaamse steden gebruikelijk was.

L. VAN BUYTEN

N.W. Posthumus, *De uitvoer van Amsterdam 1543-1545* (Leiden: E.J. Brill, xvi + 278 blz., *f.* 60. -).

In het Algemeen Rijksarchief te Brussel bevinden zich een aantal handschriften, waarin de ontvangsten van de 100e penning van de waarde der uitgevoerde goederen in de jaren 1543-1545 staan opgetekend. Het is een uiterst belangrijke bron en vele onderzoekers als Goris, Unger, Coornaert, Van der Wee en Brulez

hebben ervan gebruik gemaakt. Ook Prof. N.W. Posthumus had zich al voor de oorlog een fotocopie van de kohieren der in Am-

sterdam geheven sommen verschaft. Dr. J. Woltring heeft dit omvangrijke materiaal in de oorlog tot tabellen verwerkt waarmee hij in 1948 gereed kwam. Posthumus wilde deze tabellen publiceren, voorafgegaan door een uitvoerige inleiding van zijn hand. In de jaren na 1952 heeft hij daaraan gewerkt, maar deze inleiding groeide geleidelijk uit tot een zelfstandige verhandeling over het Amsterdamse economisch leven in de eerste helft van de zestiende eeuw op grond van de kohieren der 100e penning. Eind 1959 leverde Posthumus de tekst hiervan bij de drukker in; deze zou gevolgd moeten worden door publicatie van Dr. Woltrings tabellen in verkorte vorm. Enkele maanden later stierf Posthumus. Zijn manuscript was echter allerminst persklaar ingeleverd en Prof. I.J. Brugmans en Dr. W.M. Zappey namen de taak op zich dit verder voor de druk gereed te maken. Het resultaat is een mooi uitgegeven boek geworden. Dr. Woltrings tabellen echter zijn gedeeltelijk in het ongerede geraakt en zullen wel nooit meer gepubliceerd worden.

In 11 hoofdstukken, 23 tabellen in de tekst en 4 bijlagen biedt het boek een zeer rijke inhoud die, zoals gezegd, het kader van een simpele inleiding op genoemde uitvoerregisters verre te boven gaat. Posthumus heeft onder meer de weeskamerarchieven gedepouilleerd voor additionele gegevens en geeft zelfs uiteenzettingen over de demografie (de gezinnen vermeld in de inbrengregisters van de Weeskamer hadden gemiddeld 2,64 kinderen) en over de Amsterdamse nijverheid. Zeer uitvoerig is schrijver voorts over de partenrederij die hij een schakel noemt in de keten die loopt van de volledig-middeleeuwse vorm dat de schipper volledig eigenaar is, naar de moderne open rederij, waarin de schipper een onzelfstandig werknemer is geworden. Deze partenrederij was zeer verbreid, hetgeen blijkt uit de weeskamerarchieven, waarin scheepsparten tot de meest voorkomende vermogensbestanddelen behoren. Veel Waterlandse schippers, die voor de Amsterdamse handel zo belangrijk waren, hadden scheepsparten verkocht aan derden, wat niet wegnam, dat zij zelf nog mede-eigenaar van hun schip waren. Posthumus verzet zich tegen de heersende mening, dat de Waterlanders in de eerste helft van de zestiende eeuw economisch afhankelijk zouden zijn van de Amsterdamse kooplieden. Zij hadden b.v. al een uitwijkmogelijkheid, door in dienst van Middelburgse kooplui in de Westvaart en met name op Spanje en Portugal te gaan varen. Want de uitvoerregisters leren, dat Amsterdam nog haast uitsluitend georiënteerd was op Duitsland en de Oostzeehandel en niet op het westen en zuiden. Voor het evenwicht van de handelsbalans waren de zuidelijke produkten niet nodig, omdat een grote hoeveelheid lakens en haring naar het Oosten geëxporteerd werden. Het is enigszins verrassend, dat het laken van Naarden daarbij verreweg het meest voorkomt. Dergelijke interessante uiteenzettingen zijn er bij tientallen in het boek te vinden, dank zij de intensieve bewerking en beschouwing van de uitvoerregisters. De meest tijdrovende taak is daarbij geweest de identificatie van de schippers en de bevrachters uit de 9.993 aanwezige bevrachtingen. In 1544 waren er volgens Posthumus op 5.475 bevrachtingen 3.268 afzonderlijke bevrachters bij 1.780 schippers; in 1545 op 4.518 bevrachtingen (de registers liepen toen over een kortere tijd) 2.350 bevrachters; de namen van de schippers ontbraken toen grotendeels zodat het niet mogelijk was daarbij identificaties toe te passen. Maar daarnaast is Posthumus het materiaal blijven draaien en verwerken: de woonplaatsen der bevrachters en schippers - grotendeels niet Amsterdam -, de bestemming der uitgevoerde goederen waarbij ook de niet-patrimoniale Nederlandse gewesten als Gelre en Friesland konden worden opgenomen, omdat zij voor de 100e penning als buitenland golden, de invloed van de oorlogen met Denemarken en Frankrijk, die beide in 1544 eindigden en wat niet al. Een modern economisch historicus zou hier waarschijnlijk wat meer met grafieken,

misschien zelfs met een paar wiskundige en economische formules hebben gewerkt, maar we moeten niet vergeten, dat het werk al twaalf jaar

geleden voltooid is. In grote trekken is het boek dan ook een waardig vervolg op Posthumus' *De Oosterse handel te Amsterdam* van 1953.

Maar in één opzicht is het boek een stuk minder dan deze voorganger, nl. in de verzorging van de tekst. Wat er mee gebeurd is nadat Posthumus deze in 1959 had ingeleverd, weet ik niet, in ieder geval ontbreken in het manuscript enkele bladzijden, terwijl als gezegd delen van Dr. Woltrings tabellen in het ongerede zijn geraakt. Verder blijken herhaaldelijk berekeningen niet te kloppen, zijn sommige alinea's onbegrijpelijk en vervalt de schrijver vaak in nodeloze herhalingen. De beide bewerkers verklaren in hun inleiding, dat zij gehandeld hebben als restaurateurs van een kunstwerk en dat zij slechts een enkele maal een detail geretoucheerd hebben. Wat mij betreft hadden zij veel vaker zelfstandig het penseel mogen hanteren en hun schroom tegenover Posthumus' werk lijkt mij echt wel te ver gaan. Ik geloof, dat niemand er mee gediend is als de ontbrekende bladzijden uit een manuscript eenvoudig weggelaten worden, de bewerkers mogen alleszins in staat geacht worden deze te reconstrueren en in geval van nood hadden zij eventueel Dr. Woltring kunnen inschakelen. Zij hadden tenminste enkele evidente taalfouten kunnen verbeteren, al zou ik liever gezien hebben dat zij het geheel in voorkeurspelling hadden overgebracht. Maar misschien zijn deze opmerkingen onrechtvaardig, omdat ik niet kan nagaan welke aanvullingen en verbeteringen de bewerkers wél hebben aangebracht. In ieder geval past het, hen te danken voor de openbaarmaking van dit belangrijke boek, al is het dan helaas niet in onberispelijke vorm.

H.P.H. JANSEN

C. Kramer, *Emmery de Lyere et Marnix de Sainte Aldegonde* (dissertatie Amsterdam, ook verschenen in de serie: Archives Internationales d'Histoire des Idées; 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1971, xiv + 234 blz., *f* 35,10).

In 1595 verscheen van de hand van Marnix een bestrijding van de leerstellingen der spiritualisten (door hem in de titel ‘geestdrijvers’ genoemd). In het voorwoord met opdracht aan de Staten-Generaal drong de schrijver aan op maatregelen van overheidswege tegen deze leer, die ‘geheelick t'onder gedrucket ende te niet gebracht’ moest worden. Hij keert zich in die voorrede speciaal tegen ‘sommige teere menschen’, die schromen om de boze ketters ‘met uytwendige lichaemelijcke straffen ende boeten’ te ‘matigen oft bedwingen’ (blz. 124 noot 19 van het onderhavige werk). Hiertegen verscheen twee jaar later een in het Frans geschreven antwoord, dat algemeen aan de gouverneur van Willemstad Emmery de Liere werd toegeschreven. Gehoor gevende aan een suggestie van wijlen prof. Becker heeft Kramer dit pamflet opnieuw uitgegeven, voorzien van een uitvoerige inleiding en aantekeningen. In de inleiding heeft hij op even ingenieuze als overtuigende wijze aangetoond dat Emmery de Liere inderdaad de auteur is geweest. Uit de levensgeschiedenis van diens vader - over Emmery zelf is buiten zijn militaire carrière weinig bekend - maakt hij aannemelijk dat De Liere behoorde tot de aanhangers van de gematigde wederdoper David Jorisz. Dit impliceert een diep religieus gevoel, hetgeen overeenstemt met de vele bijbelcitaten, waarmee hij zijn betoog adstrueert, en met de aanhalingen van Sebastian Franck's *Chronika*, die de zorgvuldige doctorandus haast overal heeft kunnen identificeren, al noemt De Liere zijn bronnen bijna nergens. Zijn hoofdbron, ook nergens bij name genoemd, wordt echter gevormd door de *Essais* van Montaigne, waarvan de editie van 1588 in de Nederlanden in

circulatie was - ook Marnix blijkt in zijn antwoord op het pamflet de Montaigne-citaten thuis te kunnen brengen. Dit heeft op het eerste gezicht iets verwonderlijks omdat Montaigne, de glimlachende scepticus niet als bijzonder

religieus geldt, maar De Liere moet iets van de mysticus in hem gezien hebben, die hij potentieel ook was - terecht wijst Kramer erop dat Montaigne's Pyrrhonisme in diens ogen slechts een voorbereidend stadium in de geestelijke ontwikkeling van de mens betekent (blz. 42). Kramer wil hiermee niet beweren dat deze 'Davidjorist' eigenlijk met meer recht een 'Montaignist' genoemd zou kunnen worden maar het parallelisme van hun fideïstische opvattingen en van hun pleidooien voor tolerantie is toch opmerkelijk, en de schrijver heeft een nuttig werk verricht door deze geestelijke stromen uit Duitsland en Frankrijk naar Nederland aan te tonen. Interessant is dat zo kort na de vestiging van de eerste Portugese Joden in Amsterdam bij De Liere reeds een vleugje antisemitisme optreedt (blz. 149); de motivering van dit antisemitisme uit rivaliteit in Oost-Indië die Kramer in noot 96 aanvoert komt mij weinig overtuigend voor. Even verderop (blz. 159) rangschikt De Liere de Marranen met de Turken en Tartaren onder de 'Nations Barbares' - een onverwachte gelijkstelling die eerder de gedachte oproept aan het 'onbekend maakt onbemind'. Voor de biograaf van Oldebarnevelt was vooral het uitvoerige betoog interessant waarmee De Liere het gevaar van de veelweterij tracht aan te tonen, in overeenstemming met de bekende spreuk van Oldenbarnevelts overgrootvader: 'Nil Scire Tutissima Fides' (blz. 168-175).

Het bijzonder zorgvuldig gecorrigeerde en in voortreffelijk Frans geschreven boek wordt ontsierd door een aantal kleine historische onjuistheden, toe te schrijven aan het feit dat de auteur geen historicus is doch een leraar Frans die vanuit Montaigne tot deze studie is gekomen. Zo was Jan Baptist Keeremans geen ingenieur maar ambtenaar van het markiezaat Breda (blz. 111). Maurits mag men vóór de dood van Filips Willem geen 'Prins van Oranje' noemen; de hem in 1585 door de Staten van Holland toegekende titel van 'geboren prins van Oranje' is door Leicester niet erkend en sindsdien altijd vervangen door het neutrale 'Sijne Excellentie' (blz. 105, 109). Emmery de Liere heeft nooit samen met Héraugière een aanslag op Bergen-op-Zoom kunnen ondernemen, welke stad zich altijd 'vroom gehouden' heeft en nimmer door de Spanjaarden veroverd is (blz. 99). En op blz. 192 noot 238 wordt niet gesignaleerd dat Franck ten onrechte in 314 iets laat geschieden 'unter Honorio und Zosimo dem Papst.' J'en passe et des meilleurs. Het is alleen een nieuw bewijs welk een glad ijs de historie is.

Een appendix toont overtuigend aan dat het Emmery de Liere en niet zijn broer Joachim moet geweest zijn die in 1578 de jeugdige graaf Willem Lodewijk van Nassau als diens mentor naar Engeland vergezelde. Een tweede appendix drukt enkele verzen af die vermoedelijk van De Liere's hand stammen en die de schrijver, om diens reputatie te sparen beter had kunnen weglaten; een derde bevat genealogische bijzonderheden.

Al-met-al een belangrijk boek, verplichte lectuur voor al wie in de Nederlandse geestesgeschiedenis in de prae-arminiaanse tijd belang stelt.

JAN DEN TEX

G. Overdiep, *De Groninger Schansenkrijg. De strategie van graaf Willem Lodewijk. Drente als strijdtoneel* (*1589-1594*) (Groningen: Wolters Noordhoff, 1970, 110 blz.).

Das vielschichtige Geschehen des Achtzigjährigen Krieges (1568-1648) zählt zu denjenigen formenden, weiterwirkenden Ereignissen der neueren niederländischen Geschichte, die immer wieder von der Historiographie unter den verschiedensten

Aspekten gewürdigt wurden. Dabei fand auch das militärische Geschehen in seiner Verflechtung mit der Politik durchaus Beachtung. Neben den bekannten, größer angelegten Werken von F.J.G. Ten Raa-F. De Bas oder J.W. Wijn waren es etwa J.J. van den Hoek (*De veldtocht van*

prins Maurits in 1597) oder P.S. Haak ('Het aandeel van Willem Lodewijk aan het offensief van 1590'), die sich in Einzeluntersuchungen Problemen der Strategie und Kriegführung von Moritz von Oranien und Wilhelm Ludwig von Nassau zuwandten. Die vorliegende Arbeit von Overdiep über die Strategie Wilhelm Ludwigs von Nassau, die Kriegführung in den drei nördlichen Provinzen, im Raum von Groningen und Drente während der bedeutungsvollen Jahre 1589-1594 schließt sich hier im Sinne von Weiterführungen und Ergänzungen zweckvoll an. Es sind jene Jahre, in denen die Eroberung der Festungen Steenwijk und Groningen durch die Aufständischen neben dem Entsatz der von den Spaniern belagerten Festung Coevorden die entscheidenden, auch in dieser Region das Ende der spanischen Herrschaft bezeichnenden Ereignisse darstellen.

Bekanntlich spielte sich der niederländische Befreiungskrieg in erster Linie als methodisch geführter Schanzen-und Festungskrieg ab. Die Arbeit O's macht am Beispiel der Strategie und Kämpfe Wilhelm Ludwigs von Nassau gegen den damaligen spanischen Statthalter und Generalkapitän von Friesland etc., Francisco Verdugo, deutlich, unter welchen Voraussetzungen, auch in welchen Formen dieser Schanzen-und Festungskrieg vor sich ging, und welche Rolle dabei politischen Rücksichten, insonderheit - wie der Verf. nachweist - Fragen der Souveränitätsrechte zukam. Die chronologisch aufgebaute und sehr sorgfältige, ganz zudem ins materielle Detail gehende Untersuchung beruht auf umfassenden Quellenstudien, wobei neben gedruckten Berichten der Zeit auch Archivalien (Rijksarchief Leeuwarden; Gemeentearchief Groningen) herangezogen werden: sie behandelt übrigens einen Teil des Krieges, wie ihm auch Johann von Nassau aus eigenem Erleben in seinem Kriegsbuch lehrhafte Beachtung widmete. Wilhelm Ludwig von Nassau erscheint in der überzeugenden Darstellung O 's. als erfolgreicher Feldherr, als umsichtiger, mit Initiative und Geschick begabter Stratege, der freilich neben seiner militärischen Tätigkeit auch Bedacht nehmen muß auf politische Kombinationen oder Willensbildungen, die wiederum auf die Kriegsführung zurückwirken sowie die Art der anschließenden Friedensregelungen beeinflussen.

Ein Vorzug von O's Buch liegt namentlich in acht beigegebenen, mit großer Mühe gefertigten mehrfarbigen Übersichtskarten mit Eintragung der beiderseitigen jeweiligen Heeresbewegungen (Wilhelm Ludwig von Nassau, Verdugo) während der Jahre 1589-1594. Diese belangreichen Karten, die neuartig sind, dürften wesentlich zum Verständnis des Ganzen beitragen.

Alles in allem: das ebenso gründliche wie verdienstvolle Werk stellt eine willkommene Bereicherung der einschlägigen Forschung dar. Die mit zahlreichen Abbildungen der Zeit wie mit neueren photographischen Aufnahmen ausgestattete Arbeit trägt zu ihrem Teil dazu bei, die allgemeine Kenntnis über den Verlauf und die Problematik des Achtzigjährigen Krieges gerade am konkreten Einzelbeispiel in Verbindung mit der Erschließung und sachgerechten Interpretation neuer Quellen zu verbreitern und zu vertiefen. Es entsteht ein ungemein anschauliches Bild der *Realitäten* dieses großen Krieges mit allen seinen Mühsalen, Friktionen aber auch erfolgreichen Taten.

WERNER HAHLWEG

W. Rood, *Comenius and the Low Countries. Some Aspects of Life and Work of a Czech Exile in the Seventeenth Century* (Amsterdam: Van Gendt & Co, Praha: Academia, New York: Abner Schram, 1970, 275 blz., *f.* 125. -).

Dat men te onzent iets wist over Comenius en zijn relaties met Nederland, wordt duidelijk gemaakt door de citaten waarmee deze dissertatie aanvangt. De betekenis van dit zorg-

vuldig uitgewerkte boek is precies te hebben aangetoond en bewezen, dat Comenius veel heeft betekend voor de Verenigde Provinciën en vice versa. Maar dan Comenius niet alleen als pedagogoog, maar ook als theoloog en kerkleider, als verkondiger van een aanstaande wereldvrede, als profeet. De vier verhalende hoofdstukken handelen over Comenius en de Nederlanden vóór 1656, Comenius en de familie De Geer, Comenius en Descartes, Comenius en de Hollandse theologen; het vijfde hoofdstuk bevat de volledige lijst van Comenius' uitgegeven en niet-uitgegeven werken, met een speciale aandacht voor de Nederlandse drukken en herdrukken.

De contacten van Comenius met de Nederlanden beginnen vrij vroeg, met een vluchtig bezoek in 1613, nadat hij zijn studie te Herborn had voltooid en voor hij te Heidelberg theologie ging studeren. In 1626 was hij in Den Haag en in 1642 bezocht hij Den Haag, Leiden en Amsterdam en ontmoette Descartes te Endegeest. Tenslotte vestigde Comenius zich in 1656 te Amsterdam, op uitnodiging van Laurentius de Geer; hij stierf er 15 november 1670 en werd begraven in de Waalse kerk te Naarden.

Behalve deze bezoeken en verblijven is er de invloed van bepaalde humanisten uit onze gewesten: Erasmus, Vives, Fortius Ringelbergh, Justus Lipsius, J.J. Scaliger; onder de lateren: Jan B. van Helmont, Hugo Grotius, Johannes Gerardus Vossius, wiens Latijnse grammatica door Comenius werd gebruikt, en de arts Franciscus Sylvius. Daarenboven steunde Holland de Tsjechische broeders in 1633 en Comenius zelf in 1641. Inmiddels was de eerste Hollandse druk van een werk van Comenius in 1627 te Amsterdam verschenen: *Moraviae nova... descriptio*; het meest bekend waren bij ons de *Janua linguarum* (met dertig Hollandse drukken tussen 1638 en 1760) en het *Vestibulum* (met vijf drukken: 1642-1686). Drie generaties De Geer zijn opgetreden als mecenas t.a.v. Comenius, zowel in Zweden als in Amsterdam, waar de Tsjechische balling zijn laatste levensjaren kon doorbrengen en zijn *Opera didactica omnia* (1657-1658) alsook verschillende andere werken kon publiceren.

In dit proefschrift wordt ook speciaal de aandacht gevraagd voor de ontmoeting van Comenius en Descartes in juni 1642. Comenius was eigenlijk geen filosoof en ook geen kenner van de exacte wetenschappen, hij kon dus Descartes maar moeilijk waarderen en heeft hem later met al te zwakke argumenten bestreden; anderdeels kon Descartes geen waardering opbrengen voor Comenius' mysticistische pansofisme. Tijdens zijn Amsterdamse verblijf schreef Comenius zeven strijdschriften tegen Hollandse theologen: een tegen Nicolaus Arnoldus, vier tegen de Socinianen en bepaald tegen Daniel Zwicker, twee tegen Samuel Maresius. Dat neemt niet weg dat Comenius in Holland talrijke bewonderaars had, ook i.v.m. zijn visionaire ideeën.

Dr. Rood heeft vanuit de bronnen een blijvend boek over Comenius en de Nederlanden geschreven, dat tot in de details van de Nederlandse Comeniusuitgaven te prijzen valt. In de bibliografie missen wij o.a. de studies van Prof. Sassen over de Illustre Scholen, en speciaal die van Breda en 's-Hertogenbosch; wij vinden het ook jammer, dat voor Erasmus' brieven (p. 26) nog werd verwezen naar de *Opera omnia* (Leiden 1703-1706) en niet naar het *Opus epistolarum Des. Erasmi* van Allen.

M.A. NAUWELAERTS

J.R. Bruijn, *De Admiraliteit van Amsterdam in rustige jaren, 1713-1751*; *regenten en financiën, schepen en zeevarenden* (Amsterdam-Haarlem: Scheltema en Holkema N.V., 1970, xii + 203 blz. afbn., tabn., *f* 19,50: proefschrift Leiden, ook verschenen als publicatie van de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam: Stichting H.J. Duyvisfonds, X).

Dat de archieven der admiraliteitscolleges, ondanks de talrijke lacunes als gevolg van de noodlottige brand in het departement van Marine in het jaar 1844, een overweldigende hoeveelheid materiaal bevatten over de maritieme geschiedenis der Republiek, mag algemeen bekend worden geacht. Men kan niet zeggen dat deze archieven ongebruikt zijn gebleven. Reeds in de eerste helft der vorige eeuw (vóór de bovenvermelde brand) heeft J.C. de Jonge ze uitvoerig geraadpleegd voor de samenstelling van zijn vijfdelige werk *Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen* (1e dr. 1841). In onze eeuw zijn ze echter ook voor economisch-historische doeleinden gebruikt, daar de admiraliteitscolleges immers waren belast met de inning van de Convooien en Licenten en andere in- en uitvoerrechten. Hoewel de rekeningen dezer belastingen, die van groot belang zijn voor de handelsstatistiek, hoofdzakelijk in het archief van de Generaliteitsrekenkamer berusten, vindt men in de admiraliteitsarchieven een overvloedige toelichting en aanvulling op deze gegevens.

Maar bij een ieder, die met economisch-historische, politiek-historische of krijgshistorische doeleinden de admiraliteitsarchieven raadpleegde, moet wel eens bij de aanschouwing van het vele materiaal dat hij voor zijn doel terzijde moest laten, de wens zijn opgekomen dat de instellingen, van welke deze archieven afkomstig zijn, ook van de institutionele en sociaal-historische kant zouden worden benaderd. Immers, organisatie en dagelijkse functionering dezer colleges zijn een grotendeels onontgonnen gebied. Dit geldt eigenlijk voor een deel ook met betrekking tot het zuiver maritieme aspect. Prof. J.H. Kernkamp, bij wie de auteur van het onderhavige werk te Leiden promoveerde, wijst er in een ‘Ten geleide’ op dat het hoofdaccent van de maritieme geschiedenis tot dusver al te veel op de zeventiende eeuw is gevallen en dan nog hoofdzakelijk op de krijgsverrichtingen. Maar, aldus de inleider, het zeewezen van de laatste decenniën der zestiende eeuw en een groot deel van de achttiende eeuw is niet minder belangrijk voor onze vaderlandse geschiedenis. Bovendien omvat ons zeewezen niet alleen de krijgsverrichtingen, maar ook de koopvaart, de visserij, de ontdekkingsreizen, de scheepsbouw, de stuurmanskunst, sociale en geografische aspecten en de interne organisatie van het zeewezen.

Het boek van Dr. Bruijn behandelt de Admiraliteit te Amsterdam in de grotendeels nogal rustige jaren 1713-1751. Voor de bestudering van de institutionele, bedrijfseconomische, financiële, maar ook de sociale aspecten, zoals de maatschappelijke status van de raden ter admiraliteit, de ambtenaren, het vloot- en walpersoneel, is zo'n tijdvak natuurlijk bij uitstek geschikt. Verder biedt een studie als deze een overvloed aan gegevens over het functioneren van het ‘ancien régime’ in ons land gedurende de eerste helft van de achttiende eeuw. Ook de volgelingen van Namier komen rijkelijk aan hun trekken! De schrijver, die reeds eerder verschillende aspecten van ons zeewezen belichtte (hij publiceerde en commentarieerde enige journalen en andere stukken betreffende de oorlogvoering ter zee in 1673, Werken H.G. 1966, en schreef over de admiraliteit van Friesland en Amsterdam in de eerste helft van de 18e eeuw, in *Jaarboek Fries Scheepvaartmuseum*, 1966, en over de voeding op de Staatse vloot, in *Spiegel Historiael*, 1967), is er voortreffelijk in geslaagd, een veelzijdig en evenwichtig beeld te geven van het functioneren van het belangrijkste admiraliteitscollege in de Republiek, tussen de Spaanse en Oostenrijkse successie-oorlogen en in de jaren onmiddellijk na de Vrede van Aken. De lijst van geraadpleegde werken (blz. 190-197) en de annotatie leggen getuigenis af van zijn brede en intensieve studie van de reeds verschenen literatuur, doch de belangrijkste grondslag van het werk vormden natuurlijk de archiefbronnen en handschriftencollecties. De opsomming, op blz. 186-189, geeft een indrukwekkend beeld van zijn documentatie, niet alleen uit de

admiraliteitsarchieven, maar mede uit andere rijksarchieven, gemeentearchieven, particuliere archieven

en handschriftencollecties op verschillende bibliotheken en musea hier te lande en elders. De talrijke in particuliere archieven berustende bescheiden zijn afkomstig van raden, ambtenaren, zee-officieren e.a. en zijn voor een deel aan overheidsarchieven in bewaring gegeven. Zij vormen een onmisbare aanvulling van de zwaar gehavende admiraliteitsarchieven. Bovendien vindt men in de persoonlijke papieren voornamelijk de sociaal-historisch meest interessante zaken.

Het spreekt vanzelf dat de activiteiten ter zee, waarover in het eerste hoofdstuk wordt gehandeld, binnen nauwe grenzen moesten blijven. De bescherming van bepaalde handelsroutes en de bestrijding van de Barbarijse kapers (niet 'zeerovers', zoals de schr. op blz. 26, noot 51, uiteenzet) kwamen vrijwel geheel ten laste van het Amsterdamse college. Opbouw en sterkte van de vloot worden nauwkeurig in hun ontwikkeling gevolgd en beschreven, waarbij natuurlijk ook de uitrusting van de vloot gedurende de Oostenrijkse Successie-oorlog ter sprake komt.

Hoe het bestuur van het Amsterdamse college was georganiseerd en in de praktijk werkte, wordt bijzonder instructief in hoofdstuk II uiteengezet, waarbij ook de invloed van leden uit andere provincies wordt besproken. De Amsterdammers domineerden natuurlijk en voor de niet-Amsterdammers waren relaties met deze stad van doorslaggevende betekenis. Interessant is de tijdelijk belangrijke rol van een Gelderse en een Utrechtse afgevaardigde. De financiële voordelen, die de raden uit hun functie trokken, worden uitvoerig nagegaan.

Een belangrijk onderwerp vormen uiteraard de financiën, behandeld in hoofdstuk III. De schr. slaagt erin, een duidelijk beeld van de financiële toestand van het college te geven, hoewel de kameraalstijl der rekeningen veel onzekerheid omtrent uitstaande schulden, onbetaalde rekeningen, leningen e.d.m. laat bestaan. De enorme financiële moeilijkheden, waarmede de admiraliteiten na 1713 hadden te kampen, schijnen het uitgangspunt van deze studie te logenstraffen, dat het behandelde tijdperk een betrekkelijk 'normale' toestand te zien geeft. Maar financiële tekorten hebben de colleges gedurende de gehele tijd van hun bestaan vergezeld. Dit probleem overheerst feitelijk alle andere, hoewel het Amsterdamse college, in tegenstelling tot de andere admiraliteiten, mede dank zij hulp van het gewest Holland, de moeilijkheden aardig onder de knie kreeg. Tenminste, zolang een nieuwe oorlogssituatie geen buitengewone uitgaven noodzakelijk maakte. Deze situatie deed zich in de jaren 1740-1748 voor. Daarna wist het Amsterdamse college zich echter wederom redelijk te herstellen.

Een stuk interessante sociale geschiedenis vormen de hoofdstukken IV en V, handelende over de officieren, onderofficieren en manschappen. Er ligt aan deze hoofdstukken een enorm onderzoek ten grondslag, maar ieder, die van de resultaten kennisneemt, zal moeten toegeven dat die moeite geenszins voor niets is geweest. Vooral het onderzoek naar de geografische en sociale herkomst der officieren levert verrassende uitkomsten. Maar ook de carrièremogelijkheden, de kapitein als vakman enz. krijgen ruimschoots aandacht. Het spreekt vanzelf dat over de officieren veel gemakkelijker gegevens waren te vinden dan over de (overwegend anonieme) massa van het lager vlootpersoneel. Toch levert hoofdstuk V een levendig beeld op van de toestand onzer zeelieden. Over de herkomst, sociaal en geografisch, horen wij ook aangaande deze categorie veel nieuws. Dat veel buitenlanders als zeesoldaat of matroos op onze vloot dienden, was reeds bekend, maar kon thans nader worden gespecificeerd en met bronnen gestaafd. De onderofficieren waren overwegend, de schippers en stuurlui bijna uitsluitend Nederlanders. Waarom Nederlandse matrozen de voorkeur gaven aan dienst bij koopvaardij en Oostindische Compagnie, wordt uit de schets van de personeelstoestanden bij de Amsterdamse Admiraliteit begrijpelijk.

In zijn conclusie (blz. 165-168) stelt de schr. terecht dat de toestand bij de Amsterdamse Admiraliteit een goed beeld geeft van de toestand van Nederland als zeemogendheid, daar van de vier overige colleges in het onderhavige tijdperk alleen het Rotterdamse nog enigszins meetelde, terwijl Zeeland nauwelijks en Westfriesland en Friesland vrijwel niets meer tot de zeemacht bijdroegen. Dat de ogenschijnlijke verbetering van de toestand van het Amsterdamse college tussen 1725 en 1740, zowel kwalitatief als kwantitatief, in vele opzichten meer schijn dan werkelijkheid was en dat het aan moeilijke omstandigheden niet het hoofd kon bieden, wordt in het boek overtuigend aangetoond. Ook het 'redres' onder Willem IV bracht geen wezenlijke vooruitgang.

Een drietal bijlagen, bevattende een overzicht en gespecificeerde gegevens omtrent alle schepen, de aantallen en charters van de schepen, die jaarlijks in zee waren, alsmede de vlagofficieren en kapiteins van de Amsterdamse Admiraliteit over de jaren 1713-1751, een samenvatting in het Engels en een register van persoons- en scheepsnamen besluiten het werk. Na het bovenstaande, dat de rijke inhoud natuurlijk maar zeer matig recht kan doen, is een verder woord van aanbeveling overbodig.

J. HOVY

J.L.F. Engelhard, *Het Generaal-Plakkaat van 31 juli 1725 op de Convooien en Licenten en het Lastgeld op de schepen. Een studie over de heffing der in- en uitvoerrechten van de Republiek der Vereenigde Nederlanden, hoofdzakelijk tijdens de achttiende eeuw* (Assen: Van Gorcum en Comp. N.V., 1970, x + 353 blz. Met, los ingesloten, 2 bijlagen, *f* 45, -. Proefschrift Utrecht; ook verschenen als: Bijdragen van het Instituut voor Rechtsgeschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht, VII).

Het plakkaat van 1725 op de Convooien en Licenten c.a. heeft sedert zijn uitvaardiging tot op heden veel aandacht getrokken, eerst van politici en kooplieden, later van historici en economisten. In vrijwel ieder werk, dat op de een of andere wijze over de economische geschiedenis der achttiende-eeuwse Republiek handelt, is het min of meer uitvoerig ter sprake gekomen, zowel in onze eeuw als in de vorige. Natuurlijk werd het plakkaat hierbij overwegend benaderd vanuit het gezichtspunt van handelsgeschiedenis, handelspolitiek of fiscale geschiedenis. Het juridische aspect, het plakkaat c.a. als wetgeving, is nooit object van een afzonderlijke studie geweest, ook niet in de vorige eeuw, toen de economische geschiedenis toch overwegend door juristen werd beoefend.

In deze leemte nu wil het werk van Dr. Engelhard voorzien. Hij behandelt in zijn boek de tarieflijsten der Convooien en Licenten slechts vluchtig en roert het handelpolitieke aspect slechts aan wanneer dit in verband met zijn thema onvermijdelijk is. Het boek bevat veel meer dan de hoofdtitel, en zelfs de ondertitel, aangeven. Vooral de geschiedenis van de middelen te water wordt zeer uitvoerig behandeld. Voor de eerste maal in de literatuur wordt er hier op gewezen dat de Convooien en Licenten in 1572 een heel ander karakter kregen dan zij tevoren vertoonden, ondanks de continuïteit in benaming: in de Middeleeuwen waren zij retributies, d.w.z. betalingen door belanghebbenden voor werkelijk bewezen diensten (hoofdzakelijk convooieringsdiensten); de C. en L. 'nieuwe stijl' waren echte belastingen geworden, d.w.z. heffingen in het algemeen belang, ook van hen, die niet profiteerden van de diensten, die met deze gelden werden bekostigd. Zij droegen

echter het karakter van bestemmingsheffingen en werden beheerd en besteed door de admiraliteitscolleges. Over deze colleges geeft de schr. dan ook een zeer uitvoerige uiteenzetting.

De hoofdstukken III en IV zijn aan het hoofdonderwerp gewijd: zij bevatten een uit-

voerige analyse van het plakkaat van 1725. Daarbij konden vanzelfsprekend alleen de voornaamste punten van deze 254 artikelen tellende wet in detail worden besproken. Heel interessant is wat de schr. met betrekking tot de structuur van het plakkaat opmerkt. De grote uitvoerigheid wordt verklaard uit de omstandigheid dat de particularistische structuur van de Republiek slechts weinig delegatie aan uitvoerende organen toeliet. Dientengevolge was een tamelijk beknopte wet, die slechts de hoofdzaken regelde, terwijl de rest naar uitvoeringsbesluiten werd verwezen, onbereikbaar. De analyse van het plakkaat levert veel interessante uitkomsten op. Als (los ingesloten) bijlage is toegevoegd de volledige tekst van het Generaal Plakkaat in fotomechanische herdruk, niet naar de uitgave van Scheltema in 1725, doch naar die van J. Bouwmeester e.a., in *Algemeene verzaameling van placaten* enz., 1725-1813, verschenen in 1814. De tarieflijst en andere bijlagen bevinden zich hier niet bij.

Thans enige op- en aanmerkingen ten gerieve van de lezer. De historische speurzin van de schr. blijkt uit zijn kritiek op Ratté, *Ned. doorvoerpolitiek*, blz. 22, en Hovy, *Voorstel van 1751*, blz. 126 (vgl. ook 258), die de bekende secretaris van de Amsterdamse admiraliteit tijdens Willem III, Hiob de Wildt (overl. 1704), in de jaren na de Spaanse Successie-oorlog uit zijn graf wilden laten herrijzen om de admiraliteitscolleges in hun benarde financiële toestand met raad en daad bij te staan! Wij moeten hierbij wel denken aan diens zoon en opvolger David de Wildt (zie over hem vooral ook: Bruijn, *De admiraliteit van Amsterdam*, blz. 47). In dit verband vestig ik de aandacht op hetgeen Dr. Engelhard op blz. 74-80 zegt over de ‘initiatiefnemers’ van het plakkaat. Inderdaad blijkt hierover uit de archivalische bronnen bijna niets, maar wij moeten wel bedenken dat de advocaten-fiscaal en secretarissen der admiraliteiten steeds een belangrijke rol speelden bij de voorbereiding van wettelijke maatregelen inzake de middelen te water en wat daarmede samenhing. Men zie hierover ook Bruijn, *Admiraliteit*, 46-47. - Op blz. 78 wordt betoogd dat Slingelandt zich niet met de C. en L. heeft beziggehouden, doch op blz. 309-311 wordt diens mening over de admodiatie aangehaald. - Blz. 87: het is onjuist dat het transitostelsel zich niet met de vrijhandelsgedachte zou verdragen; integendeel, maar vervangt men ‘vrijhandelsgedachte’ door ‘stapelmarktbelang’, dan is de these aanvaardbaar; op blz. 97 wordt wel van de stapelmarkt gesproken in dit verband, doch ook daar wordt de vrijhandel primair gesteld, ten onrechte, want men was in de Republiek vrijhandelsgezind omdat dit in de meeste gevallen uit het stapelmarktbelang voortvloeide. - Blz. 88, sub 2: de betekenis van het Pl. 1725 en de C. en L. in het algemeen voor de vorming van een bovengewestelijke eenheid wordt hier toch wel zeer overdreven voorgesteld; daarvoor ontbrak te veel aan de toepassing. - Blz. 103, noot 5: het vraagstuk van de verdeling der admodiatie-gelden van de V.O.C. onder de admiraliteitscolleges, waarvoor Becht, *Statistische gegevens*, 181, vgl. aanvullingen enz., blz. XX, geen oplossing wist, kan worden opgehelderd door raadpleging van de bron, die genoemde auteur zelf aanhaalt, t.w. *Groot-plakkaatboek*, IV, 1329; men zie ook: Hovy, *Voorstel van 1751*, 142, en Bruijn, *Admiraliteit*, 74. - Blz. 159: de reden van de jaarlijkse opschorting van toepassing der artikelen 125, 132 en 170 (paspoorten bij goederen, langs de rivieren en over land ingevoerd), die de schr. onverklaarbaar acht, vindt men uiteengezet in *Voorstel van 1751*, blz. 205-214. - Blz. 233: het probleem van de heffing van het Veilgeld in 1652, de ‘veillijst’ enz., zie *Voorstel van 1751*, blz. 141, noot 153. - Blz. 303-313, vooral 312-313: het is jammer dat de schr. met betrekking tot de praktijk der admodiatie in de zeventiende eeuw het boek van Snapper, *Oorlogsinvloeden op de overzeese handel van Holland*, blz. 500 (vgl. documentaire bijlage, bijvoegsel no. 2) kennelijk niet heeft geraadpleegd; Snapper heeft deze zaak nauwkeurig

onderzocht en bevredigend opgelost. - Blz. 316: Zeeland vormde door zijn ontduiking van voorschriften

en tarieven der C. en L. geen serieuze concurrent voor de andere provincies; deze praktijken stelden de Zeeuwen echter wel in staat, een restje van de zeehandel voor hun gewest te behouden.

Het boek als geheel vormt een verdienstelijk stuk werk. Vooral de voortdurende vergelijking van de toenmalige wetgevingstechniek met de huidige is zeer leerzaam. De beantwoording van de vraag, in hoeverre het plakkaat tot zijn recht komt tegen de achtergrond van het toenmalige juridische denkpatroon, moet ik aan de rechtshistorici overlaten. Daar echter vele 'eigenaardigheden' verklaard moeten worden uit de economische omstandigheden en de economisch-fiscale politiek van die tijd, had de schr. op enige punten m.i. toch meer profijt kunnen trekken uit de voorhanden economisch-historische en fiscaal-historische literatuur. Hoewel dit boek in de eerste plaats is bedoeld als rechtshistorisch werk, zal het ook voor historici, die zich toeleggen op de economische en institutionele aspecten van onze achttiende-eeuwse geschiedenis, tot de 'verplichte literatuur' gaan behoren.

J. HOVY

Daniel A. Miller, *Sir Joseph Yorke and Anglo-Dutch Relations, 1774-1780* ('s-Gravenhage: Mouton, 1970, *f* 28, -).

This breezily written, distinctly superficial study supposedly deals with 'relations' between England and the United Provinces during the six years prior to the Fourth Anglo-Dutch War. It also sets out to prove that Sir Joseph Yorke, English representative at The Hague for nearly three decades, was justified in advocating 'unrelenting firmness' towards the Republic, and was unfortunate both at the time and in his historical reputation because his superiors would not back him up. Sir Joseph blamed the Dutch because their merchants still wished to avail themselves of trading rights allowed to neutrals towards their country's enemies by the century-old Anglo-Dutch commercial treaty of 1674. The author of this study would like to see a biography of Yorke, whom he considers a worthy son of Lord Hardwicke. But all the same he shows us Yorke making, as he always had done, all manner of enemies at The Hague, and all manner of mistakes in dealing with Dutch ministers.

I agree with the author that Sir Joseph needs at least a biographical article. But this will need to be based on a good deal more than on its subject's own letters, the main source for this study, or on the well-known laudatory Yorke family history which provides a third of the citations to the biographical chapter we are presented with here. Moreover, it is surely axiomatic that 'relations' between two countries cannot be fairly represented unless both are given at least a hearing? References to Dutch secondary works are mainly to respectable but already in some parts long reconsidered standard outlines, admittedly including the magisterial Blok and Colenbrander. But recent monographs appear to have been totally ignored. And the only Dutch source material is the collection of extracts made many years ago by Professor Kramer from the Koninklijke Huisarchief and published as the fifth series of the *Archives de la Maison d'Orange-Nassau*. For too long non-Dutch historians have regarded these as indicative of all shades of official Dutch opinion. We have also fallen into the trap, as our author does here only too obviously, of supposing that what was written home from The Hague by English or other foreign representatives should be taken as truly indicative of what was going on (our author, it appears, has seen hardly any accounts except those of Sir Joseph). As no

eighteenth century power was able to manipulate Dutch policy to suit its own interests, it does not seem likely that any diplo-

matic representative would portray the Dutch scene without bias. Regrettably, it has to be admitted that this work is too narrowly based, too prejudiced and even too amateur, to be taken as a serious contribution to the study of Anglo-Dutch relations.

ALICE CLARE CARTER

Irene Hasenberg Butter, *Academic Economics in Holland 1800-1870* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, viii + 168 blz., 1969).

De hier te bespreken studie betreft een onderwerp dat tot nu toe relatief weinig aandacht heeft gekregen in de geschriften van de Nederlandse economische historici. Het lijkt dat buitenlanders allereerst door dit onderwerp worden aangetrokken, althans om het systematisch in een monografie bijeen te brengen. Zo werd de geschiedenis van het economisch denken in Nederland over de periode van de zeventiende en achttiende eeuw in 1863 gepubliceerd door een buitenlander Etienne Laspeyres na een verblijf van vijf maanden in Nederland in antwoord op een prijsvraag[1]. Mevrouw Hasenberg Butter verbleef als Amerikaanse, van december 1956 tot juli 1957 in Nederland om de hier te bespreken studie als dissertatie voor te bereiden. Toen O. van Rees destijds werd gevraagd om de studie van Laspeyres te vertalen gaf hij de voorkeur aan publicatie van een eigen studie, die in 1868 voltooid werd[2]. Ook nu kan men zich de vraag stellen of vertaling van dit boek zinvol zou zijn, daar het onderwerp ongetwijfeld een leemte vult.

Laat ik daarom beginnen om kort weer te geven wat de opzet en de hoofdstellingen van dit werk zijn. Voor de hand ligt dat de schrijfster haar onderwerp heeft trachten af te bakenen. Wat de periode betreft koos zij als uitgangspunt 1800, omdat daarmede volgens haar het begin was gegeven in Nederland van de invloed van grotendeels Engels, Franse en Duitse liberaal economsiche gedachten. En verder omdat in deze periode in Nederland ideeën ontstonden of uit het buitenland werden overgenomen, die een antwoord op praktische problemen van de Nederlandse economie moesten geven. Na 1870 zijn deze beide aspecten volgens haar aanzienlijk veranderd. Wat het economisch denken betreft kreeg de Oostenrijkse school met haar subjectieve waardeleer een belangrijke invloed, terwijl de praktische economische problematiek na 1870 eveneens aanzienlijk veranderde. Bovendien kreeg het economisch denken in Nederland meer erkenning, zowel in de sfeer van wetenschap als praktijk en ook hier fungeert 1870 min of meer als een grensjaar. Wat de figuren betreft wilde zij zich beperken tot degenen die aan de omschrijving van academisch economist voldeden, d.w.z. dat ieder die zich voor een aanzienlijk deel van zijn leven bezig heeft gehouden met activiteiten, die direct gerelateerd waren aan het benutten of ontwikkelen van de economie als een geheel van wetenschappelijk en/of toegepaste kennis, in haar studie een plaats moest vinden. Academisch betekent in haar uitwerking niet alleen verbonden aan het hoger onderwijs.

De figuren die in haar studie naar voren treden zijn Koning Willem I en Gijsbert Karel van Hogendorp, die bij haar vooral een structureel referentiekader aangeven, Adriaan Kluit, H.W. Tydeman, J. Ackersdijk, W.C. Mees, O. van Rees, S. Vissering,

1. E. LASPEYRES, *Geschichte der volkswirtschaftlichen Anschauungen der Niederländer und ihrer Litteratur zur Zeit der Republik* (Leipzig, 1863).
2. O. VAN REES, *Geschiedenis der staathuishoudkunde in Nederland* (2 dln, Utrecht, 1865-1868).

J.L. de Bruyn Kops, B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis, J. de Bosch Kemper en J.T. Buys.
Zij plaatst

hen tegen de achtergrond van een wel uiterst summier overzicht van de economische ontwikkeling van Nederland in de periode van 1600-1870.

De voornaamste stellingen uit haar betoog zijn de volgende. Allereerst dat de economische wetenschap in Nederland weinig tot ontplooiing kon komen, omdat zij geïncorporeerd was in de faculteit der rechtswetenschappen, waarbij de docenten staathuishoudkunde en statistiek ook nog andere vakken moesten doceren. Het gebruik van Latijn aan de universiteiten vormde tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw eveneens een belangrijke belemmering voor de ontplooiing van de economische wetenschap. Een tweede punt is dat de Nederlandse economisten in het algemeen zeer praktisch en politiek georiënteerd waren. Bij Van Rees trad een sterk historische dimensie in het werk naar voren, terwijl theoretische belangstelling bij Mees duidelijk naar voren trad. De behandelde figuren stonden zonder uitzondering maar wel met variaties, voorzover zij voldeden aan het boven gegeven criterium van academisch economist, op een liberaal economisch standpunt. Vooral Engelse en Franse invloeden hebben het denken van de Nederlanders in sterke mate bepaald. Veel oorspronkelijkheid, met uitzondering misschien bij Van Rees en in ieder geval van Mees, sprak niet uit de Nederlandse geschriften. Een derde punt in het werk van Nederlandse economisten was hun sterke neiging tot popularisering van economische denkbeelden daarbij gesteund door opvoedingsidealen. Dit kwam tot uitdrukking in eigen werk, in de buitenlandse werken die werden vertaald en in het karakter van de tijdschriften. *De Economist*, tegenwoordig één van de vaktijdschriften van de wetenschappelijke economisten en opgericht door de Bruyn Kops, sierde b.v. haar naam op met onderschriften als: ‘Tijdschrift voor alle standen, tot bevordering van volkswelvaart, door verspreiding van eenvoudige beginselen van staathuishoudkunde’. Daarbij werd het bijblad omrand met uitspraken als: ‘Vrijheid van Arbeid, Tijd is geld; Statistiek, Ken U zelven; Onderwijs, Kennis is Macht; Economie, Leert de Wetten van ons Gezin’. Na de dood van De Bruyn Kops in 1887 ging *De Economist* een meer wetenschappelijk tijdschrift worden. Men kan niet anders zeggen dan dat Mevrouw Hasenberg Butter in een korte tijd veel litteratuur heeft gelezen en dat zij een heldere wijze van schrijven heeft. Men zal het zeker eens zijn met de grote lijnen van haar betoog. En toch voel ik een zekere ambivalentie in mijn waardering voor dit boek.

Zo lijkt mij een wezenlijk bezwaar dat zij kennelijk na haar verblijf in Nederland verstoken is gebleven van de belangrijke litteratuur die sedertdien is verschenen waardoor haar referentie kader, dat ook in 1957 niet groot is geweest, bepaald is verouderd in het jaar van verschijnen van haar studie als boek. Om enkele namen te noemen van degenen die sedertdien belangrijke publicaties hebben verricht zonder volledig te zijn, die zij niet heeft gezien: Joh. de Vries, A.M. de Jong, J.A. de Jonge, T.P.M. de Jong, Van den Eerenbeemt, Van Stuyvenberg, men denke aan zijn publicaties over de Economische Hogeschool en economische groei, Van Tijn en Klein. Zij kent het werk van Brugmans goed, maar heeft niet opgemerkt dat deze sedert haar verblijf een nieuw handboek heeft geschreven, zij steunt nog sterk op Baasch.

Een tweede bezwaar lijkt mij, dat de keuze van de grenzen en de motivering van deze betrekkelijk willekeurig en betwistbaar is. Zij is ook weinig consequent, zoals blijkt uit het behandelen van Kluit die leefde van 1734-1806, en de behandeling van het hoger onderwijs tot in de twintigste eeuw. Wat het laatste betreft was het beter geweest als zij toch ook was ingegaan op de positie en plaats van het handelsonderwijs in Nederland. Juist in de discussies rond het hoger onderwijs heeft dit een rol meegespeeld. Jammer is het ook dat zij in het kader van haar

bespreking rond het hoger onderwijs b.v. de in 1938 verschenen dissertatie van W. Sleumer niet heeft gezien, die een aantal oorzaken noemt, die

het tot standkomen van het economische onderwijs in Nederland hebben beïnvloed[3].

Een consequentie van haar keuze is dat de wetenschappelijk belangrijkste economist van Nederland in de negentiende eeuw Pierson in haar boek eigenlijk alleen maar aandacht krijgt bij de bespreking van de plaats van de Nederlandse Bank.

Tenslotte wat dit deel van mijn bespreking betreft is het een omissie dat zij Thorbecke als docent in de staathuishoudkunde in het geheel niet noemt.

Op één aspect van deze studie zou ik nog willen ingaan. Men kan het met Mevrouw Hasenberg Butter eens zijn dat de binding van het economisch hogeronderwijs aan de juridische faculteiten niet stimulerend en waarschijnlijk belemmerend op de ontplooiing van de wetenschap heeft ingewerkt. Maar toch zou ik een vraagteken willen plaatsen bij de importantie hiervan. Ook al was haar oogmerk geen vergelijkende studie, het was toch goed geweest als zij had laten zien dat de aangetroffen situatie in Nederland niet uniek was, en dat het aantal zelfstandige leerstoelen in de negentiende eeuw in de economische wetenschap zowel in Europa als Amerika gering was. Terecht wijst zij er op dat de theoretisch meest ontwikkelde economisten in Nederland in de negentiende eeuw Mees en Pierson zijn geweest. Deze hebben hun levensontplooiing geheel of vrijwel geheel buiten de sfeer van het hoger onderwijs gevonden. Maar ook dit stemt overeen met de ontwikkeling elders. Voor mijzelf heb ik nog eens nagelopen wat nu de carrières zijn geweest van de figuren die in de negentiende eeuw de economische wetenschap hebben gemaakt. Ik noem slechts enkele namen. Ricardo, John Stuart Mill, Say, von Thünen en Marx waren buiten het onderwijs werkzaam. Malthus was een uitzondering maar gaf ook niet echt universitair onderwijs. Anderen hadden een mathematische of natuurfilosofische achtergrond. Te denken valt aan bv. Dupuis, Cournot, Jevons, Marshall en Walras. Eerst met de benoeming van Alfred Marshall in 1885 in Cambridge kwam het hoger onderwijs in Engeland werkelijk van de grond[4]. Een tijdschrift als de *Economic Journal* startte pas in 1891 onder leiding van F.Y. Edgeworth. Het interessante is dat de Oostenrijkse school die met haar subjectieve waardeleer zo'n grote invloed in Nederland zou krijgen met Carl Menger juist wel verbonden was met de juridische faculteit in Wenen.

Voor zover Mevrouw Hasenberg Butter de bedoeling heeft gehad een verklaring te geven van de relatieve geringe belangrijkheid van de economische wetenschap had zij wellicht beter gedaan wat dieper in te gaan op het politiek, economisch en sociaal-cultureel klimaat van Nederland.

Men kan dan nog de vraag stellen in hoeverre de praktische en politieke georiënteerdheid van de economische litteratuur in Nederland in deze periode sterker was dan elders. Het is methodologisch niet helemaal terecht theoretische studies van elders die ook daar in de stroom van geschriften betrekkelijk geïsoleerde verschijningen waren, te vergelijken met de praktisch georiënteerde geschriften van elders. De dames Marcet en Martineau en anderen als Bastiat werden vertaald omdat zij buitenlandse successen waren en de behoefte aan dit soort literatuur ook elders zeer groot was.

Samengevat vanuit een wetenschapssociologische gezichtshoek vind ik haar plaatsbepaling van 'Academic Economics in Holland' te mager, zeker waar zij de oorzaken tracht aan te geven van de rol van het economisch denken in Nederland.

3. W. SLEUMER TZN, *Het economische onderwijs maatschappelijk beschouwd* (diss. Amsterdam, 1938).
4. Zie bv. H.W. SPIEGEL, *The Growth of Economic Thought* (Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1971) 290.

Tenslotte nog een punt. Het is in mijn ogen jammer dat zij in haar bespreking van wat er

aan theoretisch werk werd verricht uiterst summier is. Naar aanleiding van Mees zijn *Overzicht van eenige hoofdstukken der staathuishoudkunde* uit 1866 zegt zij dat het onmogelijk is 'briefly to review so concentrated a study as Mees "Overview", especially since it covers a wide theoretical territory'. De schrijfster volstaat dan met een inhoudsoverzicht. Bovendien wijst zij op een moralistisch element in de geschriften van Mees. Ook hier zou ik willen opmerken, dat moralistische elementen sterk meespeelden juist bij een aantal vooraanstaande economisten elders. Men denke slechts aan de opmerking van Keynes in zijn essay over Edgeworth: 'To judge from his published works, Edgeworth reached Economics, as Marshall had before him, through Mathematics and Ethics. But here the resemblance ceases. Marshall's interest was intellectual and moral, Edgeworth's intellectual and aesthetic. Edgeworth wished to establish *theorems* of intellectual and aesthetic interest, Marshall to establish *maxims* of practical and moral importance'[5].

In hetzelfde vlak, weinig of niet ingaan op de enkele theoretische geschriften die er zijn, is het jammer dat T.M.C. Asser's *Verhandeling over het staathuishoudkundig begrip der waarde* (Amsterdam, 1858) en S. van Houten's *Verhandeling over de waarde* (Groningen, 1859) wel worden genoemd doch weinig aandacht krijgen. Zij wijst op de nadruk die beide auteurs legden op subjectieve waardetheorieën, zonder echter verder iets over de inhoud mede te delen. Niet alleen interessant is, dat de Nederlandse economisten later zo gevoelig bleken te zijn voor de subjectieve waardeleer, zoals zij opmerkt, maar dat deze geschriften het licht zagen in dezelfde tijd dat de op dat moment nog miskende Gossen zijn studie over de subjectieve waardetheorie publiceerde.

Samengevat, een zekere ambivalentie blijft. Mevrouw Hasenberg Butter heeft, gegeven de korte tijd van haar verblijf in Nederland, een helder overzicht geschreven over de economische wetenschap hier te lande. En men moet haar natuurlijk niet verwijten dat de economische literatuur in Nederland kwalitatief zo weinig geschriften van importantie heeft opgeleverd. Daar komt bij dat allerlei nuances, die nu in haar geschrift ontbreken voor de Nederlandse lezer interessant kunnen zijn, doch voor de buitenlandse weinig of geen betekenis hebben. Dit alles accoord voor 1960. Maar toch toen zij een tien jaar later besloot om een handelsuitgave van haar studie het licht te doen zien had zij zich op zijn minst de moeite moeten getroosten om wat bij te lezen, terwijl een zekere wetenschapssociologische verdieping op z'n plaats was geweest.

T.J. KASTELEIN

J.M. Dirkzwager, *Dr. B.J. Tideman, 1834-1883. Grondlegger van de moderne scheepsbouw in Nederland* (Leiden: E.J. Brill, 1970, 243 blz., 27 afbeeldingen met register, *f.* 32,50).

Bruno Johannes Tideman was tot dusver voor de Nederlandse historici geen volslagen onbekende. In het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (V, kolom 928-930) is een beknopte levensbeschrijving van deze ingenieur opgenomen. In enkele recente publikaties op het terrein van de economische geschiedenis kan men vermeld vinden, welke rol deze in zijn tijd gewaardeerde technicus in de Nederlandse scheepsbouw heeft gespeeld. In het hier te bespreken boek - ook als

5. J.M. KEYNES, *Essays in Biography*, Mercure Books nr. 7 (London, 1961) 224.

dissertatie verschenen - is echter voor het eerst uitvoerig stilgestaan bij persoon en werk van deze negentiende-eeuwer.

In bepaald opzicht was Dirkzwager de aangewezen man om deze studie te ondernemen. Door zijn technische opleiding - hij is ingenieur - blijkt hij in staat de plaats van

Tidemans werk in de ontwikkeling van de scheepsbouwkunde te vatten. De lezer krijgt een duidelijk overzicht van 's mans onderzoekingen betreffende scheepsmodellen, scheepsstabiliteit en ankertuig, van zijn ontwerpen van droogdokken en van zijn bemoeiingen met een projekt om cirkelvormige schepen te bouwen; soms weet de schrijver daarbij verband te leggen met latere ontwikkelingen in de scheepsbouwtechniek. Hij levert hier een bijdrage tot de geschiedenis van de techniek, wat stellig valt toe te juichen, want deze specialisatie is te onzent de laatste jaren niet druk beoefend.

De pretentie van het boek reikt daar echter bovenuit. De term scheepsbouw in de ondertitel is namelijk niet te verstaan als scheepsbouwkunde, maar in de zin van economische aktiviteit op de werven. Aan Tidemans rol in de bedrijfstak scheepsbouw is een groot stuk van het boek gewijd (reeds eerder gepubliceerd in *Economisch Historisch Jaarboek*, XXXII (1969) 1-89). Tidemans plannen en adviezen om de Vlissingse spoorweg- en haveninstallaties dienstbaar te maken aan de ontplooiing van scheepvaart en scheepsbouw als ook zijn stimulerende interventie bij de oprichting van de Koninklijke Maatschappij De Schelde zijn hierin uit de doeken gedaan.

Zoals bekend, is deze belangrijke werf opgericht door Arie Smit, telg uit een geslacht van befaamde scheepsbouwmeesters. Hoe Tideman op aansporing van koning Willem III op de lijdensweg tussen eerste plan en eerste steen achter de schermen voortdurend actief was, is door Dirkzwager voor het eerst geboekstaafd.

Tenslotte kwam dan een moderne werf tot oprichting die in staat werd geacht ijzeren stoomschepen voor de koopvaardij te bouwen. Als eerste in Nederland, en daaruit zal de lezer dan de kwalificatie van Tideman als ‘grondlegger van de moderne scheepsbouw’ hier te lande moeten verklaren. Dit nu gaat mijns inziens wat ver. De rol van de ondernemer wordt hier miskend. Dat Arie Smit aan T. een actieve adviseur heeft gehad - misschien kon hij zich geen betere wensen - is buiten kijf, maar Tideman was niet meer dan dat. Smit was de man die de productiefactoren combineerde, het risico aandurfde, hij was de ondernemer en daarmee de grondlegger. Trouwens, al lijkt dan vast te staan dat De Schelde de eerste moderne werf was, de vraag is nog altijd of deze het uitgangspunt was van de algehele opleving van de scheepsbouw gedurende de laatste decennia van de negentiende eeuw. Zijn er geen scheepsbouwmeesters geweest die langs andere weg de nieuwe richting gevonden hebben? Het valt vermoedelijk moeilijk uit te maken, maar D. laat zich met dit punt niet in. Jammer, want naar hij zelf meedeelt (blz. 199) liet een andere firma, de Nederlandsche Stoomboot Maatschappij, ook al heel vroeg een modern stoomschip van stapel lopen. Doordat D. zich niet gewaagd heeft aan een wat systematischer structuuranalyse van de scheepsbouw en scheepvaart - de aanzetten daarvoor zijn in de door hem geraadpleegde literatuur zonder moeite te vinden - blijft in het duister hoe de modernisering zich in de verschillende bedrijven en in de gehele bedrijfstak heeft voltrokken en ook of er in de jaren tachtig al een wereldmarkt voor trampschepen bestond, zoals Tideman beweert. Dat stelt de lezer, althans mij, wat teleur, omdat de schrijver zijn onderwerp bij herhaling vergelijkt met de huidige situatie in de scheepsbouw, die opnieuw voor de opgave staat zich te heroriënteren. Zonder grondige adstructie blijft dit een losse bewering, niet meer dan een pakkend thema voor de toast bij de tewaterlating van het eerste schip van zoiets als het verhoopte Verolme-Rijn-Schelde concern.

Schr. heeft zich met voorbijgaan aan dergelijke probleemstellingen, die het mogelijk maken tot een selectie en een indeling van de stof te geraken, vooral toegelegd op het boekstaven van Tidemans bedrijvige arbeid, aan de hand van diens talrijke geschriften en de archieven.

Deze opzet heeft hij uitgewerkt in een grondig overzicht van de bemoeiingen van deze

toegewijde hoofdambtenaar, wie het bij zijn leven aan waardering niet gemankeerd heeft. Soms mist men in deze kroniekmatige aanpak de toetsing aan de inzichten van anderen. Zo ben ik benieuwd wat de deskundige schrijver zelf denkt van T's opvatting (blz. 28) dat een modern oorlogsschip zonder geschut, maar met een mooie kajuit erop getimmerd bijna een paketboot is - van het type waarvan T (volgens schr.) in 1876 de Stoomvaart Maatschappij Zeeland een offerte deed.

Hoe schr. T. als persoon ziet, komt niet helemaal uit de verf. Weliswaar heeft hij in enkele paragrafen (1-4, 35) een aantal biografische notities bijeengebracht - T. was ‘een allerwelwillendste man, wien geen moeite te veel was’ - en als bijlage een handschriftanalyse opgenomen, maar hij verwerkt daarin jammer genoeg niet elders in de tekst gedane mededelingen, waarin T. ons als men nader komt. Zo was hij bepaald een gewiekste ambtenaar: zit er een parlementaire enquête naar de vlootkwestie in de lucht, dan grijp hij de gelegenheid aan de deskundigen tevoren in te lichten hoe zij tot een eensluidend standpunt kunnen komen. Een ander menselijk trekje: krijgt hij van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, waar een van zijn projecten werd beoordeeld niet het volle pond, dan bedankt hij als lid. Intrigerend is verder dat zijn adviezen nogal eens in de wind werden geslagen. Sloegen deze niet aan, omdat hij - wie het blijkens zijn bemoeiingen met De Schelde soms niet aan visie ontbrak - zijn superieuren en collega's vooruit was?

Op dit punt laat zich de opmerking van algemener aard maken, dat het zicht op de man in zijn tijd nog wel enige verdieping lijkt te behoeven. Ik maak deze opmerking omdat bij geïnteresseerden in de geschiedenis van de techniek, zo men wil technische geschiedenis, het streven bestaat de banden met de geschiedenis in het algemeen nauwer aan te halen. Dan is het ook zaak aan andere aspecten dan het technische, waar mogelijk, ruime aandacht en toewijding te besteden. Overigens - dit na het voorgaande ten overvloede - heeft Dirkzwager getoond zich dit bewust te zijn, zij het dat met betrekking tot de neerslag daarvan in dit boek enkele bezwaren en desiderata bestaan.

J.A. DE JONGE

Paul Van 't Veer, *De Atjeh-Oorlog* (Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 1969, 320 p., 16 plates, maps. Price *f* 25. -).

The Sultanate of Atjeh has always intrigued the Western world. For centuries North Sumatra formed a link between the Archipelago and the West, becoming the axis of Islamic expansion in Indonesia. The Sultanate of Atjeh lay on its northwest coast, its early history shrouded by legends until the first decades of the sixteenth century when it came into prominence after the Portuguese conquest of Malacca (1511). After the fall of Malacca, Atjeh became the center of Islamic scholarship and was noted for the strictness of its observance of the ‘faith’ and the scholarship of its *ulamas*. This proved to be a cohesive force in Atjehnese resistance to the Dutch in their long and catastrophic war with the Netherlands.

The Atjeh War, or as the Atjehnese called it, the Dutch War, began in 1873 and, according to the author, did not end until 1942 with the landing of the Japanese on Sumatra's North Coast. The extent and duration of this internecine war cost over a hundred thousand lives and, for Holland after 1876, the *batig slot* from its colony in the Southeast Archipelago. The strain placed on the Dutch colonial treasury retarded development in the rest of the Netherland Indies Archipelago well into the twentieth century. This war became the focal point of a century of national, international and

colonial policy. It raised for the first time the spectre of a *jihad* in the Indonesian Archipelago; a war of resistance

to Dutch rule by a politically disunited people bound together through a common religion, Islam. This was a disastrously bitter contest for Holland, both militarily and politically. It drew many of its famous military leaders such as Generals Jan van Swieten, Karl van der Heijden and J.B. van Heutsz into acrimonious controversies over their conduct of the war. Politically it resulted in the fall of the Liberal government in 1874 and caused innumerable cabinet crises in Holland as well as providing a debating forum for over three quarters of a century on the moral issues of the Atjeh War for such figures as Multatuli, Busken Huet, L.W.G. Keuchenius, J. Fabius, Abraham Kuyper, C. Snouck Hurgronje, P.J. Troelstra, H. Colijn and many others.

Two basic themes are the subject of *De Atjeh-Oorlog* by Paul Van 't Veer of Amsterdam. The issues in Van 't Veer's work are: First, the military side of the war: not only its strategy, tactics and heroics but also the provocations, terror and cruelty in a war of colonial imperialism. In particular he decries the destruction and burning of *kampongs* during Van der Heijden's drive down the Atjeh Valley in 1878-79; Lieutenant Colonel (later General) G.C.E. van Daalen's slaughter of men, women and children in the Alas-land campaign in 1904, as well as the military's inhuman treatment of convict labor, used for transport in lieu of animals, which resulted in an estimated death toll of over twenty-five thousand convict laborers in Atjeh. Secondly, the moral and political aspect of the war: on one hand, it was a question of the moral right of Holland to declare war on a sovereign nation based on dubious reports from the Dutch Consul-General at Singapore, W.H. Read, of so-called treachery on the part of Atjeh when the Atjehnese attempted to negotiate with other Powers to prevent Dutch encroachment and, on the other, the controversy over the political and economic consequences of Van Swieten's annexation of Atjeh to the Netherlands government in January 1874 when its announced aim was merely to conclude a treaty with the Sultan similar to the so-called Siak Treaty. This would have given the Dutch control over Atjeh's foreign affairs and the right to suppress piracy in Atjehnese waters while the Sultan would have retained administrative control over his Sultanate.

The narrative begins in 1870, with the revolutionary change in Netherland Indies' ties with Europe resulting from the opening of the Suez Canal which concided with faster and more frequent voyages between the Archipelago and the Motherland and ends with the capitulation of the Japanese in 1945 by which time political changes in Sumatra prevented the Dutch from returning to Atjeh.

Van 't Veer employs a newspaperman's approach to history in writing this narrative. As some of his sub-titles would suggest: The Treachery of Singapore and A Quarrel among Brothers, his style is slanted toward sensational journalism; frequently expressing the moral indignation of a crusading reporter who observes the destruction and moral degradation which inevitably results from internecine colonial wars. He divides the Atjeh war into four definite phases devoting a chapter to each phase: ‘The First Atjeh War 1873’ is concerned primarily with events leading up to the calamitous first expedition; ‘The Second Atjeh War 1874-1880’ includes the second expedition, Van Swieten's annexation of Atjeh and its military government until 1880, when civil administration was instituted, as well as the ‘paper war’ of the 1880's of polemical arguments on the causes and conduct of the war; ‘The Third Atjeh War 1884-1896’ during this period military government was reinstated and the *concentratie stelsel* (concentration system) established, called by the Dutch soldiers the ‘Gates of Demmeni’, and ‘The Fourth Atjeh War 1896-1942’ euphemistically called the ‘pacification phase’, begins with the so-called ‘treachery of Teuku Uma’ and ends with the Japanese landing on Sumatra.

Despite its popular format and occasional excursions into irrelevant topics such as

Van Heutsz' family relationship, this book gives a lucid insight into the stresses built up within a colonial power over its expansionistic policies.

This book makes a fine contribution to the nineteenth century history of Southeast Asia as well as that of European imperialism and is a change from many of the earlier dry narratives of the Atjeh War. The author made good use of both official and private records in the Algemeen Rijksarchief and its auxiliary depot at Schaarsbergen, Dr. Abraham Kuyper Huis in The Hague and the Koninklijk Instituut voor Taal-Land-en Volkenkunde of Leiden. Although it has a register of names and is well illustrated, the paucity of footnotes and lack of both a bibliography and index lessens the value of this book as a reference work.

CHARLES R. BEAMER

Jac. S. Hoek, *Politieke geschiedenis van Nederland. Oorlog en herstel. Offerfeest der tegenstellingen* (Leiden: Sijthoff, 1970, 304 blz., personenregister, zakenregister, *f* 14.50).

In een kritische analyse van dit boek schreef Drees sr. dat het gemoed van Hoek vol schijnt 'van de zwartste verdenkingen tegen zijn medemensen' (*Accent*, 27-6-1970, blz. 29). Hoek repliceerde in hetzelfde weekblad (1-8-1970, blz. 7) dat deze bewering onjuist was; zij zou slechts opgaan voor één bepaalde categorie van mensen: 'voor politici, wanneer zij bij een kabinetsformatie betrokken zijn'. Deze stekeligheden zijn kenmerkend voor Hoeks *Politieke geschiedenis van Nederland*.

Dit boek wordt zowel door de uitgever (op de flap) als door de auteur (in de eerste zin van zijn werk) aangekondigd als een geschiedenis van de politieke ontwikkelingen in Nederland sedert de Tweede Wereldoorlog. In werkelijkheid is het minder en méér dan dat. Minder, omdat het uitermate beperkt is in de behandelde onderwerpen en in de tijd - in feite gaat het slechts over de periode 1944-1949; méér, omdat het eigenlijk een ego-document is, een gekleurde visie van de schrijver op een belangrijke periode uit onze geschiedenis, waarbij Hoek zich niet heeft laten remmen door wetenschappelijke overwegingen van objectiviteit.

Na een korte inleiding volgen tien hoofdstukken: de regering in ballingschap, de houding van die regering ten aanzien van het parlement, strategische problemen van de geallieerde oorlogsvoering, Nederlands-Indië tijdens de Tweede Wereldoorlog, de politieke invloed van het verzet, de partij-politieke situatie in en direct na de oorlog, het streven naar een partij-politieke hervorming, de bijzondere rechtspleging, de perszuivering en de economische en sociale ontwrichting.

Hoek signaleert in de door hem beschreven periode een duidelijke anti-parlementaire stroming. De oorsprong daarvan zoekt hij in de jaren dertig, hoewel hij niet veel verder komt dan het noemen van de beweging Nationaal Herstel en van de namen van een aantal hoogleraren (Gerretson, De Quay, Romme, Hugo Visscher, H.H. Kuyper, Van Schelven). Deze zwakke bewijsvoering betekent niet dat Hoek ongelijk heeft. In die jaren werden de anti-parlementaire krachten in Nederland- en daar niet alleen - sterker. Hoek legt een direct verband tussen deze voor-oorlogse anti-parlementaire stromingen en de lauwheid van de belijders van constitutie en democratie in de Nederlandse kolonie in Londen in de oorlogsjaren. Aan het hoofd van die ondemocratische stroming plaatst Hoek koningin Wilhelmina. Zij zag zichzelf 'als de instantie die de plaats van de volksvertegenwoordiging innam' (blz. 18) en zij was volgens Hoek tot het inzicht gekomen 'dat zij na de bevrijding

van ons land een rol diende te spelen die men zou kunnen vergelijken met die van koning Willem I na 1815' (blz. 18).

Hoek gaat uitvoerig in op deze houding van Wilhelmina en van haar raadslieden. Hij doet echter geen enkele poging om begrip op te brengen voor de toen heersende situatie. Er was nu eenmaal een toestand van oorlog en het parlement was niet meegegaan in ballingschap. Het is ook mijn mening dat in Londen anti-parlementaire krachten actief waren, maar het bewijs hiervoor wordt sterker wanneer de bijzondere omstandigheden in de beschouwingen worden betrokken. Het verzwijgen hiervan, zoals Hoek doet, werkt verzwakkend.

Voor Hoek is dit alles slechts een aanloop tot één van de hoofdmoten uit zijn boek: de lange periode die heeft gelegen tussen de bevrijding van Nederland en de eerste na-oorlogse verkiezingen voor de Tweede Kamer. Hoek ziet een duidelijke historische lijn van het hele en halve fascisme uit de jaren dertig via het anti-parlementarisme in Londen naar het halve en hele corporatisme bij de leidende politici in het bevrijde Nederland. Enige nuancering zou hier op haar plaats zijn geweest. Vrijwel alle politici van naam worden door Hoek gewogen en te licht bevonden: aanhangers van het fascistische-getinte corporatisme, op z'n minst verdacht van een anti-democratische gesteldheid. Uitvoerig gaat hij in op de door Romme in 1943 geschreven en in 1945 gedrukte brochure *Nieuwe Grondwetsartikelen*, welke bespreking hij afrondt met de opmerking: ‘Het riekt hier naar de Gaulle’ (blz. 39). Van de socialisten worden Van Cleef, Bongersma en Wiardi Beckman ingedeeld bij de corporatisten (blz. 40-41). Van Drees sr. wordt gezegd: ‘Het herstel van de democratische rechtsorde moest wijken voor politieke ambities’ (blz. 183). Op dit terrein deugt vrijwel niemand. Eén uitzondering slechts maakt de anti-revolutionair Hoek, namelijk voor Colijn.

Ik zou Colijn niet graag het lichtende voorbeeld willen noemen van een democratische gezindheid. De brochure, die hij enkele weken na de Duitse bezetting in Nederland liet verschijnen, liegt er niet om. Maar voor Colijn legt Hoek ineens andere maatstaven aan: ‘De brochure *Op de grens van twee werelden*, die in juni 1940 verscheen, was meer dan een politieke blunder. Ik ga dus niet in op de uiterst bedenkelijke tendens van deze brochure.’ (blz. 42-43) De betekenis van het woordje *dus* in deze zinsnede ontgaat me, tenzij bedoeld wordt dat een anti-revolutionair de ‘grote’ Colijn niet mag afvallen. Zodra het over Colijn gaat, wordt de lezer door Hoek omhuld met een grauwe wolk van nuanceringen in de hoop dat hem het uitzicht wordt ontnomen:

> Het is begrijpelijk dat een in Nederlands-Indië onder een koloniaal, autoritair bewind opgeklommen militair-regent-grootondernemer zoals Colijn, voor wie vrijhandel, vrije markt en vrije concurrentie vrijwel ‘scheppingsordinantiën’ waren en voor wie een sluitend budget en de gouden standaard insgelijks praktisch tot de ‘geloofswaarheden’ behoorden, zoals bezuiniging en aanpassing er het ‘ethische’ sluitstuk van vormden, geen waardering kon opbrengen voor een parlement dat in meerderheid meer oog had voor de ellendige sociale en culturele gevolgen van deze politiek en met name volstrekt afwijzend stond tegenover de halve maatregelen die genomen werden ter bestrijding van de massale werkloosheid. (blz. 44).

Al deze schone woorden maken van Colijn geen democraat. Het verschil in behandeling van Colijn enerzijds en de andere politici anderzijds, het verschil tussen een totaal gebrek aan nuanceringen en een overvloed daarvan, is te opmerkelijk om niet te worden gesignaleerd.

Het is jammer dat Hoek op deze manier een aanval verzwakt, die op zichzelf mogelijkerwijs juist is: was het werkelijk nodig dat er een vol jaar verliep tussen de bevrijding van Nederland en de eerste verkiezingen voor de Tweede Kamer? Hoek laat na om serieus op

deze kwestie in te gaan. In plaats van na te gaan of er reële moeilijkheden bestonden om sneller verkiezingen uit te schrijven (de chaos van de bevolkingsregisters: de beperkte communicatie-mogelijkheden; het relatief grote aantal niet geheel ten rechte of geheel ten onrechte gevangen genomen kiesgerechtigden; enz.) gebruikt Hoek deze kwestie om aanvallen te lanceren op zijn politieke tegenstanders. Een van de weinige werkelijke argumenten die hij gebruikt - namelijk dat in België eerder algemene verkiezingen werden gehouden dan in Nederland - is nog verkeerd ook. Inderdaad vonden de verkiezingen in België drie maanden eerder plaats dan in Nederland, maar dan moet er wel bij worden vermeld dat België ongeveer een jaar eerder werd bevrijd dan Nederland. Zo men dit argument al wil gebruiken, dan zou het er op duiden dat men in Nederland met deze zaak meer haast heeft gemaakt dan in België. Hoek zou beter Japan als voorbeeld hebben kunnen nemen: Japan werd later dan Nederland 'bevrijd', maar daar vonden reeds op 10 april 1946 verkiezingen plaats.

Als oud-verzetsman gaat Hoek uitvoerig in op het verzet. Zijn algemene indruk is dat de mensen bang waren (blz. 106-107) en dat de leiders het volk 'in een staat van onverantwoordelijke "gedweeheid"' hielden (blz. 174). Dat beeld is wel juist, ook al schrijft Hoek naar mijn mening te generaliserend over de 'leiders van het volk'. Hoek maakt een nogal scherp onderscheid tussen het verzet met de wapens en wat men misschien het geestelijk verzet zou kunnen noemen. Over het gewapende verzet schrijft hij zeer positief, maar van het geestelijk verzet heeft hij geen hoge dunk. Dat waren de mensen die hun plannen smeedden voor de na-oorlogse situatie, 'toen duizenden verzetsstrijders hun laatste adem uitbliezen in de concentratiekampen van de vijand, in zoutmijnen en steengroeven, voor het vuurpeleton of aan de galg, in het niemandsland tussen de vijandelijke legers, op de ijzige sneeuwsteppen van Rusland, in de Himmelfahrt-kommando's of de dysentriebarakken van Buchenwald, Mauthausen en Dachau' (blz. 29-30).

Dit soort uitbarstingen is begrijpelijk, maar ik ga het onfris vinden wanneer Hoek de door hem gecreëerde tegenstelling gaat gebruiken voor partij-politieke doeleinden, vooral tegen de socialisten:

> Het is onbegrijpelijk, dat met name de socialistische leiders en arbeiders, die in vredestijd zo dapper de leuze kunnen aanheffen: 'Heel het raderwerk staat stil, als mijn machtige arm het wil', daaraan wat de spoorwegen betreft in mei 1943 slechts korte tijd en in september 1944 pas definitief een eind gemaakt hebben. (blz. 174)

Alsof de spoorwegen alleen werden bemand en geleid door socialisten, alsof de socialistische leiders in het verzet slechter waren dan de leiders van andere politieke groeperingen. Hoek kan niet ophouden er de nadruk op te leggen dat Drees sr. niet met de wapens in de hand tegen de Duitsers heeft gestreden. Het is, op z'n vriendelijkst gezegd, naïef van Hoek om te menen dat alleen het gewapende verzet belangrijk was. Ik kan het me voorstellen dat Drees in zijn weerwoord (*Accent*, 27-6-1970, blz. 25) mededeelt dat niet alleen Hoek maar ook hij in Buchenwald heeft gezeten.

In verband met het verzet komt uiteraard ook de Nederlandse Unie ter sprake. Hoek ziet in deze organisatie - naar mijn mening terecht - een geval van collaboratie met de bezetters. Winterhulp en Arbeidsdienst werden door de Nederlandse Unie gepropageerd, het verzet tegen de Duitsers werd tegengewerkt door het driemanschap. Het is voor mij altijd een raadsel gebleven hoe twee van de drie leiders van de Unie zulke belangrijke posten na de oorlog konden bekleden, De

Quay als minister en Einthoven nota bene als hoofd van één van de vele veiligheidsdiensten die Nederland toen rijk was. In het advies, dat Drees op 17 mei 1945 aan Wilhelmina uitbracht, wordt min of meer het onaanvaardbaar over het driemanschap uitgesproken:

> In de kring van verschillende partijen en bij verscheidene verzetsgroepen heerst de mening, dat het driemanschap gedurende geruime tijd zijn beleid te zeer heeft gericht op samenwerking met de Duitsers, in verband waarmede in het orgaan der Unie tal van bedenkelijke artikelen zijn gepubliceerd, waarin onder anderen elk verzet tegen de Duitsers ongeoorloofd werd genoemd, omdat Nederland tot een loyale houding tegenover den bezetter verplicht was.

(Dit advies is in zijn geheel afgedrukt in *Accent*, 27-6-1970, blz. 33-34).

Van het streven naar politieke vernieuwing uit de jaren 1944-1945 moet de anti-revolutionair Hoek natuurlijk niets hebben. Dat was nu eenmaal gericht op de doorbraakgedachte, waarvan de anti-revolutionairen, de partij van de Antithese, wars waren. De gesprekken in Sint-Michielsgestel en daarbuiten worden door Hoek afgedaan als onderonsjes, waarin men buiten het werkelijke verzet om de zaken wilde regelen. De grote held voor Hoek is Schouten, die na de oorlog in Nederland terugkwam met een uitstekende staat van dienst in het verzet en toen verklaarde: 'Ik ben niet veranderd'. Dat betekende ook dat de A.R.P. niet was veranderd en dat alle banden, die door Donner en Bruins Slot reeds met de anderen waren gelegd, moesten worden verbroken. De boosdoeners zijn vooral weer de socialisten, die anderen voor hun partij-politieke karretje wilden spannen om van Nederland één grote socialistische doorbraakpartij te maken. Drees wordt beschreven als de boze inspirator die gebruik maakte van Schermerhorn, door Hoek weinig vleiend aangeduid als 'de relativerende, praatzieke intellectueel' (blz. 31).

Voor de kabinetsformatie van 1945 heeft Hoek ook geen goed woord over. Zowel communisten als anti-revolutionairen werden volgens hem bewust buiten de regering gehouden. Maar Hoek moet kiezen of delen. Hij kan grote eerbied hebben voor de onverzettelijkheid en onverbiddelijkheid van Schouten, maar dan mag hij het Drees en Schermerhorn niet kwalijk nemen dat zij een andere mening waren toegedaan en niet wilden zwichten voor de eisen van Schouten.

Behalve Schouten zijn er in het boek nog twee andere figuren die door Hoek gunstig worden beoordeeld: de socialisten Burger en Lieftinck. Vooral Lieftinck wordt door hem positief beoordeeld: de reus van de Kneuterdijk, de man die als minister van financiën had bepaald dat geen enkel departement een betaling deed van meer dan honderd gulden of zijn handtekening moest er onder staan (blz. 242).

Dit werk van Hoek is meer een politiek strijdschrift dan een poging tot geschiedschrijving. Niet de historicus is aan het woord, maar de anti-revolutionair die er voortdurend op uit is zijn politieke tegenstanders verantwoordelijk te stellen voor de zaken die misliepen. De voor-oorlogse S.D.A.P. wordt beschuldigd van onverzoenlijkheid, van het gebruik maken van 'de stormram van de marxistische antithese' (blz. 48). Maar dat de S.D.A.P. in de voor-oorlogse politiek werd geïsoleerd van het werkelijke machtscentrum was toch eerder het resultaat van de christelijke Antithese, het werkstuk van de A.R.P.? De kreet 'hop, hop, hop, hang de socialisten op' heeft velen in anti-revolutionaire kring als muziek in de oren geklonken.

We moeten steeds trachten een onderscheid te maken tussen een subjectief-geschreven relaas en aperte onjuistheden. Deze beschuldiging aan het adres van de S.D.A.P. schommelt op het gevaarlijke raakvlak tussen beide. Drees sr. beschuldigt Hoek ronduit van vervalsingen. Hoek citeert (blz. 166) het verslag van de Parlementaire Enquêtecommissie en doet daarbij voorkomen dat het citaat de mening van de commissie weergeeft, terwijl het in feite niets meer is dan de verklaring van een bepaalde getuige (zie voor de beschuldiging van Drees: *Accent*,

27-6-1970, blz. 24). Op een andere plaats valt Hoek Drees aan vanwege zijn bemiddelingspogingen tussen twee stromingen in de S.D.A.P., die

van Vorrink en die van Goedhart (blz. 112). Deze aanval kan door Drees gemakkelijk worden gepareerd, omdat Goedhart helemaal geen lid van de S.D.A.P. was. Hoek heeft niet altijd zijn huiswerk goed gedaan.

Op de compositie van het boek valt het één en ander aan te merken. Het hoofdstuk 'In de wurggreep der strategie' (blz. 52-71), voornamelijk handelende over de geschillen tussen de Verenigde Staten, de Sowjet-Unie en Engeland met betrekking tot de strategie in het gebied van de Middellandse Zee neemt een wat bizarre plaats in het geheel in. Het hoofdstuk over de bijzondere rechtspleging (blz. 195-226) is aan de lange kant; het woningbeleid wordt in één bladzijde afgedaan (blz. 261).

Zeer veel aandacht heeft Hoek besteed aan de illustraties en de ondertiteling daarvan. Die illustraties zijn functioneel in het relaas van de schrijver. Colijn wordt afgebeeld in de kracht van zijn jaren, in een prachtig uniform, een sjerp dwars over de borst en aan beide zijden van de sjerp sterren, ridderorden, medailles en wat dies meer zij. De ondertiteling is zeer eenvoudig: 'Colijn, de "sterke man".' (blz. 12) Beel staat er minder fraai op. Het is Hoek gelukt een foto van Beel te vinden waarin deze in een lachspiegel kijkt: 'Beel en zijn lachspiegelbeeld' (blz. 116). Koos Vorrink zien we staande voor een massa-meeting, de rechtervuist omhoog: 'Koos Vorrink, voorzitter S.D.A.P., wil praten met de communisten.' (blz. 157) Een zeer fraaie is ook de foto van Drees sr. We zien op het plaatje Drees lopen in de regen, gekleed in jacquet met de hoge hoed in de hand. Naast hem loopt een corpsfiguur in rokcostuum, die Drees beschermend een parapluie boven het hoofd houdt. Beiden lopen tussen een haag van kennelijk katholieke padvindertjes: 'Drees na de requiemmis n.a.v. de plechtige uitvaart van kardinaal De Jong.' (blz. 149)

Ik heb het boek van Hoek met grote belangstelling gelezen. Het verdient zeker de aandacht van de historicus die geïnteresseerd is in de Nederlandse politiek van deze eeuw. Maar men dient het te hanteren als een mémoire: met de grootst mogelijke voorzichtigheid. Het is het goede recht van Hoek om een gekleurde visie te schrijven over de gebeurtenissen in Nederland tijdens en direct na de Tweede Wereldoorlog; het is jammer dat het de lezer wordt voorgeschoteld als een objectief verslag van de politieke ontwikkelingen in Nederland.

I. LIPSCHITS

Mededeling

De historisch-wetenschappelijke commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen

De Sectie Geschiedenis van de Academische Raad heeft in een nota over de beoefening van de wetenschap der geschiedenis in Nederland (d.d. dec. 1969) de wenselijkheid naar voren gebracht over te gaan tot de oprichting van een Historisch-Wetenschappelijke Raad, die onder de auspiciën van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen zou staan. Als eerste fase van een later te realiseren Historisch-Wetenschappelijke Raad ter bevordering van het historisch onderzoek in Nederland heeft de Voorzitter van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen op 3 maart 1971 een Historisch-Wetenschappelijke Commissie geïnstalleerd. Tot leden van deze Commissie zijn benoemd de heren: dr. D.P. Blok, prof. dr. W. den Boer, prof. dr. J.A. Bornewasser, prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, prof. dr. F.W.N. Hugenholtz, prof. dr. J.A. de Jonge, prof. dr. E.H. Kossmann, prof. dr. I. Schöffer, prof. mr. J.Th. de Smidt, A.G. van der Steur, drs. C.B. Wels. Tot voorzitter is gekozen prof. dr. B.H. Slicher van Bath, het secretariaat wordt tijdelijk waargenomen door drs. C.B. Wels.

Tot de werkzaamheden van de Historisch-Wetenschappelijke Commissie kunnen worden gerekend:

1. inventarisatie van het onderzoek, dat thans op historisch gebied wordt verricht;
2. het aanwijzen van lacunes in de terreinen van onderzoek;
3. planning van het in de toekomst te verrichten onderzoek op korte en langere termijn;
4. het vaststellen van prioriteiten;
5. het opstellen van een programma van onderzoek voor de komende 20 à 25 jaar, begroting van de kosten en van de mankracht en apparatuur voor de uitvoering benodigd;
6. eventueel de oprichting van een interuniversitair instituut voor historisch onderzoek, vooral voor de bestudering van onderwerpen, die een multidisciplinair karakter hebben.

Ter bereiking van deze doeleinden zal regelmatig contact en intensief overleg moeten worden gepleegd met de organisaties, die het wetenschapsbeleid in het algemeen bepalen, zoals de Raad voor het Wetenschapsbeleid, de Academische Raad en ZWO, met de organen, die de geldelijke middelen voor de wetenschapsbeoefening ter beschikking stellen, i.c. het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, voorts met de reeds bestaande organisaties op historisch-wetenschappelijk gebied, zoals de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, de Archiefraad, de Sectie Geschiedenis van de Academische Raad en het Nederlands Historisch Genootschap, en verder met de individuele wetenschappelijke onderzoekers.

Het is allerminst de bedoeling van de Commissie het historisch onderzoek te superviseren of te dirigeren; haar taak is veeleer inventariseren, coördineren en vooral stimuleren.

De Commissie zal zich bezig houden met het gehele terrein der geschiedenis, met allicht

een zekere nadruk op de Nederlandse en Europese geschiedenis. Wel zal zij 'geschiedenis' opvatten in beperkte zin, namelijk als politieke, economische, sociale en culturele geschiedenis, alsmede rechts-, kerk- en godsdienstgeschiedenis, maar zonder prehistorie, archeologie, kunst-, literatuur- en wetenschapsgeschiedenis.

De situatie van het historisch onderzoek laat zich bestuderen in verschillende fasen, die alle hun specifieke problemen hebben:

1. de bronnen: problemen van inventarisatie, toegankelijkheid, bewaargeving, eventuele bronnenuitgaven en de 'follow-up' daarvan;
2. de hulpmiddelen: documentatie- en informatiebewerking, bibliografieën, de mogelijkheden van microfilm en computerbewerking;
3. de publikaties: financiering, de rol van de overheid (bijv. de provincies); de bekendmaking van de resultaten van het Nederlandse historische onderzoek in het buitenland en omgekeerd van het buitenlandse onderzoek in Nederland.

Op verschillende van de hierboven genoemde gebieden wordt reeds belangrijk werk verricht door de bestaande historische organisaties.

De Commissie zal haar aandacht besteden, zowel aan het onderzoek, dat verricht wordt door de vakhistorici, al of niet aan de universiteiten en hogescholen verbonden, alsmede aan het onderzoek, dat door de amateur-historici wordt gedaan. Zij hoopt, dat er mogelijkheden kunnen worden geschapen, waardoor de vakhistorici meer gelegenheid krijgen tot historisch onderzoek dan thans het geval is daar veel van hun tijd in beslag genomen wordt door het onderwijs, organisatie en administratie. Er is een brede kring van amateurhistorici; gezien het toenemend bezoek aan de archieven en de groeiende populariteit van het concrete historische milieu zal waarschijnlijk hun aantal in de toekomst toenemen. Het contact tussen de vakwetenschap en deze amateurgeschiedbeoefening is soms reeds aanwezig en kan vruchtbaar zijn; het kan in de toekomst worden verbeterd en geïntensiveerd. Ook hier ligt een taak voor de Historisch-Wetenschappelijke Commissie.

Bij de oprichting van de Commissie was het de bedoeling in de herfst van 1972, een historicus als beroepssecretaris aan te trekken, die belast zou worden met het opstellen van de rapporten van de verschillende vakgroepen en het coördineren van het werk in de subcommissies. Tengevolge van de bezuinigingsmaatregelen kon deze functionaris voorlopig niet worden aangesteld. De Historisch-Wetenschappelijke Commissie is intussen met haar werk begonnen; de leden van de Commissie zullen nu als rapporteurs van de vakgroepen optreden.

Naamlijst van medewerkers/sters

F. Bakker, Troelstralaan 102, Groningen
Ch.R. Beamer, 8 Beechlawns, Torrington Park, London N. 12
C.A.v.d. Berg, Schaepmanlaan 31, Groningen
G.C.J.J. van den Bergh, Proosdijweg 1, Nijmegen
W. den Boer, De Laat de Kanterstraat 15b, Leiden
J.R. Bruijn, Prinses Irenelaan 54, Oegstgeest
L. van Buyten, Naamsestraat 128, 3000 Leuven
A.C. Carter, London School of Economics and Political Science, Houghton Street, Aldwych, London W.C. 2A 2AE
J.L. Charles, Avenue de la Renaissance 30, 1040 Brussel
W.Ph. Coolhaas, Gezichtslaan 71, Bilthoven
A.Th. van Deursen, Maluslaan 11, Amstelveen
P.J. Drooglever, Balistraat 22a, 's-Gravenhage

H.W. von der Dunk, Nicolailaan 20, Bilthoven
L. Elaut, St. Pieternieuwstraat 202, 9000 Gent
M.A.M. Franken, Sprengerweg 138, Apeldoorn
G.C. Gibbs, Department of History, Birkbeck College, Malet Street, London, W.C. 1
W. Hahlweg, Historisches Seminar, Domplatz 20-22, 44 Münster (Westf.)
W. Gs. Hellinga, Van Baerlestraat 96, Amsterdam
J.A. van Houtte, 'Termunkveld', Groeneweg 51, 3030 Egenhoven-Heverlee
J. Hovy, Van Marnixlaan 61, Amersfoort
F. Hijszeler, Lasondersingel 117, Enschede
H.P.H. Jansen, Groenendaal 45, Groningen
P. Jeannin, 21 Rue Ferdinand Jamin, 92 Bourg-la-Reine, Paris
O.J. de Jong, Buziaustraat 24, Amsterdam
J.A. de Jonge, Oostelijk Halfrond 18, Amstelveen
T.J. Kastelein, Jachtlaan 22, Roden
P. van Kessel, Istituto Storico Olandese, Via Omero 10-12, 00197 Roma
W.R.H. Koops, Van Ketwich Verschuurlaan 46, Groningen
E.H. Kossmann, Thorbeckelaan 180, Groningen

J.A. Kossmann-Putto, Thorbeckelaan 180, Groningen
P. Lenders, Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen
I. Lipschits, Kraneweg 1, Groningen
A. van Marle, Weteringschans 131, Amsterdam
A.F. Mellink, Abraham Kuyperlaan 98, Groningen
M.A. Nauwelaerts, Spiekelei 3, 2820 Bonheiden
R. Nieuwenhuis, Stadionweg 198, Amsterdam
J.M. Pluvier, Heideweg 5, Soest
J.J. Poelhekke, Steenstraat 22, Nijmegen
S.C. van Randwijck, De Pol 10, Maarn
R. Reinsma, Mispelstraat 18, 's-Gravenhage
H. van Riel, Van Alkemadelaan 350, flat Duinwijk 3, 's-Gravenhage
E. Roebroeck, Meerten Verhoffstraat 8, Breda
J. Roegiers, Jan Stasstraat 2B, 3000 Leuven
L.J. Rogier, Van Schaeck Mathonsingel 57, Nijmegen
B.W. Schaper, Hofbrouckerlaan 52, Oegstgeest
R. de Schryver, Prinses Lydialaan 7a, 3030 Heverlee
A.T. Schuitema Meijer, Hoendiepskade 11, Groningen
H. Soly, Falconrui 47, 2000 Antwerpen
B.H. Spaanstra-Polak, Poorthofsweg 20, Haren
E. Stols, L. Mettewielaan 75, 1080 Brussel
L.C. Suttorp, Oostduinlaan 195, 's-Gravenhage
G. Taal, Engelumerstraat 20, Leeuwarden
C.A. Tamse, Potgieterlaan 12, Haren
J. den Tex, Buurtweg 10, Leusden
The Siauw Giap, Kagerdreef 170, Sassenheim
A.K.L. Thijs, Graaf van Hoornestraat 50, 2000 Antwerpen
Th. van Tijn, Van Wulfenlaan 31, Laren
R. van Uytven, Naamsesteenweg 186, 3030 Heverlee
P. van 't Veer, Stadionkade 2, Amsterdam
A. Verhulst, Nelemeerstraat 10, 9830 St. Martens-Latem
O. Vries, Heresingel 13, Groningen
M. de Vroede, Zandstraat 301, 3221 Nieuwrode
S.L. van der Wal, Veenbesstraat 732, Soest
J.M. Welcker, Roemer Visscherstraat 21^{II}, Amsterdam
C.B. Wels, Acacialaan 14, Harmelen
W.F. Wertheim, Generaal Foulkesweg 225, Wageningen
H. van Werveke, Nieuwstraat 12, 9820 St. Denijs-Westrem
L.R. Wiersma, Drecht 23, Zwolle
L. Wils, Lentedreef 19, 8500 Kortrijk

J.J. Woltjer, Prinses Beatrixlaan 40, Oegstgeest
C. Wyffels, Cyriel Buyssestraat 2, 9220 Merelbeke
M. van den Wijngaart, O.L. Vrouwestraat 53, 2800 Mechelen
J. IJsewijn, Petrusberg 11, 3044 Haasrode
H.H. Zwager, Louis Bouwmeesterstraat 9, Amsterdam

De auteurs

G.C. GIBBS (geb. 1928) is Lecturer in History, Birkbeck College, University of London.
H. SOLY (geb. 1945) is aspirant bij het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek.
J. ROEGIERS (geb. 1944) is aspirant bij het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek.
A. VERHULST (geb. 1929) is hoogleraar in de economische en sociale geschiedenis van de Middeleeuwen en historische geografie aan de Rijksuniversiteit te Gent.
P. JEANNIN (geb. 1924) is Directeur d'Etudes à l'Ecole Pratique des Hautes Etudes, VIème Section, Paris.
J.J. POELHEKKE (geb. 1913) is hoogleraar nieuwe geschiedenis te Nijmegen.

achterplat

Inhoud

G.C. Gibbs, The role of the Dutch Republic as the intellectual entrepôt of Europe in the seventeenth and eighteenth centuries 323

H. Soly, Een Antwerpse Compagnie voor de levensmiddelenbevoorrading van het leger in de Nederlanden in de zestiende eeuw 350

J. Roegiers, De achttiende-eeuwse Faculteit der Theologie te Leuven vóór de verlichte hervormingen 363

Aantekeningen

A. Verhulst, Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen 395

P. Jeannin, Nederlandse rekeningen in de tolregisters van Koningsbergen 400

J.J. Poelhekke, Resolutiën der Staten-Generaal 407

Necrologie

In memoriam Dr. J.C.H. de Pater 1887-1971 412

Recensies 414

Mededeling 443

Inhoud 86ste jaargang 445

Naamlijst van medewerkers/sters 462